

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ο κεντρώος πολιτικός χώρος 1950-61

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΣΑΡΛΑΜΗΣ

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Καθηγητής Ευάνθης Χατζηβασιλείου
Μέλος: Ομότιμος Καθηγητής Ηλίας Νικολακόπουλος
Μέλος: Διευθυντής Ερευνών Ακαδημίας Αθηνών Σωτήρης Ριζάς

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Μέλος: Αναπληρωτής Καθηγητής Ευάγγελος Καραμανωλάκης
Μέλος: Αναπληρωτής Καθηγητής Σπυρίδων Πλουμίδης
Μέλος: Αναπληρωτής Καθηγητής Γρηγόριος Ψαλλίδας
Μέλος: Επίκουρη Καθηγήτρια Δήμητρα Λαμπροπούλου

Αθήνα 2020

Στους γονείς μου Γιάννη και Μαρία

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Μετά την ολοκλήρωση της διδακτορικής μου διατριβής, οφείλω θερμές ευχαριστίες ιδιαίτερα στον Καθηγητή Ιστορίας του Μεταπολεμικού Κόσμου του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ κο. Ευάνθη Χατζηβασιλείου, για τη συνεργασία μας, πλέον της δεκαετίας, και τον οποίο είχα την τιμή να είναι και ο επιβλέπων καθηγητής μου. Ιδιαίτερα θερμές ευχαριστίες οφείλω και στα δύο έτερα μέλη της συμβουλευτικής μου επιτροπής, τον Ομότιμο Καθηγητή του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ κο. Ηλία Νικολακόπουλο και τον Διευθυντή του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών κο. Σωτήριο Ριζά για τις παρατηρήσεις τους.

Αντίστοιχες θερμές ευχαριστίες οφείλονται στα τέσσερα μέλη της εξεταστικής επιτροπής. Ειδικότερα, την Επίκουρη Καθηγήτρια Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ κα. Δήμητρα Λαμπροπούλου, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ κο. Βαγγέλη Καραμανωλάκη, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ κο. Σπυρίδων Πλουμίδα, καθώς και τον καθηγητή Σύγχρονης Πολιτικής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου κο. Γρηγόριο Ψαλλίδα.

Εξίσου θερμές ευχαριστίες οφείλω στους εργαζομένους του Σπουδαστηρίου Ιστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ, του Ιστορικού Αρχείου του Μουσείου Μπενάκη, του Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας του Δήμου Βόλου, των Γενικών Αρχείων του Κράτους, της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος για τη συμπαράστασή τους. Επιπρόσθετα, σε δύο αξιότιμους συναδέλφους μου, επίσης διδάκτορες ιστορίας, και ειδικότερα στον Διονύση Χουρχούλη και στον Γιώργο Σπέντζο, με τους οποίους με συνδέουν πέρα από το κοινό ακαδημαϊκό και ερευνητικό αντικείμενο, και προσωπικοί φιλικοί δεσμοί. Τέλος, οφείλω ένα ιδιαίτερα μεγάλο ευχαριστώ στη σύντροφο μου Βάσω που συμπορευθήκαμε στο μεγαλύτερο μέρος αυτής της πορείας.

Περιεχόμενα

Πίνακας αρτικόλεξων και συντομογραφιών	6
Εισαγωγή.....	9
Η ανάδυση του πολιτικού χώρου του Κέντρου (1945-1949).....	17
Η πρώτη μεταπολεμική κυβέρνηση του Θεμιστοκλή Σοφούλη.....	21
Οι εκλογές της 31 ^{ης} Μαρτίου και το δημοψήφισμα της 1 ^{ης} Σεπτεμβρίου 1946.....	24
Η κυβέρνηση συνεργασίας Σοφούλη-Τσαλδάρη	30
Η συγκρότηση του κεντρώου πολιτικού χώρου μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Ο κεντρώος πολιτικός χώρος κατά την περίοδο 1950-52.....	45
Οι εκλογές της 5 ^{ης} Μαρτίου 1950	45
Η κεντρώα κυβέρνηση Πλαστήρα.....	51
Η κυβέρνηση Κέντρου – Δεξιάς υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο	67
Οι δημοτικές εκλογές της 15 ^{ης} Απριλίου 1951.....	76
Οι εκλογές της 9 ^{ης} Σεπτεμβρίου 1951	78
Η κυβέρνηση Πλαστήρα-Βενιζέλου.....	90
Οι εκλογές της 16 ^{ης} Νοεμβρίου 1952	101
Βασικές πτυχές της κεντρώας διακυβέρνησης (1950-1952).....	109
Α. Εξωτερική πολιτική	109
Β. Εσωτερική πολιτική.....	117
Γ. Οικονομική και κοινωνική πολιτική	141
Αντί επιλόγου (1)	156
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ο κεντρώος πολιτικός χώρος κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ελληνικού Συναγερμού του Αλ. Παπάγου (1952-1955)	162
Την επαύριον της εκλογικής ήττας του 1952	162
Από την κοινή γραμμή στη ξεχωριστή πολιτική πορεία των κεντρώων κομμάτων	173
Α) Η ΕΠΕΚ	173
Β) Το Κόμμα Φιλελευθέρων	176
Γ) Η τριχοτόμηση του κεντρώου χώρου: Η ίδρυση του ΔΚΕΛ.....	180
Οι ατελείς προσπάθειες ενοποίησης των κεντρώων κομμάτων την επαύριον των αναπληρωματικών-επαναληπτικών εκλογών του 1953-54	184
Οι δημοτικές εκλογές της 21 ^{ης} Νοεμβρίου 1954.....	201

Η επίταση της πολυδιάσπασης του κεντρώου χώρου: Η ίδρυση της ΦΔΕ	209
Η στάση των κεντρώων κομμάτων απέναντι στην πολιτική των κυβερνήσεων του Ελληνικού Συναγερμού (1952-1955).....	223
Α. Εξωτερική πολιτική	223
Β. Εσωτερική πολιτική.....	232
Γ. Οικονομική και κοινωνική πολιτική	239
Αντί επιλόγου (2).....	251
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Ο κεντρώος πολιτικός χώρος κατά την περίοδο των κυβερνήσεων Καραμανλή μέχρι και την ίδρυση της ΕΚ (1955-1961)	258
Η στάση των κεντρώων κομμάτων απέναντι στην ανάληψη της διακυβέρνησης υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή	258
Οι εκλογές της 19 ^{ης} Φεβρουαρίου 1956	262
Ο κεντρώος χώρος την επαύριον των εκλογών του 1956	278
Οι εκλογές της 11 ^{ης} Μαΐου 1958	286
Την επαύριον των εκλογών του 1958: Η κρίση στο Κόμμα Φιλελευθέρων	296
Οι δημοτικές εκλογές της 5 ^{ης} Απριλίου 1959.....	305
Η επίταση της πολυδιάσπασης του κεντρώου χώρου	307
Η ενοποίηση του κεντρώου χώρου: Η ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου	317
Οι εκλογές της 29 ^{ης} Οκτωβρίου 1961.....	323
Η στάση των κεντρώων κομμάτων απέναντι στην πολιτική των κυβερνήσεων της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως του Κων. Καραμανλή (1955-1961).....	329
Α. Εξωτερική πολιτική	329
Β. Εσωτερική πολιτική.....	345
Γ. Οικονομική και κοινωνική πολιτική	353
Αντί επιλόγου (3).....	362
Συμπεράσματα	373
Βιβλιογραφία.....	392

Πίνακας αρτικόλεξων και συντομογραφιών

ΑΒΑ	Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων
ΑΓΚ	Αρχείο Γεωργίου Καρτάλη
ΑΕΤ	Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού
ΑΚΚ	Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή
ΑΚΕ	Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας
ΑΝΠ	Αρχείο Νικόλαου Πλαστήρα
ΑΣΑ	Αρχείο Στυλιανού Αλλαμανή
ΑΣΒ	Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου
ΑΣΚΙ	Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΔΕ	Δημοκρατική Ένωσις
ΔΗΚΙ	Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου
ΔΚΑΦΕ	Δημοκρατικό Κόμμα Αγροτική Φιλελευθέρα Ένωσις
ΔΚ/ΔΚΕΛ	Δημοκρατικό Κόμμα/Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού
ΔΠ	Δημοκρατική Παράταξις
ΔΣΕ	Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδος
ΔΣΚ	Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα
ΕΑΚ	Ευρωπαϊκή Αμυντική Κοινότητα
ΕΑΜ/ΕΛΑΣ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο/Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΔΑ	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΔΕΣ	Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος
ΕΕΚ	Εθνικό Ενωτικό Κόμμα
ΕΕΝΑ	Εθνική Ένωσις Νέων Αξιωματικών
ΕΚΑΧ	Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα
ΕΚ	Ένωσις Κέντρου
ΕΚΕ	Εθνικό Κόμμα Ελλάδος
ΕΚΚΑ	Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση

ΕΛΙΑ	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕνΔΑ	Ένωση Δημοκρατικών Αριστερών
ΕΟΔΑ	Επιτροπή Οργανώσεως Δημοκρατικού Αγώνα
ΕΟΚΑ	Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγωνιστών
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΠΕ	Εθνική Πολιτική Ένωσις
ΕΠΕΚ	Εθνική Προοδευτική Ένωσις Κέντρου
ΕΠΚ	Ευρωπαϊκή Πολιτική Κοινότητα
ΕΠΣΒ	Επίσημα Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής
ΕΡΕ	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσις
ΕΣ	Ελληνικός Συναγερμός
ΙΑΜΜ	Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη
ΙΔΕΑ	Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών
ΙΚΑ	Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων
ΙΚΥ	Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών
ΚΑΦ	Κόμμα Αριστερών Φιλελευθέρων
ΚΒΦ	Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων
ΚΕΑ	Κίνησις Εθνικής Αναδημιουργίας
ΚΕΔΠ	Κίνησις Εθνικής Δημοκρατικής Πρωτοβουλίας
ΚΕΦ	Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΠΦ	Κόμμα Προοδευτικών Φιλελευθέρων
ΚΦ	Κόμμα Φιλελευθέρων
ΚΠ	Κόμμα Προοδευτικών
ΚΥΠ	Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών
ΛΕΚ	Λαϊκόν Ενωτικόν Κόμμα
ΛΚ	Λαϊκόν Κόμμα
ΛΚΚ	Λαϊκόν Κοινωνικόν Κόμμα
ΜΕΑ	Μέτωπο Εθνικής Αναδημιουργίας

ΝΚ	Νέον Κόμμα
ΝΠΚ	Νέα Πολιτική Κίνησης
ΟΒΑ	Οργανισμός Βιομηχανικής Αναπτύξεως
ΟΓΑ	Οργανισμός Γεωργικών Ασφαλίσεων
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΛΠ	Οργανισμός Λιμένος Πειραιώς
ΟΧΟΑ	Οργανισμός Χρηματοδοτήσεως Οικονομικής Αναπτύξεως
ΠΑΔΕ	Προοδευτική Αγροτική Δημοκρατική Ένωση
ΠΑΠ	Πολιτική Ανεξάρτητος Παράταξις
ΠΕΑΚ	Πανελλήνια Επιτροπή Αυτοδιαθέσεως Κύπρου
ΠΕΕΚ	Πανελλήνια Επιτροπή Ενώσεως Κύπρου
ΠΕΚ	Προοδευτικό Εργατοτεχνικό Κόμμα
ΠΚ	Προοδευτικόν Κόμμα
ΠΔΚ	Προοδευτικόν Δημοκρατικόν Κόμμα
ΚΑΕ/ΣΑΕ	Κόμμα/Συνασπισμός Αγροτών Εργαζομένων
ΣΚΕΛΔ	Σοσιαλιστικόν Κόμμα Ένωσης Λαϊκής Δημοκρατίας
ΣΚΕΠΑ	Συντονιστική Κίνησης Εθνικού Πανδημοκρατικού Αγώνα
ΤΕΑ	Τάγματα Εθνικής Αμύνης
ΦΔΕ	Φιλελεύθερη Δημοκρατική Ένωση
ΦΔΠ	Φιλελευθέρα Δημοκρατική Παράταξις
ΥΠΕΘΑ	Υπουργός/Υπουργείο Εθνικής Άμυνας
ΥΠΕΞ	Υπουργός/Υπουργείο Εξωτερικών
ΑΜΑΓ	American Mission for Aid to Greece
СΙΑ	Central Intelligence Agency
ΕСΑ	Economic Cooperation Administration
FRUS	Foreign Relations of the United States
JUSMAPG	Joint United States Military Advisory and Planning Group
MSA	Mutual Security Agency

Εισαγωγή

Ο Γεώργιος Παπανδρέου, σε ομιλία του στη Βουλή, τον Ιούνιο του 1950, ανέφερε ότι «Υπάρχει λοιπόν η πρώτη βασική εθνική διάκρισις. Υπάρχουν οι Έλληνες και οι προδότης της Ελλάδος, εκείνοι που απηρνήθησαν την φυσική των πατρίδα και ετέθησαν εις την υπηρεσίαν άλλης πατρίδος. Πέραν όμως της εθνικής διακρίσεως υπάρχει η πολιτική διάκρισις. Εντός της εθνικής παρατάξεως υπάρχει Δεξιά, Κέντρον και η Αριστερά. Και προσδιορίζονται από διαφοράς πολιτειακάς, πολιτικάς, κοινωνικάς, πνευματικάς. Αι πολιτειακαί έχουν παρέλθῃ με την κοινήν αναγνώρισιν της βασιλευομένης δημοκρατίας. Επιζούν μόνον ως ιστορική ανάμνησις, ως παράδοσις. Αι πολιτικά διαφοραί σημαίνουν ότι από την μίαν πλευράν υπάρχει έγκρισις ή ανοχή της αυθαιρεσίας, ενώ από την άλλη ζητείται η πιστή τήρησις της δημοκρατικής ισοπολιτείας. Αι κοινωνικά διαφοραί σημαίνουν ότι από την μίαν πλευράν προτιμώνται τα συμφέροντα της οικονομικής ολιγαρχίας και από την άλλην τα συμφέροντα του ανωνύμου λαού. Και υπάρχουν και αι ιδιότυποι εις την Ελλάδα πνευματικά διαφοραί. Από την μίαν πλευράν το αντιδραστικόν πνεύμα, ο παλαιοημερολογιτισμός, ο καθαρευσιανισμός. Και από την άλλην πλευράν το προοδευτικόν πνεύμα, η φωτισμένη παράδοσις του δημοτικισμού, ο συγχρονισμός. Ιδού διατί όταν έγινε λόγος περί διακρίσεως Δεξιάς, Κέντρον και Αριστεράς έγινεν υπό την έννοιαν ότι αποτελούν διακρίσεις εντός της εθνικής παρατάξεως. Εκτός της εθνικής παρατάξεως είναι το ΚΚΕ...και οι συνοδοιπόροι του...η στάσις την οποίαν λαμβάνουν τα διάφορα κόμματα έναντι του ΚΚΕ τα τοποθετεί εντός ή εκτός της εθνικής παρατάξεως».¹

Συνεπώς, σύμφωνα και με την ανωτέρω αποκοπή της ομιλίας του Παπανδρέου, ήδη από το 1950 είχε εμπεδωθεί η εικόνα της τριπαραταξιακής διάρθρωσης του εγχώριου μεταπολεμικού πολιτικού συστήματος, με την ανάδυση και τη συγκρότηση του κεντρώου πολιτικού χώρου και των βασικών ιδεολογικών του προταγμάτων σε αντιδιαστολή με τη Δεξιά, ενώ ως προς την Αριστερά κεντρικό διαφοροποιητικό στοιχείο αποτελούσε η στάση απέναντι στο ΚΚΕ. Ειδικότερα, ο όρος «Κέντρο», ως πολιτική ορολογία, εν αντιθέσει με το παράδειγμα άλλων χωρών της Δυτικής Ευρώπης, όπου υπήρχε ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου, χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα μετά την Απελευθέρωση από τους

¹ Επίσημα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, 22 Ιουνίου 1950, σσ. 394-405.

ηγέτες και τα κόμματα του ευρύτερου μεσοπολεμικού βενιζελογενούς πολιτικού χώρου προκειμένου να οριοθετηθεί μεταξύ των δύο άλλων παρατάξεων της Δεξιάς και της Αριστεράς. Οι ιδεολογικές καταβολές του πολιτικού χώρου του Κέντρου στην Ελλάδα, όπως άλλωστε και των δύο άλλων παρατάξεων, εντοπίζονταν στη συνάρθρωση των δύο κυριότερων διαιρετικών τομών του 20^{ου} αι., δηλαδή του Εθνικού Διχασμού και των εμφύλιων συγκρούσεων της περιόδου 1943-49.²

Όσον αφορά την πρώτη διαιρετική τομή, η ορολογία του Κέντρου υιοθετήθηκε από τις πολιτικές προσωπικότητες του ευρύτερου μεσοπολεμικού βενιζελογενούς χώρου, καθώς στον συγκεκριμένο πολιτικό χώρο εντάσσονταν ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, ηγέτης του ιστορικού φιλελεύθερου κόμματος μέχρι το 1949, το οποίο εξακολουθούσε να αποτελεί τον κυριότερο κομματικό φορέα, όσο και ηγετικές πολιτικές προσωπικότητες, οι οποίες θα πρωταγωνιστήσουν κατά την μεταπολεμική εποχή, όπως ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ο Γεώργιος Παπανδρέου, καθώς και ο στρατηγός Νικόλαος Πλαστήρας. Συνεπώς, το σύνολο των ανωτέρω πολιτικών ηγετών του κεντρικού χώρου επιχείρησαν να εμφανιστούν ως συνεχιστές της ιστορικής κληρονομιάς του Ελευθερίου Βενιζέλου, ενώ σημαντικό ήταν και το γεγονός ότι ως στοιχείο διαφοροποίησής τους σε σχέση με τη Δεξιά αποτελούσε και η κατά καιρούς αναφορά τους στις μεσοπολεμικές διαιρέσεις του Εθνικού Διχασμού.³

Η δεύτερη διαιρετική τομή συνίστατο στις διάφορες εμφύλιες συγκρούσεις της περιόδου 1943-49. Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια της Κατοχής και της Αντίστασης, η ευρύτατη κοινωνική συμμαχία που πραγματώθηκε εντός των κόλπων του ΕΑΜ και η ταυτόχρονη αδυναμία των παραδοσιακών πολιτικών κομμάτων να προσφέρουν μία αξιόπιστη εναλλακτική λύση οδήγησε σε ριζικές ανατροπές στον γενικότερο συσχετισμό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Ωστόσο, τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 1944 είχαν ως αποτέλεσμα την αποξένωση ενός σημαντικού τμήματος των κοινωνικών στρωμάτων που εκπροσωπούσε το ΕΑΜ και τη μεταστροφή του εκ νέου προς την πλευρά των αστικών πολιτικών κομμάτων,

² Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 33.

³ Για τις διασπάσεις της βενιζελικής παράταξης και γενικότερα για τις διαιρέσεις του Εθνικού Διχασμού κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, βλ. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social coalitions and party strategies in Greece (1922-1936)*, University of California Press, Berkeley 1983.

επιφέροντας σημαντικές ανακατατάξεις τόσο σε επίπεδο πολιτικών οργανισμών και προσωπικού όσο και στον χώρο της βενιζελογενούς λαϊκής βάσης.⁴

Παράλληλα, κατά την περίοδο της Κατοχής ορισμένοι βενιζελογενείς παράγοντες συστρατεύθηκαν με προσωπικότητες που ανήκαν στον χώρο της Δεξιάς, με κύριο συνεκτικό τους στοιχείο την αντίδραση απέναντι στην άνοδο της επιρροής της Αριστεράς. Κατά την ίδια χρονική περίοδο, έλαβε χώρα και η αντίστροφη πορεία, δηλαδή η προσχώρηση αρκετών προσωπικοτήτων από τον βενιζελογενή χώρο στο ΕΑΜ. Η έκρηξη όμως του εμφυλίου πολέμου και η αποκρυστάλλωση μίας νέας διαιρετικής τομής ανάμεσα σε εθνικόφρονες και μη, σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο επέτεινε περαιτέρω το ανωτέρω χάσμα, εφόσον το τμήμα της βενιζελογενούς λαϊκής βάσης, που συμμετείχε στο ΕΑΜ κατά την περίοδο της Κατοχής, αλλά όχι και στον εμφύλιο πόλεμο, θεωρήθηκε ως αμφισβητούμενης εθνικοφροσύνης από την πλευρά του μπλοκ των αστικών πολιτικών δυνάμεων.⁵

Σύμφωνα με τα πορίσματα της σύγχρονης έρευνας έχει πλέον κυριαρχήσει η άποψη περί της ύπαρξης κεντρώου πολιτικού χώρου, υπό την μορφή των «επάλληλων δυισμών», δηλαδή της διπλής αντίθεσης απέναντι στα δύο άλλα άκρα. Άλλωστε, η ύπαρξη επάλληλων δυισμών αποτελεί τον κυριότερο μηχανισμό συγκρότησης και σταθεροποίησης των κεντρώων κομμάτων. Αντιστοίχως, και στην ελληνική περίπτωση, το Κέντρο της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου συγκροτήθηκε ως διπλή αντίθεση ανάμεσα στην Αριστερά και στην Δεξιά. Ως σύνορο με την πρώτη χρησιμοποιήθηκε η διαχωριστική γραμμή από τις εμφύλιες συγκρούσεις εκείνης της περιόδου, ενώ με τη δεύτερη οι ιστορικές διαιρέσεις του Εθνικού Διχασμού.⁶

Η τελευταία αυτή διάκριση αποτυπώθηκε ξεκάθαρα και στην ιδεολογική διαφοροποίηση των διαφόρων κομματικών σχηματισμών του μετέπειτα κεντρώου πολιτικού χώρου οι οποίοι πέρα από τον προσωπικής υφής ανταγωνισμό διέφεραν τόσο αναφορικά με τη στάση τους απέναντι στη Δεξιά και την Αριστερά όσο και στην απεύθυνση σε διαφορετικά στρώματα ψηφοφόρων.

⁴ Χρήστος Τυροβούζης, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το κοινωνικό δυναμικό του «κεντρώου χώρου» (1946-1961). Μία πρώτη προσέγγιση», στο: Γιώργος Πετρίδης και Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου. 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 459-477.

⁵ Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 33.

⁶ Στο ίδιο, σσ. 34-36.

Εισαγωγικά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η γενικότερη συζήτηση για την ύπαρξη ή μη του «Κέντρου», έχει ήδη απασχολήσει τη σύγχρονη έρευνα και κατ' επέκταση δεν θα αποτελέσει αντικείμενο της παρούσας διδακτορικής διατριβής. Ειδικότερα, ιδιαίτερα σημαντική συνεισφορά ως προς την ανίχνευση της κεντρίας ιδεολογίας σε επίπεδο πολιτικών επιστημών αποτέλεσε η διδακτορική διατριβή του Σωτήρη Καραγιάννη,⁷ σε συνδυασμό με μελέτες, όπως του Γρηγόριου Δαφνή,⁸ του Jean Meynaud,⁹ του Ηλία Νικολακόπουλου, των Χριστόφορου Βερναρδάκη και Γιάννη Μαύρη,¹⁰ του Κωνσταντίνου Τσουκαλά,¹¹ και του Γιάννη Κάτρη,¹² ως προς την ανάλυση της πολιτικής και κομματικής ιστορίας, καθώς και της εκλογικής γεωγραφίας και κοινωνιολογίας του κεντρικού πολιτικού χώρου. Τέλος, εξίσου σημαντικές συμβολές αναφορικά με ορισμένες πτυχές του κεντρικού πολιτικού χώρου προσέφεραν και γενικότερες μελέτες επιφανών ερευνητών για την ελληνική πολιτική ζωή κατά την προδικτατορική περίοδο.¹³

Από την άλλη πλευρά, σε επίπεδο μελέτης των εγχώριων μεταπολεμικών πολιτικών παρατάξεων διαπιστώνεται ένα σημαντικό κενό σχετικά με τον κεντρικό πολιτικό χώρο. Ειδικότερα, σημειώνεται η ύπαρξη μελετών για την παράταξη της Δεξιάς εστιασμένες κυρίως στην προσωπικότητα του Κωνσταντίνου Καραμανλή,¹⁴

⁷ Σωτήρης Καραγιάννης, *Ο κεντρικός πολιτικός χώρος στην μεταπολεμική Ελλάδα 1944-1961*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΠΑΣΠΕ, Αθήνα 1984, σσ. 12-15

⁸ Γρηγόρης Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Γαλαξίας, Αθήνα 1961.

⁹ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1965*, Τόμ. Α', μτφ. Παναγιώτης Μερλιόπουλος, Σαββάλας, Αθήνα 2002.

¹⁰ Χριστόφορος Βερναρδάκης-Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της Μεταπολίτευσης*, Εξάντας, Αθήνα 1991, σσ. 95-102.

¹¹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία. Από την Απελευθέρωση στους συνταγματάρχες*, Λιβάνης, Αθήνα 1981.

¹² Γιάννης Κάτρη, *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα 1960-1970*, Παπαζήσης, Αθήνα 1974.

¹³ Γιώργος Αναστασιάδης, *Πολίτευμα και κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα 1950-1967*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1991, Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας. Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 1998, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα 1932-1979*, Πατάκης, Αθήνα 2010, Ιωάννης Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους, πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στην μεταπολεμική Ελλάδα (1945-1967)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, και Βασιλική Π. Μεσθανέως, *Η αντιπολίτευση στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, 1949-1963*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011.

και δευτερευόντως στις υπόλοιπες ηγετικές προσωπικότητες.¹⁵ Επίσης, και για την Αριστερά έχουν πραγματοποιηθεί πιο επισταμένες έρευνες.¹⁶

Όσον αφορά ειδικότερα τον κεντρώο χώρο δεν υπάρχει κάποια συνολική μελέτη για την εποχή προ της συγκρότησης της ΕΚ, με εξαίρεση την ανωτέρω έρευνα του Σωτήρη Καραγιάννη.

Αντίθετα, διαπιστώνεται η ύπαρξη πληθώρας πολιτικών βιογραφιών ως προς τις ηγετικές προσωπικότητες του ευρύτερου βενιζελογενούς και κεντρώου πολιτικού χώρου,¹⁷ ενώ εξαίρεση αποτελεί η έρευνα της Κατερίνας Δέδε.¹⁸

¹⁴ ΑΚΚ, *Κωνσταντίνος Καραμανλής: αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, τόμοι 12, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1992-1997, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Καραμανλής (1907-1998), μια πολιτική βιογραφία*, Αθήνα 2011, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής τον 20^ο αι.*, Τόμ. Α-Γ, Μωρίς Ζενεβουά, *Η Ελλάς του Καραμανλή ή η δημοκρατία δυσχερής*, Σιδέρης, Αθήνα 1972, Κρις Μ. Γουντχάουζ, *Καραμανλής, ο ανορθωτής της ελληνικής δημοκρατίας*, Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1982, Ευ. Χατζηβασιλείου, *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία 1954-1956*, Πατάκης, Αθήνα 2001, Σωτ. Ριζάς, *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Η Ελλάδα από τον εμφύλιο στην μεταπολίτευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2018.

¹⁵ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων: η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, Ανδρέας Δαβαλάς, *Η συγκρότηση της δεξιάς ιδεολογίας στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-1981. Μία θεσμική προσέγγιση*, Νήσος, Αθήνα 2008.

¹⁶ Ιωάννα Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά: Αρχείο 1951-1967*, Αθήνα, 2001, Βάσω Ψιμούλη, «Ελεύθερη Ελλάδα» «Η Φωνή της Αλήθειας». *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, Αρχείο 1948-1967*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006, Τάσος Τρίκκας, *Η ΕΔΑ 1951-67. Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, Τόμ. Α-Β, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, Μιχάλης Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου: κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα. Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, του ίδιου, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, Στοχαστής, Αθήνα 2011, Κατερίνα Λαμπρινού, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, Πολιτική και ιδεολογία 1956-1967*, Πόλις, Αθήνα 2017, Ηλ. Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού: πολιτική βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017.

¹⁷ Γρ. Δαφνής, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, Ίκαρος, Αθήνα 1970, Τάσος Σακελλαρόπουλος και Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος. Η πολιτική διαδρομή, το πρόσωπο και η εποχή*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2009, Μανόλης Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012, Κλεομένης Κουτσούκος (επιμ.), *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1837-1946, Πρακτικά Συνεδρίου*, Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988, Διονύσης Χουρμούλης, *Θεμιστοκλής Σοφούλης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, Μαργαρίτα Δρίτσα, *Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός (1882-1956)*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2013, Παύλος Πετρίδης και Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου. 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, *Ιστορικό-πολιτικό Συνέδριο για τον Νικόλαο Πλαστήρα*, (Καρδίτσα 13-15 Μαΐου 1994), Σέφης

Υπό το παραπάνω πρίσμα, βασικός ερευνητικός άξονας της παρούσας εργασίας θα αποτελέσει η ανάλυση των σταδίων της πορείας συγκρότησης και οριοθέτησης του Κέντρου ως αυτόνομου και διακριτού πολιτικού πόλου, αλλά και της αδυναμίας αφενός εμφάνισής του ως ένας από τους δύο κυρίαρχους πυλώνες του εγχώριου μεταπολεμικού πολιτικού συστήματος και αφετέρου της παγίωσής του ως εναλλακτικής κυβερνητικής πρότασης με προοδευτικό προσανατολισμό, από την ανάδυσή του κατά την μεταπολεμική εποχή έως και την ίδρυση της ΕΚ το 1961.

Ειδικότερα ως προς τα κόμματα του κεντρώου χώρου, λόγω της έντονης πολυδιάσπασης και της πληθώρας κομματικών σχηματισμών και πολιτικών ηγετών στην παρούσα διδακτορική εργασία θα αναλυθούν κυρίως το Κόμμα Φιλελευθέρων και η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου, τα ισχυρότερα κεντρώα πολιτικά κόμματα και δευτερευόντως το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, η Φιλελεύθερη Δημοκρατική Ένωση, και το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού.¹⁹

Συνεπώς, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δεν θα αποτελέσουν αντικείμενο εξέτασης κεντρώα πολιτικά κόμματα, τα οποία είχαν ανεπαίσθητη επίδραση στην πορεία συγκρότησης και ιδεολογικής οριοθέτησης του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, όπως του Αγροτικού Κόμματος, υπό τον Αλέξανδρο Μυλωνά και του Συναγερμού-Κόμματος Αγροτών και Εργαζομένων υπό τον Αλέξανδρο Μπαλτατζή. Επίσης, κόμματα τα οποία μόνο ευκαιριακά προσχώρησαν σε προεκλογικούς συνασπισμούς με τα κεντρώα κόμματα και συνεπώς η κατάταξή τους στον κεντρώο πολιτικό χώρο δεν είναι δυνατή, όπως

Αναστασάκος, *Ο Πλαστήρας και η εποχή του*, Τόμ. Α-Γ, Επικαιρότητα, Αθήνα 2007, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία*, Αθήνα 1992, Δημήτρης Δημητράκος, *Κώστας Μητσοτάκης, πολιτική βιογραφία, Τόμ. Α' (1918-1961). Από την Αντίσταση στην πολιτική*, Αθήνα 1989, Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Κώστας Μητσοτάκης, πολιτική βιογραφία Τόμ. Β'.* Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία, Αθήνα 1990, και Χρήστος Χρηστίδης, *Ο ανένδοτος αγώνας της Ενώσεως Κέντρου: Από τις εκλογές του 1961 στην παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο 2019.

¹⁸ Κατερίνα Δέδε, *Ο σύντομος πολιτικός βίος της ΕΠΕΚ*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΕΙΕ)-Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2016.

¹⁹ Αντίστοιχα, δεν θα γίνει εξαντλητική αναφορά στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας στα κόμματα Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα και Δημοκρατικό Κέντρο-Αγροτική Φιλελεύθερα Ένωση, τα οποία ιδρύθηκαν από τον Γεώργιο Παπανδρέου, μετά την αποχώρησή του από το ΚΦ το 1958 και τα οποία διαδραμάτισαν σύμφωνα με τον Θανάση Διαμαντόπουλο έναν βραχύβιο ρόλο μέχρι την ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου τον Σεπτέμβριο του 1961, Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή...ό.π.*, σ. 483.

του Σοσιαλιστικού Κόμματος-Ένωσης Λαϊκών Δημοκρατών (ΣΚ-ΕΛΔ), των Αλέξανδρου Σβώλου και Ηλία Τσιριμώκου, του Κόμματος Εθνικών Φιλελευθέρων (ΚΕΦ), του Στυλιανού Γονατά του Εθνικού Κόμματος Ελλάδος (ΕΚΕ), του Ναπολέοντα Ζέρβα, του Κόμματος Αριστερών Φιλελευθέρων (ΚΑΦ), των Νεόκοσμου Γρηγοριάδη και Σταμάτη Χατζήμπεη, του Λαϊκού Κοινωνικού Κόμματος υπό τον Στέφανο Στεφανόπουλο, του Προοδευτικού Εργατοτεχνικού Κόμματος υπό τον Πανσανία Κατσώτα και της Δημοκρατικής Ενώσεως υπό τον Ηλ. Τσιριμώκο.

Έτεροι κεντρικοί άξονες της παρούσας εργασίας θα αποτελέσουν, επίσης, η προβολή των βασικών ιδεολογικών προταγμάτων του κεντρικού πολιτικού χώρου με έμφαση στην υιοθέτηση μιας πιο ανεξάρτητης εξωτερικής πολιτικής υπό το πρίσμα του εγχώριου φιλοδυτικού στρατοπέδου εντός των γενικότερων ψυχροπολεμικών πλαισίων, στην προώθηση του εκδημοκρατισμού και της περαιτέρω πολιτικής φιλελευθεροποίησης του μετεμφυλιακού καθεστώτος, καθώς και στην εισαγωγή προοδευτικών κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων προς την κατεύθυνση της ανόδου του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων σε συνάρτηση και με την επενέργεια τόσο της λειτουργίας των τριών υπερθεσμικών κέντρων εξουσίας όσο και του εξαιρετικά περιοριστικού μετεμφυλιακού θεσμικού πλαισίου.

Υπό τους ανωτέρω βασικούς ερμηνευτικούς άξονες, θα επιχειρηθεί η ανίχνευση των βασικών ιδεολογικών προταγμάτων του κεντρικού πολιτικού χώρου μέσω της ανάλυσης των πολιτικών και εκλογικών στρατηγικών των ηγετών και των προγραμματικών και ιδεολογικών αρχών των κομμάτων κατά την περίοδο 1950-61.

Όσον αφορά την ειδικότερη διάρθρωση της παρούσας διδακτορικής διατριβής στο πρώτο κεφάλαιο θα επιχειρηθεί μια συνοπτική ανάλυση του ευρύτερου πλαισίου ανάδυσης και συγκρότησης του κεντρικού πολιτικού χώρου κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο 1945-1949. Στο δεύτερο κεφάλαιο, θα λάβει μέρος η παρουσίαση των βασικότερων συνισταμένων της κυβερνητικής θητείας των κεντρικών κομμάτων κατά την περίοδο 1950-52. Στο τρίτο κεφάλαιο, θα παρατεθούν ορισμένες σημαντικές πτυχές της δράσης του κεντρικού πολιτικού χώρου κατά την περίοδο των κυβερνήσεων του Ελληνικού Συναγερμού υπό τον Αλέξανδρο Παπάγο (1952-1955), ενώ στο τέταρτο κεφάλαιο κατά την περίοδο των κυβερνήσεων του Κωνσταντίνου Καραμανλή τον Οκτώβριο του 1955 μέχρι και την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου τον Οκτώβριο του 1961.

Η παρούσα διδακτορική διατριβή θα στηριχθεί κυρίως στην ανάλυση διαφόρων πρωτογενών πηγών, καθώς και στην ιδιαίτερα πλούσια δευτερογενή βιβλιογραφία. Ειδικότερα, όσον αφορά τις πρωτογενείς πηγές, στην αποδελτίωση των επίσημων πρακτικών των συζητήσεων της Βουλής για την χρονική περίοδο 1950-1961. Επίσης, σε δημοσιεύματα εφημερίδων της εποχής, ιδίως των φιλικά προσκείμενων προς τον κεντρώο πολιτικό χώρο, κυρίως η *Ελευθερία και το Βήμα*, και δευτερευόντως η *Ελλάς*, ο *Προοδευτικός Φιλελεύθερος* και η *Προοδευτική Αλλαγή*, ενώ θα παρατεθούν και ορισμένα σημαντικά άρθρα από τον Τύπο που πρόσκεινταν στις δύο άλλες παρατάξεις, όπως για παράδειγμα την *Καθημερινή* και την *Ακρόπολη* για τη Δεξιά και την *Μάχη* και την *Αυγή* για την Αριστερά.

Παράλληλα, θα αξιοποιηθούν τα προσωπικά αρχεία του Νικόλαου Πλαστήρα και του Σοφοκλή Βενιζέλου στις αρχειακές συλλογές των Ιστορικών Αρχείων του Μουσείου Μπενάκη (ΑΝΠ/ΙΑΜΜ και ΑΣΒ/ΙΑΜΜ), το αρχείο του Γεώργιου Καρτάλη, από τη συλλογή του Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου (ΑΓΚ/ΔΗΚΙ), το αρχείο του Εμμανουήλ Τσουδερού από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΑΕΤ/ΓΑΚ), καθώς και το αρχείο του Στυλιανού Αλλαμανή από το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΑΣΑ/ΕΛΙΑ). Επίσης, το δημοσιευμένο αρχείο του Κωνσταντίνου Καραμανλή (ΑΚΚ), το Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΑΒΑ/ΓΑΚ), καθώς και το αρχείο της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς και του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΕΔΑ και ΑΚΚΕ/ΑΣΚΙ). Τέλος, θα αξιοποιηθεί και το τμήμα των δημοσιευμένων αμερικανικών αρχείων του State Department Foreign Relations of the United States (FRUS) της χρονικής περιόδου 1950-1961.

Η ανάδυση του πολιτικού χώρου του Κέντρου (1945-1949)

Η ισχυροποίηση τόσο της Αριστεράς κατά την περίοδο της Κατοχής (1941-1944) μέσω της μαζικότητας του κινήματος της Εθνικής Αντίστασης κυρίως εντός των κόλπων του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου και του Εθνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού όσο και της φιλομοναρχικής Δεξιάς μετά τα «Δεκεμβριανά» του 1944 αποτέλεσαν γεγονότα τομή για το γενικότερο πολιτικό μεταπολεμικό σύστημα σε σχέση με την εποχή του Μεσοπολέμου.²⁰ Ιδίως, τα «Δεκεμβριανά», σηματοδότησαν την επικράτηση των ακραίων αντικομμουνιστικών δυνάμεων, καθώς εκτός από το ίδιο το ΕΑΜ, κατέστρεψαν τους πάντες όσοι υποστήριζαν περισσότερο μετριοπαθείς και προοδευτικές επιλογές.²¹

Υπό το ανωτέρω έντονα πολωτικό κλίμα μεταξύ των δύο παρατάξεων, έλαβε χώρα και η σταδιακή επαναδραστηριοποίηση σημαντικών κομματικών σχηματισμών και σημειόντων πολιτικών προσωπικοτήτων του μεσοπολεμικού βενιζελογενούς χώρου. Ειδικότερα, το ΚΦ, υπό την ηγεσία του Σοφούλη, αποτελούσε τον κυριότερο κομματικό φορέα του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου λόγω του μεγάλου «ιστορικού του βάρους», ως ένας από τους δύο κυρίαρχους πυλώνες της μεσοπολεμικής πολιτικής σκηνής.²² Ο Σοφούλης, αρχηγός του ΚΦ κατά την πρώτη μετακατοχική περίοδο, επεδίωκε την επανεμφάνισή του ως ισχυρού πολιτικού κόμματος με κεντρικό ιδεολογικό πρόταγμα την υπεράσπιση της αβασίλευτης δημοκρατίας σε αντιδιαστολή αφενός από τον φιλομοναρχισμό της Δεξιάς και αφετέρου από την

²⁰ Αναλυτικότερα για την περίοδο της «Λευκής Τρομοκρατίας», Ηλ. Νικολακόπουλος, «Μετά τα Δεκεμβριανά», στο: *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τομ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 199-218.

²¹ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 163-165.

²² Σύμφωνα με τον Σωτήρη Ριζά, εντός των κόλπων του ΚΦ είχαν διαμορφωθεί διάφορες τάσεις και ομάδες με συχνά αντικρουόμενους στόχους. Ειδικότερα, στο ΚΦ διακρίνονταν τέσσερις ομάδες: μία υπό τον Κωνσταντίνο Ρέντη και τον εκδότη Δημήτριο Λαμπράκη, η οποία κατηγορούνταν ότι ενδεχομένως απέβλεπε σε κάποιο είδος δικτατορίας των Φιλελευθέρων και άλλων «στρατιωτικο-πολιτικών παραγόντων», μία ομάδα υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο και μία άλλη ομάδα υπό τον Στυλιανό Γονατά, αμφότεροι οι οποίοι φέρονταν να έχουν προσανατολιστεί προς την επάνοδο του βασιλιά, ενώ μία τέταρτη ομάδα υπό τους Χρήστο Λαδά και Κωνσταντίνο Δίγκα ήταν υπέρμαχοι πιο μετριοπαθών λύσεων, Σωτ. Ριζάς, *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011, σ. 44.

Αριστερά, λόγω της δομικής ιδεολογικής διαφοροποίησής τους αναφορικά με το κυρίαρχο κοινωνικοοικονομικό σύστημα της χώρας.²³

Εντός των κόλπων του ΚΦ, αλλά και του ευρύτερου βενιζελογενούς πολιτικού χώρου, σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζε και ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ως υπαρχηγός και υιός του ιστορικού ιδρυτή του κόμματος, ο οποίος πέρα από το ζήτημα της αρχηγίας, είχε διαφορετική οπτική από τον Σοφούλη και ως προς τη γενικότερη στρατηγική του κόμματος, τασσόμενος υπέρ της συνεργασίας με τη Δεξιά προς την κατεύθυνση της οικοδόμησης ενός ευρύτερου αστικού αντικομμουνιστικού συνασπισμού. Υπό το παραπάνω πρίσμα, ο Βενιζέλος, μέσω επιστολής του, στις 22 Μαρτίου 1945, εξέφρασε τη διαφωνία του «*διά το επίκαιρον και διά την σκοπιμότητα*» της εκδήλωσης του Σοφούλη υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, διατυπώνοντας φόβους για διάσπαση του ΚΦ και για διχασμό σε επίπεδο βάσης.²⁴

Εξίσου ισχυρή προσωπικότητα εντός του ευρύτερου βενιζελογενούς πολιτικού χώρου είχε αναδειχθεί και ο Γεώργιος Παπανδρέου, αρχηγός του ΔΣΚ, ιδρυμένο από το 1935, λόγω της ανάληψης της πρωθυπουργίας κατά την περίοδο της Απελευθέρωσης του 1944 και για το μεγαλύτερο μέρος των «*Δεκεμβριανών*», γεγονός που είχε οδηγήσει σε μια πρώτη αποτύπωση των έντονων διαιρέσεων εντός του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου.²⁵ Ειδικότερα, ο Παπανδρέου, όπως και ο Βενιζέλος, πρέσβευε την τήρηση μιας πιο διαλλακτικής στάσης προς τη Δεξιά, λόγω του έκδηλου αντικομμουνιστικού προσανατολισμού του.²⁶

Με προέλευση, επίσης, εκ της μεσοπολεμικής βενιζελογενούς παράταξης το Προοδευτικό Κόμμα του Γεωργίου Καφαντάρη,²⁷ ιδρυμένο το 1929, με το οποίο είχε

²³ Χουρχούλης, *ό.π.*, σσ. 247-257.

²⁴ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 348-351.

²⁵ Μάλιστα, η ανάδειξη του Παπανδρέου ως ηγετικής προσωπικότητας λόγω και της βρετανικής υποστήριξης από τον ίδιο τον Βρετανό πρωθυπουργό Winston Churchill, είχε προκαλέσει την έντονη δυσφορία του Σοφούλη, ο οποίος διαμαρτυρήθηκε στον Reginald Leeper, Βρετανό πρέσβη στην Αθήνα, για την μη ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον ίδιο τον Οκτώβριο του 1944, ενώ άφησε και σαφείς αιχμές για τη εν γένει δυνατότητα του Παπανδρέου αναφορικά με την αποτελεσματική αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου, αντιπροτείνοντας τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης υπό την ηγεσία του, *ΓΑΚ, ΑΒΑ, «Έκθεση Μαρκεζίνη προς Γεώργιο, 3 Δεκεμβρίου 1944»*, Φακ. 439.

²⁶ Κωνσταντίνος Κορέσης, *Γεώργιος Παπανδρέου: η ζωή του*, Αθήνα 1966.

²⁷ Κούμας, *ό.π.*, σσ. 82-87.

συνδεθεί και ο Εμμανουήλ Τσουδερός,²⁸ πρώην πρωθυπουργός της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης στη Μέση Ανατολή, καθώς και το Αγροτικό Κόμμα του Αλέξανδρου Μυλωνά, ιδρυμένο το 1929.²⁹ Οι τρεις ανωτέρω πολιτικοί αρχηγοί αν και ταυτίζονταν με τον Σοφούλη αναφορικά με την υπεράσπιση της αβασίλευτης δημοκρατίας και την καταγγελία των ακροτήτων των δύο άλλων παρατάξεων, εντούτοις συνέχιζαν τη διακριτή πολιτική τους δράση χωρίς την επίσημη ένταξή τους στο ΚΦ πιθανότατα λόγω της πρόθεσής τους για τη διατήρηση κάποιου βαθμού προσωπικής επιρροής τους στο ασταθές μεταπολεμικό πολιτικό πλαίσιο.³⁰

Αντίστοιχη στάση τηρούσε και ο στρατηγός Νικόλαος Πλαστήρας,³¹ σημαντικός παράγοντας του ευρύτερου βενιζελογενούς πολιτικού χώρου χωρίς όμως την ένταξη του σε κάποιον επίσημο κομματικό σχηματισμό, καθώς μετά το αποτυχημένο στρατιωτικό του κίνημα το 1933 ζούσε εξόριστος στη Γαλλία, γεγονός αρχικά ευνοϊκό για τον ίδιο, καθώς μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα μετά την Απελευθέρωση, κατόπιν αγγλικής παρέμβασης ανέλαβε την πρωθυπουργία στις 3 Ιανουαρίου του 1945, και συνδέθηκε με τον τερματισμό των «Δεκεμβριανών». Ωστόσο, στις 7 Απριλίου 1945, ο Πλαστήρας οδηγήθηκε σε παραίτηση μετά τη σκηνοθετημένη αποκάλυψη ενός σκανδάλου.³² Με τον Πλαστήρα είχε συνδεθεί και ένας κύκλος ανεξάρτητων πολιτικών προσωπικοτήτων προοδευτικής κατεύθυνσης, που είχαν συμμετάσχει στο κίνημα της Εθνικής Αντίστασης, όπως ο Γ. Καρτάλης με την ΕΚΚΑ, ο Ι. Πελέτης με τον «Απόλλων» και ο Ηρ. Πετμεζάς με τον ΕΔΕΣ.³³

Ένας μικρός αριθμός πολιτικών παραγόντων τέλος, είχε αποκοπεί από τη μεσοπολεμική παράδοση του βενιζελογενούς πολιτικού χώρου, έχοντας προσεγγίσει

²⁸ Δρίτσα, *ό.π.*, σσ. 331-334.

²⁹ Δημήτρης Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδα. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 2010.

³⁰ Παράλληλα, κοντά σ' αυτήν την ομάδα βρισκόταν και ο Δημήτριος Λαμπράκης και το εκδοτικό συγκρότημα του των εφημερίδων *Βήμα* και *Νέα*, Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 45-47.

³¹ Δέδε, *ό.π.*, σσ. 25-55.

³² Ειδικότερα, στις 5 Απριλίου 1945, δημοσιεύθηκε στη φιλοβασιλική εφημερίδα *Ελληνικόν Αίμα*, επιστολή που είχε αποστείλει ο Πλαστήρας στις 16 Ιουλίου 1941 στον Πέτρο Μεταξά, πρέσβη της Ελλάδας στη δωσίλογη κυβέρνηση του Vichy στη Γαλλία, με την οποία κατηγορούσε το μεταξικό καθεστώς ότι τον είχε εμποδίσει να επιδώσει τη μεσολάβηση της Γερμανίας κατά την ελληνοϊταλική πολεμική σύρραξη. Σύμφωνα με τον Σωτήρη Ριζά, σημαντικό ρόλο στην ενορχήστρωση της συκοφαντικής επίθεσης εναντίον του Πλαστήρα διαδραμάτισε ο βασιλιάς Γεώργιος και ο Μαρκεζίνης, καθώς και διάφοροι βρετανικοί παράγοντες, Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 55-57.

³³ Κομνηνός Πυρομάγλου, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η εποχή του*, τ. Α', Αθήνα 1965.

είτε τη Δεξιά είτε την Αριστερά. Στην πρώτη κατηγορία, ανήκαν ο Στυλιανός Γονατάς, ο οποίος ίδρυσε, στις 18 Μαρτίου 1945, το Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων και ο Απόστολος Αλεξανδρής, αρχηγός του Μεταρρυθμιστικού Κόμματος, ιδρυμένο το 1942, αμφότεροι οι οποίοι υποστήριζαν τη συνεργασία με το Λαϊκό Κόμμα και την αποδοχή της μοναρχίας ως απάντησης απέναντι στην άνοδο της Αριστεράς.³⁴

Στη δεύτερη κατηγορία, ανήκαν το Κόμμα Αριστερών Φιλελευθέρων, ιδρυμένο το 1944, από τους Νεόκοσμο Γρηγοριάδη και Σταμάτη Χατζήμπεη, πρώην στελεχών του ΚΦ, οι οποίοι συμμετείχαν στον πολιτικό συνασπισμό του ΕΑΜ, καθώς και ο Ιωάννης Σοφιανόπουλος, ο οποίος κατά την μεταπολεμική περίοδο δραστηριοποιήθηκε μέσω της Ένωσης Δημοκρατικών Αριστερών, αμφότεροι οι οποίοι τάσσονταν υπέρ της οικοδόμησης συνεργασίας με την Αριστερά.³⁵

Η παραπάνω πληθώρα κομμάτων και ανεξάρτητων πολιτικών προσωπικοτήτων, με κοινά συνεκτικά στοιχεία τους την κοινή βενιζελογενή κληρονομιά, αλλά συνάμα και τον έντονο φόβο περιθωριοποίησής τους από την ισχυροποίηση των δύο άλλων παρατάξεων, οδήγησαν στη σταδιακή διαμόρφωση και ανάδειξη ενός νέου παραταξιακού πόλου, ο οποίος θα λάβει το όνομα «Κέντρο». Ωστόσο, σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η ονομασία «Κέντρο» αφορούσε αρχικά «περισσότερο μια τοπολογική περιγραφή» με μικρό κ και με τη συνοδεία του επιθετικού προσδιορισμού «Δημοκρατικό»,³⁶ προβαλλόμενη κυρίως μέσα από τις στήλες των φιλικά προσκείμενων εφημερίδων, όπως η *Ελευθερία*,³⁷ και το *Βήμα*,³⁸ και σε μικρότερο βαθμό συνδέθηκε με την ανάδυση νέων διακριτών ιδεολογικών και κοινωνικών αναφορών από την πλευρά των ίδιων των κομματικών αρχηγών του ευρύτερου βενιζελογενούς χώρου.

³⁴ Για το ΚΕΦ, βλ. Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1958, και *Ο Στυλιανός Γονατάς και το Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων*, Αθήνα 1947.

³⁵ Ριζάς, *ό.π.*, σ. 45.

³⁶ Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, σσ. 481-506.

³⁷ *Ελευθερία*, 14 Οκτωβρίου 1945.

³⁸ *Βήμα*, 15 Σεπτεμβρίου 1945, και Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 110-112.

Η πρώτη μεταπολεμική κυβέρνηση του Θεμιστοκλή Σοφούλη

Το ανωτέρω κοινό ιδεολογικό υπόστρωμα οδήγησε στην ανάληψη των πρώτων κοινών πρωτοβουλιών εκ μέρους των πολιτικών αρχηγών του ευρύτερου βενιζελογενούς χώρου. Ειδικότερα, στις 5 Ιουνίου 1945, οι Καφαντάρης, Πλαστήρας, Σοφούλης, Μυλωνάς και Τσουδερός απηύθυναν υπόμνημα στον τότε πρωθυπουργό Πέτρο Βούλγαρη με το οποίο συνόψιζαν τις απόψεις τους ως προς την ανάγκη επανόδου της χώρας σε συνθήκες πολιτικής ομαλότητας μέσω της διάλυσης των ενόπλων ομάδων των δύο άλλων παρατάξεων και της ριζικής αναδιοργάνωσης του κρατικού μηχανισμού, αποκλείοντας οποιαδήποτε σκέψη διενέργειας εκλογών ή δημοψηφίσματος³⁹ σε συνδυασμό με την αποτυχία σταθεροποίησης της οικονομίας.⁴⁰

Η πρώτη όμως σημαντική πρωτοβουλία ως προς την προβολή μιας διακριτής πολιτικής έκφρασης εκ μέρους των πολιτικών αρχηγών του ευρύτερου βενιζελογενούς πολιτικού χώρου αποτέλεσε η σύσταση, τον Ιούνιο του 1945, της Επιτροπής Οργανώσεως Δημοκρατικού Αγώνα, από το ΚΦ, το ΠΚ, το ΑΚ και τον Πλαστήρα με σκοπό την προβολή του αιτήματος της αβασίλευτης δημοκρατίας ενόψει του δημοψηφίσματος, το οποίο βάσει της Συμφωνίας της Βάρκιζας, επρόκειτο να προηγηθεί των εκλογών και να διεξαχθεί εντός του 1945.⁴¹

Οι ανωτέρω κοινές πρωτοβουλίες εκ μέρους μερίδας στελεχών του βενιζελογενούς πολιτικού χώρου, ωστόσο, δεν συνεχίστηκαν λόγω της προκήρυξης εκλογών για αναθεωρητική Βουλή στις 20 Ιανουαρίου 1946.⁴² Η εν λόγω εξέλιξη προκάλεσε την έντονη αντίδραση ιδίως του Σοφούλη, ο οποίος απείλησε με αποχή

³⁹ Hainz Richter, *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα: Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο Πόλεμο Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1946*, Εστία, Αθήνα 1997, σ. 216.

⁴⁰ Ειδικότερα, την 1^η Σεπτεμβρίου 1945, παραιτήθηκε από τη θέση του αντιπροέδρου και του Υπ. Εφοδιασμού της κυβέρνησης Βούλγαρη, ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, διαπρεπής οικονομολόγος, πρώην διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος και εκπρόσωπος της χώρας στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και στην Παγκόσμια Τράπεζα, σηματοδοτώντας το άδοξο τέλος του «πειράματος» του, το οποίο στόχευε κυρίως στη σταθεροποίηση της οικονομίας, βλ. *Κυριάκος Βαρβαρέσος, Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, εισαγωγή Κώστας Κωστής, Σαββάλας, Αθήνα 2002, και Ανδρέας Κακριδής, *Κυριάκος Βαρβαρέσος. Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2017.

⁴¹ Δέδε, *ό.π.*, σσ. 33-36.

⁴² Θαν. Σφήκας, «Βολιδοσκοπώντας τον αντίπαλο: Σεπτέμβριος 1946-Φεβρουάριος 1947», στο: Ηλ. Νικολακόπουλος-Ιω. Παπαθανασίου (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949, Τα Νέα*, Αθήνα 2010, σσ. 53-66.

του ΚΦ από τις εκλογές λόγω της επικράτησης συνθηκών ακραίας πόλωσης, αλλά και της μη ανανέωσης των εκλογικών καταλόγων,⁴³ με αποτέλεσμα, στις 9 Οκτωβρίου 1945, την παραίτηση του Βούλγαρη και την απαρχή μίας περιόδου πολιτικής αστάθειας με τον σχηματισμό σειράς βραχύβιων κυβερνήσεων.⁴⁴

Από την πλευρά του, ο Βενιζέλος, στις 8 Οκτωβρίου 1945, με δηλώσεις του στον Τύπο, δημοσιοποίησε τη διαφωνία του με ενδεχόμενη απόφαση του Σοφούλη για αποχή από τις εκλογές, τασσόμενος υπέρ της υιοθέτησης του πλειοψηφικού συστήματος και της οικοδόμησης συνεργασίας μεταξύ των δύο παραδοσιακών κομμάτων.⁴⁵ Παράλληλα, ο Βενιζέλος μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, στις 22 Οκτωβρίου, έλαβε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον Αντιβασιλέα Δαμασκηνό, αναλαμβάνοντας ανεπιτυχώς πρωτοβουλίες για την προώθηση της συνεργασίας μεταξύ ΚΦ-ΛΚ και με απώτερο στόχο τον παραμερισμό του Σοφούλη.⁴⁶

Ο Σοφούλης, ωστόσο, στηλίτευσε τις ανωτέρω διεργασίες, γεγονός που οδήγησε στην παραίτηση του Βενιζέλου, στις 2 Νοεμβρίου 1945, από υπαρχηγός, χωρίς όμως να αποχωρήσει και από το κόμμα. Επίσης, ο Βενιζέλος δεν έλαβε μέρος,⁴⁷ ούτε στην κυβέρνηση Σοφούλη, που σχηματίστηκε, στις 22 Νοεμβρίου, με

⁴³ Υπό το παραπάνω πρίσμα, την «απειλή» της αποχής από τις εκλογές επέσειαν τόσο ο Καφαντάρης όσο και ο Λαμπράκης, Χουρμούλης, *ό.π.*, σ. 268.

⁴⁴ Αναλυτικότερα, Σπύρος Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1944-1952)*, Τόμ. Α-Γ, Πάπυρος, Αθήνα 1994, σσ. 180-181.

⁴⁵ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 359-364.

⁴⁶ ΓΑΚ, ΑΒΑ, «Παύλος προς Γεώργιο Β΄, 12 Οκτωβρίου 1945», Φακ. 373. Σύμφωνα με τον Σωτήρη Ριζά, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, ο Βενιζέλος είχε στραφεί και προς τον Μαρκεζίνη για ενδεχόμενη συνεργασία ΚΦ-ΛΚ μέσω της επίτευξης κάποιας μεταξύ τους ρύθμισης στο πολιτειακό ζήτημα, Ριζάς, *ό.π.*, σ. 104.

⁴⁷ Μάλιστα, ο Βενιζέλος, σύμφωνα με τον Δαφνή, απέδωσε τη μη συμμετοχή του στη κυβέρνηση Σοφούλη στη διαφωνία του σχετικά με τον τρόπο συγκρότησης, αλλά και σύνθεσής της με «ωρισμένα πρόσωπα που περιελήφθησαν εις αυτήν κατόπιν αγγλικής υποδείξεως.....που συνειργάσθησαν στενά μαζί των κατά την κατοχήν, διά μερικά υπουργεία και υφυπουργεία. Επίστευον ότι η προβολή των θα τα εβοήθει, αργότερον, να σχηματίσουν πολιτικόν οργανισμόν με γραμμήν μετριοπαθούς ή φιλελευθέρως, ως συνηθίζεται να αποκαλείται σήμερον, αριστεράς. Αρχηγός του οργανισμού θα ήτο ο Γ. Καρτάλης. Αλλά άλλαί μεν βουλαί Αγγλων, άλλα δε οι χρισθέντες υπουργοί και υφυπουργοί εκέλευον. Η κίνησις ενανάγησεν εντός του λιμένου», Δαφνής, *ό.π.*, σ. 365.

αντιπροέδρους τους Καφαντάρη και Τσουδερό και τη συμμετοχή μετριοπαθών πολιτικών, όπως των Μυλωνά και Καρτάλη.⁴⁸

Η κυβέρνηση Σοφούλη, η πρώτη αμιγώς βενιζελογενής κυβέρνηση μετά το 1933, έθεσε ως προτεραιότητα την εμπέδωση συνθηκών ομαλότητας στο σύνολο της χώρας. Ωστόσο, απέτυχε λόγω της εχθρότητας αφενός των Βρετανών, της Δεξιάς, των σωμάτων ασφαλείας και του στρατεύματος, παραγόντων οι οποίοι την κατηγορούσαν για «ενδοτικότητα» έναντι της Αριστεράς,⁴⁹ και αφετέρου του ΚΚΕ, το οποίο την κατέκρινε για «δημοκρατική ασυνέπεια» λόγω της αδυναμίας καταστολής της δράσης των δεξιών παραστρατιωτικών ομάδων, καθώς και της μη εκκαθάρισης τόσο του κρατικού μηχανισμού όσο και των εκλογικών καταλόγων.⁵⁰

Πέρα όμως από τους παραπάνω εξωγενείς παράγοντες, ιδιαίτερα επιβαρυντικό ρόλο για τη σταθερότητα της κυβέρνησης Σοφούλη διαδραμάτισε και η σφοδρή ενδοπαραταξιακή αμφισβήτησή του από τον Βενιζέλο. Ο Κρητικός πολιτικός, αν και δεν μετείχε στην κυβέρνηση Σοφούλη, ανέλαβε όμως στις 18 Δεκεμβρίου 1945 την αρχηγία του ΚΦ και την προπαρασκευή του εκλογικού αγώνα, μετά από ανοιχτή δημόσια επιστολή στελεχών του κόμματος. Επίσης, εκκίνησε διαπραγματεύσεις προς την κατεύθυνση της οικοδόμησης συνεργασίας μεταξύ των αστικών πολιτικών κομμάτων με βασικούς στόχους την αντιμετώπιση των εσωτερικών προβλημάτων, την ευόδωση των εθνικών διεκδικήσεων, καθώς και την απομόνωση της Αριστεράς.⁵¹

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, ο Βενιζέλος ήρθε σε συμφωνία με το ΛΚ, στις 4 Ιανουαρίου 1946, η οποία όμως δημοσιοποιήθηκε στις 10 Ιανουαρίου, για τον σχηματισμό κυβέρνησης, η οποία θα διενεργούσε τις εκλογές με πλειοψηφικό

⁴⁸ Ειδικότερα, η συγκρότηση της κυβέρνησης Σοφούλη προήλθε μετά από έντονες βρετανικές πιέσεις, οι οποίες εντάθηκαν με τη παρουσία του Hector McNeil, Βρετανού Υφυπουργού των Εξωτερικών, στην Αθήνα κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο όπου κατά τη διάρκεια σύσκεψης με τον Δαμασκηνό, τον στρατηγό Σκόμπυ και τον Leeper, υποσχέθηκε την παροχή οικονομικής ενίσχυσης στην Ελλάδα και τη συνέχιση της παραμονής των βρετανικών στρατευμάτων υπό την προϋπόθεση του σχηματισμού κυβέρνησης με τη συμμετοχή του ΚΦ, Richter, *ό.π.*, σσ. 346-372.

⁴⁹ Χουρχούλης, *ό.π.*, σσ. 272-275.

⁵⁰ ΓΑΚ, ΑΕΤ, «Απόφαση Κεντρικής Επιτροπής του Πολιτικού Συνασπισμού των Κομμάτων του ΕΑΜ, 7 Φεβρουαρίου 1946», Φακ. 47.

⁵¹ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 366-368.

σύστημα, αλλά και για την οικοδόμηση μετεκλογικής συνεργασίας με στόχο την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος μέσω της διενέργειας δημοψηφίσματος.⁵²

Η ανωτέρω συμφωνία, όμως, καταδικάστηκε εντόνως από τον Σοφούλη, ο οποίος αν και δεν απέκρουε τη συνεργασία με τα υπόλοιπα αστικά πολιτικά κόμματα, εντούτοις διαφώνησε με τον «*τρόπον, τον χρόνον και τον σκοπόν*», υποστηρίζοντας ότι κυρίως αποσκοπούσε στην ανατροπή της κυβέρνησής του και στην υποταγή στο ΛΚ, χαρακτηρίζοντας τις συνεννοήσεις του Βενιζέλου ως «*ιδιωτικής φύσεως*». Ο Βενιζέλος, ωστόσο, στην απάντησή του, υποστήριξε ότι η εν λόγω συμφωνία ήταν σε εναρμόνιση τόσο με τις προγραμματικές αρχές όσο και με τις προτιμήσεις των οπαδών του κόμματος, καθώς και των Συμμάχων της χώρας, ανασκευάζοντας τις ανωτέρω κατηγορίες του αρχηγού του ΚΦ.⁵³

Το ρήγμα μεταξύ των δύο ανδρών επιδεινώθηκε περαιτέρω με τη δημοσιοποίηση επιστολής, στις 16 Φεβρουαρίου 1946, υπογεγραμμένης από σημαντικά στελέχη του ΚΦ, με την οποία υποστηριζόταν ότι μοναδικός εκπρόσωπος του κόμματος ήταν ο Σοφούλης. Από την άλλη πλευρά, ο Βενιζέλος άφησε σαφείς αιχμές για «υποκλοπή» ορισμένων εκ των παραπάνω υπογραφών, καθώς και ότι ως επί το πλείστον επρόκειτο για «ανενεργά» πολιτικά στελέχη του ΚΦ, καταλήγοντας ότι οι επικείμενες εκλογές θα απεδείκνυαν «*ποίοι ημπορούν να εκπροσωπούν το κόμμα και ποίοι θα καταδικασθούν εις πολιτικήν απομαχίαν*».⁵⁴

Οι εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου και το δημοψήφισμα της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1946

Η απόφαση του Σοφούλη, ύστερα από έντονες διεθνείς πιέσεις, για διενέργεια βουλευτικών εκλογών στις 31 Μαρτίου 1946 και της αναβολής της διεξαγωγής του πολιτειακού δημοψηφίσματος για το 1948,⁵⁵ επιδείνωσε σημαντικά το ανωτέρω

⁵² Μάλιστα, τους ανωτέρω όρους υποστήριξαν οι Παπανδρέου, Κανελλόπουλος, Γονατάς, Αλεξανδρής και Ζέρβας, ενώ καταβλήθηκε και προσπάθεια για τη δημιουργία κοινωνικού ρεύματος μέσω της διοργάνωσης μεγάλης συγκέντρωσης, στις 13 Ιανουαρίου, στο γήπεδο του Παναθηναϊκού, Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 236-249.

⁵³ Αντίστοιχα αρνητικός με την ανωτέρω συμφωνία εμφανίστηκε με δηλώσεις του την ίδια ημέρα και ο Πλαστήρας, Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 368-370. Από τα επικριτικά σχόλια των εφημερίδων δεν γλύτωσαν ούτε οι Παπανδρέου και Κανελλόπουλος, Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 172-173.

⁵⁴ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 372-373.

ενδοπαραταξιακό ρήγμα. Αν και το σύνολο των βενιζελογενών πολιτικών αρχηγών επιθυμούσε την πρόταξη των εκλογών έναντι του δημοψηφίσματος, ώστε να μπορέσουν να διατηρήσουν την αντιμοναρχική τους ρητορική, εντούτοις η επιλογή της επίσπευσης πυροδότησε την περαιτέρω ανάδειξη της απουσίας οιασδήποτε κοινής παραταξιακής ταυτότητας και οδήγησε στην ουσιαστική τριχοτόμησή τους.

Από την μία πλευρά, ο Σοφούλης, εμφανιζόταν ιδιαίτερα ενισχυμένος μετά τη σθεναρή διαφωνία του στην ανωτέρω συμφωνία μεταξύ των αστικών πολιτικών κομμάτων, που τον ανέδειξε ως ηγετικό παράγοντα της υποστήριξης της αβασίλευτης δημοκρατίας, ενώ η θέση του ισχυροποιήθηκε ακόμα περισσότερο με την υιοθέτηση του εκλογικού συστήματος της απλής αναλογικής,⁵⁶ στις 27 Φεβρουαρίου 1946, γεγονός που εξυπηρετούσε τους βασικούς του στόχους. Αφενός του περιορισμού της έκτασης της αναμενόμενης εκλογικής νίκης της Δεξιάς, εξαιτίας της πολυδιάσπασης του βενιζελογενούς χώρου και αφετέρου της ενθάρρυνσης της συμμετοχής στις εκλογές και των μικρότερων κομμάτων και των ανεξάρτητων προσωπικοτήτων.⁵⁷

Από την άλλη πλευρά, ο Καφαντάρης, στις 10 Μαρτίου 1946, ανακοίνωσε την παραίτηση του ίδιου και των μελών του ΠΚ από την κυβέρνηση Σοφούλη, δημοσιοποιώντας μάλιστα και ανακοίνωση με την οποία υποστήριζε το αίτημα αναβολής των εκλογών, επισείοντας σε διαφορετική περίπτωση την επιλογή της αποχής λόγω της επικράτησης ακραίων συνθηκών πόλωσης, ενώ αντίστοιχη ήταν και η στάση των Τσουδερού, Μυλωνά, Πλαστήρα και Καρτάλη.⁵⁸

Η προκήρυξη των εκλογών και η υιοθέτηση του συστήματος της απλής αναλογικής, οδήγησε στην άμβλυνση των όποιων πλεονεκτημάτων της εκλογικής συνεργασίας με το ΔΚ, δίνοντας το έναυσμα στον Βενιζέλο να προβεί στη διάσπαση του ΚΦ, στις 20 Φεβρουαρίου 1946, με την ίδρυση του Κόμματος Βενιζελικών Φιλελευθέρων. Βασικές προγραμματικές αρχές του νέου κόμματος αποτελούσαν η καταπολέμηση του κομμουνισμού, η ανασυγκρότηση της χώρας, η ολοκλήρωση των

⁵⁵ Χουρχούλης, *ό.π.*, σ. 283.

⁵⁶ Ριζάς, *ό.π.*, σ. 257.

⁵⁷ Χουρχούλης, *ό.π.*, σ. 283.

⁵⁸ Μιχ. Λυμπεράτος, «Η Αριστερά και οι εκλογές του 1946: οι προθέσεις, ο μύθος και η πραγματικότητα», στο: Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946: Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος*, Πατάκης και Ίδρυμα Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, Αθήνα 2008, σσ. 116-149, και Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2016, σσ. 146-154.

εθνικών διεκδικήσεων, αλλά και ο «εκσυγχρονισμός» του ΚΦ, και άρα ο Βενιζέλος έθετε εμμέσως ως κεντρικό του στόχο την εκλογή μεγαλύτερου αριθμού βουλευτών, για την απόκτηση της πρωτοκαθεδρίας από τον Σοφούλη.⁵⁹

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, την επόμενη ημέρα, έλαβε χώρα η σύμπληξη της Εθνικής Πολιτικής Ενώσεως, απαρτιζόμενη εκ του ΚΒΦ, του ΔΣΚ και του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ενός εκλογικού συνασπισμού που αν και τασσόταν υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, εντούτοις επεχείρησε να διαφοροποιηθεί από το ΚΦ, υποβαθμίζοντας το πολιτειακό ζήτημα, με στόχους αφενός την προσέλκυση των φιλελεύθερων ψηφοφόρων, οι οποίοι είχαν προσανατολιστεί προς την υποστήριξη της μοναρχίας, ιδίως μετά τα «Δεκεμβριανά», και αφετέρου την προώθηση μιας μετεκλογικής συνεργασίας με τη Δεξιά με γνώμονα τη συσπείρωση ευρύτερων δυνάμεων απέναντι στην Αριστερά.⁶⁰ Όσον αφορά, τέλος, τους υπόλοιπους πολιτικούς ηγέτες, οι Καφαντάρης, Τσουδερός και Μυλωνάς επέλεξαν την αποχή, όπως και οι Πλαστήρας και Καρτάλης.⁶¹ Αντίθετα, το ΚΕΦ και το ΜΚ, ενσωματώθηκαν στη Δεξιά, μέσω της συμπαράταξής τους με το ΛΚ, εντός του πλαισίου του εκλογικού συνασπισμού της Ηνωμένης Παράταξης Εθνικοφρόνων.⁶²

Οι γενικότερες συνθήκες διεξαγωγής των εκλογών μέσα σε κλίμα έντονης πόλωσης με πληθώρα καταγγελιών περιστατικών βίας ιδίως στην ύπαιθρο, αλλά και η επιλογή της αποχής της Αριστεράς, οδήγησαν στην ευρεία εκλογική νίκη της ΗΠΕ με ποσοστό 55,12%. Στη δεύτερη εκλογική θέση, αναδείχθηκε η ΕΠΕ, με ποσοστό 19,3%, εκλέγοντας 66 βουλευτές εκ των οποίων 30 ανήκαν στο ΚΒΦ, 27 στο ΔΣΚ, 6 στο ΕΕΚ και 3 ήταν ανεξάρτητοι.⁶³ Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι το ΚΦ με ποσοστό 14,4%, αν και αναδείχθηκε τυπικά ως τρίτη δύναμη, εκλέγοντας 48

⁵⁹ Φίλιππος Φόρτωμας, «Η συγκρότηση του Κόμματος Βενιζελικών Φιλελευθέρων και οι εκλογές του 1946», στο: *Οι εκλογές του 1946...ό.π.*, σσ. 42-71.

⁶⁰ Ευ. Χατζηβασιλείου, «Μεταρρυθμιστές σε διασταυρούμενα πυρά: Το ΔΣΚ και το ΕΕΚ στις εκλογές του 1946», *Στο ίδιο*, σσ. 72-78.

⁶¹ Θαν. Διαμαντόπουλος, «Η βενιζελική παράταξη στις εκλογές του 1946», *Στο ίδιο*, σσ. 35-41.

⁶² Κων. Μπότσιου, «Το πολιτικό πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος στις εκλογές του 1946», *Στο ίδιο*, σσ. 171-195.

⁶³ Αναλυτικότερα για τις εκλογές του 1946, Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 67-85.

βουλευτές, εντούτοις αποτέλεσε το ισχυρότερο βενιζελογενές κόμμα, δεδομένου ότι η ΕΠΕ αποτελούσε έναν συγκυριακό εκλογικό συνασπισμό και όχι ενιαίο κόμμα.⁶⁴

Πέρα από την ανάλυση των ποσοστών των κομμάτων, οι εκλογές του 1946 θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως μία πρώτη «χαμένη ευκαιρία» περαιτέρω ιδεολογικής συγκρότησης του νεοπαγούς κεντρώου χώρου, εξαιτίας της επικράτησης έντονης πολυδιάσπασης. Αφενός, διότι δεν κατέστη δυνατή η ενιαία εκπροσώπηση ενός αρκετά σημαντικού ποσοστού ψηφοφόρων, όπως αποτυπώθηκε μέσω των ψήφων στο ΚΦ και στην ΕΠΕ, κομμάτων τα οποία συγκέντρωσαν αθροιστικά περίπου το 34%, ενώ θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το εν λόγω ποσοστό θα ήταν ακόμα μεγαλύτερο, εφόσον συνυπολογιζόταν και το τμήμα του εκλογικού σώματος, το οποίο επέλεξε την αποχή ταυτιζόμενο με το συγκεκριμένο αίτημα των διαφόρων κομμάτων και προσωπικοτήτων του ευρύτερου βενιζελογενούς πολιτικού χώρου. Συνεπώς, το πιο αυξημένο ποσοστό ενός ενιαίου κεντρώου κομματικού σχηματισμού θα είχε αποτρέψει τη συντριπτική πλειοψηφία του ΛΚ και συνακόλουθα θα είχε αυξήσει τις δυνατότητες τόσο της άμβλυνσης των ακροτήτων των διαφόρων επίσημων και ανεπίσημων εκφάνσεων του κρατικού μηχανισμού όσο και της υιοθέτησης μιας πιο συμβιβαστικής στάσης απέναντι στην Αριστερά.

Αφετέρου, διότι περιόρισε σημαντικά τις δυνατότητες αποκρυστάλλωσης μιας διακριτής πολιτικής πρότασης, γεγονός που αναμφίβολα θα ενίσχυε το ιδεολογικό περιεχόμενο της ονομασίας «Κέντρο» και θα άμβλωνε την ανωτέρω αναφερόμενη εικόνα της «απλής τοπολογικής περιγραφής», εστιασμένης στον ετεροπροσδιορισμό βάσει των δύο διαιρετικών τομών του 20^{ου} αι. Βασικά ιδεολογικά προτάγματα του νεοπαγούς κεντρώου πολιτικού χώρου θα μπορούσαν να αποτελέσουν η προώθηση της μετριοπάθειας, του εκδημοκρατισμού και της αποκατάστασης συνθηκών κράτους δικαίου, καθώς και η υιοθέτηση προοδευτικών μεταρρυθμίσεων για την ανασυγκρότηση της χώρας και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων εντός του πλαισίου όμως του κυρίαρχου αστικού πολιτικού και κοινωνικοοικονομικού καθεστώτος και του δυτικού προσανατολισμού της χώρας.

⁶⁴ Ηλ. Νικολακόπουλος, *Των εκλογών τα πάθη: ψηφίδες της ελληνικής εκλογικής ιστορίας του 20^{ου} αι., Το Βήμα*, Αθήνα 2012, σ. 97. Αν και στις 15 Μαΐου, ο Βενιζέλος ήρθε σε συμφωνία πολιτικής συνεργασίας με τον Ζέρβα και άρα πλέον ΕΠΕ και ΕΚΕ αριθμούσαν 54 βουλευτές, 6 περισσότερους από το ΚΦ, εντούτοις το γεγονός της συγκρότησης της ΕΠΕ από τρία διαφορετικά κόμματα, δεν οδήγησε σε κλονισμό της κυριαρχίας του ΚΦ στον νεοπαγή κεντρώο πολιτικό χώρο, Δαφνής, *ό.π.*, σ. 377.

Αντίθετα, κυρίαρχα στοιχεία του νεοπαγούς κεντρώου χώρου αναδείχθηκαν η επικράτηση της πολυδιάσπασης και της πρόταξης προσωπικών στρατηγικών σε συνδυασμό και με την μη επίδειξη κάποιου ιδιαίτερα θετικού έργου κατά τη θητεία της πρώτης βενιζελογενούς κυβέρνησης της μετακατοχικής περιόδου, ιδίως στους τομείς της πολιτικής κατευνασμού και της αντιμετώπισης της πληθώρας κοινωνικοοικονομικών ζητημάτων της χώρας, με αποτέλεσμα την άμβλυνση των όποιων δυνατοτήτων του Κέντρου να αναδειχθεί ως μία κυρίαρχη πολιτική δύναμη στην μεταπολεμική εποχή αντίστοιχη της βενιζελικής παράταξης του Μεσοπολέμου.

Την επαύριον των εκλογών, αρχικά σχηματίστηκε πολυκομματική κυβέρνηση υπό τον Παναγιώτη Πουλίτσα, πρόεδρο του ΣτΕ, με τη συμμετοχή μεν των τριών πολιτικών αρχηγών της ΕΠΕ, ως Υπ. άνευ Χαρτοφυλακίου, όχι όμως και του ΚΦ. Ωστόσο, οι ηγέτες της ΕΠΕ διαφώνησαν με τις ενέργειες του ΑΚ για την επίσπευση της διεξαγωγής του δημοψηφίσματος και παραιτήθηκαν από τις θέσεις τους. Στις 18 Απριλίου 1946, σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση υπό τον Τσαλδάρη, η οποία στις 26 Ιουνίου, ψήφισε τη διενέργεια δημοψηφίσματος για την 1^η Σεπτεμβρίου με ερώτημα την επάνοδο ή μη του βασιλιά Γεωργίου στην Ελλάδα.⁶⁵

Το συγκεκριμένο γεγονός προσέφερε μια δεύτερη ευκαιρία για την επαναπροσέγγιση μεταξύ των διαφόρων μερίδων του ευρύτερου βενιζελογενούς πολιτικού χώρου μετά την πολυδιάσπασή του στις εκλογές του 1946, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία τους εξέφρασε με δηλώσεις τόσο τη μη εξασφάλιση των απαραίτητων ομαλών συνθηκών για τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος όσο και τη διαφωνία τους για το ερώτημα, το οποίο έπρεπε να αφορούσε τη γενικότερη μορφή του πολιτεύματος και όχι την επάνοδο ή μη συγκεκριμένα του Γεωργίου.⁶⁶ Η ανωτέρω κοινή στάση συντέλεσε στην πιο ευρεία μέχρι εκείνη τη στιγμή συσπείρωση με τη σύσταση, στις 5 Αυγούστου 1946, διακομματικής επιτροπής από το ΚΦ, το ΚΒΦ, το ΠΚ, το ΔΣΚ, το ΑΚ και τους Πλαστήρα και Τσουδερό για την από κοινού διεξαγωγή εκστρατείας υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας στο δημοψήφισμα.⁶⁷

Τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος, ωστόσο, επικύρωσαν με ποσοστό 68,4% την επάνοδο του Γεωργίου στην Ελλάδα και παρά τον υψηλό βαθμό

⁶⁵ Στο ίδιο, σσ. 374-375.

⁶⁶ *Ελευθερία*, 5-11 Ιουνίου 1946.

⁶⁷ Βόγλης, *ό.π.*, σ. 138.

διαβλητότητάς,⁶⁸ εντούτοις αναμφίβολα η πλειοψηφία της κοινής γνώμης είχε μεταστραφεί υπέρ της βασιλείας ως ενοποιητικού στοιχείου απέναντι στην Αριστερά.

Παράλληλα, η αποδοχή ή μη του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος εκ μέρους των διαφόρων προσωπικοτήτων του ευρύτερου βενιζελογενούς χώρου ανέδειξε και μια επιπρόσθετη εστία διαφωνιών. Ειδικότερα, ο Σοφούλης, με δηλώσεις του, υποστήριξε ότι αν και με το δημοψήφισμα *«δεν επετεύχθη η οριστική εκκαθάρισις του ζητήματος του καθεστωτικού...και ότι αν και στερείται ηθικού κύρους»*, εντούτοις δημιουργούσε μια *«νέα πολιτική πραγματικότητα»* δεσμευόμενος για την αποδοχή του νέου πλαισίου υπό την προϋπόθεση ότι και ο βασιλιάς θα πολιτευόταν *«δημοκρατικά»*. Ο Παπανδρέου, αναφέρθηκε στην ανάγκη αναγνώρισης του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος λόγω των κρίσιμων περιστάσεων που επέβαλαν *«τον οριστικόν τερματισμόν του καθεστωτικού διχασμού και την συνένωσιν των εθνικών δυνάμεων προς κοινήν υπεράσπισιν της Πατρίδος»*. Επίσης, και ο Βενιζέλος, με δηλώσεις του, έκανε αναφορά σε μία *«νέαν πραγματικήν κατάστασιν»*, αποδεχόμενος το νέο καθεστωτικό πλαίσιο, καθώς και την ανάγκη της εξασφάλισης δημοκρατικών λύσεων για τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα της χώρας, θέτοντας ως προϋπόθεση ο Γεώργιος Β΄ *«να λειτουργήσει ως Βασιλεύς όλων των Ελλήνων και όχι ως έρεισμα της Δικτατορίας ωρισμένου κόμματος»*.⁶⁹

Αντίθετα, ο Πλαστήρας, σε δηλώσεις του, αφού αρχικά κατήγγειλε τη βία και τη νοθεία εκ μέρους των σωμάτων ασφαλείας προς όφελος της βασιλείας, υποστήριξε ότι *«ο βασιλεύς δεν δύναται να επανέλθη...ώστε να μη ρίψη την χώραν εις νέον εμφύλιον πόλεμον»*, καλώντας σε παρέμβαση των Συμμάχων για τη μη εφαρμογή του αποτελέσματος, αντιπροτείνοντας τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης και τη διενέργεια ενός νέου δημοψηφίσματος μετά την αποκατάσταση ήρεμων συνθηκών.⁷⁰

Συνεπώς, παρά την κοινή κινητοποίηση αναφορικά με την υπεράσπιση της αβασίλευτης δημοκρατίας, εντούτοις η δημόσια αποδοχή του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος από την πλευρά σημαντικής μερίδας ηγετών του βενιζελογενούς χώρου, που ευθυγραμμιζόταν εν πολλοίς και με τη μεταστροφή υπέρ της βασιλείας ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, στερούσε την όποια πολιτική βαρύτητα από τη

⁶⁸ Αναλυτικότερα για το δημοψήφισμα, Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 86-94.

⁶⁹ *Ελευθερία*, 3 Σεπτεμβρίου 1946.

⁷⁰ *Βήμα*, 4 Σεπτεμβρίου 1946.

διάκριση με τη Δεξιά, επί τη βάσει τουλάχιστον της μεσοπολεμικής διαιρετικής τομής, με κυρίαρχο πλέον διαφοροποιητικό στοιχείο του Κέντρου, την υπεράσπιση της πολιτικής του κατευνασμού και της μετριοπάθειας μεταξύ των δύο άλλων παρατάξεων. Παράλληλα, η ρητορική ιδίως του Πλαστήρα για την μη οριστική επίλυση του καθεστωτικού, επέτεινε περαιτέρω τη διεύρυνση του ενδοπαραταξιακού χάσματος και την αδυναμία εξεύρεσης ενός ελάχιστου κοινού ιδεολογικού τόπου.

Η κυβέρνηση συνεργασίας Σοφούλη-Τσαλδάρη

Την επαύριον του δημοψηφίσματος και παρά τη κοινή στάση του ΚΦ και της ΕΠΕ, εντούτοις ούτε σ' αυτήν την περίπτωση κατέστη δυνατή κάποια πρόοδος προς την κατεύθυνση της οικοδόμησης περαιτέρω συνεργασίας, λόγω της επικράτησης διαφορετικών πολιτικών στρατηγικών και έντονης πολυδιάσπασης.

Ειδικότερα, ο Σοφούλης τηρούσε στάση αναμονής με κύρια επιδίωξη του την εμφάνιση του ΚΦ, ως της πιο αξιόπιστης εναλλακτικής κυβερνητικής πρότασης απέναντι στο ΛΚ με την παράλληλη προώθηση του έτερου και μοναδικού πλέον ιδεολογικού διαφοροποιητικού στοιχείου, δηλαδή της υιοθέτησης πολιτικής κατευνασμού μεταξύ των δύο άλλων παρατάξεων. Στις 12 Οκτωβρίου 1946, ο Σοφούλης σε υπόμνημά του προς τον βασιλιά Γεώργιο, εμφανιζόταν υπέρμαχος της υιοθέτησης πολιτικής ειρήνευσης, λόγω του «φαύλου κύκλου» της δράσης ενόπλων ομάδων τόσο της Αριστεράς όσο και της Δεξιάς κατά την περίοδο μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας. Υπό το παραπάνω πρίσμα, ο Σοφούλης πρότεινε τον σχηματισμό νέας κυβέρνησης υπό την προεδρία του, χωρίς τη συμμετοχή εκπροσώπων ούτε του ΛΚ ούτε και της Αριστεράς, και η οποία θα αναλάμβανε διαπραγματεύσεις για τον αποπλισμό των διαφόρων ενόπλων ομάδων μέσω της παροχής *«εγγυήσεων ζωής, ασφαλείας και παρουσίας των αποπλιζομένων»*.⁷¹

Από την άλλη πλευρά, αμφότεροι οι Βενιζέλος και Παπανδρέου στόχευαν στην οικοδόμηση μιας ευρύτερης αντικομμουνιστικής συνεργασίας με τα υπόλοιπα αστικά πολιτικά κόμματα. Ευνοϊκοί παράγοντες προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση

⁷¹ ΓΑΚ, ΑΒΑ, «Σοφούλης προς βασιλιά Γεώργιο Β', 12 Οκτωβρίου 1946», Φακ. 376, και «Σημείωμα: Απόψεις του αρχηγού των Φιλελευθέρων κ. Σοφούλη, 30 Σεπτεμβρίου 1946», Φακ. 376.

αποτελούσαν η ολοένα και μεγαλύτερη ένταση της ένοπλης δράσης του ΚΚΕ,⁷² σε συνδυασμό και με τις αποτυχίες της κυβέρνησης Τσαλδάρη αναφορικά με την ελλιπή προώθηση της αναμόρφωσης του κρατικού μηχανισμού και της οικονομικής ανασυγκρότησης,⁷³ αλλά και της συνέχισης των κατασταλακτικών μέτρων εναντίον της Αριστεράς, με αποκορύφωμα τη ψήφιση του Γ΄ Ψηφίσματος τον Ιούνιο του 1946.⁷⁴

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, στις 19 Ιανουαρίου 1947, έλαβε χώρα συνάντηση μεταξύ των Βενιζέλου, Παπανδρέου, Κανελλόπουλου, Ζέρβα, Γονατά και Αλεξανδρή που κατέληξε στην υπογραφή ενός κοινού πρακτικού για τη συγκρότηση κυβέρνησης εθνικής ενώσεως μετά από σύγκληση του Συμβουλίου του Στέμματος.⁷⁵ Στις 24 Ιανουαρίου, συγκροτήθηκε η επτακομματική κυβέρνηση, με τη συμμετοχή και του ΑΚ υπό την προεδρία του Δημήτριου Μάξιμου, με τους Τσαλδάρη και Βενιζέλο ως αντιπροέδρους και τον Παπανδρέου ως Υπ. Εθνικής Οικονομίας, με βασικούς στόχους τη δυναμικότερη αντιμετώπιση της ολοένα εντεινόμενης αντάρτικης δράσης του ΔΣΕ, καθώς και την προώθηση της οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας.⁷⁶

Από την πλευρά του, ο Σοφούλης αρνήθηκε τη συμμετοχή του ΚΦ στην κυβέρνηση Μάξιμου, με το επιχείρημα της ανάγκης ύπαρξης ενός αστικού πολιτικού κόμματος στη θέση της αντιπολίτευσης, επαναλαμβάνοντας τις θέσεις του για την υιοθέτηση πολιτικής κατευνασμού.⁷⁷ Συνεπώς, ο Σοφούλης προσδοκούσε την περαιτέρω ισχυροποίησή του εξαιτίας της αναμενόμενης φθοράς των κομμάτων των

⁷² Αναλυτικότερα για την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1946-1949)*, Τόμ. Α-Β, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, και Νίκος Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (1946-1949)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.

⁷³ Κων. Μπότσιου, «Μια πύρρειος νίκη: Η διάβρωση του Λαϊκού Κόμματος μέσω του Εμφυλίου», στο: Β. Γούναρης, Στ. Καλύβας, Ι. Στεφανίδης (επιμ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι: Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος, Πατάκης*, Αθήνα 2010, σσ. 332-359.

⁷⁴ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο 1995, σσ. 495-511.

⁷⁵ *Ελευθερία*, 20 Ιανουαρίου 1947.

⁷⁶ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 405-411.

⁷⁷ ΓΑΚ, ΑΒΑ, «*Συνοπτικόν σημείωμα των εκτεθεισών εις την Α.Μ. τον Βασιλέα απόψεων του αρχηγού των Φιλελευθέρων, 21 Ιανουαρίου 1947*», Φακ. 377.

συμμετεχόντων στην επτακομματική κυβέρνηση, προκειμένου να εμφανιστεί το ΚΦ ως μοναδική αξιόπιστη εναλλακτική δύναμη για την ανάληψη της πρωθυπουργίας.⁷⁸

Πέρα όμως από τους ειδικότερους πολιτικούς σχεδιασμούς των κομμάτων και των προσωπικοτήτων του ευρύτερου βενιζελογενούς πολιτικού χώρου, εντούτοις δύο εξωγενή γεγονότα διαδραμάτισαν ιδιαίτερα σημαίνοντα ρόλο στη γενικότερη πορεία των εγχώριων εξελίξεων. Ειδικότερα, η εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν και του Σχεδίου Μάρσαλ, τον Μάρτιο και τον Ιούνιο του 1947 αντίστοιχα, σηματοδότησαν την απαρχή της σημαντικής αύξησης της αμερικανικής επιρροής στην χώρα μας.⁷⁹

Η παροχή της αμερικανικής συνδρομής προς την Ελλάδα συνδέθηκε άρρηκτα με την προϋπόθεση της συγκρότησης ενός ευρύτατου αντικομμουνιστικού πολιτικού συνασπισμού. Η συγκεκριμένη πρόβλεψη στόχευε, ιδίως προς την πλευρά του Σοφούλη, ο οποίος βαθμιαία οδηγήθηκε στην αλλαγή της στάσης του αναφορικά με την αποδοχή της κυβερνητικής συνεργασίας με το ΛΚ, εμμένοντας όμως στον όρο της αντικατάστασης του Τσαλδάρη στην πρωθυπουργία.⁸⁰ Οι λόγοι της μεταστροφής του Σοφούλη θα πρέπει να αναζητηθούν πέρα από τις ισχυρές αμερικανικές πιέσεις και στη στάση του ίδιου του ΚΚΕ, το οποίο εξωθούσε σε αντισυσπείρωση τον αστικό πολιτικό κόσμο, αν και συνεχίστηκαν οι διάφορες συμφιλιωτικές πρωτοβουλίες εκ μέρους του αρχηγού του ΚΦ, κατά την χρονική περίοδο Ιουλίου-Αυγούστου 1947.⁸¹

Οι ανωτέρω συμβιβαστικές προτάσεις του Σοφούλη όμως δεν θα μπορούσαν να υλοποιηθούν ακόμα και αν γίνονταν αποδεκτές από το ΚΚΕ, λόγω της αρνητικής στάσης από σημαντικούς υπερθεσμικούς και θεσμικούς δρώντες, όπως τον βασιλιά

⁷⁸ Thanasis Sfikas, "A prime minister for all time: Themistoklis Sofoulis from premiership to opposition to premiership, 1945-1949" in Philip Carabott and Thanasis Sfikas (eds.) *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Ashgate, Aldershot 2004, σσ. 75-99.

⁷⁹ Για την απαρχή της μεταπολεμικής αμερικανικής ανάμειξης στην Ελλάδα, βλ. Paul A. Porter, *Ζητείται: ένα θαύμα για την Ελλάδα - Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 1947*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2006, Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, Απόστολος Βετσόπουλος, *Η Ελλάδα και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας*, Gutenberg, Αθήνα 2007, και Θαν. Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα 2011.

⁸⁰ Χουρμούλης, *ό.π.*, σ. 299.

⁸¹ Θαν. Σφήκας, «Para bellum- Ο Εμφύλιος γενικεύεται: Μάρτιος-Σεπτέμβριος 1947», στο: Ηλ. Νικολακόπουλος – Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949*, εφημερίδα *Τα Νέα*, Αθήνα 2010, σσ. 77-93.

Παύλο, ο οποίος ανέλαβε τα καθήκοντα του την 1^η Απριλίου 1947,⁸² την Μ. Βρετανία, τις ΗΠΑ, τον στρατό, τα σώματα ασφαλείας, την ΗΠΕ, καθώς και των Βενιζέλου και Παπανδρέου, παραγόντων οι οποίοι τάσσονταν εναντίον οποιαδήποτε συνδιαλλαγής με την Αριστερά και υπέρ της δυναμικής αντιμετώπισής της.⁸³

Παράλληλα με τις διαπραγματεύσεις μεταξύ Σοφούλη και ΚΚΕ, η κυβέρνηση Μάξιμου, στις 23 Αυγούστου 1947, αναγκάστηκε να παραιτηθεί λόγω τόσο των εσωτερικών διαφωνιών των πολιτικών αρχηγών των κομμάτων που την αποτελούσαν όσο και των αποτυχιών του εθνικού στρατού στην αποτελεσματική στρατιωτική αντιμετώπιση του ΔΣΕ. Επιπρόσθετα, καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν και οι πρωτοβουλίες εκ μέρους διαφόρων αμερικανικών ιθυνόντων, προς την κατεύθυνση της συγκρότησης ενός ευρύτερου αντικομμουνιστικού συνασπισμού.⁸⁴

Τελικά, στις 7 Σεπτεμβρίου 1947, ο Σοφούλης, ανέλαβε την πρωθυπουργία σε κυβέρνηση συνεργασίας με το ΛΚ με τον Τσαλδάρη, ως αντιπρόεδρο, χωρίς όμως τη συμμετοχή των υπολοίπων βενιζελογενών πολιτικών ηγετών. Μάλιστα, ο Σοφούλης δεσμεύτηκε σε συνάντησή του με τον Henderson για τον περιορισμό του πλαισίου της πολιτικής αμνηστίας, τη μη συμμετοχή «φιλοκομμουνιστών» υπουργών στην κυβέρνησή του, καθώς και την ένταση της στρατιωτικής δράσης εναντίον του ΔΣΕ.⁸⁵

Από την πλευρά του, ο Σοφούλης ήρθε σε συμφωνία με τον Βενιζέλο, στις 29 Νοεμβρίου 1947, για την ενοποίηση του ΚΒΦ με το ΚΦ,⁸⁶ με αποτέλεσμα την

⁸² Γενικότερα, για τη μελέτη του βασιλικού θεσμού στην Ελλάδα, βλ. Μελέτης Μελετόπουλος, *Η βασιλεία στην νεότερη ελληνική ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β΄*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1994.

⁸³ Βόγλης, *ό.π.*, σ. 309.

⁸⁴ Ειδικότερα, καταλυτικός ήταν ο ρόλος του Loy Henderson, Αμερικανού Υφυπουργού Εξωτερικών, ο οποίος βρισκόταν από τις 30 Αυγούστου στην Αθήνα ασκώντας ισχυρές πιέσεις προς την πλευρά των Τσαλδάρη και Σοφούλη για τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας με μοχλούς πίεσης αφενός την απειλή τερματισμού της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας και αφετέρου της στροφής προς τη συγκρότηση εξωκοινοβουλευτικής κυβέρνησης είτε υπό τον Αλέξανδρο Παπάγο είτε υπό τον Πλαστήρα, εξέλιξη που θα καθιστούσε τους δύο ανωτέρω πολιτικούς αρχηγούς, δευτεραγωνιστές της εγχώριας πολιτικής σκηνής, Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 341-342.

⁸⁵ Βόγλης, *ό.π.*, σ. 261.

⁸⁶ Ο Βενιζέλος σε συνομιλίες του, τον Ιούλιο του 1947, με τον Griswold θεωρούσε τον Σοφούλη ως τον καταλληλότερο για πρωθυπουργό, ενώ ως μοναδική μεταξύ τους αντίθεση διατύπωνε ότι ο αρχηγός του ΚΦ προ των εκλογών δεν επιθυμούσε να καθορίσει τη στάση του έναντι του κομμουνισμού, ενώ πλέον «λαμβάνει σαφή θέσιν

ανάδειξη του κόμματος του Παπανδρέου, ως της σημαντικότερης αριθμητικά πολιτικής δύναμης της αντιπολίτευσης, με την προσδοκία εκ μέρους του ΔΣΚ της αποκόμισης πολιτικών οφελών, λόγω της αναμενόμενης φθοράς των δύο άλλων κομμάτων, εξαιτίας της συνδιαχείρισης της εξουσίας με το ΛΚ.⁸⁷ Ταυτόχρονα, την έντονη αντίθεσή του στην επανενοποίηση του ΚΦ εξέφρασε και ο Πλαστήρας, ο οποίος, στις 23 Νοεμβρίου, μετέβη στη Θεσσαλονίκη για την αποτροπή της επικείμενης συμφωνίας μεταξύ Βενιζέλου και Σοφούλη.⁸⁸

Με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Σοφούλη, όπως εύστοχα έχει επισημανθεί, επιβεβαιωνόταν η εδραίωση της κυρίαρχης θέσης του ΚΦ στο ελληνικό πολιτικό σκηνικό, παρά τη τρίτη θέση του στις εκλογές του 1946, ενώ μετακινούσε και το κέντρο βάρους του εγχώριου φιλοδυτικού στρατοπέδου προς τον κεντρικό χώρο. Παράλληλα, ο Σοφούλης πλέον από τη θέση του πρωθυπουργού και όχι απλώς ως ηγέτης του ιστορικού μεν αλλά αποδυναμωμένου κοινοβουλευτικά ΚΦ, απηύθυνε νέες προτάσεις προς το ΚΚΕ για την κατάπαυση των εχθροπραξιών.⁸⁹

Βασικοί ανασταλτικοί παράγοντες, ωστόσο, για την επιτυχή κατάληξη και της συγκεκριμένης συμβιβαστικής πρωτοβουλίας εκ μέρους του Σοφούλη, παρά την αναβαθμισμένη πλέον θέση του, αναδείχθηκαν εκ νέου η συνέχιση της εχθρότητας των παραπάνω προαναφερθέντων θεσμικών και υπερθεσμικών δρώντων, λόγω της επικράτησης συνθηκών ακραίας πόλωσης και της οριστικής επιλογής της δυναμικής της σύγκρουσης μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων πλευρών.

Παράλληλα, αμφότεροι οι Σοφούλης και το ΚΚΕ, παρά τις διατυπώσεις τους σε ρητορικό επίπεδο περί ανάγκης επίτευξης συμβιβασμού, δεν «έπειθαν» για την ειλικρίνεια των προθέσεων τους. Ειδικότερα, εκ μέρους της κυβέρνησης συνεχιζόταν με αμείωτη ένταση η πρακτική της εκκαθάρισης του κρατικού μηχανισμού από οπαδούς της Αριστεράς, της διατήρησης των φακέλων, των εκτοπίσεων, καθώς και των έκτακτων στρατοδικείων.⁹⁰ Από την άλλη πλευρά, παρά τα όποια δημόσια

εις την εθνικόφρονα παρατάξιν», ενώ αντίστοιχες απόψεις εξέφρασε και σε συνάντησή του με τον MacVeagh, Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 417-419.

⁸⁷ Ηλ. Νικολακόπουλος, «Αναζητώντας το Κέντρο: οι εκλογικές περιπλανήσεις μιας 15ετίας (1946-1961)», στο: *Γεώργιος Παπανδρέου...ό.π.*, σσ. 431-458.

⁸⁸ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 424-425.

⁸⁹ Χουρμούλης, *ό.π.*, σσ. 309-313.

⁹⁰ Βόγλης, *ό.π.*, σσ. 179-184.

δείγματα καλής θέλησης εκ μέρους του ΚΚΕ,⁹¹ εντούτοις ταυτόχρονα λάμβαναν χώρα πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση της κλιμάκωσης της ένοπλης σύγκρουσης⁹² με αποτέλεσμα τη λήψη από την κυβέρνηση Σοφούλη σκληρών κατασταλτικών μέτρων με αποκορύφωμα την υιοθέτηση, στις 27 Δεκεμβρίου 1947, του Α.Ν. 509 που έθετε εκτός νόμου το ΚΚΕ, αλλά και άλλες φιλοκομμουνιστικές οργανώσεις.⁹³

Συνεπώς, η κλιμάκωση της βίας και η μετατροπή των σποραδικών ενόπλων συγκρούσεων των προηγούμενων ετών σε ολοκληρωτικό εμφύλιο πόλεμο από τα τέλη του 1947, κατέστρεψε εντελώς τα όποια περιθώρια υιοθέτησης συμβιβαστικής πολιτικής εκ μέρους του Σοφούλη, γεγονός που οδήγησε στην άμβλυνση και του έτερου ιδεολογικού διαφοροποιητικού στοιχείου του κεντρικού πολιτικού χώρου σε σχέση με τη Δεξιά, δηλαδή την υιοθέτηση πολιτικής κατευνασμού.

Η περιορισμένη επιτυχία της κυβέρνησης συνεργασίας ΚΦ-ΛΚ τόσο ως προς την αποτελεσματική στρατιωτική αντιμετώπιση του ΔΣΕ, όσο και στους επιμέρους τομείς της δημόσιας διοίκησης και της οικονομίας οδήγησε, τον Νοέμβριο του 1948, στο ξέσπασμα και μιας νέας πολιτικής κρίσης. Αφορμή της αποτέλεσε η επιθυμία του Σοφούλη, αλλά και διαφόρων αμερικανικών παραγόντων, για την ανάληψη της αρχιστρατηγίας του εθνικού στρατού από τον Αλέξανδρο Παπάγο, λόγω της κρίσιμης καμπής των πολεμικών επιχειρήσεων του εμφυλίου πολέμου, προοπτική η οποία όμως προκαλούσε την έντονη αντίδραση εκ μέρους του Τσαλδάρη.⁹⁴

Από την πλευρά του, και ο Βενιζέλος επιχείρησε να εκμεταλλευθεί την ανωτέρω κρίση, συγκαλώντας στις 11 Νοεμβρίου 1948 σύσκεψη μερίδας βουλευτών του κόμματος κατά τη διάρκεια της οποίας κατηγόρησε την κυβέρνηση Σοφούλη ότι δεν είχε αποδώσει τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς και για τον παραγκωνισμό του ΚΦ εξαιτίας της κυριαρχίας των στελεχών και των πολιτικών του ΛΚ, αντιπροτείνοντας τον σχηματισμό μιας αμιγούς κυβέρνησης φιλελευθέρων στην οποία ο ίδιος θα αναλάμβανε τα στρατιωτικά Υπουργεία. Μάλιστα, 54 από τους

⁹¹ Sfikas, *ό.π.*, σσ. 75-99.

⁹² Βόγλης, *ό.π.*, σσ. 203-210.

⁹³ Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σσ. 511-523.

⁹⁴ Χουρμούλης, *ό.π.*, σσ. 319-320.

συνολικά 85 βουλευτές του ΚΦ υπέγραψαν δήλωση με την οποία αναγνώριζαν τον Βενιζέλο, ως αρχηγό τους, προκαλώντας εκ νέου τη διάσπαση του κόμματος.⁹⁵

Αν και ο Σοφούλης αμφισβήτησε την εγκυρότητα της συγκεκριμένης απόφασης, βασιζόμενος στο καταστατικό του κόμματος, εντούτοις την επόμενη ημέρα υπέβαλε την παραίτηση της κυβέρνησής του, η οποία όμως στις 18 Νοεμβρίου, έλαβε εκ νέου την εμπιστοσύνη της Βουλής με μόνο μια ψήφο διαφορά χάρη στη στήριξη της από τους εναπομείναντες 31 βουλευτές του ΚΦ, αλλά και από το ΛΚ και τους 16 βουλευτές του Νέου Κόμματος του Σπυρίδωνα Μαρκεζίνη.⁹⁶

Στο παραπάνω πλαίσιο θα πρέπει να ενταχθεί και η διφορούμενη στάση του Πλαστήρα, ο οποίος αν και μετά το δημοψήφισμα σε γενικές γραμμές ακολούθησε «πολιτική σιωπής», εντούτοις κατά την ίδια χρονική περίοδο ενεπλάκη σε διάφορα σενάρια είτε σχηματισμού υπερκομματικής κυβέρνησης υπό την ηγεσία του είτε υποστήριξης συμβιβαστικών προτάσεων μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, με αποτέλεσμα τη δημιουργία περαιτέρω πολιτικών προσκομμάτων στον Σοφούλη.

Ειδικότερα, ο Πλαστήρας, στις 9 Μαρτίου 1948, με επιστολή του προς τους Σοφούλη, Τσαλδάρη, Βενιζέλο, Παπανδρέου, Γονατά και Κανελλόπουλο, επέκρινε την κυβερνητική πολιτική, αντιπροτείνοντας τον σχηματισμό ολιγομελούς σχήματος υπό ενός προσώπου κύρους εκτός της Βουλής του 1946 -και άρα χωρίς να αποκλείει και τον ίδιο- ώστε να τερματισθεί ο εμφύλιος πόλεμος. Από την άλλη πλευρά, ο Πλαστήρας υποστήριξε, στις 7 Νοεμβρίου 1948, την αποστολή τηλεγραφήματος προς τον Herbert Evatt, πρόεδρο της Γ.Σ. του ΟΗΕ από 8 πολιτικές και στρατιωτικές προσωπικότητες: τους Γ. Καρτάλη, Ν. Ασκούτση, Περ. Αργυρόπουλο, Νικ. Κολυβά, Κων. Μανέτα, Λ. Σακελλαρόπουλο, Λ. Στρατηγόπουλο, Βρ. Μπέσνη και Γ. Βοραζάνη για τη διαμεσολάβησή του για τον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου.⁹⁷

Απότοκο αποτέλεσμα της ανωτέρω τεταμένης κατάστασης, αποτέλεσε η πρωτοβουλία του βασιλιά Παύλου, στις 9 Ιανουαρίου 1949, να απευθύνει κάλεσμα

⁹⁵ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 436-440.

⁹⁶ *Ελευθερία*, 21 Νοεμβρίου 1948. Παρά την επιτυχή κατάληξη της, ωστόσο για τον ίδιο τον Σοφούλη, η ανωτέρω πολιτική κρίση επιβάρυνε δραματικά την κατάσταση της υγείας του, καθώς στις 24 Νοεμβρίου υπέστη πνευμονικό οίδημα, από το οποίο αν και συνήλθε, εντούτοις προκάλεσε δραστικό περιορισμό του πολιτικού του ρόλου σε συνδυασμό και με τη μεγάλη ηλικία του, Χουρμούλης, *ό.π.*, σ. 330.

⁹⁷ *IAMM*, ΑΝΠ, «*Επιστολές Πλαστήρα*», ΑΕ 372 και Δέδε, *ό.π.*, σ. 51.

στο σύνολο των αρχηγών των αστικών πολιτικών κομμάτων προς την κατεύθυνση του σχηματισμού «κυβέρνησης εθνικής σωτηρίας».⁹⁸ Οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν στη δημιουργία, στις 20 Ιανουαρίου, ενός μεγάλου κυβερνητικού συνασπισμού υπό τον Σοφούλη, με τη συμμετοχή και του Βενιζέλου, ως Υπ. Άνευ Χαρτοφυλακίου, όχι όμως του Παπανδρέου, ο οποίος όμως έδωσε ψήφο ανοχής.⁹⁹

Παράλληλα, αποφασίστηκε και η ανάληψη της αρχιστρατηγίας από τον Παπάγο με την παροχή έκτακτων υπερεξουσιών και την ταυτόχρονη παράκαμψη της επίσημης πολιτικής ηγεσίας από τον έλεγχο του στρατεύματος,¹⁰⁰ εξέλιξη η οποία σε συνδυασμό και με την κλονισμένη υγεία και την προχωρημένη ηλικία του Σοφούλη, καθιστούσε τον ρόλο του τελευταίου πλέον περισσότερο ως «διακοσμητικού». Ο θάνατος του Σοφούλη, στις 24 Ιουνίου 1949 σε ηλικία 89 ετών, προκάλεσε εκ νέου σοβαρή πολιτική κρίση, η οποία μετά από ισχυρή αμερικανική παρέμβαση οδήγησε στον σχηματισμό, στις 30 Ιουνίου, της πολυκομματικής κυβέρνησης Διομήδη, η οποία και στα τέλη Αυγούστου οδήγησε στον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου.¹⁰¹

Η γενικότερη πορεία των κομμάτων και των προσωπικοτήτων του ευρύτερου βενιζελογενούς χώρου κατά την πρώτη μετακατοχική περίοδο, αφήνει θετικές και αρνητικές κληρονομίες ως προς τη συγκρότηση και την εξέλιξη του συνόλου του κεντρικού πολιτικού χώρου. Ειδικότερα, ως θετικές κληρονομίες θα μπορούσαν να πιστωθούν στοιχεία, όπως το πρόταγμα πλέον του εκδημοκρατισμού και εμπέδωσης συνθηκών κράτους δικαίου αντί της υπεράσπισης της αβασίλευτης δημοκρατίας μετά την οριστική επίλυση του πολιτειακού ζητήματος, της προώθησης της πολιτικής της μετριοπάθειας και της ειρήνευσης μετά τον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου αντί του κατευνασμού των ακροτήτων μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, καθώς και της εισαγωγής προοδευτικών μεταρρυθμίσεων για την ανασυγκρότηση της χώρας και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων μετά την οριστική διάσωση του αστικού κοινωνικοοικονομικού καθεστώτος της χώρας.

⁹⁸ Χουρχούλης, *ό.π.*, σσ. 331-332.

⁹⁹ Βόγλης, *ό.π.*, σ. 352.

¹⁰⁰ Σφήκας, *ό.π.*, σσ. 75-77.

¹⁰¹ Οι ΗΠΑ αντιτάχθηκαν με επιτυχία εκ νέου στους διάφορους σχεδιασμούς του βασιλιά Παύλου για τον σχηματισμό εξωκοινοβουλευτικής κυβέρνησης υπό τον Παπάγο, *FRUS*, IV, 1949, σσ. 362-363.

Η μετακατοχική περίοδος, ωστόσο, κληροδότησε και ορισμένα αρνητικά στοιχεία για το σύνολο του κεντρικού πολιτικού χώρου, όπως την επικράτηση της πολυδιάσπασης, την προώθηση προσωπικών στρατηγικών και την απουσία ενιαίας και διακριτής ιδεολογικής ταυτότητας, την πολιτική του αποδυνάμωση και τη συρρίκνωση της κοινωνικής του απήχησης, καθώς και την αδυναμία διατύπωσης και υλοποίησης συνεκτικών και μακροπρόθεσμων προτάσεων αναφορικά με τον εκδημοκρατισμό, την εμπέδωση συνθηκών ισοπολιτείας και κράτους δικαίου και την ταχεία κοινωνικοοικονομική ανασυγκρότηση της χώρας.

Συνεπώς, παρόλο που οι βασικότεροι ηγέτες του ευρύτερου βενιζελογενούς πολιτικού χώρου τόσο κατά την πρώτη μετακατοχική περίοδο όσο και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου ανέλαβαν κεντρικό ρόλο ως προς τη διαχείριση της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής δημόσιας σφαίρας, εντούτοις η επενέργεια των ανωτέρω αρνητικών κληρονομιών επέδρασε ανασταλτικά στη συγκρότηση μιας ενιαίας και διακριτής ιδεολογικής παραταξιακής ταυτότητας, γεγονός που ταυτόχρονα άμβλυσε σημαντικά και τις όποιες δυνατότητες του Κέντρου να αναδειχθεί κυρίαρχη δύναμη στο πολιτικό σκηνικό της μεταπολεμικής Ελλάδας.

Η συγκρότηση του κεντρικού πολιτικού χώρου μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο

Μετά τον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου, τον Αύγουστο του 1949, διάχυτη ήταν η πεποίθηση ότι η Βουλή του 1946 είχε ολοκληρώσει τη βασική της αποστολή, η οποία συνίστατο κατά βάση στην πάταξη του κομμουνιστικού κινδύνου, και ως εκ τούτου εμφανιζόταν επιτακτική πλέον η ανάγκη της προσφυγής στις κάλπες για την αντιμετώπιση των αναγκαιοτήτων της μετεμφυλιακής πλέον περιόδου.¹⁰²

Η μεσολάβηση, ωστόσο, ενός ολοκληρωτικού εμφυλίου πολέμου, πέρα από τις ανθρώπινες, ψυχολογικές και κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις, είχε επιφέρει και σημαντικές ανακατατάξεις σε πολιτικό επίπεδο με την ανάδυση μιας δεύτερης διαιρετικής τομής των πολιτικών δυνάμεων ανάμεσα σε «εθνικόφρονες» και σε «αντεθνικώς δρώντες» και «συνοδοιπόρους», όπου στην πρώτη κατηγορία ανήκε το σύνολο των αστικών πολιτικών κομμάτων, ενώ στη δεύτερη το ΚΚΕ και οι κατά

¹⁰² Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική ζωή...ό.π.*, σ. 58.

καιρούς συνεργαζόμενες πολιτικές δυνάμεις.¹⁰³ Υπό το παραπάνω πλαίσιο, σημειώθηκε συνέχιση του καθεστώτος των έκτακτων μέτρων της εμφυλιοπολεμικής περιόδου, ιδίως μέσω της διατήρησης σε ισχύ του Α.Ν. 375 του 1936 περί κατασκοπείας, του Γ΄ Ψηφίσματος του 1946, και του Α.Ν. 509 του 1947, ο οποίος απαγόρευε την πολιτική δράση του ΚΚΕ, καθώς και άλλων ανελεύθερων θεσμών, όπως τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων, οι φάκελοι και οι εκτοπίσεις.¹⁰⁴ Μάλιστα, η διάκριση των εγχώριων πολιτικών δυνάμεων συναιρέθηκε και με τις γενικότερες ψυχροπολεμικές διαιρέσεις, με τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο να αποτελεί πεδίο διαμάχης και μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων διεθνών συνασπισμών.¹⁰⁵

Η «ιδιοτυπία», τέλος, της απρόσκοπτης λειτουργίας των κοινοβουλευτικών θεσμών παράλληλα με τη διατήρηση του καθεστώτος των έκτακτων μέτρων και τη δυναμική των πολεμικών συγκρούσεων, ευνόησε και την ενίσχυση του ρόλου του βασιλικού θεσμού,¹⁰⁶ του αμερικανικού παράγοντα,¹⁰⁷ και του στρατού,¹⁰⁸ ως υπερθεσμικών πόλων εξουσίας, οι οποίοι διεκδίκησαν έναν πιο δυναμικό ρόλο στο πεδίο της διαχείρισης των ζητημάτων της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου.¹⁰⁹

Παράλληλα, η ελληνική κοινωνία της συγκεκριμένης περιόδου μαστιζόταν και από μία σειρά καίριων προβλημάτων. Ειδικότερα, η χώρα είχε μόλις εξέλθει από σχεδόν μια δεκαετία πολεμικών αναμετρήσεων, οι οποίες είχαν καταστρέψει και τις

¹⁰³ Αναλυτικότερα, για τη διάκριση των πολιτικών δυνάμεων σε εθνικόφρονες και μη, Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σσ. 208-222.

¹⁰⁴ Ρούσσοσ Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-74*, Καστανιώτης, Αθήνα 1976, σσ. 85-90, και Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20^{ου} αι.*, Τόμ. Δ1, Βιβλιοράμα, Αθήνα 2004, σσ. 9-46.

¹⁰⁵ Σπυρίδων Πλακούδας, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949). Πεδίο μάχης του Ψυχρού Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017.

¹⁰⁶ Meynaud, *ό.π.*, σ. 395.

¹⁰⁷ John O. Iatrides, «Αμερικανικές παρεμβάσεις στην Ελλάδα του πρώιμου Ψυχρού Πολέμου: Η αναζήτηση του «ισχυρού ανδρός» και η «λύση Παπάγου», στο: Ν. Μαραντζίδης, Ιάκ. Μιχαηλίδης, Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος. Επεκτείνοντας τις ερμηνείες*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018, σσ. 19-48.

¹⁰⁸ David Close, «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», στο: David Close (επιμ.) *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, μτφ. Γιάννης Σπανδώνης, Φιλίστωρ, Αθήνα 1997, σσ. 198-237, Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική. Από την Ανεξαρτησία έως την Δημοκρατία*, Σάκκουλας, Αθήνα 2000, και Δημήτρης Παπαδιαμαντής, *Ο στρατός και πολιτική εξουσία στην μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1967)*, Επίκεντρο, Αθήνα 2014.

¹⁰⁹ Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 22-35.

παραγωγικές της δομές, με σημαντική πτώση της γενικότερης αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής σε σχέση με τα προπολεμικά επίπεδα. Εξίσου απελπιστική ήταν και η οικονομική κατάσταση ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, εξαιτίας των μεγάλων ποσοστών ανεργίας και υποαπασχόλησης και των πολύ χαμηλών μισθών και ημερομισθίων σε σχέση και με τον υψηλό πληθωρισμό.¹¹⁰

Την κύρια πηγή εισροής ξένου συναλλάγματος, αποτελούσαν τα κονδύλια της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, που όμως κατά κύριο λόγο δεν κατευθύνονταν προς την προώθηση αναπτυξιακών δραστηριοτήτων, αλλά διοχετεύονταν για την κάλυψη των σημαντικών ελλειμμάτων του κρατικού προϋπολογισμού, τα οποία με τη σειρά τους επιβαρύνονταν και από τη διατήρηση των αμυντικών δαπανών σε υψηλά επίπεδα, εξαιτίας του κενού ασφαλείας της χώρας «εκ του βορρά κινδύνου» στο πλαίσιο των αναδυόμενων ψυχροπολεμικών αντιπαλοτήτων.¹¹¹

Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες του περιορισμένου κοινοβουλευτισμού, της παράλληλης λειτουργίας θεσμικών και υπερθεσμικών κέντρων εξουσίας, της συνέχισης των κατασταλτικών έκτακτων μέτρων και των διώξεων των πολιτών, καθώς και της επικράτησης ιδιαίτερα δεινών οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, εμφανιζόταν επιτακτική η ανάγκη της ανάδειξης νέων πολιτικών δυνάμεων, ικανών να φέρουν εις πέρας το έργο της εμπέδωσης της ισοπολιτείας και του κράτους δικαίου, καθώς και της προώθησης της οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας.

Το ανωτέρω σκηνικό ευνοούσε ιδιαίτερος και την ανάδειξη νέων πολιτικών δυνάμεων, λόγω της διάχυτης πεποίθησης ότι τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα δεν ήταν πλέον σε θέση να αντιμετωπίσουν τα σοβαρά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της χώρας, ενώ κατηγορούνταν ότι δεν είχαν επαρκώς συνειδητοποιήσει τις μεγάλες μεταβολές που είχαν επέλθει μετά από μία δεκαετία πολεμικών αναμετρήσεων, και συνεπώς θεωρούνταν ιστορικά ξεπερασμένα. Επιπρόσθετα, μετά τη στρατιωτική ήττα και τη θεσμική απαγόρευση της κομμουνιστικής Αριστεράς σε συνδυασμό και με τη δυσαρέσκεια απέναντι στη Δεξιά, από την «αχρείαστη» πλέον ακραία ρητορική της, διανοίγονταν ιδιαίτερα ευοίωνες προοπτικές για την

¹¹⁰ Κώστας Βεργόπουλος, «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης 1944-1952», στο: George Alexander, Hagen Fleisher, Steven Bowman (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950...ό.π.*, σσ. 529-559.

¹¹¹ Γ. Στεφανίδης, *Από τον εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: Η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949-1952)*, Προσκήνιο, Αθήνα 1999, σσ. 43-51.

επικράτηση των πολιτικών δυνάμεων εκ του ευρύτερου βενιζελογενούς χώρου, οι οποίες πρέσβευαν την ανάγκη ειρήνευσης, της προώθησης της μετριοπάθειας μεταξύ των δύο άλλων παρατάξεων, καθώς και της αποκατάστασης ομαλών πολιτικών, και κοινωνικοοικονομικών συνθηκών.¹¹²

Οι παραπάνω ευνοϊκές προϋποθέσεις, ωστόσο, δεν ίσχυαν για το σύνολο των κομματικών δυνάμεων του ευρύτερου βενιζελογενούς πολιτικού χώρου. Ειδικότερα, το ΚΦ λόγω της κυβερνητικής του σύμπραξης με το ΛΚ, στη συνείδηση του κόσμου είχε ταυτιστεί ως εξίσου υπεύθυνο για τα γενικότερα κακώς κείμενα, ενώ αρκετά από τα έκτακτα και κατασταλτικά μέτρα είχαν εισαχθεί μετά από πρωτοβουλίες στελεχών του κόμματος.¹¹³ Παρόλ' αυτά, ο Βενιζέλος επιθυμούσε την ταχεία προσφυγή στις κάλπες, καθώς η κυβερνητική σύμπραξη με το ΛΚ λόγω των έκτακτων συνθηκών του εμφυλίου πολέμου δεν είχε πλέον κάποιο λόγο ύπαρξης, ενώ θεωρούσε ευλόγως ότι τα πολιτικά πράγματα θα επέστρεφαν στη «φυσιολογική τους ροή», δηλαδή στη μεσοπολεμική εναλλαγή των δύο παραδοσιακών πολιτικών κομμάτων στην εξουσία. Επίσης, και ο Παπανδρέου τασσόταν υπέρ της άμεσης διενέργειας εκλογών, προσδοκώντας την αποκόμιση πολιτικών οφελών, εφόσον κατά τη προηγούμενη χρονική περίοδο το κόμμα του δεν είχε κάποια άμεση συμμετοχή σε καίρια κυβερνητική θέση και άρα κατ' επέκταση σημαντική πολιτική φθορά.¹¹⁴

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει η εκ διαμέτρου αντίθετη στάση διαφόρων παραγόντων και ιδίως του βασιλιά Παύλου, ο οποίος κατά τη συγκεκριμένη περίοδο ανέλαβε ορισμένες πρωτοβουλίες για την αναβολή των εκλογών και την εγκαθίδρυση εξωκοινοβουλευτικής μεταβατικής κυβέρνησης με επικεφαλής τον Παπάγο για απροσδιόριστο χρονικό διάστημα με προφανή στόχο τη διατήρηση υπό τον έλεγχό του, του κατεστημένου εμφυλιοπολεμικού πλέγματος εξουσιών, διεργασίες οι οποίες, όμως, δεν τελεσφόρησαν λόγω της έντονης αντίθεσης εκ μέρους τόσο των Αμερικανών ιθυνόντων όσο και του ίδιου του αρχιστρατήγου.¹¹⁵

¹¹² Ριζάς, *Από την Απελευθέρωση στον εμφύλιο...ό.π.*, σσ. 28-29.

¹¹³ Ειδικότερα, η ίδρυση του Οργανισμού Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου, του στρατοπέδου δηλαδή εξορίας πολιτικών κρατουμένων, αλλά και η επανεκκίνηση των εκτελέσεων από τον Μάιο του 1948, Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σσ. 465-473.

¹¹⁴ Λιναρδάτος, Τόμ. Α', *ό.π.*, σσ. 63-64.

¹¹⁵ Αναλυτικότερα για τους γενικότερους βασιλικούς σχεδιασμούς κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική...ό.π.*, σσ. 30-33.

Από την άλλη πλευρά, ο Πλαστήρας, μετά από ένα χρονικό διάστημα υιοθέτησης κατά βάση «πολιτικής σιωπής»,¹¹⁶ επαναδραστηριοποιήθηκε μέσω της ίδρυσης, στις 3 Δεκεμβρίου 1949, του Κόμματος Προοδευτικών Φιλελευθέρων.¹¹⁷ Στην ανακοίνωσή του, ο Πλαστήρας τόνισε τη μη συμμετοχή του στα πεπραγμένα της προηγούμενης περιόδου, θέτοντας ως σκοπούς της νέας του πολιτικής κίνησης *«την ταχεία ανασυγκρότηση της χώρας χωρίς διασπάθισιν της αμερικανικής βοήθειας και την πλήρη αποκατάστασιν της ειρηνεύσεως και της γαλήνης διά της εξασφαλίσεως τάξεως, ισοπολιτείας και δικαιοσύνης εις όλους τους πολίτας, αδιαφόρως πολιτικών φρονημάτων, καθώς και τον ηθικόν καθαρόν και την πάταξιν της διαφθοράς»*.¹¹⁸

Η πολιτική δραστηριοποίηση του Πλαστήρα μέσω του ΚΠΦ, ωστόσο, είχε ως παρεπόμενη επίδραση την περαιτέρω επιδείνωση των σχέσεων του με τον Βενιζέλο. Είχε προηγηθεί, στις 17 Σεπτεμβρίου 1949, επιστολή του Πλαστήρα με την οποία κατηγορούσε τον Βενιζέλο αναφορικά με την επίμονη άρνησή του για οποιαδήποτε μορφή συνεργασίας, τη διάσπαση του κόμματος, και ιδίως τη σύμπραξή του με το ΛΚ, ενέργεια την οποία χαρακτήρισε *«ως το καίριον τραύμαν όχι μόνον προς το Κόμμα των Φιλελευθέρων, αλλά και προς τη Δημοκρατίαν και την Ελλάδα»*, την επάνοδο του στο ΚΦ την *«πλέον ακατάλληλον στιγμήν»*, καθώς και τη μη χορήγηση διαβατηρίου στον στρατηγό με σκοπό την πραγματοποίηση επίσκεψης στις ΗΠΑ. Σύμφωνα με τον Δαφνή, ο Βενιζέλος, χωρίς να ανταπαντήσει στον Πλαστήρα μέσω αντίστοιχης επιστολής, θεωρούσε ότι είχε ήδη αποδείξει έμπρακτα την υποστήριξή του προς τον στρατηγό τόσο κατά την ανάληψη της πρωθυπουργίας του, τον Ιανουάριο του 1945, αν και *«εστερείτο παντελώς πολιτικής σκέψεως»*, όσο και κατά την επόμενη χρονική περίοδο παρά την *«εθνικώς επικίνδυνον»* στάση του με την επιμονή του να κάνει λόγο περί εμφυλίου πολέμου, ενώ χαρακτήρισε και ως αβάσιμες τις αιτιάσεις του για τη μη χορήγηση του διαβατηρίου.¹¹⁹

Υπό το παραπάνω πρίσμα, η αναγγελία ίδρυσης του κόμματος του Πλαστήρα, προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Βενιζέλου ο οποίος μέσω δηλώσεών του θεώρησε ως αποκλειστικό λόγο της συγκρότησής του, την από καιρού εκπεφρασμένη

¹¹⁶ Σύμφωνα με την Κατερίνα Δέδε, ο Πλαστήρας είχε εμπλακεί και στις διάφορες ζυμώσεις για την ίδρυση του κόμματος της Εθνικής Δημοκρατικής Ενώσεως, τον Μάιο του 1948, εγχείρημα το οποίο τελικά δεν τελεσφόρησε, Δέδε, *ό.π.*, σσ. 57-60.

¹¹⁷ *IAMM*, ΑΝΠ, «*ΕΟΔΑ-ΕΠΕΚ*», ΑΕ. 372.

¹¹⁸ *Ελευθερία*, 15 Δεκεμβρίου 1949.

¹¹⁹ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 457-461.

αντίθεση του στρατηγού με την πολιτική του ΚΦ, ενώ το χαρακτήρισε και ως «εχθρική ενέργεια» στρεφόμενη κατά του προσώπου του με κύρια επιχειρήματά του τη χρήση της επωνυμίας «Προοδευτικοί Φιλελεύθεροι», και άρα να τον εμφανίσει ότι «πλαστογραφεί τον φιλελευθερισμόν», καθώς και τη σύμπραξή του με τον Τσουδερό, ενδοπαραταξιακό πολιτικό του αντίπαλο στην Κρήτη.¹²⁰

Παράλληλα, στις 13 Ιανουαρίου 1950, ο Πλαστήρας ανακοίνωσε την ίδρυση της Εθνικής Προοδευτικής Ενώσεως Κέντρου, σε συνεργασία με το Δημοκρατικό Προοδευτικό Κόμμα του Τσουδερού και της ομάδας του Καρτάλη.¹²¹ Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια της ομιλίας του στα επίσημα εγκαίνια του προεκλογικού κέντρου της ΕΠΕΚ, ο Πλαστήρας δήλωσε χαρακτηριστικά ότι γινόταν «ο ερμηνευτής του πανελληνίου πόθου της Αλλαγής, της ειρηνεύσεως, της γαλήνης, της ισοπολιτείας, της ανασυγκροτήσεως και της κοινωνικής δικαιοσύνης», ενώ σημαντικό κομμάτι του λόγου του κάλυψε η άποψη του σχετικά με τον κομμουνισμό, υποστηρίζοντας ότι αποτελούσε «επικίνδυνον πλάνην να εκλαμβάνεται η αντιμετώπισις του κομμουνισμού, απλώς ως στρατιωτικόν πρόβλημα, ενώ ημπορεί να γίνη και διά πολιτικών μέσων, διά της εφαρμογής πραγματικής ισοπολιτείας και κοινωνικής δικαιοσύνης».¹²² Επίσης, ο Πλαστήρας έθετε ως βασικές ιδεολογικές συνισταμένες του προγράμματος της ΕΠΕΚ την αποκατάσταση της τάξης και του κράτους δικαίου και την ανασυγκρότηση της χώρας μέσω τόσο της εισαγωγής προοδευτικών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων όσο και της χρηστής διαχείρισης της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, εξαπολύοντας κατηγορίες προς τα παλαιά πολιτικά κόμματα για «πατριδοκαπηλία», για πάταξη των κοινωνικών αγώνων των εργαζομένων με «σκιάχτρον τον κομμουνισμόν» και για διασπάθιση των αμερικανικών κονδυλίων.¹²³

Συνεπώς, με την ίδρυση της ΕΠΕΚ, ο Πλαστήρας πραγματοποίησε την επίσημη εισαγωγή του πρώτου ελληνικού πολιτικού κόμματος με την επωνυμία «Κέντρο» στην ονομασία του, και με σαφείς στοχεύσεις αφενός την αντίστιξη σε σχέση με τις δύο άλλες παρατάξεις και αφετέρου την προσέλκυση των ψηφοφόρων

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 461.

¹²¹ Δέδε, ό.π., σ. 64.

¹²² ΙΑΜΜ, ΑΝΠ, «Ιδρυτικά της ΕΠΕΚ», ΑΕ 372.

¹²³ *Ελευθερία*, 15 Ιανουαρίου 1950.

του ευρύτερου βενιζελογενούς πολιτικού χώρου, όπως υπέκρυπτε και η «επίθεση» προς τα παλαιά κόμματα στα οποία συμπεριλαμβανόταν και το ΚΦ.¹²⁴

Παράλληλα, όπως προκύπτει μέσα από τις προγραμματικές διακηρύξεις της ΕΠΕΚ, με τα συνθήματα της Αλλαγής σ' όλα τα επίπεδα και της λήθης του παρελθόντος, εμφανιζόταν σε εναρμόνιση με τα κυρίαρχα αιτήματα της εποχής αναφορικά με την ανάγκη τόσο της αποκατάστασης της εσωτερικής γαλήνης και της εμπέδωσης συνθηκών ισοπολιτείας και κράτους δικαίου για το σύνολο των πολιτών, όσο και με την προώθηση της κοινωνικοοικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας. Ως ενισχυτικά στοιχεία της αξιοπιστίας του Πλαστήρα για την υλοποίηση των ανωτέρω αιτημάτων αποτελούσαν η εικόνα του ως του στρατηγού συμβόλου της βενιζελικής παράταξης και η μεσολάβηση επαρκούς χρονικού διαστήματος από τις τουλάχιστον αντιφατικές ενέργειες του κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, καθώς και η εξορία του στη Γαλλία κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Ιδίως, όμως η οικοδόμηση εκ μέρους του ενός μετριοπαθούς προφίλ κατά την πρώτη μετακατοχική περίοδο με βασικές πτυχές την ενεργή παρουσία του στον αγώνα της αβασίλευτης δημοκρατίας, την υπεράσπιση διαφόρων συμβιβαστικών προτάσεων κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, αλλά και ταυτόχρονα την τήρηση σαφών αποστάσεων από την Αριστερά.

Παρά την επίσημη εισαγωγή της νέας πολιτικής ορολογίας του Κέντρου, ωστόσο, η αναγωγή του και σε κεντρώα παράταξη προϋπέθετε την ικανότητα τόσο προβολής διακριτών ιδεολογικών θέσεων όσο και της συνακόλουθης εκπροσώπησης ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.¹²⁵ Σε διαφορετική περίπτωση, θα συνέχιζε να αποτελεί είτε μία απλή τοπογραφική περιγραφή είτε ένας κενού περιεχομένου παραταξιακός τίτλος για την απόκρυψη των στείρων προσωπικών ανταγωνισμών μεταξύ των ηγετών των κομμάτων του ευρύτερου βενιζελογενούς χώρου, καθώς και την έντονη ιδεολογική ανομοιογένεια τους, και κατ' επέκταση την αδυναμία τόσο του σχεδιασμού και της υλοποίησης μιας ρεαλιστικής μακροπρόθεσμης πολιτικής πρότασης αναφορικά με τα καίρια πολιτικά και κοινωνικοοικονομικά ζητήματα της χώρας όσο και της ουσιαστικής εκπροσώπησης ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.

¹²⁴ Σύμφωνα με τη Κατερίνα Δέδε, η ονομασία «Κέντρο» υπέκρυπτε και στόχευση της υπέρβασης της μεσοπολεμικής διαιρετικής τομής ανάμεσα σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς, Δέδε, *ό.π.*, σσ. 64-67.

¹²⁵ Σωτ. Ριζάς, *Παρατάξεις και κόμματα στην μεταπολεμική Ελλάδα*, Εστία, Αθήνα 2016.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Ο κεντρώος πολιτικός χώρος κατά την περίοδο 1950-52

Οι εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1950

Ο τερματισμός του εμφυλίου πολέμου σε συνδυασμό με τη πολιτική δραστηριοποίηση του Πλαστήρα, καθώς και τα διάφορα σενάρια ανάμειξης του Παπάγου στην πολιτική στα τέλη του 1949, θορύβησαν ιδιαίτερος τους αρχηγούς των δύο μεγάλων παραδοσιακών κομμάτων, οι οποίοι επίσπευσαν τις διαδικασίες προς την κατεύθυνση της πτώσης της κυβέρνησης Διομήδη και της άμεσης προσφυγής στις κάλπες, με προφανή στόχο να μην δοθεί επαρκής χρόνος στους ενδοπαραταξιακούς τους αντιπάλους, ώστε να οργανώσουν περαιτέρω τις πολιτικές τους κινήσεις.

Από την πλευρά του, ο βασιλιάς Παύλος, στις 5 Ιανουαρίου 1950, διόρισε υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον Τζων Θεοτόκη, πρώην πρόεδρο της Βουλής, αποτελούμενη από εξωκοινοβουλευτικές προσωπικότητες, η οποία προχώρησε στη διάλυση της Βουλής και στην προκήρυξη εκλογών για τις 19 Φεβρουαρίου. Ωστόσο, λόγω της καθυστέρησης των διαπραγματεύσεων σχετικά με την επιλογή του εκλογικού συστήματος, αποφασίστηκε οι εκλογές να αναβληθούν για δύο εβδομάδες, με τελική ημερομηνία την 5^η Μαρτίου και την υιοθέτηση της απλής αναλογικής.¹²⁶

Κύριο ζητούμενο των εκλογών, οι οποίες έλαβαν τον χαρακτήρα ουσιαστικά των «πρώτων» της μεταπολεμικής εποχής λόγω των ιδιαίτερα βεβαρυνμένων συνθηκών που επικρατούσαν στις αντίστοιχες του 1946, αποτέλεσε αφενός η καταγραφή της απήχησης των πολιτικών δυνάμεων, οι οποίες διαχειρίστηκαν τη διεξαγωγή του εμφυλίου πολέμου και αφετέρου η αποτύπωση των κυρίαρχων τάσεων του εκλογικού σώματος μετά από μία δεκαετία σχεδόν πολεμικών επιχειρήσεων.¹²⁷

Στις συγκεκριμένες εκλογές, έλαβαν μέρος συνολικά 44 πολιτικοί σχηματισμοί, αν προσμετρηθεί και πλήθος μεμονωμένων ανεξάρτητων υποψηφίων, οι οποίοι αντιπροσώπευαν το σύνολο σχεδόν των δυνάμεων του πολιτικού φάσματος, με την εξαίρεση φυσικά του εκτός νόμου ΚΚΕ. Όσον αφορά τον χώρο της Δεξιάς, το ΛΚ εξακολουθούσε να αποτελεί τον κυριότερο κομματικό φορέα, ενώ εμφανίστηκαν

¹²⁶ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 96-97.

¹²⁷ Αναλυτικότερα για το εκλογικό σύστημα, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 103-104.

και μικρότεροι πολιτικοί σχηματισμοί, όπως η ΠΑΠ, το ΜΕΑ και το ΝΚ. Από την άλλη πλευρά, τον χώρο της Αριστεράς κάλυπτε η Δημοκρατική Παράταξις, η οποία αποτελούσε συνασπισμό κομμάτων, τα οποία είχαν συνεργαστεί με το ΕΑΜ στις εκλογές του 1946, αλλά είχαν αποστασιοποιηθεί κατά τον εμφύλιο πόλεμο.¹²⁸

Από την άλλη πλευρά, ο άρτι νεοπαγής κεντρώος πολιτικός χώρος εκπροσωπούσαν κατά κύριο λόγο από τρία κόμματα: το ΚΦ, στις τάξεις του οποίου προσχώρησε και ο Γονατάς με το ΚΕΦ, ενώ μετεκλογικά και ο Ζέρβας με το ΕΚΕ, το ΔΣΚ του Παπανδρέου, καθώς και η ΕΠΕΚ του Πλαστήρα.¹²⁹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι συζητήσεις για εκλογική σύμπραξη μεταξύ του Πλαστήρα και κομμάτων και προσωπικοτήτων της Αριστεράς.¹³⁰ Ωστόσο, ο Πλαστήρας, λαμβανομένου υπόψη του κυρίαρχου μετεμφυλιακού πολιτικού πλαισίου, απέκλεισε κατηγορηματικά οποιαδήποτε μορφή εκλογικής σύμπραξης με τις πολιτικές ομάδες, οι οποίες είχαν συνεργαστεί με το ΕΑΜ, αποδεχόμενος μόνο την προσχώρηση των πρώην βενιζελικών στρατηγών Χατζήμπεη και Γρηγοριάδη, οι οποίοι όμως αρνήθηκαν την αυτοδιάλυση του κόμματός τους και τελικά προσχώρησαν στη ΔΠ, τον εκλογικό συνασπισμό της Αριστεράς. Μάλιστα, τα ανωτέρω σενάρια προκάλεσαν και τη σφοδρή αντίδραση του Τύπου της Δεξιάς, ο οποίος χαρακτήριζε τον Πλαστήρα ως «συνοδοιπόρο», κάνοντας λόγο για κρυφή συμφωνία του με τον Ζαχαριάδη με αντάλλαγμα τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ.¹³¹

Όσον αφορά την προεκλογική τους εκστρατεία, στους λόγους και των τριών κεντρώων πολιτικών αρχηγών εντοπίζονταν κοινά ιδεολογικά στοιχεία, δείγματα της ύπαρξης ενός πρόσφορου εδάφους για τη συγκρότηση μιας ενιαίας ιδεολογικά παράταξης. Ειδικότερα, κεντρική συνισταμένη τους αποτέλεσε η υπογράμμιση της κοινής προέλευσής τους από τον ευρύτερο χώρο του βενιζελισμού, ενώ μία σαφή προσπάθεια ετεροπροσδιορισμού και αποτύπωσης μιας αυτοτελούς κεντρώας ιδεολογικής ταυτότητας, συνιστούσε η στηλίτευση των κακώς κειμένων τόσο του ΛΚ

¹²⁸ Αναστασιάδης, *ό.π.*, σ. 17.

¹²⁹ Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 105-106.

¹³⁰ *ΑΣΚΙ*, ΑΚΚΕ, Κ. 190, Φ. 8/14/97 και Κ. 190, Φ. 8/14/104.

¹³¹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 108-113, και Δέδε, *ό.π.*, σσ. 123-125.

όσο και της Αριστεράς, με κατηγορίες για «κομματισμό και αναξιοκρατία» και για «αντεθνική» στάση κατά την προηγούμενη χρονική περίοδο αντίστοιχα.¹³²

Παράλληλα, οι τρεις κεντρώοι πολιτικοί αρχηγοί εστίασαν στην ανάγκη ειρήνευσης μέσω της εγκαθίδρυσης συνθηκών κράτους δικαίου, ενώ έθεταν ως βασική προτεραιότητα την ανασυγκρότηση της χώρας μέσω της χρηστής αξιοποίησης των πόρων της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, με κύριο γνώμονα την άνοδο του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων. Τέλος, υπογράμμισαν τη συστράτευση της χώρας με τους δυτικούς συμμάχους και τις αρχές του ΟΗΕ, ενώ τάχθηκαν και υπέρ της περαιτέρω σύσφιξης των σχέσεων με τις γειτονικές χώρες.¹³³

Παρά την ανάδειξη ορισμένων κοινών στοιχείων, ωστόσο, εξίσου έντονες ήταν και οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των αρχηγών των τριών κεντρώων κομμάτων, από δείγμα της απουσίας μιας κοινής παραταξιακής ταυτότητας. Ιδιαίτερα ακανθώδες ζήτημα αποτέλεσε η προσπάθεια προνομιακής οικειοποίησης της κοινής βενιζελικής κληρονομιάς με προφανή στόχο την προσέλκυση των παραδοσιακών φιλελεύθερων ψηφοφόρων. Ειδικότερα, ο Πλαστήρας έκανε ιδιαίτερη μνεία στην ιστορική πορεία του κοντά στον Ελευθέριο Βενιζέλο, επιχειρώντας να εμφανιστεί ως συνεχιστής του έργου του.¹³⁴ Αντίστοιχα και ο Βενιζέλος οικοδόμησε την εικόνα του μοναδικού νόμιμου διαδόχου της βενιζελικής παράδοσης, στηλιτεύοντας τη ρητορική της ΕΠΕΚ που προκαλούσε «σύγχυση» στον χώρο των φιλελεύθερων ψηφοφόρων, ενώ κατηγορήσε και τον Παπανδρέου ότι «είχε εγκαταλείψει τον βενιζελικό χώρο ήδη από το 1935 μετά την ίδρυση του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος».¹³⁵

Εξίσου έντονες αντιπαραθέσεις σημειώθηκαν και αναφορικά με τη στάση των τριών πολιτικών ηγετών απέναντι στις δύο άλλες παρατάξεις. Ειδικότερα, όσον αφορά τη Δεξιά, κύριο σημείο αντιπαραθέσεως αποτέλεσε η κυβερνητική σύμπραξη του ΚΦ με το ΛΚ. Ειδικότερα, ο Βενιζέλος την χαρακτήρισε ως πράξη «πολιτικής αυτοθυσίας και υψηλού πατριωτισμού», επιρρίπτοντας τις ευθύνες για τα όποια κακώς κείμενα αποκλειστικά στο ΛΚ. Αντίθετα, τόσο η ΕΠΕΚ, όσο και το ΔΣΚ την καυτηρίασαν εντόνως, κατηγορώντας το ΚΦ ως «συνυπεύθυνο», αντιπαραβάλλοντας

¹³² Αναλυτικότερα για τις προεκλογικές ομιλίες των τριών αρχηγών του Κέντρου, βλ. *Βήμα*, *Ελευθερία* και *Ελλάς* κατά την περίοδο 26 Φεβρουαρίου-5 Μαρτίου 1950.

¹³³ *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 5 Μαρτίου 1950.

¹³⁴ *Ελευθερία*, 28 Φεβρουαρίου 1950.

¹³⁵ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 455.

ο μεν Παπανδρέου τη συμμετοχή του στη Βουλή του 1946 κατά κύριο λόγο στον ρόλο της αντιπολίτευσης, ο δε Πλαστήρας την αποχή του από οποιαδήποτε πολιτική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια της τελευταίας τετραετίας.¹³⁶

Παράλληλα, σημαντική εστία διαφωνιών αποτέλεσε η στάση των τριών πολιτικών ηγετών απέναντι τόσο στο ζήτημα της αποτελεσματικής αντιμετώπισης του κομμουνισμού, όσο και της εφαρμογής των μέτρων ειρήνευσης. Όσον αφορά το πρώτο σκέλος, ο Πλαστήρας επιχειρηματολόγησε υπέρ της λήθης του παρελθόντος και της αντιμετώπισης του κομμουνισμού με πολιτικά μέσα. Εκ διαμέτρου αντίθετες, όμως, ήταν οι τοποθετήσεις των δύο άλλων πολιτικών αρχηγών, οι οποίοι υπογράμμισαν ιδιαίτερος την προσωπική τους συμβολή στην αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου με σαφή στόχευσή τους την προβολή του διαχρονικού αντικομμουνιστικού χαρακτήρα τους και της συνακόλουθης προσέλευσης των τμημάτων των συντηρητικών ψηφοφόρων μέσω της αποφυγής της μονοπώλησης του χώρου της εθνικοφροσύνης αποκλειστικά από τη Δεξιά.¹³⁷

Ειδικότερα, ο Βενιζέλος ανέφερε σε ομιλία του «*ότι την πρώτην εκδήλωσιν της κομμουνιστικής προδοσίας είχεν ήδη συντρέψει εις την Αίγυπτον φιλελεύθερος πρωθυπουργός, ο αρχηγός των Φιλελευθέρων*», ενώ επεσήμανε και τη μεγάλη συνεισφορά του ΚΦ κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, υποστηρίζοντας ότι «*με την είσοδον του Κόμματος των Φιλελευθέρων εις την κυβέρνησιν...ήρχισεν η δραστηρία και σθεναρά δίωξις του κομμουνισμού... τον κομμουνισμόν δεν επάταξεν η Ηνωμένη Παράταξις των λεγομένων Εθνικοφρόνων. Τον κομμουνισμόν επάταξαν οι αποκληθέντες συνοδοιπόροι. Τον κομμουνισμόν επατάξαμεν απ' αρχής μέχρι τέλους ημείς οι Φιλελεύθεροι*». Επίσης, κατηγορήσε τον Παπανδρέου ότι στους λόγους του προέβαλε «*τον μύθον της αναιμάκτου απελευθερώσεως*», ενώ στην πραγματικότητα μόνο αφού ανέλαβε ο Βενιζέλος «*τας ευθύνas του εγχειρήματος της καταστολής του κινήματος εν τη Μέση Ανατολή των ενόπλων δυνάμεων και έσωσα την τιμήν της πατρίδος, έσπευσε να με αντικαταστασθήσῃ εις την ασφαλήν πλέον πρωθυπουργίαν*».¹³⁸

Από την πλευρά του, και ο Παπανδρέου χρησιμοποίησε παραπλήσια επιχειρηματολογία, αναφέροντας ότι με τις ενέργειες του «*έστησεν την Ελλάδα όρθιαν*

¹³⁶ *Βήμα*, 28 Φεβρουαρίου 1950, και *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 5 Μαρτίου 1950.

¹³⁷ Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο (1950-1967)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 132-134.

¹³⁸ *Βήμα*, 5 Μαρτίου 1950.

προ του παντοδύναμου κομμουνιστικού κινδύνου τον Απρίλιο του 1944», κατηγορώντας τα δύο μεγάλα κόμματα ότι «ανέστησαν τον ηττημένον κομμουνισμόν με την ιδικήν των αναξιότηταν και επέτρεψαν επί μία τριετίαν να καταστή στρατός».¹³⁹

Όσον αφορά το δεύτερο σκέλος, αντιγνωμία υπήρξε και για την εφαρμογή της πολιτικής των μέτρων επιείκειας. Αμφότεροι οι Βενιζέλος και Παπανδρέου τάχθηκαν υπέρ της διατήρησης των μέτρων ασφαλείας, καθώς κατά την άποψη τους δεν είχε παρέλθει ακόμα οριστικά ο κίνδυνος της κομμουνιστικής υποτροπής, αποδεχόμενοι μόνο περιορισμένη χρήση τους, αποκλειστικά για τους «*παραπλανηθέντες και ειλικρινώς μεταμεληθέντες*».¹⁴⁰ Αντίθετα, ο Πλαστήρας εμφανίστηκε υπέρμαχος της χορήγησης γενικευμένης αμνηστίας, της παύσης των διώξεων και της εμπέδωσης συνθηκών ισοπολιτείας, ενώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι αποτελούσε και τον μοναδικό πολιτικό αρχηγό, ο οποίος έκανε σαφή λόγο για εμφύλιο πόλεμο και όχι για «*συμμοριτοπόλεμο*» ή «*ξενοκίνητη ανταρσία*», ενώ ταυτόχρονα τόνιζε και τη δράση των αντιστασιακών οργανώσεων κατά την περίοδο της Κατοχής, σε μία σαφή προσπάθεια προσέλκυσης ευρύτερων τμημάτων των προοδευτικών ψηφοφόρων.¹⁴¹

Η ανωτέρω ρητορική του Πλαστήρα προκάλεσε την επίθεση του Βενιζέλου, ο οποίος χαρακτήρισε ορισμένα στελέχη της ΕΠΕΚ ως «*υπόπτων κατευθύνσεων και εθνικώς επιζήμια ως εκ της κατά το παρελθόν δράσεως τους*», εφιστώντας τη προσοχή «*του φιλελευθέρου κόσμου να μην παρασυρθή, καθώς η πολιτεία του στρατηγού Πλαστήρα αποτελεί δι' ημάς ένα μέγα ερωτηματικόν και η αυριανή του πολιτεία ένα ακόμη μεγαλύτερον*».¹⁴² Από την πλευρά του, ο Πλαστήρας ανταπάντησε ότι θα πολιτευόταν εντός του υφιστάμενου καθεστώτος και του Συντάγματος.¹⁴³

Τα συνολικά εκλογικά αποτελέσματα ανέδειξαν ως πρώτο κόμμα το ΛΚ με ποσοστό 18.80%, στη δεύτερη θέση το ΚΦ με 17.24%, την ΕΠΕΚ σε τρίτο κόμμα με ποσοστό 16.44% και τέλος το ΔΣΚ με ποσοστό 10.67%.¹⁴⁴ Το κυριότερο

¹³⁹ *Ελλάς*, 4 Μαρτίου 1950.

¹⁴⁰ *Ελευθερία*, 5 Μαρτίου 1950.

¹⁴¹ Ιδιαίτερα, ο Καρτάλης στις προεκλογικές του ομιλίες εστίαζε στην ανάδειξη της σημαντικής συνεισφοράς του κινήματος της Εθνικής Αντίστασης, βλ. *ΔΗΚΙ*, ΑΓΚ, Φακ. 10.52, και Δέδε, *ό.π.*, σσ. 139-145.

¹⁴² *Ελευθερία*, 28 Φεβρουαρίου 1950.

¹⁴³ Παράλληλα, ο Πλαστήρας διαβεβαίωσε και στελέχη της αμερικανικής πρεσβείας ότι δεν θα προέβαινε σε καμία ενέργεια στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, χωρίς την προηγούμενη συγκατάθεσή τους, Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 107.

συμπέρασμα εκ των εκλογικών αποτελεσμάτων αποτέλεσε η πολυδιάσπαση του γενικότερου κομματικού σκηνικού, λόγω και του εκλογικού συστήματος της απλής αναλογικής, καθώς και μία σαφής τάση για ανανέωση του πολιτικού προσωπικού.¹⁴⁵

Εξίσου σημαντικό στοιχείο, επίσης, αποτέλεσε και η εντυπωσιακή μείωση των ποσοστών των δύο μεγάλων παραδοσιακών κομμάτων, απόρροια της κυβερνητικής τους σύμπραξης κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, καθώς αν και κατέλαβαν τις πρώτες θέσεις από άποψη ψήφων, εντούτοις το ΛΚ υπέστη πραγματική καθίζηση αναφορικά με τις εκλογές του 1946, ενώ και το ΚΦ αν και διατήρησε σχεδόν αμετάβλητα τα εκλογικά ποσοστά του, εντούτοις δεν κατόρθωσε να καρπωθεί κάποιο όφελος από τη μεγάλη πτώση του ιστορικού του αντιπάλου.¹⁴⁶

Από την άλλη πλευρά, σημαντική εκλογική επίδοση σημείωσε το ΔΣΚ, το οποίο συγκέντρωσε διψήφιο ποσοστό, στην πρώτη του αυτόνομη εκλογική κάθοδο. Ωστόσο, επισκιάστηκε σαφώς από την ΕΠΕΚ και έτσι δεν κατέστη δυνατό να επιτύχει τον κύριο στόχο του, να αποτελέσει μια τρίτη δύναμη ανάμεσα στα δύο παραδοσιακά κόμματα με ισχυρό ρυθμιστικό ρόλο,¹⁴⁷ απόρροια εν μέρει και της μη συνεργασίας του με «φίλιες» δυνάμεις, όπως το ΕΕΚ του Κανελλόπουλου.¹⁴⁸

Από την άλλη πλευρά, ιδιαίτερα εντυπωσιακή ήταν αναμφισβήτητη η εκλογική παρουσία της πρωτοεμφανιζόμενης ΕΠΕΚ. Αποτιμώντας τη συγκεκριμένη επιτυχία θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η ίδια η προσωπικότητα του Πλαστήρα, ως του ήρωα στρατηγού συμβόλου του βενιζελικού κόσμου που λειτούργησε ως μέσο προσέλκυσης σημαντικής μερίδας των παραδοσιακών φιλελεύθερων ψηφοφόρων, οι οποίοι είχαν αποστασιοποιηθεί από το ΚΦ εξαιτίας της πρότερης κυβερνητικής του σύμπραξης με τον κυριότερο ιδεολογικό τους αντίπαλο. Σημαντικό ρόλο, επίσης, έπαιξε η σαφής αντιδεξιά προεκλογική ρητορική του Πλαστήρα, που επικεντρώθηκε στην άσκηση σφοδρής κριτικής εναντίον του ΛΚ σχετικά με τα «σκάνδαλα» της

¹⁴⁴ Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή...ό.π.*, σσ. 218-221.

¹⁴⁵ Αναλυτικότερα, για τις εκλογές του 1950, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 102-124.

¹⁴⁶ Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 70-72.

¹⁴⁷ Ηλ. Νικολακόπουλος, «Αναζητώντας το Κέντρο. Οι εκλογικές περιπλανήσεις μιας δεκαπενταετίας», στο: *Γεώργιος Παπανδρέου. 60 χρόνια παρουσίας...ό.π.*, σσ. 437-438.

¹⁴⁸ Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός...ό.π.*, σσ. 244-245.

προηγούμενης τετραετίας και τη γενικότερη πολιτική διαχείριση του εμφύλιου πολέμου, καθώς και εναντίον του παλαιοκομματισμού και εμμέσως και του ΚΦ.¹⁴⁹

Εξίσου καθοριστικό ρόλο στην αυξημένη εκλογική επίδοση της ΕΠΕΚ διαδραμάτισε και η προσέλκυση μεγάλης μερίδας των εαμογενούς προέλευσης ψηφοφόρων, οι οποίοι προσδοκούσαν την παύση των διώξεων και την αποκατάσταση συνθηκών ισοπολιτείας.¹⁵⁰ Ενισχυτικά στοιχεία αποτέλεσαν ο υψηλός βαθμός πειστικότητας του Πλαστήρα ως ο κύριος φορέας του αιτήματος της «Αλλαγής» και της λήθης του παρελθόντος, καθώς και η συμβιβαστική στάση του, όπως ήδη αναφέρθηκε, κατά την περίοδο του εμφύλιου πολέμου, αλλά και η κατάρτιση των ψηφοδελτίων της ΕΠΕΚ, με προσωπικότητες νέες και άφθαρτες, οι οποίες δεν είχαν λάβει μέρος στη Βουλή του 1946, αλλά και με ευθείες αναφορές στο κίνημα της Εθνικής Αντίστασης, με προεξάρχον τον Καρτάλη, ιδρυτικό μέλος της ΕΚΚΑ.¹⁵¹

Η κεντρία κυβέρνηση Πλαστήρα

Η μετεκλογική πολυδιάσπαση των κοινοβουλευτικών πολιτικών δυνάμεων, δεν επέτρεπε τον σχηματισμό αυτοδύναμης μονοκομματικής κυβέρνησης, καθώς κανένα κόμμα δεν είχε κατορθώσει να συγκεντρώσει την απαραίτητη απόλυτη πλειοψηφία των εδρών.¹⁵² Συνεπώς, δεδομένης της διαμορφωθείσας εκλογικής πραγματικότητας, η μοναδική δυνατή λύση συνίστατο στον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας, αποτελούμενης από τουλάχιστον τρία κόμματα.

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, η *Ελευθερία*, έκανε λόγο για «περιφανήν νίκη που κατήγαγεν ο φιλελευθερισμός» και για διαμόρφωση ισχυρότατου «Κέντρου» υπό του ΚΦ, της ΕΠΕΚ και του ΔΣΚ, καθιστώντας επιτακτική την ανάγκη της συσπείρωσης και της οικοδόμησης κυβερνητικής συνεργασίας, καθώς παρά τη διαφορά αντιλήψεων μεταξύ των τριών κομμάτων, υπήρχε η «κοινή μήτρα του φιλελευθερισμού». Μάλιστα, η εφημερίδα σε επόμενο άρθρο της επιχείρησε σαφώς να

¹⁴⁹ Αναστάσιος Πεπολής, *Προσωπική Μαρτυρία*, Αθήνα 1970, σ. 174, και Δέδε, *ό.π.*, σσ. 139-145.

¹⁵⁰ Γ. Αναστασιάδης, «Ο Ν. Πλαστήρας και οι «συμπληγάδες» του 1950. Μία ακόμη χαμένη ευκαιρία», στο: *Ιστορικό-πολιτικό συνέδριο...ό.π.*, σσ. 145-156.

¹⁵¹ Δέδε, *ό.π.*, σσ. 139-145.

¹⁵² Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 123-126.

προσδώσει ορισμένα πολιτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά στο Κέντρο, αναφέροντας ότι «ενσαρκώνει το αίτημα της εθνικής ενότητας, το αίτημα της κοινωνικής ειρήνης, το αίτημα της πολιτικής δημοκρατίας, το αίτημα της βαθμιαίας και ομαλής ανανεώσεως της πολιτικής ζωής του τόπου, το αίτημα της διεθνούς ηθικής αποκαταστάσεως της Ελλάδος».¹⁵³ Επίσης, και το *Βήμα* έκανε λόγο για «καταδίκη της τετραετίας» και ανάγκη συνεργασίας μεταξύ των κεντρικών κομμάτων, τονίζοντας ιδιαίτερες τις εθνικές υπηρεσίες που πρόσφερε ο Πλαστήρας.¹⁵⁴

Εξίσου θετικές αναφορές για την ΕΠΕΚ και τον Πλαστήρα ως του «ηθικού νικητή» των εκλογών παρουσιάζονταν επίσης τόσο στην έκθεση της αμερικανικής πρεσβείας, όσο και από την πλευρά του Henry Grady, Αμερικάνου πρεσβευτή. Ειδικότερα, ο Grady σε συνάντησή του, στις 15 Μαρτίου 1950, με τον βασιλιά Παύλο, τόνιζε ότι ο Πλαστήρας που δεν ήταν «κομμουνιστής», ως πρωθυπουργός θα υιοθετούσε μια πολιτική αποδεκτή από τις ΗΠΑ, ενώ αντίθετα σε περίπτωση περιθωριοποίησής του, εγκυμονούσε ο κίνδυνος της προσέγγισης με την Αριστερά.¹⁵⁵

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει η στάση που τήρησαν στο συγκεκριμένο ζήτημα οι τρεις κεντρικοί πολιτικοί αρχηγοί. Ειδικότερα, ο Βενιζέλος θεωρούσε ως τη μόνη δυνατή λύση τη σύμπραξη μεταξύ ΚΦ, ΛΚ και ΔΣΚ, κόμματα τα οποία δεν παρουσίαζαν ιδιαίτερες προγραμματικές διαφορές, ενώ η παρελθούσα τετραετία τα είχε προικίσει με επαρκή κυβερνητική εμπειρία και γνώση των γενικότερων προβλημάτων. Παράλληλα, απέκλειε την ΕΠΕΚ, η οποία στερούνταν πείρας και δόκιμων στελεχών και βαρυνόταν από ιδεολογική ανομοιογένεια, αλλά και εξαιτίας της στάσης της κατά τη διάρκεια της «κομμουνιστικής επιθέσεως».¹⁵⁶

Εκ διαμέτρου αντίθετη ήταν η άποψη των δύο άλλων πολιτικών αρχηγών με τον Πλαστήρα να προκρίνει τη συνεργασία μεταξύ ΕΠΕΚ, ΚΦ και ΔΣΚ, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι θα αποτελούσε «ιστορικό γεγονός και όχι

¹⁵³ *Ελευθερία*, 6 και 7 Μαρτίου 1950.

¹⁵⁴ *Βήμα*, 6 Μαρτίου 1950.

¹⁵⁵ Iatrides, *ό.π.*, σσ. 23-24, και *FRUS*, V, 1950, σσ. 345-351.

¹⁵⁶ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 454-455. Αντίστοιχη άποψη εξέφραζε σε κατ' ιδίαν συνομιλίες του με Αμερικανούς αξιωματούχους και ο βασιλιάς Παύλος, υποστηρίζοντας ότι μια λύση Πλαστήρα θα ήταν «επικίνδυνη και δυσάρεστη», *FRUS*, V, 1950, σσ. 345-351.

*συμπτωματική πολιτική κίνηση, αποβλέπουν εις την δημιουργίαν ενός μεγάλου και ομοιογενούς πολιτικού οργανισμού, ο οποίος θα σταθή μεταξύ των δύο άκρων».*¹⁵⁷

Ανάλογη άποψη εξέφρασε και ο Παπανδρέου, ο οποίος απέκλεισε τη κυβερνητική συνεργασία με το ΛΚ, η οποία θα σήμαινε ουσιαστική επανάληψη της τετραετίας, την οποία ο λαός είχε καταδικάσει, ενώ θα είχε και ως συνέπεια την απόθεση της ΕΠΕΚ προς την Αριστερά. Στο πλαίσιο αυτό, ηγήθηκε πρωτοβουλίας με σκοπό την πραγμάτωση της κυβερνητικής σύμπραξης μεταξύ ΚΦ, ΔΣΚ και ΕΠΕΚ, η οποία προσέφερε τα πλεονεκτήματα αφενός της εκπλήρωσης του λαϊκού αιτήματος της «Αλλαγής» και αφετέρου της αποσαφήνισης της παράταξης του «εθνικού Κέντρου» με Δεξιά το ΛΚ, την ΠΑΠ και το ΜΕΑ και Αριστερά την ΔΠ.¹⁵⁸

Συνεπώς, η συζήτηση περί της ανάδυσης του κεντρικού πολιτικού χώρου και της τριπαραταξιακής πλέον διαμόρφωσης της μεταπολεμικής πολιτικής ζωής της χώρας, είχε ήδη σημειώσει σημαντική πρόοδο κυρίως όμως από τις στήλες του φίλα προσκείμενου Τύπου, καθώς σε επίπεδο πολιτικών αρχηγών, κυρίαρχα στοιχεία παρέμεναν οι έντονες ιδεολογικές διαφοροποιήσεις, η επικράτηση προσωπικών στρατηγικών και η παντελής απουσία κοινής παραταξιακής ταυτότητας.

Ειδικότερα, ο Βενιζέλος προτιμούσε τη συνεργασία με το ιδεολογικά αντίπαλο ΛΚ και τον συντηρητικό Τσαλδάρη αντί του Πλαστήρα και της ΕΠΕΚ, καθώς μ' αυτόν τον τρόπο θα κατοχύρωνε τη θέση του ως του πιο ισχυρού πόλου στο πλαίσιο της ευρύτερης βενιζελογενούς παράταξης, ενώ θα εξασφάλιζε και την επικράτηση των συντηρητικότερων θέσεων του ΚΦ. Αντίθετα, σε ενδεχόμενη συνεργασία του με τον Πλαστήρα θα αναγκαζόταν να παραχωρήσει τόσο την πολιτική πρωτοκαθεδρία στον στρατηγό, αλλά και την πρωτοβουλία των κινήσεων ως προς την υλοποίηση του πιο προοδευτικού προγράμματος της ΕΠΕΚ.

Παράλληλα, και ο Παπανδρέου, παρά την επίκληση επιχειρημάτων περί ιδεολογικής συγγένειας, εντούτοις και σ' αυτή την περίπτωση ήταν ιδιαίτερα εμφανής η εξυπηρέτηση κατά βάση ιδιοτελών πολιτικών κινήτρων. Αφενός της αποτροπής της προσέγγισης μεταξύ ΕΠΕΚ και Αριστεράς και αφετέρου του προσεταιρισμού του

¹⁵⁷ *Ελευθερία*, 18 Μαρτίου 1950.

¹⁵⁸ Ο Βενιζέλος χαρακτήρισε τις ανωτέρω πρωτοβουλίες του Παπανδρέου για την οικοδόμηση συνεργασίας μεταξύ των τριών κομμάτων ως «*πολιτικήν πράξιν με ολεθρίας διά τα πολιτικά μας πράγματα επιπτώσεις*», Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 454-455.

Πλαστήρα για την αναβάθμιση του ρόλου του ΔΣΚ στη νέα Βουλή, εξαιτίας του χαμηλού εκλογικού του ποσοστού, θεωρώντας ευλόγως ότι θα μπορούσε να ασκήσει ισχυρή επιρροή στον στρατηγό, λόγω της περιορισμένης πολιτικής του εμπειρίας.

Από την πλευρά του Πλαστήρα, τέλος, αν και δόθηκε περισσότερη έμφαση στην κοινή ιστορική και ιδεολογική μήτρα των τριών κομμάτων, εντούτοις δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί ότι λόγω της τρίτης εκλογικής θέσης της ΕΠΕΚ αντικειμενικά υπήρχαν μειωμένες δυνατότητες επηρεασμού των γενικότερων πολιτικών εξελίξεων χωρίς τη συνεργασία και με τα υπόλοιπα κόμματα του κεντρώου πολιτικού χώρου.

Τελικά, στις 11 Μαρτίου 1950, μετά από διαπραγματεύσεις, συμφωνήθηκε η υπογραφή ενός συμφωνητικού υπογεγραμμένου από τους Βενιζέλο, Παπανδρέου, Πλαστήρα και Τσουδερό για τη συγκρότηση κυβέρνησης συνεργασίας, υπό την πρωθυπουργία του αρχηγού της ΕΠΕΚ επί τη βάση ενός κοινού προγράμματος. Τα βασικά σημεία του συγκεκριμένου προγράμματος αφορούσαν καταρχάς στην ανεπιφύλακτη και ρητή αναγνώριση του πολιτεύματος της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Όσον αφορά την εξωτερική πολιτική, δηλωνόταν η σαφής θέση της Ελλάδας στο πλευρό της Δύσης, η προσήλωση στις αρχές του ΟΗΕ και του Συμβουλίου της Ευρώπης, καθώς και η πρόθεση για οικοδόμηση αγαθών σχέσεων με τις γειτονικές χώρες, ενώ υπογραμμιζόταν ιδιαιτέρως και το έργο του στρατού κατά τον πρόσφατο εθνικό αγώνα. Τέλος, έθεταν ως κύριο σκοπό τους την εσωτερική ειρήνευση μέσω της εμπέδωσης συνθηκών ισοπολιτείας και δημιουργίας κράτους δικαίου, ενώ υπογράμμιζαν και την ανάγκη ανασυγκρότησης της χώρας μέσω της χρηστής αξιοποίησης των πόρων της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας.¹⁵⁹

Συνεπώς, όπως προκύπτει μέσα από το ειδικότερο περιεχόμενο του κοινού συμφωνητικού των τεσσάρων πολιτικών αρχηγών, υπήρξε μια σαφής προσπάθεια συγκερασμού των αντικρουόμενων προγραμματικών τους θέσεων και ικανοποίησης των τριών υπερθεσμικών κέντρων εξουσίας, παρά της αποτύπωσης μιας κοινής ιδεολογικής παραταξιακής ταυτότητας. Ενισχυτικά στοιχεία αποτέλεσαν η γενικότερη στάση αμφότερων των Παπανδρέου και Βενιζέλου. Ειδικότερα, ο Παπανδρέου σε συνομιλίες του με Αμερικανούς ιθύνοντες χαρακτήρισε τον Πλαστήρα ως έναν «δεύτερο Σοφούλη», ο οποίος υπό την επιρροή των πιο συντηρητικών θέσεων του

¹⁵⁹ Πότης Παρασκευόπουλος, *Φιλελεύθερα ανοίγματα στην Ελλάδα μετά τον Εμφύλιο*, Φυτράκης, Αθήνα 1987, σσ.82-83, και *Ελευθερία*, 14 Μαρτίου 1950.

ΔΣΚ και του ΚΦ θα απομακρυνόταν από τις πιο προοδευτικές θέσεις του, ενώ τονίζονταν ο κίνδυνος ότι εάν αποκλειόταν από τη συμμετοχή στην κυβέρνηση «θα έπεφτε στις αγκάλες της Αριστεράς». Μάλιστα, αρνητική εντύπωση προκαλούν και τα απαξιωτικά σχόλια του Παπανδρέου για το πρόσωπο του Πλαστήρα υποστηρίζοντας ότι ο στρατηγός θα ήταν «αναλώσιμος» και ότι «αφού θα ικανοποιούσε τις μάζες για λίγους μήνες θα μπορούσε ακινδύνως να απομακρυνθεί από την εξουσία».¹⁶⁰

Από την άλλη πλευρά, ο Βενιζέλος, παρά τις δημόσιες διακηρύξεις του, τονίωσε την ανωτέρω κοινή συμφωνία μεταξύ των κεντρικών ηγετών και στις 22 Μαρτίου 1950, μετά από ακρόασή του από τον βασιλιά, αποδέχθηκε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Στις δηλώσεις του δικαιολόγησε την εν λόγω απόφασή του, υποστηρίζοντας ότι ο βασιλιάς Παύλος του ανέθεσε την εντολή εν λευκώ, με το σκεπτικό ότι δική του κυβέρνηση θα είχε καλύτερη απήχηση τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό, ενώ και το Παλάτι υπερασπίστηκε την επιλογή του με το σκεπτικό ότι ο βασιλιάς ενήργησε στο πλαίσιο των συνταγματικών του προνομίων.¹⁶¹

Η ξαφνική υπαναχώρηση εκ μέρους του Βενιζέλου, όπως ήταν αναμενόμενο, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις, με ιδιαίτερα επικριτικά σχόλια από την πλευρά τόσο των φιλικά προσκείμενων στον κεντρικό χώρο εφημερίδων, όσο και των υπολοίπων τριών πολιτικών αρχηγών, οι οποίοι χαρακτήρισαν την ενέργεια του ως «παρασπονδία», καλώντας τον να τηρήσει την μεταξύ τους συμφωνία.¹⁶²

Μετά την αποδοχή της βασιλικής εντολής, ο Βενιζέλος μετέβη στο σπίτι του Πλαστήρα διατυπώνοντας προτάσεις, είτε για τη συμμετοχή του ίδιου του στρατηγού στην κυβέρνηση, είτε για την παροχή κοινοβουλευτικής υποστήριξης εκ μέρους της ΕΠΕΚ. Ωστόσο, ο Πλαστήρας απάντησε αρνητικά, εκφράζοντας τη δυσφορία του για την αθέτηση της ανωτέρω συμφωνίας, αν και ο Τσουδερός εμφανίστηκε θετικά διακείμενος για παροχή ψήφου ανοχής σε κυβέρνηση αμιγώς του ΚΦ. Ωστόσο, την ίδια ημέρα ορίστηκε συνάντηση μεταξύ των τεσσάρων αρχηγών, οι οποίοι υπογράμμισαν στον Βενιζέλο τη προσήλωσή τους στο κοινό συμφωνητικό,

¹⁶⁰ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 111, και *FRUS*, V, 1950, σσ. 348-351.

¹⁶¹ *IAMM*, ΑΣΒ, «Υπηρεσιακά κυβερνητικά έγγραφα», ΑΕ 226, Φακ. 8. Σύμφωνα με τον Γιάννη Στεφανίδη, ανακτορικοί παράγοντες, όπως οι Πιπινέλης, Βεντήρης και Μεταξάς είχαν καθοριστικό ρόλο στην αποσκίρτηση του Βενιζέλου, παρά τη σαφή αμερικανική αντίθεση, Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 112, και *FRUS*, V, 1950, σσ. 351-352.

¹⁶² Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 128-129.

αποκλείοντας οποιαδήποτε άλλη μορφή συνεργασίας. Από την πλευρά του, ο Βενιζέλος στις δηλώσεις του ανταπάντησε ότι δεν θεώρησε ως απαράβατο όρο της μεταξύ τους συμφωνίας την πρωθυπουργία Πλαστήρα, επιχείρημα που επανέλαβε και στη συνέλευση των βουλευτών του ΚΦ της ίδιας ημέρας, κατά την οποία εξέχοντα μέλη του κόμματος εξέφρασαν τη διαφωνία τους με την επιλογή του αρχηγού τους.¹⁶³

Οι λόγοι για τη συγκεκριμένη απόφαση του Βενιζέλου θα πρέπει να αναζητηθούν στο ότι θεωρούσε πως ο ίδιος θα έπρεπε να ηγηθεί του κυβερνητικού σχηματισμού, ως προσωπικότητα με μεγαλύτερο ειδικό βάρος σε σχέση με τους υπόλοιπους αρχηγούς, ενώ ενδεχόμενη υπαγωγή του υπό τον Πλαστήρα, θα σήμαινε ουσιαστικά την παραχώρηση της πρωτοκαθεδρίας στον στρατηγό. Επίσης, σημαντικό επιχείρημα υπέρ του αποτέλεσε και το ότι ΚΦ μετά την ανακοίνωση των τελικών εκλογικών αποτελεσμάτων συγκέντρωσε μεγαλύτερο ποσοστό από την ΕΠΕΚ.¹⁶⁴

Μετά την οριστική αποτυχία της ανωτέρω σύσκεψης, ο Βενιζέλος, στις 23 Μαρτίου 1950, ανακοίνωσε τον σχηματισμό της κυβέρνησής του με αντιπρόεδρο τον Κανελλόπουλο και την κοινοβουλευτική υποστήριξη του ΛΚ, της ΠΑΠ, του ΜΕΑ και του ΕΚΕ, ενώ παρά τις αντιδράσεις, εντούτοις εμφανίστηκε αποφασισμένος να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης, ώστε να λάβει νομοθετική εξουσιοδότηση διάρκειας τριών μηνών με την ταυτόχρονη διακοπή των εργασιών της Βουλής.¹⁶⁵

Η αναγγελία του σχηματισμού της κυβέρνησης Βενιζέλου επέσυρε την έντονη αντίδραση του Παπανδρέου, ο οποίος σε δηλώσεις του επεσήμανε ότι *«ανήκει εις τας θλιβεράς σελίδας της πολιτικής ιστορίας του τόπου και αποτελεί ουσιαστική παραβίασιν της λαϊκής ετυμηγορίας»*. Επίσης, επικαλέστηκε πολιτικούς και εθνικούς λόγους, οι οποίοι υπαγόρευαν την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Πλαστήρα, καθώς *«πολιτικός λόγος ήτο η εξασφάλισις της συνοχής της κοινοβουλευτικής δυνάμεως της ΕΠΕΚ, απαραιτήτου βάσεως δια την πλειοψηφίαν της κυβερνήσεως του Κέντρου. Εθνικός λόγος ήτο η αδιάβλητος ένταξις εντός της εθνικής οικογενείας των 280.000 ψηφοφόρων του στρατηγού Πλαστήρα και η απομόνωσις της συνοδοιποριακής*

¹⁶³ *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1950.

¹⁶⁴ Συνεπώς, η διαμάχη, σύμφωνα και με την έκφραση του Θανάση Διαμαντόπουλου, προκλήθηκε κυρίως λόγω του ότι ο μεν Βενιζέλος διεκδικούσε την πρωθυπουργία στηριζόμενος στην «αρχή της πλειοψηφίας», ο δε Πλαστήρας στην «αρχή του ρεύματος», Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή...ό.π.*, σ. 168.

¹⁶⁵ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 112.

*Αριστεράς. Δυστυχώς, η αδίστακτος προσωπική ματαιοδοξία του κ. Σοφ. Βενιζέλου εματαιώσε την αληθώς εθνικήν και κοινοβουλευτικήν λύσιν».*¹⁶⁶

Από την άλλη πλευρά, ο Βενιζέλος, ανταπάντησε στις ανωτέρω δηλώσεις ότι «έξεστι Παπανδρέου ασχημονείν», ενώ και κατά τις επόμενες ημέρες, συνέχιζε να υποστηρίζει ότι η αποδοχή της πρωθυπουργίας υπαγορεύθηκε από «πατριωτικούς λόγους», εξαιτίας της αναταραχής που είχε προκληθεί λόγω των δηλώσεων του Πλαστήρα περί άμεσης χορήγησης αμνηστίας, της συνέχισης της χρήσης του όρου του εμφυλίου πολέμου και της αμφισβήτησης του τρόπου ψηφοφορίας του στρατού στις εκλογές, απόψεις οι οποίες πέρα από το ειδικότερο περιεχόμενο τους, αποτελούσαν και σαφή παραβίαση του συμφωνητικού των τεσσάρων αρχηγών, το οποίο προέβλεπε ρητή απαγόρευση οποιασδήποτε δήλωσης, χωρίς κοινή έγκριση.¹⁶⁷

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει η ανταπάντηση του Βενιζέλου απέναντι στα επικριτικά σχόλια του φίλα προσκείμενου Τύπου, με χαρακτηριστική την αποστροφή του ότι «η παράταξις που αυτοεβαπτίσθη «Κέντρον» προέβαλλε συνεχώς τας πλέον παραδόξους αξιώσεις και διετύπωνε τας πλέον ανευθύνους κατηγορίας εναντίον εκείνων που δεν τις απεδέχοντο»,¹⁶⁸ και άρα την έκδηλη για ακόμη μία φορά απουσία οποιασδήποτε κοινής παραταξιακής συνείδησης.

Η αντίδραση του Πλαστήρα προήλθε, στις 27 Μαρτίου, ο οποίος σε δηλώσεις του κατηγόρησε τον Βενιζέλο για «φιλαρχία και διγλωσσία», εφόσον αρχικώς είχε επικαλεστεί ως κύριο επιχείρημα για τις ενέργειές του, τη μη δεσμευτικότητα της συμφωνίας ως προς το πρόσωπο του πρωθυπουργού ενώ στη συνέχεια χρησιμοποίησε ως πρόσχημα τις δηλώσεις του στρατηγού σχετικά με την παροχή αμνηστίας και τη ψηφοφορία του στρατού. Ειδικότερα, ο Πλαστήρας υποστήριξε ότι κατά τη διάρκεια της σύσκεψης των τεσσάρων πολιτικών αρχηγών, ο Βενιζέλος ως αντάλλαγμα για την παραχώρηση της πρωθυπουργίας, απαίτησε μεγαλύτερο αριθμό υπουργείων για το κόμμα του, ενώ ο όρος της απαγόρευσης των δηλώσεων, δεν τηρήθηκε ούτε από την πλευρά του αρχηγού του ΚΦ. Παράλληλα, ο Πλαστήρας υπογράμμισε ότι και οι προηγούμενες κυβερνήσεις είχαν προβεί στη χορήγηση αμνηστίας, η οποία ως γενική αρχή ήταν συμβατή και με το προεκλογικό πρόγραμμα του ΚΦ, ενώ, τέλος,

¹⁶⁶ *Ελλάς*, 24 Μαρτίου 1950.

¹⁶⁷ *Ελευθερία*, 24-26 Μαρτίου 1950.

¹⁶⁸ *Δαφνής*, ό.π., σ. 462.

διευκρίνισε ότι σύμφωνα με καταγγελίες δεν διασφαλίστηκε το απόρρητο της ψηφοφορίας του στρατού, τονίζοντας ότι «δεν θα δεχόταν μαθήματα πατριωτισμού από κανέναν», καλώντας τον Βενιζέλο να τιμήσει τη συμφωνία της 11^{ης} Μαρτίου.¹⁶⁹

Παρά τις αντιδράσεις όμως των υπολοίπων κεντρικών πολιτικών αρχηγών, μεγάλης μερίδας του φίλα προσκείμενου Τύπου, αλλά και πληθώρας στελεχών του ίδιου του κόμματός του,¹⁷⁰ εντούτοις ο Βενιζέλος εμφανίστηκε αποφασισμένος να προχωρήσει στον σχηματισμό της κυβέρνησής του. Οι συγκεκριμένοι σχεδιασμοί του όμως ανατράπηκαν, εξαιτίας ιδίως της έντονης αμερικανικής αντίδρασης, καθώς οι εκπρόσωποί τους κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο τάσσονταν υπέρ του σχηματισμού κυβέρνησης υπό τον Πλαστήρα, η οποία θα εξυπηρετούσε τόσο την εφαρμογή «λελογισμένων» μέτρων ειρήνευσης και την προσέγγιση με τη Γιουγκοσλαβία, μετά την οριστική διάρρηξη των σχέσεων μεταξύ Τίτο και Στάλιν,¹⁷¹ όσο και την αποφυγή προσεταιρισμού του Πλαστήρα με την Αριστερά, ως επικεφαλής ενός μετριοπαθούς αντικομμουνιστικού πολιτικού συνασπισμού.¹⁷²

Υπό το παραπάνω πρίσμα, ανήμερα της ανακοίνωσης του σχηματισμού της κυβέρνησης Βενιζέλου, ο Harold Minor, επιτετραμμένος της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα σε συνάντησή του με τον Α. Μεταξά, διευθυντή του βασιλικού πολιτικού γραφείου, εξέφρασε την έντονη αμερικανική δυσαρέσκεια για την αναληφθείσα πρωτοβουλία του βασιλιά.¹⁷³ Η καταλυτικότερη αντίδραση, ωστόσο, προήλθε από τον Henry Grady, Αμερικανό πρεσβευτή στην Αθήνα, ο οποίος, στις 31 Μαρτίου 1950, με επιστολή του προς τον Βενιζέλο, που διανεμήθηκε και στον Τύπο, αν και υπογράμμισε την πίστη του στην αρχή της μη επέμβασης των ΗΠΑ στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας, εντούτοις τόνιζε την ανάγκη εγκαθίδρυσης μιας σταθερής και αποτελεσματικής κυβέρνησης που να απολαμβάνει της υποστήριξης του ελληνικού λαού και της Βουλής. Επίσης, ο Grady πρότεινε σειρά μέτρων προς την κατεύθυνση

¹⁶⁹ *Ελευθερία*, 28 Μαρτίου 1950.

¹⁷⁰ Σημαίνοντα στελέχη του ΚΦ μεταξύ των οποίων οι Μαύρος, Ζάννας, Ιασονίδης και Ζίγδης αρνήθηκαν να λάβουν μέρος στην κυβέρνηση Βενιζέλου αξιώνοντας τη τήρηση της συμφωνίας των τεσσάρων πολιτικών αρχηγών, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 128.

¹⁷¹ Iatrides, *ό.π.*, σσ. 21-23.

¹⁷² Χάγκεν Φλάισερ, «Σε αναζήτηση της “δημοκρατικής Αριστεράς” στην Ελλάδα: δυτικοί προβληματισμοί για έναν πολυδιεκδικούμενο χώρο: 1945-1958», στο: Ο Γεώργιος Καρτάλης, *ό.π.*, Αθήνα 1997, σ. 159.

¹⁷³ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 113.

της χρηστής αξιοποίησης της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, προαναγγέλλοντας ουσιαστικά τη διακοπή της, εφόσον συνεχιζόταν το κλίμα πολιτικής αβεβαιότητας.¹⁷⁴

Η δημοσιοποίηση της επιστολής Grady, όπως ήταν φυσικό, προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις, ιδίως από τον Τύπο αλλά και τα κόμματα της Δεξιάς, τα οποία κατήγγειλαν τον πρεσβευτή για ευθεία επέμβαση στα εσωτερικά της χώρας.¹⁷⁵ Από την πλευρά του, ο Βενιζέλος επιχείρησε να «διασκεδάσει τις εντυπώσεις», υποστηρίζοντας ότι η επιστολή Grady δεν αποτελούσε συγκεκριμένη μομφή προς την κυβέρνησή του, αλλά απευθυνόταν γενικότερα προς τον ελληνικό λαό και τη Βουλή. Ταυτόχρονα, ο Βενιζέλος εξέφρασε την άποψη ότι και η κυβέρνησή του ήταν ικανή να υλοποιήσει τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις που ζητούσε ο Grady, δίνοντας έμφαση στο ζήτημα της χρηστής αξιοποίησης των πόρων της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας και επιχειρώντας να υποβαθμίσει το πολιτικό περιεχόμενο της επιστολής.¹⁷⁶

Από την άλλη πλευρά, την αντίθετη γνώμη εξέφρασε ο Παπανδρέου, ο οποίος αφού τόνισε την ευγνωμοσύνη του ελληνικού λαού προς τις ΗΠΑ, υποστήριξε ότι η επιστολή Grady είχε καθαρά πολιτικό περιεχόμενο, καθώς προϋπέθετε σαφώς τη σταθερή διακυβέρνηση της χώρας, όρο που δεν πληρούσε η κυβέρνηση μειοψηφίας του Βενιζέλου, επισείοντας τον κίνδυνο της διακοπής της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας. Τέλος, εκ μέρους της ΕΠΕΚ, το περιεχόμενο της επιστολής Grady, σχολίασε ο Τσουδερός, ο οποίος αν και δεν αναφέρθηκε συγκεκριμένα στην ασκηθείσα κριτική εναντίον του Βενιζέλου, εντούτοις εστίασε στην επιτακτική ανάγκη χρηστής αξιοποίησης των πόρων της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας.¹⁷⁷

Οι προσπάθειες του Βενιζέλου για την υποβάθμιση της πραγματικής σημασίας της επιστολής Grady, καθώς και οι διάφορες παρασκηνιακές διαβουλεύσεις του,¹⁷⁸ με σκοπό να πειστούν οι ΗΠΑ για την καταλληλότητα της κυβέρνησής του, τελικά δεν καρποφόρησαν, ενώ συνεχίστηκαν με αμείωτη ένταση και τις επόμενες μέρες οι δημόσιες εκδηλώσεις της αμερικανικής αντίθεσης. Ειδικότερα, στις 4 Απριλίου 1950,

¹⁷⁴ *FRUS*, V, 1950, σσ. 351-359.

¹⁷⁵ *Καθημερινή*, 1 Απριλίου 1950 και *Ακρόπολις*, 1 Απριλίου 1950.

¹⁷⁶ *Ελευθερία*, 2 Απριλίου 1950. Παράλληλα, σύμφωνα με αφήγηση του Β. Δενδραμή, Έλληνα πρέσβη στις ΗΠΑ, το State Department δεν ήταν αρνητικά διακείμενο στον σχηματισμό κυβέρνησης Βενιζέλου, εκφράζοντας μόνο ανησυχίες για την πρόβλεψη περί τρίμηνης διακοπής των εργασιών της Βουλής, *Δαφνής, ό.π.*, σσ. 466-469.

¹⁷⁷ *Βήμα*, 1 Απριλίου 1950.

¹⁷⁸ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 115-116.

ο Paul Porter, επικεφαλής της αποστολής της ECA στην Ελλάδα, ανακοίνωσε την αναστολή της εκταμίευσης περαιτέρω κονδυλίων για νέα επενδυτικά προγράμματα «έως ότου διορθωθεί η παρούσα σύγχυση» σχετικά με την κυβερνητική αστάθεια.¹⁷⁹

Αν και εκ νέου ο Βενιζέλος κατά τη συνάντησή του με τον Porter, στις 5 Απριλίου, απέδωσε το περιεχόμενο των ανωτέρω δηλώσεων σε διαφωνίες μεταξύ της ECA και της ελληνικής πλευράς ως προς το ζήτημα της εκβιομηχάνισης της χώρας,¹⁸⁰ εντούτοις ήταν πλέον προφανές ότι εξαιτίας της ισχυρής αμερικανικής αντίδρασης, το μέλλον της κυβέρνησής του προδιαγραφόταν αρκετά δυσόιο. Ειδικότερα, ο Βενιζέλος, στις 14 Απριλίου, υπέβαλε την παραίτησή του και τότε ο βασιλιάς κάλεσε τον Πλαστήρα και του ανέθεσε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης,¹⁸¹ η οποία ορκίστηκε την επόμενη ημέρα, με αντιπρόεδρο τον Παπανδρέου και Υπ. Συντονισμού τον Τσουδερό, και με σχετικά ίση κατανομή υπουργείων μεταξύ των κομμάτων.¹⁸²

Το σημαντικότερο σημείο, ωστόσο, αναφορικά με τη σύνθεση της κυβέρνησης Πλαστήρα αποτελούσε το γεγονός ότι οι ειδικότεροι τομείς πολιτικής σχετικά με την ειρήνευση και την εσωτερική ασφάλεια, δηλαδή τα Υπουργεία Εσωτερικών, Δημοσίας Τάξεως και Δικαιοσύνης ανατέθηκαν σε στελέχη προερχόμενα από το ΔΣΚ, προοιωνίζοντας έτσι την επικράτηση συντηρητικότερων θέσεων σε σχέση με το πιο προοδευτικό προεκλογικό πρόγραμμα της ΕΠΕΚ.¹⁸³

¹⁷⁹ *FRUS*, V, 1950, σσ. 359-361.

¹⁸⁰ *Βήμα*, 6 Απριλίου 1950.

¹⁸¹ Σύμφωνα με αφήγηση του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη και ο ίδιος είχε ταχθεί υπέρ της πρωθυπουργίας Πλαστήρα, γεγονός που προκάλεσε τη πρώτη σοβαρή διαφωνία τους με τον Σοφοκλή Βενιζέλο, Δημητράκος, *ό.π.*, σ. 296.

¹⁸² Ειδικότερα, εκ μέρους της ΕΠΕΚ, ο Ε. Τσουδερός ανέλαβε το Υπ. Συντονισμού, ο Γ. Καρτάλης το Υπ. Οικονομικών, ο Ι. Μελάς το Υπ. Εθνικής Οικονομίας, ο Κ. Μανέτας το Υπ. Εφοδιασμού και Διανομών, ο Ι. Μιχαήλ το Υπ. Εργασίας, και ο Λ. Σακελλαρόπουλος ορίστηκε ως Υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ. Εκ μέρους του ΚΦ, ο Γ. Αθανασιάδης-Νόβας ανέλαβε το Υπ. Παιδείας και Θρησκευμάτων, ο Θ. Χαβίνης το Υπ. Δημοσίων Έργων, ο Χ. Ψαρρός το Υπ. Μεταφορών και ΤΤΤ, ο Στ. Κωστόπουλος το Υπ. Εμπορικής Ναυτιλίας, ο Ι. Γκλαβάνης το Υπ. Υγιεινής, ο Λ. Ιασονίδης ως Γενικός Διοικητής Βορείου Ελλάδος, ο Δ. Γόντικας το Υφυπουργείο Στρατιωτικών, και ο Μ. Βολουδάκης το Υφυπουργείο Αεροπορίας. Εκ μέρους του ΔΣΚ, εκτός του Παπανδρέου που ανέλαβε το Υπ. Εσωτερικών, ο Θ. Τσάτσος το Υπ. Δικαιοσύνης, ο Π. Γαρουφαλιάς το Υπ. Δημοσίας Τάξης, ο Φ. Μανουηλίδης το Υπ. Εθνικής Αμύνης, ο Δ. Χατζηγιάννης το Υπ. Γεωργίας και ο Λ. Μακκάς το Υφυπ. Ναυτικών. Τέλος, ο Βενιζέλος αν και ορίστηκε ως αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, εντούτοις δεν ορκίστηκε, βλ. *Ελευθερία*, 16 Απριλίου 1950.

¹⁸³ Δέδε, *ό.π.*, σσ. 154-155.

Παράλληλα, θα πρέπει να επισημανθεί και η στάση του Βενιζέλου, ο οποίος ζήτησε την προσωρινή αναβολή της προσωπικής του συμμετοχής στην κυβέρνηση Πλαστήρα για το χρονικό διάστημα ενός μήνα, επικαλούμενος την ανάγκη μετάβασης του στο εξωτερικό για λόγους υγείας.¹⁸⁴ Συνεπώς, με την υιοθέτηση της ανωτέρω παρελκυστικής τακτικής, ο Βενιζέλος είχε ήδη καταφέρει ένα ισχυρό πλήγμα ως προς τη σταθερότητα της κυβέρνησης Πλαστήρα. Κυρίως όμως είχε τορπιλίσει τις όποιες προσπάθειες οικοδόμησης μιας κοινής ιδεολογικής παραταξιακής ταυτότητας μεταξύ των κομμάτων του Κέντρου, συμβάλλοντας έτσι στη καλλιέργεια ενός κλίματος έντονης πολιτικής αβεβαιότητας, την οποία επέτεινε και το γεγονός ότι 40 ημέρες μετά τις εκλογές, η χώρα δεν είχε ακόμα αποκτήσει κυβέρνηση.

Η νέα κυβέρνηση εμφανίστηκε τελικά στη Βουλή, στις 24 Απριλίου 1950, για να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης. Στις προγραμματικές του δηλώσεις, ο Πλαστήρας επεσήμανε αρχικά ότι η χώρα είχε μόλις εξέλθει από μία δεκαετία σκληρών εθνικών συμφορών, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στους αγώνες του λαού για τη σωτηρία της πατρίδας, υπό την άξια καθοδήγηση του στρατού και του βασιλιά, αλλά και την υλική και ηθική συμπαράσταση από τους Μεγάλους Συμμάχους, τη Μ. Βρετανία και τις ΗΠΑ. Στη συνέχεια, αναφερόμενος στην εξωτερική πολιτική, ο πρωθυπουργός υποστήριξε ότι η φυσική θέση της Ελλάδας βρισκόταν στο πλευρό των δυτικών δημοκρατιών, υπογραμμίζοντας την προσήλωση της χώρας στις αρχές του ΟΗΕ και του Συμβουλίου της Ευρώπης. Επίσης, ξεκαθάρισε ότι η Ελλάδα απέβλεπε στη διατήρηση αγαθών σχέσεων με όλα τα κράτη και ιδίως τα γειτονικά, ενώ χαρακτήρισε ως υπέρτατο χρέος της κυβέρνησης, τον άμεσο επαναπατρισμό των 28.000 ελληνοπαίδων από τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού.

Το μεγαλύτερο σε έκταση όμως κομμάτι της ομιλίας του Πλαστήρα κατέλαβε το σχετιζόμενο με την πολιτική των μέτρων ειρήνευσης της κυβέρνησης, γεγονός αναμενόμενο, δεδομένου ότι αποτελούσε μία εκ των βασικότερων προγραμματικών θέσεων της ΕΠΕΚ. Ειδικότερα, ο πρωθυπουργός έθεσε ως βασικές προτεραιότητες του στον συγκεκριμένο τομέα τη συναίρεση μεταξύ ασφάλειας και δικαιοσύνης με τη διατήρηση μεν της επαγρύπνησης του κράτους απέναντι σε οποιαδήποτε απειλή, αλλά και την ταυτόχρονη εγκαθίδρυση συνθηκών ισοπολιτείας για όλους τους πολίτες ανεξαιρέτως, ενώ ιδιαίτερη μέριμνα θα επιδεικνυόταν στην υιοθέτηση

¹⁸⁴ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 469.

μέτρων επιείκειας για τους «μεταμεληθέντες και τους παρασυρθέντες», καθώς και στην αναθεώρηση των ποινικών αποφάσεων των έκτακτων δικαστηρίων.

Εξίσου σημαντική θέση στην ομιλία του Πλαστήρα κατέλαβαν και τα μέτρα της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, καθώς και η επαγγελία για ηθικό καθαρισμό και διερεύνηση των σκανδάλων του παρελθόντος. Στο πλαίσιο αυτό, παρέθεσε σειρά μέτρων για τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης και την αύξηση του εθνικού εισοδήματος, μέσω της χρηστής αξιοποίησης των κονδυλίων της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας και των ανεκμετάλλευστων εγχώριων πόρων, της επίσπευσης της εκτέλεσης των μεγάλων παραγωγικών έργων, της δικαιότερης αναθεώρησης του φορολογικού συστήματος, της αναμόρφωσης της δημόσιας διοίκησης, καθώς και της περιστολής των δημοσίων δαπανών. Επίσης, ο Πλαστήρας υποσχέθηκε μέτρα προς την κατεύθυνση της ανόδου του βιοτικού επιπέδου των εργατών και των αγροτών και της αποκατάστασης των συμμοριόπληκτων, καθώς και της εισαγωγής προγραμμάτων παιδείας, υγείας και περίθαλψης για όλο τον πληθυσμό της χώρας.¹⁸⁵

Αποτιμώντας το ειδικότερο περιεχόμενο των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Πλαστήρα, η οποία σημειωτέον εξέφραζε το σύνολο των κομματικών σχηματισμών του κεντρικού χώρου, θα μπορούσαν να διαπιστωθούν σημαντικές διαφορές και σαφής υπαναχώρηση σε σχέση με το προεκλογικό πρόγραμμα της ΕΠΕΚ, ιδίως στον τομέα της πολιτικής της ειρήνευσης και των μέτρων επιείκειας. Παράλληλα, οι αναφορές του Πλαστήρα στον Βασιλιά και τον στρατό, καθώς και στη συμπαράσταση των δυτικών Συμμάχων αποτελούσαν εκ νέου μια σαφή απόπειρα καθησυχασμού των τριών υπερθεσμικών κέντρων εξουσίας. Κατά τα άλλα, ο πρωθυπουργός παρέθεσε τους βασικούς κυβερνητικούς στόχους του, που συνίσταντο στην προώθηση της ανασυγκρότησης και στην υιοθέτηση φιλολαϊκών μέτρων για τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Η εξαγγελία των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Πλαστήρα προκάλεσε την αντίδραση των κομμάτων της αντιπολίτευσης. Ιδιαίτερα, τα κόμματα της Δεξιάς άσκησαν δριμυεία κριτική κυρίως στο ζήτημα των μέτρων επιείκειας, κατηγορώντας την κυβέρνηση για «υποχωρητικότητα» και προσπάθεια «κολακείας της Αριστεράς», ενώ άφησαν και σαφείς αιχμές για τον βαθμό «εθνικοφροσύνης» της

¹⁸⁵ *ΕΠΣΒ*, 24 Απριλίου 1950, σσ. 14-17.

ΕΠΕΚ.¹⁸⁶ Επίσης, και η κριτική της Αριστεράς επικεντρώθηκε στα μέτρα επιείκειας, χαρακτηρίζοντας τα ως «άτολμα» και κατηγορώντας την κυβέρνηση για σαφή προσπάθεια ώστε «να μην ενοχληθεί η Δεξιά».¹⁸⁷ Αντίθετα, προκάλεσαν τα θετικά σχόλια της αμερικανικής πλευράς, καθώς οι προεκλογικές υποσχέσεις της ΕΠΕΚ περί παροχής γενικευμένης αμνηστίας «είχαν ουσιωδώς περισταλεί».¹⁸⁸

Τελικά, η κυβέρνηση Πλαστήρα έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, όμως ευθύς εξαρχής χαρακτηριζόταν από την έλλειψη συνοχής και την ύπαρξη ισχυρών φυγόκεντρων τάσεων μεταξύ των κυβερνητικών εταίρων. Μόνιμη εστία αστάθειας αποτελούσε ο Βενιζέλος, ο οποίος πέρα από το γεγονός της αναβολής της συμμετοχής του, υπέσκαπτε συνεχώς τα θεμέλια της κυβερνητικής σταθερότητας με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις δηλώσεις του, στις 20 Απριλίου, από τη Λέρο, όπου εξέφρασε την άποψη ότι η κυβέρνηση Πλαστήρα είχε μόνο ενάμιση μήνα ζωής. Αν και ο Βενιζέλος ισχυρίστηκε ότι οι συγκεκριμένες δηλώσεις έγιναν «*χάριν αστεϊσμού*», εντούτοις συνέχιζε αμείωτη τη δημόσια πολεμική του, διαμηνύοντας ότι το ΚΦ μετείχε «αναγκαστικώς» στην κυβέρνηση Πλαστήρα.¹⁸⁹

Εξίσου αρνητική στάση απέναντι στον Πλαστήρα εξακολουθούσαν να τηρούν τόσο το Παλάτι όσο και ο στρατός, ενώ η κυβέρνηση βρέθηκε αντιμέτωπη και με έντονο κλίμα λαϊκής δυσαρέσκειας με την εκδήλωση απεργιακών κινητοποιήσεων.¹⁹⁰ Επίσης, κατά την ίδια περίοδο σημειώθηκαν και ορισμένες περιπλοκές σε ζητήματα που άπτονταν του τομέα της εξωτερικής πολιτικής, όπως για παράδειγμα η ανάδυση δυσχερειών στη διπλωματική προσέγγιση με τη Γιουγκοσλαβία και η δυναμική ανακίνηση του Κυπριακού, πτυχές οι οποίες θα παρουσιασθούν παρακάτω.

Το κρισιμότερο όμως πεδίο, από το οποίο εξαρτιόταν η βιωσιμότητα της κυβέρνησης Πλαστήρα εδραζόταν αναμφισβήτητα στην εφαρμογή της πολιτικής της ειρήνευσης, κεντρικής προεκλογικής εξαγγελίας της ΕΠΕΚ. Ειδικότερα, στις 6 Ιουνίου 1950, η κυβέρνηση Πλαστήρα κατέθεσε προς ψήφιση στη Βουλή, πέντε σχετικά νομοσχέδια, με κεντρικό γνώμονά τους, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, την

¹⁸⁶ *Καθημερινή*, 25 Απριλίου 1950, και *Ακρόπολις*, 25 Απριλίου 1950.

¹⁸⁷ *Μάχη*, 26 Απριλίου 1950.

¹⁸⁸ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 120, και *FRUS*, V, 1950, σσ. 364-365.

¹⁸⁹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 139.

¹⁹⁰ Ειδικότερα, έλαβαν χώρα σημαντικές απεργίες φοιτητών και μαθητών εξαιτίας της επιβολής ειδικής εισφοράς και της αύξησης των διδάκτρων, καθώς και των δημοσίων υπαλλήλων με μισθολογικά αιτήματα, *Στο ίδιο*, σσ. 146-150.

αποκατάσταση απλώς ορισμένων αδικιών του παρελθόντος.¹⁹¹ Συνεπώς, τα ανωτέρω μέτρα επιείκειας πόρρω απείχαν από τις πιο προοδευτικές προεκλογικές εξαγγελίες της ΕΠΕΚ, σηματοδοτώντας την επικράτηση στον συγκεκριμένο τομέα των πιο συντηρητικών θέσεων του Παπανδρέου, προκαλώντας σημαντικές τριβές τόσο σε ενδοκυβερνητικό όσο και σε εσωκομματικό επίπεδο.

Πέρα όμως από τους έντονους κλυδωνισμούς λόγω της ψήφισης των μέτρων επιείκειας, εξίσου σημαντικός παράγοντας αστάθειας για την κυβέρνηση Πλαστήρα αποτελούσε και η συνέχιση της μη συμμετοχής του Βενιζέλου. Αμφότεροι οι Πλαστήρας και Παπανδρέου συμφωνούσαν στην ανάγκη αποσαφήνισης της κατάστασης μέσω είτε της προσωπικής συμμετοχής του αρχηγού του ΚΦ στην κυβέρνηση είτε της διενέργειας νέων εκλογών.¹⁹²

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, στις 5 Ιουνίου 1950, έλαβε χώρα συνάντηση μεταξύ Πλαστήρα και Βενιζέλου, στο Παρίσι στο περιθώριο της συνόδου των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης, η οποία όμως απέβη άκαρπη, καθώς ο αρχηγός του ΚΦ υποστήριξε ότι δεν είχαν ακόμη αρθεί οι λόγοι υγείας που είχε επικαλεστεί, αν και επαναβεβαίωσε την παραμονή του κόμματός του στην κυβέρνηση.¹⁹³ Επιπρόσθετα, μετά την επάνοδο του Πλαστήρα στην Ελλάδα, σε κοινή σύσκεψη μεταξύ των τριών πολιτικών αρχηγών που μετείχαν στο κυβερνητικό σχήμα, αποφασίστηκε να δοθεί περαιτέρω διορία στον Βενιζέλο μέχρι και τα τέλη Ιουλίου και τη διακοπή των εργασιών της Βουλής. Μάλιστα, ο Παπανδρέου, σε δηλώσεις του μετά το πέρας της σύσκεψης, υποστήριξε ότι η μη συμμετοχή του Βενιζέλου «είναι ζήτημα πολιτικών και όχι προσωπικών, καθώς συνδέεται με το ζήτημα της σταθερότητας της κυβέρνησεως, στοιχείον απαραίτητον για την ευόδωσιν του έργου της».¹⁹⁴

Τα καίρια ζητήματα της έλλειψης συνοχής της κυβέρνησης δεν ήταν άσχετα και με την ανάληψη ορισμένων πρωτοβουλιών από την πλευρά του Πλαστήρα κατά την ίδια χρονική περίοδο προς την κατεύθυνση της περαιτέρω ισχυροποίησης της θέσης του εντός της ΕΠΕΚ. Υπό το παραπάνω πλαίσιο, στις 16 Ιουλίου 1950, εκδόθηκε το πόρισμα της μικτής επιτροπής με το οποίο προτεινόταν η συγχώνευση

¹⁹¹ *ΕΠΣΒ*, 6 Ιουνίου 1950, σσ. 279-290.

¹⁹² Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 170.

¹⁹³ *Ελευθερία*, 6 Ιουνίου 1950.

¹⁹⁴ *Ελλάς*, 9 Ιουνίου 1950.

μεταξύ των δύο κομμάτων που απάρτιζαν την ΕΠΕΚ με τον ορισμό του Πλαστήρα ως προέδρου και του Τσουδερού ως αρχηγού της κοινοβουλευτικής ομάδας.¹⁹⁵

Η έκρηξη όμως του πολέμου της Κορέας, τον Ιούνιο του 1950, προκάλεσε τον ισχυρότερο κλυδωνισμό για την κυβέρνηση Πλαστήρα, καθώς σηματοδότησε συνολικά μια μείζονα αναθεώρηση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους της στον τομέα της ανάσχεσης του σοβιετικού επεκτατισμού, με έμφαση στην εντατικοποίηση της στρατιωτικής οργάνωσης του δυτικού συνασπισμού.¹⁹⁶ Ειδικότερα, όσον αφορά την Ελλάδα, οι ΗΠΑ άσκησαν πιέσεις προς την πλευρά της κυβέρνησης Πλαστήρα για αναστολή τόσο της διεύρυνσης των μέτρων ειρήνευσης, όσο και της ποσοτικής μείωσης των ενόπλων δυνάμεων, η οποία είχε σταδιακά ξεκινήσει ήδη από τις αρχές του έτους με γνώμονα τη διοχέτευση των πόρων της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας προς την κατεύθυνση της εκτέλεσης παραγωγικών έργων ανασυγκρότησης.¹⁹⁷

Η ραγδαία επιδείνωση του διεθνούς κλίματος, εξαιτίας του πολέμου της Κορέας, έδωσε το έναυσμα για την πρώτη μετά τις εκλογές αμφισβήτηση της κυβέρνησης Πλαστήρα από την πλευρά της Δεξιάς, καθώς στις 5 Ιουλίου 1950, το ΛΚ κατέθεσε πρόταση μομφής με αφορμή την επιλογή του προσώπου για τη θέση του διοικητή της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος.¹⁹⁸ Η κατάθεση της πρότασης μομφής τη δεδομένη χρονική στιγμή θα πρέπει να συσχετιστεί και με τη σοβαρή ενδοκυβερνητική κρίση που είχε ξεσπάσει, την ίδια ημέρα με αφορμή, όπως θα αναλυθεί και παρακάτω, τη διάσταση απόψεων μεταξύ Παπανδρέου και Πλαστήρα, σχετικά με το ζήτημα της απόλυσης για λόγους υγείας από την Μακρόνησο, με προσωπική διαταγή μάλιστα του ίδιου του πρωθυπουργού, 85 πολιτικών κρατουμένων, μεταξύ των οποίων και ο Κώστας Γαβριηλίδης, αρχηγού του ΑΚΕ.¹⁹⁹

Παρά τους ειδικότερους χειρισμούς των δύο υποθέσεων, κοινό στοιχείο τους συνιστούσε η υποχώρηση του Πλαστήρα, καθώς ο μεν Πιστολάκης αποτελούσε προσωπική του επιλογή, η δε υπόθεση της απόλυσης των 85 πολιτικών κρατουμένων

¹⁹⁵ Προοδευτικός Φιλελεύθερος, 16 Ιουλίου 1950.

¹⁹⁶ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία 1945-1963*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992, και Ευ. Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

¹⁹⁷ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 124-125.

¹⁹⁸ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 169-171.

¹⁹⁹ Τρίκκας, *ό.π.*, σ. 110.

της Μακρόνησου, κατέληξε στην ανάληψη του Υπ. Δημόσιας Τάξης από τον Παπανδρέου, και σε συνδυασμό και με την πιο συντηρητική πολιτική στον τομέα των μέτρων επιείκειας, αποτελούσε ακόμα μεγαλύτερη μείωση του γοήτρου του πρωθυπουργού, ενώ στένευε ακόμα περισσότερο τα όποια περιθώρια χειρισμών εκ μέρους του στον εμβληματικό για την ΕΠΕΚ τομέα της πολιτικής της ειρήνευσης.

Παράλληλα, με αφορμή την έκρηξη του πολέμου της Κορέας, σημειώθηκε και μεταστροφή της αμερικανικής πλευράς απέναντι στην κυβέρνηση Πλαστήρα. Αν και διάφοροι Αμερικανοί ιθύνοντες σημείωναν με ικανοποίηση ότι η κυβέρνηση Πλαστήρα είχε επιδείξει θετικό έργο σε πλήθος τομέων, ταυτόχρονα όμως εξέφραζαν ισχυρές αμφιβολίες σχετικά με την ικανότητα του πρωθυπουργού να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις των μεταβαλλόμενων εξωτερικών περιστάσεων και ιδίως της «ανάγκης αντιμετώπισης της κομμουνιστικής απειλής».²⁰⁰

Η ανωτέρω ριζική μεταστροφή της αμερικανικής στάσης επιτάχυνε και τις εξελίξεις ως προς την αντικατάσταση της κυβέρνησης Πλαστήρα, λόγω τόσο της συνέχισης της αντίθεσης του Βασιλιά, αλλά και του Παπανδρέου που πλέον είχε πειστεί για την αναγκαιότητα της απομάκρυνσης του πρωθυπουργού, συντασσόμενος με τον Βενιζέλο που είχε εν τω μεταξύ επανέλθει στην Ελλάδα, αναμένοντας την κατάλληλη χρονική στιγμή για την πρόκληση κυβερνητικής κρίσης.²⁰¹

Η αφορμή, τελικά, δόθηκε ανήμερα τον Δεκαπενταύγουστο του 1950, όταν ο Πλαστήρας με δηλώσεις του στην Τήνο τάχθηκε υπέρ της οριστικής παύσης των εκτελέσεων, εκφράζοντας ταυτόχρονα και τη λύπη του για το γεγονός ότι η επιείκεια υπό την παρούσα σύνθεση της κυβέρνησης δεν μπορούσε να εφαρμοσθεί «κατ' ολοκληρίαν».²⁰² Οι ανωτέρω δηλώσεις προκάλεσαν την έντονη αντίδραση του Βενιζέλου, ο οποίος απέσυρε τους υπουργούς του ΚΦ, προβάλλοντας ως επιχείρημα ότι η κυβέρνηση Πλαστήρα «δεν είχε ούτε το κύρος ούτε τη δύναμη να επιτελέσει το βαρύ και πολύπλοκο έργο που είχε αναλάβει»,²⁰³ ενώ πλέον και οι ΗΠΑ, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν ήταν αρνητικά διακείμενοι στην απομάκρυνση του στρατηγού από την εξουσία.²⁰⁴ Τελικά, στις 18 Αυγούστου 1950, ο Πλαστήρας υπέβαλε την

²⁰⁰ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 125.

²⁰¹ Ριζάς, *ό.π.*, σ. 75.

²⁰² *Ελευθερία*, 17 Αυγούστου 1950.

²⁰³ *Βήμα*, 18 Αυγούστου 1950.

²⁰⁴ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 125, και *FRUS*, V, 1950, σσ. 395-401.

παραίτησή του, ενώ την ίδια ημέρα ο βασιλιάς Παύλος ανέθεσε στον Βενιζέλο την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης «εθνικής συγκεντρώσεως».²⁰⁵

Η πτώση της κυβέρνησης Πλαστήρα αποτέλεσε ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός για τη γενικότερη πορεία του κεντρικού πολιτικού χώρου. Αναμφίβολα, η συγκρότηση μιας κοινής παραταξιακής ταυτότητας, επί τη βάση συγκεκριμένων ιδεολογικών προταγμάτων μέσω της εξεύρεσης μεταξύ των διαφόρων κεντρικών κομμάτων ενός ελάχιστου κοινού παρονομαστή αναφορικά με τον εκδημοκρατισμό, την περαιτέρω πολιτική φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος, αλλά και την αποτελεσματική προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας και της συνακόλουθης ανόδου του βιοτικού επιπέδου, θα αποτελούσαν παράγοντες οι οποίοι θα είχαν οδηγήσει στην επίδειξη ενός θετικού κυβερνητικού έργου και στην αύξηση των πιθανοτήτων της εκπροσώπησης ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων. Αντίθετα, η επικράτηση ως κυρίαρχων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της πολιτικής αστάθειας, των ατέρμονων ενδοκυβερνητικών τριβών και της προώθησης προσωπικών στρατηγικών και συνακόλουθα η έλλειψη οποιασδήποτε ιδεολογικής ενότητας αποτέλεσαν τις βασικές αιτίες της αδυναμίας του κεντρικού πολιτικού χώρου να αναδειχθεί ως μία εκ των βασικότερων παρατάξεων στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Η κυβέρνηση Κέντρου – Δεξιάς υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο

Μετά την παραίτηση του Πλαστήρα, στις 18 Αυγούστου 1950, ο Βενιζέλος αφού έλαβε από τον βασιλιά Παύλο την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης «εθνικής συγκεντρώσεως», απέστειλε επιστολές για συνεργασία στους Τσουδερό και Παπανδρέου.²⁰⁶ Μάλιστα, ο αρχηγός του ΚΦ συναντήθηκε και με τον Πλαστήρα, αποβλέποντας στην απόσπαση της κοινοβουλευτικής υποστήριξης της ΕΠΕΚ. Αρχικά, ο Πλαστήρας εμφανίστηκε θετικός στο συγκεκριμένο ενδεχόμενο, υπό τον όρο όμως της συνέχισης της πολιτικής της ΕΠΕΚ, ιδίως στους τομείς της ειρήνευσης και της ανασυγκρότησης.²⁰⁷ Η ανωτέρω πρωτοβουλία του Βενιζέλου συνάντησε και

²⁰⁵ Αρχικά, ο Πλαστήρας πρότεινε στον βασιλιά να παραμείνει στην πρωθυπουργία μέχρι την επιστροφή των Παπανδρέου και Τσουδερού από το εξωτερικό, γεγονός που απέκλεισε όμως κατηγορηματικά ο Παύλος, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 179.

²⁰⁶ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 471.

τη θετική ανταπόκριση της αμερικανικής πλευράς, η οποία, αν και δεν επιθυμούσε την εκ νέου δραστηριοποίηση του Πλαστήρα, εντούτοις ενθάρρυνε τη συμμετοχή στην κυβέρνηση μεμονωμένων στελεχών της ΕΠΕΚ, όπως των Τσουδερού και Καρτάλη, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος της προσέγγισης με την Αριστερά.²⁰⁸

Η ανωτέρω προσπάθεια όμως του Βενιζέλου για την ανασύσταση υπό την πρωθυπουργία του αυτήν την φορά, της κυβέρνησης συνεργασίας μεταξύ των κομμάτων του Κέντρου δεν καρποφόρησε τελικά, καθώς ο Πλαστήρας αρνήθηκε την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης, επικαλούμενος τις έντονες αντιδράσεις της κοινοβουλευτικής ομάδας της ΕΠΕΚ και ιδίως της ομάδας του Καρτάλη.²⁰⁹ Επίσης, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και η αμερικανική στάση, καθώς ο Μίνοι υποστήριξε ότι οι ΗΠΑ δεν ενέκριναν τον σχηματισμό κυβέρνησης Βενιζέλου και ότι ενέμεναν στις επιλογές είτε του Παπάγου είτε της διενέργειας άμεσων εκλογών.²¹⁰

Κατά συνέπεια, ο Βενιζέλος εκ των πραγμάτων στράφηκε προς το ΛΚ, αλλά ο Τσαλδάρης εξαρτούσε την παροχή κοινοβουλευτικής υποστήριξης από την αποδοχή της συμμετοχής τόσο του ίδιου όσο και στελεχών του κόμματός του στην κυβέρνηση, όρο που δεν αποδεχόταν ο αρχηγός του ΚΦ, καθώς όπως δήλωσε στον βασιλιά θα τον κατηγορούσαν ότι «επλήρωσε αυτό το τίμημα διά να παραμείνη πρωθυπουργός».²¹¹ Μετά την καταψήφιση της κυβέρνησης Βενιζέλου στη Βουλή, στις 28 Αυγούστου 1950, και την αποτυχία προώθησης εναλλακτικών λύσεων υπό τον Παπάγο,²¹² σε συνδυασμό και με την κατηγορηματική απόρριψη της επιλογής της προσφυγής στις κάλπες από την πλευρά του βασιλιά Παύλου, εντάθηκαν οι πιέσεις προς τους αρχηγούς του ΚΦ, του ΔΣΚ και του ΛΚ. Τελικά, στις 6 Σεπτεμβρίου, σχηματίστηκε αρχικά κυβέρνηση Βενιζέλου-Παπανδρέου, η οποία όμως μετά την αποτυχία της να εξασφαλίσει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, διευρύνθηκε με τη συμμετοχή και

²⁰⁷ ΙΑΜΜ, ΑΣΒ, «Πρακτικό συνάντησης Βενιζέλου-Πλαστήρα, 19 Αυγούστου 1950», ΦΑΚ. 372. Σύμφωνα με τον Σωτήρη Ριζά, στους σχεδιασμούς του Βενιζέλου για την παροχή υποστήριξης στην νέα του κυβέρνηση εντασσόταν και η απόσχιση του Τσουδερού με ομάδα 20 βουλευτών από την ΕΠΕΚ, προοπτική η οποία όμως τελικά δεν τελεσφόρησε, Ριζάς, *ό.π.*, σ. 77.

²⁰⁸ FRUS, V, 1950, σσ. 401-402.

²⁰⁹ ΔΗΚΙ, ΑΓΚ, «Τσουδερός προς Καρτάλη, 27 Αυγούστου 1950» και «Καρτάλης προς Τσουδερό, 28 Αυγούστου 1950», Φακ. 10.51.

²¹⁰ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 129.

²¹¹ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 474-475.

²¹² Μαρκεζίνης, *ό.π.*, σσ. 361-385.

του ΛΚ και στις 13 Σεπτεμβρίου, ορκίστηκε η τριμελής πλέον κυβέρνηση Βενιζέλου με αντιπροέδρους τους δύο άλλους πολιτικούς αρχηγούς.²¹³

Η αναγγελία του σχηματισμού της κυβέρνησης ΚΦ-ΔΣΚ-ΛΚ προκάλεσε την καθολική αντίδραση των εφημερίδων του κεντρικού χώρου, οι οποίες με άρθρα τους έκαναν λόγο για «νόθευση της λαϊκής ετυμηγορίας της 5^{ης} Μαρτίου» καθώς και για «αναβίωση της τετραετίας».²¹⁴ Εξίσου έντονες ήταν και οι επιπτώσεις εντός των κόλπων του ΚΦ, καθώς 20 από τους 57 βουλευτές του κόμματος, εξέφρασαν τη διαφωνία τους με τη συγκεκριμένη επιλογή του Βενιζέλου.²¹⁵

Από την άλλη πλευρά, ιδιαίτερος θερμή ήταν η υποδοχή του ανωτέρω γεγονότος από τον βασιλιά Παύλο, ενώ μάλλον χλιαρή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η αμερικανική αντίδραση, καθώς διάφοροι Αμερικανοί ιθύνοντες αντιμετώπισαν τη συγκρότηση της νέας κυβέρνησης, ως «απλή εμβολωματική λύση» μέχρι την οριστική εκκαθάριση της κατάστασης μέσω νέων εκλογών.²¹⁶

Όσον αφορά τις προγραμματικές δηλώσεις της νέας κυβέρνησης, ο Βενιζέλος, στις 6 Σεπτεμβρίου 1950, εκκίνησε την ομιλία του στη Βουλή, δικαιολογώντας τη συνεργασία μεταξύ των τριών κομμάτων ως «ανταπόκριση στην πατριωτική έκκληση» του βασιλιά Παύλου, ώστε να αποφευχθούν νέες εκλογές, οι οποίες θα διεξάγονταν υπό δύο αντίπαλα στρατόπεδα και θα οδηγούσαν σε νέο διχασμό σε συνδυασμό με την εντεινόμενη διεθνή κρίση, καθώς και την ανάγκη αντιμετώπισης των επείγουσών αναγκών της ανασυγκρότησης της χώρας. Στη συνέχεια, ο Βενιζέλος έκανε αναφορά στη θητεία της κυβέρνησης Πλαστήρα, αναγνωρίζοντας το θετικό έργο που επιτέλεσε στους τομείς της ισοπολιτείας, της προστασίας ορισμένων κοινωνικών ομάδων, όπως των αγροτών, της αύξησης των συντάξεων και της κατάρτισης προϋπολογισμού με γνώμονα την προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας. Παράλληλα, όμως επέρριψε ευθύνες για την αδυναμία αντιμετώπισης αδικιών, όπως της μη αύξησης των μισθών και της ανόδου του τιμαριθμού, καθώς και για την πολιτική στον τομέα της εθνικής ασφάλειας, η οποία δημιούργησε εύλογες ανησυχίες και αποτέλεσε την κύρια αιτία για το ξέσπασμα της κυβερνητικής κρίσης.

²¹³ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 186-190.

²¹⁴ *Ελευθερία*, 13 Σεπτεμβρίου 1950, *Βήμα*, 13 Σεπτεμβρίου 1950.

²¹⁵ Μάλιστα, οι Ρέντης και Ζίγδης αποχώρησαν από το ΚΦ, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 189.

²¹⁶ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 130, και *FRUS*, V, 1950, σσ. 406-431.

Ως κύριες προτεραιότητες της κυβέρνησής του, ο Βενιζέλος έθεσε αρχικά την υπεράσπιση της ειρήνης σε συνεργασία με τον ΟΗΕ και τις μεγάλες σύμμαχες χώρες, καθώς και τη διατήρηση φιλικών σχέσεων με τα γειτονικά κράτη. Επίσης, στον τομέα της εσωτερικής ασφάλειας, υποστήριξε ότι αν και η πολιτική επιείκειας με γνώμονα την αποκατάσταση αδικιών θα συνεχιζόταν, εντούτοις δεν θα λειτουργούσε ετεροβαρώς, επισείοντας τον κίνδυνο της εκ νέου κομμουνιστικής υποτροπής. Παράλληλα, εξήγγειλε μέτρα προς την κατεύθυνση της βελτίωσης της δημόσιας διοίκησης, της προώθησης της οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας, αλλά και της ανόδου του βιοτικού επιπέδου των εργαζόμενων τάξεων και των αγροτών.²¹⁷

Από την άλλη πλευρά, ο Πλαστήρας ανταπάντησε στις προγραμματικές δηλώσεις του Βενιζέλου, χαρακτηρίζοντας ως «*θνησιμαίον εκ γενετής*» τον κυβερνητικό σχηματισμό και κάνοντας αρχικά αναδρομή στο ιστορικό της δικής του κυβέρνησης ανέφερε ότι κατά το χρονικό διάστημα των τεσσάρων μηνών δεν υπήρξε ούτε για μία στιγμή το αίσθημα της ευστάθειας. Παρόλ' αυτά, η κυβέρνησή του επέδειξε σημαντικό έργο, τόσο στον τομέα της ειρήνευσης, όπου βρέθηκε αντιμέτωπη με «*ισχυρές προκαταλήψεις και βίαιες ψυχώσεις*», όσο και στον οικονομικό τομέα, παρά τις έντονες αντιδράσεις της οικονομικής ολιγαρχίας. Μάλιστα, άφησε σαφείς αιχμές και για την εξυπηρέτηση οικονομικών σκοπιμοτήτων λόγω της χρονικής επιλογής της ανατροπής της κυβέρνησής του σχεδόν ταυτόχρονα με την κατάθεση του προϋπολογισμού, ο οποίος έθετε τα θεμέλια για την προώθηση της οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας σε συνδυασμό και με τη μέριμνα του για τη βελτίωση της κατάστασης των λαϊκών τάξεων. Όσον αφορά το καθ' αυτό πρόγραμμα της νέας κυβέρνησης, ο Πλαστήρας ανέφερε ότι αρχικά είχε σκεφθεί την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης, απόφαση η οποία ανατράπηκε μετά τη συνεδρίαση των αρμόδιων οργάνων της ΕΠΕΚ, ενώ καυτηρίασε και το γεγονός ότι σε πολλά σημεία αποτελούσε ουσιαστική αντιγραφή του προγράμματος του δικού του κόμματος, ιδίως στους τομείς της ειρήνευσης και της οικονομικής ανασυγκρότησης.²¹⁸

Από την πλευρά του, ο Παπανδρέου επέρριψε τις ευθύνες για τη κυβερνητική συνεργασία με το ΛΚ στη στάση του ίδιου του αρχηγού της ΕΠΕΚ με τη μη παροχή ψήφου εμπιστοσύνης, ενώ ανέφερε και ότι καθ' όλη τη διάρκεια του βίου της προηγούμενης κυβέρνησης υπήρχε διάσταση απόψεων, ιδίως στον τομέα των μέτρων

²¹⁷ *ΕΠΣΒ*, 6 Σεπτεμβρίου 1950, σσ. 7-9.

²¹⁸ *Στο ίδιο*, 7 Σεπτεμβρίου 1950, σσ. 10-32.

ειρήνευσης, με αποκορύφωμα το ζήτημα της απόλυσης των 85 πολιτικών κρατούμενων της Μακρόνησου. Παράλληλα, υποστήριξε ότι η τριμελής κυβέρνηση θα συνέχιζε την εφαρμογή της πολιτικής της ειρήνευσης, «υπό το πνεύμα όμως της εθνικής ασφαλείας», ενώ τέλος υπεραμύνθηκε και της οικονομικής της πολιτικής, θέτοντας ως βασικό στόχο την προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας.²¹⁹

Πέρα από το ειδικότερο περιεχόμενο των αντιπαραθέσεων μεταξύ των πρώην κυβερνητικών εταίρων, το πιο ενδιαφέρον στοιχείο από τον σχηματισμό της τριμερούς κυβέρνησης αποτελούσε η επαναβεβαίωση της παντελούς απουσίας κοινής ιδεολογικής κεντρώας παραταξιακής ταυτότητας. Ειδικότερα, αμφοτέρωθεν οι Βενιζέλος και Παπανδρέου, θα μπορούσαν να επιλέξουν είτε την εξεύρεση μιας συμβιβαστικής κυβερνητικής λύσης με τον Πλαστήρα είτε την προκήρυξη νέων εκλογών η οποία θα οδηγούσε λογικά σε μια πιο ξεκάθαρη αποτύπωση της πολιτικής κατάστασης. Αντίθετα, οι δύο κεντρώοι πολιτικοί αρχηγοί προτίμησαν τη συνεργασία με το ιδεολογικά αντίπαλο ΔΚ, καθώς δεν επιθυμούσαν ούτε την προώθηση του πιο προοδευτικού προγράμματος της ΕΠΕΚ, μετά από μια πιθανή νέα κυβερνητική συμφωνία, ούτε μία ενδεχόμενη περαιτέρω πολιτική ισχυροποίηση του Πλαστήρα ως ενδοπαραταξιακού τους αντιπάλου, ύστερα από τη διενέργεια βουλευτικών εκλογών.

Από την άλλη πλευρά, και ο Πλαστήρας αντί της επίδειξης μιας πιο εποικοδομητικής στάσης μέσω της παροχής υποστήριξης προς μία κυβέρνηση ιδεολογικά συγγενούς, αλλά και κοινοβουλευτικά μειοψηφούσας και συνεπώς της άσκησης πιέσεων προς την κατεύθυνση της εισαγωγής ευρύτερων μέτρων επιείκειας και φιλολαϊκών κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων, εντούτοις προτίμησε την «ασφάλεια» της αντιπολίτευσης με σκοπό την αποκόμιση προσωπικών πολιτικών ωφελειών εξαιτίας της αναμενόμενης φθοράς των πρώην κυβερνητικών εταίρων του.

Τελικά, στις 14 Σεπτεμβρίου, η τριμελής κυβέρνηση ΚΦ-ΔΣΚ-ΔΚ έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή. Το έργο όμως της νέας κυβέρνησης αποδείχθηκε ευθύς εξ αρχής ιδιαίτερα δυσχερές, λόγω των εγγενών της αδυναμιών, αλλά και εξωτερικών παραγόντων. Ειδικότερα, την επόμενη ημέρα, ο Porter απέστειλε επιστολή προς την κυβέρνηση Βενιζέλου, με την οποία ανακοινωνόταν η περικοπή της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας για το 1952, από 274 σε 218 εκατομμύρια

²¹⁹ Στο ίδιο, 9 Σεπτεμβρίου 1950, σσ. 54-66.

δολάρια.²²⁰ Μάλιστα, αποσπάσματα της συγκεκριμένης επιστολής διέρρευσαν και στον Τύπο, όπου οι μεν φιλικά προσκείμενες προς τον κεντρώο χώρο εφημερίδες στα άρθρα τους έκαναν λόγο για σαφή αποδοκιμασία της νέας κυβέρνησης από τις ΗΠΑ,²²¹ ενώ εκείνες της Δεξιάς για μία ακόμα απροκάλυπτη αμερικανική επέμβαση στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας αντίστοιχη με εκείνη της επιστολής Grady.²²²

Από την πλευρά του, ο Βενιζέλος, στις 27 Σεπτεμβρίου, σε συνάντησή του με τον John Peurifoy, τον νέο Αμερικανό πρέσβη στην Ελλάδα, διαμαρτυρήθηκε τόσο για το περιεχόμενο, όσο και για την επιλογή της χρονικής στιγμής της ανακοίνωσής της, προφανώς λόγω και της πρόσφατης πρότερης πικρής εμπειρίας του, εξαιτίας της επιστολής Grady. Ωστόσο, η αμερικανική πλευρά επιχείρησε να «διασκεδάσει τις εντυπώσεις», διευκρινίζοντας ότι η συγκεκριμένη επιστολή δεν συνιστούσε έκφραση αποδοκιμασίας ειδικά προς την κυβέρνηση Βενιζέλου, αλλά ότι αντανακλούσε τη δυσaréσκεια τους αναφορικά με τις διαχρονικές αρνητικές επιδόσεις του συνόλου των ελληνικών κυβερνήσεων στον οικονομικό τομέα. Μάλιστα, προς την κατεύθυνση της περαιτέρω αποφόρτισης του δυσμενούς κλίματος, ο Porter, στις 2 Οκτωβρίου 1950, έδωσε στη δημοσιότητα το ακριβές περιεχόμενο της επιστολής του.²²³

Παράλληλα, με την απόφαση της περικοπής της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, η κυβερνητική σταθερότητα δοκιμάστηκε, στα μέσα Οκτωβρίου, μετά την αποκάλυψη ενός οικονομικού σκανδάλου σχετικό με τον Οργανισμό Λιμένος Πειραιά, στο οποίο εμπλέκονταν στελέχη του ΛΚ. Η αποκάλυψη του σκανδάλου προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων τόσο από την πλευρά του Τύπου, όσο και στις τάξεις του ΚΦ και του ΔΣΚ με τη διατύπωση αιτημάτων για παραίτηση του Τσαλδάρη.²²⁴

Υπό το βάρος των αποκαλύψεων, ο Παπανδρέου, με τη σύμφωνη γνώμη και του Βενιζέλου, ζήτησε από τον Τσαλδάρη να παραιτηθεί μέχρι την τελική διαλεύκανση της υπόθεσης. Ωστόσο, ο Τσαλδάρης αρνήθηκε με το επιχείρημα ότι η παραίτησή του θα ισοδυναμούσε ουσιαστικά με την αποδοχή ομολογίας ευθυνών του και έτσι ο Βενιζέλος, στις 2 Νοεμβρίου, υπέβαλε την παραίτηση της κυβέρνησής

²²⁰ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 130, και *FRUS*, V, 1950, σσ. 406-431.

²²¹ *Ελευθερία*, 15 Σεπτεμβρίου 1950, και *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 15 Σεπτεμβρίου 1950.

²²² *Καθημερινή*, 15 Σεπτεμβρίου 1950, και *Ακρόπολις*, 15 Σεπτεμβρίου 1950.

²²³ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 131.

²²⁴ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 233-239.

του.²²⁵ Συνεπώς, η μόνη δυνατή λύση παρέμενε ο σχηματισμός κυβέρνησης μειοψηφίας μεταξύ ΚΦ-ΔΣΚ, με την παροχή ψήφου ανοχής, αλλά με αντικατάσταση των κυβερνητικών θέσεων που κατείχε το ΛΚ, καθώς αμφότεροι οι Βενιζέλος και Παπανδρέου συνέχιζαν να αποκλείουν τη συνεργασία με την ΕΠΕΚ, αλλά και τη διενέργεια νέων εκλογών, ενώ αρνητικός ήταν και ο αμερικανικός παράγοντας.²²⁶

Στις προγραμματικές δηλώσεις στη Βουλή, στις 13 Νοεμβρίου 1950, ο Βενιζέλος υποστήριξε ότι η παραίτηση της τριμερούς κυβέρνησης οφειλόταν αποκλειστικά σε «ζήτημα αρχής», λόγω της ανάγκης δικαστικής διερεύνησης του σκανδάλου του ΟΛΠ και όχι λόγω προσωπικών διαφορών, τονίζοντας ότι η γενικότερη πολιτική θα παρέμενε αμετάβλητη. Στη συνέχεια, ο Βενιζέλος παρέθεσε έναν συνοπτικό απολογισμό του κυβερνητικού έργου, με ιδιαίτερη έμφαση στους τομείς της οικονομίας και της ειρήνευσης. Από την άλλη πλευρά, ο Παπανδρέου, στην ομιλία του, εξήρε το κυβερνητικό έργο, τονίζοντας ιδίως τη συμβολή του στην υπογραφή της συμφωνίας μεταξύ της Ελλάδας και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας για την αγορά από την μία ελληνικών καπνών και από την άλλη την ανάθεση έργων ανασυγκρότησης σε γερμανικές εταιρείες.²²⁷

Όσον αφορά τον Πλαστήρα, ανταπαντώντας στις προγραμματικές δηλώσεις, προέβλεψε τη σύντομη πτώση της κυβέρνησης, στηλιτεύοντας ιδιαίτερος το γεγονός ότι ενώ «*το Λαϊκόν Κόμμα ως συνεταιίρος θεωρείται απαράδεκτος, ως υποστηρικτής θεωρείται παρακλητός*», εκτοξεύοντας κατηγορίες για προσπάθεια συγκάλυψης των σκανδάλων του ΛΚ, εξαιτίας του «φόβου» των παλαιών κομμάτων για προσφυγή στη λαϊκή ετυμγορία. Επίσης, υποστήριξε ότι ουσιαστικά εφαρμόστηκε το πρόγραμμα της δικής του κυβέρνησης, καθώς στον τομέα της πολιτικής ειρήνευσης υιοθετήθηκαν τα μέτρα επιείκειας, τα οποία οδήγησαν στην ανατροπή του, καταλογίζοντας ευθύνες τόσο για την περικοπή της αμερικανικής βοήθειας όσο και για τη ραγδαία επιδείνωση της γενικότερης κατάστασης, ζητώντας την άμεση προκήρυξη νέων εκλογών.²²⁸

Τελικά, η κυβέρνηση Βενιζέλου-Παπανδρέου, στις 16 Νοεμβρίου, έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, στηριζόμενη στις ψήφους του συνόλου των

²²⁵ *Ελευθερία*, 3 Νοεμβρίου 1950, και *Βήμα*, 3 Νοεμβρίου 1950.

²²⁶ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 132-133.

²²⁷ *ΕΠΣΒ*, 13 Νοεμβρίου 1950, σσ. 8-19.

²²⁸ *Στο ίδιο*, 14 Νοεμβρίου 1950, σσ. 20-45.

κομμάτων της Δεξιάς.²²⁹ Εξίσου ενδιαφέρον παρουσιάζει και η στάση του βασιλιά Παύλου, ο οποίος μη θεωρώντας την κυβέρνηση Βενιζέλου-Παπανδρέου ως ιδιαίτερα σταθερή λύση, σε συνομιλία του με τον Reuñfoy, στις 4 Νοεμβρίου, τάχθηκε υπέρ της διενέργειας εκλογών στις οποίες θα συμμετείχε και ο Παπάγος με δικό του κόμμα υπό τον απόλυτο βασιλικό έλεγχο, χωρίς να λάβει ξεκάθαρη αμερικανική έγκριση.²³⁰

Σημαντικές πολιτικές εξελίξεις όμως σημειώθηκαν, στις 6 Ιανουαρίου 1951, με την ανακοίνωση της ίδρυσης του Λαϊκού Ενωτικού Κόμματος με συναρχηγούς τους Παναγιώτη Κανελλόπουλο και Στέφανο Στεφανόπουλο.²³¹ Η ίδρυση του νέου κόμματος προσέφερε στην κυβέρνηση Βενιζέλου μια ευκαιρία αποδέσμευσής της από την κοινοβουλευτική υποστήριξη του στιγματισμένου από τα σκάνδαλα ΛΚ. Στα τέλη Ιανουαρίου 1951, ο Βενιζέλος άρχισε τις συνομιλίες του με τους δύο συναρχηγούς του ΛΕΚ ως προς τη συμμετοχή τους στον κυβερνητικό συνασπισμό. Ωστόσο, οι διαπραγματεύσεις οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο, λόγω της αξίωσης του ΛΕΚ για παραίτηση της κυβέρνησης και τον σχηματισμό μιας νέας τριμερούς, ενώ ο Βενιζέλος αντιπρότεινε την επίτευξη συμφωνίας και κατόπιν την τυπική υποβολή της παραίτησής του, ώστε να μην παρέλθει ούτε μία μέρα κενού εξουσίας.²³²

Η επιμονή του ΛΕΚ για συμμετοχή, υπό τους δικούς του όρους, στην κυβέρνηση Βενιζέλου-Παπανδρέου σε συνδυασμό και με την ομιλία του Κανελλόπουλου, στις 18 Φεβρουαρίου, στη Θεσσαλονίκη στην οποία υποστήριξε ότι εξαιτίας των κρίσιμων διεθνών και εγχώριων περιστάσεων, η χώρα χρειαζόταν τη συγκρότηση κυβέρνησης είτε αρίστων είτε εξωκοινοβουλευτικής σύνθεσης, οδήγησαν στη πρόκληση σημαντικού πολιτικού ζητήματος.²³³

Ειδικότερα, ο Παπανδρέου ανέφερε ότι «η σημερινή κυβέρνησις έχει πλήρη επίγνωσιν της κρισιμότητος των εθνικών περιστάσεων και διέπεται μόνον από το πνεύμα της εξυπηρετήσεως του γενικού συμφέροντος της χώρας. Συνεπώς, οι μνηστήρες

²²⁹ *Ελευθερία*, 16 Νοεμβρίου 1950.

²³⁰ Iatrides, *ό.π.*, σ. 29, Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 133, και *FRUS*, V, 1950, σσ. 432-433.

²³¹ Το ΛΕΚ προήλθε από τη συνένωση του ΕΕΚ και 26 αποχωρησάντων βουλευτών του ΛΚ, μετά το σκάνδαλο του ΟΛΠ, Μαρκεζίνης, *ό.π.*, σ. 123.

²³² Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 229-232. Μάλιστα, οι ανωτέρω διαπραγματεύσεις τελούσαν και υπό την έγκριση της αμερικανικής πλευράς, που επιθυμούσε την είσοδο του Στεφανόπουλου, αλλά και του Τσουδερού, στην κυβέρνηση Βενιζέλου, Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 136, και *FRUS*, V, 1951, σσ. 454-455.

²³³ *Βήμα*, 20 Φεβρουαρίου 1951.

της ανωμαλίας ματαίως ελπίζουν».²³⁴ Επίσης, και ο Πλαστήρας από την πλευρά του καταδίκασε την ομιλία Κανελλόπουλου, υποστηρίζοντας ότι «τα δικτατορικά αυτά συνθήματα πρέπει να πειθαναγκάσουν τον πολιτικόν κόσμον, τον αντιτιθέμενον προς τας εκλογάς να αντιληφθή ότι μόνον η ταχεία προσφυγή εις την λαϊκὴν ετυμηγορίαν είναι η ενδεδειγμένη λύσις».²³⁵ Τέλος, ιδιαίτερα σφοδρή ήταν και η αντίδραση από την πλευρά των εφημερίδων του φίλα προσκείμενου κεντρικού πολιτικού χώρου, οι οποίες στα δημοσιεύματά τους έκαναν λόγο για «συνομωσία της Δεξιάς» με σκοπό την επιβολή δικτατορικών λύσεων και την προετοιμασία της «λύσης Παπάγου».²³⁶

Από την πλευρά του, ο Κανελλόπουλος υποστήριξε ότι το περιεχόμενο της ομιλίας του παρερμηνεύθηκε σκοπίμως, εκφράζοντας ταυτόχρονα τη βαθειά του πίστη στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Γεγονός πάντως αποτελούσε ότι η ομιλία του Κανελλόπουλου δημιούργησε μείζον πολιτικό ζήτημα, ενώ την επόμενη ημέρα τέθηκε και ζήτημα ψήφου εμπιστοσύνης στη Βουλή, μετά τις δηλώσεις του Παπανδρέου, σε συμφωνία και με τον Βενιζέλο, με τις οποίες εκφραζόταν η αντίθεση απέναντι στην παροχή κοινοβουλευτικής υποστήριξης από το ΛΕΚ.²³⁷

Η σημαντικότερη όμως συνέπεια από την πρόκληση του πολιτικού ζητήματος εκ μέρους του ΛΕΚ συνίστατο στην επαναπροσέγγιση μεταξύ της ΕΠΕΚ και του ΚΦ, μετά τη ψύχρανση των μεταξύ τους σχέσεων, εξαιτίας της ανατροπής της κυβέρνησης Πλαστήρα τον περασμένο Αύγουστο. Ειδικότερα, ο Πλαστήρας στην αγόρευσή του στη Βουλή, στις 21 Φεβρουαρίου 1951, εκδήλωσε την πρόθεσή του για τη παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Βενιζέλου, θέτοντας όμως τρεις όρους: τη διενέργεια δημοτικών εκλογών μέσα στην άνοιξη, τη συγκρότηση επιτροπής με τη συμμετοχή όλων των κομμάτων με αντικείμενο τη σύνταξη νέου εκλογικού νόμου και τη διενέργεια βουλευτικών εκλογών, εφόσον το επέτρεπαν οι διεθνείς συνθήκες. Από την πλευρά του, ο Βενιζέλος αποδέχθηκε τους τρεις ανωτέρω όρους που έθεσε ο Πλαστήρας και στις 22 Φεβρουαρίου η κυβέρνησή του έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης.²³⁸

²³⁴ *Ελευθερία*, 20 Φεβρουαρίου 1951.

²³⁵ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 233-239.

²³⁶ *Ελευθερία*, 20 Φεβρουαρίου 1951, *Βήμα*, 20 Φεβρουαρίου 1951, και *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 20 Φεβρουαρίου 1951.

²³⁷ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 479. Επίσης, στην ανωτέρω μεταστροφή του Πλαστήρα και στη προσέγγισή του με τον Βενιζέλο, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο και αμερικανική σχετική υπόδειξη, *FRUS*, V, 1951, σσ. 467-469.

²³⁸ *ΕΠΣΒ*, 21 και 22 Φεβρουαρίου 1951, σσ. 615-634 και 635-645.

Αποτιμώντας την επαναπροσέγγιση μεταξύ των δύο κεντρώων κομμάτων, θα πρέπει να επισημανθεί ότι δεν επιτεύχθηκε με γνώμονα την ιδεολογική τους συγγένεια, αλλά υπαγορεύθηκε κυρίως από λόγους καθαρά πολιτικών σκοπιμοτήτων. Ειδικότερα, από την πλευρά του Βενιζέλου, η αποδοχή της κοινοβουλευτικής υποστήριξης της ΕΠΕΚ συνίστατο περισσότερο σε «λύση ανάγκης» με τον δεδομένο συσχετισμό πολιτικών δυνάμεων της Βουλής και την πρόθεσή του για την αποφυγή άμεσων εκλογών. Από την άλλη πλευρά, ο Πλαστήρας βρήκε έναν πρόσφορο τρόπο, ώστε να αποσπάσει την υπόσχεση του Βενιζέλου για τη διενέργεια εκλογών από τις οποίες προσδοκούσε σημαντική ενίσχυση της ΕΠΕΚ, ενώ η επιμονή του για την ταυτόχρονη διενέργεια και δημοτικών εκλογών θα μπορούσε να εξηγηθεί από το ότι είχαν να διεξαχθούν από το 1934, όπως ήδη αναφέρθηκε, και συνεπώς οι διάφοροι τοπικοί αξιωματούχοι πρόσκεινταν στα υπόλοιπα κοινοβουλευτικά κόμματα.

Η δημιουργία όμως κλίματος πολιτικής ηρεμίας μετά την υπό όρους στήριξη από τον Πλαστήρα της κυβέρνησης Βενιζέλου δεν διήρκεσε για μεγάλο χρονικό διάστημα, λόγω της δημοσιοποίησης της επιστολής του Ιωάννη Διάκου, της επιλογής διοικητή στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, καθώς και της υπογραφής της σύμβασης εκμετάλλευσης των λιγνιτών της Πτολεμαΐδας,²³⁹ ζητήματα που προκάλεσαν σημαντικές ενδοκυβερνητικές τριβές. Πέρα από τις ειδικότερες λεπτομέρειες των παραπάνω υποθέσεων, το πιο ενδιαφέρον στοιχείο αποτελούσε αναμφίβολα η ελλιπής υποστήριξη του Βενιζέλου προς τον Παπανδρέου, του κατά τα άλλα κυβερνητικού του εταίρου, ενισχυτικό του έντονου κεντρώου ενδοπαραταξιακού ανταγωνισμού.

Οι δημοτικές εκλογές της 15^{ης} Απριλίου 1951

Οι έντονοι τόνοι της αντιπαράθεσης, ωστόσο, γρήγορα έπεσαν ενόψει των επικείμενων δημοτικών εκλογών, οι οποίες προκηρύχθηκαν για τις 15 Απριλίου 1951. Ειδικότερα, ο καταρτισμός των διαφόρων εκλογικών συνδυασμών αποτέλεσε ένα επιπρόσθετο πεδίο ανάδειξης της ιδεολογικής διαφοροποίησης μεταξύ των πολιτικών σχηματισμών του κεντρώου χώρου. Ενδεικτικά, στους περισσότερους δήμους της χώρας, το ΚΦ συνεργάστηκε είτε με το ΔΣΚ είτε με τα κόμματα της Δεξιάς,

²³⁹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 239-247.

συμπύσσοντας ουσιαστικά «κοινό εθνικό μέτωπο».²⁴⁰ Αντίθετα, η ΕΠΕΚ επέλεξε την αυτόνομη κάθοδο, επιδιώκοντας μία καταγραφή της εκλογικής της δύναμης, ενόψει των επικείμενων βουλευτικών εκλογών, αν και δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις συνεργασιών με υποψηφίους κυρίως από το ΣΚΕΛΔ, και λιγότερο από το ΚΦ.²⁴¹

Τα εκλογικά αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών ανέδειξαν ως κυρίαρχους τους υποστηριζόμενους υποψηφίους του «εθνικού μετώπου», με την ταυτόχρονη μείωση της απήχησης της Αριστεράς, ενώ και η ΕΠΕΚ σημείωσε κατά τόπους ιδιαίτερα θετικά αποτελέσματα.²⁴² Την επόμενη ημέρα, ο Βενιζέλος, σε δηλώσεις του, ανέφερε ότι ο ελληνικός λαός «κατά μεγίστην πλειοψηφίαν παραμένει πιστός εις τα εθνικά κόμματα», ενώ εκτίμησε ότι τα γενικότερα εκλογικά αποτελέσματα δεν απεδείκνυαν κάποια δυσαρέσκεια εναντίον της κυβέρνησής του.²⁴³ Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και ο Παπανδρέου, ο οποίος ανέφερε ότι το βασικό συμπέρασμα των δημοτικών εκλογών αποτελούσε «ότι τα λεγόμενα αριστερά κόμματα υπέστησαν σοβαράν ελάττωσιν της δυνάμεως των», ενώ τόνισε και τις δύο δικές του μεταρρυθμίσεις ως Υπ. Εσωτερικών, αναφορικά με τη γυναικεία ψήφο και την εισαγωγή του εκλογικού συστήματος της έμμεσης εκλογής των δημάρχων.²⁴⁴

Από την πλευρά του, ο Πλαστήρας στις δηλώσεις του σημείωσε ότι το εκλογικό αποτέλεσμα αποτελούσε επιτυχία για την ΕΠΕΚ, τονίζοντας ιδιαίτερα ότι «ο ελληνικός λαός κατά συντριπτικήν πλειοψηφίαν απεδοκίμασε τους κομμουνιστάς υποψηφίους δώσας την εμπιστοσύνην του εις τα αντικομμουνιστικά κόμματα και μεταξύ αυτών κατά ηυξημένον παντού ποσοστόν εις την ΕΠΕΚ, η οποία λόγω προγράμματος, αλλά και προσωπικής συνθέσεως, αποτελεί το ισχυρότερον προπύργιον εις τον αγώνα κατά του κομμουνισμού». Επίσης, τόνισε ότι «η ΕΠΕΚ αγωνιζομένη μόνη εις όλην την χώραν ως Κέντρον εναντίον της Αριστεράς και των συνησπισμένων δεξιών, επέτυχεν εις μεν τας τρεις αυτάς πόλεις να καταδείξη ότι διατηρεί ηυξημένας τας δυνάμεις που

²⁴⁰ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 128-130.

²⁴¹ Σύμφωνα με τον Γιάννη Στεφανίδη, ο σχηματισμός ενός «κοινού εθνικού μετώπου» στις δημοτικές εκλογές προωθήθηκε και από την αμερικανική πλευρά με στόχο την αποτροπή της εκλογικής ενίσχυσης της Αριστεράς, ενώ ιδίως προς την ΕΠΕΚ, παρότι θεωρούταν «αναξιόπιστη», εντούτοις ασκήθηκαν πιέσεις, ώστε να μην γίνει αποδεκτή η συνεργασία της με «συνοδοιπόρους», Στεφανίδη, *ό.π.*, σ. 137, και *FRUS*, V, 1951, σσ. 468-471. Ειδικότερα, για τη στάση της ΕΠΕΚ στις δημοτικές εκλογές του 1951, Δέδε, *ό.π.*, σσ. 165-179.

²⁴² Αναλυτικότερα για τις δημοτικές εκλογές, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 128-130.

²⁴³ *Ελευθερία*, 17 Απριλίου 1951, και Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 481-482.

²⁴⁴ Αναλυτικότερα για το εκλογικό σύστημα, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 128.

*συγκέντρωσε κατά τας τελευταίας βουλευτικές εκλογάς, εις δε τας πλείστας τας κυριωτέρας επαρχιακάς πόλεις και κοινότητας να κερδίση με ισχυράν πλειοψηφίαν, τους δημοτικούς άρχοντας. Έτσι η ΕΠΕΚ εις τας επαρχίας εξεπροσώπησε διά της νίκης της την αντικομμουνιστικήν διάθεσιν του λαού, αλλά και απέδειξεν ότι ο λαός διαπνέεται από το πνεύμα του μεταρρυθμιστικού αυτής προγράμματος».*²⁴⁵

Συνεπώς, οι δημοτικές εκλογές επιβεβαίωσαν εκ νέου την απουσία μιας ενιαίας κεντρώας παραταξιακής ταυτότητας, αυτήν την φορά και σε τοπικό επίπεδο, καθώς από την πλευρά και των τριών πολιτικών ηγετών επιχειρήθηκε η οικειοποίηση του εκλογικού αποτελέσματος για λόγους εξυπηρέτησης κομματικών σκοπιμοτήτων. Ειδικότερα, αμφότεροι οι Βενιζέλος και Παπανδρέου το παρουσίασαν ως λαϊκή έγκριση της γενικότερης κυβερνητικής πολιτικής τους, ενώ αντίθετα ο Πλαστήρας το ερμήνευσε ως σαφές μήνυμα για την άμεση διενέργεια βουλευτικών εκλογών.

Οι εκλογές της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 1951

Μετά τη διενέργεια των δημοτικών εκλογών, εντάθηκαν οι πολιτικές διεργασίες προς την κατεύθυνση της προκήρυξης βουλευτικών εκλογών και της ψήφισης του νέου εκλογικού νόμου, δηλαδή της εκπλήρωσης των δύο άλλων όρων που είχε θέσει ο Πλαστήρας για την παροχή της κοινοβουλευτικής υποστήριξης της ΕΠΕΚ προς την κυβέρνηση Βενιζέλου. Τελικά, στις 4 Μαΐου 1951, επήλθε συμφωνία μεταξύ των τριών κεντρώων πολιτικών αρχηγών, ως προς τον χρόνο προκήρυξης των εκλογών, καθώς και την εισαγωγή του συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής.

Η επιλογή όμως του συγκεκριμένου εκλογικού συστήματος προκάλεσε την έντονη αντίδραση των κομμάτων τόσο της Δεξιάς, τα οποία τάσσονταν υπέρ του πλειοψηφικού, όσο και της Αριστεράς, η οποία προτιμούσε την απλή αναλογική, όπως και του Παπανδρέου, αναλογιζόμενος τις δυσμενείς συνέπειες για το κόμμα του από την εφαρμογή του συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής.²⁴⁶ Τέλος, υπέρ του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος τάχθηκε και η αμερικανική πρεσβεία.²⁴⁷

²⁴⁵ Προοδευτικός Φιλελεύθερος, 17 Απριλίου 1951.

²⁴⁶ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 293-295.

²⁴⁷ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 142.

Η εισαγωγή του εκλογικού συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής επανάφερε στο προσκήνιο τις διάφορες συζητήσεις για τη σύσταση ενιαίας παράταξης, αποτελούμενης και από τους τρεις κομματικούς σχηματισμούς του κεντρικού πολιτικού χώρου. Η πρωτοβουλία αυτήν την φορά προήλθε από τον Βενιζέλο, ο οποίος γνωστοποίησε στην αμερικανική πρεσβεία την πρόθεση του για τη συγχώνευση του ΚΦ με την ΕΠΕΚ, προοπτική την οποία ευνοούσε και ο αμερικανικός παράγοντας στο πλαίσιο της διαμόρφωσης ενός διπολικού αστικού κομματικού συστήματος με την ταυτόχρονη περιθωριοποίηση της Αριστεράς. Ωστόσο, οι διαπραγματεύσεις οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο, λόγω της απαίτησης του Πλαστήρα είτε για την αρχηγία του νέου κόμματος, όρου που απέρριπτε κατηγορηματικά ο Βενιζέλος είτε για την πρωθυπουργία, προοπτική με την οποία όμως ήταν κατηγορηματικά αντίθετος ο βασιλιάς Παύλος.²⁴⁸ Μετά το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων με την ΕΠΕΚ, ο Βενιζέλος έκανε ανάλογη πρόταση περί συγχώνευσης και στον Παπανδρέου, ο οποίος όμως επίσης την απέρριψε.²⁴⁹

Πέρα από την ίδια την αποτυχία της επίτευξης συνεργασίας μεταξύ των κεντρικών κομμάτων, το σημαντικότερο στοιχείο το οποίο θα πρέπει να επισημανθεί από τις ανωτέρω διαπραγματεύσεις, είναι ότι έλαβαν χώρα παραμονή των εκλογών, συνιστώντας ένα εγγενές χαρακτηριστικό του κεντρικού χώρου, το οποίο θα επαναληφθεί και σε επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις, υποκρύπτοντας την εξυπηρέτηση μικροπολιτικών σκοπιμοτήτων και όχι την ειλικρινή πρόθεση συγκρότησης ενιαίας παράταξης επί τη βάση μιας κοινής ιδεολογικής ταυτότητας.

Η προεκλογική προετοιμασία των διαφόρων πολιτικών δυνάμεων σηματοδεύτηκε αναμφίβολα από την ανακοίνωση, στις 30 Μαΐου 1951, της απόφασης του Παπάγου να παραιτηθεί από τη θέση του αρχηγού των ενόπλων δυνάμεων, επικαλούμενος λόγους υγείας.²⁵⁰ Ωστόσο, την επόμενη ημέρα σε συνάντησή του με τον Βενιζέλο, ο Παπάγος ανέφερε ως επιπρόσθετους λόγους της παραίτησής του, την υπονόμυσή του από τον Αρ. Μεταξά, διευθυντή του πολιτικού γραφείου του βασιλιά καθώς και τις δηλώσεις Παπανδρέου περί προεκλογικής εκστρατείας του στρατάρχη επ' αφορμή της μετάβασής του στη Βόρεια Ελλάδα για την επιθεώρηση μονάδων. Από την πλευρά του, ο Βενιζέλος, διαβεβαίωσε τον Παπάγο ότι με εντολή του

²⁴⁸ *FRUS*, V, 1950, σσ. 471-472.

²⁴⁹ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 452.

²⁵⁰ *Βήμα*, 31 Μαΐου 1951.

βασιλιά Παύλου ζητήθηκαν ευθύνες από τον Μεταξά, ενώ και ο Παπανδρέου διέψευσε τις παραπάνω δηλώσεις, τις οποίες απέδωσε σε «πόλεμο λάσπης» εκ μέρους του Συγκροτήματος Λαμπράκη.²⁵¹ Επίσης, αμφότεροι οι βασιλιάς Παύλος και Charles Yost, επιχείρησαν να μεταπείσουν τον Παπάγο, επικαλούμενοι την ανάγκη αποφυγής αναταραχής στο στράτευμα σε μία ιδιαίτερα κρίσιμη χρονική περίοδο, αλλά ο στρατάρχης ενέμεινε στην απόφασή του για παραίτηση.²⁵²

Η είδηση της παραίτησης του Παπάγου, πέρα από τον σάλο που δημιούργησε στην πολιτική ζωή της χώρας, είχε άμεσες συνέπειες στις τάξεις του στρατού. Ειδικότερα, στις 31 Μαΐου, εκδηλώθηκε στρατιωτικό κίνημα με κεντρικό ρόλο των στελεχών των προσκείμενων στον Ιερό Δεσμό Ελλήνων Αξιωματικών, τα οποία προχώρησαν στην κατάληψη του ΥΠΕΘΑ και άλλων κυβερνητικών κτιρίων, με βασικό τους αίτημα την ανάκληση της παραίτησης Παπάγου.²⁵³

Η έκδηλη αδυναμία καταστολής του κινήματος εκ μέρους της κυβέρνησης, αλλά και της επίσημης στρατιωτικής ηγεσίας, κατέστησε αναγκαία την παρέμβαση του ίδιου του Παπάγου, ο οποίος σε μία επίδειξη προσωπικής δύναμης, έπεισε τους κινηματίες να επανέλθουν στα καθήκοντά τους, διαβεβαιώνοντας τους ότι δεν θα τους επιβληθούν κυρώσεις, ενώ αμφότεροι οι Βενιζέλος και Peurifoy ανέλαβαν διάφορες πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση της υποβάθμισης της υπόθεσης.²⁵⁴

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, η ψήφιση του εκλογικού νόμου αποκτούσε ιδιαίτερη κρισιμότητα. Ειδικότερα, την 1 Ιουλίου 1951, ο Παπανδρέου ανακοίνωσε την αποχώρηση του κόμματός του από τον κυβερνητικό σχηματισμό, υπό το πρόσχημα της διαφωνίας του με τον Βενιζέλο στο ζήτημα του καθορισμού της τιμής του σίτου, αλλά ουσιαστικά με κύριο σκοπό τη ματαίωση της ψήφισης του εκλογικού νόμου, λόγω των δυσμενών προβλέψεων, όπως ήδη αναφέρθηκε, που συνεπαγόταν για το ΔΣΚ που θα επιδεινωθούν περαιτέρω μετά τη συγκρότηση του ΕΣ.²⁵⁵

Από την άλλη πλευρά, ο βασιλιάς Παύλος, ο οποίος δεν επιθυμούσε την άμεση διενέργεια εκλογών λόγω της αντίθεσής του σε πιθανή κάθοδο του Παπάγου

²⁵¹ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 478-486.

²⁵² *FRUS*, V, 1951, σσ. 475-477.

²⁵³ Δημήτρης Παραλίκας, *Συνομοσίες ΙΔΕΑ-ΑΣΠΙΔΑ*, Βασδέκης, Αθήνα 1982, και Παπαδιαμαντής, *ό.π.*, σσ. 61-66.

²⁵⁴ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 143-147, και *FRUS*, V, 1951, σσ. 475-485.

²⁵⁵ Νικολακόπουλος, *«Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π.*, σσ. 441-443.

στην πολιτική, επωφελήθηκε από την ευκαιρία της παραίτησης του Παπανδρέου, ζητώντας από τον Βενιζέλο τον σχηματισμό κυβέρνησης ευρύτερου συνασπισμού. Ωστόσο, μοναδική διαθέσιμη κυβερνητική λύση θα αποτελούσε η ασταθής κοινοβουλευτική συνεργασία μεταξύ ΚΦ-ΔΣΚ και ΛΕΚ, εφόσον η ΕΠΕΚ και το ΛΚ τάσσονταν ανοιχτά υπέρ της διενέργειας εκλογών.²⁵⁶

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, ο Βενιζέλος, στις 5 Ιουλίου 1951, εμφανίστηκε στη Βουλή, ως επικεφαλής μονοκομματικής πλέον κυβέρνησης, με αποκλειστικό σκοπό, σύμφωνα με την ομιλία του, τη ψήφιση του εκλογικού συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής και την άμεση προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομιλία του Παπανδρέου, ο οποίος ανέφερε εκ νέου ως κύριο λόγο της παραίτησής του το ζήτημα του καθορισμού της τιμής ασφαλείας του σίτου, ασκώντας δριμεία κριτική στον Βενιζέλο, ο οποίος προτίμησε τη διεξαγωγή εκλογών αντί του σχηματισμού κυβέρνησης συνασπισμού. Επίσης, κατηγόρησε τον αρχηγό του ΚΦ, ότι μετά τους πρώτους μήνες της συγκρότησης της κυβέρνησής τους, πληροφορούταν τις αποφάσεις είτε εκ των υστέρων είτε μέσω των εφημερίδων, ενώ στηλίτευσε τη συνεργασία του Βενιζέλου επί διαφόρων θεμάτων με δύο κόμματα εκτός της κυβέρνησης, σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι υπήρχε *«μία κυβέρνηση εξωκυβερνητική και μία ενδοκυβερνητική»*. Τέλος, ο Παπανδρέου ανέφερε ότι ο αρχηγός του ΚΦ δεν ήταν η πρώτη φορά που ευθυνόταν για τη δημιουργία πολιτικής κρίσης, υπενθυμίζοντας την περίπτωση της πρώτης κυβέρνησης Πλαστήρα, στην οποία ο Βενιζέλος ήταν *«πότε εντός και πότε εκτός της κυβέρνησης»*.

Στο συγκεκριμένο σημείο παρενέβη και ο Πλαστήρας, σημειώνοντας δηκτικά ότι το ίδιο ίσχυε και για τον αρχηγό του ΔΣΚ για να λάβει την ανταπάντηση του Παπανδρέου ότι η διχογνωμία τους οφειλόταν αποκλειστικά στην απόλυση των 85 πολιτικών κρατουμένων από την Μακρόνησο, οι οποίες έφεραν την προσωπική υπογραφή του στρατηγού. Από την πλευρά του, ο Πλαστήρας, στην ομιλία του, δικαιολόγησε εκ νέου την απόφασή του με το αιτιολογικό ότι δεν επρόκειτο για απόλυση, αλλά για προσωρινή μεταφορά για λόγους νοσηλείας, δράττοντας την ευκαιρία να αναφερθεί και στην ανάγκη οριστικής κατάργησης του στρατοπέδου της Μακρονήσου και της απόλυσης μεγαλύτερου αριθμού πολιτικών κρατουμένων.²⁵⁷

²⁵⁶ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 486-489.

²⁵⁷ *ΕΠΣΒ*, 5 και 6 Ιουλίου 1951, σσ. 1204-1233 και 1233-1241.

Τελικά, το εκλογικό σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής ψηφίστηκε, στις 26 Ιουλίου 1951, με τη θετική ψήφο του ΚΦ, της ΕΠΕΚ και του ΛΚ.²⁵⁸ Επίσης, θετικά διακείμενος με το εκλογικό σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής ήταν και ο Reurifoy, ο οποίος θεωρούσε τη συγκρότηση ενός κεντρώου συνασπισμού ΕΠΕΚ-ΚΦ, στον οποίον θα κυριαρχούσε ο Βενιζέλος ως την πιο «ελπιδοφόρα προοπτική» μετά τις εκλογές. Ωστόσο, τόσο ο Παπανδρέου όσο και το Παλάτι, επιχείρησαν ανεπιτυχώς τη ματαίωση των εκλογών για λόγους πολιτικών σκοπιμοτήτων.²⁵⁹

Υπό το παραπάνω πρίσμα, θα πρέπει να συσχετιστεί και η απόσχιση του Τσουδερού από την ΕΠΕΚ, στις 13 Ιουλίου, με ομάδα 16 βουλευτών. Ως κύριους λόγους της αποχώρησής του, ο Τσουδερός πρόβαλε τις διαφωνίες του με τον Πλαστήρα αναφορικά με τη στελέχωση των εκλογικών συνδυασμών της ΕΠΕΚ, καθώς και του γενικότερου τρόπου διοίκησης του κόμματος. Από την πλευρά του, ο Πλαστήρας, σε δηλώσεις του, εξέφρασε την έκπληξή του ως προς την αποχώρηση του Τσουδερού, προσθέτοντας ότι οι προβαλλόμενοι ως λόγοι ήταν ουσιαστικά «ανύπαρκτοι»,²⁶⁰ ενώ και οι φιλικά προσκείμενες εφημερίδες τάχθηκαν υπέρ του Πλαστήρα, κατηγορώντας τον Τσουδερό για «συντηρητισμό».²⁶¹ Αντίθετα, διάφοροι Αμερικανοί ιθύνοντες εξέφρασαν ανησυχίες μετά την αποχώρηση του Τσουδερού ως προς την επίπτωσή της στη διατήρηση του συντηρητικού προσανατολισμού της ΕΠΕΚ παρά την ήδη σημαντική μεταστροφή του Πλαστήρα.²⁶²

Η βασικότερη αιτία της αποσκίρτησης του Τσουδερού από την ΕΠΕΚ θα πρέπει να αναζητηθεί στην προώθηση προσωπικών του φιλοδοξιών, σε συνδυασμό με την αδυναμία επηρεασμού των εξελίξεων εντός του κόμματος προς την κατεύθυνση της συγχώνευσης με το ΚΦ, αλλά και σε προτροπή του βασιλιά Παύλου.²⁶³ Το εγχείρημα του Τσουδερού, ωστόσο, να τεθεί επικεφαλής ισχυρού κομματικού πόλου απέτυχε, εφόσον ακολουθήθηκε μόνο από 10 βουλευτές, καθώς 5 από τους 16 παρέμειναν στην ΕΠΕΚ, και 1 ανεξαρτητοποιήθηκε και τελικά, στις 16 Ιουλίου, ήρθε

²⁵⁸ Αναλυτικότερα για το εκλογικό σύστημα, Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 131-133.

²⁵⁹ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 147-148, και *FRUS*, V, 1951, σσ. 483-485.

²⁶⁰ *Βήμα*, 15 Ιουλίου 1951.

²⁶¹ *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 15 Ιουλίου 1951.

²⁶² Φλάισερ, *ό.π.*, σσ. 159-160.

²⁶³ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 148.

σε συμφωνία εκλογικής συνεργασίας με τον Βενιζέλο, ενώ εισήλθε και στην κυβέρνηση ως αντιπρόεδρος και Υπ. Συντονισμού.²⁶⁴

Συνεπώς, η παράθεση των ανωτέρω γεγονότων αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο των δύο κυριότερων εγγενών αδυναμιών του κεντρώου πολιτικού χώρου συνολικά, δηλαδή της επικράτησης προσωπικών στρατηγικών και της απουσίας ιδεολογικής ομοιογένειας και συνακόλουθα της αδυναμίας συγκρότησης μίας ενιαίας πολιτικής παράταξης επί τη βάση μιας κοινής ιδεολογικής ταυτότητας. Ειδικότερα, όσον αφορά τον Βενιζέλο, η επιλογή του εκλογικού συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής είχε ως σαφείς στοχεύσεις τόσο την πολιτική εξουδετέρωση του Παπανδρέου όσο και την αποτροπή της περαιτέρω ισχυροποίησης του Πλαστήρα.²⁶⁵ Επίσης, ο Παπανδρέου μέσω της υποβολής της παραίτησής του από την κυβέρνηση επιχείρησε την άσκηση πιέσεων προς τον Βενιζέλο και τη μη ψήφιση της ενισχυμένης αναλογικής, η οποία θα είχε ιδιαίτερα αρνητικές συνέπειες για το ΔΣΚ.²⁶⁶ Η επιμονή, τέλος, του Πλαστήρα για την άμεση διενέργεια εκλογών είχε ως κύριο στόχο την ισχυροποίησή του στο πλαίσιο του ενδοπαραταξιακού ανταγωνισμού του με τον Βενιζέλο.

Τελικά, στις 28 Αυγούστου 1951, ο Βενιζέλος υπέβαλε την παραίτηση της κυβέρνησής του, για να λάβει δύο ημέρες αργότερα από τον βασιλιά Παύλο εκ νέου την εντολή με την προσθήκη 4 υπηρεσιακών υπουργών με κύρια αποστολή τη διεξαγωγή των εκλογών, οι οποίες προκηρύχθηκαν για τις 9 Σεπτεμβρίου.²⁶⁷ Αναμφισβήτητα, όμως, το σημαντικότερο γεγονός, ήταν η δημοσιοποίηση της απόφασης του Παπάγου, στις 30 Ιουλίου για κάθοδο του στην πολιτική, ενώ στις 6 Αυγούστου, ο Παπάγος ανακοίνωσε την ίδρυση του Ελληνικού Συναγερμού στα πρότυπα της αντίστοιχης κίνησης του στρατηγού Charles De Gaulle στη Γαλλία.²⁶⁸

Η αναγγελία της ίδρυσης της πολιτικής κίνησης του Παπάγου, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις, με σφοδρότερη αυτή του βασιλιά Παύλου, ο οποίος εξοργίστηκε

²⁶⁴ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 489.

²⁶⁵ Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, το συγκεκριμένο εκλογικό σύστημα δεν ήταν «δίκαιο», εφόσον στόχος του ΚΦ και της ΕΠΕΚ ήταν ο περιορισμός έναντι του Παπανδρέου, ενώ του ΛΚ έναντι του ΛΕΚ, Δημητράκος, *ό.π.*, σ. 304.

²⁶⁶ Σύμφωνα με τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου, ο Παπανδρέου πρότεινε τη συγχώνευση του κόμματος του με το ΛΕΚ, με στόχο τη συγκρότηση ενός «μεταρρυθμιστικού» φορέα, πρωτοβουλία που όμως τελικά δεν ευδοχώθηκε, Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σ. 268.

²⁶⁷ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 489.

²⁶⁸ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 305-309.

ύστερα από τις αλλεπάλληλες διαβεβαιώσεις του στρατάρχη ότι δεν επρόκειτο να πολιτευθεί,²⁶⁹ ενώ αντίθετα θετικά διακείμενη αναδείχθηκε η αμερικανική πλευρά.²⁷⁰ Εξίσου αρνητικές ήταν και οι αντιδράσεις των Βενιζέλου και Παπανδρέου, οι οποίοι εξέφρασαν τη διαφωνία τους με την ανάμειξη του Παπάγου στην πολιτική, με κοινή επιχειρηματολογία τους ότι ευνοούσε την πόλωση, ενώ αντίθετα ο Πλαστήρας ήταν ο μοναδικός πολιτικός αρχηγός, εκτός ΕΣ, που χαιρέτησε την πολιτική κίνηση του στρατάρχη, η οποία ενστερνιζόταν τον «κοινό πόθο της Αλλαγής».²⁷¹

Αναμφίβολα, η ανωτέρω στάση των τριών κεντρικών πολιτικών αρχηγών υπέκρυπτε και τις σαφείς διαφορετικές πολιτικές στρατηγικές τους, καθώς για τους Βενιζέλο και Παπανδρέου η προσωπικότητα Παπάγου θα μπορούσε να αποτελέσει ισχυρό πόλο έλξης για σημαντικό τμήμα των συντηρητικών ψηφοφόρων τους. Από την πλευρά του Πλαστήρα, όμως, η ευμενής υποδοχή του γεγονότος της συγκρότησης του ΕΣ θα μπορούσε να αποδοθεί στην εκ διαμέτρου ιδεολογικά αντίθετη εκλογική βάση μεταξύ των δύο κομμάτων. Επίσης, ο αρχηγός της ΕΠΕΚ θεωρούσε ευλόγως ότι η κάθοδος του Παπάγου ως παραταξιακού ηγέτη της Δεξιάς ενίσχυε συνακόλουθα και τη προσωπικότητα του ίδιου ως παραταξιακού ηγέτη του κεντρικού πολιτικού χώρου, έναντι των δύο άλλων πολιτικών αρχηγών, σε μία διμέτωπη αντιπαράθεση.

Η σημαντικότερη όμως επίδραση από την κάθοδο του Παπάγου στην πολιτική αποτέλεσε η μεταβολή του κύριου αντικειμενικού σκοπού της προκήρυξης των εκλογών, ο οποίος συνίστατο στον επαναπροσδιορισμό του συσχετισμού μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων. Ειδικότερα, η εμφάνιση του ΕΣ προσέδωσε στις εκλογές τον χαρακτήρα αντιπαράθεσης, τόσο ενδοπαραταξιακής με το ΛΚ, όσο και διπαραταξιακής ανάμεσα στην ανανεωμένη Δεξιά και τα κόμματα του Κέντρου.²⁷² Τέλος, τον χώρο της Αριστεράς εκπροσώπησε η νεοπαγής Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, ιδρυόμενη στις 3 Αυγούστου 1951 και αποτελούμενη από συνασπισμό κομμάτων, η οποία και επέλεξε την αυτόνομη κάθοδό της στις εκλογές.²⁷³

Η εμφάνιση του ΕΣ συντέλεσε σε σημαντικό βαθμό και στη δημιουργία κλίματος έντονης πόλωσης κατά τη διάρκεια του προεκλογικού αγώνα, ενώ σε

²⁶⁹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 310-311, και Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 149-151.

²⁷⁰ *FRUS*, V, 1951, σσ. 490-493, και Iatrides, *ό.π.*, σσ. 35-38.

²⁷¹ *Βήμα*, 1 Αυγούστου 1951.

²⁷² Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 134.

²⁷³ Αναλυτικότερα για την ίδρυση της ΕΔΑ, Τρίκκας, *ό.π.*, σσ. 128-165.

συνδυασμό και με το εκλογικό σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής, επιτάχυνε τις διεργασίες για την προσχώρηση των μικρότερων πολιτικών δυνάμεων στους κύριους παραταξιακούς κομματικούς οργανισμούς. Ειδικότερα, στον χώρο του Κέντρου, η ανωτέρω τάση εκδηλώθηκε με την επίσημη προσχώρηση στο ΚΦ του Τσουδερού μαζί με 9 πρώην βουλευτές της ΕΠΕΚ, όπως ήδη αναφέρθηκε, καθώς και πλήθους στελεχών από το ΔΣΚ και άλλες μικρότερες πολιτικές ομάδες. Επίσης, και με την ΕΠΕΚ συντάχθηκε σημαντικός αριθμός στελεχών από τα υπόλοιπα κεντρώα κόμματα,²⁷⁴ ενώ αποκλείστηκε η εκλογική συνεργασία τόσο με το ΣΚΕΛΔ όσο και με την ΕΔΑ.²⁷⁵ Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε η περίπτωση του ΔΣΚ, το οποίο επέλεξε την αυτόνομη εκλογική κάθοδο, ενώ επλήγη και από τις περισσότερες αποχωρήσεις στελεχικού δυναμικού και μετακινήσεις προς το κόμμα του Παπάγου.²⁷⁶

Όσον αφορά τις γενικότερες προεκλογικές τοποθετήσεις των τριών κεντρώων πολιτικών αρχηγών, κοινή συνισταμένη τους αποτέλεσε η προβολή της συμμετοχής τους στα διάφορα κυβερνητικά σχήματα της προηγούμενης χρονικής περιόδου, τονίζοντας τη συμβολή τους στη προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας, τη σταδιακή βελτίωση της κατάστασης, ιδίως των αδύναμων οικονομικά λαϊκών στρωμάτων, καθώς και τη βαθμιαία εμπέδωση συνθηκών ισοπολιτείας.²⁷⁷

Ειδικότερα, ο Πλαστήρας στις διάφορες προεκλογικές του ομιλίες, υπεραμύνθηκε του έργου της πρώτης του θητείας, παρά το γεγονός του έντονου ιδεολογικού χάσματος μεταξύ των κυβερνητικών του εταίρων, υποστηρίζοντας ότι προωθήθηκε η βαθμιαία εφαρμογή των μέτρων επιείκειας και η εισαγωγή ορισμένων φιλολαϊκών κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων.²⁷⁸ Επιπρόσθετα, έθεσε εκ νέου ως βασική του προτεραιότητα, την πλήρη αποκατάσταση της δημοκρατίας μέσω της αμνήστευσης του παρελθόντος και της κατάργησης των υπολειμμάτων του αστυνομικού κράτους, όπως των τόπων εξορίας, των φακέλων και των

²⁷⁴ Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 135.

²⁷⁵ Τρίκκας, *ό.π.*, σσ. 115-131.

²⁷⁶ Νικολακόπουλος, «*Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π.*, σσ. 441-444. Σύμφωνα με τον Λιναρδάτο, ο Παπανδρέου είχε εξετάσει το ενδεχόμενο της συνεργασίας με τον Παπάγο στη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση, προοπτική η οποία τελικά δεν τελεσφόρησε λόγω των αρνητικών αντιδράσεων ορισμένων παραγόντων του ΕΣ και έτσι «αναγκαστικά» επέλεξε την αυτόνομη κάθοδο του, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 322.

²⁷⁷ Αναλυτικότερα για τις προεκλογικές ομιλίες των τριών αρχηγών του Κέντρου, βλ. *Βήμα*, *Ελευθερία* και *Ελλάς κατά* την περίοδο 23 Αυγούστου- 11 Σεπτεμβρίου 1951.

²⁷⁸ *Βήμα*, 4 Σεπτεμβρίου 1951.

πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων, ενώ εξήγγειλε και τη λήψη μέτρων για τη βελτίωση της κατάστασης των αδύναμων οικονομικά λαϊκών στρωμάτων.²⁷⁹

Όσον αφορά τον κεντρώο πολιτικό χώρο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, οι σφοδρές επιθέσεις του Πλαστήρα προς τον κύριο ενδοπαραταξιακό του αντίπαλο, το ΚΦ, το οποίο κατηγόρησε ως υπεύθυνο για την ανατροπή της κυβέρνησής του και ως συμμετόχο «στη συνωμοσία του παλαιοκομματισμού, ώστε να προστατευθούν τα συμφέροντα της οικονομικής ολιγαρχίας».²⁸⁰ Επίσης, ο Πλαστήρας διαχώρισε τη θέση του Βενιζέλου από το Κέντρο, στο οποίο ανήκε αποκλειστικά η ΕΠΕΚ, υποστηρίζοντας ότι το ΚΦ «είναι ένα κόμμα της Δεξιάς, κόμμα που φέρει βαρυτάτην ευθύνην δι' όσα έγιναν και δεν έγιναν από της απελευθέρωσης μέχρι σήμερα».²⁸¹

Παράλληλα, ο αρχηγός της ΕΠΕΚ επιχείρησε και ένα σαφές άνοιγμα προς τους ψηφοφόρους της Αριστεράς, εξαπολύοντας σφοδρές επιθέσεις εναντίον της ΕΔΑ, κάνοντας λόγο για «χαμένη ψήφο» και για διάσπαση της ενότητας του δημοκρατικού κόσμου προς όφελος του Παπάγου.²⁸² Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι αν και ο Πλαστήρας στις προεκλογικές του ομιλίες καταφέρθηκε και εναντίον του ΕΣ, με κύριες κατηγορίες την αντιγραφή του συνθήματος της «Αλλαγής», την επίδειξη δικτατορικών τάσεων και την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της οικονομικής ολιγαρχίας, εντούτοις συγκριτικά με τον Βενιζέλο είχε λιγότερες αρνητικές αναφορές, με σαφή στόχευσή του την ανάδειξή του ως αντίπαλου ιδεολογικού παραταξιακού δέους απέναντι στον Παπάγο.²⁸³

Ο Πλαστήρας, τέλος, έθεσε ως κεντρικό διακύβευμα των συγκεκριμένων εκλογών «την αναμέτρησην μεταξύ δύο κόσμων, του παλαιού και του νέου. Τον νέον κόσμον εκπροσωπεί η ΕΠΕΚ και από το αποτέλεσμα των εκλογών θα κριθή εάν ο λαός θα αντιμετωπίση αδελφωμένος κάθε εσωτερικόν και εξωτερικόν κίνδυνον ή εάν θα αναβιώση ο διχασμός προς όφελος του κομμουνισμού και των νεοφασιστικών τάσεων. Μόνον η ΕΠΕΚ μπορεί να εξασφαλίση εις τον τόπον την αληθινήν Δημοκρατίαν, την κοινωνικήν ευημερίαν και να πραγματοποιήση την πολυπόθητην Αλλαγήν».²⁸⁴

²⁷⁹ *Ελευθερία*, 7 Σεπτεμβρίου 1951.

²⁸⁰ *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 16 Αυγούστου 1951.

²⁸¹ *Προοδευτική Αλλαγή*, 3 Αυγούστου 1951.

²⁸² *Ελευθερία*, 4 Σεπτεμβρίου 1951.

²⁸³ Δέδε, *ό.π.*, σσ. 195-197.

²⁸⁴ *Ελευθερία*, 23 Αυγούστου 1951.

Από την άλλη πλευρά, ο Βενιζέλος στις προεκλογικές του ομιλίες υπερασπίστηκε το έργο των τελευταίων κυβερνήσεων του, εστιάζοντας κυρίως στους τομείς της ανασυγκρότησης, της ισοπολιτείας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, ενώ απέδωσε τις όποιες παραλείψεις στο γεγονός ότι μετείχε σε κυβερνήσεις συνεργασίας και έτσι δεν κατέστη δυνατή η πλήρης εφαρμογή του προγράμματος του ΚΦ. Επίσης, υποσχέθηκε μέτρα για την επάνοδο της κοινωνικής γαλήνης και την εμπέδωση της πολιτικής σταθερότητας και της πλήρους ειρήνευσης της χώρας, θέτοντας ως πρωταρχικό στόχο του κόμματός του την ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων.²⁸⁵

Όσον αφορά το ενδοπαραταξιακό πεδίο, ο Βενιζέλος σε μία σαφή προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού του στον κεντρώο πολιτικό χώρο, ανέφερε ότι *«ευρισκόμεθα σταθερώς εις το μέσον των αλληλοσυγκρουόμενων παρατάξεων και αποτελούμεν το Κέντρον, το οποίον δεν θα επιτρέψη όπως η κοινωνική δικαιοσύνη αποτελεί ιδιοκτησίαν της Αριστεράς και η εθνικοφροσύνη μονοπώλιον των ολίγων, αλλά το οποίον θα μεταβάλη όλα αυτά εις κτήμα και κατάκτησιν όλων των Ελλήνων... Μόνον η ύπαρξις ενός σταθερού Κέντρου δύναται να προλάβη και να θεραπεύση τον κίνδυνον της πολώσεως. Διότι το Κέντρον ως εκ της φύσεως του, είναι το πολιτικόν σχήμα εις το οποίον δύναται να επιτευχθεί η σύνθεσις των διαφόρων ιδεολογικών αντιθέσεων»*.²⁸⁶

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, έλαβε χώρα και «επίθεση φιλίας» εκ μέρους του Βενιζέλου προς την πλευρά της ΕΠΕΚ, τονίζοντας ότι ο στρατηγός Πλαστήρας *«κινείτο εντός των εθνικών πλαισίων»* και ότι η διαφωνία του με το ΚΦ *«δεν είχε ούτε πραγματικό έρεισμα ούτε ουσιαστική δικαιολογία»*.²⁸⁷ Μέσω των θετικών του αναφορών προς το πρόσωπο του κυριότερου πολιτικού του αντιπάλου στον κεντρώο πολιτικό χώρο, ο Βενιζέλος προετοιμάζε το έδαφος προς την κατεύθυνση της μετεκλογικής συνεργασίας με την ΕΠΕΚ, βασιζόμενος όχι τόσο σε λόγους ιδεολογικής συγγένειας, αλλά κυρίως εξυπηρέτησης κομματικών σκοπιμοτήτων του ΚΦ, εξαιτίας των ισχυρών πιέσεων εκ της καθόδου του Παπάγου στην πολιτική.

Συνεπώς, τα κύρια πυρά της κριτικής του Βενιζέλου συγκέντρωσε ο ΕΣ, λόγω αφενός της απεύθυνσής τους στο κοινό ακροατήριο των συντηρητικών ψηφοφόρων

²⁸⁵ *Βήμα*, 23 Αυγούστου 1951.

²⁸⁶ *Ελευθερία*, 23 Αυγούστου 1951.

²⁸⁷ *Βήμα*, 4 Σεπτεμβρίου 1951.

και αφετέρου της πρόθεσης της μονοπώλησης της έννοιας της εθνοφροσύνης αποκλειστικά από τον Παπάγο.²⁸⁸ Ειδικότερα, ο Βενιζέλος ανέφερε ότι «οι συναγερμοί και τα κινήματα που ενεφανίσθησαν τελευταίως εις την πολιτικήν σκηνήν... εσυνοδεύθη από τον μύθον και περιβλήθη από τον μυστικισμόν και τον θρύλον. Αλλά η δημοκρατία δεν γνωρίζει τους μυστικισμούς και τους μύθους, εις τους οποίους στηρίζονται μόνον τα ανελεύθερα καθεστώτα... Η εμφάνισις του Παπάγου εις την πολιτικήν έγινεν αντικείμενον εκμεταλλεύσεως από τα αδιάλλακτα στοιχεία της Άκρας Δεξιάς... θα επιφέρη κλονισμόν της κοινωνικής γαλήνης και διχασμόν θανάσιμον».²⁸⁹

Ο Βενιζέλος, τέλος, έθεσε ως κεντρικό διακύβευμα των εκλογών ότι «ο λαός με την ψήφον του... θα κρίνη ανεπηρέαστως από ψυχώσεις και προκαταλήψεις και θα αποφανθή ότι μεταξύ των εφήμερων πολιτικών σχηματισμών, το Κόμμα Φιλελευθέρων αποτελεί οργανισμόν μονίμου τάξεως και εγγύησιν πολιτικής ομαλότητος».²⁹⁰

Από την πλευρά του ο Παπανδρέου, στους προεκλογικούς του λόγους, έθεσε ως κύριους στόχους του κόμματός του την εξασφάλιση της εθνικής ασφάλειας και την αύξηση του βιοτικού επιπέδου του λαού μέσω της προώθησης της ανασυγκρότησης της χώρας. Επίσης, χαρακτήρισε ως «πράξη εθνικού καθήκοντος» τη συμμετοχή του ΔΣΚ στις δύο κυβερνήσεις της προηγούμενης χρονικής περιόδου, στις οποίες αν και κατείχε δευτερεύοντα πολιτικό ρόλο, εντούτοις κατόρθωσε να επιδείξει σημαντικό έργο, ιδίως στους τομείς της ασφάλειας και της ανασυγκρότησης.²⁹¹

Όσον αφορά τον κεντρώο πολιτικό χώρο, ο Παπανδρέου στηλίτευσε τις σφοδρές επιθέσεις από τις εφημερίδες του Συγκροτήματος Λαμπράκη, ενώ κατηγορήσε και τον Βενιζέλο για την υπονόμηση των διαφόρων κυβερνητικών πρωτοβουλιών του ΔΣΚ, καθώς και για τη ψήφιση του εκλογικού νόμου της ενισχυμένης αναλογικής,²⁹² κατηγορώντας αμφοτέρα το ΚΦ και το ΛΚ ως «εχθρούς του τόπου... και ότι εις την ιδικήν των δράσιν, καθώς και εις την ιδικήν των αδράνειαν οφείλεται η κακοδαιμονία και η παρακμή του πολιτικού βίου της χώρας».²⁹³ Παράλληλα, ο αρχηγός του ΔΣΚ εξαπέλυσε δριμεία κριτική και προς τον Πλαστήρα

²⁸⁸ Πασχαλούδη, *ό.π.*, σ. 138.

²⁸⁹ *Βήμα*, 23 Αυγούστου 1951.

²⁹⁰ *Ελευθερία*, 11 Σεπτεμβρίου 1951.

²⁹¹ *Ελλάς*, 22 Αυγούστου 1951.

²⁹² *Βήμα*, 28 Αυγούστου 1951.

²⁹³ *Ελευθερία*, 4 Αυγούστου 1951.

συνδέοντας τον μάλιστα με τον Παπάγο. Ειδικότερα, αν και αναγνώρισε ότι και οι δύο στρατηγοί ήταν «εθνικοί άνδρες» και είχαν προσφέρει μεγάλες υπηρεσίες στην πατρίδα, εντούτοις εξέφρασε τη βαθύτατη ανησυχία του εκ «της ταυτοχρόνου υπάρξεως τους, η οποία δημιουργεί τον κίνδυνον της πολώσεως του πολιτικού βίου της χώρας και της προκλήσεως νέου Διχασμού, ο οποίος υπό τας σημερινάς συνθήκας, ημπορεί να καταστεί περισσότερο από άλλοτε επικίνδυνος. Ιδού γιατί η Αλλαγή, την οποία επαγγέλλονται και τα δύο κινήματα μπορεί να είνε Αλλαγή προς το χειρότερον. Απέναντι αυτών των δύο κινήματων και του παλαιοκομματισμού ίσταται το Δημοκρατικόν Σοσιαλιστικό Κόμμα, το οποίο κρατεί την σημαίαν της Δημοκρατίας και της πολιτικής ομαλότητος, εντός των οποίων μόνον είνε δυνατόν να συντελεσθή και η εθνική ενότητα και η γόνιμος πραγματοποίησις της Αλλαγής».²⁹⁴

Αποτιμώντας τη στάση των τριών αρχηγών των κεντρώων κομμάτων, μέσα από την ανάλυση του ειδικότερου περιεχομένου των προεκλογικών τους, θα μπορούσε να επισημανθεί εκ νέου η παντελής απουσία οποιασδήποτε κοινής ιδεολογικής παραταξιακής ταυτότητας, και ταυτόχρονα η εξυπηρέτηση στενών κομματικών μικροπολιτικών στρατηγικών. Ειδικότερα, ο Πλαστήρας προώθησε την εικόνα της ΕΠΕΚ ως του μοναδικού και αυθεντικού εκπροσώπου του κεντρώου χώρου, καθώς σύμφωνα με τον στρατηγό το ΚΦ ανήκε στον χώρο της «συντήρησης», με κύρια επιδίωξή του μέσω της προσέλκυσης σημαντικού μέρους των παραδοσιακών φιλελεύθερων και των προοδευτικών ψηφοφόρων, τη συγκρότηση ενός διακριτού παραταξιακού πόλου ως αντίπαλου δέους απέναντι στον Παπάγο.

Από την άλλη πλευρά, ο Βενιζέλος, τοποθετούσε στον χώρο του Κέντρου, τόσο το ΚΦ όσο και την ΕΠΕΚ, με σαφή στόχευση τη διατήρηση της ισχυρής του θέσης εντός του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου, λόγω της έντονης ανησυχίας του για το ενδεχόμενο σύνθλιψης του κόμματός του από την απόσπαση των συντηρητικών ψηφοφόρων από τον Παπάγο και των αντίστοιχων προοδευτικών από τον Πλαστήρα. Τέλος, ο Παπανδρέου, άσκησε σφοδρή κριτική εναντίον των δύο κατά τα άλλα ιδεολογικά συγγενών πολιτικών αρχηγών, με κύρια στόχευσή του να αναδειχθεί ως ο αυθεντικός εκπρόσωπος του κεντρώου χώρου, καθώς ο μεν Πλαστήρας ευνοούσε την ακραία πόλωση με τον Παπάγο, ενώ ο Βενιζέλος με τον Τσαλδάρη συγκαταλέγονταν στους ηγέτες του παλαιοκομματισμού.

²⁹⁴ Βήμα, 2 Σεπτεμβρίου 1951.

Τα εκλογικά αποτελέσματα ανέδειξαν ως πρώτο κόμμα τον ΕΣ με 36,53%, χωρίς ωστόσο την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών. Επίσης, ενισχυμένα ήταν τα ποσοστά της ΕΠΕΚ, η οποία ήρθε δεύτερο κόμμα με 23,49%, ενώ το ΚΦ με 19,04%, παρέμεινε ουσιαστικά στάσιμο. Αντίθετα, το ΔΣΚ περιορίστηκε στο 2,1%, χωρίς να εκλεγεί, για πρώτη και τελευταία φορά στην μεταπολεμική εποχή, ούτε ο ίδιος ο Παπανδρέου. Τέλος, το ΛΚ με 6,66% υπέστη σημαντική εκλογική καθίζηση, ενώ η ΕΔΑ συγκέντρωσε ποσοστό 10,57%, ενώ ο ΣΑΕ του Μπαλατατζή 1,23%.²⁹⁵

Συνεπώς, το κυριότερο συμπέρασμα εκ των εκλογικών αποτελεσμάτων αποτελούσε η σαφής αποδυνάμωση των μικρότερων πολιτικών σχηματισμών και η ταυτόχρονη ισχυροποίηση των κύριων κομματικών φορέων της κάθε παράταξης, εξαιτίας των συνθηκών έντονης πόλωσης. Ειδικότερα, η ΕΔΑ συγκέντρωσε την προτίμηση του συντριπτικού κομματιού της εκλογικής βάσης της Αριστεράς, όπως αντίστοιχα ο ΕΣ το σύνολο σχεδόν της αντίστοιχης της Δεξιάς, καθώς και ενός τμήματος ψηφοφόρων της συντηρητικής πτέρυγας του κεντρώου χώρου. Όσον αφορά το Κέντρο, αναμφισβήτητα το σημαντικότερο γεγονός αποτέλεσε η εκλογική ενίσχυση της ΕΠΕΚ με την ταυτόχρονη στασιμότητα των ποσοστών του ΚΦ, καθιστώντας για πρώτη φορά το κόμμα του Πλαστήρα, κυρίαρχη πολιτική δύναμη στον συγκεκριμένο πολιτικό χώρο. Τέλος, εξίσου σημαντική ήταν και η εκλογική αποτυχία του ΔΣΚ, καθώς και του ίδιου του Παπανδρέου προσωπικά, λόγω κυρίως της επίδρασης του εκλογικού συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής.²⁹⁶

Η κυβέρνηση Πλαστήρα-Βενιζέλου

Τα τελικά εκλογικά αποτελέσματα κατέστησαν αδύνατο τον σχηματισμό αυτοδύναμης μονοκομματικής κυβέρνησης και κατά συνέπεια προκρίθηκε η επιλογή της συνεργασίας μεταξύ των τριών πρώτων κομμάτων. Αμφότεροι οι Πλαστήρας και Βενιζέλος εμφανίστηκαν θετικοί στον σχηματισμό τριμερούς κυβέρνησης υπό τον Παπάγο, με κύριο επιχείρημα την ανάγκη αντιμετώπισης της κρίσιμης οικονομικής κατάστασης. Επίσης, υπέρ της ανωτέρω επιλογής τασσόταν τόσο ο βασιλιάς, ο

²⁹⁵ Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, σ. 222.

²⁹⁶ Αναλυτικότερα για τις εκλογές του 1951, Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 137-153.

οποίος επεδίωκε την πολιτική φθορά του Παπάγου μέσω της συμμετοχής του σ' ένα κυβερνητικό συνεργατικό σχήμα,²⁹⁷ όσο και ο Reuifoy, ο οποίος δεν επιθυμούσε την εκ νέου προσφυγή στις κάλπες.²⁹⁸ Ωστόσο, ο ίδιος ο Παπάγος ήταν αντίθετος με οποιαδήποτε μορφή κυβερνητικής συνεργασίας, προτείνοντας τη διενέργεια νέων εκλογών με την καθιέρωση του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος.²⁹⁹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση των δύο κεντρών πολιτικών αρχηγών. Ειδικότερα, ο Πλαστήρας αποδεχόταν είτε τη συγκρότηση τριμερούς κυβέρνησης υπό την πρωθυπουργία του Παπάγου είτε τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας ΚΦ-ΕΣ στην οποία η ΕΠΕΚ θα παρείχε κοινοβουλευτική υποστήριξη με σαφή στόχευσή του την αποδυνάμωση των δύο έτερων πολιτικών ηγετών μέσα από την κυβερνητική τριβή και ιδίως στη δεύτερη περίπτωση την περιθωριοποίηση του Βενιζέλου στον μεταξύ τους ενδοπαραταξιακό ανταγωνισμό.³⁰⁰

Από την άλλη πλευρά, ο Βενιζέλος βρισκόταν σε μυστικές συνομιλίες με τον Παπάγο για τη συγκρότηση κυβέρνησης συνεργασίας, προοπτική η οποία τελικά δεν τελεσφόρησε, λόγω της άρνησης του ΕΣ,³⁰¹ με κύριες στοχεύσεις την πολιτική απομόνωση του Πλαστήρα και την προώθηση συμμαχικών εθνικόφρονων κυβερνήσεων, με τον αρχηγό του ΚΦ ως κύριο εκφραστή του κεντρικού χώρου.³⁰² Συνεπώς, αμφότεροι οι κεντρώοι πολιτικοί αρχηγοί προσανατολιζόνταν στη συνεργασία με τον Παπάγο με κύριο γνώμονα τους την αποκόμιση προσωπικών πολιτικών ωφελειών και την εξουδετέρωση του ενδοπαραταξιακού τους αντιπάλου, ενδεικτικό στοιχείο της παντελούς απουσίας κοινής παραταξιακής ταυτότητας.

Μετά την επίμονη άρνηση του Παπάγου, ωστόσο, η μόνη εφικτή λύση συνίστατο στη συγκρότηση κυβέρνησης συνεργασίας ΕΠΕΚ-ΚΦ και για τον σκοπό αυτό συστάθηκε μικτή επιτροπή μεταξύ των δύο κομμάτων με κυριότερο ακανθώδες ζήτημα τη γενικότερη πολιτική στον τομέα της ειρήνευσης και δευτερευόντως σε

²⁹⁷ ΙΑΜΜ, ΑΝΠ, «Πρακτικά συσκέψεως Α.Μ. Βασιλέως και Πολιτικών Αρχηγών, εις τα Ανάκτορα Αθηνών», ΑΕ 372, Φακ. 9.

²⁹⁸ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 155, και *FRUS*, V, 1951, σσ. 508-509.

²⁹⁹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 341-342.

³⁰⁰ Δέδε, *ό.π.*, σσ. 203-204.

³⁰¹ *FRUS*, V, 1951, σσ. 508-511, και Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 492-494.

³⁰² Ηλ. Νικολακόπουλος, «Η πολιτική πορεία του Σοφοκλή Βενιζέλου 1952-1961. Το κύκνειο άσμα του Κόμματος Φιλελευθέρων», στο: *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος...ό.π.*, σ. 123.

θέματα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.³⁰³ Οι διαφορετικές τους προσεγγίσεις, όμως, στα ανωτέρω ζητήματα οδήγησαν στην εμφάνιση νέων τριβών με αποτέλεσμα την ανάδυση «φωνών» και από τα δύο κόμματα αναφορικά με τη μη συγκρότηση κυβέρνησης συνεργασίας και την προσφυγή εκ νέου στις κάλπες.

Υπό το παραπάνω πρίσμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν αφενός οι αντιδράσεις ορισμένων στελεχών του ΚΦ, τα οποία ήταν αντίθετα με την οικοδόμηση κυβερνητικής συνεργασίας με την ΕΠΕΚ, ώστε να μην επωμιστεί το ιστορικό φιλελεύθερο κόμμα τη φθορά των επώδυνων οικονομικών μέτρων, εξαιτίας της εφαρμογής σταθεροποιητικής πολιτικής. Αφετέρου εκ μέρους του Καρτάλη, ο οποίος εξέφρασε την έντονη διαφωνία του με το ενδεχόμενο συνεργασίας με το ΚΦ, τασσόμενος υπέρ μιας αμιγούς κυβέρνησης υπό τον Πλαστήρα και σε περίπτωση μη απόσπασης ψήφου εμπιστοσύνης από τη Βουλή της προσφυγής εκ νέου σε εκλογές με πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα, με γνώμονα τόσο την ανάγκη διατήρησης της ιδεολογικής καθαρότητας της ΕΠΕΚ όσο και την πρόβλεψη για αποκόμιση υψηλότερου εκλογικού ποσοστού σε μία μετωπική αναμέτρηση με τον Παπάγο.³⁰⁴

Η ανωτέρω στάση του Καρτάλη, ωστόσο, δεν απέσπασε τη σύμφωνη γνώμη ούτε του Πλαστήρα ούτε άλλων στελεχών της ΕΠΕΚ, με κύρια επιχειρήματα ότι ο ΕΣ είχε συγκεντρώσει το υψηλότερο εκλογικό ποσοστό και άρα δεν ήταν σίγουρη η επικράτησή, ενώ το κόμμα θα κατηγορούνταν ότι προκάλεσε σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα εκ νέου εκλογές με στόχους την αποκόμιση πολιτικών ωφελειών και το ξεκαθάρισμα ενδοπαραταξιακών ανταγωνισμών. Συνεπώς, ως βέλτιστη λύση προκρίθηκε η κυβερνητική συνεργασία με το ΚΦ.³⁰⁵

Τελικά, στις 18 Σεπτεμβρίου 1951, επήλθε συμφωνία μεταξύ των δύο κομμάτων για τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας με πρωθυπουργό τον Πλαστήρα και αντιπρόεδρο και Υπ. Εξωτερικών τον Βενιζέλο, που όμως εξαρχής παρουσιαζόταν ιδιαίτερα ασταθής, εφόσον διέθετε οριακή πλειοψηφία μόλις 4 εδρών

³⁰³ *IAMM*, ΑΝΠ, «*Συνομιλίες 28 και 29 Σεπτεμβρίου 1951*», ΑΕ 372.

³⁰⁴ Δέδε, *ό.π.*, σσ. 199-204. Επίσης, την ίδια στάση είχε τηρήσει ο Καρτάλης και σε συνομιλία του, το ίδιο χρονικό διάστημα, με τον Γ. Βεντήρη, στον οποίο εξέφρασε τη δυσαρέσκεια του για το ότι ο Πλαστήρας παρασυρόταν από τον Βενιζέλο στην υποστήριξη συντηρητικότερων απόψεων στον τομέα των μέτρων επιείκειας, *ΓΑΚ*, ΑΒΑ, Φακ. 380.

³⁰⁵ *IAMM*, ΑΝΠ, «*Κείμενο Συμφωνίας ΕΠΕΚ-ΚΦ*», ΑΕ 372.

και συγκεκριμένα 131 έναντι 127 της αντιπολίτευσης, σε σύνολο 258 εδρών.³⁰⁶ Συνεπώς, η εκ νέου ιδεολογική υποχώρηση εκ μέρους της ΕΠΕΚ, ωστόσο, η οποία, είχε αναδειχθεί στο ισχυρότερο κεντρώο κόμμα μετά τις εκλογές, σηματοδότησε για ακόμη μια φορά την άμβλυνση του πιο προοδευτικού πολιτικού της διαβήματος και την ευθυγράμμισή της με το συντηρητικότερο, αλλά και πιο αδύναμο κοινοβουλευτικά ΚΦ, αποτελώντας ισχυρό πλήγμα για την πολιτική της αξιοπιστία αναφορικά με τη δυνατότητα εφαρμογής του ιδεολογικού της προγράμματος.

Αποτιμώντας την πρόταση του Καρτάλη για τη διενέργεια εκλογών με πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα θα πρέπει να επισημανθεί ότι παρουσίαζε περισσότερα πολιτικά πλεονεκτήματα για την ΕΠΕΚ. Αφενός, διότι σε μία διμέτωπη αναμέτρηση με τον Παπάγο υπήρχαν αυξημένες πιθανότητες για την απόσπαση μεγαλύτερων εκλογικών ποσοστών και την ταυτόχρονη μείωση των αντίστοιχων του ΚΦ, καθώς η ΕΠΕΚ θα μπορούσε να προσβλέπει ευλόγως σε υποστήριξη σημαντικών τμημάτων προοδευτικών ψηφοφόρων, εφόσον ακόμα διατηρούταν ζωντανή η εικόνα του φιλολαϊκού Πλαστήρα, που οι «δυνάμεις της συντήρησης», δηλαδή του Βενιζέλου και του Παπανδρέου, καθώς και τα υπερθεσμικά κέντρα εξουσίας, δεν του είχαν επιτρέψει την υλοποίηση των προοδευτικών του εξαγγελιών. Αφετέρου, η ΕΠΕΚ θα είχε αναδειχθεί λογικά ως η ισχυρότερη συνιστώσα του κεντρώου χώρου, με αποτέλεσμα και σε περίπτωση επανάληψης της συνεργασίας με το ΚΦ να διαθέτει μεγαλύτερα περιθώρια διαμόρφωσης της γενικότερης ιδεολογικής κατεύθυνσης του κυβερνητικού συνασπισμού προς στον περαιτέρω εκδημοκρατισμό και στην εισαγωγή προοδευτικών κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων.

Η κυβέρνηση Πλαστήρα-Βενιζέλου, ορκίστηκε, στις 27 Οκτωβρίου 1951, με σχεδόν ισόποση κατανομή των υπουργείων παρά τη διαφορά στα εκλογικά τους ποσοστά.³⁰⁷ Ενδιαφέρουσα παρατήρηση αποτελεί ότι τα υπουργεία τα σχετικά με

³⁰⁶ Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 154.

³⁰⁷ Ειδικότερα, ο Γ. Καρτάλης ανέλαβε το Υπ. Συντονισμού, ο Δ. Παπασπύρου το Υπ. Δικαιοσύνης, ο Κ. Ρέντης το Υπ. Εσωτερικών, ο Ι. Μιχαήλ το Υπ. Παιδείας και Θρησκευμάτων, ο Χρ. Ευελπίδης το Υπ. Οικονομικών, ο Σ. Παπαπολίτης το Υπ. Εμπορίου, ο Γ. Μπουρδάρας το Υπ. Συγκοινωνιών, ο Στ. Αλλαμανής το Υπ. Γεωργίας, ο Λ. Σπαής του Γενικού Διοικητή Βορείου Ελλάδος, και ο Ι. Ζίγδης άνευ Χαρτοφυλακίου, καθώς και δύο υφυπουργεία. Ο Σοφ. Βενιζέλος το Υπ. Εξωτερικών, ο Γ. Αθανασιάδης-Νόβας το Υπ. Βιομηχανίας, ο Θ. Χαβίνης το Υπ. Δημοσίων Έργων, ο Φ. Ζαΐμης το Υπ. Κοινωνικής Πρόνοιας, ο Ν. Κρασαδάκης το Υπ.

τους τομείς της εθνικής ασφάλειας και της οικονομίας δόθηκαν σε στελέχη της ΕΠΕΚ. Αν και εκ πρώτης όψεως, θα μπορούσε να σημαίνει μια επικράτηση του πιο προοδευτικού προγράμματος του κόμματος του Πλαστήρα στους συγκεκριμένους τομείς, εντούτοις σε μία δεύτερη ανάγνωση θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αποτελούσε παγίδα για την ίδια την ΕΠΕΚ.

Αφενός στον τομέα της εσωτερικής πολιτικής, η ήδη συναφθείσα συμφωνία με το ΚΦ σε συνδυασμό και με τις αρνητικές εμπειρίες της περιόδου της πρώτης κυβερνητικής θητείας του Πλαστήρα, καθώς και η ανάγκη διατήρησης της κυβερνητικής σταθερότητας θα οδηγούσε στον εκ των πραγμάτων συγκερασμό των πιο προοδευτικών απόψεων της ΕΠΕΚ με τις πιο συντηρητικές θέσεις του Βενιζέλου. Αφετέρου, στον κοινωνικοοικονομικό τομέα, η ανάγκη υιοθέτησης αυστηρής σταθεροποιητικής πολιτικής σε συνδυασμό και με την ήδη εξαγγελθείσα μείωση των κονδυλίων της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, περιόριζε τα όποια περιθώρια της ΕΠΕΚ, για την εφαρμογή μιας φιλολαϊκής πολιτικής προς την κατεύθυνση της υποστήριξης των πιο αδύναμων κοινωνικών στρωμάτων, ενώ ταυτόχρονα θα συγκέντρωνε και τα αρνητικά παρεπόμενα της αναμενόμενης λαϊκής δυσαρέσκειας.

Παράλληλα, η τοποθέτηση του φιλοβασιλικού ναυάρχου Αλέξανδρου Σακελλαρίου, ως ΥΠΕΘΑ, προσώπου εξωκοινοβουλευτικού, μετά από παρέμβαση του βασιλιά Παύλου με σκοπό την επαναβεβαίωση του ελέγχου του επί των ενόπλων δυνάμεων, παρά τη δικαιολόγηση εκ μέρους του Πλαστήρα ως απτής απόδειξης περί αποφυγής κομματικών παρεμβάσεων στο στράτευμα,³⁰⁸ εντούτοις αναμφίβολα συνιστούσε ένα επιπρόσθετο δείγμα των ιδιαίτερα περιορισμένων περιθωρίων πολιτικής αυτονομίας και δράσης της ΕΠΕΚ στον συγκεκριμένο τομέα.

Τελικά, στις 31 Οκτωβρίου 1951, η κυβέρνηση συνεργασίας ΕΠΕΚ-ΚΦ εμφανίστηκε στη Βουλή για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης. Στις προγραμματικές δηλώσεις του, ο Πλαστήρας αρχικά υπερασπίστηκε την απόφαση συνεργασίας μεταξύ των δύο κομμάτων, λόγω της πρόσφατης λαϊκής εντολής, της ιδεολογικής τους συγγένειας, αλλά και της επείγουσας ανάγκης αντιμετώπισης των καίριων προβλημάτων. Στη συνέχεια, αναφέρθηκε στην εξωτερική πολιτική, υπογραμμίζοντας

Εμπορικής Ναυτιλίας, ο Γρ. Κασιμάτης το Υπ. Εργασίας, ο Γ. Βαρβούτης άνευ Χαρτοφυλακίου, καθώς και τρία υφυπουργεία, βλ. *Ελευθερία*, 28 Οκτωβρίου 1951.

³⁰⁸ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 157.

τη βαθιά προσήλωση της χώρας στη Δύση, τονίζοντας την εμπέδωση αισθήματος ασφάλειας μετά την απόφαση για εισδοχή στο NATO, ενώ εξήγγειλε και την περαιτέρω σύσφιγξη των σχέσεων με την Τουρκία, τη Γιουγκοσλαβία και την Ιταλία. Το μεγαλύτερο, όμως, μέρος της ομιλίας του κάλυψε η ανάλυση της οικονομικής πολιτικής, δεδομένης και της πρόσθετης περικοπής των πόρων της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας. Ειδικότερα, ο Πλαστήρας έθεσε ως προτεραιότητα την εξύψωση του βιοτικού επιπέδου ιδίως των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων μέσω της επίσπευσης των έργων ανασυγκρότησης με ιδιαίτερη έμφαση στην ανάπτυξη της αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής, αλλά και του εξηλεκτρισμού.

Στο τελευταίο κομμάτι της ομιλίας του, ο πρωθυπουργός αναφέρθηκε στην πολιτική ειρήνευσης. Ωστόσο, αντίθετα με την πρώτη κυβερνητική του θητεία και την υψηλή βαρύτητα του συγκεκριμένου τομέα, ο Πλαστήρας αφιέρωσε μόνο μικρό μέρος της ομιλίας του στα μέτρα επιείκειας, όπου εξαγγέλθηκε μια περιορισμένη εφαρμογή τους με κύριο γνώμονα την κατοχύρωση της εθνικής ασφάλειας και την αποκατάσταση αδικιών του παρελθόντος και όχι της εμπέδωσης συνθηκών ισοπολιτείας και κράτους δικαίου για όλους τους πολίτες ανεξαιρέτως.³⁰⁹

Παράλληλα, παρά τη προγραμματική συμφωνία μεταξύ των δύο κεντρικών αρχηγών, ωστόσο, δεν επιτεύχθηκε κάποια ουσιαστική διαφορά σε σχέση με την πρώτη περίοδο κεντρίας διακυβέρνησης σχετικά με το ζήτημα της εξασφάλισης της κυβερνητικής σταθερότητας, καθώς την επαύριον της ψήφου εμπιστοσύνης στην Βουλή, ο Βενιζέλος αναχώρησε για τις ΗΠΑ, έχοντας πρώτα εξασφαλίσει ότι κατά τη διάρκεια της απουσίας του δεν θα λαμβάνονταν σημαντικές αποφάσεις σε νευραλγικούς τομείς, όπως η πολιτική των μέτρων επιείκειας.³¹⁰ Τέλος, ιδιαίτερα χαρακτηριστική ήταν και η εκτίμηση της αμερικανικής πλευράς, που δεν έδινε «πολλούς μήνες ζωής» στη νέα κυβέρνηση Πλαστήρα-Βενιζέλου.³¹¹

Η ανωτέρω εικόνα έντονης αστάθειας, επίσης, προκαλούσε και την σφοδρή αμερικανική δυσαρέσκεια ως προς την αδυναμία προώθησης σημαντικών μεταρρυθμίσεων, σε συνδυασμό τόσο με την εκδήλωση της σοβαρής ασθένειας του Πλαστήρα, τον Νοέμβριο του 1951, η οποία τον κράτησε εκτός των καθηκόντων του

³⁰⁹ *ΕΠΣΒ*, 31 Οκτωβρίου 1951, σσ. 9-12.

³¹⁰ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 415-418.

³¹¹ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 157, και *FRUS*, V, 1951, σσ. 511-518.

για ένα σχεδόν μήνα, όσο και με την νέα μείωση της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας από 218 εκ. δολάρια σε 182 εκ. δολάρια. Συνεπώς κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο εκδηλώθηκαν εκ νέου πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση της οικοδόμησης κυβερνητικής συνεργασίας μεταξύ ΕΣ-ΚΦ, προοπτική με την οποία ήταν θετικός ο Βενιζέλος, αλλά παρέμενε κατηγορηματικά αντίθετος ο Παπάγος.³¹²

Μέσα σ' αυτό το ιδιαίτερα ασταθές σκηνικό, έλαβε χώρα η πρώτη κυβερνητική πρωτοβουλία η οποία αφορούσε την κατάθεση στη Βουλή, στις 12 Δεκεμβρίου 1951, των νομοσχεδίων περί μέτρων ειρήνευσης. Ωστόσο, και αυτήν την φορά τα προτεινόμενα μέτρα επιείκειας ήταν ιδιαίτερος περιορισμένα, ενώ πόρρω απείχαν και από τις προεκλογικές εξαγγελίες του Πλαστήρα περί κατάργησης των διώξεων και των κατασταλτικών μέτρων εναντίον των πολιτών.³¹³

Αποκορύφωμα της συντηρητικής μεταστροφής της ΕΠΕΚ, αποτέλεσε η ψήφιση, την 1^η Ιανουαρίου 1952, του νέου Συντάγματος, μετά από κυοφορία 6 χρόνων, δίνοντας ένα τέλος στη συνταγματική εκκρεμότητα από το 1935.³¹⁴ Ειδικότερα, ο Πλαστήρας στην ομιλία του στη Βουλή υπερασπίστηκε την ανάγκη ψήφισης του νέου Συντάγματος με κύριο επιχείρημα ότι δίνονταν λύσεις σε καίρια κοινωνικά ζητήματα, με αιχμή την αποκατάσταση των ακτημόνων καλλιεργητών.³¹⁵ Αν και η κυβέρνηση επιδίωξε την απόσπαση της ευρύτερης δυνατής συναίνεσης, εντούτοις ο ΕΣ αρνήθηκε τη ψήφιση του νέου Συντάγματος με το αιτιολογικό ότι η Βουλή του 1951 δεν είχε αναθεωρητικές αρμοδιότητες και κατά συνέπεια εγκρίθηκε με 132 ψήφους, αν και κατά το επόμενο χρονικό διάστημα δεν αμφισβητήθηκε η νομιμότητά του.³¹⁶ Το σημαντικότερο στοιχείο, ωστόσο, αποτελούσε ότι το νέο Σύνταγμα διαπνεόταν από υπέρμετρο συντηρητισμό, σε πλήρη αντιδιαστολή με τις φιλελεύθερες παραδόσεις της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας, καθώς διατηρούσε

³¹² Ειδικότερα, ο Peurifoy κατηγορούσε την κυβέρνηση Πλαστήρα-Βενιζέλου για «πλαδαρότητα και αδράνεια», ενώ διαδραμάτισε και κεντρικό ρόλο αναφορικά με την προσέγγιση μεταξύ ΚΦ-ΕΣ, αλλά και τη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ Παπάγου και Παλατιού, *FRUS*, V, 1951, σσ. 524-526.

³¹³ Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 96-98.

³¹⁴ Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός...ό.π.*, σσ. 252-255.

³¹⁵ *ΕΠΣΒ*, 18, 19, 20 και 21 Δεκεμβρίου 1951, σσ. 231-252, 252-269, 270-300 και 301-349.

³¹⁶ Θανάσης Ξηρός, *Κηδεμονευόμενος και προκρούστειος κοινοβουλευτισμός. Από το Σύνταγμα του 1952 στη δικτατορία των συνταγματαρχών*, Σαββάλας, Αθήνα 2003.

σε ισχύ το σύνολο των διατάξεων της μετακατοχικής και εμφυλιοπολεμικής εποχής εναντίον της Αριστεράς, προσλαμβάνοντας τη μορφή του «παρασυντάγματος».³¹⁷

Ο ξεκάθαρα πιο συντηρητικός προσανατολισμός της κεντρίας κυβέρνησης πέρα από την άμβλυνση της πολιτικής της ειρήνευσης και της ψήφισης του νέου Συντάγματος, επιβεβαιώθηκε και με σειρά άλλων γεγονότων, τα οποία θα αναλυθούν παρακάτω, όπως οι εκτελέσεις του Νίκου Μπελογιάννη και των 3 συντρόφων του, καθώς και η αμνήστευση των εμπλεκομένων στο κίνημα του Μαΐου του 1951.

Παράλληλα, η κυβέρνηση Πλαστήρα-Βενιζέλου δεν κατέστη δυνατόν να επιδείξει ιδιαίτερα θετικά αποτελέσματα ούτε στον κοινωνικοοικονομικό τομέα, καθώς οι διάφοροι ιθύνοντες της αμερικανικής οικονομικής αποστολής παρέμεναν ανένδοτοι ως προς την εφαρμογή αυστηρής σταθεροποιητικής πολιτικής, ενώ αντιτίθεντο σε κάθε κυβερνητική πρωτοβουλία προς την κατεύθυνση της εφαρμογής μιας πιο επεκτατικής δημοσιονομικής και εισοδηματικής πολιτικής, με αποτέλεσμα το ξέσπασμα απεργιακών κινητοποιήσεων διάφορων επαγγελματικών κλάδων.³¹⁸

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, το μέλλον της κυβέρνησης προδιαγραφόταν ήδη ιδιαίτερα δυσσώο, σε συνδυασμό και με τη σοβαρή επιδείνωση της κατάστασης υγείας του Πλαστήρα, ο οποίος, στις 10 Μαρτίου 1952, υπέστη εγκεφαλικό επεισόδιο με αποτέλεσμα να μείνει ημιπαράλυτος, με τον Βενιζέλο την επόμενη ημέρα να αναλαμβάνει χρέη «πρωθυπουργεύοντος» αντιπροέδρου, πυροδοτώντας ταυτόχρονα εκ νέου σενάρια περί πρόωρων εκλογών.³¹⁹ Επίσης, εντάθηκαν και οι διάφορες παρασκηνιακές διαβουλεύσεις για την επαναφορά του εκλογικού συστήματος της απλής αναλογικής, το οποίο υποστήριζε τόσο ο Βενιζέλος όσο και το Παλάτι, με κύρια στόχευσή τους την πολιτική εξουδετέρωση του Παπάγου, επωφελούμενοι και από τις μειωμένες αντιστάσεις του Πλαστήρα εξαιτίας της ασθένειας του.³²⁰

³¹⁷ Αναλυτικότερα για το Σύνταγμα του 1952, Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σσ. 525-554.

³¹⁸ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 393-395.

³¹⁹ *Ελευθερία*, 11 Μαρτίου 1952.

³²⁰ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 162-163. Σύμφωνα με αφήγηση του Γ. Μαύρου, την οποία παραθέτει τόσο ο Λιναρδάτος, αλλά και του Μητσοτάκη, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, διατυπώθηκε πρόταση προς τον Παπανδρέου να ενταχθεί στην κυβέρνηση ΚΦ-ΕΠΕΚ ως αντιπρόεδρος, ώστε να αντιμετωπιστεί η κεντρία κοινοβουλευτική «ένδεια», η οποία τελικά δεν τελεσφόρησε εξαιτίας είτε της αντίδρασης ορισμένων παραγόντων των ανωτέρω κκομμάτων είτε των ήδη παγιωμένων επαφών του με τον ΕΣ, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 448-451, και Δημητράκος, *ό.π.*, σ. 312.

Οι ανωτέρω σχεδιασμοί, ωστόσο, προσέκρουσαν πέρα από την προτίμηση του Πλαστήρα για το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα, κυρίως στη σθεναρή αντίδραση του αμερικανικού παράγοντα, καθώς η πρεσβεία, στις 14 Μαρτίου 1952, με δημόσια παρέμβασή της, προειδοποίησε ότι ενδεχόμενη επάνοδος στο σύστημα της απλής αναλογικής θα είχε ολέθρια επίδραση στην αποδοτική χρήση της αμερικανικής βοήθειας, ξεσηκώνοντας νέα θύελλα αντιδράσεων εκ μέρους του φίλα προσκείμενου Τύπου του ΚΦ για απροκάλυπτη αμερικανική επέμβαση στα εσωτερικά της χώρας.³²¹

Η έντονη αντιπαράθεση που ξέσπασε αναφορικά με την επιλογή του εκλογικού συστήματος αποτελεί ακόμα ένα πεδίο ανάδειξης της έλλειψης παραταξιακής ενότητας και της επικράτησης προσωπικών στρατηγικών μεταξύ των ηγετών του κεντρικού πολιτικού χώρου. Ειδικότερα, ο μεν Βενιζέλος τασσόταν υπέρ της απλής αναλογικής, «διότι δεν ήτο υποχρεωμένος να αυτοκτονήσει πολιτικώς», λόγω του κινδύνου που διέβλεπε αναφορικά με τα εκλογικά του ποσοστά εξαιτίας της δημιουργίας πολωμένου κλίματος μεταξύ ΕΣ και ΕΠΕΚ.³²² Αντίθετα, ο Πλαστήρας τασσόταν υπέρ του πλειοψηφικού συστήματος, καθώς θεωρούσε ότι θα μπορούσε να αποκομίσει μεγαλύτερα ποσοστά σε μια διμέτωπη εκλογική αναμέτρηση με τον Παπάγο και να επιτύχει την εξουδετέρωση τόσο του κύριου ενδοπαραταξιακού του αντιπάλου όσο και της Αριστεράς, η οποία λόγω των εξαιρετικά μειωμένων πιθανοτήτων εξασφάλισης κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης, εύλογα θα επέλεγε τη μη συμμετοχή στις εκλογές, και επομένως την πριμοδότηση κεντρικών υποψηφίων.³²³

Παράλληλα, το ιδιαίτερα οξυμένο κλίμα, λόγω της ασθένειας του Πλαστήρα, των ισχυρών κλυδωνισμών της κυβέρνησης,³²⁴ καθώς και των έντονων διαφωνιών σχετικά με τον εκλογικό νόμο, επιχείρησε να εκμεταλλευθεί ο ΕΣ, με την κατάθεση, στις 17 Μαρτίου 1952, πρότασης δυσπιστίας με κεντρικά πεδία κριτικής τους χειρισμούς στους τομείς του στρατεύματος, της οικονομίας και της ειρήνευσης και με κύριο αίτημά του την άμεση διενέργεια εκλογών με το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα.³²⁵ Η πρόταση μομφής, ωστόσο, απορρίφθηκε, καθώς η κυβέρνηση έλαβε

³²¹ *Ελευθερία*, 15 Μαρτίου 1952, και *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 15 Μαρτίου 1952, και Ιατρίδης, *ό.π.*, σσ. 40-41.

³²² Δαφνής, *ό.π.*, σ. 509.

³²³ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 257-259.

³²⁴ Στις 14 Μαρτίου 1952, είχε παραιτηθεί ο Θ. Χαβίνης, Υπ. Δημοσίων Έργων, λόγω της αντίθεσής του στην ανανέωση της σύμβασης με την ΟΥΛΕΝ, την αμερικανικών συμφερόντων εταιρεία ύδρευσης της πρωτεύουσας, *Ελευθερία*, 15 Μαρτίου 1952.

τελικά ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή με 132 ψήφους.³²⁶ Η ανωτέρω κυβερνητική επιτυχία όμως επισκιάστηκε, λόγω αφενός της παραίτησης του Σακελλαρίου, στις 29 Μαρτίου 1952, μετά από επίμονη απαίτηση του ΕΣ και αφετέρου, της τραγικής κατάληξης της υπόθεσης Μπελογιάννη με την εκτέλεση του ίδιου και των 3 συντρόφων του, στα τέλη Μαρτίου, προκαλώντας τόσο έντονες ενδοκυβερνητικές τριβές όσο και ισχυρές ενδοπαραταξιακές ιδεολογικές διαφοροποιήσεις.³²⁷

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, έλαβαν χώρα διάφορες ζυμώσεις με σκοπό τον σχηματισμό είτε τρικομματικής είτε μεταβατικής κυβέρνησης συνεργασίας υπό την ηγεσία εξωκοινοβουλευτικής προσωπικότητας μεταξύ στελεχών της κυβέρνησης, του ΕΣ, αλλά και παραγόντων του Παλατιού, υπό την παρότρυνση της αμερικανικής πρεσβείας, οι οποίες όμως προσέκρουσαν στην επίμονη άρνηση του Παπάγου,³²⁸ ο οποίος ταυτόχρονα κλιμάκωσε και την αντιπολιτευτική του ρητορική, οργανώνοντας πλήθος ανοιχτών συγκεντρώσεων ανά την Ελλάδα.³²⁹

Η θερινή διακοπή των εργασιών της Βουλής, στις 2 Ιουνίου 1952, δεν κατέστη δυνατή να οδηγήσει στην αποφόρτιση του εντεινόμενου κλίματος πολιτικής αστάθειας, καθώς έλαβε χώρα η αποχώρηση ορισμένων βουλευτών από τον κυβερνητικό συνασπισμό υπό το πρόσχημα της διαφωνίας τους με την πολιτική των μέτρων ειρήνευσης, αν και σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα η συγκεκριμένη ενέργεια τους σχετιζόταν με παρασκηνιακές πρωτοβουλίες εκ μέρους του Παπανδρέου, ο οποίος πλέον είχε προσεγγίσει τον Παπάγο.³³⁰ Η κυβέρνηση, ωστόσο, δεν απώλεσε

³²⁵ *ΕΠΣΒ*, 17, 18, 19 και 20 Μαρτίου 1952, σσ. 732-748, 749-771, 772-791, 792-814 και 815-836.

³²⁶ Υπέρ της κυβέρνησης ΕΠΕΚ-ΚΦ, ψήφισαν και οι Μιχ. Κύρκος και Λ. Καραμαούνας, ανεξάρτητοι βουλευτές που είχαν εκλεγεί με την ΕΔΑ, ενώ το ίδιο το κόμμα της Αριστεράς επέλεξε την αποχή, *Ελευθερία*, 21 Μαρτίου 1952.

³²⁷ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 465-472.

³²⁸ Ειδικότερα, κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο έλαβαν χώρα συναντήσεις του Παπάγου με τον Βενιζέλο για την οικοδόμηση εκλογικής συνεργασίας και πάλι όχι σε ισότιμη βάση με κύριο γνώμονα την επίσπευση των εκλογών. Στις συγκεκριμένες συζητήσεις, συμμετείχε πλέον και ο Παπανδρέου, καθώς και ο εκδότης Λαμπράκης, αμφότεροι οι οποίοι είχαν προσεγγίσει τον Παπάγο, Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 168-171.

³²⁹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 465-470.

³³⁰ Είχε προηγηθεί, στις 19 Μαΐου 1952, η πρώτη αποχώρηση, βουλευτή της ΕΠΕΚ, του Βενέτη, με την ταυτόχρονη προσχώρησή του στον ΕΣ, ενώ τον Ιούνιο έλαβε χώρα η ανεξαρτητοποίηση των βουλευτών του ΚΦ, Μανέντη, Ιωάννου και Χούτα, κατόπιν σχετικής υπόδειξης του Παπανδρέου, Χατζηβασιλείου...*ό.π.*, σ. 258.

την κοινοβουλευτική της πλειοψηφία, καθώς 2 ανεξάρτητοι βουλευτές, οι οποίοι είχαν εκλεγεί με την ΕΔΑ, δήλωσαν την προσχώρησή τους στην ΕΠΕΚ.³³¹

Η ανωτέρω συγκυρία, ωστόσο, επιλέχθηκε από τον Παπάγο για να θέσει εκ νέου πολιτικό ζήτημα, καθώς ζήτησε την έκτακτη σύγκληση της Βουλής, τον Αύγουστο του 1952, με το αιτιολογικό της δεινής οικονομικής κατάστασης. Ωστόσο, ο Παπάγος αναφέρθηκε μόνο ακροθιγώς στην κυβερνητική οικονομική πολιτική, εστιάζοντας κυρίως στα μέτρα επιείκειας, τα οποία χαρακτήρισε ως «σοβαρή απειλή» για την εσωτερική ασφάλεια της χώρας, ασκώντας δριμυία κριτική για την ένταξη δύο κομμουνιστών βουλευτών σ' ένα «εθνικό κόμμα», όπως η ΕΠΕΚ.³³²

Ταυτόσημη άποψη με αυτήν του Παπάγου, εξέφρασε σε συνέντευξή του, στις 20 Αυγούστου 1952, και ο Reurifoy, ο οποίος υποστήριξε ότι «δέκα βουλευταί εξελέγησαν τον παρελθόντα Σεπτέμβριο με κομμουνιστικές ψήφους. Αι ψήφοι των δέκα αυτών βουλευτών θα πρέπει να θεωρηθή ότι ανήκουν εις την αντιπολίτευσιν. Εις την Αμερικάν έχομεν μίαν παροιμίαν ότι η λεοπάρδαλις δεν αλλάζει ποτέ τα στίγματα του δέρματός της», ενώ τάχθηκε και υπέρ της άμεσης διενέργειας εκλογών με πλειοψηφικό σύστημα λόγω της ανάγκης λήψης μέτρων για τη σταθεροποίηση της οικονομίας από μία ισχυρή κυβέρνηση.³³³ Δηλώσεις, οι οποίες προκάλεσαν θύελλα αντιδράσεων από τον φιλοκυβερνητικό Τύπο, ο οποίος έκανε για ακόμη μία φορά λόγο για ωμή παρέμβασή του στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας.³³⁴ Τελικά, η κυβέρνηση Πλαστήρα, στις 22 Αυγούστου, έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, αλλά η «αμφιλεγόμενη» παροχή υποστήριξης της από τους δύο πρώην βουλευτές της ΕΔΑ, κατέστησε αναπόφευκτη πλέον την προσφυγή στις κάλπες.³³⁵

³³¹ Επρόκειτο για τους Κύρκο και Καραμαούνα, οι οποίοι, όπως ήδη αναφέρθηκε, είχαν ψηφίσει υπέρ της κυβέρνησης Πλαστήρα και κατά την πρόταση δυσπιστίας του Μαρτίου του 1952, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 549-550.

³³² *ΕΠΣΒ*, 18, 19, 20 και 21 Αυγούστου 1952, σσ. 3-10, 11-41, 42-80 και 80-90.

³³³ *FRUS*, VIII, 1952-1954, σσ. 804-806. Σύμφωνα με τα αμερικανικά αρχεία, ο Reurifoy θεωρούσε την ΕΠΕΚ ως «ώριμη για κομμουνιστική διάβρωση σε ευρεία κλίμακα», Φλάισερ, *ό.π.*, σ. 160.

³³⁴ *Ελευθερία*, 21 Αυγούστου 1952, και *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 21 Αυγούστου 1952.

³³⁵ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 172-173.

Οι εκλογές της 16^{ης} Νοεμβρίου 1952

Μετά την εξασφάλιση της ψήφου εμπιστοσύνης από τη Βουλή, η κυβέρνηση ΕΠΕΚ-ΚΦ ενέτεινε τις προετοιμασίες για τη ψήφιση του εκλογικού νόμου και την προκήρυξη των εκλογών. Ειδικότερα, στις 3 Οκτωβρίου 1952, η Βουλή ψήφισε την εισαγωγή του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος,³³⁶ με τις ευλογίες και της αμερικανικής πρεσβείας,³³⁷ και κατόπιν η κυβέρνηση προκήρυξε εκλογές για τις 16 Νοεμβρίου, ενώ ακολούθησε και ο διορισμός, στις 10 Οκτωβρίου 1952, υπηρεσιακής κυβέρνησης υπό τον Δημήτρη Κιουσόπουλο, εισαγγελέα του Αρείου Πάγου.³³⁸

Η υιοθέτηση του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος καθιστούσε ουσιαστικά ως κεντρικό ζητούμενο των εκλογών την επιλογή μεταξύ των δύο στρατηγών συμβόλων, οι οποίοι είχαν τεθεί επικεφαλής του συνόλου σχεδόν των πολιτικών δυνάμεων των δύο παρατάξεων, προσδίδοντας στις εκλογές έναν δημοψηφισματικό χαρακτήρα. Ειδικότερα, στον ΕΣ συσπειρώθηκε το σύνολο σχεδόν των πολιτικών δυνάμεων της Δεξιάς, καθώς και σημαντική μερίδα φιλελεύθερων πολιτευτών, με σημαντικότερα παραδείγματα τον Τσουδερό, καθώς και τον Παπανδρέου, ως ανεξάρτητο, επισφραγίζοντας την αποτυχία της συγκρότησης υπό την ηγεσία του ενός αυτόνομου και διακριτού πολιτικού χώρου.³³⁹

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά τον κεντρώο πολιτικό χώρο, στις 8 Οκτωβρίου, συμφωνήθηκε η συγκρότηση εκλογικής ένωσης ΕΠΕΚ-ΚΦ.³⁴⁰ Εξίσου σημαντικό γεγονός αποτελούσε και η απόφαση της κεντρώας σύμπραξης τόσο με το ΣΚΕΛΔ, όσο και με τον Τσαλδάρη και το ΛΚ, συμπύσσοντας ουσιαστικά έναν ανομοιογενή ιδεολογικά εκλογικό συνασπισμό με κύρια συνεκτικά στοιχεία του τον αντιπαπαγικό προσανατολισμό των συνιστωσών του, αλλά και την εξυπηρέτηση στενά μικροπολιτικών σκοπιμοτήτων που εδράζονταν στην αύξηση των πιθανοτήτων εκλογής τους, λόγω των προνοιών του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος.³⁴¹

³³⁶ Αναλυτικότερα για το εκλογικό σύστημα, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 159-161.

³³⁷ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 174-177.

³³⁸ *Ελευθερία*, 11 Οκτωβρίου 1952.

³³⁹ Νικολακόπουλος, «*Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π.*», σ. 444.

³⁴⁰ *Ελευθερία*, 8 Οκτωβρίου 1952.

³⁴¹ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σ. 162.

Παρά το γεγονός ότι αμφότεροι οι Βενιζέλος και Πλαστήρας επιχείρησαν να παρουσιάσουν τις ανωτέρω συνεργασίες ως απλές συμπράξεις με μεμονωμένους υποψήφιους και όχι με τα ίδια τα κόμματα, εντούτοις η απόφαση της συνεργασίας ιδίως με το ΛΚ προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις τόσο εντός της ΕΠΕΚ³⁴² όσο και από τις φιλικά προσκείμενες εφημερίδες της, με κύριο επιχείρημα την αλλοίωση του προοδευτικού χαρακτήρα του κόμματος και συνακόλουθα την άμβλυνση των όποιων προσδοκιών προσέλευσης των προοδευτικών ψηφοφόρων.³⁴³

Όσον αφορά, τέλος, τον χώρο της Αριστεράς, η ΕΔΑ παρουσίασε εκλογικούς συνδυασμούς στις περισσότερες περιφέρειες. Οι μειωμένες, όμως, πιθανότητες κοινοβουλευτικής της εκπροσώπησης, λόγω του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος, πυροδότησαν συζητήσεις εκλογικής συνεργασίας με την ΕΠΕΚ. Ειδικότερα, στις 23 Οκτωβρίου, έλαβε χώρα συνάντηση μεταξύ των Πλαστήρα και Πασαλίδη, προέδρου της ΕΔΑ, κατά την οποία συζητήθηκε η συγκρότηση εκλογικής συνεργασίας επί τη βάση ενός κοινού προγράμματος.³⁴⁴ Ωστόσο, ο Πλαστήρας επέμεινε κατηγορηματικά, σύμφωνα με τον Λιναρδάτο, στην υπόδειξη εκ μέρους της ΕΔΑ πέντε όχι πολύ γνωστών προσώπων της Αριστεράς και την ένταξή τους στους εκλογικούς συνδυασμούς του Κέντρου.³⁴⁵ Συνεπώς, η ανωτέρω στάση του Πλαστήρα σε συνδυασμό και με την πρόσληψη της υιοθέτησης του πλειοψηφικού συστήματος ως εκλογικού «εκβιασμού», οδήγησαν την ΕΔΑ στον τερματισμό των συζητήσεων και στην απόφαση της αυτόνομης εκλογικής της καθόδου, και μόνο σε κατά τόπους περιορισμένο αριθμό περιπτώσεων υπήρξε συνεργασία μεταξύ υποψηφίων των δύο παρατάξεων, χωρίς όμως το επίσημο χρίσμα των ίδιων των κομμάτων.³⁴⁶

Η δημοσιοποίηση, ωστόσο, των συζητήσεων για εκλογική συνεργασία μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς από την εφημερίδα *Αυγή*, στις 28 Οκτωβρίου, είχε ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις, ιδίως για την ΕΠΕΚ, καθώς προκάλεσε τα πυρά τόσο του αντιπολιτευόμενου Τύπου, που έκανε λόγο για «κρυφή συνεργασία» της με το ΚΚΕ, όσο και της εφημερίδας *Βήμα*, η οποία στη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση

³⁴² Δέδε, *ό.π.*, σσ. 222-228.

³⁴³ *Προοδευτική Αλλαγή*, 19 Οκτωβρίου 1952, και *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 19 Οκτωβρίου 1952.

³⁴⁴ *ΑΣΚΙ*, ΑΕΔΑ, Φ. 480.1.

³⁴⁵ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 598-599.

³⁴⁶ Για παράδειγμα, η συγκρότηση «συνδυασμών δημοκρατικής συνεργασίας» στη Λέσβο με τον Μ. Γαληνό και στην Κέρκυρα με τον Θ. Φρόνιμο, προκάλεσε τη διαγραφή τους από την ΕΠΕΚ, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 163.

τάχθηκε με τον Παπάγο, και σε άρθρο της υποστήριξε ότι «από της στιγμής που ένα κόμμα δέχεται να στηριχθή εις τας κομμουνιστικές ψήφους, διά να εξουδετερώση μέσω αυτών την θέλησιν των αληθινών Ελλήνων... αυτό γίνεται επίορκον έναντι του εθνικού καθήκοντος και εξέρχεται αυτομάτως από τα εθνικά πλαίσια».³⁴⁷

Αν και αμφότεροι οι Βενιζέλος και Πλαστήρας,³⁴⁸ σε σχετικές δηλώσεις τους παραδέχθηκαν τη διεξαγωγή συζητήσεων για τη συγκρότηση εκλογικής συνεργασίας με την Αριστερά, εντούτοις τόνισαν ότι αυτές απορρίφθηκαν κατηγορηματικά. Παράλληλα, η τελική άρνηση της ΕΠΕΚ προκάλεσε και τη σφοδρή αντίδραση του Ζαχαριάδη, ο οποίος αφενός σε αναδημοσίευση συνέντευξής του στο *Βήμα*, στις 30 Οκτωβρίου, ανέφερε ότι δεν ήταν η πρώτη φορά που γινόταν συζήτηση για συνεργασία, αλλά «ο Πλαστήρας την απέρριπτε πάντοτε, διότι ήθελε να είναι κρυφή, προφασιζόμενος ότι η φανερή συνεργασία θα εξημίωνε».³⁴⁹ Αφετέρου, με το σύνθημα «Τι Πλαστήρας τι Παπάγος» κατηγόρησε τον πρώτο «ως Ιούδα της Δημοκρατίας» και τον δεύτερο «ως σύμβολο του πολέμου και του νεοφασισμού», καθώς και τους δύο στρατηγούς «ως λακέδες της αμερικανοκρατίας».³⁵⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τέλος παρουσιάζει η αφήγηση του Yost, ο οποίος υποστήριξε ότι σε συνομιλία του με τον Πλαστήρα, τον Οκτώβριο του 1952, αν και αρνήθηκε την εκλογική συνεργασία με την ΕΔΑ, εντούτοις θεωρούσε βέβαιη την επικράτησή του στις εκλογές, μετά την οποία θα ενέτεινε τα μέτρα συμφιλίωσης, ενώ θα εξέταζε και το ενδεχόμενο νομιμοποίησης του ΚΚΕ, εντός του υφιστάμενου όμως θεσμικού πλαισίου, προκαλώντας τις έντονες αμερικανικές ανησυχίες.³⁵¹

Συνεπώς, οι ανωτέρω επιλογές των κομμάτων του κεντρώου συνασπισμού αναμφίβολα είχαν ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις, καθώς τόσο η εκλογική σύμπραξη

³⁴⁷ Σύμφωνα με τον Τάσσο Τρίκκα, σημαντικό ρόλο στο ναυάγιο της εκλογικής συνεργασίας μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς διαδραμάτισαν και διάφοροι Αμερικανοί παράγοντες που άσκησαν πιέσεις προς τα στελέχη της ΕΠΕΚ, Τρίκκας, *ό.π.*, σ. 196.

³⁴⁸ *Ελευθερία*, 1 Νοεμβρίου 1952.

³⁴⁹ *Βήμα*, 30 Οκτωβρίου 1952.

³⁵⁰ Αναλυτικότερα για τη στάση της Αριστεράς στις εκλογές του 1952 τόσο για το «σταυρικό ζήτημα», όσο και για το σύνθημα «Τι Πλαστήρας, τι Παπάγος», βλ. Πάνος Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978, και Λευτέρης Αποστόλου, *Τι Παπάγος, τι Πλαστήρας*, Γλάρος, Αθήνα 1985. Αξίζει να σημειωθεί ότι η επιλογή της αυτόνομης καθόδου της Αριστεράς στις εκλογές του 1952 καταδικάστηκε ως λανθασμένη μεταγενέστερα κατά την 6^η Ολομέλεια της Κ.Ε. του ΚΚΕ του 1956, *ΑΣΚΙ*, ΑΚΚΕ, Κ. 175, Φ. 7/61/44, και Τρίκκας, *ό.π.*, σσ. 201-204.

³⁵¹ Iatrides, *ό.π.*, σ. 45, και Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 178.

με το ΛΚ όσο και η διεξαγωγή διαπραγματεύσεων για συνεργασία με την ΕΔΑ αντίστοιχα αποξένωναν σημαντικά τμήματα των ψηφοφόρων τους, προσδίδοντας μια σαφή απουσία ιδεολογικού προσανατολισμού τους προς όφελος του Παπάγου.

Όσον αφορά το ειδικότερο περιεχόμενο του προεκλογικού προγράμματος των κεντρικών κομμάτων, οι δύο πολιτικοί αρχηγοί στις κοινές τους εμφανίσεις, αρχικά υπογράμμισαν την αποκατάσταση της ενότητας του Κέντρου, αλλά και της βενιζελικής παράταξης.³⁵² Ειδικότερα, ο Βενιζέλος, στις ομιλίες του, σε αντίστιξη με τον Πλαστήρα, ήταν εκείνος που τόνιζε ιδιαιτέρως την ένταξη του ΚΦ στο Κέντρο, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι και τα δύο κόμματα *«μάχονταν εναντίον του Συναγερμού, της άκρας δεξιάς και εναντίον του κομμουνισμού της άκρας αριστεράς»*, και ότι *«τα κόμματα του Κέντρου παραμένουν άγρυπνοι φρουροί του λαού και αδυσώπητοι εχθροί του κομμουνισμού»*.³⁵³

Συνεπώς, οι ανωτέρω αναφορές του Βενιζέλου στο Κέντρο θα μπορούσαν να εξηγηθούν στο πλαίσιο της εκλογικής του στρατηγικής περί τονισμού του αντικομμουνιστικού χαρακτήρα της κεντρικής παράταξης με απώτερο σκοπό την αντίκρουση της επιχειρηματολογίας του Παπάγου περί *«μειωμένων αντιστάσεων απέναντι στον κομμουνισμό»* και συνακόλουθα την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συγκράτηση των διαρροών των συντηρητικών ψηφοφόρων του ΚΦ. Αντίθετα, από την πλευρά του Πλαστήρα οι μειωμένες αναφορές του στο Κέντρο θα μπορούσαν να ερμηνευτούν από τη μεγαλύτερη έμφασή του στην προβολή της προσωπικότητας του ως αντίπαλου παραταξιακού δέους απέναντι στον Παπάγο, με απώτερο σκοπό τη συσπείρωση σημαντικής μερίδας των προοδευτικών ψηφοφόρων.³⁵⁴

Παράλληλα, οι δύο πολιτικοί αρχηγοί υπογράμμισαν το θετικό κυβερνητικό τους έργο, παρά την ισχνή κοινοβουλευτική τους πλειοψηφία και την ισχυρή αντιπολίτευση του ΕΣ, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στη ψήφιση του Συντάγματος και στην αποκατάσταση των ακτημόνων γεωργών, στην υιοθέτηση των μέτρων

³⁵² Πασχαλούδη, *ό.π.*, σσ. 141-142.

³⁵³ *Ελευθερία*, 23 Οκτωβρίου και 9 Νοεμβρίου 1952.

³⁵⁴ Σύμφωνα με την Κατερίνα Δέδε, δεν υπάρχουν τόσες πολλές αναφορές περί Κέντρου εκ μέρους του Πλαστήρα κατά τη συγκεκριμένη προεκλογική περίοδο, Δέδε, *ό.π.*, σσ. 233-237.

επιείκειας, στην ένταξη της χώρας στο ΝΑΤΟ, στη προώθηση της ανασυγκρότησης, στη μείωση του πληθωρισμού και στην αύξηση των μισθών και των συντάξεων.³⁵⁵

Όσον αφορά τον Βενιζέλο, στις προεκλογικές του ομιλίες, άσκησε έντονη κριτική εναντίον του Παπάγου, αναφέροντας ότι *«επέλεξε τον δρόμον της τεχνητής αναβιώσεως της ψυχώσεως του διχασμού και την ανίερων εκμετάλλευσιν της διεθνούς εντάσεως για σκοπούς καθαρής πολιτικής ιδιοτελείας»*, χαρακτηρίζοντας τον ως *«όργανο σκοτεινών συμφερόντων της οικονομικής ολιγαρχίας»*. Επίσης, εξαπέλυσε σφοδρή επίθεση εναντίον των αποσκιρτήσαντων στελεχών του ΚΦ προς τον Παπάγο, τονίζοντας χαρακτηριστικά ότι *«αν κοιτάξη κανείς το πολιτικόν επιτελείον του ΕΣ δεν θα διαπιστώση ουδέν νέον στοιχείον, αλλά απλή συγκέντρωσιν και συγκόλλησιν γνωστών και εφθαρμένων προσώπων. Και μεταξύ αυτών και οι αποστάται της φιλελευθέρας παρατάξεως, οι οποίοι κατελήφθησαν από πατριωτικόν σεληνιασμόν όταν ωσφράνθησαν τας εκλογάς και έσπευσαν να βουλευτούν καταλλήλως»*.³⁵⁶

Από την άλλη πλευρά, ο Πλαστήρας, στις προεκλογικές του ομιλίες, τόνισε ιδίως τις διάφορες κυβερνητικές πρωτοβουλίες του με έμφαση στην υιοθέτηση των μέτρων επιείκειας και την απόλυση σημαντικού αριθμού πολιτικών κρατουμένων, πολιτικές οι οποίες θα συνεχίζονταν με σαφή στόχευσή του την προσέλκυση σημαντικού τμήματος των προοδευτικών ψηφοφόρων, οι οποίοι αποτελούσαν αντικείμενο διεκδίκησης από την Αριστερά, ενώ ταυτόχρονα εστίασε και την κριτική του εναντίον της ΕΔΑ, με κύρια επιχειρηματολογία την *«χαμένη ψήφο»*, η οποία θα ενίσχυε τον *«συναγερμόν των αντιδραστικών και φασιστικών δυνάμεων»*.³⁵⁷

Αμφότεροι οι κεντρώοι πολιτικοί αρχηγοί, τέλος, έθεσαν ως κεντρικό δίλημμα των εκλογών, την επιλογή μεταξύ *«δημοκρατίας και ολοκληρωτισμού»*, καθώς *«από το ένα μέρος υπάρχει η ελευθερία και η δημοκρατία και από το άλλο μέρος υπάρχει ένα μεσσοιανικό καθεστώς και μία ολιγαρχία συνησπισμένων οικονομικών συμφερόντων»*.

³⁵⁵ Αναλυτικότερα για τις προεκλογικές ομιλίες των δύο κεντρώων αρχηγών, βλ. *Ελευθερία, Προοδευτικός Φιλελεύθερος και Προοδευτική Αλλαγή κατά την περίοδο 21 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου 1952*.

³⁵⁶ *Ελευθερία*, 10 Νοεμβρίου 1952.

³⁵⁷ *Προοδευτική Αλλαγή*, 14 Νοεμβρίου 1952, και *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 15 Νοεμβρίου 1952.

*Μόνον το Δημοκρατικόν Κέντρον αποτελεί την εγγύησιν της αληθινής τάξεως και της ομαλής δημοκρατικής εξελίξεως των πολιτικών πραγμάτων».*³⁵⁸

Τα τελικά εκλογικά αποτελέσματα έδωσαν μία ξεκάθαρη νίκη στον ΕΣ με ποσοστό 49,22%, καθώς και την εξασφάλιση της απόλυτης πλειοψηφίας των εδρών με την εκλογή 240 συνολικά βουλευτών.³⁵⁹ Η μεγάλη εκλογική επικράτηση του Παπάγου, σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, αναμφίβολα οφειλόταν στη συσπείρωση του συνόλου σχεδόν των ψηφοφόρων της Δεξιάς, καθώς και στη σημαντική επέκταση της πολιτικής του επιρροής στην εκλογική βάση του κεντρικού πολιτικού χώρου. Επίσης, και η ΕΔΑ επέδειξε εκλογική σταθερότητα με ποσοστό 9,55%, αν και δεν κατάφερε λόγω του πλειοψηφικού συστήματος να εκλέξει κάποιον βουλευτή, ενώ σε συνδυασμό με τον κλονισμό της κυρίαρχης θέσης της ΕΠΕΚ, άνοιγε ο δρόμος για την επέκτασή της προς τον κεντροαριστερό χώρο.³⁶⁰

Αντιστρόφως ανάλογη πορεία, όμως, σε σύγκριση με τον ΕΣ, σημείωσε ο εκλογικός συνασπισμός των κεντρικών κομμάτων, ο οποίος υπέστη πραγματική καθίζηση με ποσοστό 34,22% και 57 έδρες, με τον Βενιζέλο να καταλαμβάνει την βουλευτική του έδρα λόγω του ισχυρού προτύργιου του ΚΦ στην Κρήτη, ενώ αντίθετα ο Πλαστήρας δεν κατάφερε να εκλεγεί καν βουλευτής, σηματοδοτώντας την αποτυχία να υποκαταστήσει τα παλαιά βενιζελογενή κόμματα και να συγκροτήσει έναν αυτόνομο κεντρώο παραταξιακό πόλο, εν αντιθέσει με τον Παπάγο, ο οποίος «εξαέρωσε» το ΛΚ και ενσωμάτωσε υπό την ηγεσία του το σύνολο σχεδόν της Δεξιάς, καθώς και ένα σημαντικό τμήμα των φιλελεύθερων δυνάμεων. Συνεπώς, αναμφίβολα, η κυριότερη συνέπεια εκ του εκλογικού αποτελέσματος συνίστατο στην εδραίωση της κυριαρχίας της Δεξιάς και στην ταυτόχρονη «στρατηγικού» χαρακτήρα ήττα των κεντρικών δυνάμεων.³⁶¹

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποτίμηση των ίδιων των κομμάτων ως προς τα αίτια της εκλογικής ήττας τους. Ειδικότερα, σε σύσκεψη στελεχών του ΚΦ, η ήττα αποδόθηκε στις συνεργασίες του κόμματος τόσο με το ΛΚ και το ΣΚΕΛΔ όσο και με την ΕΠΕΚ, στην «ερωτοτροπία» με την Αριστερά, στην απουσία του ίδιου του Βενιζέλου στο εξωτερικό κατά το μεγαλύτερο

³⁵⁸ *Ελευθερία*, 10 και 15 Νοεμβρίου 1952.

³⁵⁹ Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, σ. 223.

³⁶⁰ Αναλυτικότερα για τις εκλογές του 1952, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 166-176.

³⁶¹ Στο ίδιο, σσ. 175-176.

μέρος της προεκλογικής περιόδου, στην προσχώρηση φιλελεύθερων στελεχών στον ΕΣ, στην έλλειψη προγράμματος, καθώς και στην αποκοπή από τις λαϊκές μάζες.³⁶²

Όσον αφορά την ΕΠΕΚ, ο Πλαστήρας, σε άρθρο στην *Προοδευτική Αλλαγή*, χαρακτήριζε ως αιτία της εκλογικής ήττας την κυβερνητική σύμπραξη μεταξύ των δύο κομμάτων και τη φθορά που αυτά είχαν υποστεί εξαιτίας της «*θαρραλέας λήψεως αντιδημοτικών μέτρων*».³⁶³ Ωστόσο, ο Καρτάλης θεωρούσε ως αιτία αποκλειστικά τη συνεργασία με το ΚΦ διότι «*εκ της συνεργασίας αυτής δυναμικά και δημιουργικά στελέχη της ΕΠΕΚ παραμερίσθησαν κατά ένα τρόπον... και μεταξύ των μαζών οι οποίες ακολουθούν εκάτερον των συνεργαζομένων κομμάτων υπάρχουν ιδεολογικά διαφοραί, οι οποίες δεν είναι δυνατόν να ικανοποιηθούν από την σύμπραξιν*».³⁶⁴

Αποτιμώντας τα αίτια της συντριπτικής εκλογικής ήττας του κεντρικού χώρου θα πρέπει να επισημανθεί η εκλογική συμμαχία με το ΛΚ και το ΣΚΕΛΔ., επιλογή η οποία αναμφίβολα είχε αρνητικές συνέπειες, καθώς αφενός αποξένωνε σημαντικά στρώματα ψηφοφόρων, και αφετέρου δυσχέραινε την αποτύπωση ενός διακριτού ιδεολογικά και συνεκτικού προγράμματος εκ μέρους των κεντρικών κομμάτων, εφόσον αυτό δεν θα μπορούσε να ικανοποιήσει τις πολιτικές πεποιθήσεις του συνόλου των δυνάμεων του εν λόγω ετερόκλητου εκλογικού συνασπισμού.

Η ανωτέρω ιδεολογική ανομοιογένεια, καθώς και η αδυναμία προώθησης ενός διακριτού ιδεολογικά προγράμματος, ωστόσο, δεν αποτυπώθηκε μόνο στο ζήτημα των επιμέρους συνεργασιών κατά την προεκλογική περίοδο, αλλά κυρίως στη γενικότερη κυβερνητική θητεία της ΕΠΕΚ και του ΚΦ. Ειδικότερα, παρά τις προγραμματικές εξαγγελίες τους αναφορικά με την προώθηση των βασικών ιδεολογικών προταγμάτων του εκδημοκρατισμού, της περαιτέρω πολιτικής φιλελευθεροποίησης, της προώθησης της ανασυγκρότησης και της ανόδου του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, εντούτοις η γενικότερη κυβερνητική πολιτική τους σημαδεύτηκε από την μη επίδειξη κάποιου θετικού έργου.

Εξίσου επιβαρυντικό ρόλο για την αρνητική εκλογική επίδοση του κεντρικού συνασπισμού διαδραμάτισαν αναμφίβολα και οι έντονες ενδοπαραταξιακές τριβές,

³⁶² ΙΑΜΜ, ΑΣΒ, «*Πρακτικά συσκέψεως Κόμματος Φιλελευθέρων, 4 Μαρτίου 1953*», Φακ. 21.

³⁶³ *Προοδευτική Αλλαγή*, 23 Νοεμβρίου 1952.

³⁶⁴ Δέδε, ό.π., σ. 249.

καθώς και η προώθηση μικροπολιτικών και προσωπικών στρατηγικών, παράγοντες οι οποίοι δεν παρείχαν το αίσθημα της κυβερνητικής σταθερότητας και της δυνατότητας αποτελεσματικής αντιμετώπισης των καίριων ζητημάτων της χώρας με αποτέλεσμα την πρόκληση εκτεταμένης κοινωνικής δυσαρέσκειας.

Η σημαντικότερη, ωστόσο, αιτία για τη συντριπτική εκλογική ήττα αναμφίβολα αποτέλεσε η παντελής απουσία κοινής παραταξιακής ιδεολογικής ταυτότητας μεταξύ της ΕΠΕΚ και του ΚΦ, κόμματα τα οποία, όπως απέδειξε και η κυβερνητική τους θητεία, είχαν σαφείς ιδεολογικές διαφοροποιήσεις, ενώ απευθύνονταν και σε διαφορετικά εκλογικά ακροατήρια, στοιχεία ιδιαίτερα κρίσιμα για τη γενικότερη αδυναμία του κεντρώου χώρου ως προς τη συγκρότηση μιας διακριτής και ενιαίας ιδεολογικά παράταξης κατά την επόμενη χρονική περίοδο.

Βασικές πτυχές της κεντρικής διακυβέρνησης (1950-1952)

Α. Εξωτερική πολιτική

Πέρα από τη σκιαγράφηση των ειδικότερων εκλογικών και πολιτικών στρατηγικών των κεντρικών κομμάτων, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γενικότερη συγκρότηση του Κέντρου επέχει και η παρουσίαση των βασικότερων πολιτικών των κεντρικών κυβερνήσεων πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα, με βασική στόχευση την ανάδειξη των διακριτών παραταξιακών χαρακτηριστικών του. Βεβαίως, δεν μπορεί να γίνει εξαντλητική αναφορά του συνόλου των πολιτικών της υπερδιετούς κεντρικής διακυβέρνησης, αλλά των πιο σημαντικών, ενδεικτικών των διακριτών ιδεολογικών χαρακτηριστικών του σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο, αλλά και της σαφούς ιδεολογικής διαφοροποίησης του σε σχέση με τις δύο άλλες παρατάξεις.³⁶⁵

Μέσα από την ανάλυση των βασικών προγραμματικών κειμένων του ΚΦ και της ΕΠΕΚ,³⁶⁶ καθώς και την παράθεση των κυριότερων κυβερνητικών πολιτικών των κεντρικών κομμάτων θα επιχειρηθεί η ανίχνευση των βασικών ιδεολογικών αξόνων τους στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής. Ειδικότερα, στις προγραμματικές δηλώσεις της πρώτης κεντρικής κυβέρνησης, τον Απρίλιο του 1950, ο Πλαστήρας αναλύοντας τις βασικές προτεραιότητες στον συγκεκριμένο τομέα, τόνισε την περαιτέρω πρόσδεση της χώρας στο δυτικό στρατόπεδο, την προσήλωση στις αρχές του ΟΗΕ και του Συμβουλίου της Ευρώπης, καθώς και τη στενότερη σύσφιγξη των σχέσεων με τις γειτονικές χώρες.³⁶⁷ Το ανωτέρω πλαίσιο αποτυπώνει και τις γενικότερες συνισταμένες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου, οι οποίες συναρθρώνονταν με τις ευρύτερες ψυχροπολεμικές συνθήκες, αλλά και σημαντικές περιφερειακές ιστορικές αντιπαλότητες,³⁶⁸ οι οποίες

³⁶⁵ Για μία αναλυτικότερη περιγραφή των βασικών πολιτικών κατά την περίοδο της κεντρικής διακυβέρνησης, βλ. Γ. Στεφανίδης, «Μετά τον Εμφύλιο. Η περίοδος των κυβερνήσεων συνεργασίας», στο: *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος...ό.π.*, σσ. 87-109, Γεώργιος Πολιτάκης, «Οι πρωθυπουργίες Πλαστήρα και η οικονομία», στο: *Ιστορικό-Πολιτικό Συνέδριο...ό.π.*, σσ. 157-170, Απόστολος Αγελαράκης, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το «Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα». Η καταλυτική παρουσία του στις «κεντρώες» κυβερνήσεις (1950-51)», στο: *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 χρόνια παρουσίας...ό.π.*, σσ. 365-393, και Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας, *Τα πεπραγμένα της κυβέρνησεως Πλαστήρα-Βενιζέλου*, Αθήνα 1952.

³⁶⁶ *Η αυριανή Ελλάδα. Πρόγραμμα του Κόμματος Φιλελευθέρων*, Αθήνα 1950, και *IAMM*, ΑΝΠ, «*Ιδρυτικά της ΕΠΕΚ*», ΑΕ 372.

³⁶⁷ *ΕΠΣΒ*, 24 Απριλίου 1950, σσ. 9-12.

συνίσταντο στον απαρέγκλιτο δυτικό προσανατολισμό, στον σεβασμό των κανόνων του διεθνούς δικαίου, στην κατοχύρωση της εθνικής ασφάλειας και της εδαφικής ακεραιότητας, καθώς και στη διατήρηση φιλικών σχέσεων με τα γειτονικά κράτη.³⁶⁹

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, κεντρικός πυλώνας στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής των κεντρικών κυβερνήσεων αποτέλεσε η ένταξη της χώρας στο ευρύτερο σύστημα συλλογικής ασφάλειας του δυτικού συνασπισμού. Ήδη, από τον Μάιο του 1950, η κυβέρνηση Πλαστήρα υπέβαλε επίσημο αίτημα εισόδου στο NATO, μετά από αντίστοιχο και της Τουρκίας, το οποίο όμως απορρίφθηκε. Ωστόσο, η έκρηξη του πολέμου της Κορέας, τον Ιούνιο του 1950, η οποία οδήγησε σταδιακά στη γενικότερη αναθεώρηση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής και στην εντατικοποίηση της στρατιωτικής οργάνωσης του δυτικού κόσμου, είχε θετικό αντίκτυπο και στην προσπάθεια της ένταξης των δύο χωρών στο NATO. Ειδικότερα, τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, οι ΗΠΑ παρουσιάστηκαν θετικά διακείμενες αναφορικά με τη σύνδεση της Ελλάδας και της Τουρκίας με τον αμυντικό σχεδιασμό του NATO, ενώ τον Δεκέμβριο, η κυβέρνηση Βενιζέλου ως «κίνηση καλής θέλησης», διέθεσε στον διεθνή συνασπισμό του ΟΗΕ στην Κορέα μία πλήρη επανδρωμένη ελληνική ταξιαρχία υπό τον στρατηγό Σόλωνα Γκίκα. Τελικά, η απόφαση για την εισδοχή των δύο χωρών ελήφθη τον Σεπτέμβριο του 1951, κατά τη διάρκεια της διάσκεψης του Ατλαντικού Συμφώνου στον Καναδά.³⁷⁰

Στις 18 Φεβρουαρίου 1952, η Βουλή με μεγάλη πλειοψηφία επικύρωσε τη συνθήκη ένταξης της χώρας στο NATO, γεγονός που αποτελούσε αναμφισβήτητα μια μεγάλη επιτυχία για τις κεντρικές κυβερνήσεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομιλία του Πλαστήρα που τόνισε ότι *«διά της εισδοχής τιμάται ο ελληνικός λαός, τιμούνται αι θυσίαι του, τιμάται ο ελληνικός στρατός, ενώ η χώρα εξασφαλίζεται από κάθε επίθεση οπιοθενδήποτε προερχομένην από τους ελεύθερους λαούς... Αι άλλαι θεωρίαι περί ουδετερότητος και περί «ειρηνεύσεων» είναι θεωρίαι, αι οποίαι δεν έχουν καμμίαν σχέσιν με το γεγονός αυτό... είναι αδύνατον και δεν πρέπει να γίνεται λόγος ότι η Ελλάς ημπορεί να ακολουθήση άλλην πολιτικήν από εκείνην, η οποία επιβάλλεται υπέρ ποτέ άλλοτε σήμερον. Η Ελλάς πρέπει να είναι ανάμεσα εις τα έθνη του*

³⁶⁸ Ευ. Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων. Η Ελλάδα και ο ψυχρός πόλεμος (1952-1967)*, Πατάκης, Αθήνα 2009, σσ. 28-29.

³⁶⁹ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981*, Τόμ. Β', Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2005, σσ. 11-13.

³⁷⁰ Στεφανίδης, *Από τον Εμφύλιο...ό.π.*, σσ. 61-65.

*συνασπισμού του βορειοατλαντικού συμφώνου, διότι η ουδετερότης κάθε άλλο παρά είναι δυνατή, ουδέ πιστευτή ιδίως εδώ εις την χώραν μας, η οποία εδοκίμασε τον τελευταίον πόλεμον και ηναγκάσθη να εισέλθη εις τούτον χωρίς να τον προκαλέση».*³⁷¹

Πέρα από τη σημαντική κάλυψη του κενού ασφαλείας της χώρας μέσω της ένταξης στο NATO, οι κεντρικές κυβερνήσεις επεδίωξαν την περαιτέρω πρόσδεση με έτερες σημαντικές συσσωματώσεις του δυτικού συνασπισμού, εστιασμένες στον χώρο της Δυτικής Ευρώπης με κύριους άξονες αφενός τον σταθερό φιλοευρωπαϊκό προσανατολισμό της συντριπτικής πλειοψηφίας των πολιτικών δυνάμεων και της κοινής γνώμης με την εξαίρεση της Αριστεράς και αφετέρου την αδήριτη ανάγκη της προώθησης της οικονομικής ανόρθωσης της χώρας.³⁷²

Ειδικότερα, κατά την περίοδο 1950-52 έλαβε χώρα η ίδρυση των ειδικευμένων υπερεθνικών οντοτήτων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα και της Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας.³⁷³ Αν και η Ελλάδα τελικά δεν συμμετείχε σε καμία από τις δύο ανωτέρω συσσωματώσεις, εντούτοις σε κάθε ευκαιρία υπογράμμιζε το έντονο ενδιαφέρον της, αλλά και τις διαμαρτυρίες της για τη μη πρόσκλησή της, όχι τόσο στην ΕΚΑΧ, η οποία σχετιζόταν με τα βιομηχανικά προϊόντα του άνθρακα και του χάλυβα, όσο κυρίως στην ΕΑΚ που αφορούσε τη δημιουργία κοινού ευρωπαϊκού στρατού, αν και το ίδιο το ενδιαφέρον της σύντομα ατόνησε λόγω τόσο της ένταξης στο NATO όσο και της τελικής αποτυχίας της σύστασης της ευρωπαϊκών αμυντικών δομών.³⁷⁴

Παράλληλα, κατά την ίδια χρονική περίοδο, σημειώθηκε θεαματική πρόοδος στις διμερείς σχέσεις με τις κυριότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Ειδικότερα, τον Οκτώβριο του 1950, έλαβε χώρα εκ μέρους του Παπανδρέου, Υπ. Συντονισμού και του Ludwig Erhard, Υπ. Οικονομικών της ΟΔΓ, η υπογραφή ελληνογερμανικής

³⁷¹ *ΕΠΣΒ*, 18 Φεβρουαρίου 1952, σσ. 569-582.

³⁷² Αναλυτικότερα για τη συμμετοχή της Ελλάδας στις διεργασίες ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης κατά την πρώτη μεταπολεμική εποχή, βλ. Μαριέττα Μινώτου, «Η προοπτική της ευρωπαϊκής ενοποίησης μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η επίσημη στάση της Ελλάδας (1946-1950)», *Διαχρονία*, Τόμ. 3-4 (1998), σσ. 3-16.

³⁷³ Αναλυτικότερα για την ΕΚΑΧ και την ΕΑΚ, βλ. John Young, *Η Ευρώπη του ψυχρού πολέμου 1945-1991. Πολιτική Ιστορία*, Πατάκης, Αθήνα 2006, σσ. 95-104.

³⁷⁴ Αναλυτικότερα για τη στάση της Ελλάδας απέναντι στην ΕΚΑΧ και στην ΕΑΚ, βλ. Φωτεινή Τομαή-Κωνσταντοπούλου (επιμ), *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση*, Τόμ. Α', Υπουργείο Εξωτερικών, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 2003.

συμφωνίας για την τοποθέτηση ελληνικών καπνών στη γερμανική αγορά σε αντάλλαγμα της συμμετοχής γερμανικών εταιρειών στη διαδικασία οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας. Επίσης, έλαβαν χώρα η σύναψη ελληνογαλλικής συμφωνίας, τον Νοέμβριο του 1950, η οποία προέβλεπε αντίστοιχη τοποθέτηση ελληνικών αγροτικών προϊόντων στη γαλλική αγορά, καθώς και η σύσφιξη των σχέσεων με την Ιταλία με αποκορύφωμα την επίσημη επίσκεψη του Βενιζέλου, την άνοιξη του 1952, και τη θετική έκβαση στο ζήτημα των ιταλικών πολεμικών επανορθώσεων για τη χρηματοδότηση των έργων εξηλεκτισμού του Αχελώου.³⁷⁵

Αντιστρόφως ανάλογη πορεία, ωστόσο, σημείωσαν οι σχέσεις με τη Μ. Βρετανία, εξαιτίας της ολοένα και δυναμικότερης ανακίνησης του Κυπριακού Ζητήματος, καθώς κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο εντάθηκαν οι πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση της Ένωσης με την Ελλάδα, ενός αιτήματος το οποίο όμως συναντούσε την κατηγορηματική άρνηση της βρετανικής πλευράς.³⁷⁶

Ειδικότερα, στις 20 Μαΐου 1950, έφθασε στην Ελλάδα πολυπληθής κυπριακή αντιπροσωπεία με τους τόμους του δημοψηφίσματος που είχε διενεργηθεί τον Ιανουάριο του ίδιου έτους και το οποίο με ποσοστό περίπου 80% τασσόταν υπέρ της Ένωσης με την Ελλάδα. Η κυβέρνηση Πλαστήρα όμως παρουσιάστηκε ιδιαίτερος διστακτική απέναντι στην ανάληψη οποιασδήποτε πρωτοβουλίας, υποστηρίζοντας την ανάγκη διευθέτησης του συγκεκριμένου ζητήματος «εντός του πλαισίου των σχέσεων μετά της φίλης και συμμάχου δυνάμεως» της Μ. Βρετανίας. Ανάλογη στάση τήρησε και ο Παπανδρέου, ο οποίος σε συνάντησή του με τον δήμαρχο Λευκωσίας ανέφερε ότι «*Η Ελλάς αναπνέει σήμερα με δύο πνεύμονας, τον μεν αγγλικόν, τον δε αμερικανικόν και δι' αυτό δεν ημπορεί λόγω του Κυπριακού να διακινδυνεύση να πάθη ασφυξίαν*».³⁷⁷ Αντίστοιχη, τέλος, ήταν και η επιχειρηματολογία του Acheson, που

³⁷⁵ Γ. Στεφανίδης, «Οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας (1949-1955). Σε αναζήτηση ασφάλειας», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001, σσ. 237-247, και Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 500-502.

³⁷⁶ Αναλυτικότερα για το Κυπριακό Ζήτημα, βλ. Ευ. Χατζηβασιλείου, *Το κυπριακό ζήτημα 1878-1960. Η συνταγματική πτυχή*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.

³⁷⁷ Παρά την ανωτέρω στάση της κυβέρνησης Πλαστήρα, εντούτοις η κυπριακή αντιπροσωπεία έγινε δεκτή με ιδιαίτερα θερμές εκδηλώσεις, ενώ υπέρ της Ένωσης τάχθηκαν τόσο το σύνολο του ελλαδικού Τύπου, όσο και η Εκκλησία της Ελλάδας, η οποία πρωτοστάτησε στην ίδρυση της Πανελλήνιας Επιτροπής Απελευθέρωσης Κύπρου με επικεφαλής τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Σπυρίδωνα, και στη διοργάνωση πληθώρας συλλαλητηρίων, τα οποία θα καταλήξουν πολλές φορές σε συγκρούσεις με τις αστυνομικές δυνάμεις, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 150-154.

επικρότησε τη στάση της κυβέρνησης Πλαστήρα, καθώς θεωρούσε ότι η χώρα «δεν έχει την πολυτέλεια μιας εξωτερικής πολιτικής που κατευθύνεται προς μελλοντικούς εθνικιστικούς στόχους και υπαγορεύεται από τα τρέχοντα λαϊκά συναισθήματα».³⁷⁸

Η εκλογή του Μακάριου Γ΄ στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό στην εντατικοποίηση των πιέσεων προς τις ελληνικές κυβερνήσεις, ώστε να θέσουν ζήτημα αυτοδιάθεσης της Κύπρου στον ΟΗΕ. Ειδικότερα, κατά την επίσκεψη του Μακάριου στην Αθήνα, τον Μάρτιο του 1951, σε μυστική σύσκεψη με τους πολιτικούς αρχηγούς αποφασίστηκε η παραχώρηση στρατιωτικών βάσεων σε Κύπρο και Ελλάδα, ως αντάλλαγμα για την Ένωση, πρόταση την οποία όμως απέρριψε η βρετανική πλευρά.³⁷⁹

Η εξαιρετικά αδύναμη κοινοβουλευτικά, ωστόσο, κυβέρνηση συνεργασίας που προέκυψε από τις εκλογές του 1951 αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα για τη δυναμικότερη διεκδίκηση του Κυπριακού Ζητήματος, δεδομένης της πάγιας θέσης για τη μη διατάραξη των φιλικών της σχέσεων με τη Μ. Βρετανία, αλλά και τις ΗΠΑ ενόψει της ένταξης της χώρας στο NATO.³⁸⁰ Συνεπώς, παρά τις συνεχείς πιέσεις του Μακάριου, εντούτοις η κυβέρνηση συνέχιζε την τήρηση «άψογης στάσης», αν και σύμφωνα με τις προγραμματικές δηλώσεις του Βενιζέλου στη Βουλή, τον Οκτώβριο του 1951, «το ζήτημα αυτό υφίσταται και παρακολουθείται συστηματικώς και δεν θα παύσωμεν να επιδιώκωμεν την επίλυσιν του σύμφωνα με τους εθνικούς πόθους».³⁸¹ Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί και μια σημαντική παρέκκλιση από την ανωτέρω πάγια αρχή. Ειδικότερα, στις 22 Νοεμβρίου 1951, ο Μαύρος, Υφυπ. Εξωτερικών, στην ομιλία του στην Επιτροπή Κηδεμονιών του ΟΗΕ, έκανε αναφορά στο δημοψήφισμα του 1950, το οποίο εξέφραζε «την επιθυμίαν και θέλησιν του λαού της Κύπρου προς αυτοδιάθεσιν», εκφράζοντας την ελπίδα ότι η Μ. Βρετανία τελικά «θα ικανοποιήσει τους πόθους της Κύπρου»,³⁸² χωρίς ωστόσο η κυβέρνηση να αναλάβει κάποια περαιτέρω πρωτοβουλία ως προς τη διεθνοποίηση του Κυπριακού Ζητήματος.

Η ανωτέρω εξέλιξη οδήγησε στην οργάνωση φοιτητικής κινητοποίησης στην Αθήνα, την ίδια ημέρα, η οποία όμως διαλύθηκε βιαίως από την αστυνομία, γεγονός

³⁷⁸ *FRUS*, V, 1950, σσ. 378-379.

³⁷⁹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 399-403.

³⁸⁰ Στεφανίδης, «*Οι εξωτερικές σχέσεις...ό.π.*», σσ. 245-246.

³⁸¹ *ΕΠΣΒ*, 31 Οκτωβρίου 1951, σσ. 9-12.

³⁸² Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 404-409.

που προκάλεσε σωρεία αντιδράσεων εκ μέρους της αντιπολίτευσης στη Βουλή. Ωστόσο, ο Ρέντης, Υπ. Εσωτερικών, υποστήριξε ότι «τα θέματα της εθνικής πολιτικής δεν δύνανται να αποτελούν αντικείμενον διαχείρισεως εκ του πεζοδρομίου» και ότι το συγκεκριμένο ζήτημα θα έπρεπε να το χειριστεί η κυβέρνηση διά της διπλωματικής οδού και σε συνεννόηση με τους Συμμάχους.³⁸³ Αντίστοιχο συλλαλητήριο, τέλος, έλαβε χώρα, τον Μάιο του 1952, με οργανωτή την Πανελλήνια Επιτροπή Ένωσης Κύπρου, προκαλώντας εκ νέου αντιπαράθεση στη Βουλή, με τον Μαύρο, Υφυπ. Εξωτερικών, να δηλώνει ότι η κυβέρνηση υποχρεούταν να χειριστεί το Κυπριακό με προσοχή στο πλαίσιο της διατήρησης της αγγλοελληνικής φιλίας.³⁸⁴

Το καλοκαίρι του 1952, ο Μακάριος επιχείρησε για τελευταία φορά όσον αφορά την περίοδο διακυβέρνησης του Κέντρου, να αποσπάσει μια σαφή δέσμευση αναφορικά με την προσφυγή στον ΟΗΕ, όμως ο Βενιζέλος έθεσε ως όρο τη σύμφωνη γνώμη της αντιπολίτευσης, ενώ από την πλευρά του ο Παπάγος αρνήθηκε να πάρει ξεκάθαρη θέση. Έτσι, ο Βενιζέλος υποσχέθηκε στον Μακάριο να επανεξετάσει το θέμα στο μέλλον, αντικρούοντας τις κατηγορίες εναντίον της κυβέρνησης για «έλλειψη πατριωτισμού» και υπογραμμίζοντας προς τον αρχιεπίσκοπο ότι «δεν πρόκειται να διευθύνετε την εξωτερικήν πολιτικήν της Ελλάδος».³⁸⁵

Πέρα από την ενίσχυση των δεσμών της Ελλάδας με τον δυτικό συνασπισμό, σημαντική πρόοδος επήλθε και ως προς τη βελτίωση των σχέσεων με τις γειτονικές χώρες και κυρίως με τη Γιουγκοσλαβία και την Τουρκία, υπό το πρίσμα της περαιτέρω κάλυψης του κενού ασφαλείας της χώρας σε περιφερειακό επίπεδο.³⁸⁶

Όσον αφορά τη Γιουγκοσλαβία, η κυβέρνηση Πλαστήρα, με την ενεργό υποστήριξη και των ΗΠΑ, εργάστηκε προς την κατεύθυνση της αποκατάστασης των διμερών σχέσεων, με ιδιαίτερη έμφαση σε ζητήματα, όπως η επιστροφή των χιλιάδων ελληνοπαίδων που είχαν μεταφερθεί στην χώρα από τον ΔΣΕ κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, η επανασύνδεση των σιδηροδρομικών, ταχυδρομικών και τηλεγραφικών γραμμών, η λειτουργία της ελεύθερης ζώνης του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, αλλά κυρίως η εγκατάλειψη της αξίωσης περί ύπαρξης σλαβόφωνης μακεδονικής μειονότητας στην Ελλάδα. Από την πλευρά της, και η Γιουγκοσλαβία,

³⁸³ *ΕΠΣΒ*, 23 Νοεμβρίου 1951, σσ. 62-71.

³⁸⁴ *Στο ίδιο*, 14 Μαΐου 1952, σσ. 1237-1242.

³⁸⁵ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 513-519.

³⁸⁶ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων...ό.π.*, σσ. 43-50.

επιθυμούσε τη σύσφιγξη των σχέσεων με την Ελλάδα, και κατ' επέκταση με τη Δύση, λόγω της απομόνωσής της, μετά τη ρήξη μεταξύ Τίτο-Στάλιν το 1948.³⁸⁷

Ειδικότερα, κατά τις προγραμματικές δηλώσεις στη Βουλή, τον Απρίλιο του 1950, ο Πλαστήρας ανήγγειλε την απόφαση για εκατέρωθεν ανταλλαγή πρεσβευτών. Ωστόσο, οι δηλώσεις του Καρντέλι, του Γιουγκοσλάβου ΥΠΕΞ, τον Μάιο του 1950, περί ύπαρξης «μακεδονικής μειονότητας» στην Ελλάδα, ανέκοψαν το ανωτέρω θετικό κλίμα.³⁸⁸ Μετά όμως από τις έντονες αμερικανικές πιέσεις, οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών ομαλοποιήθηκαν εκ νέου με την απόφαση της κυβέρνησης Βενιζέλου, τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, για την ανταλλαγή πρεσβευτών και την υπογραφή συμφωνιών για την απόδοση των κρατούμενων Ελλήνων αιχμαλώτων πολέμου και της αποδοχής της αποστολής εκπροσώπων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού για τα παιδιά που επιθυμούσαν την επιστροφή τους στην Ελλάδα.³⁸⁹

Όσον αφορά την Τουρκία, η βελτίωση των διμερών σχέσεων προήλθε κυρίως από την ανάγκη διαμόρφωσης κοινού μετώπου με απώτερο σκοπό την επίτευξη του στόχου της ένταξης στο NATO. Ειδικότερα, το καλό κλίμα μεταξύ των δύο χωρών, πριν την απαρχή των έντονων τριβών εξαιτίας της ανακίνησης του Κυπριακού, επισφραγίστηκε με τις επισκέψεις του Βενιζέλου, τον Ιανουάριο του 1952, στην Άγκυρα και του Αντνάν Μεντερές, του Τούρκου πρωθυπουργού και του Φουάτ Κιοπρουλού, του Τούρκου ΥΠΕΞ, τον Απρίλιο στην Ελλάδα, ενώ τον Ιούνιο του ίδιου έτους, έλαβε χώρα επίσημη επίσκεψη του ελληνικού βασιλικού ζεύγους στην Τουρκία, η πρώτη μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης του 1453.³⁹⁰

Υπό το παραπάνω πρίσμα, τέλος, θα πρέπει να επισημανθούν και οι διάφορες πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση της κάλυψης του κενού ασφαλείας της χώρας και σε περιφερειακό επίπεδο μέσω της σύναψης ενός Βαλκανικού Συμφώνου με την Τουρκία και τη Γιουγκοσλαβία, αμφότερες όμως τελικά δεν τελεσφόρησαν.³⁹¹

Αντιστρόφως ανάλογη πορεία χαρακτήρισε τις σχέσεις της Ελλάδας, κατά την περίοδο των κεντρικών κυβερνήσεων, τόσο με την Αλβανία και τη Βουλγαρία, λόγω

³⁸⁷ Σβολόπουλος, *ό.π.*, σσ. 58-60.

³⁸⁸ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 243-244.

³⁸⁹ *ΕΠΣΒ*, 30 Νοεμβρίου 1950, σσ. 125-132.

³⁹⁰ Θάνος Βερέμης, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*. Σάκκουλας, Αθήνα 1988, και Άγγελος Συρίγος, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Πατάκης, Αθήνα 2015.

³⁹¹ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 43-50.

της επενέργειας των ευρύτερων ψυχροπολεμικών διαιρέσεων, καθώς και των ιστορικών περιφερειακών αντιπαλοτήτων,³⁹² με αποκορύφωμα την ανταλλαγή εκατέρωθεν πυρών, τον Ιούλιο του 1952, με αφορμή τη ματαίωση της βουλγαρικής απόπειρας κατάληψης της νησίδας Γ στον ποταμό Έβρο.³⁹³

Συνεπώς, στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής κεντρικές συνισταμένες των κεντρικών κυβερνήσεων αποτέλεσαν η περαιτέρω πρόσδεση της χώρας στο πλαίσιο του δυτικού συνασπισμού, μέσω της ένταξης στο ΝΑΤΟ και της εμβάθυνσης των διμερών σχέσεων με τα σημαντικότερα δυτικοευρωπαϊκά κράτη. Επίσης, η ενίσχυση των καλών διμερών σχέσεων με την Τουρκία και την Γιουγκοσλαβία. Τέλος, η υιοθέτηση υπεύθυνης στάσης στο Κυπριακό και η αποφυγή της επιλογής της διεθνοποίησής του στον ΟΗΕ, παρά τις ισχυρές πιέσεις τόσο του αρχιεπισκόπου Μακάριου όσο και της ελληνικής και κυπριακής κοινής γνώμης, με κύριο γνώμονα τη διαφύλαξη των καλών συμμαχικών σχέσεων με τη Μ. Βρετανία και τις ΗΠΑ.

Αναμφισβήτητα, στις ανωτέρω επιτυχίες των κεντρικών κυβερνήσεων θα πρέπει να επισημανθεί ο κεντρικός ρόλος του Σοφοκλή Βενιζέλου μέσω της προσαρμογής των βασικών βενιζελικών παραδοχών της περιόδου του Μεσοπολέμου, και ιδίως της οργανικής ένταξης της χώρας στον δυτικό συνασπισμό και της εμβάθυνσης των σχέσεων σε περιφερειακό επίπεδο με την Τουρκία και τη Γιουγκοσλαβία σε συνάρτηση με τις ευρύτερες ψυχροπολεμικές αναγκαιότητες.³⁹⁴

³⁹² Σβολόπουλος, *ό.π.*, σσ. 52-56.

³⁹³ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 246.

³⁹⁴ Ευ. Χατζηβασιλείου, «Εξωτερική πολιτική και επιλογή κόσμων. Προσλήψεις του διεθνούς συστήματος κατά την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου (1945-1952)», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, Τόμ. Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σσ. 267-284 και «Σοφοκλής Βενιζέλος: Μία εναλλακτική πρόταση για την εξωτερική πολιτική, 1953-1963», στο: *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος...ό.π.*, σσ. 139-157.

B. Εσωτερική πολιτική

Μέσα από την ανάλυση των βασικών προγραμματικών κειμένων του ΚΦ και της ΕΠΕΚ,³⁹⁵ καθώς και την παράθεση των κυριότερων κυβερνητικών πολιτικών των κεντρικών κομμάτων θα επιχειρηθεί η ανίχνευση των βασικών ιδεολογικών αξόνων τους ως προς τον εκδημοκρατισμό και την περαιτέρω πολιτική φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος. Κεντρικές συνισταμένες της πολιτικής τους συνίσταντο στην εγκαθίδρυση συνθηκών ισοπολιτείας για όλους τους πολίτες ανεξαιρέτως, μέσω της εφαρμογής των μέτρων επιείκειας και της κατάργησης των πάσης φύσεως διώξεων με την ταυτόχρονη όμως διαφύλαξη της εθνικής ασφάλειας, καθώς και στην υπαγωγή των ενόπλων δυνάμεων υπό τον έλεγχο της επίσημης πολιτικής εξουσίας και του περιορισμού στα αμιγώς στρατιωτικά καθήκοντα τους.

Εξίσου σημαντικός ιδεολογικός πυλώνας των κεντρικών κομμάτων αποτελούσε η αντιμετώπιση του κομμουνισμού με πολιτικά μέσα, κάνοντας σαφή διάκριση μεταξύ από την μία πλευρά της ηγεσίας και των ενεργών μελών του ΚΚΕ, απέναντι στα οποία θα έπρεπε να συνεχιστεί η απαγόρευση της δράσης τους, ώστε να εξασφαλιστεί οποιαδήποτε ανατρεπτική μελλοντική τους ενέργεια. Από την άλλη πλευρά, θα έπρεπε να επιδειχθεί, ιδιαίτερη μέριμνα για όλους εκείνοι οι οποίοι είχαν «στιγματιστεί» από τη συμμετοχή τους στο κίνημα της Εθνικής Αντίστασης μέσω του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και στον εμφύλιο πόλεμο μέσω του ΔΣΕ, αλλά είχαν πλέον αποστασιοποιηθεί. Παράλληλα, η υιοθέτηση της πολιτικής της ειρήνευσης εκ μέρους των κεντρικών κομμάτων εξυπηρετούσε και τον κύριο στόχο τους, δηλαδή της προώθησης της ανασυγκρότησης της χώρας, μέσω της εξασφάλισης συνθηκών «κοινωνικής ειρήνης» και της συνακόλουθης δημιουργίας ενός ευνοϊκού πλαισίου για την άνοδο του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων και κατά συνέπεια της απομάκρυνσής τους από τη γενικότερη ρητορική του ΚΚΕ.

Παρά τη θεμελιώδη σημασία, όμως, για τα κεντρώα κόμματα των ανωτέρω ιδεολογικών προταγμάτων, εντούτοις θα πρέπει να επισημανθεί ότι δεν υπήρχε ομοφωνία αναφορικά με την ειδικότερη υιοθέτηση και υλοποίησή τους, γεγονός που αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα ενδοπαραταξιακής διαφοροποίησης. Ειδικότερα,

³⁹⁵ *Η αυριανή Ελλάδα. Πρόγραμμα του Κόμματος Φιλελευθέρων*, Αθήνα 1950, και *IAMM, ANΠ, «Ιδρυτικά της ΕΠΕΚ»*, ΑΕ 372.

ιδίως για την ΕΠΕΚ ήταν υψηλής συμβολικής σημασίας, δεδομένου ότι η πολιτική της ειρήνευσης αποτελούσε μία εκ των βασικότερων προγραμματικών αρχών της. Αντίθετα, το ΚΦ και το ΔΣΚ ήταν υπέρμαχοι πιο συντηρητικών πολιτικών, δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στην ενίσχυση της πτυχής της ασφάλειας με κύριο επιχείρημα τη μη παρέλευση ικανοποιητικού χρονικού διαστήματος από τον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου, εστιάζοντας στη σταδιακή αποκατάσταση των όποιων αδικιών.

Ιδιαίτερα ανασταλτικό παράγοντα, τέλος, ως προς την υιοθέτηση μιας πιο «γενναιόδωρης» πολιτικής στον συγκεκριμένο τομέα, πέρα από τις διάφορες ενδοπαραταξιακές αιτίες, αποτελούσε και η διαρκής προσπάθεια εκ μέρους των κεντρικών κομμάτων της απόσχισης των κατηγοριών των εκπροσώπων τόσο των διαφόρων υπερθεσμικών κέντρων εξουσίας όσο και της παράταξης της Δεξιάς «περί συνοδοιπορίας και μειωμένων αντιστάσεων τους απέναντι στην Αριστερά», σε συνδυασμό και με το κυρίαρχο αντικομμουνιστικό διεθνές και εγχώριο πλαίσιο, παραγόντων οι οποίοι δυσχέραιναν σημαντικά τις όποιες αγαθές προθέσεις τους.

Όσον αφορά τις ειδικότερες πτυχές της πολιτικής των κεντρικών κυβερνήσεων στους τομείς του εκδημοκρατισμού και της εγκαθίδρυσης συνθηκών ισοπολιτείας, στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης, τον Απρίλιο του 1950, ο Πλαστήρας έσπευσε να διευκρινίσει ότι θα διατηρούνταν αμείωτες οι υλικές δυνάμεις του κράτους για την υπεράσπιση της εθνικής ασφάλειας και της δημόσιας τάξης, προειδοποιώντας ότι όσοι αποτολμήσουν οποιαδήποτε διατάραξη τους, «*θα συναντήσουν αμείλικτον την άμυναν της Πατρίδος και το κράτος του νόμου*».

Η σημαντικότερη μέριμνα της κυβέρνησης, ωστόσο, σύμφωνα με τον λόγο του Πλαστήρα, θα έπρεπε να εστιαστεί «*στο πλήθος των ανθρώπων οι οποίοι παρεσύρθησαν είτε από απατηλά κηρύγματα, από ψυχώσεις ομαδικάς και ατυχείς συγκυρίας, είτε από κακήν μεταχείρισιν των οργάνων του Κράτους ή ανευθύνων σφετεριστών της κρατικής εξουσίας. Και αυτή η κατηγορία των θυμάτων θα πρέπει να επανέλθη εις τους κόλπους της εθνικής οικογενείας. Με την πειθώ και την επαγρύπνησιν οφείλομεν να τους αποσπάσωμεν από τον θανάσιμον εναγκαλισμόν της εγκληματικής ηγεσίας των. Η Ελλάς χρειάζεται όλα τα τέκνα της. Η αμνήστευσις των μεταμελημένων δεν υπαγορεύεται μόνον από το αίσθημα της γενναιοψυχίας. Καλώς εφαρμοζόμενα τα μέτρα επιεικείας αποτελούν κατ' εξοχήν μέτρα ασφαλείας. Διότι συντελούν και εις την αριθμητικήν ελάττωσιν των οπαδών και εις τον ηθικόν*

*αφοπλισμόν του εχθρού. Αλλά όσον είμεθα πρόθυμοι εις την ευρείαν εφαρμογήν μέτρων επιεικείας υπέρ των θυμάτων, τόσον αρνούμεθα την αμνησίαν, η οποία θα περιελάμβανε τα ηγετικά εγκληματικά και αμετανόητα στελέχη του συμμοριτισμού».*³⁹⁶

Συνεπώς, μέσα από την παράθεση των ανωτέρω απόψεων του Πλαστήρα, οι οποίες σημειωτέον απηχούσαν το σύνολο των κεντρικών κομμάτων, εκδηλώνεται μια σαφής συντηρητικότερη στροφή της ΕΠΕΚ, καθώς οι προεκλογικές διακηρύξεις του περί πλήρους ειρήνευσης και γενικευμένης χορήγησης αμνηστίας περιορίστηκαν μετεκλογικά στην αποκατάσταση των αδικιών του παρελθόντος και στην επίδειξη μέριμνας μόνο για τους «μεταμελημένους και παραπλανηθέντες», προσομοιάζοντας έτσι περισσότερο με τις πιο συντηρητικές θέσεις του ΚΦ και του ΔΣΚ. Επίσης, σημαντική διαφορά ανακύπτει και σε επίπεδο φρασεολογίας, καθώς στην ομιλία του ο Πλαστήρας πλέον έκανε λόγο για «ξενοκίνητο συμμοριτισμό» και όχι για «εμφύλιο πόλεμο», υποδηλώνοντας μία σαφή απόπειρα απόσεισης των κατηγοριών περί «αμφισβητούμενης εθνικοφροσύνης» της ΕΠΕΚ.

Παράλληλα, κατέστη εμφανής και η έτερη βασική ιδεολογική συνισταμένη του κεντρώου χώρου ως προς την αντιμετώπιση του κομμουνισμού με πολιτικά μέσα, μέσω της εγκαθίδρυσης συνθηκών ισοπολιτείας και της υιοθέτησης «γενναιόδωρων» μέτρων οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Ειδικότερα, ο Πλαστήρας υποστήριξε ότι: *«Με τον κομμουνισμόν ευρίσκομαι εις βασικήν αντίθεσιν. Διότι εγώ πιστεύω εις την λαϊκήν κυριαρχίαν, εις τας ελευθερίας του ατόμου και εις τους δημοκρατικούς θεσμούς, ενώ αντιθέτως ο κομμουνισμός είνε καθεστώς ολοκληρωτικόν και στηρίζεται επί της θελήσεως των ολίγων και συνεπώς επί αρχών μη συμβιβαζομένων με τας αρχάς των ελευθέρων ιδεών. Προς την Δεξιάν πτέρυγα δεν διαφωνώ ως προς τας αρχάς, διαφωνώ μόνον ως προς τον τρόπον της αντιμετώπισεως του κομμουνισμού. Διότι δεν χρειάζεται ούτε η βία ούτε η τυφλή αδιαλλαξία. Διότι, η βία προκαλεί την βίαν. Ημείς πιστεύομεν ότι η αντιμετώπισις του κομμουνισμού επιτυγχάνεται μόνον με την εφαρμογήν των νόμων, των νομίμων δυνάμεων του Κράτους, ιδίως των κοινωνικών βελτιώσεων, της ισοπολιτείας και της δικαιοσύνης».*³⁹⁷

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, στα μέσα Μαΐου του 1950, ανακοινώθηκε από την κυβέρνηση Πλαστήρα η αντικατάσταση των διοικητών της Μακρονήσου, καθώς και

³⁹⁶ *ΕΠΣΒ*, 24 Απριλίου 1950, σσ. 14-17.

³⁹⁷ *Στο ίδιο*, 28 Απριλίου 1950, σσ. 80-95.

η σταδιακή κατάργηση των έκτακτων στρατοδικείων και η μεταφορά των εκκρεμών υποθέσεων τους στα κοινά πολιτικά ποινικά δικαστήρια.³⁹⁸ Η κρισιμότερη, όμως, «μάχη» στον τομέα της πολιτικής της ειρήνευσης έλαβε χώρα, στις 6 Ιουνίου 1950, ημέρα κατάθεσης στην Βουλή, πέντε σχετικών νομοσχεδίων.³⁹⁹ Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι την εισήγηση των ανωτέρω νομοσχεδίων εκ μέρους της κυβερνητικής πλευράς ανέλαβε ο Παπανδρέου. Μάλιστα, ο Πλαστήρας, όχι μόνο δεν ήταν παρών στη σχετική συνεδρίαση, αλλά είχε μεταβεί στο Παρίσι για να προεδρεύσει στη Σύνοδο των Υπουργών των χωρών του Συμβουλίου της Ευρώπης.⁴⁰⁰

Συνεπώς, σε μία κομβική συνεδρίαση τόσο για το μέλλον της κυβέρνησης όσο και για την πολιτική αξιοπιστία της ΕΠΕΚ, ο Πλαστήρας άφησε την πρωτοβουλία των κινήσεων στον Παπανδρέου, ο οποίος, όπως ήδη αναφέρθηκε, ήταν υπέρμαχος μιας πιο περιορισμένης εφαρμογής των μέτρων επιείκειας, υποδηλώνοντας έτσι μια σαφή έλλειψη πολιτικού αισθητήριου εκ μέρους του πρωθυπουργού με την αδυναμία συνειδητοποίησης της θεμελιώδους σημασίας του διακυβεύματος από την τελική έκβαση στον συγκεκριμένο τομέα πολιτικής, προτιμώντας αντ' αυτού να λάβει μέρος σε μία ήσσοнос σημασίας διπλωματική συνάντηση.

Όσον αφορά το καθ' αυτό περιεχόμενο της ομιλίας του, ο Παπανδρέου τόνισε αρχικά ότι ο «αγώνας δεν ήταν εμφύλιος, αλλά εθνικός», κάνοντας μία ιστορική αναδρομή στην πολιτική του διεθνούς κομμουνισμού, αλλά και του ΚΚΕ, τασσόμενος εναντίον της παροχής γενικής αμνηστίας. Στη συνέχεια του λόγου του, ο αρχηγός του ΔΣΚ υποστήριξε ότι «*Το πρώτον καθήκον μας είναι απέναντι της υλικής δύναμεις του κομμουνισμού, να έχωμεν πλήρη και άγρυπνον την υλικήν δύναμιν του κράτους*» μέσω του εθνικού στρατού, των σωμάτων δημοσίας ασφαλείας και των ΜΕΑ, «*καθώς μόνον το ένοπλον χωριό καθιστά αδύνατον την υποτροπήν του συμμοριτισμού*», ενώ πέρα των υλικών μέσων, ο Παπανδρέου επέμεινε και στην ανάγκη καταπολέμησης του κομμουνισμού με μέσα τόσο πολιτικά, όπως η ισοπολιτεία και η δικαιοσύνη, όσο και κοινωνικά, όπως η κοινωνική δικαιοσύνη.⁴⁰¹

Ειδικότερα, τα προτεινόμενα μέτρα επιείκειας αφορούσαν την παροχή «ευεργετημάτων εις τους αυθορμήτως προσερχομένους και παραδιδόμενους

³⁹⁸ Στεφανίδης, *Από τον Εμφύλιο...ό.π.*, σ. 122.

³⁹⁹ *ΕΠΣΒ*, 6 Ιουνίου 1950, σσ. 279-290.

⁴⁰⁰ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 161.

⁴⁰¹ *ΕΠΣΒ*, 6 Ιουνίου 1950, σσ. 279-290.

συμμορίτας», τη σταδιακή επαναφορά διωχθέντων δημοσίων υπαλλήλων, την προσωρινή απόλυση υπό όρους καταδίκων, την αναθεώρηση των αποφάσεων των έκτακτων στρατοδικείων, την αναστολή των θανατικών ποινών και την μετατροπή τους σε ισόβια κάθειρξη, την εξέταση μεγαλύτερου αριθμού αιτήσεων από το Συμβούλιο Χαρίτων, καθώς και το κλείσιμο του στρατοπέδου της Μακρονήσου.

Συνεπώς, μέσα από την παράθεση των βασικών σημείων των ανωτέρω νομοσχεδίων, προκύπτει η σαφής επικράτηση των απόψεων του Παπανδρέου στο ζήτημα της πολιτικής της ειρήνευσης με κεντρικές συνισταμένες την υιοθέτηση μιας διαδικασίας εξέτασης κάθε ατομικής περίπτωσης ξεχωριστά από αρμόδιες επιτροπές, καθώς και τη συνέχιση της νομοθεσίας των κατασταλτικών μέτρων. Ουσιαστικά, επρόκειτο για ακύρωση των προεκλογικών δεσμεύσεων του Πλαστήρα περί λήθης του παρελθόντος, καθώς προτιμήθηκε μία διαδικασία σαφώς πιο χρονοβόρα η οποία δεν προσέφερε άμεση λύση στην άρση των διώξεων και των αποκλεισμών. Εξίσου σημαντική παρέκκλιση σε σχέση και με το πιο προοδευτικό πρόγραμμα της ΕΠΕΚ αποτελούσε και η εξαγγελία για τη συνέχιση της λειτουργίας των ΤΕΑ στην ύπαιθρο, σωμάτων ασφαλείας τα οποία κατηγορούνταν για σωρεία αυθαιρεσιών, διαιωνίζοντας έτσι το κατασταλτικό πλέγμα της εμφυλιοπολεμικής περιόδου.

Κατά συνέπεια, εντός των κόλπων της ΕΠΕΚ, έλαβαν χώρα ιδιαίτερα ισχυρές αντιδράσεις με προεξάρχοντα τον Καρτάλη, ο οποίος ζήτησε τη διεύρυνση των μέτρων επιείκειας, ενώ αντίθετα ο Πλαστήρας υπερασπίστηκε πλήρως το περιεχόμενο της ομιλίας του Παπανδρέου.⁴⁰² Παράλληλα, θα πρέπει να αναφερθεί και η ριζική μεταστροφή της αμερικανικής στάσης, λόγω της έκρηξης του Πολέμου της Κορέας, με την άσκηση πιέσεων προς την κυβέρνηση Πλαστήρα για την εγκατάλειψη του προγράμματος ειρήνευσης με κύριο επιχείρημα ότι θα έπληττε το ηθικό των ενόπλων δυνάμεων. Άμεσο παρεπόμενο αποτέλεσε η έκδοση ανακοίνωσης, στις 26 Ιουλίου 1950, από το πρωθυπουργικό γραφείο με την οποία η κυβέρνηση, επικαλούμενη την επιδείνωση της διεθνούς κατάστασης, δήλωνε ότι θα ευθυγράμμιζε την πολιτική της με αυτήν των Συμμάχων και ότι θα ανέβαλε την εφαρμογή του προγράμματος ειρήνευσης,⁴⁰³ ενώ μετά και τις έντονες αντιδράσεις των δύο

⁴⁰² Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 169-170.

⁴⁰³ *FRUS*, V, 1950, σσ. 386-387.

κυβερνητικών εταίρων του, ο Πλαστήρας συναίνεσε και στην απόσυρση του πέμπτου νομοσχεδίου, που προέβλεπε την αναστολή των θανατικών ποινών.⁴⁰⁴

Συνεπώς, η συζήτηση περί των ειδικότερων μέτρων της πολιτικής ειρήνευσης αποτύπωνε μια σαφή κεντρώα ενδοπαραταξιακή διαμάχη, η οποία άμβλυσε σε σημαντικό βαθμό τις όποιες πιθανότητες συγκρότησης μιας ενιαίας και διακριτής ιδεολογικά παράταξης. Εξίσου ενδεικτικό παράδειγμα της ανωτέρω έντονης ενδοπαραταξιακής ιδεολογικής διαφοροποίησης αποτέλεσε η σοβαρή διάσταση απόψεων μεταξύ Πλαστήρα και Παπανδρέου ως προς το ζήτημα της απόλυσης για λόγους υγείας από την Μακρόνησο, 85 πολιτικών κρατουμένων.⁴⁰⁵

Ειδικότερα, ο Παπανδρέου, στην ομιλία του στη Βουλή, τον Ιούλιο του 1950, υπογράμμισε ότι οι απολύσεις πολιτικών κρατουμένων θα έπρεπε να γίνονταν έπειτα από απόφαση των αρμοδίων αρχών και όχι μετά από κυβερνητικές παρεμβάσεις. Από την άλλη πλευρά, ο Πλαστήρας αν και υποστήριξε ότι το θέμα της Μακρονήσου απτόταν της γενικότερης κυβερνητικής πολιτικής, εντούτοις αρνήθηκε τις κατηγορίες της αντιπολίτευσης ότι η απόλυση των 85 κρατουμένων έλαβε χώρα μετά από προσωπική του παρέμβαση, αναφέροντας ότι την τελική απόφαση έλαβε ο ίδιος ο διοικητής του στρατοπέδου για ανθρωπιστικούς λόγους. Τελικά, η συγκεκριμένη ενδοκυβερνητική κρίση επιλύθηκε με την ανάληψη του Υπ. Δημοσίας Τάξεως, προσωπικά από τον Παπανδρέου και τη μετακίνηση του Πέτρου Γαρουφαλιά, στο Υπ. Εσωτερικών, ενώ στις επικρίσεις των κομμάτων της αντιπολίτευσης, ο αρχηγός του ΔΣΚ ανταπάντησε ότι οι κυβερνητικές μεταβολές δεν ήταν πολιτικές, αλλά προσωπικής φύσης, εντός του πλαισίου του ίδιου συνεργαζόμενου κόμματος.⁴⁰⁶

Μέσα από την εξέταση και της συγκεκριμένης υπόθεσης καθίσταται ακόμα περισσότερο σαφής τόσο η πλήρης επικράτηση των συντηρητικότερων απόψεων του Παπανδρέου όσο και τα περιορισμένα περιθώρια του Πλαστήρα ως προς την εφαρμογή μιας πιο γενναιόδωρης πολιτικής επιείκειας σε εναρμόνιση και με τις αντίστοιχες εξαγγελίες της ίδιας της ΕΠΕΚ. Αποκορύφωμα, ωστόσο, της ανωτέρω έντονης ενδοπαραταξιακής αντίθεσης αποτέλεσε η ίδια η ανατροπή της κυβέρνησης Πλαστήρα, από τους κατά τα άλλα ιδεολογικά συγγενείς εταίρους του, με αφορμή τις

⁴⁰⁴ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 124-125.

⁴⁰⁵ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 169-170.

⁴⁰⁶ *ΕΠΣΒ*, 5 Ιουλίου 1950, σσ. 486-503.

δηλώσεις του, τον Δεκαπενταύγουστο στην Τήνο, με τις οποίες, όπως ήδη αναλύθηκε, τάχθηκε υπέρ της οριστικής παύσης των εκτελέσεων.

Ο σχηματισμός κατά το επόμενο διάστημα διαδοχικών κυβερνήσεων με επικεφαλής τον Βενιζέλο, κατέστησε ακόμα πιο εμφανή την αποτύπωση της ανωτέρω ενδοπαραταξιακής ιδεολογικής διαφοροποίησης ως προς την πολιτική της ειρήνευσης και τη στάση απέναντι στην αντιμετώπιση του κομμουνισμού. Ειδικότερα, στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του στη Βουλή, τον Σεπτέμβριο του 1950, ο Βενιζέλος ως προς την πολιτική του στον τομέα της ειρήνευσης, υπερασπίστηκε την ανάγκη έμφασης στη διατήρηση της εθνικής ασφάλειας, παρά του ότι «ο ξενοκίνητος συμμοριτισμός έχει ευτυχώς συντριβή», λόγω των εγχώριων και διεθνών έκτακτων συνθηκών, προαναγγέλλοντας την υιοθέτηση περιορισμένων μόνο μέτρων επιείκειας, τα οποία συνοψίζονταν στο ότι *«όσοι ηδικήθησαν θα εύρουν δικαιοσύνη. Όσοι μετεμελήθησαν ειλικρινώς, θα εύρουν επιείκειαν. Όσοι εμμένουν εις την υπηρεσίαν των εχθρών της πατρίδος θα καταστούν ακίνδυνοι διά το έθνος»*.⁴⁰⁷

Ως ανταπάντηση, ο Πλαστήρας, στην ομιλία του, τόνισε ότι ο μεγαλύτερος σκόπελος για την κυβέρνηση θα ήταν ο φανατισμός, προσθέτοντας ότι η *«εθνική μας ζωή πρέπει ν' απολυτρωθή από την αντικομμουνιστικήν ψύχωσιν και από το μονοπώλιον της εθνικοφοροσύνης και του πατριωτισμού»*. Παράλληλα, ο Πλαστήρας εστίασε στην ανάδειξη της αντίθεσής του προς την ιδεολογία του κομμουνισμού, κάνοντας ιδιαίτερη αναφορά στη θητεία του ως πρωθυπουργός με την επιτυχή αντιμετώπιση των «Δεκεμβριανών», μέσω της υπογραφής της Συμφωνίας της Βάρκιζας, τονίζοντας ότι *«η ηγεσία του ΚΚΕ είχε καταστή ακίνδυνος διότι εγνώριζεν ότι η κυβέρνησις ήτο αποφασισμένη να επιβάλη την τάξιν προς πάσαν κατεύθυνσιν και διότι είχε απογυμνωθή με την πολιτικήν της ισοπολιτείας που εφηρμόσαμεν»*. Τέλος, ο αρχηγός της ΕΠΕΚ επανέλαβε τις απόψεις του ως προς τον τρόπο αντιμετώπισης του κομμουνισμού, δίνοντας έμφαση στην ανάγκη υιοθέτησης εκτεταμένων μέτρων επιείκειας, καθώς και γενναιόδωρης κοινωνικοοικονομικής πολιτικής.⁴⁰⁸

Από την άλλη πλευρά, ο Παπανδρέου στην ομιλία του, αν και ανασκεύασε τις κατηγορίες της αντιπολίτευσης για αθρόες απελευθερώσεις πολιτικών κρατουμένων, εντούτοις αναφερόμενος στην υπόθεση των 85 κρατουμένων της Μακρονήσου,

⁴⁰⁷ Στο ίδιο, 6 Σεπτεμβρίου 1950, σσ. 7-9.

⁴⁰⁸ Στο ίδιο, 14 Σεπτεμβρίου 1950, σσ. 66-93.

υποστήριξε ότι έγιναν μεν κατόπιν των αποφάσεων των υγειονομικών επιτροπών και του διοικητή του στρατοπέδου, αλλά αφού πρώτα είχε προηγηθεί εντολή του ίδιου του Πλαστήρα, και για αυτόν τον λόγο μετά την ανάληψη του Υπ. Εσωτερικών διέταξε την άμεση επάνοδο τους. Στη συνέχεια, όμως, ο Παπανδρέου τόνισε ότι καθ' όλη τη διάρκεια της κυβέρνησης Πλαστήρα υπήρξε σαφής διάσταση των μεταξύ τους απόψεων στον τομέα της πολιτικής των μέτρων ειρήνευσης.

Παράλληλα, ο Παπανδρέου αναφερόμενος και στις δηλώσεις του Πλαστήρα, τον Δεκαπενταύγουστο στην Τήνο, υποστήριξε ότι *«Αυτό σημαίνει ότι οι κομμουνιστάι ημπορούν να φονεύουν, αλλά δεν έχουν να φοβούνται την ποινήν του θανάτου... Το κήρυγμα είναι επικίνδυνον διά το έθνος. Όσοι το εφαρμόσουν είναι πιθανόν να εξασφαλίσουν και βασιλείαν των ουρανών, αλλά θα χάσουν ασφαλώς την βασιλείαν της γης»*. Επίσης, ο Παπανδρέου επ' ευκαιρία ξεκαθάρισε και τη θέση του απέναντι στον κομμουνισμό, αναφέροντας χαρακτηριστικά: *«Τι σημαίνει κομμουνισμός; Το Κομμουνιστικό Κόμμα είναι η πέμπτη φάλαγξ του κομμουνιστικού πανσλαβισμού. Και τι σημαίνει συνοδοιπορία: σημαίνει πέμπτη φάλαγξ του κομμουνιστικού κόμματος. Και ποιοι είναι οι συνοδοιπόροι; Συνοδοιπόροι είναι όσοι δηλώνουν ότι δεν είναι κομμουνιστάι, αλλά δεν λένουν τίποτα εναντίον του κομμουνισμού... Το αληθές όνομα της ειρηνεύσεως είναι υποτροπή εμφυλίου πολέμου, υποτροπή εντός της χώρας μας πόλεμος από ξενοκίνητα όργανα»*.

Ωστόσο, ο Παπανδρέου στη δευτερολογία του, αν και συμφώνησε με την άποψη του Πλαστήρα ότι για την αντιμετώπιση του κομμουνισμού ήταν αναγκαία η χρήση ιδεολογικών, πολιτικών, κοινωνικών και υλικών μέσων, εντούτοις τον κατηγόρησε για την εσφαλμένη αντίληψή του, στο ότι *«η αθρόα και ανεξέταστος απελευθέρωσις των κρατουμένων κομμουνιστών οδηγεί εις ειρήνευσιν»*, ενώ σύμφωνα με την άποψη του αρχηγού του ΔΣΚ *«οδηγεί εις στελέχωσιν του εχθρού διά να επαναλάβη το έγκλημα της προδοσίας εναντίον της πατρίδος»*.⁴⁰⁹

Όσον αφορά τον Βενιζέλο, στη δευτερολογία του, αν και αναφέρθηκε στον σεβασμό του προς τον Πλαστήρα, εντούτοις πρόσθεσε ότι δεν ήταν δυνατόν να συνεχιστεί η κυβερνητική συνεργασία εφόσον ο στρατηγός *«έταξεν ως πρωταρχικόν σκοπόν της πολιτικής του την ειρήνευσιν της χώρας διά της αποσυμφορήσεως των φυλακών από τους κομμουνιστάς. Το δυστύχημα είναι ότι πιστεύει ειλικρινώς ο*

⁴⁰⁹ Στο ίδιο, 9 Σεπτεμβρίου 1950, σσ. 54-65.

στρατηγός ότι είναι δυνατόν να προσεταιρισθή τους κομμουνιστάς και να τους κάμνη οπαδούς του, όπως επίστευεν και κατά την διάρκειαν του αγώνος, ότι εάν εσχημάτιζε κυβέρνησιν, οι συμμορίται θα του παρέδιδον τα όπλα. Αρνείται ο αρχηγός της ΕΠΕΚ να παραδεχθή ότι ο κομμουνιστής εις οιανδήποτε εθνικότητα και αν ανήκη δεν υπακούει παρά μόνον εις τας διαταγάς της Κομινφόρμ». Τέλος, ο Βενιζέλος ανέφερε ότι «δεν κατέχομαι από μισαλλοδοξίαν όσον αφορά την κοσμοθεωρίαν ή την φιλοσοφίαν του κομμουνισμού, αλλά δεν ανέχομαι τας μεθόδους και τα συστήματα τα οποία μεταχειρίζεται προς επιβολήν του. Είναι μέθοδοι καταλύουσαι κάθε έννοιαν δημοκρατίας και μη διαφέρουσαι καθόλου από τας μεθόδους του φασισμού».⁴¹⁰

Συνεπώς, μέσα από το περιεχόμενο των προγραμματικών δηλώσεων της νέας κυβέρνησης διαπιστώνεται μία σαφής οπισθοδρόμηση σε σχέση με την αντίστοιχη θητεία του Πλαστήρα, καθώς αμφότεροι οι Βενιζέλος και Παπανδρέου ουσιαστικά ανήγγειλαν την αναστολή της υιοθέτησης μιας εκτεταμένης πολιτικής μέτρων επιείκειας. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να επισημανθεί και μία σημαντική ειδοποιός διαφορά όσον αφορά τον Πλαστήρα, ο οποίος έκανε ιδιαίτερη αναφορά στην αντικομμουνιστική του διαδρομή, καθώς από την εποχή της ίδρυσης της ΕΠΕΚ και έπειτα είχε υιοθετήσει μια πιο μετριοπαθή ρητορική απέναντι στην Αριστερά, εν αντιθέσει με τους δύο άλλους πολιτικούς αρχηγούς. Η αιτία για τη συγκεκριμένη ριζική μεταστροφή του Πλαστήρα θα πρέπει να συσχετιστεί με μία συνειδητή προσπάθεια του να αντικρούσει τις κατηγορίες των αντιπάλων του περί «αμφισβητούμενης εθνικοφροσύνης και υποχωρητικότητας απέναντι στην Αριστερά», που οδήγησαν εν μέρει και στην ίδια την ανατροπή της κυβέρνησής του.

Παράλληλα, η ραγδαία επιδείνωση του Πολέμου της Κορέας, κατά το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα, είχε άμεσες επιπτώσεις και στην εσωτερική σκηνή, καθώς σηματοδότησε μεταξύ άλλων και μια περαιτέρω σκλήρυνση της στάσης εναντίον της Αριστεράς.⁴¹¹ Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι και το ίδιο το ΚΚΕ προσέφερε αφορμές για την όξυνση του κλίματος, με την τακτική της διατήρησης ενός παράνομου δικτύου πληροφοριών και ασυρμάτων στο εσωτερικό της χώρας. Άμεσο επακόλουθο, αποτέλεσε η σύλληψη, στις 20 Δεκεμβρίου 1951, του Νίκου

⁴¹⁰ Στο ίδιο, 9 Σεπτεμβρίου 1950, σσ. 54-65.

⁴¹¹ Τρίκκας, ό.π., σσ. 110-111.

Μπελογιάννη και 7 άλλων στελεχών του ΚΚΕ με τις κατηγορίες της παράβασης των νόμων περί κατασκοπείας και κομμουνισμού.⁴¹²

Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου, τον Απρίλιο του 1951, ψήφισε ορισμένα περιορισμένα μέτρα επιείκειας αναφορικά με την παροχή ευεργετημάτων για αδικήματα διαπραχθέντα κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, για αυθορμήτως προσελθόντες αντάρτες, την αναθεώρηση των αποφάσεων στρατοδικείων και την τροποποίηση του νόμου απονομής χάριτος σε καταδίκους.⁴¹³

Μετά τις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1951 και τον σχηματισμό της κυβέρνησης συνεργασίας ΚΦ-ΕΠΕΚ, η ανωτέρω μεταστροφή του Πλαστήρα στον τομέα των μέτρων επιείκειας και η σαφής ευθυγράμμισή του με την πιο συντηρητική στάση του ΚΦ θα γίνει ακόμα πιο έκδηλη με αποκορύφωμα το περιεχόμενο των προγραμματικών δηλώσεων του στη Βουλή, τον Οκτώβριο του 1951, στις οποίες το κομμάτι της ομιλίας του σχετικά με την πολιτική της ειρήνευσης κάλυψε μικρή έκταση, συγκριτικά με την υψηλή συμβολική σημασία της για την ΕΠΕΚ.

Ειδικότερα, ο Πλαστήρας αναφέρθηκε στην ανάγκη *«της συνεργασίας και της ενότητας όλων των Ελλήνων εις την συνολικήν προσπάθειαν επανορθώσεων των ερειπίων εκ της δεκαετούς περιπέτειας του πολέμου, της εχθρικής κατοχής και της καταστροφικής δράσεως του συμμοριτισμού... Τα μέτρα ειρηνεύσεως της κυβερνήσεως θα αποβλέπουν εις την πραγματοποίησιν του εθνικού τούτου σκοπού και δεν θα εξέρχονται των ορίων της επιβαλλομένης μερίμνης και προσοχής διά την περιφρούρησιν της εσωτερικής ασφαλείας και της ανεξαρτησίας και των ελευθεριών του Λαού από πάσης έσωθεν ή έξωθεν επιβουλής»*. Παράλληλα, επιχειρηματολόγησε υπέρ της ανάγκης εφαρμογής των μέτρων επιείκειας, ως απαραίτητου όρου για την προώθηση τόσο της κοινωνικής ειρήνης όσο και της ανασυγκρότησης της χώρας. Ειδικότερα, τόνισε ότι *«μόνον εφόσον εκριζωθούν τα βαθύτερα αίτια, θα εκριζωθή ο κομμουνισμός από τον τόπον μας. Διότι ο κομμουνισμός τρέμει μήπως παύσουν να υπάρχουν εξόριστοι εις τα Νησιά. Τρέμει μήπως καταργηθή η Μακρόνησος. Τρέμει μήπως παύσουν να υπάρχουν άνεργοι. Από πού θα αντλήση τότε τα θύματα; Πως θα εμφανίζεται εις την επιφάνειαν όταν αποκοπούν αι ρίζαι του;»*.⁴¹⁴

⁴¹² Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 436-448.

⁴¹³ *ΕΠΣΒ*, 4 Απριλίου 1951, σσ. 959-994.

⁴¹⁴ *Στο ίδιο*, 31 Οκτωβρίου 1951, σσ. 9-12.

Αποτιμώντας την ανωτέρω στάση του Πλαστήρα, θα πρέπει να αποδοθεί κυρίως στην πικρή του εμπειρία από την προηγούμενη περίοδο διακυβέρνησής του, θεωρώντας την επιμονή του στην υιοθέτηση μιας πιο γενναιόδωρης πολιτικής ειρήνευσης ως βασική αιτία της υπονόμευσης, αλλά και της ανατροπής του τόσο από τα υπερθεσμικά κέντρα εξουσίας όσο και από τους ενδοπαραταξιακούς του εταίρους αντίστοιχα. Ωστόσο, ταυτόχρονα θα πρέπει να επισημανθεί ότι παρά τη φαινομενική αίσθηση της βελτίωσης της κυβερνητικής σταθερότητας, εξαιτίας της εναρμόνισής του Πλαστήρα με τις πιο συντηρητικές θέσεις του ΚΦ, εντούτοις η υιοθέτηση της συγκεκριμένης επιλογής αποξένωνε τα προοδευτικά στρώματα των ψηφοφόρων του κόμματός του, τα οποία προσέβλεπαν στην ΕΠΕΚ ως προς τον περαιτέρω εκδημοκρατισμό και την πολιτική φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος.

Ειδικότερα, η κυβέρνηση Πλαστήρα-Βενιζέλου, τον Δεκέμβριο του 1951, εισήγαγε στη Βουλή τα νομοσχέδια περί μέτρων επιείκειας, τα οποία προέβλεπαν αναθεωρήσεις των δικών όσων είχαν καταδικαστεί για παράβαση του Γ΄ Ψηφίσματος από έκτακτα στρατοδικεία από το 1946 έως την 1^η Δεκεμβρίου 1951, ευεργετήματα για τους «αυθορμήτως παραδιδόμενους» οι οποίοι διώκονταν για αδικήματα που είχαν τελεστεί έως την 1^η Νοεμβρίου 1951, τη παραχώρηση του δικαιώματος στον Υπ. Δικαιοσύνης, μετά και τη σύμφωνη γνώμη πενταμελούς επιτροπής, να προχωρήσει στην αποφυλάκιση καταδικασθέντων σε ποινή φυλάκισης έως και 20 ετών, τη μετατροπή σε ισόβια του συνόλου των θανατικών ποινών που είχαν επιβληθεί έως τις 31 Οκτωβρίου 1951,⁴¹⁵ ενώ εκκίνησε και η απόλυση ενός μικρού αριθμού εκτοπισμένων από τον Άγιο Ευστράτιο και το Τρίκκερι.⁴¹⁶

Το έστω και πιο περιορισμένο εύρος των προτεινόμενων μέτρων επιείκειας, ωστόσο, συνέχιζε να προκαλεί έντονες αντιδράσεις. Ενδεικτικό στοιχείο αποτελούσε ότι αν και η εισαγωγή των ανωτέρω νομοσχεδίων στη Βουλή έλαβε χώρα, όπως ήδη αναφέρθηκε, στα τέλη του 1951, τελικά ψηφίστηκαν την άνοιξη του επόμενου έτους και αφού είχε μεσολαβήσει εν τω μεταξύ η υπόθεση Μπελογιάννη, καθώς στις αρχές Μαρτίου του 1952, ανακοινώθηκε η απόφαση του έκτακτου στρατοδικείου, με την οποία καταδικάζονταν σε θανατική ποινή 8 κατηγορούμενοι.⁴¹⁷ Η παραπομπή του

⁴¹⁵ Στο ίδιο, 8 Δεκεμβρίου 1951, σσ. 166-180.

⁴¹⁶ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 391-393.

ζητήματος στο Συμβούλιο Χαρίτων, εκτός της σημαντικής εγχώριας και διεθνούς κινητοποίησης υπέρ της ακύρωσης των εκτελέσεων, αποτέλεσε, επίσης, ευκαιρία και για την κατάθεση πρότασης δυσπιστίας εναντίον της κυβέρνησης από τον ΕΣ.⁴¹⁸

Πέρα όμως από τη σφοδρή πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ της κυβέρνησης και του ΕΣ, το ζήτημα των εκτελέσεων αποτέλεσε την αφορμή για την ανάδυση νέων σοβαρών ενδοκυβερνητικών τριβών. Συγκεκριμένα, ο μεν Βενιζέλος επέμεινε στην ανάγκη της πιστής τήρησης των αποφάσεων του στρατοδικείου, ενώ αντίθετα ο Καρτάλης και μερίδα βουλευτών της ΕΠΕΚ τάχθηκε εναντίον των εκτελέσεων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση του ίδιου του Πλαστήρα, ο οποίος συνειδητοποιούσε μεν ότι οι θανατικές ποινές έρχονταν σε ευθεία αντίθεση με τις εξαγγελίες της ΕΠΕΚ, ωστόσο απέφυγε να θέσει σαφές κυβερνητικό ζήτημα, ώστε να ασκήσει πολιτική πίεση προς την κατεύθυνση της αποφυγής των εκτελέσεων, ενώ ταυτόχρονα είχε εγκλωβιστεί από τις δημόσιες δηλώσεις του περί σεβασμού της απόφασης του Συμβουλίου Χαρίτων,⁴¹⁹ το οποίο εντέλει απένειμε χάρη μόνο σε 4 κατηγορούμενους, και κατά συνέπεια οι Μπελογιάννης, Μπάτσης, Αργυριάδης και Καλούμενος εκτελέστηκαν στις 30 Μαρτίου 1952.⁴²⁰

Οι εκτελέσεις του Μπελογιάννη και των τριών συντρόφων του, οι πρώτες μετά από δύο χρόνια ουσιαστικής αναστολής τους, αποτέλεσαν το καθοριστικότερο πλήγμα αφενός για το προφίλ της ΕΠΕΚ, απογοητεύοντας ιδιαίτερα το τμήμα της εκλογικής βάσης του κόμματος, το οποίο είχε στηρίξει τις ελπίδες του στις διακηρύξεις του στρατηγού για την εφαρμογή πολιτικής ειρήνευσης. Αφετέρου για την αξιοπιστία του ίδιου του Πλαστήρα, ο οποίος από ενσαρκωτής της λήθης του παρελθόντος, συνδέθηκε τελικά με το «στίγμα» της εκτέλεσης τεσσάρων ατόμων. Αντίθετα, ο Πλαστήρας με αφορμή το συγκεκριμένο ζήτημα θα μπορούσε να είχε δημιουργήσει σαφές πολιτικό ζήτημα και είτε να είχε επιτύχει ενδεχομένως την αναστολή των εκτελέσεων είτε την πτώση της κυβέρνησης για ένα ζήτημα κεφαλαιώδους σημασίας για τη γενικότερη ιδεολογική φυσιογνωμία της ΕΠΕΚ.

⁴¹⁷ Αναλυτικότερα, για την υπόθεση Μπελογιάννη, βλ. Τάσος Βουρνάς, *Ποιοι και γιατί σκότωσαν τον Νίκο Μπελογιάννη*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1976, και Τρίκκας, *ό.π.*, σσ. 175-177.

⁴¹⁸ *ΕΠΣΒ*, 20 Μαρτίου 1952, σσ. 791-814.

⁴¹⁹ *ΓΑΚ*, ΑΒΑ, Φακ. 381.

⁴²⁰ *Ελευθερία*, 1 Απριλίου 1952.

Αποτιμώντας τη συγκεκριμένη στάση του Πλαστήρα θα πρέπει να αποδοθεί στο ότι τόσο ο κυβερνητικός του εταίρος όσο και το Παλάτι ήταν υπέρ της εφαρμογής της απόφασης του Συμβουλίου Χαρίτων, ενώ και ο *Reuifoy* δεν εξέφρασε κάποια ξεκάθαρη γνώμη σχετικά με την αποτροπή ή μη των εκτελέσεων.⁴²¹ Συνεπώς, ο αρχηγός της ΕΠΕΚ θεώρησε ως ιδιαίτερα πιθανή μια επανάληψη της πικρής εμπειρίας της περιόδου του 1950 και της ανατροπής της κυβέρνησής του με αφορμή ένα ζήτημα που άπτονταν του τομέα της πολιτικής της ειρήνευσης, θέτοντας άρα ως προτεραιότητα τη διατήρηση της πρωθυπουργίας παρά την υπεράσπιση ενός εκ των κεντρικών ιδεολογικών προταγμάτων του κόμματός του. Επίσης, ο Πλαστήρας συνυπολογίζοντας και το υψηλό πολιτικό κόστος σε μια εποχή δυναμικής προβολής επιχειρημάτων περί «ενδοτικότητας απέναντι στην Αριστερά» εκ μέρους του ΕΣ, επιδίωξε να αποσείσει τις ανωτέρω κατηγορίες μέσω της επίδειξης άτεγκτης στάσης απέναντι σε ενεργά μέλη του ΚΚΕ, και ταυτόχρονα μέσω της εφαρμογής της πολιτικής των μέτρων επιείκειας να διασκεδάσει τις εντυπώσεις τόσο στις τάξεις των ψηφοφόρων του,⁴²² όσο και εντός των κόλπων του κόμματός του.⁴²³

Πράγματι, την 1^η Απριλίου 1952, η κυβέρνηση Πλαστήρα-Βενιζέλου κατέθεσε τελικά στη Βουλή τα νομοσχέδια περί μέτρων επιείκειας, τα οποία αφορούσαν την αναθεώρηση των αποφάσεων των στρατοδικείων, την παροχή ευεργετικών διατάξεων στους «αυθορμήτως προσελθόντας ή προσερχομένους», την απόλυση καταδίκων υπό όρους και την μετατροπή των θανατικών ποινών σε ισόβια κάθειρξη.⁴²⁴ Συνεπώς, η ψήφιση των ανωτέρω περιορισμένων μέτρων επιείκειας επιβεβαίωσε την ουσιαστική αδυναμία προώθησης προοδευτικών πολιτικών σ' έναν τομέα κομβικής σημασίας για την ιδεολογική αξιοπιστία του συνόλου του Κέντρου.

⁴²¹ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 167-168.

⁴²² Σύμφωνα με τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου, μια πιθανή ερμηνεία για την μη δυναμική αντίδραση του Πλαστήρα στην εκτέλεση του Μπελογιάννη και των συντρόφων του, θα πρέπει να συνδεθεί με ευρύτερους σχεδιασμούς αναφορικά με την άσκηση πιέσεων προς την Αριστερά, η οποία μετά την ίδρυση της ΕΔΑ «έδειχνε» αυτόνομες τάσεις, αποτελώντας ισχυρό διεκδικητή για την προσέλκυση των προοδευτικών ψηφοφόρων εις βάρος της ΕΠΕΚ, Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σ. 257.

⁴²³ Ειδικότερα, ο Καρτάλης υπέβαλε την παραίτησή του, την οποία όμως ανακάλεσε, αφού πρώτα απέσπασε τη ρητή δέσμευση του Πλαστήρα για την άμεση ψήφιση των μέτρων επιείκειας. Επίσης, την παραίτησή του, υπέβαλε και ο Ανδρ. Ιωσήφ, ενώ δημοσίως κατά της εκτέλεσης τάχθηκαν οι Ακρίτας, Πατρίκιος, Ασκούτσης και το προεδρείο της Νεολαίας της ΕΠΕΚ, Δέδε, *ό.π.*, σσ. 210-211.

⁴²⁴ *ΕΠΣΒ*, 27 Μαρτίου, και 1, 4 και 8 Απριλίου 1952, σσ. 847-870, 884-903, 947-981 και 990-1058.

Η παροχή ψήφου εμπιστοσύνης από τους δύο ανεξαρτητοποιηθέντες βουλευτές της ΕΔΑ, τον Αύγουστο του 1952, οδήγησε στην έγερση εκ νέου πολιτικού ζητήματος εκ μέρους του ΕΣ, με κεντρικό ζήτημα κριτικής την εφαρμογή της πολιτικής της ειρήνευσης. Ειδικότερα, ο Βενιζέλος, στην ομιλία του στη Βουλή, απαντώντας στο δημιουργηθέν ζήτημα, ανέφερε «*ότι εφόσον όλοι παραδέχονται ότι η ΕΠΕΚ είναι εθνικόφρον κόμμα, ποία ζημία επέρχεται εις την χώραν εάν οι δύο αυτοί βουλευταί οι οποίοι εξελέγησαν με κομμουνιστικά ψήφους προσέρχονται εις την εθνικόφρονα παράταξιν; ... Αλλά εις το σημείον αυτό έγκειται η βασική μας διαφωνία προς τον Συναγερμόν. Ημείς πιστεύομεν ότι έχομεν ως αποστολήν να προσελκύσωμεν εις τους κόλπους μας όλους εκείνους οι οποίοι παρεσύρθησαν από τα απατηλά συνθήματα του ΕΑΜ κατά την κατοχήν και να τους επαναφέρωμεν εις την εθνικόφρονα παράταξιν. Ενώ ο Συναγερμός θα ήτο ίσως εντυχής εάν εις όλους ημάς τους άλλους απεδίδετο ο χαρακτηρισμός του «συνοδοιοπόρου» δια να μονοπωλήση την εθνοφροσύνην και προσπορισθή κομματικά οφέλη*». Παράλληλα, ο Βενιζέλος έκανε ιδιαίτερη αναφορά στον Σοφούλη και τις «εθνικές υπηρεσίες» που προσέφερε κατά την περίοδο 1947-49, παρά τις κατηγορίες περί «συνοδοιοπορίας» του, καταλήγοντας ότι «*αυτό αποτελεί το συμφέρον του τόπου και ημείς αποβλέπομεν πάντοτε εις το να απομονώσωμεν τον κομμουνισμόν, τον οποίον πάντοτε επολεμήσαμεν και χάρις εις τας προσπάθειας μας κατωρθώσαμεν να τον περιορίσωμεν εις το 9% εάν θεωρηθούν ότι όλοι αι ψήφοι της ΕΔΑ αντιπροσωπεύουν κομμουνιστάς*».⁴²⁵

Ωστόσο, η αρνητική στάση, ιδίως του Pieurifoy, όπως ήδη αναφέρθηκε, ως προς την ένταξη των δύο πρώην βουλευτών της ΕΔΑ στην κυβερνητική πλειοψηφία οδήγησαν τελικά στην προκήρυξη βουλευτικών εκλογών, παρά τη προσπάθεια ορισμένων στελεχών της ΕΠΕΚ να καθησυχάσουν τους φόβους του Αμερικανού πρέσβη «περί του κινδύνου κομμουνιστικής διάβρωσης του κόμματος».⁴²⁶

Συνεπώς, μέσα από την ανωτέρω συζήτηση, προκύπτει ξεκάθαρα μια σαφής απόπειρα τονισμού της διαχρονικής αντικομμουνιστικής δράσης του Κέντρου από την επαύριον της Απελευθέρωσης και τις κυβερνήσεις των Παπανδρέου, Πλαστήρα και Σοφούλη μέχρι και την περίοδο διακυβέρνησης 1950-52, με βασικές στοχεύσεις αφενός την απόσχιση των κατηγοριών περί «συνοδοιοπορίας» και αφετέρου την εξασφάλιση της μη αλλοίωσης του γενικότερου αστικού χαρακτήρα του, εξαιτίας της

⁴²⁵ Στο ίδιο, 18, 19, 20 και 21 Αυγούστου 1952, σσ. 3-10, 11-41, 42-80 και 80-90.

⁴²⁶ FRUS, VIII, 1952-1954, σσ. 805-806.

μεμονωμένης ένταξης στον κυβερνητικό συνασπισμό των δύο πρώην κομμουνιστών βουλευτών. Προς αυτήν την κατεύθυνση, κατά την ίδια εποχή πάρθηκαν και μέτρα περαιτέρω σκλήρυνσης της στάσης εναντίον της Αριστεράς, με αποκορύφωμα τη διάλυση της νεολαίας και εντύπων της ΕΔΑ.⁴²⁷

Παράλληλα, πυροδοτήθηκε εκ νέου έντονη ενδοπαραταξιακή ιδεολογική ένταση, για δεύτερη φορά μετά την υπόθεση Μπελογιάννη, και μάλιστα παραμονές μιας ιδιαίτερα κρίσιμης εκλογικής αναμέτρησης. Αφορμή αποτέλεσε το άρθρο της προσκείμενης στην ΕΠΕΚ εφημερίδας *Προοδευτική Αλλαγή*, στο οποίο υποστήριζε ότι «η ίδρυση του ΕΑΜ εξέφραζε την θέλησιν και την απόφασιν του Έθνους να αγωνισθή... και να ανακτήση την Ελευθερίαν και την Ανεξαρτησίαν του», αντικρούοντας τις «συκοφαντικές κατηγορίες» ότι επρόκειτο για «δημιούργημα ενός και μόνο κόμματος», καταλήγοντας με τη φράση «Ζήτω το ΕΑΜ».⁴²⁸

Το εν λόγω δημοσίευμα αποδοκίμασαν με ανακοινώσεις τους αμφότεροι οι Βενιζέλος και Πλαστήρας.⁴²⁹ Ωστόσο, ο *Προοδευτικός Φιλελεύθερος* έδωσε συνέχεια αρθρογραφώντας τις επόμενες ημέρες υπέρ του ΕΑΜ και του κινήματος της Εθνικής Αντίστασης, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι «η ΕΠΕΚ αποτελεί την σημερινήν πολιτικήν έκφρασιν του ίδιου ανανεωτικού κινήματος της Κατοχής... Η γενική επίθεσις κατά της Εθνικής Αντιστάσεως, αποτελεί άμεσον πλήγμαν κατά του σημερινού λαϊκού αιτήματος της Αλλαγής και φραγμόν κατά του σημερινού ανανεωτικού κινήματος».⁴³⁰

Η αναζωπύρωση του ζητήματος του κινήματος της Εθνικής Αντίστασης προκάλεσε έντονους κλυδωνισμούς στις τάξεις του κυβερνητικού συνασπισμού. Ειδικότερα, από την πλευρά του ΚΦ διατυπώθηκαν διάφορες σκέψεις ακόμα και για αποχώρηση από την κυβέρνηση συνεργασίας, εξαιτίας της στάσης μερίδας στελεχών προερχόμενων από την ΕΠΕΚ, τα οποία χαιρέτιζαν τα ανωτέρω δημοσιεύματα.⁴³¹

⁴²⁷ Τρίκκας, *ό.π.*, σσ. 172-173, 189.

⁴²⁸ *Προοδευτική Αλλαγή*, 27 Σεπτεμβρίου 1952.

⁴²⁹ *Ελευθερία*, 28 Σεπτεμβρίου 1952.

⁴³⁰ *Προοδευτική Αλλαγή*, 29 Σεπτεμβρίου 1952.

⁴³¹ Σύμφωνα με την Κατερίνα Δέδε, ο Βενιζέλος τάχθηκε υπέρ της αποχώρησης του ΚΦ από την κυβέρνηση, γεγονός που οδήγησε στην ανάληψη ορισμένων πρωτοβουλιών με στόχο τον κατευνασμό των διαφόρων αντιδράσεων τόσο από την πλευρά του Παλατιού, όσο και από στελέχη της ΕΠΕΚ, τα οποία έδωσαν στη δημοσιότητα επιστολή τους προς τον Πλαστήρα, με την οποία αποσαφήνιζαν ότι τα συγχαρητήρια προς την εφημερίδα *Προοδευτική Αλλαγή* αφορούσαν την ανάδειξη της

Ωστόσο, επικράτησε η άποψη της πλειοψηφίας των στελεχών του ΚΦ υπέρ της παραμονής στον κυβερνητικό συνασπισμό ενόψει της εκκρεμότητας της ψήφισης του εκλογικού συστήματος και των επικείμενων εκλογών.⁴³²

Παράλληλα, και ο ίδιος ο Πλαστήρας, στις 30 Σεπτεμβρίου 1952, με άρθρο του στην *Ελευθερία* αφού αρχικά εξήρε τη σημασία του συνόλου των μεγάλων αντιστασιακών οργανώσεων, ανέφερε ότι «το ΕΑΜ δεν ήταν η μόνη έκφρασις της αντιστάσεως εις την Ελλάδα... και ταχέως απετέλεσε τον δούρειον ίππον του ΚΚΕ... το οποίον ηλλοίωσεν άρδην την αντιστασιακήν ποιότητα του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ ως πολιτικοστρατιωτικής οργανώσεως. Και το ετοποθέτησεν εκεί όπου αυτοτοποθετήθη το ΚΚΕ: έξω των πλαισίων του έθνους. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι κάθε Έλλην που διετέλεσεν εαμίτης είναι εκ του γεγονότος τούτου απόβλητος».⁴³³

Ως απάντηση, τέλος, στη δημόσια τοποθέτηση του Πλαστήρα ακολούθησαν τα άρθρα του μεν Προοδευτικού Φιλελεύθερου με τα οποία επιχειρηματολογούσε ότι «το ΕΑΜ υπήρξεν Εθνική Αντίστασις και δεν έγινε Δούρειος Ίππος του ΚΚΕ, παρότι το ΚΚΕ προσεπάθησε να το καταστήσει», και της δε Προοδευτικής Αλλαγής, τα οποία υποστήριζαν ότι «ήτο απαράδεκτος για λόγους εθνικού συμφέροντος, η διάκρισις εις βάρος όσων συμμετείχαν στην εθνική αντίσταση και ειδικότερα στο ΕΑΜ».⁴³⁴

Μέσα από την αναζωπύρωση της συζήτησης για το κίνημα της Εθνικής Αντίστασης, θα πρέπει να αναδειχθεί μια σαφής προσπάθεια εντός των κόλπων της ΕΠΕΚ για τορπιλισμό της εκλογικής συνεργασίας με το συντηρητικότερο ΚΦ, ώστε να τονιστεί περαιτέρω ο προοδευτικός χαρακτήρας του κόμματος και να καταστεί έτσι πιο πιθανή η επαναπροσέγγιση με ευρύτερα τμήματα προοδευτικών ψηφοφόρων, τα οποία είχαν αποστασιοποιηθεί λόγω της διάψευσης των ελπίδων τους εκ της γενικότερης κυβερνητικής θητείας στον τομέα των μέτρων ειρήνευσης, ιδίως μετά την εκτέλεση του Μπελογιάννη και των συντρόφων του. Ωστόσο, ο Πλαστήρας επέλεξε τη «διάσωση» της εκλογικής συνεργασίας του με το ΚΦ, κάνοντας για ακόμη

γενικότερης θετικής συμβολής του κινήματος της Εθνικής Αντίστασης και όχι την ειδικότερη επιδοκιμασία για το ΕΑΜ, Δέδε, *ό.π.*, σσ. 213-220.

⁴³² *Βήμα*, 30 Σεπτεμβρίου 1952.

⁴³³ *Ελευθερία*, 30 Σεπτεμβρίου 1952.

⁴³⁴ *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 30 Σεπτεμβρίου και 1 Οκτωβρίου 1952, και *Προοδευτική Αλλαγή*, 30 Σεπτεμβρίου και 1 Οκτωβρίου 1952.

μία φορά τη σαφή διάκριση μεταξύ της «αντεθνικής δράσης» της ηγεσίας του ΚΚΕ, και των απλών εαμιτών αντιστασιακών που είχαν πλέον αποστασιοποιηθεί.⁴³⁵

Πέρα από την ανωτέρω ανάλυση των ειδικότερων πτυχών της πολιτικής της ειρήνευσης, έτερο πεδίο αποτύπωσης της γενικότερης αξιολογίας του Κέντρου αναφορικά με την ικανότητα προώθησης του βασικού ιδεολογικού του προτάγματος της περαιτέρω φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, αποτελούσε η υπαγωγή των ενόπλων δυνάμεων υπό τον έλεγχο της επίσημης πολιτικής εξουσίας, δεδομένων και των ήδη αναφερθέντων αυξημένων περιθωρίων παρεμβάσεων τους σε πληθώρα τομέων, που δεν άπτονταν αμιγώς των αμυντικών τους καθηκόντων.

Ειδικότερα, στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του, τον Απρίλιο του 1950, ο Πλαστήρας, σε μία σαφή προσπάθεια καθησυχασμού των υπερθεσμικών κέντρων εξουσίας, έκανε αναφορά στην *«ευγνωμοσύνη προς τα γενναία τέκνα του ελληνικού λαού, τα οποία υπό την έμπνευσιν του βασιλέως και την αξίαν των ηγεσία με τον ηρωισμόν και την αυτοθυσίαν των εδόξασαν την Πατρίδα και έσωσαν την εθνικήν ανεξαρτησίαν και τας δημοκρατικάς μας ελευθερίας»*.⁴³⁶ Επίσης, και σε πρακτικό επίπεδο, η κυβέρνηση Πλαστήρα προχώρησε σε μία μικρή μόνο μείωση του μεγέθους των ενόπλων δυνάμεων σε ευθυγράμμισή της με τις αμερικανικές συστάσεις.⁴³⁷

Από την πλευρά του στρατού, ο Παπάγος, αφού πρώτα εξασφάλισε τη συνέχιση των υπερεξουσιών του στο στράτευμα,⁴³⁸ εμφανίστηκε θετικά διακείμενος προς την κυβέρνηση Πλαστήρα, θέτοντας ωστόσο ως «κόκκινη γραμμή» τη μη παρέμβασή της στα γενικότερα στρατιωτικά ζητήματα, και άρα επιδιώκοντας τη διατήρηση των ενόπλων δυνάμεων εκτός του ελέγχου της επίσημης πολιτικής εξουσίας, άποψη με την οποία συντάσσονταν και οι Αμερικανοί ιθύνοντες.⁴³⁹

Ωστόσο, κατά την ίδια χρονική περίοδο, ορισμένοι στρατιωτικοί κύκλοι εκδήλωσαν τη σαφή αντίθεσή τους εναντίον του Πλαστήρα, είτε μέσω υπηρεσιακών αναφορών, στις οποίες αποτύπωναν την έντονη δυσαρέσκεια τους, ιδίως για την απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων «αμφισβητούμενης εθνικοφροσύνης», είτε και ανοιχτά με αποκορύφωμα την ανακοίνωση των εκτελέσεων, την ημέρα της

⁴³⁵ Δέδε, *ό.π.*, σσ. 213-220.

⁴³⁶ *ΕΠΣΒ*, 24 Απριλίου 1950, σσ. 14-17.

⁴³⁷ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 121-122.

⁴³⁸ Παπαδιαμάντης, *ό.π.*, σσ. 54-55.

⁴³⁹ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 121-122.

ανάληψης των καθηκόντων της νέας κυβέρνησης, ενέργεια την οποία αποσόβησε ο ίδιος ο πρωθυπουργός μετά από προσωπική του παρέμβαση, ενώ πέντε τακτικά στρατοδικεία εξακολουθούσαν την εκδίκαση πολιτικών αδικημάτων.⁴⁴⁰

Η μεταστροφή όμως της αμερικανικής πολιτικής, όπως ήδη αναφέρθηκε, λόγω της έκρηξης του Πολέμου της Κορέας, είχε καθοριστική επίπτωση στα όποια περιθώρια αυτόνομων κυβερνητικών χειρισμών στα στρατιωτικά ζητήματα. Αν και οι διάφοροι ιθύνοντες της αμερικανικής πρεσβείας δεν συμερίζονταν τις κατηγορίες, ιδίως εκ μέρους του Παλατιού, εναντίον του Πλαστήρα για «μειωμένη αντίστασή του ως προς την αντιμετώπιση του κομμουνισμού», εντούτοις διατύπωναν ισχυρές αμφιβολίες ως προς την κατανόηση της ανάγκης αντιμετώπισης της «κομμουνιστικής απειλής».⁴⁴¹ Συνεπώς, μετά την ανατροπή του Πλαστήρα, τον Αύγουστο του 1950, η ουσιαστική αναστολή της εφαρμογής των μέτρων επιείκειας, σε συνδυασμό και με την απουσία ριζικών παρεμβάσεων των κυβερνήσεων Βενιζέλου στον χώρο του στρατεύματος, οδήγησε στην άμβλυση των όποιων αντιθέσεων εκ μέρους των Αμερικανών ιθυνόντων, αλλά και του Παπάγου.

Η μεγαλύτερη δοκιμασία, ωστόσο, στις σχέσεις μεταξύ του Κέντρου και των ενόπλων δυνάμεων αποτέλεσε αναμφίβολα το στρατιωτικό κίνημα, την νύχτα της 30^{ης} προς 31^{ης} Μαΐου του 1951, με ενεργό τον ρόλο των μελών του ΙΔΕΑ, με βασικό αίτημα την ανάκληση της παραίτησης του Παπάγου από τον στρατό, προκαλώντας την παρέμβαση του ίδιου του στρατάρχη, μετά την αδυναμία καταστολής του από την πλευρά τόσο της κυβέρνησης όσο και της επίσημης στρατιωτικής ηγεσίας, και ο οποίος έπεισε τους κινηματίες να επανέλθουν στα καθήκοντά τους.⁴⁴²

Από την πλευρά της, η κυβέρνηση Βενιζέλου, αν και ανέλαβε πρωτοβουλίες, όπως ήδη αναφέρθηκε, για να μεταπειστεί ο Παπάγος, εντούτοις στο καθ' αυτό ζήτημα του στρατιωτικού κινήματος τήρησε στάση αναμονής, αναθέτοντας στον Θ. Βασιλόπουλο, υποστράτηγο της στρατιωτικής δικαιοσύνης, τη διενέργεια ανακρίσεων για την εξακρίβωση των συμβάντων, ενώ και ο Peurifoy άσκησε ισχυρές πιέσεις προς την κατεύθυνση της υποβάθμισης των γεγονότων. Επίσης, στις 31 Μαΐου, μετά από απόφαση της κυβέρνησης, ο βασιλιάς Παύλος ορίστηκε ως

⁴⁴⁰ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 143.

⁴⁴¹ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 124-125.

⁴⁴² Παπαδιαμάντης, *ό.π.*, σσ. 61-66.

αρχιστράτηγος, ενώ την ίδια ημέρα το Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο τοποθέτησε τους Γρηγορόπουλο και Τσακαλώτο, ως επικεφαλής της ανώτατης στρατιωτικής ιεραρχίας, επισφραγίζοντας την υπαγωγή του στρατού υπό τον βασιλικό έλεγχο.⁴⁴³

Μετά τις εκλογές του 1951, η νέα κυβέρνηση Πλαστήρα-Βενιζέλου ανέλαβε ορισμένες πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση της ανάκτησης του ελέγχου της επίσημης πολιτικής ηγεσίας στον τομέα των ενόπλων δυνάμεων. Συγκεκριμένα, στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης, τον Οκτώβριο του 1951, ο Πλαστήρας ανέφερε ότι «ο στρατός είναι εθνικός. Ισταται και πρέπει να παραμένει μακράν της πολιτικής τόσο από της πλευράς αυτού του ιδίου, όσο και από την πλευρά των πολιτικών κομμάτων. Η διοικήσεις του στρατού ανήκει εις την στρατιωτικήν ηγεσίαν και ασκείται βάσει των νόμων του κράτους. Η στρατιωτική όμως πολιτική της χώρας καθορίζεται αναλόγως των διεθνών συνθηκών και βάσει της γενικής πολιτικής από την κυβέρνησιν ακούουσας και τας γνώμας της στρατιωτικής ηγεσίας», ενώ εξήγγειλε και σταδιακή μείωση των αμυντικών δαπανών της χώρας.⁴⁴⁴

Παρά τις ανωτέρω προγραμματικές εξαγγελίες, ωστόσο, τα όποια περιθώρια αυτόνομων χειρισμών της κυβέρνησης στον τομέα των στρατιωτικών ζητημάτων αποδείχθηκαν ιδιαίτερα περιορισμένα με αποκορύφωμα την τοποθέτηση του φιλοβασιλικού ναυάρχου Αλέξανδρου Σακελλαρίου, ως ΥΠΕΘΑ, σε μια σαφή επιβεβαίωση της συνέχισης του βασιλικού ελέγχου επί των ενόπλων δυνάμεων.⁴⁴⁵

Όσον αφορά το ζήτημα του ΙΔΕΑ, ο Σακελλαρίου, μετά την ανάληψη των καθηκόντων του ανέθεσε τη διεξαγωγή ανακρίσεων στον Αρ. Ζωζωνάκη ταγματάρχη της στρατιωτικής δικαιοσύνης. Ωστόσο, ο Peurifoy σε συνομιλία του με τον Βενιζέλο αφού υπογράμμισε τις ιδιαίτερα δυσμενείς επιπτώσεις για το ηθικό του στρατεύματος απέσπασε τη σύμφωνη γνώμη του ότι η ανάκριση θα ολοκληρωνόταν με κάθε μυστικότητα και τα όποια ευρήματα θα του γνωστοποιούνταν εκ των προτέρων.⁴⁴⁶

Η δημοσιοποίηση, στις αρχές του 1952, του τελικού πορίσματος σχετικά με τα γεγονότα του στρατιωτικού κινήματος του 1951 προσέφερε ένα επιπρόσθετο πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης μεταξύ της κυβέρνησης και του ΕΣ. Ειδικότερα, το πόρισμα

⁴⁴³ Στο ίδιο, σσ. 107-108.

⁴⁴⁴ ΕΠΣΒ, 31 Οκτωβρίου 1951, σσ. 9-12.

⁴⁴⁵ Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 353-354.

⁴⁴⁶ Παπαδιαμάντης, ό.π., σσ. 76-78.

επιβεβαίωσε τον πρωταρχικό ρόλο του ΙΔΕΑ στην οργάνωση του κινήματος και πρότεινε την άσκηση διώξεων εις βάρος 16 αξιωματικών, συμπεριλαμβανομένου και του πρώην υπασπιστή του Παπάγου συνταγματάρχη Γωγούση, για σειρά αδικημάτων, προκαλώντας την έντονη αντίδραση τόσο του αρχηγού του ΕΣ όσο και του Τύπου της Δεξιάς, που τάχθηκαν υπέρ της παροχής αμνηστίας στους κινηματίες, κατηγορώντας την κυβέρνηση για προσπάθεια «σπίλωσης των ενόπλων δυνάμεων».⁴⁴⁷

Από την πλευρά τους, αμφότεροι οι Reurifoy και Yost, με επανειλημμένα διαβήματά τους προς την κυβέρνηση Πλαστήρα-Βενιζέλου ζήτησαν την παύση των διώξεων, τη μη πραγματοποίηση μαζικών εκκαθαρίσεων και οι όποιες ποινές να έχουν και τη σύμφωνη γνώμη του Παπάγου, προκαλώντας σάλο στον κεντρώο Τύπο, που έκανε λόγο για μία νέα αποκάλυπτη αμερικανική παρέμβαση.⁴⁴⁸

Τελικά, μετά από σύσκεψη μεταξύ Πλαστήρα, Βενιζέλου και βασιλιά Παύλου η κυβέρνηση, στις 25 Ιανουαρίου 1952, εξέδωσε βασιλικό διάταγμα με το οποίο δινόταν χάρη στους κινηματίες. Η συγκεκριμένη κίνηση επιβεβαίωνε αφενός τη δυνατότητα συνέχισης τόσο της δράσης του ΙΔΕΑ όσο και της κυριαρχίας του Παπάγου, πλέον ως πολιτικού αρχηγού, και αφετέρου την ύπαρξη περιορισμένων δυνατοτήτων παρέμβασης εκ μέρους των κεντρώων κυβερνήσεων στον χώρο των ενόπλων δυνάμεων. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι σημαντικό ρόλο στην μη καταδίκη των εμπλεκόμενων στο στρατιωτικό κίνημα του Μαΐου του 1951, διαδραμάτισε πέρα από την ισχυρή αμερικανική αντίδραση, και η στάση ανοχής εκ μέρους μερίδας των κεντρώων πολιτικών ιθυνόντων ως προς τη δράση του ΙΔΕΑ, ιδίως κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου.⁴⁴⁹

Η συζήτηση περί ΙΔΕΑ, ωστόσο, αναζωπυρώθηκε, τον Μάρτιο του 1952, με αφορμή την κατάθεση πρότασης δυσπιστίας του ΕΣ, κατά τη συζήτηση της οποίας ο Παπάγος κατηγορήσε την κυβέρνηση για «σκευωρία» λόγω της επιλογής αντί της εκδίκασης της υπόθεσης, της αμνήστευσης των εμπλεκόμενων στο κίνημα του Μαΐου του 1951, καθώς και για προσπάθεια «σπίλωσής του στις ΗΠΑ», βασιζόμενος στο περιεχόμενο της επιστολής του αντιστράτηγου Βασιλά.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 80.

⁴⁴⁸ *FRUS*, V, 1951, σσ. 474-476.

⁴⁴⁹ Παπαδιαμάντης, *ό.π.*, σσ. 81-82.

⁴⁵⁰ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 466-469.

Από την πλευρά του, ο Σακελλαρίου στην ομιλία του στηλίτευσε την κριτική του Παπάγου με κύριο επιχείρημα ότι σε κανέναν άλλον δεν είχαν δοθεί τόσες αυξημένες αρμοδιότητες και ότι και ο ίδιος κατά το παρελθόν είχε προβεί σε αποστρατεύσεις αξιωματικών. Παράλληλα, αφού έκανε μία ιστορική αναδρομή στον ΙΔΕΑ, κατηγόρησε τον Παπάγο για έμμεσες ευθύνες ως προς το στρατιωτικό κίνημα του Μαΐου του 1951, εφόσον *«διάφοροι αρριβίσται οι οποίοι εξεμεταλλεύοντο την εμπιστοσύνην την οποίαν ο ηγέτης είχε επί των αξιωματικών τούτων διά να καταστήση η κλίκα αυτή, μάστιξ εις το στράτευμα»*, ανασκευάζοντας τις κατηγορίες περί άσκησης κυβερνητικών πιέσεων σχετικά με το πόρισμα της στρατιωτικής δικαιοσύνης.

Ο Βενιζέλος, με τη σειρά του στην ομιλία του έκανε μια ιστορική αναδρομή στη δράση του ΙΔΕΑ, ενώ υποστήριξε ότι αν και τάχθηκε εναντίον της άσκησης διώξεων στους εμπλεκόμενους κινηματίες, διότι *«η οργάνωση είχε μεγάλη έκταση και δεν ήθελε να δημιουργήσει αναταραχή στο στράτευμα»*, εντούτοις αποδέχθηκε τη διεξαγωγή ανακρίσεων κατόπιν των πιέσεων και του φιλοσυναγερμικού Τύπου, καταλήγοντας ότι ο ΙΔΕΑ *«εξετράπη από τον καθαρά αντικομμουνιστικόν του χαρακτήρα και ότι πλέον είχε και πολιτικές επιδιώξεις όπως αποδείχθηκε με την προσφορά της πρωθυπουργίας στον αρχιεπίσκοπο Αθηνών»*.⁴⁵¹

Συνεπώς, με αφορμή την υπόθεση του κινήματος του Μαΐου του 1951, αναδείχθηκε με τον πιο έκδηλο τρόπο η αδυναμία του Κέντρου για παρεμβάσεις του στον χώρο του στρατεύματος. Ειδικότερα, ο πρωθυπουργός Πλαστήρας εμφανίστηκε απρόθυμος ως προς την τιμωρία των συμμετεχόντων στρατιωτικών, ενώ και ο Βενιζέλος, ήταν αντίθετος με την επιβολή ποινών σε συνδυασμό και με τις έντονες αμερικανικές αντιδράσεις. Τελικά, ο μοναδικός που επέμεινε στη διεξαγωγή δίκης ήταν ο Σακελλαρίου, ο οποίος όμως λίγες ημέρες αργότερα παραιτήθηκε.

Αφορμή για την παραίτησή του, αποτέλεσε η έντονη αντίδραση του ΕΣ, εξαιτίας του περιεχομένου της ημερήσιας διαταγής του για τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου, στην οποία χαρακτήριζε την τακτική της αντιπολίτευσης, ως *«συκοφαντική εκστρατεία εναντίον των ενόπλων δυνάμεων»*. Άμεσο επακόλουθο αποτέλεσε η ανακοίνωση εκ μέρους του ΕΣ περί αποχής του από τις εργασίες της Βουλής έως

⁴⁵¹ *ΕΠΣΒ*, 17, 18, 19, 20 και 21 Μαρτίου 1952, σσ. 732-748, 749-771, 772-791, 792-814 και 815-836.

ότου απομακρυνόταν ο Σακελλαρίου από τη θέση του, με αποτέλεσμα την παραίτησή του, στις 29 Μαρτίου 1951, και την αντικατάστασή του από τον Μαύρο.⁴⁵²

Πριν την υποβολή της παραίτησής του, ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Σακελλαρίου είχε ολοκληρώσει την επεξεργασία του νέου οργανισμού του ΥΠΕΘΑ, τον Απρίλιο του 1952, με βασικές πρόνοιες την επανασύσταση του Ανώτατου Συμβουλίου Εθνικής Αμύνης, ως ανώτατου οργάνου χάραξης της πολιτικής ασφαλείας της χώρας, και καθορισμού της στελέχωσης των ενόπλων δυνάμεων, με απώτερο στόχο τόσο την εξασφάλιση ενός βαθμού επιρροής εκ μέρους του Παλατιού όσο και την ενίσχυση των εξουσιών του ΥΠΕΘΑ έναντι του Α/ΓΕΕΘΑ. Συνεπώς, η συγκεκριμένη νομοθετική πρωτοβουλία θα μπορούσε να κριθεί ως η μοναδική θετική παρέμβαση των κεντρικών κυβερνήσεων ως προς την αύξηση του πολιτικού ελέγχου τους στον χώρο των ενόπλων δυνάμεων.⁴⁵³

Πέρα από το ζήτημα του ΙΔΕΑ, εξίσου δηλωτικό στοιχείο της αδυναμίας της κυβέρνησης Πλαστήρα-Βενιζέλου για ουσιαστικές παρεμβάσεις τους στον χώρο των ενόπλων δυνάμεων αποτέλεσε και η αναζωπύρωση της «Δίκης της Αεροπορίας», τον Απρίλιο του 1952, σε συνδυασμό κατά την ίδια χρονική περίοδο τόσο με τα συζητούμενα μέτρα επιείκειας στη Βουλή, όσο και με τη δημοσιοποίηση απόρρητων εγγράφων του ΓΕΣ μέσω του φιλοσυναγερμικού Τύπου, τα οποία έκαναν λόγο για «μειωμένες αντιστάσεις της απέναντι στον κομμουνισμό».⁴⁵⁴

Από την άλλη πλευρά, αμφότεροι οι Βενιζέλος και Πλαστήρας έκαναν λόγο για συνεχή επαγρύπνηση της κυβέρνησής τους ως προς μια πιθανή διείσδυση κομμουνιστικών στοιχείων στον χώρο των ενόπλων δυνάμεων, καθώς και για την αποφασιστικότητα τους αναφορικά με την πλήρη διαλεύκανση της υπόθεσης.⁴⁵⁵ Ειδικότερα, στις 15 Ιουλίου 1952, δημοσιεύθηκε το πόρισμα των ανακρίσεων σύμφωνα με το οποίο παραπέμπονταν σε δίκη 20 στελέχη της Αεροπορίας, ως ύποπτα οργάνωσης κομμουνιστικής συνωμοσίας. Ωστόσο, ενόψει της διεξαγωγής της δίκης άρχισαν να πληθαίνουν τα δημοσιεύματα από την πλευρά του

⁴⁵² *Ελευθερία*, 30 Μαρτίου 1952.

⁴⁵³ *ΕΠΣΒ*, 10 Απριλίου 1952, σσ 1083-1115, και Παπαδιαμάντης, *ό.π.*, σσ. 107-108.

⁴⁵⁴ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 175.

⁴⁵⁵ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 528-533.

φιλοκυβερνητικού Τύπου περί βασανιστηρίων εις βάρος των κατηγορούμενων με σκοπό την απόσπαση των ομολογιών τους, κάνοντας λόγο για «σκευωρία».⁴⁵⁶

Παράλληλα, στις 22 Αυγούστου 1952, με την έναρξη της δίκης, το σύνολο των κατηγορούμενων αεροπόρων υποστήριξε ότι η ομολογία τους περί κομμουνιστικής συνωμοσίας αποτελούσε προϊόν πιέσεων και βασανιστηρίων. Ωστόσο, στις 17 Σεπτεμβρίου, εκδόθηκε η απόφαση του αεροδικείου με την οποία καταδικάζονταν σε θάνατο 2 άτομα και σε διάφορες ποινές φυλάκισης οι υπόλοιποι αξιωματικοί. Από την πλευρά τους όμως, οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες μετά την έκδοση της ανωτέρω απόφασης του αεροδικείου συνέχισαν να κάνουν λόγο για «σκευωρία», ενώ την επαύριον της δίκης, ο Μαύρος, ως ΥΠΕΘΑ, διέταξε τη διεξαγωγή έρευνας για την εξακρίβωση των καταγγελιών των αεροπόρων, αφήνοντας σαφείς αιχμές για τη γενικότερη βασιμότητα της υπόθεσης.⁴⁵⁷

Τα ανωτέρω περιστατικά, τέλος, στην Αεροπορία, σε συνδυασμό με την έκρηξη, στα τέλη Αυγούστου του 1952, στην αποθήκη πυρομαχικών του ναυστάθμου του Ναυτικού, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο 13 ατόμων και την πρόκληση σοβαρών υλικών ζημιών,⁴⁵⁸ καθώς και την κυκλοφορία ορισμένων φημών, την ίδια χρονική περίοδο, σχετικά με την προετοιμασία πραξικοπήματος από χαμηλόβαθμους στρατιωτικούς, υποστηρικτές του Παπάγου, θα πρέπει να ερμηνευτούν, σύμφωνα με τον Γιάννη Στεφανίδη, στο πλαίσιο της αντίθεσης ευρύτερων στρατιωτικών κύκλων εναντίον της κυβέρνησης Πλαστήρα-Βενιζέλου,⁴⁵⁹ επισφραγίζοντας την ύπαρξη των ιδιαίτερα περιορισμένων περιθωρίων της αναφορικά με την υπαγωγή των ενόπλων δυνάμεων υπό τον έλεγχο της πολιτικής εξουσίας.

Παρά τις προγραμματικές εξαγγελίες και τις αγαθές προθέσεις εκ μέρους των κεντρικών κομμάτων ως προς την προώθηση των κεντρικών ιδεολογικών τους προταγμάτων αναφορικά με τον περαιτέρω εκδημοκρατισμό και τη

⁴⁵⁶ *Ελευθερία*, 16 Ιουλίου 1952, και *Βήμα*, 16 Ιουλίου 1952.

⁴⁵⁷ Ειδικότερα, αρκετά χρόνια αργότερα, αποκαλύφθηκε η οργάνωση σκευωρίας από υψηλόβαθμους συναδέλφους των κατηγορούμενων με σκοπό τόσο να πληγεί η αξιοπιστία της κυβέρνησης Πλαστήρα-Βενιζέλου όσο και να εξουδετερωθούν μη φιλικόι προς τον ΙΔΕΑ αξιωματικοί της Αεροπορίας, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 572-580.

⁴⁵⁸ *Ελευθερία*, 1 Σεπτεμβρίου 1952. Ειδικότερα, η κυβέρνηση Πλαστήρα-Βενιζέλου ανέθεσε τη διερεύνηση του συγκεκριμένου περιστατικού στον αντιστράτηγο Μπαλοδήμο, ο οποίος στο πόρισμα του καταλόγισε ευθύνες για αμέλεια σε διάφορους υποναυάρχους του Ναυτικού, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 558-559.

⁴⁵⁹ Στεφανίδη, *ό.π.*, σσ. 174-176.

φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος, εντούτοις το συνολικό πρόσημο ήταν αρνητικό, καθώς οι όποιες βελτιώσεις ήταν ανεπαίσθητες, εξαιτίας τόσο της αντίδρασης των εκπροσώπων των διαφόρων υπερθεσμικών κέντρων εξουσίας, όσο κυρίως της έντονης ενδοπαραταξιακής ιδεολογικής διαφοροποίησής τους.

Ειδικότερα, ως θετικά βήματα θα μπορούσαν να αναφερθούν το κλείσιμο του στρατοπέδου της Μακρόνησου, η απόλυση ενός αριθμού πολιτικών κρατουμένων, η εισαγωγή ορισμένων μέτρων επιείκειας, καθώς και η προσπάθεια «θετικής» αντιμετώπισης του κομμουνισμού μέσω της προώθησης της ανασυγκρότησης και φιλολαϊκών κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων. Ωστόσο, οι ανωτέρω κυβερνητικές πρωτοβουλίες αφενός προκάλεσαν έντονες ιδεολογικές εσωκομματικές διαφοροποιήσεις και αφετέρου αφορούσαν έναν περιορισμένο αριθμό ωφελουμένων με την ταυτόχρονη πρόβλεψη χρονοβόρων διαδικασιών, ενώ διατηρήθηκε το αντικομμουνιστικό θεσμικό πλαίσιο των εκτοπίσεων, των φακέλων και των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων, ενώ αναβίωσαν και οι εκτελέσεις.

Παράλληλα, ιδιαίτερα έκδηλη αδυναμία εκ μέρους των κεντρικών κομμάτων διαπιστώθηκε και στο ζήτημα της υπαγωγής των ενόπλων δυνάμεων υπό τον έλεγχο της επίσημης πολιτικής εξουσίας, με αποκορύφωμα την ήπια αντίδρασή τους στην αντιμετώπιση ιδίως των εμπλεκόμενων στο στρατιωτικό κίνημα του Μαΐου του 1951, αλλά και διαφόρων υπονομευτικών ενεργειών ορισμένων στρατιωτικών κύκλων, ενώ εξίσου εμφανείς ήταν και οι περιορισμένες δυνατότητες τους ως προς την πραγματοποίηση εκτεταμένων αλλαγών στον χώρο του στρατεύματος.

Συνεπώς, η υιοθέτηση κατά βάση συντηρητικών και εν πολλοίς αντιφατικών πολιτικών στα ανωτέρω ζητήματα είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια σημαντικού μέρους της αξιοπιστίας του κεντρικού πολιτικού χώρου, επισφραγίζοντας την μειωμένη ικανότητα αφενός υλοποίησης των βασικών ιδεολογικών προταγμάτων του ως προς τον εκδημοκρατισμό και την περαιτέρω φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος και αφετέρου συγκρότησης μίας αυτόνομης ιδεολογικής παραταξιακής ταυτότητας.

Γ. Οικονομική και κοινωνική πολιτική

Μέσα από την ανάλυση των βασικών ιδεολογικών κειμένων, των κύριων προγραμματικών θέσεων του ΚΦ και της ΕΠΕΚ,⁴⁶⁰ καθώς και την παράθεση των κυριότερων κυβερνητικών πολιτικών των κεντρικών κομμάτων θα επιχειρηθεί η ανίχνευση των βασικών ιδεολογικών αξόνων τους στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα. Κεντρικές συνισταμένες τους αποτελούσαν η υποστήριξη της ενεργού κρατικής παρέμβασης προς την κατεύθυνση της προώθησης της ανασυγκρότησης της χώρας, ιδίως της βιομηχανίας και της γεωργίας σε συνδυασμό με την επίτευξη δημοσιονομικής και νομισματικής σταθερότητας, παραγόντων που μακροπρόθεσμα θα οδηγούσαν στην αυτοδύναμη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και στη συνακόλουθη αύξηση του εθνικού εισοδήματος, με κεντρικό γνώμονα την εμπέδωση της αρχής της κοινωνικής δικαιοσύνης με στόχο τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Ειδικότερα, στις προγραμματικές δηλώσεις του Πλαστήρα, τον Απρίλιο του 1950, κύριοι γνώμονες της κυβερνητικής οικονομικής πολιτικής θα αποτελούσαν η ενεργός κρατική παρέμβαση τόσο για την προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας όσο και για τον έλεγχο της εύρυθμης λειτουργίας του θεσμικού πλαισίου, μέσω της αποφυγής δημιουργίας ολιγοπωλίων και μονοπωλίων με ταυτόχρονο σεβασμό στην ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία, ενώ ιδιαίτερη μέριμνα θα επιδεικνυόταν ως προς τη βελτίωση της κατάστασης, ιδίως των οικονομικά αδύνατων στρωμάτων.⁴⁶¹

Ανασταλτικοί παράγοντες, ωστόσο, στην πορεία επίτευξης των ανωτέρω οικονομικών στόχων εκ μέρους των κεντρικών κυβερνήσεων αποτέλεσαν σ' ένα πρώτο επίπεδο οι τεράστιες καταστροφές, όπως ήδη αναφέρθηκε, που είχαν επιφέρει οι πολεμικές συγκρούσεις της προηγούμενης χρονικής περιόδου στον παραγωγικό

⁴⁶⁰ *Η αυριανή Ελλάδα. Πρόγραμμα του Κόμματος Φιλελευθέρων*, Αθήνα 1950, και *IAMM*, ΑΝΠ, «*Ιδρυτικά της ΕΠΕΚ*», ΑΕ 372.

⁴⁶¹ *ΕΠΣΒ*, 24 Απριλίου 1950, σσ. 24-27. Οι ανωτέρω στόχοι της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης Πλαστήρα θα αποτελέσουν βασικές συνισταμένες και των διαδοχικών κυβερνήσεων Βενιζέλου της περιόδου 1950-51, αλλά και της κυβέρνησης Πλαστήρα-Βενιζέλου της περιόδου 1951-52, Πολιτάκης, *ό.π.*, σσ. 150-174.

ιστό της ελληνικής οικονομίας και οι οποίες είχαν οδηγήσει στην κατακόρυφη πτώση της αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής σε σχέση με τα προπολεμικά επίπεδα.⁴⁶²

Ιδιαίτερα αρνητική επίδραση, επίσης, επέιχε και η παρατεταμένη κυβερνητική αστάθεια της εν λόγω περιόδου με τον σχηματισμό πληθώρας κυβερνήσεων, τη διενέργεια αλλεπάλληλων εκλογικών αναμετρήσεων και την πρόκληση ατέρμωνων ενδοκυβερνητικών τριβών, παραγόντων οι οποίοι αδυνατούσαν να προσφέρουν μια ουσιαστική πολιτική σταθερότητα, όρου απαραίτητου για την εφαρμογή ενός μακροπρόθεσμου οικονομικού προγράμματος. Εξίσου ανασταλτικός παράγοντας αποτελούσε ότι η πιο σημαντική πηγή εισροής συναλλάγματος για την ελληνική οικονομία συνιστούσαν οι πόροι της αμερικανικής βοήθειας, που ήταν υπό τη διαχείριση της ECA και από το 1952 της MSA, περιορίζοντας τα όποια περιθώρια αυτόνομων χειρισμών εκ μέρους των κεντρικών κομμάτων, σε συνδυασμό και με το διαρκώς μειούμενο ύψος της, λόγω του τερματισμού του Σχεδίου Μάρσαλ.⁴⁶³

Παράλληλα, θα πρέπει να επισημανθούν και οι ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις από τη μεταστροφή της αμερικανικής στάσης, λόγω της έκρηξης του Πολέμου της Κορέας. Ειδικότερα, ενώ κατά την περίοδο της πρώτης κυβέρνησης Πλαστήρα, η μεγαλύτερη έμφαση δινόταν στη διοχέτευση των πόρων της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας προς την κατεύθυνση της ανασυγκρότησης, εντούτοις μετά το καλοκαίρι του 1950, προτεραιότητα δόθηκε στη χρηματοδότηση των στρατιωτικών αμυντικών δομών της χώρας στο πλαίσιο των ευρύτερων ψυχροπολεμικών αναγκαιοτήτων. Το ανωτέρω γεγονός επηρέασε δυσμενώς μεταξύ άλλων και τον τομέα της οικονομικής πολιτικής, καθώς οι κεντρικές κυβερνήσεις έπρεπε να αναλάβουν την προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας με τη χρήση κατά βάση εγχώριων πόρων σε συνδυασμό και με την υποχρέωση της διατήρησης σε υψηλό επίπεδο των γενικότερων στρατιωτικών δυνάμεων.⁴⁶⁴

Άμεσο επακόλουθο αποτέλεσε η διατύπωση έντονων διαμαρτυριών εκ μέρους των κεντρικών κυβερνήσεων, όπως για παράδειγμα τα υπομνήματα των Βενιζέλου

⁴⁶² Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα 1978.

⁴⁶³ Γ. Σταθάκης, «Η οικονομική πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα 1949-1953: Σταθεροποίηση και νομισματική μεταρρύθμιση», στο: *Η ελληνική κοινωνία...ό.π.*, σσ. 41-53.

⁴⁶⁴ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 150-152.

και Καρτάλη, στα τέλη του 1951, προς τους ιθύνοντες της αμερικανικής οικονομικής αποστολής, αναφορικά με την ανάγκη αύξησης του ποσού της βοήθειας για την αντιμετώπιση των υψηλών αμυντικών δαπανών της χώρας, επισείοντας μάλιστα την «απειλή» της μονομερούς μείωσής τους. Επιχειρηματολογία, η οποία όμως, συναντούσε την ισχυρή αντίδραση τόσο των διαφόρων Αμερικανών ιθυνόντων όσο και του Παπάγου.⁴⁶⁵ Συνεπώς, το μοναδικό θετικό μέτρο των κεντρικών κυβερνήσεων στον συγκεκριμένο τομέα αποτέλεσε η απόφαση της μείωσης της στρατιωτικής θητείας, το καλοκαίρι του 1952, από 36 σε 24 μήνες, κίνηση που όμως είχε σχεδόν ανεπαίσθητη επίδραση για τον κρατικό προϋπολογισμό.⁴⁶⁶

Παρά τις ανωτέρω δυσχέρειες, ειδικότερες πτυχές της οικονομικής πολιτικής των κεντρικών κυβερνήσεων αποτέλεσαν οι προσπάθειες εισαγωγής θεσμικών μεταρρυθμίσεων στον τομέα της εκτελεστικής εξουσίας με κύριο γνώμονα την αύξηση των δημοσίων εσόδων και την προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας, μετά όμως και από τις ισχυρές αμερικανικές πιέσεις στο πλαίσιο της αποτελεσματικότερης διαχείρισης των πόρων της οικονομικής βοήθειας.

Υπό το παραπάνω πρίσμα, έλαβε χώρα η αναδιοργάνωση του κυβερνητικού σχήματος με τον καθορισμό του αριθμού των υπουργείων σε 16 και η αναμόρφωση της λειτουργίας της κεντρικής διοίκησης.⁴⁶⁷ Επιπρόσθετα, η ψήφιση νόμων προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης των αρμοδιοτήτων του Υπ. Συντονισμού, ως κεντρικού συντονιστικού φορέα της αναπτυξιακής διαδικασίας, της θεσμοθέτησης του Κεντρικού Οικονομικού Συμβουλίου, ως γνωμοδοτικού οργάνου αποτελούμενου από εμπειρογνώμονες και εκπροσώπους κοινωνικών φορέων με κύρια αποστολή την ταχύτερη προώθηση των έργων ανασυγκρότησης,⁴⁶⁸ καθώς και της σύστασης του Υπ. Προεδρίας στο πλαίσιο της γενικότερης αναμόρφωσης του κρατικού μηχανισμού.⁴⁶⁹ Τέλος, η αναδιοργάνωση υπηρεσιών του Υπ. Οικονομικών, όπως η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος,⁴⁷⁰ το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους, το

⁴⁶⁵ Στο ίδιο, σσ. 216-217.

⁴⁶⁶ Ριζάς, *ό.π.*, σ. 125.

⁴⁶⁷ Μαρία Βενετσανοπούλου, *Η θεσμική διαδρομή της ελληνικής δημόσιας διοίκησης*, Σάκκουλας, Αθήνα 2002, σ. 218.

⁴⁶⁸ *ΕΠΣΒ*, 30 και 31 Μαΐου 1950, σσ. 225-232 και 232-252.

⁴⁶⁹ Στο ίδιο, 16 Απριλίου 1952, σσ. 1188-1197.

⁴⁷⁰ Στο ίδιο, 11 Δεκεμβρίου 1950, σσ. 323-396.

Ελεγκτικό Συνέδριο,⁴⁷¹ το Γενικό Χημείο του Κράτους,⁴⁷² το Ινστιτούτο Γεωλογίας και Ερευνών Υπεδάφους,⁴⁷³ καθώς και του ΟΛΠ.⁴⁷⁴

Παράλληλα, σημειώθηκαν προσπάθειες αναμόρφωσης της δημόσιας διοίκησης,⁴⁷⁵ μέσω της κατάρτισης του Κώδικα Δημοσίων Υπαλλήλων και της συγκρότησης του Ανώτατου Συμβουλίου Δημοσίων Υπαλλήλων, ως γνωμοδοτικού οργάνου για την εποπτεία των κανόνων, των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των δημοσίων υπαλλήλων.⁴⁷⁶ Επίσης, ιδιαίτερη μέριμνα επιδείχθηκε για την ενίσχυση της διοικητικής αποκέντρωσης μέσω της κατάργησης των γενικών διοικήσεων, εκτός αυτής της Βορείου Ελλάδας, και της εκχώρησης των αρμοδιοτήτων τους στους νομάρχες,⁴⁷⁷ και η κατάρτιση του Κώδικα Δημοτικών και Κοινοτικών Υπαλλήλων.⁴⁷⁸

Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι παρά την εισαγωγή των ανωτέρω θετικών μέτρων, εντούτοις η γενικότερη κατάσταση της δημόσιας διοίκησης δεν σημείωσε κάποια αισθητή βελτίωση, απόρροια εν πολλοίς και των ατέρμονων ενδοκυβερνητικών κεντρώων αντιπαλοτήτων.⁴⁷⁹ Ενδεικτικά, ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, στην έκθεσή του, τον Ιανουάριο του 1952, υπογράμμισε τη συνέχιση της μη ουσιαστικής επίλυσης του ζητήματος της αναμόρφωσης της ελληνικής δημόσιας διοίκησης, καθώς «η σημερινή κρατική μηχανή είναι τόσο πλημμυλής, ώστε όχι μόνον δεν ανταποκρίνεται προς τα έκτακτα ταύτα καθήκοντα τα οποία επιβάλλει εις αυτήν η προς την χώραν μας παροχή έξωθεν ενισχύσεως, αλλά δεν είναι εις θέσιν να επιτελέση κατά τρόπον ικανοποιητικόν ουδέ τας στοιχειώδεις κρατικής λειτουργίας, όπως είναι η είσπραξις φόρων».⁴⁸⁰

Με το ανωτέρω συμπέρασμα, συμφωνούσε και ο Καρτάλης, ως Υπ. Συντονισμού της περιόδου 1951-52, ο οποίος ανέφερε χαρακτηριστικά ότι: «η

⁴⁷¹ Στο ίδιο, 21 Μαρτίου 1951, σσ. 800-817.

⁴⁷² Στο ίδιο, 13 Μαρτίου 1952, σσ. 705-721.

⁴⁷³ Στο ίδιο, 3 Απριλίου 1952, σσ. 919-946.

⁴⁷⁴ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα 2005, ό.π., σσ. 128-133.

⁴⁷⁵ Αντώνης Μακρυδημήτρης, «Κυβέρνηση και Διοίκηση: Ο διοικητικός μηχανισμός του κράτους κατά την περίοδο της "ανασυγκρότησης"», στο: *Η ελληνική κοινωνία...* ό.π., σσ. 471-479.

⁴⁷⁶ *ΕΠΣΒ*, 7 Απριλίου 1951, σσ. 1063-1123.

⁴⁷⁷ Στο ίδιο, 6 Φεβρουαρίου 1951, σσ. 516-533.

⁴⁷⁸ Στο ίδιο, 27 Μαρτίου 1951, σσ. 854-888.

⁴⁷⁹ Στεφανίδης, ό.π., σσ. 204-205.

⁴⁸⁰ Καζάκος, ό.π., σσ. 141-144.

*αναδιοργάνωσις και εξυγίανσις των δημοσίων υπηρεσιών, η οποία αποτελεί πρωταρχικόν αίτημα της εκθέσεως Βαρβαρέσσου θα επιτρέψη αύξησιν και βελτίωσιν της αποδόσεως του έργου των δημοσίων υπηρεσιών, διότι θα επιτρέψη την απομάκρυνσιν των αποδεδειγμένως μη αποδοτικών και ικανών υπαλλήλων».*⁴⁸¹

Ιδιαίτερα αρνητικό ρόλο, ωστόσο, διαδραμάτιζε η συνέχιση των διακρίσεων με βάση τη διαιρετική τομή της εθνοφροσύνης, καθώς παρά τις εξαγγελίες των κεντρικών κυβερνήσεων για αποκατάσταση των αδικιών και επαναφορά των απολυμένων δημοσίων υπαλλήλων για πολιτικούς λόγους, εντούτοις αυτό δεν κατέστη δυνατό, τουλάχιστον σε μεγάλη έκταση. Επίσης, με την προσθήκη της συνταγματικής διάταξης του 1952 για τους δημοσίους υπαλλήλους, το μεγαλύτερο βάρος δινόταν στον βαθμό εθνοφροσύνης τους, παρά στην εκτέλεση των καθηκόντων τους, με γνώμονα την εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος.⁴⁸²

Όσον αφορά τον δημοσιονομικό τομέα, οι κεντρικές κυβερνήσεις έθεταν ως κεντρικό τους στόχο την ισοσκελίση του κρατικού προϋπολογισμού και την προώθηση της ανασυγκρότησης μέσω της αύξησης των εσόδων εκ της φορολογίας, της εκτέλεσης παραγωγικών έργων και της ανόδου της βιομηχανικής και αγροτικής παραγωγής και των άδηλων πόρων. Πράγματι, στον συγκεκριμένο τομέα πολιτικής, οι κεντρικές κυβερνήσεις σημείωσαν επιτυχία, καθώς οι κρατικοί προϋπολογισμοί της περιόδου 1950-51,⁴⁸³ και 1951-52,⁴⁸⁴ προέβλεπαν σημαντική κάλυψη των ελλειμμάτων, ενώ ο αντίστοιχος του 1952-53 ήταν ισοσκελισμένος.⁴⁸⁵

Η υιοθέτηση, όμως, σταθεροποιητικής πολιτικής, ιδίως από το 1951, σε συνδυασμό και με το διαρκώς μειούμενο ποσό της αμερικανικής βοήθειας, καθώς και της υποχρέωσης διατήρησης υψηλού ποσοστού αμυντικών δαπανών είχε ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις αναφορικά με την εξεύρεση των απαραίτητων κεφαλαίων για την προώθηση των έργων ανασυγκρότησης και ιδίως της εκβιομηχάνισης της χώρας.

Αν και το ζήτημα της μορφής που θα έπρεπε να λάβει η εκβιομηχάνιση προκάλεσε πληθώρα συζητήσεων μεταξύ των οικονομολόγων της εποχής,⁴⁸⁶ οι

⁴⁸¹ *ΕΠΣΒ*, 21 Μαρτίου 1952, σσ. 815-836.

⁴⁸² Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σσ. 527-530.

⁴⁸³ *ΕΠΣΒ*, 25 Ιουλίου 1950, σσ. 676-708.

⁴⁸⁴ *Στο ίδιο*, 16 Ιουλίου 1951, σσ. 1332-1379.

⁴⁸⁵ *Στο ίδιο*, 20 Αυγούστου 1952, σσ. 42-80.

κυβερνήσεις του Κέντρου έθεσαν ως βασική τους προτεραιότητα τη βιομηχανική ανάπτυξη, καθώς σύμφωνα με τον λόγο του Πλαστήρα, τον Απρίλιο του 1950, αποτελούσε «απαραίτητη προϋπόθεση πάσης οικονομικής αναπτύξεως της χώρας και κυρίως εξασφάλισης της βιωσιμότητας της φυλής». Ειδικότερες πτυχές του προγράμματος εκβιομηχάνισης αφορούσαν την εκτέλεση έργων εξηλεκτρισμού, ιδίως υδροηλεκτρικών και θερμοηλεκτρικών εργοστασίων «προς παραγωγή επαρκούς και ευθυνής ηλεκτρικής δυνάμεως», διυλιστηρίου πετρελαίου, καθώς και την αξιοποίηση των εγχώριων πλουτοπαραγωγικών πόρων μέσω της ίδρυσης βιομηχανιών αζώτου, σιδήρου, χάλυβος, σόδα, αλουμινίου, τσιμέντων, λιπασμάτων και υαλουργίας.⁴⁸⁷

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, κορυφαία επιτυχία αποτέλεσε αναμφίβολα η επιτέλεση σημαντικής προόδου στον τομέα του εξηλεκτρισμού της χώρας, στοιχείου απαραίτητου για την προώθηση της εκβιομηχάνισης, καθώς και για τη μείωση των εισαγωγών καυσίμων και άρα της βελτίωσης του ελλειμματικού εξωτερικού ισοζυγίου, αλλά και για τη γενικότερη άνοδο του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, ιδίως στην ύπαιθρο. Ειδικότερα, έλαβε χώρα η ίδρυση της ΔΕΗ, το 1950, ως κεντρικής υπηρεσίας συντονισμού των διαφόρων έργων εξηλεκτρισμού της χώρας, με τεχνικό σύμβουλο την αμερικανική εταιρεία ΕΜΠΑΣΚΟ,⁴⁸⁸ ενώ, προωθήθηκε επί Παπανδρέου, ως Υπ. Συντονισμού κατά την περίοδο 1950-51, η εκμετάλλευση των λιγνιτικών αποθεμάτων της χώρας μέσω της θεμελίωσης των θερμοηλεκτρικών εργοστασίων στην Πτολεμαΐδα και στο Αλιβέρι και των αντίστοιχων υδροηλεκτρικών σε Λάδωνα, Βόδα, Λούρο και Αχελώο.⁴⁸⁹

Παράλληλα, σημαντικά βήματα σημειώθηκαν εκ μέρους των κεντρικών κυβερνήσεων και ως προς την ανάπτυξη της επαρχιακής βιομηχανίας, καθώς και την

⁴⁸⁶ Ειδικότερα, στο συγκεκριμένο ζήτημα διατυπώθηκαν δύο αντίθετες οικονομικές απόψεις. Από την μία πλευρά, του Κυριάκου Βαρβαρέσου, ο οποίος τασσόταν υπέρ της ήπιας εκβιομηχάνισης και από την άλλη πλευρά του Ξενοφώντα Ζολότα υπέρ της ανάπτυξης βαριάς βιομηχανίας, Καζάκος, *ό.π.* σσ. 158-161. Ωστόσο, οι κεντρώες κυβερνήσεις έθεσαν ως κεντρικό τους στόχο την εκβιομηχάνιση της χώρας, ενώ ο Καρτάλης ανέφερε χαρακτηριστικά ότι η μοναδική ένσταση αναφορικά με τα πορίσματα της έκθεσης Βαρβαρέσου αφορούσε τη μειωμένη σημασία που απέδιδαν σε έργα βαριάς εκβιομηχάνισης, *ΕΠΣΒ*, 21 Μαρτίου 1952, σσ. 815-836.

⁴⁸⁷ Στο ίδιο, 24 Απριλίου 1950, σσ. 14-17.

⁴⁸⁸ Στο ίδιο, 26 Ιουλίου 1950, σσ. 709-721, και 19 Δεκεμβρίου 1950, σσ. 323-396.

⁴⁸⁹ Νίκος Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο 1889-1956*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991.

αύξηση της αγροτικής παραγωγής μέσω της υλοποίησης σημαντικών εγχειοβελτιωτικών έργων και της εισαγωγής σύγχρονου τεχνολογικού εξοπλισμού.⁴⁹⁰

Έτερος κεντρικός πυλώνας στον τομέα της δημοσιονομικής πολιτικής, αποτέλεσε ο στόχος της αύξησης των δημοσίων εσόδων μέσω τόσο της φορολογίας και των άδηλων πόρων όσο και της περιστολής περιττών κρατικών δαπανών. Βασικές πτυχές συνίσταντο στην αναδιοργάνωση του φοροεισπρακτικού μηχανισμού, στη σταδιακή εφαρμογή ενός συστήματος άμεσης προοδευτικής φορολογίας με κύριο γνώμονα την εμπέδωση της αρχής της κοινωνικής δικαιοσύνης, λόγω της κατά βάση στήριξης στους έμμεσους φόρους, αλλά και των υψηλών ποσοστών φοροδιαφυγής,⁴⁹¹ καθώς και στη ψήφιση του νόμου περί ονομαστικοποίησης των κατόχων μετοχών ανώνυμων εταιρειών με στόχο την μεγαλύτερη φορολογική επιβάρυνση των υψηλότερων εισοδημάτων.⁴⁹² Επίσης, στο πλαίσιο της αύξησης των εσόδων εκ των άδηλων πόρων, έλαβε χώρα η επανίδρυση του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού με κύρια αποστολή την προώθηση της τουριστικής ανάπτυξης της χώρας, καθώς και η εισαγωγή ευνοϊκής νομοθεσίας για τον επαναπατρισμό εμπορικών πλοίων ελληνικών συμφερόντων υπό ξένη σημαία.⁴⁹³ Όσον αφορά, τέλος, την περικοπή περιττών κρατικών δαπανών, σημειώθηκε η απόλυση 2.500 έκτακτων υπαλλήλων των Κέντρων Πρόνοιας, των Υπ. Στρατιωτικών και Ναυτικών, καθώς και η σύσταση επιτροπών για τη μελέτη επιπρόσθετων περιστολών.⁴⁹⁴

Παρά τα αναμφισβήτητα ανωτέρω θετικά βήματα εκ μέρους των κεντρικών κυβερνήσεων στον τομέα της δημοσιονομικής πολιτικής, εντούτοις τα συνολικά αποτελέσματα αναφορικά με την προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ιδιαίτερος φτωχά, με την εξαίρεση του προγράμματος του εξηλεκτρισμού, καθώς και της σταθεροποίησης της οικονομίας.

Όσον αφορά τον τομέα της νομισματικής πολιτικής, βασικές συνισταμένες των κεντρικών κυβερνήσεων συνίσταντο στην υιοθέτηση αντιπληθωριστικών μέτρων και στη διατήρηση της νομισματικής σταθερότητας μέσω του περιορισμού του

⁴⁹⁰ Στέλλα Καραγιάννη-Αγγελική Νικολάου, «Βιομηχανική πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες: χωρικές και κλαδικές διαστάσεις», στο: *Η ελληνική κοινωνία... ό.π.*, σσ. 95-114, και Καζάκος, *ό.π.*, σσ. 95-114.

⁴⁹¹ *ΕΠΣΒ*, 31 Οκτωβρίου 1951, σσ. 9-12.

⁴⁹² *Στο ίδιο*, 20 Δεκεμβρίου 1950, σσ. 397-427.

⁴⁹³ *Στο ίδιο*, 11 Ιουλίου 1950, σσ. 547-571, και 24 Ιουλίου 1951, σσ. 1488-1516.

⁴⁹⁴ *Ελευθερία*, 21 Σεπτεμβρίου 1950.

επιπέδου του πληθωρισμού, καθώς και της διοχέτευσης των όποιων πιστώσεων προς την κατεύθυνση της προώθησης της ανασυγκρότησης και της άμυνας της χώρας.

Ωστόσο, και σ' αυτήν την περίπτωση, θα πρέπει να επισημανθούν τα περιορισμένα περιθώρια αυτόνομων χειρισμών τους στον τομέα της νομισματικής πολιτικής, λόγω των αυξημένων αρμοδιοτήτων των διαφόρων Αμερικανών ιθυνόντων και της στάσης τους, ιδίως μετά την έκρηξη του Πολέμου της Κορέας, υπέρ της υιοθέτησης αντιπληθωριστικής πολιτικής και της ταυτόχρονης διατήρησης των υψηλών αμυντικών δαπανών της χώρας.⁴⁹⁵ Παράλληλα, ιδιαίτερα επιβαρυντικό ρόλο διαδραμάτιζε και η έντονη νομισματική αστάθεια, λόγω της χαμηλής εμπιστοσύνης του κοινού στη δραχμή και της ταυτόχρονης υψηλής ζήτησης σε χρυσές λίρες, απότοκη και των πικρών εμπειριών της περιόδου της Κατοχής, συνθήκη η οποία επιδειωνόταν σε κάθε ανακοίνωση περικοπής της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας. Άμεσο επακόλουθο αποτελούσε η άσκηση ισχυρών πιέσεων στα συναλλαγματικά διαθέσιμα της χώρας, καθιστώντας απαραίτητη τη λήψη μέτρων από την Τράπεζα της Ελλάδος για τη σταθεροποίηση εκ των πιέσεων της δραχμής.⁴⁹⁶

Κεντρικό ρόλο, διαδραμάτισε ο Καρτάλης, ως Υπ. Συντονισμού κατά την περίοδο 1951-52, ο οποίος πρωτοστάτησε στην εφαρμογή αντιπληθωριστικής πολιτικής και στη διατήρηση της νομισματικής σταθερότητας, παρά τις ισχυρές ενδοκυβερνητικές αντιδράσεις, αλλά και την έντονη κοινωνική δυσαρέσκεια. Ειδικότερα, ο Καρτάλης ασκούσε συνεχείς μεν, ανεπιτυχείς όμως, πιέσεις προς την αμερικανική πλευρά ως προς την ανάγκη αύξησης των πιστοδοτήσεων τόσο για την προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας όσο και για την ελάφρυνση των κοινωνικών επιπτώσεων εκ της σοβούσας οικονομικής ύφεσης.⁴⁹⁷

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, στον τομέα της νομισματικής πολιτικής, οι κεντρώες κυβερνήσεις έλαβαν σημαντικά μέτρα, κατόπιν και σχετικών αμερικανικών υποδείξεων, προς την κατεύθυνση της «τιθάσευσης» της νομισματικής κυκλοφορίας με κύριο γνώμονα την αντιμετώπιση του πληθωρισμού, ενώ θέσπισαν και αυστηρά όρια σχετικά με τις πιστοδοτήσεις με βασική στόχευση την εξεύρεση της απαραίτητης ρευστότητας για την χρηματοδότηση τόσο των έργων ανασυγκρότησης,

⁴⁹⁵ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 238-240.

⁴⁹⁶ Ριζάς, *ό.π.*, σ. 127.

⁴⁹⁷ Μιχ. Ψαλιδόπουλος, *Γεώργιος Καρτάλης. Το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1952*, Ίδρυμα της Βουλής, Αθήνα 2015.

αλλά και των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και του αγροτικού τομέα.⁴⁹⁸ Ειδικότερα, επιχειρήθηκε η επίλυση του ζητήματος των παγωμένων πιστώσεων προς τις διάφορες μη παραγωγικές βιομηχανίες μέσω της ρευστοποίησής τους και της υποχρεωτικής προσκόμισης τιμολογίων για κάθε πιστοδότηση, ενώ καταβλήθηκαν προσπάθειες μείωσης του τραπεζικού επιτοκίου με στόχο την αύξηση των ιδιωτικών αποταμιεύσεων.⁴⁹⁹ Επίσης, υιοθετήθηκαν μέτρα προς την κατεύθυνση της μείωσης του μεγάλου ελλείμματος του εξωτερικού ισοζυγίου συναλλαγών της χώρας με αιχμή τη μείωση του ποσοστού των εισαγωγών μέσω της κατάργησης των σχετικών επιδοτήσεων και της διοχέτευσής τους στην αντίστοιχη αύξηση των εξαγωγών των αγροτικών προϊόντων, χωρίς ωστόσο ιδιαίτερα θετικά αποτελέσματα.⁵⁰⁰

Η εφαρμογή της αντιπληθωριστικής πολιτικής κρίνεται ως επιτυχημένη, θέτοντας τις βάσεις, σε συνδυασμό και με την υποτίμηση της δραχμής του 1953, για τη μετάβαση από το στάδιο της ανασυγκρότησης σε εκείνο της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας.⁵⁰¹ Ωστόσο, η ανωτέρω πολιτική, η οποία επιβλήθηκε λόγω των ισχυρών αμερικανικών πιέσεων, αλλά και της επιμονής του Καρτάλη αποτέλεσε ιδιαίτερα επιβαρυντικό παράγοντα για τη γενικότερη αξιοπιστία των κεντρικών κυβερνήσεων ως προς τις εξαγγελίες τους περί υιοθέτησης φιλολαϊκών κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων.

Όσον αφορά τον τομέα της εισοδηματικής πολιτικής, κεντρικός στόχος των κεντρικών κυβερνήσεων συνίστατο στην εμπέδωση της αρχής της κοινωνικής δικαιοσύνης μέσω της υιοθέτησης μέτρων στήριξης των οικονομικά αδύνατων τάξεων, πάντοτε όμως υπό το πρίσμα της διατήρησης της αυστηρής δημοσιονομικής και νομισματικής σταθερότητας. Ενδεικτικά, ο Πλαστήρας σε ομιλία του, τον Οκτώβριο του 1951, υποστήριξε ότι *«η κυβέρνηση πιστεύει ότι η κοινωνική δικαιοσύνη αποτελεί κατάκτηση των σύγχρονων κοινωνιών την οποία εις ουδένα επιτρέπεται να αγνοήσει. Ως πρώτην αρχήν διακηρύσσει την εξασφάλισιν ίσων συνθηκών αφετηρίας και ανταγωνισμού δι' όλους τους Έλληνας εις τρόπον ώστε να λειτουργή αβίαστα ο νόμος της επιλογής και επικρατούν οι ικανοί αναλόγως της*

⁴⁹⁸ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 215.

⁴⁹⁹ *ΕΠΣΒ*, 16 Ιουλίου 1951, σσ. 1333-1339.

⁵⁰⁰ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 204-205.

⁵⁰¹ Μιχ. Ψαλιδόπουλος, «Στις απαρχές της νομισματικής μεταρρύθμισης του 1953: Ο Γεώργιος Καρτάλης στο Υπουργείο Συντονισμού (1951-1952)», στο: *Ο Γεώργιος Καρτάλης...ό.π.*, σσ. 119-130.

*ικανότητας και της εργασίας των ανεξαρτήτως καταγωγής. Η ικανοποιητική αμοιβή της εργασίας αποτελεί υποχρέωσιν του κράτους και της κοινωνίας και θα την επιδιώξη βαθμιαίως η κυβέρνησις εντός του ορίου των δυνατοτήτων της εν αναλογία προς την πρόοδον της ανασυγκροτήσεως και της αυξήσεως της παραγωγής».*⁵⁰²

Ειδικότερα, στον τομέα της εισοδηματικής πολιτικής, οι κεντρικές κυβερνήσεις υιοθέτησαν μια κατά βάση συσταλτική πολιτική με κύριο χαρακτηριστικό την έμμεση μόνο αύξησή των μισθών και των ημερομισθίων και τη σύνδεση της αύξησης τους με την προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας και συνακόλουθα της ανόδου της παραγωγής και της βελτίωσης της παραγωγικότητας.⁵⁰³

Υπό το παραπάνω πρίσμα, έλαβε χώρα η συγκρότηση του Συμβουλίου Μισθών και Ημερομισθίων, ως κεντρικού γνωμοδοτικού οργάνου με τη συμμετοχή εργαζομένων, εργοδοτών, εκπροσώπων του κράτους και άλλων εμπειρογνομόνων με κύρια αποστολή τον καθορισμό της διάρθρωσης των μισθών και την εξέταση των αιτημάτων αναπροσαρμογής των αποδοχών των διαφόρων κοινωνικών τάξεων εντός του πλαισίου των γενικότερων δυνατοτήτων της ελληνικής οικονομίας και όχι αναλόγως της διαπραγματευτικής δύναμης κάθε επαγγελματικής ομάδας.⁵⁰⁴ Παράλληλα, οι κεντρικές κυβερνήσεις ενέμειναν στην αντίθεσή τους, σε συνδυασμό και με τις ισχυρές αμερικανικές πιέσεις, σε οποιοσδήποτε αυξήσεις στις αποδοχές, με κύριο επιχείρημά τους την αρνητική τους επίδραση στην προσπάθεια επίτευξης δημοσιονομικής και νομισματικής σταθερότητας, με αποτέλεσμα το ξέσπασμα απεργιακών κινητοποιήσεων.⁵⁰⁵ Συνεπώς, ως κύρια επιτυχία τους προέβλεπαν τον περιορισμό σε σχετικά χαμηλά επίπεδα του πληθωρισμού, που συνέβαλε στην άνοδο της αγοραστικής δύναμης και κατ' επέκταση στην γενικότερη αύξηση των εισοδημάτων, με μοναδική εξαίρεση άμεσης εισοδηματικής ενίσχυσης την παροχή περιορισμένων αυξήσεων προς τους συνταξιούχους και τους μισθωτούς.⁵⁰⁶

Η υιοθέτηση, ωστόσο, της ανωτέρω περιοριστικής εισοδηματικής πολιτικής αν και συνιστούσε αναγκαία προϋπόθεση προς την κατεύθυνση της ανασυγκρότησης της χώρας, εντούτοις απαιτούσε μεσομακροπρόθεσμο ορίζοντα υλοποίησης που δεν

⁵⁰² *ΕΠΣΒ*, 31 Οκτωβρίου 1951, σσ. 9-12.

⁵⁰³ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 227-228.

⁵⁰⁴ *ΕΠΣΒ*, 16 Ιουλίου 1951, σσ. 1333-1379.

⁵⁰⁵ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 292-293.

⁵⁰⁶ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 213.

μπορούσε να εξασφαλιστεί λόγω των ήδη αναφερομένων συνθηκών έντονης πολιτικής αστάθειας και των διαρκών ενδοκυβερνητικών και ενδοπαραταξιακών τριβών, ενώ προκαλούσε και σημαντική λαϊκή δυσαρέσκεια με αποτέλεσμα την ακόμα μεγαλύτερη αποξένωση από ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.

Αντίστοιχη πολιτική έμμεσης μόνο στήριξης των εισοδημάτων υιοθέτησαν οι κεντρώες κυβερνήσεις και απέναντι στον αγροτικό κόσμο. Ειδικότερα, έλαβαν μέτρα αύξησης των αγροτικών πιστοδοτήσεων, προώθησης της εκτέλεσης έργων γεωργικής αξιοποίησης, και ιδίως της σταδιακής επέκτασης του προγράμματος εξηλεκτρισμού στην ύπαιθρο, η οποία θα ευνοούσε την ανάπτυξη της επαρχιακής βιομηχανίας, καθώς και καθορισμού των υψηλότερων δυνατών τιμών ασφαλείας και συγκέντρωσης για τα κυριότερα αγροτικά προϊόντα, πάντοτε όμως υπό το πρίσμα της εφαρμογής της ανωτέρω αυστηρής αντιπληθωριστικής πολιτικής.⁵⁰⁷

Παράλληλα, έλαβε χώρα η συγκρότηση του Κυβερνητικού Συμβουλίου Διανομών και Ελέγχου Τιμών με τη συμμετοχή εκπροσώπων κρατικών και κοινωνικών φορέων, αλλά και εμπειρογνομόνων με βασικούς στόχους τους την κεντρική κρατική διαχείριση και τον εξορθολογισμό του συστήματος των διανομών δια δελτίου των βασικών ειδών ανάγκης και με κύριο γνώμονα την μη υπέρμετρη επιβάρυνση των δημοσίων οικονομικών.⁵⁰⁸ Σύμφωνα και με τον Μαύρο, ΥΠΕΘΟ, μια ανεξέλεγκτη διανομή δια δελτίου των βασικών ειδών ανάγκης *«θα αποτελέσει διαρκή απειλή της οικονομικής μας σταθερότητας και κατ' ουσίαν θα ήτο άνευ σκοπού εφόσον οι ίδιοι οι καταναλωταί θα καλούνταν να καλύψουν το έλλειμμα δι' ηυξημένων φορολογιών»*, συνεπώς *«αι τιμαί συγκεντρώσεως πρέπει να παύσουν να αποτελούν αντικείμενον πλειστηριασμού, διότι αι υψηλαί τιμαί ουδένα ωφελούν και ασφαλώς όχι τους παραγωγούς... οδηγούν εις αύξησιν των τιμών των άλλων γεωργικών προϊόντων, εις ύψωσιν των εργατικών μισθών, των τιμών των βιομηχανικών προϊόντων το έλλειμμα του προϋπολογισμού αυξάνεται και περιορίζονται τα διαθέσιμα διά την ανασυγκρότησιν... αι ηυξημέναι τιμαί ασφαλείας περιορίζουν τας ανταγωνιστικάς δυνατότητας ωρισμένων βασικών γεωργικών μας προϊόντων»*.⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ Πολιτάκης, *ό.π.*, σσ. 150-171.

⁵⁰⁸ *ΕΠΣΒ*, 27 Ιουλίου 1951, σσ. 1517-1525.

⁵⁰⁹ *Στο ίδιο*, 16 Ιουλίου 1951, σσ. 1333-1379.

Η υιοθέτηση, ωστόσο, αυστηρής αντιπληθωριστικής πολιτικής, καθώς και οι συνεχείς αντιρρήσεις των διαφόρων Αμερικανών ιθυνόντων για οποιαδήποτε αύξηση, οδήγησαν στην εξασφάλιση σχετικά χαμηλών τιμών ασφάλειας και συγκέντρωσης των γεωργικών προϊόντων, προκαλώντας σημαντική δυσαρέσκεια στον αγροτικό κόσμο⁵¹⁰ και αποξένωσή από τα μέχρι πρότινος κατεξοχήν κόμματα εκπροσώπησής του. Συνεπώς, σε μία σαφή προσπάθεια εκ μέρους των κεντρικών κυβερνήσεων προς την κατεύθυνση της ελάφρυνσης των ανωτέρω δυσμενών κοινωνικών συνεπειών, ως θετικό μέτρο θα μπορούσε να επισημανθεί η αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας κατά 10%, μετά από επιμονή του Καρτάλη, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί μια πιο ελαστική πολιτική τιμών ασφαλείας του σίτου.⁵¹¹ Επίσης, η εξασφάλιση ενός ποσού 25 εκ. δολαρίων από τους πόρους της αμερικανικής βοήθειας, την άνοιξη του 1951, για την προμήθεια εισαγόμενων βασικών ειδών διατροφής με την υποχρέωση εκ μέρους της ελληνικής πλευράς της δημιουργίας αποθεμάτων ειδών που παράγονταν στο εσωτερικό, χωρίς όμως θετικά αποτελέσματα, καθώς με εξαίρεση το σιτάρι, δεν κατέστη δυνατή η συγκέντρωση επαρκών ποσοτήτων άλλων προϊόντων.⁵¹²

Όσον αφορά τον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, κεντρικός στόχος των κεντρικών κυβερνήσεων αποτέλεσε η μέριμνα για την αντιμετώπιση των καιρίων ζητημάτων της ανεργίας και της υποαπασχόλησης μέσω της προώθησης της ανασυγκρότησης της χώρας και της συνακόλουθης δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας. Ειδικότερα, στις προγραμματικές δηλώσεις του, τον Απρίλιο του 1950, ο Πλαστήρας ανέφερε ότι *«η κοινωνική πολιτική θα ασκηθή βαθμιαίως και αναλόγως της εξελίξεως των δημοσίων οικονομικών και θα εκδηλωθή διά της παροχής εργασίας προς τους ικανούς, διά της προνοίας προς τους ανικάνους να εργάζονται, διά της υγειονομικής περιθάλψεως προς όλους εκείνους οι οποίοι έχουν ανάγκη»*.⁵¹³

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, κεντρική συνισταμένη αποτέλεσε η υλοποίηση του προγράμματος «Πρόνοια διά της Εργασίας», το οποίο προέβλεπε την εκτέλεση δημοσίων κοινωφελών έργων μικρής κλίμακας στην ύπαιθρο, ιδίως σε περιοχές ιδιαίτερος χαμηλού εισοδήματος και επιπέδου απασχόλησης. Παράλληλα, επιχειρήθηκε η επίλυση του ζητήματος της λαϊκής στέγασης, καθώς και της

⁵¹⁰ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 556.

⁵¹¹ Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 126-127.

⁵¹² Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 215.

⁵¹³ *ΕΠΣΒ*, 24 Απριλίου 1950, σσ. 14-17.

αποκατάστασης των ακτημόνων γεωργών, τομέας στον οποίο σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν και οι σχετικές συνταγματικές διατάξεις του 1952. Ωστόσο, οι εξαγγελίες των κεντρικών κυβερνήσεων σχετικά με τη σταδιακή επέκταση του θεσμού της κοινωνικής ασφάλισης στους αγρότες, καθώς και της βαθμιαίας παροχής ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης στο σύνολο της υπαίθρου, εντούτοις δεν κατέστη δυνατόν να υλοποιηθούν, δεδομένου των οικονομικών περιορισμών της εποχής.⁵¹⁴

Παράλληλα, έλαβε χώρα και μία σημαντική προσπάθεια για την αναμόρφωση του γενικότερου θεσμικού εργατικού πλαισίου. Ειδικότερα, προωθήθηκε η ψήφιση νόμου για την απαγόρευση των απολύσεων, χωρίς την πρότερη έγκριση του Υπ. Εργασίας,⁵¹⁵ ενώ μέσω της θεσμοθέτησης του Συμβουλίου Ρυθμίσεως Συλλογικών Σχέσεων και Διαιτησίας, με τη συμμετοχή εκπροσώπων του κράτους και των κοινωνικών φορέων επιδιώχθηκε η ρύθμιση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, καθώς και η αναμόρφωση της διαδικασίας της διαιτησίας των εργατικών διαφορών.⁵¹⁶ Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η αποφυγή γενικευμένων κοινωνικών αντιδράσεων εκ της ανωτέρω πολιτικής των κεντρικών κυβερνήσεων ευνοήθηκε και από τον ιδιαίτερα συντηρητικό προσανατολισμό της ηγεσίας του συνδικαλιστικού κινήματος, με τις ευλογίες και των Αμερικανών ιθυνόντων.⁵¹⁷

Όσον αφορά την εκπαιδευτική πολιτική των κεντρικών κυβερνήσεων, τέλος, βασική προτεραιότητα τους αποτέλεσε η ενίσχυση της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης προς την κατεύθυνση της προώθησης της ανασυγκρότησης της χώρας. Στις προγραμματικές δηλώσεις του, τον Οκτώβριο του 1951, ο Πλαστήρας ανέφερε ότι *«η εκπαίδευσις είναι αναφαίρετο δικαίωμα του λαού. Θα οργανωθή διά την εξυπηρέτησιν τούτου βάσει των σύγχρονων εκπαιδευτικών συστημάτων των ελληνικών παραδόσεων, της ελευθερίας της σκέψεως και της επιστήμης. Θα προαχθή και θα επεκταθή η τεχνική εκπαίδευσις. Όλα τα στάδια και οι βαθμοί της εκπαιδεύσεως θα πρέπει να είναι προσιτά εις τα τέκνα των Ελλήνων χωρίς προνόμια διακρίσεως και οικονομικούς φραγμούς, αλλά ανάλογα με την ικανότητα και την επίδοσιν εκάστου»*.⁵¹⁸

⁵¹⁴ Στο ίδιο, 31 Οκτωβρίου 1951, σσ. 9-12.

⁵¹⁵ Στο ίδιο, 18 Σεπτεμβρίου 1952, σσ. 210-229.

⁵¹⁶ Στο ίδιο, 3 Απριλίου 1952, σσ. 919-946.

⁵¹⁷ Κωστής Καρπόζηλος, «Συνδικάτα και πολιτική στην Ελλάδα του Εμφυλίου Πολέμου», στο: *Ιστορία του 20^{ου} αι...ό.π.*, σσ. 63-97.

⁵¹⁸ *ΕΠΣΒ*, 31 Οκτωβρίου 1951, σσ. 9-12.

Υπό το παραπάνω πρίσμα, έλαβε χώρα η διάρθρωση της μέσης εκπαίδευσης σε δύο κύκλους: τα τριετή γυμνάσια και τα τριετή φιλολογικά και φυσικομαθηματικά λύκεια, καθώς και η ολοκλήρωση νέων ναυτικών σχολών και η αναδιοργάνωση της Σιβιτανιδείου Σχολής Τεχνών και Επαγγελμάτων.⁵¹⁹ Ωστόσο, παρά τον φιλελεύθερο χαρακτήρα, των ανωτέρω προβλέψεων, εντούτοις, σύμφωνα με τον Δημήτρη Χαραλάμπους, συνοδεύονταν από ιδιαίτερα συντηρητικές διατάξεις σε εναρμόνιση με τα γενικότερα εθνικόφρονα πλαίσια, αλλά και εγγενείς αδυναμίες, όπως ο μη περιορισμός της υπερπληθώρας των Γυμνασίων της χώρας.⁵²⁰

Αναμφίβολα όμως, η ίδρυση του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών με κύρια αποστολή την παροχή υποτροφιών προς άπορους νέους για την πραγματοποίηση ανώτατων σπουδών,⁵²¹ αποτέλεσε τη σημαντικότερη πρωτοβουλία των κεντρικών κυβερνήσεων με προοδευτικό πρόσημο στον τομέα της εκπαίδευσης. Παρά τη σημαντική τομή της ίδρυσης του ΙΚΥ, ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η γενικότερη εκπαιδευτική πολιτική σηματοδεύτηκε από την υιοθέτηση των αυστηρών δημοσιονομικών και νομισματικών ορίων, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον διπλασιασμό των εκπαιδευτικών τελών και του κόστους αγοράς των συγγραμμάτων των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, την επιβάρυνση των μαθητών του Γυμνασίου για την πληρωμή των ειδικών επιδομάτων των καθηγητών τους, καθώς και του τριπλασιασμού της τιμής των σχολικών βιβλίων, ρυθμίσεις οι οποίες προκάλεσαν μεγάλες φοιτητικές και μαθητικές κινητοποιήσεις.⁵²²

Συνεπώς, όσον αφορά τον κοινωνικοοικονομικό τομέα, ως θετικά μέτρα των κεντρικών κυβερνήσεων θα μπορούσαν να πιστωθούν η εισαγωγή θεσμικών μεταρρυθμίσεων για την προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας, όπως η αναδιοργάνωση του Υπ. Συντονισμού και των υπηρεσιών του Υπ. Οικονομικών, η ίδρυση του Υπ. Προεδρίας, η απαρχή του προγράμματος εξηλεκτρισμού, και η εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων. Επίσης, οι προσπάθειες για την ισοσκέλιση του κρατικού προϋπολογισμού, τη βελτίωση του ισοζυγίου εξωτερικών συναλλαγών και

⁵¹⁹ Χαραλάμπους Νούτσος, «Το σχολείο της «εθνικοφροσύνης» (1945-52)», στο: *Ιστορία του 20^{ου} αι....ό.π.*, σσ. 109-125.

⁵²⁰ Δημήτρης Χαραλάμπους, *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950-1974)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 102-110.

⁵²¹ *Ελευθερία*, 20 Απριλίου 1951.

⁵²² Νούτσος, *ό.π.*, σσ. 109-125.

την αύξηση των εγχώριων πηγών εσόδων μέσω της σταδιακής εισαγωγής προοδευτικής φορολογίας και της ανόδου των εξαγωγών και των άδηλων πόρων. Τέλος, η εφαρμογή σταθεροποιητικής πολιτικής και η επίτευξη συνθηκών δημοσιονομικής και νομισματικής σταθερότητας, αναγκαίων όρων προς την κατεύθυνση της επίτευξης της αυτοδύναμης ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας.

Στο κοινωνικό επίπεδο, θα πρέπει να επισημανθεί η εισαγωγή μέτρων, όπως η σύσταση κρατικών συμβουλίων αναφορικά με τον έλεγχο των τιμών ασφαλείας και συγκέντρωσης των αγροτικών προϊόντων, καθώς και των μισθών και των ημερομισθίων προς την κατεύθυνση της εξασφάλισης όσο το δυνατόν πιο ικανοποιητικών εισοδηματικών αυξήσεων. Επίσης, η εφαρμογή του προγράμματος «Πρόνοια διά της εργασίας» για την εκτέλεση δημόσιων έργων στην ύπαιθρο, καθώς και η προώθηση πολιτικών για την αποκατάσταση των συμμοριοπλήκτων και των ακτημόνων γεωργών. Τέλος, η ενίσχυση της μέσης και της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, υπό το πρίσμα της επιτάχυνσης της ανασυγκρότησης της χώρας, σε συνδυασμό όμως και με την επίδειξη μέριμνας για τους οικονομικά αδύνατους, με αποκορύφωμα τη θεσμοθέτηση του ΙΚΥ.

Το γενικότερο πρόσημο, ωστόσο, της πολιτικής των κεντρικών κομμάτων στον κοινωνικοοικονομικό τομέα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί τελικά ως αρνητικό. Ειδικότερα, ο χαμηλός ρυθμός προώθησης της ανασυγκρότησης, η διατήρηση των υψηλών αμυντικών δαπανών, η ελλιπής αναμόρφωση της δημόσιας διοίκησης, καθώς και η εφαρμογή σταθεροποιητικής και αντιπληθωριστικής πολιτικής, είχαν ως παρεπόμενα επακόλουθα την αύξηση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, το πάγωμα των μισθών και των ημερομισθίων, την εξασφάλιση σχετικά χαμηλών τιμών ασφαλείας και συγκέντρωσης για τα αγροτικά προϊόντα, και εν γένει την μη ικανοποιητική άνοδο του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Αντί επιλόγου (1)

Μέσα από την ανάλυση των βασικότερων πολιτικών στρατηγικών και πρακτικών των κεντρικών κομμάτων κατά την χρονική περίοδο 1950-1952, θα μπορούσαν να εξαχθούν ορισμένες χρήσιμες συμπερασματικές παρατηρήσεις.

Μετά τον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου, η ανάγκη ανάδειξης νέων πολιτικών δυνάμεων, ικανών να φέρουν εις πέρας το έργο της αποκατάστασης συνθηκών ισοπολιτείας, της προώθησης της οικονομικής ανάπτυξης και της ανόδου του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων σε συνδυασμό τόσο με τη στρατιωτική ήττα και τη θεσμική απαγόρευση της κομμουνιστικής Αριστεράς όσο και με τη δυσaréσκεια απέναντι στη Δεξιά για την ακραία ρητορική της, προσέφεραν ιδιαίτερα ευοίωνες προοπτικές για την επικράτηση των πολιτικών δυνάμεων εκ του ευρύτερου βενιζελογενούς χώρου. Πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες πρέσβευαν την ανάγκη ειρήνευσης του παρελθόντος, επικράτησης της μετριοπάθειας και αποκατάστασης ομαλών πολιτικών συνθηκών, καθώς και της εισαγωγής προοδευτικών κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων.

Υπό το παραπάνω πρίσμα, τα αποτελέσματα των πρώτων ουσιαστικά μεταπολεμικών εκλογών του 1950, παρά την κατάληψη των δύο πρώτων θέσεων από το ΛΚ και το ΚΦ αντίστοιχα, επιβεβαίωσαν την ευρεία κοινωνική απήχηση των ανωτέρω αιτημάτων μέσω της ανάδειξης της ΕΠΕΚ του Πλαστήρα με τα κεντρικά συνθήματα περί Αλλαγής και λήθης του παρελθόντος σε τρίτη πολιτική δύναμη, ελάχιστα υπολειπόμενη από τα ποσοστά των δύο παραδοσιακών κομμάτων, ανοίγοντας τον δρόμο για τη συγκρότηση κεντρικών κυβερνήσεων συνεργασίας.

Αναμφισβήτητα, οι κεντρικές κυβερνήσεις της περιόδου 1950-52 σημείωσαν ορισμένες σημαντικές επιτυχίες με χαρακτηριστικά παραδείγματα την ένταξη στο ΝΑΤΟ, τη σταθεροποίηση της οικονομίας και την προώθηση του εξηλεκτρισμού, όρων απαραίτητων για την ανασυγκρότηση της χώρας, την αποκατάσταση των συμμοριοπλήκτων και των ακτημόνων αγροτών και την απόλυση ενός αριθμού πολιτικών κρατουμένων. Ωστόσο, ταυτόχρονα απέτυχαν στην αποτελεσματική υλοποίηση των κεντρικών ιδεολογικών προταγμάτων τους ως προς τον περαιτέρω εκδημοκρατισμό, την πολιτική φιλελευθεροποίηση και την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης και της συνακόλουθης ανόδου του βιοτικού επιπέδου,

παραγόντων οι οποίοι σε συνδυασμό με την έντονη πολιτική αστάθεια, οδήγησαν στη συντριπτική ήττα τους στις εκλογές του 1952 και στον περιορισμό τους στον ρόλο της αντιπολίτευσης για μία σχεδόν δεκαετία, μέχρι την νίκη της ΈΚ το 1963.

Ιδιαίτερα επιβαρυντικό ρόλο για την ανωτέρω αποτυχία των κεντρικών κυβερνήσεων αποτέλεσε αναμφίβολα η συνέχιση της λειτουργίας των τριών υπερθεσμικών κέντρων εξουσίας. Ειδικότερα, οι ΗΠΑ αν και αρχικά τάχθηκαν υπέρ της υποστήριξης των βασικών ιδεολογικών προταγμάτων του κεντρικού πολιτικού χώρου υπό τον Πλαστήρα, μετά την έκρηξη του Πολέμου της Κορέας, το καλοκαίρι του 1950, μεταστράφηκαν ριζικά αρχικά υπέρ του σχηματισμού κεντροδεξιών κυβερνήσεων συνεργασίας και στη συνέχεια υπέρ του Παπάγου. Αντίστοιχη μεταστροφή εξαιτίας του Πολέμου της Κορέας σημειώθηκε και ως προς τη διοχέτευση των διαρκώς μειούμενων κονδυλίων της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας από τον τομέα της προώθησης παραγωγικών επενδύσεων προς την κατεύθυνση της χρηματοδότησης έργων στρατιωτικού χαρακτήρα με τη ταυτόχρονη υποχρέωση αφενός της διατήρησης των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων σε υψηλά επίπεδα και αφετέρου της υιοθέτησης αυστηρής σταθεροποιητικής πολιτικής για την αυτοδύναμη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.

Από την άλλη πλευρά, το Παλάτι ήταν εξαρχής εναντίον της συγκρότησης κυβέρνησης υπό τον Πλαστήρα, λόγω του αντιβασιλικού του παρελθόντος, και καθ' όλη αυτή την περίοδο ανέπτυξε έντονη παρασκηνιακή δραστηριότητα, με απώτερο σκοπό τόσο την άσκηση επιρροής στις γενικότερες πολιτικές εξελίξεις μέσω της προώθησης της πολυδιάσπασης των πολιτικών δυνάμεων, αλλά και της διατήρησης του ελέγχου των ενόπλων δυνάμεων μετά τη διάρρηξη των σχέσεων με τον Παπάγο.

Οι παρεμβάσεις, ωστόσο, τόσο του αμερικανικού παράγοντα όσο και των Ανακτόρων θα πρέπει να επισημανθεί ότι ευνοήθηκαν σε πολλές περιπτώσεις και από τους ίδιους τους πολιτικούς αρχηγούς του κεντρικού πολιτικού χώρου, οι οποίοι είτε τις επιζητούσαν είτε τις αποδοκίμαζαν, αναλόγως των ιδιαίτερων συμφερόντων τους, με κύριο γνώμονα την αποκόμιση προσωπικών ωφελειών και την αλληλοεξουδετέρωση των ενδοπαραταξιακών τους αντιπάλων.

Ο στρατιωτικός παράγοντας, επίσης, ήταν εξίσου αρνητικός απέναντι στις κεντρικές κυβερνήσεις, μέσω της συχνής διατύπωσης κατηγοριών περί «αμφισβητούμενης εθνικοφροσύνης και μειωμένων αντιστάσεων τους απέναντι στον

κομμουνισμό», της συνέχισης της λειτουργίας των έκτακτων στρατοδικείων, της δράσης παραστρατιωτικών οργανώσεων, όπως του ΙΔΕΑ, αλλά και της έγερσης προσκομιμάτων ως προς τη σοβαρή μείωση των αμυντικών δαπανών, αλλά και την πραγματοποίηση εκτεταμένων αλλαγών στον χώρο του στρατεύματος.

Εξίσου επιβαρυντικός παράγοντας, τέλος, αναφορικά με την επιτυχή ευόδωση των ειδικότερων πτυχών της πολιτικής των κεντρικών κυβερνήσεων αποτέλεσε και το διάχυτο αντικομμουνιστικό κλίμα της εποχής σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, καθώς δεν θα πρέπει να παραλειφθεί το γεγονός ότι στο σύνολο των εκλογικών αναμετρήσεων της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου αναδείχθηκαν ως πρώτες δυνάμεις τα κόμματα της Δεξιάς, έστω και χωρίς την εξασφάλιση της απόλυτης πλειοψηφίας το 1950 και το 1951, και τα οποία πρέσβευαν την κατά βάση συνέχιση του περιοριστικού μετεμφυλιακού θεσμικού πλαισίου. Υπό το παραπάνω πρίσμα, οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων έδωσαν προτεραιότητα στην υπογράμμιση ορισμένων πτυχών του διαχρονικού αντικομμουνιστικού τους χαρακτήρα σε μία σαφή προσπάθεια καθησυχασμού των τριών υπερθεσμικών κέντρων εξουσίας με αποτέλεσμα τη συνακόλουθη άμβλυνση της προβολής προοδευτικών αιτημάτων.

Πέρα από τις σημαντικές επιπτώσεις εξαιτίας της λειτουργίας των διαφόρων υπερθεσμικών κέντρων εξουσίας και του έντονα αντικομμουνιστικού κλίματος της εποχής, εντούτοις η βασικότερη αιτία της αποτυχίας του πολιτικού διαβήματος του κεντρικού χώρου θα πρέπει να αναζητηθεί στις ίδιες τις εγγενείς του αδυναμίες.

Σ' ένα πρώτο επίπεδο, στην ίδια την οπισθοδρομική φυσιογνωμία των αρχηγών των κυριότερων πολιτικών σχηματισμών του. Ειδικότερα, αμφότεροι οι Βενιζέλος και Πλαστήρας, και δευτερευόντως ο Παπανδρέου, στήριξαν την προσέλευση και τη συσπείρωση των ψηφοφόρων τους ως επί το πλείστον στην ανακίνηση των μεσοπολεμικών διαιρέσεων και στις μνήμες του παρελθόντος με τις οποίες ήταν συνδεδεμένα ιστορικά τα ονόματά τους και όχι στην εξαγγελία σύγχρονων λύσεων για την αντιμετώπιση των καιρίων προβλημάτων της χώρας. Συνεπώς, παρά την υιοθέτηση φιλελεύθερων και προοδευτικών συνθημάτων στα κομματικά τους προγράμματα, εντούτοις οι ηγέτες του κεντρικού πολιτικού χώρου αδυνατούσαν να συνειδητοποιήσουν τις βαθύτερες αλλαγές που είχαν επέλθει μετά από μία δεκαετία πολεμικών συγκρούσεων και για αυτόν τον λόγο απέτυχαν στον

τομέα της προώθησης των βασικών τους ιδεολογικών προταγμάτων, με αποτέλεσμα την αποξένωση σημαντικού τμήματος του εκλογικού σώματος.

Πέρα από τον περιορισμένο χαρακτήρα της ανανέωσης και της αδυναμίας προσαρμογής στις νέες μεταπολεμικές συνθήκες, οι κεντρώες κυβερνήσεις βρέθηκαν αντιμέτωπες και με επιπρόσθετες εγγενείς αδυναμίες, όπως η έλλειψη ενότητας, η ύπαρξη προσωπικών ανταγωνισμών και ενδοπαραταξιακών διαφοροποιήσεων.

Ειδικότερα, ο Βενιζέλος κατά την περίοδο της πρώτης κυβέρνησης του Κέντρου αθέτησε τη συμφωνία του με τους υπόλοιπους πολιτικούς αρχηγούς, σχηματίζοντας κυβέρνηση με τη στήριξη της Δεξιάς και όταν τελικά αναγκάστηκε να υποχωρήσει, αρνήθηκε τη προσωπική του συμμετοχή, αποτελώντας μόνιμο παράγοντα αστάθειας και διαδραματίζοντας κεντρικό ρόλο στην ανατροπή της κυβέρνησης Πλαστήρα. Παράλληλα, κατά την περίοδο της κυβερνητικής του θητείας με τον Παπανδρέου, δεν δίστασε να συνεργαστεί με την ΕΠΕΚ για τη ψήφιση του εκλογικού συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής με βασική στόχευση την πολιτική εξουδετέρωση του μέχρι πρότινος κυβερνητικού του εταίρου. Τέλος, και κατά την περίοδο της δεύτερης κυβέρνησής του με τον Πλαστήρα, είχε συνεχείς επαφές με τον Παπάγο προς την κατεύθυνση της οικοδόμησης συνεργασίας με απώτερο σκοπό τον παραμερισμό του αρχηγού της ΕΠΕΚ, προοπτική η οποία προσέκρουε μονάχα στην επίμονη άρνηση του ίδιου του στρατάρχη.

Όσον αφορά τον Παπανδρέου, επέμεινε στη συγκρότηση της κυβέρνησης Πλαστήρα, τον Μάρτιο του 1950, ορμώμενος από λόγους όχι ιδεολογικής συγγένειας, αλλά αποκόμισης προσωπικών πολιτικών ωφελειών, ενώ συναίνεσε και στην απομάκρυνση του αρχηγού της ΕΠΕΚ από την εξουσία τον Αύγουστο του 1950, αποδεχόμενος την κυβερνητική σύμπραξη με το ΛΚ. Τέλος, στις εκλογές του 1952 συμμάχησε με τον Παπάγο και τον ΕΣ, διαδραματίζοντας κομβικό ρόλο στην απώλεια της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας της κυβέρνησης Πλαστήρα-Βενιζέλου.

Από την πλευρά του, ο Πλαστήρας στις εκλογές του 1950 στράφηκε εναντίον ιδίως του ΚΦ, αλλά και του ΔΣΚ, κατατάσσοντάς τα στα παλαιά κόμματα και στις δυνάμεις της συντήρησης, φρασεολογία την οποία επανέλαβε και στις εκλογές του 1951. Επίσης, торπίλισε και τις συζητήσεις του Μαρτίου του ίδιου έτους σχετικά με τη συγχώνευση της ΕΠΕΚ και του ΚΦ, εμμένοντας στο ζήτημα της αρχηγίας του νέου κομματικού σχηματισμού, όπως και με την χωριστή εκλογική κάθοδο στις

δημοτικές εκλογές του 1951, σε αντιδιαστολή με τη σύμπραξη των ΚΦ και ΔΣΚ με τα υπόλοιπα αστικά πολιτικά κόμματα. Τέλος, η μοιραία, όπως αποδείχθηκε για το μέλλον του Κέντρου, επιμονή του ήδη ασθενούς Πλαστήρα αναφορικά με την καθιέρωση του πλειοψηφικού συστήματος στις εκλογές του 1952 με αώτερο στόχο την εξουδετέρωση του κυριώτερου ενδοπαραταξιακού του πολιτικού του αντιπάλου σε μία διπαραταξιακή πολωτική αναμέτρησή του με τον Παπάγο.

Εξίσου έκδηλη ήταν και η ιδεολογική διαφοροποίηση μεταξύ των κατά τα άλλα συγγενών κεντρώων κομμάτων. Προνομιακό πεδίο ανάδειξης των ιδεολογικών διαφορών μεταξύ των τριών κεντρώων κομμάτων αποτέλεσε η διαμάχη τους σχετικά με την έκταση και το εύρος της πολιτικής της ειρήνευσης. Ειδικότερα, αμώτεροι οι Βενιζέλος και Παπανδρέου τάχθηκαν υπέρ της ανάγκης διατήρησης του αυστηρού θεσμικού πλαισίου για την αντιμετώπιση του κομμουνισμού, λόγω της παρέλευσης μικρού χρονικού διαστήματος από τον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου και κατά συνέπεια της αποδοχής της υιοθέτησης μόνο περιορισμένων μέτρων επιείκειας.

Αντίθετα, εκ μέρους του Πλαστήρα δόθηκε έμφαση στη σαφή διάκριση μεταξύ από την μία πλευρά της ηγεσίας του ΚΚΕ απέναντι στην οποία θα έπρεπε να συνεχιστούν τα κατασταλτικά μέτρα και από την άλλη των αποστασιοποιηθέντων πρώην ανταρτών της εαμικής αντίστασης και του εμφυλίου πολέμου και της ανάγκης αντιμετώπισής τους με πολιτικά μέσα μέσω της εφαρμογής πολιτικής ειρήνευσης, αλλά και της προώθησης της κοινωνικοοικονομικής προόδου. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Πλαστήρας εντέλει ευθυγραμμίστηκε με τις πιο συντηρητικές θέσεις των υπολοίπων κεντρώων κομμάτων με προφανείς στοχεύσεις του την επίτευξη κυβερνητικών συμφωνιών και καθησυχασμού των τριών υπερθεσμικών κέντρων εξουσίας, με τη συνέχιση του ιδιαίτερα περιοριστικού θεσμικού πλαισίου με αποκορύφωμα την τήρηση άτεγκτης στάσης στην υπόθεση Μπελογιάννη.

Η ύπαρξη διαφορετικών προσωπικών στρατηγικών και η έλλειψη παραταξιακής αλληλεγγύης μεταξύ των κεντρώων κομμάτων αντικατοπτρίστηκε επιπρόσθετα και στον τομέα της αποτελεσματικής διεκπεραίωσης του κυβερνητικού έργου. Υπό το παραπάνω πρίσμα, συχνή ήταν η πρακτική της δημιουργίας προσκομμάτων, αλλά και αλληλουπονομεύσεων μεταξύ των διαφόρων κυβερνητικών εταίρων με χαρακτηριστικά παραδείγματα τις σφοδρές αντιδράσεις στην αντιλαϊκή,

αλλά συγχρόνως απαραίτητη, εφαρμογή της σταθεροποιητικής πολιτικής από τον Καρτάλη κατά την περίοδο 1951-52, καθώς και σε πτυχές των μέτρων επεικειάς.

Συνεπώς, η κατίσχυση των ανωτέρω εγγενών αδυναμιών αφενός αποτέλεσαν ισχυρά πλήγματα ως προς την πολιτική αξιοπιστία του κεντρώου χώρου και τη δυνατότητα προώθησης των βασικών ιδεολογικών του προταγμάτων και της επίλυσης των καίριων κοινωνικοοικονομικών ζητημάτων της χώρας. Αφετέρου κατέστησαν εμφανή την απουσία οποιαδήποτε προοπτικής συγκρότησης μιας ενιαίας κεντρώας παράταξης, καθώς οι όποιες σχετικές συζητήσεις δεν στηρίχθηκαν επί τη βάση της εξεύρεσης ενός ελάχιστου κοινού παρονομαστή επί προγραμματικών ή ιδεολογικών αρχών, αλλά εδράζονταν σχεδόν αποκλειστικά στην εξυπηρέτηση μικροκομματικών σκοπιμοτήτων, καθώς η χρονική περίοδος που λάμβαναν χώρα αφορούσε είτε πριν είτε μετά τη διεξαγωγή εκλογικών αναμετρήσεων.

Η επικράτηση της έντονης πολυδιάσπασης και των ατέρμονων και στείρων ενδοκυβερνητικών αντιπαράθεσεων εκ μέρους των κεντρώων κομμάτων, η οποία θα πρέπει να αποδοθεί και στην καλλιέργεια μιας αίσθησης αδιατάραχης κυριαρχίας τους, την οποία επέτεινε και η πολιτική αποδυνάμωση του ΔΚ, του κυριότερου πολιτικού τους αντιπάλου, αναμφίβολα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην αδυναμία εμφάνισης ενός ρεαλιστικού και μακρόπνοου σχεδίου αναφορικά με τη βελτίωση της γενικότερης κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής κατάστασης. Αναμφίβολα, η ενοποίηση των κεντρώων κομμάτων σε μία ενιαία παράταξη θα είχε επιτρέψει τόσο την αποτελεσματικότερη προώθηση των βασικών τους ιδεολογικών προταγμάτων όσο και την επίδειξη θετικού κυβερνητικού έργου, καθώς και την πρόταξη ισχυρότερων αντιστάσεων απέναντι στις αντιδράσεις των εκπροσώπων των τριών υπερθεσμικών κέντρων εξουσίας. Συνεπώς, αν και η συγκρότηση του ΕΣ επιτάχυνε εντέλει τις διαδικασίες συσπείρωσης μεταξύ των βασικότερων κομματικών σχηματισμών του κεντρώου πολιτικού χώρου, εντούτοις ήταν πλέον πολύ αργά, όπως απέδειξε και το συντριπτικό υπέρ του Παπάγου αποτέλεσμα των εκλογών του 1952.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ο κεντρώος πολιτικός χώρος κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ελληνικού Συναγερμού του Αλ. Παπάγου (1952-1955)

Την επαύριον της εκλογικής ήττας του 1952

Η συντριπτική εκλογική ήττα των κεντρώων κομμάτων το 1952 αποτέλεσε ένα ιδιαίτερα ισχυρό πλήγμα, καθώς το μικρό εκλογικό ποσοστό και η συνακόλουθη ισχνή κοινοβουλευτική εκπροσώπησή τους λόγω και του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος οδήγησε στη συντριπτική πολιτική κυριαρχία της Δεξιάς. Παράλληλα, σηματοδότησε και την απαρχή μιας περιόδου βαθιάς κρίσης για τον κεντρώο πολιτικό χώρο, η οποία αποτυπώθηκε στην επικράτηση προσωπικών στρατηγικών, στην απουσία ενός ενιαίου και διακριτού παραταξιακού σχηματισμού και στην ανυπαρξία μιας αδιαμφισβήτητης ηγεσίας, παράγοντες που προοιωνίζαν ιδιαίτερα μειωμένες δυνατότητες τόσο άσκησης ισχυρής αντιπολίτευσης απέναντι στις κυβερνήσεις του ΕΣ όσο και στο να αποτελέσει μία αξιόπιστη εναλλακτική κυβερνητική πρόταση.

Από δείγμα του γενικότερου κλίματος ηττοπάθειας στις τάξεις των κεντρώων κομμάτων αποδείχθηκε η ασθενής υποδοχή των προγραμματικών δηλώσεων της νέας κυβέρνησης Παπάγου στη Βουλή,⁵²³ καθώς οι εκπρόσωποι τους αναγνωρίζοντας τη μεγάλη κοινοβουλευτική δύναμή της, εξέφρασαν την ευχή για επιτυχία στο έργο της, υποστηρίζοντας ότι θα ασκούσαν εποικοδομητική αντιπολιτευτική κριτική.⁵²⁴

Άμεσο παρεπόμενο των ανωτέρω παραγόντων αποτέλεσε ήδη την επαύριον των εκλογών η ένταση των διαφόρων διεργασιών τόσο από τα στελέχη των ίδιων των κομμάτων όσο και από τις στήλες του φιλικά προσκείμενου Τύπου προς την κατεύθυνση της προσέγγισης μεταξύ των δύο βασικών κομματικών σχηματισμών του κεντρώου πολιτικού χώρου, του ΚΦ και της ΕΠΕΚ.

Ειδικότερα, στο ζήτημα της μορφής της συνεργασίας μεταξύ των δύο κομμάτων παρουσιάστηκαν σαφείς διαφορές πολιτικής στρατηγικής. Από την μία πλευρά, ο Βενιζέλος τασσόταν υπέρ της ενίσχυσης της συνεργασίας με την ΕΠΕΚ και της σταδιακής συγχώνευσής τους, αξιοποιώντας τη θέση ισχύος του σε

⁵²³ Η κυβέρνηση Παπάγου σχηματίστηκε στις 19 Νοεμβρίου 1952 με βασικά στελέχη τον Μαρκεζίνη, ως Υπ. Συντονισμού, τον Κανελλόπουλο ως ΥΠΕΘΑ και τον Στεφανόπουλο ως ΥΠΕΞ, *Ελευθερία*, 19 Νοεμβρίου 1952.

⁵²⁴ Αναλυτικότερα για τη συζήτηση των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Παπάγου, *ΕΠΣΒ*, 17 και 18 Δεκεμβρίου 1952, σσ. 10-13 και 14-18.

ενδοπαραταξιακό επίπεδο. Ωστόσο, διατυπώνονταν και σοβαρές επιφυλάξεις αναφορικά με τις γενικότερες πολιτικές δυνατότητες του, καθώς σύμφωνα με τον Γρηγόριο Δαφνή, ο Βενιζέλος αμφιταλαντευόταν για το «εάν το Κόμμα των Φιλελευθέρων ήτο ο ενδεδειγμένος πολιτικός οργανισμός για να αντιπαρατεθεί πολιτικά στον Ελληνικό Συναγερμό, που αλληπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις είχαν καταστήσει σαφές ότι δεν ήταν δυνατόν να συγκεντρώσει την εκλογική πλειοψηφία».⁵²⁵

Αντίθετα, η επιλογή της ενοποίησης μεταξύ των δύο κομμάτων δεν τύγχανε ευρείας αποδοχής από την πλευρά της ακέφαλης κοινοβουλευτικά και πολιτικά αποδυναμωμένης ΕΠΕΚ, η οποία τασσόταν υπέρ της απλής συνεργασίας με την ταυτόχρονη διατήρηση της κομματικής της αυτοτέλειας, συνυπολογίζοντας τις αρνητικές συνέπειες για την υπόστασή της από μία συγχώνευσή της με το ΚΦ.⁵²⁶

Παράλληλα πέρα από τις παραπάνω διεργασίες εντός των κόλπων των δύο κομμάτων, κατά την ίδια χρονική περίοδο εμφανίστηκαν και διάφορα δημοσιεύματα, τα οποία πρέσβευαν την ανάγκη ενοποίησης της κεντρώας αντιπολίτευσης υπό μία τρίτη προσωπικότητα, η οποία θα μπορούσε να αντιπαρατεθεί με αξιώσεις απέναντι στον Παπάγο. Μία τέτοια προσωπικότητα αποτελούσε ο Γεώργιος Βεντήρης, παλαιός συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου και πρώην γενικός γραμματέας των Ανακτόρων, ο οποίος παραιτήθηκε από το αξίωμα του μετά την εκλογική επικράτηση του Παπάγου, και το όνομα του θα επανέρχεται κατά τακτά χρονικά διαστήματα στις διάφορες προσπάθειες ενοποίησης του κεντρώου πολιτικού χώρου.⁵²⁷

Παρά τη διαφορά πολιτικών στρατηγικών ως προς το ζήτημα της συγχώνευσης, ταυτόχρονα έλαβαν χώρα και κάποιες πρωτοβουλίες κυρίως προς την κατεύθυνση του περαιτέρω συντονισμού του έργου της αντιπολίτευσης. Ειδικότερα, αποφασίστηκε ο ορισμός του Βενιζέλου ως κοινού κοινοβουλευτικού εκπροσώπου που θα εξέφραζε και τις απόψεις της ΕΠΕΚ στη Βουλή «επί των γενικής φύσεως θεμάτων», ενώ έλαβε χώρα η συγκρότηση υπό την προεδρία του Πλαστήρα, ενός κοινού συμβουλίου εξωκοινοβουλευτικών προσώπων, με σκοπό τον καθορισμό της πολιτικής και κοινοβουλευτικής πορείας των δύο κομμάτων.⁵²⁸ Ωστόσο, η

⁵²⁵ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 512.

⁵²⁶ Δέδε, *ό.π.*, σ. 244.

⁵²⁷ Από τις στήλες των εφημερίδων, επίσης, προβάλλονταν οι Παπανδρέου, Καραμανλής, Κανελλόπουλος ή ο Στεφανόπουλος, ως πιθανοί ηγέτες ενός κόμματος της συντηρητικής πτέρυγας του κεντρώου χώρου, Λιναρδάτος, *Τόμ. Β΄, ό.π.*, σ. 29.

κοινοβουλευτική ομάδα της ΕΠΕΚ εξέλεξε και ξεχωριστή επιτροπή, αποτελούμενη υπό τους Σάββα Παπαπολίτη, Στυλιανό Αλλαμανή και Εμμανουήλ Μπακλατζή.⁵²⁹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι απόψεις ως προς το ζήτημα της συγχώνευσης μεταξύ των δύο κομμάτων που εκφράστηκαν μέσα από τις στήλες των φίλα προσκείμενων εφημερίδων. Ειδικότερα, σε άρθρο της, η *Ελευθερία* τόνιζε ότι η πρόσφατη λαϊκή ετυμηγορία απέδειξε την ύπαρξη μίας συμπαγούς εκλογικής μάζας του Κέντρου που αντιπροσώπευε το 37% περίπου του ελληνικού λαού και άρα ήταν αναγκαία η πολιτική και οργανωτική ενοποίηση σε μία κομματική παράταξη. Πέρα της ενοποίησης ως επιπρόσθετα αναγκαία βήματα αναφέρονταν η στελεχιακή ανανέωση, η κατάρτιση ενός σύγχρονου προοδευτικού προγράμματος και η αλλαγή νοοτροπίας και μεθόδων επί του τρόπου λειτουργίας των κομμάτων.⁵³⁰

Εκ διαμέτρου αντίθετη άποψη εξέφρασαν οι δύο φιλικά προσκείμενες εφημερίδες της ΕΠΕΚ. Ειδικότερα, η *Προοδευτική Αλλαγή* υποστήριξε ότι υπήρχαν ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα στα δύο κόμματα εκφράζοντας την έντονη αντίθεσή της στη συγχώνευσή τους, προτάσσοντας ως προτεραιότητα την περαιτέρω οργάνωση και αποσαφήνιση των προγραμματικών τους αρχών.⁵³¹ Αντίστοιχα, ο *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, υπογράμμισε την ιδεολογική διαφοροποίηση μεταξύ των δύο κομμάτων, σημειώνοντας ότι «*Η ΕΠΕΚ είναι άλλο και άλλο είναι το Κόμμα των Φιλελευθέρων*», επισημαίνοντας τον κίνδυνο «νόθευσης» της λαϊκής φυσιογνωμίας της ΕΠΕΚ, και την ανάγκη αποσαφήνισης του ιδεολογικού στίγματος και της επανόδου της στο αρχικό προοδευτικό της πρόγραμμα, καθώς και ανανέωσης των στελεχών και δημοκρατικής οργάνωσης της.⁵³²

Συνεπώς, με αφορμή το ζήτημα της ενοποίησης γίνεται αντιληπτή η συνέχιση της εγγενούς αδυναμίας του κεντρικού πολιτικού χώρου, καθώς παρά το γεγονός ότι η ενότητα προπαγανδιζόταν σε ρητορικό επίπεδο, εντούτοις στην πραγματικότητα δεν ακολουθούταν μια κοινή παραταξιακή πορεία με βάση τις ιδεολογικές συγκλίσεις, αλλά αντίθετα υπερίσχυε ο υπολογισμός των ιδιαίτερων συμφερόντων τους.

⁵²⁸ *Βήμα*, 12 Δεκεμβρίου 1952.

⁵²⁹ *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 17 Δεκεμβρίου 1952.

⁵³⁰ *Ελευθερία*, 23 Νοεμβρίου 1952.

⁵³¹ *Προοδευτική Αλλαγή*, 1 Δεκεμβρίου 1952.

⁵³² *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 1 και 3 Δεκεμβρίου 1952.

Η επιλογή, ωστόσο, τόσο της κοινής κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης μεταξύ των δύο κομμάτων όσο και της στενότερης συνεργασίας τους ατόνησε με αφορμή τα δυσμενή για τα κεντρικά κόμματα αποτελέσματα στις διάφορες αναπληρωματικές και επαναληπτικές εκλογές που έλαβαν χώρα κατά το 1953-54 που επέτειναν ακόμα περισσότερο το αίσθημα της αδυναμίας τόσο της βιώσιμης αντιπαράθεσης απέναντι στον ΕΣ, όσο και της εξεύρεσης ενός κοινού τόπου προς την κατεύθυνση της συγκρότησης μιας ενιαίας παράταξης.

Ειδικότερα, οι πρώτες αναπληρωματικές εκλογές έλαβαν χώρα στη Θεσσαλονίκη, στις 18 Ιανουαρίου 1953, αποτελώντας το πρώτο πεδίο έμπρακτης μετουσίωσης της συνεργασίας μεταξύ των δύο κεντρικών κομμάτων με την ανάδειξη μιας κοινής υποψηφίου, της Βιργινίας Ζάννα, μετά από συμφωνία μεταξύ Πλαστήρα και Βενιζέλου.⁵³³ Ωστόσο, η συγκεκριμένη επιλογή δεν έγινε δεκτή αδιαμαρτύρητα από την πλευρά της ΕΠΕΚ, καθώς για την ίδια εκλογική αναμέτρηση εκδήλωσε την υποψηφιότητα του και ο τοπικός πολιτευτής της Αντώνης Ανωγειανάκης, την οποία υποστήριζαν και τα περισσότερα στελέχη του κόμματος.⁵³⁴

Οι ανωτέρω αντιδράσεις προκάλεσαν την παρέμβαση του ίδιου του Πλαστήρα από τις ΗΠΑ, ο οποίος με τηλεγράφημα του κάλεσε τον πρώην βουλευτή να αποσυρθεί αλλιώς θα τον θεωρούσε ως «διασπαστή», επισείοντας την απειλή της διαγραφής του από το κόμμα. Αν και ο Ανωγειανάκης επέμεινε και κατήλθε τελικά ως ανεξάρτητος υποψήφιος, εντούτοις η πλειοψηφία των στελεχών της ΕΠΕΚ στήριξε την υποψηφιότητα της Ζάννα με απώτερο στόχο τη διατήρηση της ενότητας και υπακούοντας στην αυστηρή αρχηγική γραμμή του Πλαστήρα.⁵³⁵

Το αποτέλεσμα της Θεσσαλονίκης αποτέλεσε μία ακόμα εκλογική ήττα για τον συνασπισμό ΚΦ-ΕΠΕΚ, καθώς η υποψήφια του κατέλαβε την τρίτη θέση.⁵³⁶ Ειδικότερα, το εκλογικό αποτέλεσμα επιβεβαίωσε για ακόμη μία φορά τη βαθειά κρίση εντός των κόλπων του κεντρικού πολιτικού χώρου, αλλά και την έλλειψη ουσιαστικής πρόθεσης αλλαγής νοοτροπίας, καθώς η υποψηφιότητα της Ζάννα, πέρα από τον συμβολισμό της λόγω του ότι ήταν η πρώτη εκλογική αναμέτρηση όπου θα

⁵³³ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 40-41.

⁵³⁴ *Προοδευτική Αλλαγή*, 30 Δεκεμβρίου 1952, και *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 7 Ιανουαρίου 1953.

⁵³⁵ Δέδε, *ό.π.*, σ. 258.

⁵³⁶ *Βήμα*, 20 Ιανουαρίου 1953.

ψήφιζαν και γυναίκες στην Ελλάδα, αποφασίστηκε ερήμην των επίσημων κομματικών οργάνων, αποτελώντας μία καθαρά αρχηγική επιλογή.

Αν και η παραμονή αμφότερων των Βενιζέλου και Πλαστήρα στο εξωτερικό, συντέλεσε στο να μην υπάρξει επίσημη αντίδραση ούτε από το ΚΦ ούτε από την ΕΠΕΚ για το δυσμενές εκλογικό αποτέλεσμα στην Θεσσαλονίκη, εντούτοις ιδιαίτερα έντονη ήταν η κριτική μέσα από τις στήλες του φιλικά προσκείμενου Τύπου.

Ειδικότερα, η *Ελευθερία* χαρακτήρισε το αποτέλεσμα ως «πανωλεθρία» για το Κέντρο, καθώς υπέστη μείωση της δύναμης του σε σχέση με τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1952 περίπου κατά 10%, τονίζοντας ότι «η ηγεσία του Κέντρου δεν συνεκινήθη καθόλου από το μάθημα της 16^{ης} Νοεμβρίου. Οι κ.κ. Πλαστήρας και Βενιζέλος μετά την ήτταν έφυγαν από την Ελλάδα και στέλλουν χαιρετίσματα από τον Νέον Κόσμον. Και προτού φύγουν τι έκαμαν; Τίποτε απολύτως. Συνέστησαν μερικές ψευτοεπιτροπές και συμπεριφέρθησαν σαν μην κατάλαβαν τίποτε».⁵³⁷

Από την άλλη πλευρά, ο Προοδευτικός Φιλελεύθερος έκανε λόγο για «θολότητα» λόγω της σύμπραξης μεταξύ των δύο κομμάτων, η οποία δεν επέτρεπε την αποσαφήνιση των προοδευτικών προγραμματικών αρχών της ΕΠΕΚ, τονίζοντας ότι η συγχώνευση ήταν «ιδεολογικώς αθέμιτος και πρακτικώς αδύνατος».⁵³⁸ Επίσης, και η Προοδευτική Αλλαγή απέδωσε την εκλογική ήττα στην κοινή πορεία μεταξύ των δύο κομμάτων, χαρακτηρίζοντας την ως «πολιτικόν σολοικισμόν», με δεδομένο τη ριζική διαφορά των προγραμματικών και ιδεολογικών κατευθύνσεων τους.⁵³⁹

Παράλληλα, πληθώρα στελεχών της ΕΠΕΚ απέδωσε ως κύρια αιτία του αρνητικού εκλογικού αποτελέσματος τη συνεργασία με το ΚΦ, ενώ το μεγαλύτερο μερίδιο κριτικής συγκέντρωσε ο Παπαπολίτης.⁵⁴⁰ Υπό το παραπάνω πλαίσιο, η κοινοβουλευτική ομάδα της ΕΠΕΚ, στις 22 Ιανουαρίου 1953, μέσω ανακοίνωσής της εκδήλωσε την έντονη αντίθεσή της με τη συγχώνευση με το ΚΦ, τασσόμενη υπέρ της συνέχισης της αυτοτελούς δράσης του κόμματος.⁵⁴¹

⁵³⁷ *Ελευθερία*, 21 Ιανουαρίου 1953.

⁵³⁸ *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 20 Ιανουαρίου 1953.

⁵³⁹ *Προοδευτική Αλλαγή*, 27 Ιανουαρίου 1953.

⁵⁴⁰ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 42.

⁵⁴¹ *Προοδευτική Αλλαγή*, 23 Ιανουαρίου 1953.

Το αρνητικό εκλογικό αποτέλεσμα της Θεσσαλονίκης έδωσε το έναυσμα και για την αμφισβήτηση του Βενιζέλου από ορισμένα στελέχη του ΚΦ. Ειδικότερα, στις 15 Φεβρουαρίου 1953, με ανοιχτή επιστολή του, ο Φωκίων Ζαΐμης, πρώην υπουργός, άσκησε σφοδρή κριτική στην εν γένει δραστηριότητα του ΚΦ κατά το τελευταίο τρίμηνο της διακυβέρνησης από τον ΕΣ, αποδίδοντας στην έλλειψη ηγεσίας ένα από τα βασικά προβλήματα του συνόλου του Κέντρου, διατυπώνοντας την πρόταση να τεθούν και οι δύο αρχηγοί «εκουσίως στο περιθώριο της ενεργού πολιτικής», ανοίγοντας τον δρόμο για την ανάδειξη νέων δυνάμεων. Αντίστοιχες απόψεις εξέφρασε με άρθρο του ο Γεώργιος Μελάς, επίσης πρώην υπουργός, που τάχθηκε υπέρ της αναδιοργάνωσης της παράταξης και ανανέωσης της ηγεσίας της.⁵⁴²

Το δημιουργηθέν ζήτημα ηγεσίας εντός των κόλπων του ΚΦ συνέπεσε χρονικά με την επιστροφή του Βενιζέλου από το εξωτερικό, ο οποίος με δηλώσεις του στον Τύπο αναφέρθηκε στην επιστολή Ζαΐμη αποδίδοντας τη στην «πικρία της μη εκλογής του», ενώ για τον Μελά ανέφερε ότι είχε ήδη θέσει «εαυτόν εκτός κόμματος». Τελικά, το ζήτημα επιλύθηκε, στις 4 Μαρτίου 1953, κατά τη διάρκεια σύσκεψης του ΚΦ όπου και αποφασίστηκε η διαγραφή του Ζαΐμη, ενώ επιβεβαιώθηκε και η αμφισβήτηση στο πρόσωπο του αρχηγού από τη συντριπτική πλειοψηφία των στελεχών του κόμματος.⁵⁴³

Νέο πεδίο ιδεολογικών και πολιτικών αντεγκλήσεων εντός των κόλπων της ΕΠΕΚ αυτήν την φορά αλλά με επιπτώσεις για την πορεία του συνόλου του κεντρικού πολιτικού χώρου, προσέφεραν οι νέες αναπληρωματικές και επαναληπτικές εκλογές που ορίστηκαν για τις 29 Μαρτίου 1953 για τα Γρεβενά, τον Πειραιά, την Καρδίτσα και το Ρέθυμνο. Ωστόσο, παρά τη σκληρή κριτική, αλλά και το δυσμενές εκλογικό αποτέλεσμα της Θεσσαλονίκης, οι πρακτικές των δύο ηγετικών προσωπικοτήτων του κεντρικού χώρου δεν μεταβλήθηκαν ούτε με αφορμή τις παραπάνω εκλογικές αναμετρήσεις, καθώς οι υποψηφιότητες των δύο κομμάτων αποφασίστηκαν εκ νέου «εκ των άνω», μετά από διαβουλεύσεις μεταξύ Βενιζέλου και Πλαστήρα, χωρίς τη σύγκληση των επίσημων κοιμηματικών τους οργάνων.⁵⁴⁴

⁵⁴² *Ελευθερία*, 20 Φεβρουαρίου 1953.

⁵⁴³ *Βήμα*, 5 Μαρτίου 1953.

⁵⁴⁴ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 56-58.

Ιδιαίτερα έντονες αντιδράσεις, όμως, προκλήθηκαν σχετικά με την κοινή υποψηφιότητα των δύο κομμάτων στο Ρέθυμνο, ένα από τα εναπομείναντα ισχυρά εκλογικά προπύργια του κεντρικού χώρου. Ειδικότερα, στις 24 Φεβρουαρίου 1953, χωρίς να έχει προηγηθεί εκ νέου οποιαδήποτε συνεννόηση με τα κομματικά τους όργανα, δημοσιοποιήθηκε η συμφωνία των δύο αρχηγών, που διοχετεύθηκε από τον Ιωάννη Μοάτσο, διευθυντή του πολιτικού γραφείου του Πλαστήρα, με την οποία οριζόταν ο βουλευτής του νομού, Αντώνης Λίτινας, ως κοινός τους υποψήφιος.⁵⁴⁵

Η υποστήριξη της υποψηφιότητας του Λίτινα, όμως, αποτέλεσε την αφορμή για την εκδήλωση μιας νέας ισχυρής αντίδρασης εντός της ΕΠΕΚ, καθώς η πλειοψηφία των στελεχών του κόμματος προτιμούσε τον Νίκο Ασκούτση, ο οποίος επίσης είχε εκδηλώσει την πρόθεση υποψηφιότητας του για τη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση. Μάλιστα, την επόμενη ημέρα, ο *Προοδευτικός Φιλελεύθερος* στράφηκε με ιδιαίτερη δριμύτητα εναντίον του Μοάτσου, εξαπολύοντας καταγγελίες περί ύπαρξης «κλίκας» και «καμαρίλλας» εντός της ΕΠΕΚ, η οποία υποκαθιστούσε τον Πλαστήρα και τα αρμόδια όργανα του κόμματος που είχαν ταχθεί υπέρ της υποψηφιότητας Ασκούτση για την εκλογή του Ρεθύμνου.⁵⁴⁶

Η αντίδραση του Πλαστήρα, ωστόσο, ήταν ιδιαίτερα έντονη, εμμένοντας στην υποστήριξη της υποψηφιότητας Λίτινα για λόγους «ηθικής τάξεως» εφόσον συγκέντρωνε την εμπιστοσύνη του λαού του Ρεθύμνου στις εκλογές του 1952, ενώ υπερασπίστηκε και τον Μοάτσο ότι εκτελούσε τις αποφάσεις του αρχηγού, προειδοποιώντας ότι οποιαδήποτε μελλοντική προσπάθεια διατάραξης της ενότητας του κόμματος θα επέσυρε την ποινή της διαγραφής.⁵⁴⁷ Παράλληλα, στις 3 Μαρτίου 1953, συγκάλεσε την κοινοβουλευτική και εξωκοινοβουλευτική επιτροπή της ΕΠΕΚ ζητώντας την αποκήρυξη της αρθρογραφίας του *Προοδευτικού Φιλελεύθερου*, με προφανή στόχευση την επιβεβαίωση της κυριαρχίας του εντός του κόμματος.⁵⁴⁸

Ωστόσο, οι Ασκούτσης, Καρτάλης και Αλλαμανής αρνήθηκαν να υπογράψουν το εν λόγω κείμενο, ενώ μέσω επιστολής τους στον Πλαστήρα δικαιολόγησαν τη συγκεκριμένη στάση τους με κύριο επιχείρημα την προστασία της ελευθερίας του Τύπου. Ταυτόχρονα, υπογράμμιζαν την ανάγκη διατήρησης της

⁵⁴⁵ *Ελευθερία*, 25 Φεβρουαρίου 1953.

⁵⁴⁶ *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 25 Φεβρουαρίου 1953.

⁵⁴⁷ *Προοδευτική Αλλαγή*, 25 Φεβρουαρίου 1953.

⁵⁴⁸ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 78.

αυτοτέλειας της ΕΠΕΚ και της περαιτέρω δημοκρατικής της οργάνωσης, προτείνοντας τη σύσταση μιας Διοικούσας Επιτροπής παρά τω Αρχηγώ από πρόσωπα εγνωσμένου κύρους και ευρύτερης απήχησης στην κοινή γνώμη που θα υποβοηθούσαν τον Πλαστήρα μέχρι την αποκατάσταση της υγείας του και την οριστική σύγκληση του συνεδρίου του κόμματος, αφήνοντας σαφείς αιχμές για την ενημέρωσή του κατά τη διάρκεια της απουσίας του από «ανεύθυνα πρόσωπα».⁵⁴⁹

Την επόμενη ημέρα, ο Πλαστήρας διέγραψε τους 3 διαφωνούντες, με κύριο επιχείρημα του την προσπάθεια υποκατάστασης της ηγεσίας του και διάλυσης της ΕΠΕΚ, ενώ στις 4 Μαρτίου, η κοινοβουλευτική ομάδα και το γενικό συμβούλιο του κόμματος επικύρωσαν κατά πλειοψηφία την ανωτέρω απόφαση. Ωστόσο, ταυτόχρονα ορισμένοι βουλευτές απουσίασαν από τις συγκεκριμένες συσκέψεις, ενώ και αρκετά στελέχη αποχώρησαν από την ΕΠΕΚ, εκφράζοντας την αποδοκιμασία τους.⁵⁵⁰

Ο Προοδευτικός Φιλελεύθερος σε άρθρο του ανέφερε ότι «η ΕΠΕΚ ουσιαστικά διαλύθηκε... Η «αντιδραστική καμαρίλλα» κατώρθωσε τελικώς να επιβληθή απολύτως και να υπερφαλαγγίση τον από μακρού ασθενούντα αρχηγόν. Αι σκοτειναί και ύποπται επιδιώξεις του «παρακοιμωμένου» κ. Μοάτσου, η μωροφιλοδοξία του κ. Παπαπολίτη και η αντιδραστική καταγωγή του κ. Ρέντη συνυπευθύνου και συνενόχου διά την αμαρτωλήν τετραετίαν απεδείχθησαν ισχυρότεροι των γνησίως προοδευτικών δυνάμεων της χώρας», αφήνοντας αιχμές για «χειραγώγηση» του Πλαστήρα, ώστε να εμφανιστούν ως «πραγματικοί ιδιοκτήτες» του κόμματος.⁵⁵¹

Παράλληλα, με νέα ανακοίνωσή τους, στις 5 Μαρτίου, οι 3 διαφωνούντες χαρακτήρισαν την απόφαση της διαγραφής τους ως «πραξικόπημα» που έριξε στο «κάλαθον των αχρήστων» το καταστατικό του κόμματος το οποίο προέβλεπε ότι δικαίωμα διαγραφής είχε μόνο το Γενικό Συμβούλιο και το Συνέδριο. Επίσης, δικαιολόγησαν την πρότασή τους για τη σύσταση Διοικούσας Επιτροπής, ως διευκόλυνση του ίδιου του Πλαστήρα, καταλήγοντας ότι ο «αρχηγός της ΕΠΕΚ ουδέποτε θα διανοείτο ότι είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί η ηγεσία του και ουδέποτε θα επέτρεπεν εις τον εαυτόν του να εκδηλώση έναν τοιούτον μικρόψυχον φόβον».⁵⁵²

⁵⁴⁹ *Ελευθερία*, 4 Μαρτίου 1953.

⁵⁵⁰ Δέδε, *ό.π.*, σσ. 264-269.

⁵⁵¹ *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 4 Μαρτίου 1953.

⁵⁵² *Ελευθερία*, 5 Μαρτίου 1953.

Η Προοδευτική Αλλαγή, ανταπαντώντας στην ανωτέρω ανακοίνωση, έκανε λόγο για «μία βρωμεράν συνωμοτική απόπειρα την οποία οργανώσαν τα τρία αυτά στελέχη κατ' εντολήν και διά λογαριασμόν των σκοτεινών δυνάμεων της πολιτικής, της κοινωνικής και πλουτοκρατικής αντιδράσεως... Εις τους Καρτάληδες αι σκοτειναί δυνάμεις της αντιδράσεως και της πλουτοκρατίας ανέθεσαν το έργον της κατακτήσεως ή εν ανάγκη της ανατινάξεως της ΕΠΕΚ».⁵⁵³

Παράλληλα, και ο Πλαστήρας σε μία προσπάθεια πολιτικής μείωσης του Καρτάλη, απεκάλυψε ότι ο τελευταίος επέμενε για την κοινή κοινοβουλευτική εκπροσώπηση της ΕΠΕΚ και του ΚΦ, γεγονός που επιβεβαιώθηκε και από τον Βενιζέλο. Από την άλλη πλευρά, ο Καρτάλης, ο οποίος δημοσίως τασσόταν υπέρ της διατήρησης της κομματικής αυτοτέλειας της ΕΠΕΚ, δικαιολόγησε τη στάση του με κύριο επιχείρημα ότι εξέφραζε την επιθυμία του ίδιου του Πλαστήρα να οριστεί προσωρινά ο Βενιζέλος, ως κοινός εκπρόσωπος των κομμάτων της αντιπολίτευσης στη Βουλή. Ωστόσο, στη συνέχεια συντάχθηκε με την σχεδόν ομόφωνη απόφαση των στελεχών της ΕΠΕΚ εναντίον της κοινής εκπροσώπησης των δύο κομμάτων.⁵⁵⁴

Συνεπώς, η ανωτέρω κρίση στις τάξεις της ΕΠΕΚ σχετιζόταν αναμφίβολα με τη «λανθάνουσα» μάχη διαδοχής που είχε εκκινήσει εντός των κόλπων του κόμματος, λόγω της παρατεταμένης ασθένειας του Πλαστήρα, αλλά και των χαμηλών εκλογικών ποσοστών. Ειδικότερα, από την μία πλευρά, η ανάθεση της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης στον Βενιζέλο απέκλειε τον ορισμό ενός εκπροσώπου της ΕΠΕΚ, ο οποίος θα αποκτούσε σαφές προβάδισμα στην κούρσα διαδοχής του άρρωστου Πλαστήρα και άρα ο Καρτάλης, που επίσης δεν είχε εκλεγεί βουλευτής το 1952, δεν θα μπορούσε να διεκδικήσει με αξιώσεις την ηγεσία του κόμματος. Από την άλλη πλευρά, η παρατεταμένη ασθένεια του Πλαστήρα είχε προσφέρει την ευκαιρία της αύξησης της επιρροής εντός της ΕΠΕΚ, σε μία ομάδα στελεχών, όπως οι Παπαπολίτης, Ρέντης και Μοάτσος αφήνοντας εκτός της χάραξης των επιμέρους πολιτικών, τόσο τα επίσημα κομματικά όργανα όσο και στελέχη όπως ο Καρτάλης.⁵⁵⁵

Όσον αφορά, τέλος την εκλογή του Ρεθύμνου, ο Ασκούτσης απέσυρε την υποψηφιότητα του κατόπιν παράκλησης του Βενιζέλου εν ονόματι της διατήρησης

⁵⁵³ Προοδευτική Αλλαγή, 5 Μαρτίου 1953.

⁵⁵⁴ Προοδευτικός Φιλελεύθερος, 4 Μαρτίου 1953.

⁵⁵⁵ Αναλυτικότερα, για την κρίση εντός της ΕΠΕΚ, Δέδε, σσ. 254-256.

της ενότητας του «Δημοκρατικού Κέντρου», ενώ με ανακοίνωσή τους και οι 3 διαγραφέντες της ΕΠΕΚ δήλωσαν ότι θα υποστηρίξουν τους προτεινόμενους υποψηφίους του κεντρώου συνασπισμού,⁵⁵⁶ προσφέροντας έτσι μία ιδιότυπη «κομματική εκχειρίδα» ενόψει του εκλογικού αγώνα απέναντι στον ΕΣ.

Τα εκλογικά αποτελέσματα στις αναπληρωματικές και επαναληπτικές εκλογές της 29^{ης} Μαρτίου όμως αποδείχθηκαν εκ νέου συντριπτικά εις βάρος των κοινών υποψηφίων ΚΦ και ΕΠΕΚ, καθώς το σύνολο των εδρών κέρδισε ο ΕΣ, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις σημειώθηκε και άνοδος των ποσοστών της ΕΔΑ, επιβεβαιώνοντας τη βαθιά κρίση του κεντρώου πολιτικού χώρου.⁵⁵⁷ Η ήττα, ιδίως στο Ρέθυμνο που αποτελούσε, όπως ήδη αναφέρθηκε, κεντρώο πολιτικό προπύργιο εξασθένιζε ακόμα περισσότερο τις όποιες ελπίδες εκλογικής τους ανάκαμψης και υπογράμμιζε την έκδηλη αδυναμία τους τόσο να επωφεληθούν από την όποια κοινωνική δυσαρέσκεια είχε προκληθεί από τα διάφορα κυβερνητικά μέτρα του ΕΣ όσο και να αντιληφθούν τη μειωμένη απήχησή τους στο εκλογικό σώμα.

Ενδεικτικό ήταν το ότι ο Πλαστήρας δεν προέβη σε κάποια επίσημη δήλωση για το αρνητικό εκλογικό αποτέλεσμα, ενώ και ο Βενιζέλος στις δηλώσεις του εστίασε στο γεγονός ότι ο ΕΣ αντί για θριαμβολογίες θα έπρεπε να μελετήσει με προσοχή τα αποτελέσματα του Πειραιά και της Καρδίτσας, όπου παρά την επικράτησή του υπέστη μείωση των εκλογικών του ποσοστών, ενώ για το Ρέθυμνο απέδωσε την ήττα στα υψηλά ποσοστά αποχής, αλλά και «στην αφόρητη ψυχολογική βία διά απειλών και αφειδών κυβερνητικών παροχών από τον Τσουδερό».⁵⁵⁸

Πιο εκτενή ανάλυση έλαβε χώρα εκ μέρους του Καρτάλη, ο οποίος με δηλώσεις του στον Τύπο, τόνισε ότι τα κόμματα του Κέντρου δεν κατόρθωσαν να καρπωθούν τη μείωση των ψήφων του ΕΣ σε Πειραιά και Καρδίτσα, ενώ ένα μέρος των δυσαρεστημένων ψηφοφόρων επέλεξε είτε την αποχή είτε την ΕΔΑ. Επίσης, ότι τα κεντρώα κόμματα υπέστησαν μείωση της εκλογικής τους δύναμης ελλείψει ηγεσίας και προγράμματος, αλλά και αδυναμίας να συλλάβουν τις λαϊκές ανάγκες, ενώ η φθορά τους καθίσταται ακόμα πιο έντονη από το γεγονός ότι στο Ρέθυμνο ο υποψήφιος τους αν και είχε ψηφισθεί στις εκλογές του 1952, εντούτοις

⁵⁵⁶ *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 27 Μαρτίου 1953.

⁵⁵⁷ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 159-161.

⁵⁵⁸ *Ελευθερία*, 31 Μαρτίου 1953.

αποδοκιμάστηκε λόγω του ότι είχε το επίσημο κομματικό χρίσμα. Ο Καρτάλης, τέλος ανέφερε ως γενικό συμπέρασμα των εκλογών την ανάγκη άμεσης λήψης δραστικών μέτρων ανανέωσης της ηγεσίας και δημοκρατικής οργάνωσης της προοδευτικής παράταξης με σκοπό την αποτροπή της πόλωσης μεταξύ ΕΣ και Άκρας Αριστεράς.⁵⁵⁹

Από την άλλη πλευρά, η *Ελευθερία* κάνοντας μία συνολική αποτίμηση των εκλογικών αναμετρήσεων, σημείωσε ότι παρά την νίκη του ΕΣ η δύναμη του σε αριθμούς ψήφων έβαινε μειούμενη σε σχέση με τις εκλογές του 1952. Όσον αφορά τα κεντρικά κόμματα, ασκούνταν δριμυγία κριτική στους αρχηγούς τους, αναφέροντας ότι «*Επιτροπαί, συσκέψεις, καταστατικά, εξουσιοδοτήσεις και πολιτική ανυπαρξία εκάλυψαν το διάστημα μεταξύ της ήττας της Θεσσαλονίκης και των προχθεσινών 4 τοπικών εκλογών. Όλα πράγματα που άφησαν ασυγκινήτους τας λαϊκάς μάζας και που προκάλεσαν επανειλημμένως την αηδία των*», καταλήγοντας ότι υπήρχε «*σαφές ζήτημα ηγεσίας, αρχών και ιδεών*», προκρίνοντας την ανάγκη εκπόνησης ενός προοδευτικού, σύγχρονου και διακριτού από τον Συναγερμό προγράμματος.⁵⁶⁰

Η *Προοδευτική Αλλαγή* χαρακτήρισε το εκλογικό αποτέλεσμα ως «επιτυχία» της ΕΠΕΚ, η οποία ενισχύθηκε στον Πειραιά και στην Καρδίτσα, ενώ έμεινε σταθερή στις υπόλοιπες περιφέρειες. Επίσης, τόνισε ότι ο ΕΣ δεν κατόρθωσε να πετύχει αύξηση των εκλογικών του δυνάμεων, απόδειξη της αποδοκιμασίας της πολιτικής του από μία σημαντική μερίδα των ψηφοφόρων του 1952, ενώ άφησε αιχμές για «εκλογική συναλλαγή» σε ορισμένες περιοχές με την ΕΔΑ, στηλιτεύοντας τη στάση της, η οποία συνέχισε τη τακτική της διάσπασης των «δημοκρατικών ψήφων», όπως και στις προηγούμενες εκλογές προς όφελος του ΕΣ.⁵⁶¹

Αντίθετα, ο *Προοδευτικός Φιλελεύθερος* υποστήριξε ότι στις εκλογές ηττήθηκαν τόσο η κυβέρνηση όσο και η αντιπολίτευση, αμφότερες οι οποίες υπέστησαν κάμψη της δύναμής τους. Ειδικότερα, για την αντιπολίτευση έκανε λόγο για «αυτοκτονία», καθώς «*Το Κόμμα των Φιλελευθέρων υφίσταται ήδη την φυσιολογική παρακμή όλων των παλαιών κομμάτων καταρρέει όχι μόνον διότι είναι ένα κόμμα της αντιδράσεως, αλλά και λόγω της κωμικής ασυδοσίας του αρχηγού του. Η δε ΕΠΕΚ εφθάρη διότι άφησε να αναπτυχθούν εις το σώμα της τα καρκινώματα των*

⁵⁵⁹ *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 31 Μαρτίου 1953.

⁵⁶⁰ *Ελευθερία*, 31 Μαρτίου 1953.

⁵⁶¹ *Προοδευτική Αλλαγή*, 31 Μαρτίου 1953.

κλικών τα οποία κατέστρεψαν την ιδεολογική της ανταύγεια, εξεμηδένισαν το πρόγραμμα της, απεμάκρυναν σχεδόν όλα τα αληθή προοδευτικά στοιχεία του κόμματος, εσυκοφάντησαν ως «συνωμότης» και «πεμπτοφαλλαγίτας» όλους τους αντιταχθέντας εις το αποσυνθετικόν έργον των, εξεμηδένισαν και αυτό το προσωπικόν γόητρον του κ. Πλαστήρα και ωδήγησαν την ΕΠΕΚ εις τον πολιτικόν κατήφορον που οδηγεί μοιραίως εις τον πολιτικόν όλεθρον».⁵⁶²

Η κριτική που ξεσήκωσε το αρνητικό αποτέλεσμα των αναπληρωματικών και επαναληπτικών εκλογών στις τάξεις των δύο κομμάτων είχε και ευρύτερες συνέπειες για την πορεία του συνόλου του κεντρώου πολιτικού χώρου. Ήδη, στις 2 Μαρτίου, και εν μέσω των τεκταινόμενων στην ΕΠΕΚ, ο Βενιζέλος ανακοίνωσε στον Πλαστήρα ότι θα έπαυε η κοινή κοινοβουλευτική εκπροσώπησή τους, καθώς θεωρούσε ότι η χωριστή δραστηριότητα τους θα εξυπηρετούσε καλύτερα τον «αγώνα» κατά της κυβέρνησης, εκτίμηση την οποία ασπαζόταν και ο στρατηγός.⁵⁶³

Σε κάθε περίπτωση, η κοινή πορεία των δύο κεντρώων κομμάτων διήρκεσε μόλις τέσσερις μήνες μετά τις εκλογές του 1952, επιτείνοντας την επικρατούσα κατάσταση του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου καθ' όλη την επόμενη χρονική περίοδο, δηλαδή εκείνης της πολυδιάσπασης, αντί της επιλογής της περαιτέρω εμβάθυνσης της μεταξύ τους συνεργασίας με απώτερο σκοπό τη συγκρότηση μιας ενιαίας και διακριτής πολιτικής και ιδεολογικής παράταξης.

Από την κοινή γραμμή στη ξεχωριστή πολιτική πορεία των κεντρώων κομμάτων

Α) Η ΕΠΕΚ

Μετά τη διαγραφή των 3 διαφωνούντων και την αποχώρηση πληθώρας στελεχών του κόμματος, έγινε σαφές ότι ήταν ζήτημα χρόνου και η επίσημη

⁵⁶² Προοδευτικός Φιλελεύθερος, 31 Μαρτίου 1953. Μάλιστα, στο παραπάνω δημοσίευμα απάντησε την επόμενη ημέρα η Προοδευτική Αλλαγή που κατηγόρησε την εφημερίδα ότι συστρατευόταν στην επίθεση εναντίον της ΕΠΕΚ με τον Τύπο του ΕΣ, της Άκρας Αριστεράς, αλλά και της δημοκρατικής αντιπολίτευσης και άλλα «πολιτικά σκύμβαλα και αρριβίσται» που κατηγορούσαν τον Πλαστήρα και «την τάχα αποσύνθεσιν της ΕΠΕΚ», ως υπαίτια για την αύξηση των ψήφων της ΕΔΑ, Δέδε, ό.π., σσ. 269-270.

⁵⁶³ Βήμα, 3 Μαρτίου 1953.

διάσπαση της ΕΠΕΚ. Τελικά, στις 16 Απριλίου 1953, έλαβε χώρα η συγκρότηση ξεχωριστής κοινοβουλευτικής ομάδας από 4 πρώην βουλευτές της ΕΠΕΚ υπό την επωνυμία «Ομάδα Ανεξάρτητων Συνεργαζόμενων Βουλευτών», ενώ σε συνάντηση, την επόμενη ημέρα, στην οικία του Καρτάλη αποφασίστηκε η συγκρότηση επιτροπής με σκοπό τη δημιουργία «ευρείας προοδευτικής πολιτικής κίνησης».⁵⁶⁴

Παράλληλα, στις τάξεις της ΕΠΕΚ εκδηλώθηκε και νέα κρίση μετά την απόφαση του Πλαστήρα, στις 22 Απριλίου, για διορισμό του Παπαπολίτη ως αρχηγού της κοινοβουλευτικής ομάδας και γενικού γραμματέα της εκτελεστικής επιτροπής του κόμματος. Το συγκεκριμένο γεγονός προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις ορισμένων βουλευτών του κόμματος, οι οποίοι έκαναν λόγο για έλλειψη δημοκρατικής οργάνωσης της ΕΠΕΚ και για έλλειψη ενημέρωσής τους από τον Πλαστήρα.⁵⁶⁵

Την επόμενη ημέρα, ο Πλαστήρας σε συνάντησή του με επταμελή αντιπροσωπεία διαφωνούντων βουλευτών της ΕΠΕΚ επιχείρησε να αμβλύνει τις αντιδράσεις, υποστηρίζοντας ότι η επιλογή Παπαπολίτη ήταν προσωρινή μέχρι τη σύγκληση του συνεδρίου και ότι έπρεπε να σεβαστούν την απόφασή του ως αρχηγού. Επίσης, σε δηλώσεις του, ο αρχηγός της ΕΠΕΚ ανέφερε ότι ενήργησε με βάση το καταστατικό του κόμματος, επιλέγοντας τον Παπαπολίτη διότι πλειοψήφησε σε μυστική ψηφοφορία μεταξύ των μελών της διοικούσας επιτροπής, επαναλαμβάνοντας την προσωρινότητα του ορισμού του μέχρι τη σύγκληση του συνεδρίου της.⁵⁶⁶

Η επιμονή όμως του Πλαστήρα οδήγησε στις 2 Μαΐου 1953, στην αποχώρηση 12 στελεχών, αρκετών εκ των οποίων και πρώην βουλευτών,⁵⁶⁷ οι οποίοι μέσω επιστολής τους στον Τύπο κατηγόρησαν τον αρχηγό τους ότι κατήργησε τη δημοκρατική λειτουργία του κόμματος και ότι «αλλοίωσε» την ιδεολογία του, υποστηρίζοντας ότι ο Παπαπολίτης ήταν «ακατάλληλος» για την ανάληψη της

⁵⁶⁴ Ειδικότερα, οι 4 ανεξαρτητοποιηθέντες βουλευτές της ΕΠΕΚ ήταν οι Αλλαμανής, Κόρακας, Ριζιώτης και Βασαρδάνης, *Ελευθερία*, 17 και 18 Απριλίου 1953.

⁵⁶⁵ *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 23 Απριλίου 1953.

⁵⁶⁶ Δέδε, *ό.π.*, σσ. 272-274.

⁵⁶⁷ Τα 12 στελέχη που αποχώρησαν από την ΕΠΕΚ ήταν οι Μανέτας, Σπαής, Ζίγδης Παπασπύρου, Ευρυπαίος, Μπουρδάρης, Αθανασίου, Βαχλιώτης, Λαπατσάνης, Κερασιώτης, Αρβανιτάκης και Παπαμάντελος, *ό.π.*, σσ. 78-79.

κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης της ΕΠΕΚ, ενώ παραγκωνίστηκαν «παλαιά και καταξιωμένα» στελέχη, καλώντας τον να αναθεωρήσει την εν λόγω απόφασή του.⁵⁶⁸

*Η Προοδευτική Αλλαγή, με άρθρο της, τόνισε ότι «διάσπασις υπάρχει μόνον όταν εμφανίζονται διαφωνίαι επί θεμάτων αρχών. Επί του ιδεολογικού περιεχομένου του κόμματος. Όταν όμως ανακύπτουν διαφωνίαι επί προσωπικών και μόνον ζητημάτων ο λαός δεν συγκινείται... Αλλά συμπυκνούνται περί τον αρχηγόν και στρέφεται αποφασιστικώς εναντίον εκείνων οι οποίοι δημιουργούν τα προσωπικά ζητήματα και προσπαθούν χάριν αυτών να υποσκάψουν τα θεμέλια του κόμματος και συγχρόνως να μειώσουν το κύρος και το γόητρον του αρχηγού».*⁵⁶⁹

*Η Ελευθερία σε άρθρο της, σχολιάζοντας τα τεκταινόμενα στην αντιπολίτευση ανέφερε ότι η προοδευτική παράταξη διένυε μία οξυμένη «κρίση κατακερματισμού», ήδη από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1952, λόγω των απαρχαιωμένων μεθόδων συγκρότησης, νοοτροπίας και εσωτερικής οργάνωσης των δύο κομμάτων και της διάψευσης κάθε ελπίδας οργανωτικής και ιδεολογικής ανασυγκρότησής τους. Ειδικότερα, όσον αφορά την ΕΠΕΚ «ήτο ευθύς εξαρχής το πλέον άμορφον πολιτικόν συγκρότημα που εγνώρισεν η χώρα μας. Είναι αφάνταστος η ποικιλία και αβυσσαλέα η κλιμάκωσις των στοιχείων που εφιλοξενήθησαν υπό την στέγην της από της καθόδου του κ. Πλαστήρα εις την πολιτικήν. Περί τον αρχηγόν της εδημιουργήθη ενωρίτατα μία κλίκα ταπεινών κολάκων και βενετσάνων ραδιούργων η οποία συνεσπείρωσε γύρω της και σημαντικόν μέρος εκ των αφθονούντων σκυβάλων... Η ΕΠΕΚ εκονιορτοποιήθη και η κλίκα χαύνος τώρα εκ του οργίου της, κάμνει τεμενάδες εις τον αρχηγόν. Ανάλογος αλλά πολύ μικροτέρας εκτάσεως υπήρξεν η κρίσις του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Η διαφορά είναι ότι αυτό κατώρθωσε να την υπερπηδήση, ενώ η ΕΠΕΚ υπέκυψεν ουσιαστικώς εις την αποσυνθετικήν εξεργασίαν της. Γεγονός πάντως είναι ότι πεντέμιση μήνας μετά τας εκλογάς, η διμερής προοδευτική παράταξις απέκτησε πέραν των δύο κομματικών σφραγίδων και 4-5 ομάδας».*⁵⁷⁰

Τελικά, σε συσκέψεις της εκτελεστικής επιτροπής και του γενικού συμβουλίου της ΕΠΕΚ επικυρώθηκε η απόφαση του Πλαστήρα, ενώ ταυτόχρονα αποδοκιμάστηκαν οι κινήσεις των διαφωνούντων στελεχών.⁵⁷¹ Από την πλευρά τους,

⁵⁶⁸ *Ελευθερία*, 3 Μαΐου 1953.

⁵⁶⁹ *Προοδευτική Αλλαγή*, 2 Μαΐου 1953.

⁵⁷⁰ *Ελευθερία*, 3 Μαΐου 1953.

σε ανακοίνωσή τους, οι 12 βουλευτές έκαναν λόγο για επιβεβαίωση των καταγγελιών τους περί ύπαρξης «κλίκας», δηλώνοντας πιστοί στις αρχές της ΕΠΕΚ και προτρέποντας τον Πλαστήρα να προχωρήσει στην εξυγίανση του κόμματος.⁵⁷²

Αναμφίβολα, το γεγονός της «προαγωγής» του Παπαπολίτη σε συνδυασμό με την αποχώρηση του Καρτάλη και ομάδας σημειόντων στελεχών είχε οδηγήσει στην ισχυροποίησή τους εντός των κόλπων της ΕΠΕΚ. Παράλληλα, και τα αποσχιθέντα στελέχη, μέσω της χρήσης της φρασεολογίας περί «κλίκας και καμαρίλλας», προσδοκούσαν να «κληρονομήσουν» την πάλαι ποτέ ισχυρή εκλογική επιρροή του κόμματος, εμφανιζόμενοι ως «οι πραγματικοί και αυθεντικοί εκφραστές» των αρχών της ΕΠΕΚ, οι οποίες είχαν εκφυλιστεί, λόγω της ασθένειας του Πλαστήρα και της επικράτησης στο περιβάλλον του «ανεύθυνων» ατόμων. Σε κάθε περίπτωση, η εκδήλωση και ο τρόπος αντιμετώπισης της νέας κρίσης στις τάξεις της ΕΠΕΚ ήταν ιδιαίτερα αποκαλυπτικός για την έλλειψη συνειδητοποίησης από το σύνολο των εμπλεκόμενων πλευρών των διαλυτικών συνεπειών και της «χαριστικής βολής» στην πορεία αποδυνάμωσης του κόμματος μετά και τα επανειλημμένα ατυχή εκλογικά αποτελέσματα, καθώς και της εμφανούς πλέον αδυναμίας του να εκφράσει τα προοδευτικά στρώματα των ψηφοφόρων.

B) Το Κόμμα Φιλελευθέρων

Μετά την ήττα στις διάφορες εκλογές του 1953, και ιδίως στο πολιτικό προπύργιο του κόμματος στο Ρέθυμνο, αλλά και διαβλέποντας την κατάσταση διάλυσης στην ΕΠΕΚ, ο Βενιζέλος επανέφερε τις σκέψεις του, όπως αποκαλύπτει ο βιογράφος του, για αποχώρησή του από την κεντρική πολιτική σκηνή τουλάχιστον για ορισμένο χρονικό διάστημα, αν και πίστευε ότι θα απέβαινε εις βάρος του ΚΦ.⁵⁷³ Υπό το παραπάνω πλαίσιο, ο Βενιζέλος οδηγήθηκε στην εκ νέου προσέγγισή του με τον Παπανδρέου, γεγονός που ευνοήθηκε και από τις συνεχείς διαφοροποιήσεις του συνεργαζόμενου αρχηγού του ΔΣΚ από την κυβερνητική πλειοψηφία με αφορμή τα

⁵⁷¹ *Προοδευτική Αλλαγή*, 3 Μαΐου 1953.

⁵⁷² *Ελευθερία*, 3 Μαΐου 1953.

⁵⁷³ *Δαφνής, ό.π., σ. 513.*

ζητήματα της αναθεώρησης της δίκης των Αεροπόρων, της συγχώνευσης της ΕΤΕ με την Τραπεζών Αθηνών, αλλά κυρίως της απόφασης της υποτίμησης της δραχμής.⁵⁷⁴

Ειδικότερα, στις 21 Απριλίου 1953, ο Βενιζέλος συναντήθηκε στην οικία του με τον Θεμιστοκλή Τσάτσο, πρώην υπουργό του κόμματος και προσωπικό φίλο του Παπανδρέου, όπου του εξέφρασε την ανησυχία του για τη δημιουργία κλίματος πόλωσης μεταξύ του ΕΣ και της ΕΔΑ και την ταυτόχρονη αδυναμία συνεννόησής του με τον Πλαστήρα, προτείνοντας την ενοποίηση του κόμματος του με το ΔΣΚ και την αναγνώριση του Παπανδρέου ως ισότιμου ηγέτη του ΚΦ. Αναμφισβήτητα, σημαντικό ρόλο στη συγκεκριμένη απόφαση του Βενιζέλου έπαιξαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, τα αρνητικά αποτελέσματα τόσο των εκλογών του 1952 όσο και των αναπληρωματικών και επαναληπτικών του 1953. Σύμφωνα με τον Δαφνή, τα αίτια της επιλογής του Βενιζέλου ως προς τον Παπανδρέου εδράζονταν αφενός στην «αγωνιστική διάθεση» που θα επιδείκνυε, ώστε να ξανακερδίσει την υποστήριξη ανάμεσα στους οπαδούς της συντηρητικής πτέρυγας της φιλελεύθερης παράταξης και αφετέρου στις δυνατότητες του για διεύρυνση του ΚΦ με την απόσπαση συνεργαζόμενων φίλων του και των ψηφοφόρων του από τον ΕΣ.⁵⁷⁵

Εξίσου καθοριστική επίδραση διαδραμάτισε και η συνειδητοποίηση εκ μέρους του Βενιζέλου της μειωμένης πλέον απήχησης του ΚΦ και της έκδηλης αδυναμίας αποτελεσματικής αντιπαράθεσης απέναντι στον ΕΣ, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον. Συνεπώς, επέλεξε ως προσφορότερη λύση την αποστασιοποίησή του για κάποιο χρονικό διάστημα από την κεντρική πολιτική σκηνή, προσβλέποντας σε ευνοϊκότερους για αυτόν μελλοντικούς πολιτικούς συσχετισμούς.⁵⁷⁶ Παράλληλα, η επιλογή του Παπανδρέου, ελλείψει άλλης «ηγετικής λύσης» στις τάξεις του ΚΦ, διασφάλιζε τη διατήρηση τόσο της ενότητας του κόμματος για την αποφυγή μιας κατάληξης αντίστοιχης της ΕΠΕΚ, όσο και των ισχυρών ερεισμάτων του.⁵⁷⁷

⁵⁷⁴ Νικολακόπουλος, «Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π., σ. 444.

⁵⁷⁵ Δαφνής, ό.π., σσ. 513-516.

⁵⁷⁶ Ηλ. Νικολακόπουλος, «Η πολιτική πορεία του Σοφοκλή Βενιζέλου 1952-1961. Το κύκνειο άσμα του Κόμματος Φιλελευθέρων», στο: Σοφοκλής *Ελευθερίου Βενιζέλος...ό.π.*, σσ. 111-137.

⁵⁷⁷ Ανάλογη άποψη διετύπωσε και ο Μητσοτάκης σε μεταγενέστερη μαρτυρία του, ότι ο Παπανδρέου ουδέποτε μπόρεσε να ελέγξει το Κόμμα Φιλελευθέρων, καθώς τη δύναμη την πραγματική την είχε ο Σοφοκλής, Δημητράκος, ό.π., σσ. 319-320.

Από την άλλη πλευρά αποτιμώντας την αποδοχή της πρότασης του Βενιζέλου εκ μέρους του Παπανδρέου θα πρέπει να ερμηνευθεί από την επιδίωξή του να τεθεί επικεφαλής και εκφραστής των «εκτός νυμφώνος» και ταυτόχρονα να εκμεταλλευθεί τις πολιτικές ευκαιρίες που πρόσφερε η έντονη πολυδιάσπαση του κεντρικού χώρου και η αποδυνάμωση των δύο βασικών ηγετών του και άρα η ύπαρξη αρκετά θετικών προοπτικών ως προς την ενοποίηση υπό την ηγεσία του συνόλου του πολιτικού χώρου μεταξύ ΕΣ και ΕΔΑ.⁵⁷⁸ Παράλληλα, η πρόταση του Βενιζέλου αποτελούσε και μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία της εκ νέου μεταπήδησης του Παπανδρέου στον κεντρικό χώρο, όχι πλέον ως αρχηγού ενός μικρού κόμματος της συντηρητικής πτέρυγας του, ο οποίος συνέχιζε να ηγεμονεύεται παρά τη μείωση της εκλογικής του απήχησης από το ΚΦ, αλλά ως ανεξάρτητης πολιτικής προσωπικότητας του πανίσχυρου ΕΣ και άρα με ενισχυμένο το «ηγετικό προφίλ» του.

Υπό τις ανωτέρω συνθήκες, ο Παπανδρέου θα μπορούσε να διεκδικήσει με αξιώσεις τον προσεταιρισμό των σταδιακά απογοητευμένων από την κυβερνητική πολιτική συντηρητικών ψηφοφόρων, και σε συνδυασμό και με την κρίση στην ΕΠΕΚ, να προσελκύσει και τμήματα κεντροαριστερών ψηφοφόρων, τα οποία επιθυμούσαν έναν ισχυρό προοδευτικό πολιτικό σχηματισμό που θα αποτελούσε τη διάδοχη μελλοντική κυβερνητική κατάσταση απέναντι στον ΕΣ.

Ειδικότερα, ο Τσάτσος μετέφερε την πρόταση ενοποίησης των δύο κομμάτων στον Παπανδρέου, ενώ προετοίμασε και τα προσχέδια των δύο σχετικών επιστολών. Στην επιστολή του ο Βενιζέλος προς τον Παπανδρέου δικαιολόγησε την απόφασή του με το σκεπτικό της πόλωσης μεταξύ Συναγερμού και Κομμουνισμού, καλώντας τον να ξεχάσουν τις πρότερες διαφορές τους, προτείνοντας του με βάση την κοινότητα των απόψεων τους να προχωρήσουν στην ένωση των δύο κομμάτων και στην ισότιμη συναρχηγία του ΚΦ, ώστε να καταστεί συντόμως ικανό να κυβερνήσει την χώρα.

Στην απαντητική του επιστολή, ο Παπανδρέου αν και αναγνώρισε ότι κατά το παρελθόν έγιναν σημαντικά σφάλματα, εντούτοις συμφώνησε στη λήθη του παρελθόντος και στην ένωση των δύο κομμάτων, ώστε να αποτραπεί η πόλωση μεταξύ Συναγερμού και Κομμουνισμού μέσω της «*συντάξεως της εθνικής*

⁵⁷⁸ Νικολακόπουλος, «*Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π.*», σ. 444.

*αντιπολιτεύσεως... που θα αποβή προς το καλόν της πατρίδος, καθώς και της φιλελευθέρως δημοκρατικής παρατάξεως».*⁵⁷⁹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αντίδραση τόσο της ΕΠΕΚ όσο και της ομάδας των αποσχισθέντων στελεχών της απέναντι στη συγχώνευση των δύο κομμάτων, την οποία αν και αμφότεροι χαιρέτιζαν, εντούτοις έσπευσαν να αποσαφηνίσουν ότι δεν επρόκειτο να συμμετάσχουν σε μελλοντική διεύρυνσή της, στοιχείο ενδεικτικό της παντελούς απουσίας κοινής παραταξιακής συνείδησης. Συγκεκριμένα, ο Πλαστήρας με δηλώσεις του εξέφρασε την ευχαρίστηση και την ικανοποίησή του για την οικοδόμηση συνεργασίας μεταξύ «κομμάτων συγγενούς ιδεολογίας», διευκρινίζοντας ότι η ΕΠΕΚ θα διατηρούσε την ανεξαρτησία και την ιδεολογική της αυτοτέλεια, καθώς το πρόγραμμα της *«διαχωρίζεται σαφώς από τον κομμουνισμό, την άκρα δεξιά, ως και από την δεξιά του Κέντρου»*.⁵⁸⁰

Από την πλευρά τους, και τα αποσχισθέντα στελέχη της ΕΠΕΚ δήλωσαν τη πρόθεση της μη προσχώρησής τους, λόγω του ότι *«το Κόμμα των Φιλελευθέρων είναι εκ των πραγμάτων προωρισμένον να συγκεντρώση τα συντηρητικότερα λαϊκά στοιχεία της δημοκρατικής παρατάξεως αντιθέτως προς τας ιδικάς τους επιδιώξεις αι οποίαι τείνουν εις την οργάνωσιν και εκπροσώπησιν των προοδευτικότερων στοιχείων»*.⁵⁸¹

Η ενοποίηση των δύο κομμάτων προκάλεσε θετικά σχόλια και από την πλευρά του φιλικά προσκείμενου κεντρώου Τύπου. Ειδικότερα, η *Ελευθερία* χαρακτήρισε τη συγχώνευση ως ένα πρώτο θετικό βήμα, σημειώνοντας ότι από μόνη της δεν έλυσε τα βαθύτερα αίτια της κρίσης στον χώρο της αντιπολίτευσης, δηλαδή της ανανέωσης του προγράμματος, των μεθόδων και των στελεχών της, ενώ ερχόταν να προστεθεί και το ζήτημα της δυαδικής ηγεσίας. Επίσης, αν και τονιζόταν ότι το νέο ΚΦ θα μπορούσε να προσελκύσει δυσαρεστημένους οπαδούς του Συναγερμού, εντούτοις εξέφραζε αμφιβολίες εάν θα μπορούσε να συσπειρώσει και τους ψηφοφόρους *«των περισσότερων ανησύχων και προοδευτικών μαζών της*

⁵⁷⁹ Για το πλήρες περιεχόμενο και των δύο επιστολών, Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 514-516. Σύμφωνα με τον Δαφνή στα κείμενα των επιστολών επήλθαν κάποιες διορθώσεις, στου μεν Βενιζέλου, η μη δημοσιοποίηση της πρόθεσης αποχώρησής του από τον δημόσιο βίο, στου δε Παπανδρέου το αίτημα για αντικατάσταση της λέξης «συγχώνευσις» με τη λέξη «ένωσις», γεγονός που θα αναδείκνυε και θα τόνιζε την ένωση μεταξύ δύο ισότιμων κομμάτων και όχι τη προσχώρηση του ΔΣΚ στο ΚΦ.

⁵⁸⁰ *Προοδευτική Αλλαγή*, 6 Μαΐου 1953.

⁵⁸¹ *Βήμα*, 6 Μαΐου 1953.

δημοκρατικής παρατάξεως αι οποίαι επεκράτησε να αποκαλούνται η «αριστερά του Κέντρου» που ποσοτικώς αντιπροσωπεύουν περισσότερο του ημίσεως των εκλογέων που εψήφισαν ΕΠΕΚ-Φιλελεύθερους κατά τας τελευταίας εκλογάς», καταλήγοντας ότι «η τοποθέτησις των μαζών αυτών ακριβώς είναι εκείνη που θα έχη αποφασιστικήν σημασίαν και διά την δημιουργίαν διαδόχου πολιτικής καταστάσεως και διά την εξασφάλισιν μονιμωτέρας πολιτικής ισορροπίας εις την χώραν».⁵⁸²

Η Προοδευτική Αλλαγή, τέλος, έκρινε την απόφαση της συγχώνευσης των δύο κομμάτων ως «πολιτικό γεγονός μάλλον ευχάριστο», καθώς ήταν κόμματα συγγενή και με κοινή ιδεολογία τα οποία συνείχε «ο τρόμος της ανόδου των προοδευτικών δυνάμεων του λαού και δεν έχουν κανένα δισταγμόν να υπηρετήσουν την πλουτοκρατικήν ολιγαρχίαν εξίσου δουλικά όσον την υπηρετεί σήμεραν ο κ. Παπάγος», εκτιμώντας ότι η συγχώνευση οδηγούσε και στην περαιτέρω αποσαφήνιση της κατάστασης, εφόσον «η συσπείρωση των σκοτεινών δυνάμεων της αντιδράσεως και της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας», θα ωθούσε και στην αντίστοιχη «των λαϊκών, δημοκρατικών και προοδευτικών δυνάμεων υπό τον Πλαστήρα και την ΕΠΕΚ».⁵⁸³

Συνεπώς, παρά τη φαινομενική επίτευξη ενός πρώτου σημαντικού βήματος προς την κατεύθυνση της ενοποίησης εντός των κόλπων του ΚΦ μεταξύ Παπανδρέου και Βενιζέλου, σε αντιδιαστολή με την κρίση στις τάξεις της ΕΠΕΚ, εντούτοις η επιλογή του «παράδοξου» μοντέλου της συναρχηγίας, δεν προδίκασε ούτε την οριστική αντιμετώπιση του ζητήματος της ηγεσίας, ούτε παρείχε κάποια ουσιαστική λύση στην εξίσου αναγκαία ιδεολογική του ανασυγκρότηση.

Γ) Η τριχοτόμηση του κεντρώου χώρου: Η ίδρυση του ΔΚΕΛ

Η επισημοποίηση της διάσπασης της ΕΠΕΚ σε συνδυασμό με τη συγχώνευση του ΚΦ και του ΔΣΚ οδήγησαν στον περαιτέρω κατακερματισμό του κεντρώου χώρου αντί του κύριου ζητούμενου της ενοποίησής του. Ειδικότερα, τα διαφωνούντα στελέχη της ΕΠΕΚ προσανατολίστηκαν προς τη συγκρότηση ενός νέου πολιτικού φορέα κεντροαριστερής κατεύθυνσης με κύρια στόχευσή τους την υποκατάσταση του κόμματος του Πλαστήρα, στον χώρο των προοδευτικών ψηφοφόρων, τους οποίους

⁵⁸² *Ελευθερία*, 5 Μαΐου 1953.

⁵⁸³ *Προοδευτική Αλλαγή*, 5 Μαΐου 1953.

δεν μπορούσε να «συγκινήσει» η συνεργασία μεταξύ Βενιζέλου και Παπανδρέου, λόγω του ξεκάθαρα συντηρητικού ιδεολογικού προσανατολισμού τους.

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, στις 6 Ιουνίου 1953, έλαβε χώρα συμφωνία μεταξύ της πλειοψηφίας των αποσχισθέντων στελεχών της ΕΠΕΚ για την από κοινού σύσταση «ενός νέου πολιτικού οργανισμού με δημοκρατικό και προοδευτικό πρόγραμμα», ενώ επιδιώχθηκε και η διεύρυνση με στελέχη του ΣΚΕΛΔ, αλλά και του Αγροτικού Κόμματος.⁵⁸⁴ Οι διάφορες διεργασίες μετουσιώθηκαν τελικά στη συγκρότηση, στις 10 Ιουλίου 1953, του Δημοκρατικού Κόμματος, χωρίς τη συμμετοχή ούτε του ΣΚΕΛΔ ούτε του Μπαλατατζή.⁵⁸⁵ Ως προμήνυμα της ίδρυσης του νέου κομματικού φορέα είχε προηγηθεί άρθρο του Καρτάλη στην *Ελευθερία* με το οποίο στηλίτευε την πρακτική των κομμάτων της αντιπολίτευσης, τα οποία απλώς ανέμεναν τη φθορά του Συναγερμού, επιχειρηματολογώντας υπέρ της ένωσης τους υπό ένα νέο σχήμα, με σύγχρονη ιδεολογία και δημοκρατικές μεθόδους.⁵⁸⁶

Στην πρώτη επίσημη ανακοίνωση του ΔΚ, τέθηκε ως κεντρικός στόχος η δημιουργία ενός «*νέου ισχυρώς οργανωμένου, ιδεολογικού και συγχρονισμένου κομματικού σχήματος εις την υπηρεσίαν της δημοκρατίας και του εργαζόμενου λαού*», ζητώντας τη συνδρομή όλων αυτών «*που ποθούν μίαν δημοκρατική και προοδευτική ανάπλαση της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής*». Παράλληλα, τέθηκαν ως προτεραιότητες η πλήρη αναστήλωση των πολιτικών και συνδικαλιστικών ελευθεριών του Λαού, ο τερματισμός των διώξεων, η διαφύλαξη της ειρήνης, η ανασυγκρότηση της χώρας και η συστηματική ανάπτυξη της εθνικής παραγωγής η οποία θα οδηγούσε στην υψηλότερη ανταμοιβή, των αγροτών, των εργατών, των υπαλλήλων, των βιοτεχνών και των άλλων εργαζομένων τάξεων.⁵⁸⁷

Τελικά, στα τέλη Αυγούστου του 1953, καρποφόρησαν οι συζητήσεις για συνεργασία με όμορες ιδεολογικά δυνάμεις με την ανακοίνωση της συγχώνευσης του ΔΚ με το ΣΚΕΛΔ υπό την νέα ονομασία Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού με συναρχηγούς τους Καρτάλη και Σβώλο και κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο τον

⁵⁸⁴ *Βήμα*, 6 Ιουνίου 1953.

⁵⁸⁵ Ηλ. Νικολακόπουλος, «Το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού (ΔΚΕΛ): μία προσπάθεια για την κομματική συγκρότηση της Κεντροαριστεράς», στο: *Ο Γεώργιος Καρτάλης...ό.π.*, σσ. 35-54.

⁵⁸⁶ *Ελευθερία*, 11 Ιουλίου 1953.

⁵⁸⁷ *ΔΗΚΙ*, ΑΓΚ, «*Προγραμματικά Αρχαί του Δημοκρατικού Κόμματος Εργαζόμενου Λαού*», Αθήνα 1955, Φακ. 46.

Αλλαμανή.⁵⁸⁸ Ωστόσο, με τη συγχώνευση μεταξύ των δύο κομμάτων διαφώνησε ο Τσιριμώκος, συναρχηγός του ΣΚΕΛΔ, ο οποίος δεν συμμετείχε στο νέο κόμμα.⁵⁸⁹ Σε κάθε περίπτωση, με την ίδρυση του ΔΚΕΛ γεγονός παρέμενε ότι στον κεντρικό πολιτικό χώρο προστίθετο ακόμα ένας κομματικός σχηματισμός, ευνοώντας περαιτέρω την πολυδιάσπαση και την απουσία μιας κοινής παραταξιακής ενότητας.

Το σημαντικότερο γεγονός, ωστόσο, τόσο για τον κεντρικό πολιτικό χώρο, όσο και για τη γενικότερη πολιτική ζωή της χώρας αποτέλεσε αναμφίβολα ο θάνατος του στρατηγού Πλαστήρα, στις 26 Ιουλίου 1953.⁵⁹⁰

Όσον αφορά την ΕΠΕΚ μετά τον θάνατο του ιδρυτή και αρχηγού της, στις 30 Ιουλίου 1953, συνεκλήθη το γενικό συμβούλιο του κόμματος, όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο τάσεων. Η μία υπό τον Δ. Ηρακλείδη τασσόταν υπέρ της επιστροφής των αποχωρησάντων στελεχών από την ΕΠΕΚ, ενώ η δεύτερη υπό τον Παπαπολίτη ευνοούσε τη διατήρηση της παρούσας σύνθεσης του κόμματος. Τελικά, επιλέχθηκε η συμβιβαστική λύση της εκλογής τριμελούς προσωρινής διοίκησης υπό τους Παπαπολίτη, Μπακλατζή και Ρέντη, αλλά και Επιτροπής Επαφών από τους Ζαννή, Πίτσο και Βουλοδήμο, η οποία θα είχε ως αποστολή της τη διεξαγωγή συνεννοήσεων τόσο με τα αποσχισθέντα στελέχη όσο και με συγγενείς ιδεολογικά πολιτικές ομάδες.⁵⁹¹ Ωστόσο, τις επόμενες ημέρες, μέσα από τις στήλες του Τύπου υπήρξαν αντιδράσεις από διάφορες τοπικές κομματικές οργανώσεις της ΕΠΕΚ, οι οποίες διαφωνούσαν με τη συγκρότηση τριμελούς προσωρινής διοίκησης, ζητώντας τη σύγκληση συνεδρίου και την επιστροφή των διαφωνούντων στο κόμμα.⁵⁹²

Παράλληλα, μετά τα εγκωμιαστικά άρθρα επ' αφορμή του θανάτου του Πλαστήρα για τη συνολική προσφορά του, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η

⁵⁸⁸ Το ΔΚΕΛ διέθετε συνολικά 5 βουλευτές, 4 πρώην της ΕΠΕΚ (Αλλαμανής, Κόρακας, Ριζώτης και Βασαρδάνης) και τον Γρηγορίου, καθώς οι δύο συναρχηγοί του δεν είχαν εκλεγεί το 1952, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 40.

⁵⁸⁹ *Ελευθερία*, 1 Σεπτεμβρίου 1953.

⁵⁹⁰ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση της πληθώρας δημοσιευμάτων αναφορικά με τον Πλαστήρα, βλ. την αρθρογραφία τόσο στις κεντρικές εφημερίδες, *Ελευθερία*, *Βήμα* και *Προοδευτική Αλλαγή* όσο των άλλων παρατάξεων *Καθημερινή*, *Ακρόπολη*, *Εστία* και *Αυγή* 28-29 Ιουλίου 1953. Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι επικήδειοι λόγοι κατά την ημέρα της κηδείας του Πλαστήρα από τους Παπαπολίτη, Καρτάλη και Παπανδρέου, *Προοδευτική Αλλαγή*, 30 Ιουλίου 1953.

⁵⁹¹ *Ελευθερία*, 31 Ιουλίου 1953.

⁵⁹² *Προοδευτική Αλλαγή*, 2-4 Αυγούστου 1953.

δημοσίευση διαφόρων άρθρων γνώμης κατά τις επόμενες ημέρες αναφορικά με την ανάλυση της γενικότερης κατάστασης της κεντρίας αντιπολίτευσης. Ειδικότερα, η *Ελευθερία*, σχολιάζοντας τα γενικότερα τεκταινόμενα στον κεντρώο πολιτικό χώρο, υπογράμμισε ότι υπήρχε σαφώς κρίση ηγεσίας και κατακερματισμού. Επιπρόσθετα, αναφερόταν ότι «το Κέντρο έναν έδωσε λαϊκόν ηγέτην, τον Πλαστήρα. Και αυτός δεν υπάρχει πλέον. Ο θάνατος του εβάθυνεν ακόμα περισσότερο την ηγετική κρίσιν της αντιπολιτεύσεως και εδημιούργησεν ένα κενόν το οποίο κανένα άτομο δεν μπορεί να το καλύψει. Διότι όλη αυτή η τριετής ιστορία της ΕΠΕΚ δεν υπήρξε τίποτε άλλο παρά μία διαδρομή εν μέσω της πολιτικής ζωής ενός προσώπου το οποίο δια λόγους αστάθμητους διέθετεν ισχυράν και αναντικατάστατον ακτινοβολίαν μεταξύ των λαϊκών μαζών. Κόμμα με την πραγματικήν σημασίαν του όρου δεν είχε ποτέ κατορθώση να γίνη. Ητο ένα άθροισμα οπαδών το οποίο εκινούντο με αρκετή μυστικοπάθειαν γύρω από έναν ατομικόν θρύλον. Όσοι εξελέγησαν υπό την σημαία της το οφείλουν εις το χρίσμα του αρχηγού της και όχι εις την προσωπικήν τους αίγλη. Όταν μία πολιτική κίνησις είναι τόσο προσωποπαγής όπως η ΕΠΕΚ, ο θάνατος του δημιουργού της ισοδυναμεί με θάνατον της κινήσεως».

Στο ίδιο άρθρο, επίσης, αναλυόταν αφενός η κατάσταση στο ΚΦ, το οποίο «στερείται της ελκτικής εκείνης δυνάμεως που θα μπορούσε να το ανυψώση εις διάδοχον κατάστασιν. Είναι βέβαια παλαιότερον, ιστορικώτερον και περισσότερον οργανωμένο από την ΕΠΕΚ. Αλλά παρόλες τις μέχρι τούδε προσπάθειας του δεν κατόρθωσε να δημιουργήση εις τον πολύν κόσμον την εντύπωσιν της ανανεώσεως και του συγχρονισμού. Η εισδοχή εις αυτό του κ. Γ. Παπανδρέου ως συναρχηγού δεν μετέβαλε την στατικότητα του». Αφετέρου, στο ΔΚ για το οποίο υπογραμμιζόταν ότι «ούτε αυτό κατόρθωσε να προκαλέσει κίνησιν και αναταραχή μαζών και να γεννήση ελπίδας. Επήρε μία κάποιαν μορφή ευπρεπήν και συμπαθήν και διάγει τώρα βίον ήρεμον. Οι άλλοι όσοι μονήρεις περιπλανώνται –ούτε ψίθυρον προκαλούν μεταξύ του λαού κατά τας ώρας της πλήξεως τους», καταλήγοντας στην προτροπή προς τα διάφορα σχήματα της αντιπολίτευσης να απαλλαγούν από τον στείρο αρχηγισμό, τις προσωπικές φιλοδοξίες και τις μικρότητες και να προβούν στην ενοποίησή τους.⁵⁹³

Από την πλευρά της, η *Προοδευτική Αλλαγή* εστίασε στην ΕΠΕΚ, χαιρετίζοντας τις αποφάσεις του γενικού συμβουλίου, οι οποίες συνέβαλαν στη

⁵⁹³ *Ελευθερία*, 1 Αυγούστου 1953.

διατήρηση της συνοχής μετά τον θάνατο του Πλαστήρα, τονίζοντας ότι το κόμμα «πλέον θα έπρεπε να τεθεί επικεφαλής των αγώνων των δημοκρατικών και προοδευτικών δυνάμεων που τόσο πιστά εξέφρασεν ο εκλιπών μεγάλος Αρχηγός».⁵⁹⁴

Σε κάθε περίπτωση, ο θάνατος του Πλαστήρα, αναμφίβολα είχε σημαντικές επιπτώσεις. Αφενός, διότι επισφράγισε τη διάψευση των ελπίδων ευρύτερων προοδευτικών στρωμάτων για τον περαιτέρω εκδημοκρατισμό και την πολιτική φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος, τις οποίες ενσάρκωνε η προσωπικότητα του στρατηγού. Αφετέρου, διότι σηματοδότησε την οριστική αποδυνάμωση της ΕΠΕΚ, καθώς μετά τον θάνατο του ιδρυτή του, το κόμμα δεν μπόρεσε να διαδραματίσει ξανά πρωταγωνιστικό ρόλο, αποδεικνύοντας και τον αμιγώς αρχηγικό χαρακτήρα του.

Οι ατελείς προσπάθειες ενοποίησης των κεντρικών κομμάτων την επαύριον των αναπληρωματικών-επαναληπτικών εκλογών του 1953-54

Η επενέργεια του θανάτου του Πλαστήρα σε συνδυασμό με την τριχοτόμηση της κεντρώας αντιπολίτευσης, καθώς και η αδυναμία τόσο συγκρότησης μιας κοινής παραταξιακής ταυτότητας όσο και αποτελεσματικής αντιπαράθεσης απέναντι στον ΕΣ επιβεβαιώθηκε και στην περίπτωση της αναπληρωματικής εκλογής του Έβρου, στις 27 Σεπτεμβρίου 1953, κατά την οποία αν και αρχικά έλαβαν χώρα προσπάθειες για την υπόδειξη ενός κοινού υποψηφίου, εντούτοις αυτό δεν κατέστη τελικά δυνατό.

Ειδικότερα, ο Παπανδρέου πρότεινε ως κοινό υποψήφιο των κεντρικών κομμάτων τον Φ. Μανουηλίδη ή άλλο πρόσωπο κοινής αποδοχής, ενώ το ΔΚΕΛ έθεσε ως προαπαιτούμενο την ύπαρξη γενικότερης συμφωνίας ως προς τον ορισμό των υποψηφίων στις αναπληρωματικές εκλογές. Αντίθετα, η ΕΠΕΚ αν και αρχικά προωθούσε τον Φραγκάκη, υποψήφιο εκ των τάξεων της, εντούτοις στη συνέχεια άφησε ανοιχτό το ενδεχόμενο αποδοχής της πρότασης του ΚΦ εφόσον συμφωνούσαν «επί κοινού προγράμματος και επί του τρόπου ορισμού των κοινών υποψηφίων στις μελλοντικές εκλογικές αναμετρήσεις εκ περιτροπής μεταξύ των δύο κομμάτων».⁵⁹⁵

⁵⁹⁴ *Προοδευτική Αλλαγή*, 1 Αυγούστου 1953.

⁵⁹⁵ *Ελευθερία*, 19 Αυγούστου 1953.

Αν και ο Παπανδρέου εμφανίστηκε θετικός στον ορισμό ενός κοινού υποψηφίου στην εκλογή του Έβρου, προερχόμενου εκ της ΕΠΕΚ, εντούτοις ήταν ριζικά αντίθετος με την εκ των προτέρων δέσμευση του ΚΦ για τις μελλοντικές εκλογικές αναμετρήσεις. Σε εκμυστήρευση του ίδιου του Παπανδρέου στον Βενιζέλο, την οποία παραθέτει ο Δαφνής χαρακτήρισε τους ανωτέρω όρους ως «απαράδεκτους» καθώς αποδοχή τους θα ισοδυναμούσε με την παροχή «πιστοποιητικού υπάρξεως και ισοτιμίας» προς την ΕΠΕΚ, ενώ με τη «μόνιμη και προκλητική αλληλεγγύη μαζί της, θα αγνοούσαμε όλους τους άλλους επεκογενείς πολιτικούς σχηματισμούς».⁵⁹⁶

Τελικά, φάνηκε δυνατή η επίτευξη συμφωνίας με τον ορισμό του Δ. Χατζηγιάννη, προερχόμενου από τις τάξεις της ΕΠΕΚ, ως κοινού υποψηφίου στον Έβρο, χωρίς όμως και την αποδοχή μελλοντικών δεσμεύσεων εκ μέρους του ΚΦ. Ωστόσο, για το συγκεκριμένο πρόσωπο διαφώνησε το ΔΚΕΛ, προβάλλοντας ενστάσεις για την επιλογή της υποψηφιότητας του, η οποία επιβλήθηκε «κατά τρόπο αντιδημοκρατικό και άνωθεν» και δεν υπεδείχθη από τις τοπικές επιτροπές, αλλά και για την μη εντοπιότητα του διότι «ούτε καταγόταν ούτε πολιτευόταν στον Έβρο».⁵⁹⁷ Παράλληλα, προκάλεσε ισχυρές αντιδράσεις και σε μεγάλη μερίδα τοπικών στελεχών της ΕΠΕΚ και του ΚΦ, τα οποία τάχθηκαν υπέρ της υποψηφιότητας του Μ. Μαστράφη, με την οποία συμφωνούσαν και οι τοπικές οργανώσεις του ΔΚΕΛ. Τελικά, αντί της επιλογής μιας κοινής προσωπικότητας εκ μέρους των κεντρικών κομμάτων, αποφασίστηκε η κάθοδος τριών ξεχωριστών υποψηφίων.⁵⁹⁸

Η συγκεκριμένη επιλογή επέτεινε περαιτέρω την εικόνα πολυδιάσπασης και απουσίας κοινής παραταξιακής ταυτότητας του κεντρικού πολιτικού χώρου, καθώς και τα τρία κόμματα προέβησαν σε ανακοινώσεις με τις οποίες επέρριπταν τις ευθύνες το ένα στο άλλο. Ειδικότερα, το ΔΚΕΛ κατηγόρησε ως υπεύθυνη για τη διάσπαση της αντιπολίτευσης τη «μισαλλοδοξία και την εμπάθεια της «ομάδας Ρέντη-Παπαπολίτη», ενώ η ΕΠΕΚ δικαιολόγησε την επιλογή της με το σκεπτικό του πανελληνίου χαρακτήρα της εκλογής του Έβρου, κατηγορώντας ως υπεύθυνο για τη διάσπαση το ΚΦ που αθέτησε τη συμφωνία. Τέλος, ο Παπανδρέου πρόβαλε ως

⁵⁹⁶ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 518-519.

⁵⁹⁷ *Ελευθερία*, 10 Σεπτεμβρίου 1953.

⁵⁹⁸ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 120-121.

επιχειρήματα τις έντονες αντιδράσεις μεγάλης μερίδας στελεχών του κόμματος στον Έβρο, αλλά και το γεγονός της μη εντοπιότητας του Χατζηγιάννη.⁵⁹⁹

Υπό το παραπάνω πρίσμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διατύπωση πρότασης της ΕΔΑ για τον ορισμό ενός κοινού υποψηφίου του συνόλου των «δημοκρατικών και αντισυναγερμικών δυνάμεων» και για αυτόν τον λόγο αντιπροσωπεία της υπό τους Σαράφη και Πασαλίδη επισκέφθηκαν διαδοχικά τους Παπανδρέου και Παπαπολίτη, αμφότεροι οι οποίοι απέρριψαν κατηγορηματικά την πρότασή, με τον συναρχηγό του ΚΦ να δηλώνει χαρακτηριστικά ότι «*όταν η ΕΔΑ προτείνει συνεργασία των δημοκρατικών κομμάτων αποκλείει αυτομάτως εξ'αυτάς τον εαυτόν της, διότι βεβαίως η ΕΔΑ δεν είναι κόμμα δημοκρατικών*».⁶⁰⁰ Επίσης, στο ίδιο πλαίσιο, έλαβε χώρα και συνάντηση με τον Σβάλο, ο οποίος απέρριψε με τη σειρά του τη συγκεκριμένη πρόταση ως «άτοπον», εφόσον είχε ήδη προηγηθεί η συμφωνία μεταξύ των κομμάτων της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης.⁶⁰¹

Πέρα από το επίδικο της ειδικότερης εκλογής στον Έβρο, αναμφίβολα το γεγονός της τριχοτόμησης των κεντρικών δυνάμεων υπέκρυπτε και τον στόχο της εξακρίβωσης του προβαδίσματος σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο, καθώς θα πρέπει να επισημανθεί ότι η συγκεκριμένη εκλογή αποτελούσε την πρώτη εκλογική αναμέτρηση, έστω και αναπληρωματική και σε περιορισμένο τοπικό επίπεδο, όπου κατέβαιναν για πρώτη φορά οι νέες ηγεσίες και των τριών κομμάτων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ανάλυση των φίλα προσκείμενων κεντρικών εφημερίδων. Ειδικότερα, η *Ελευθερία*, κατονόμασε ως υπεύθυνη για τη διάσπαση την ομάδα Παπαπολίτη-Ρέντη, χρησιμοποιώντας αρκετά βαρείς χαρακτηρισμούς, όπως το «*ότι εις το κενό που άφησεν ο στρατηγός Πλαστήρας παρουσιάσθη ένα πολιτικόν καρκίνωμα το οποίο συνεκρότησαν εν τάχει τα πλέον ετερόκλητα στοιχεία «ηγέται» και «στελέχη» που ολίγας ώρας προηγουμένως εστιγματίζοντο αμοιβαίως κατά τον πλέον τελεσίδικον τρόπον, αμαρτωλοί γέροντες και αμαρτωλότεροι μεσόκοποι, άτομα που δεν edίστασαν να καπηλευθούν απανθρώπως την δραματική ασθένειαν του Αρχηγού και να μολύνουν ως και τον επιθανάτιον θάλαμον του με τας ασχημίας της караδοκούσης πολιτικής αρπακτικότητος των*». Μάλιστα, στο

⁵⁹⁹ *Βήμα*, 17 Σεπτεμβρίου 1953.

⁶⁰⁰ *Ελευθερία*, 22 Αυγούστου 1953.

⁶⁰¹ Τελικά η ΕΔΑ κατήλθε αυτόνομα με υποψήφιο τον Σαράφη, Τρίκκας, *ό.π.*, σ. 211.

άρθρο αφήνονταν και αιχμές ότι «υπάρχει η τρομερά υποψία ο Συναγερμός να ευρίσκεται εντός των τειχών της προοδευτικής παρατάξεως από κάποια απαισίαν Κερκόπορταν», καλώντας τον λαό του Έβρου να τιμωρήσει σκληρά τους διασπαστές της αντιπολίτευσης «που του εκάρφωσαν το σιλέττο εις τα νώτα». ⁶⁰²

Από την πλευρά της, η Προοδευτική Αλλαγή κατηγόρησε ως αποκλειστικό υπεύθυνο το ΚΦ, καθώς η ΕΠΕΚ προώθησε τη γραμμή της συνεργασίας μεταξύ των δύο κομμάτων επιδιώκοντας την επίτευξη συμφωνίας επί τη βάση ενός κοινού προγράμματος και της ενιαίας αντιμετώπισης των μελλοντικών εκλογικών αναμετρήσεων, όρους που δεν αποδέχθηκε ο Παπανδρέου και ως εκ τούτου κατέληξε στην υποστήριξη της υποψηφιότητας του Χατζηγιάννη. ⁶⁰³

Τα τελικά αποτελέσματα της αναπληρωματικής εκλογής του Έβρου, ⁶⁰⁴ αποτέλεσαν μια ακόμη εκλογική αποτυχία, εν πολλοίς αναμενόμενη λόγω της τριχοτόμησης των κεντρικών δυνάμεων. Σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο, το ΚΦ έλαβε ποσοστό 24.02%, η ΕΠΕΚ 11,03% και το ΔΚΕΛ 3,83%.

Την επόμενη ημέρα, ο Παπανδρέου υποστήριξε ότι το εκλογικό αποτέλεσμα αποτέλεσε «ήττα» για τον ΕΣ του οποίου το ποσοστό μειώθηκε, και «θρίαμβο» για το ΚΦ με δεδομένη τη διάσπαση της αντιπολίτευσης και «τη φαυλοκρατική κυβερνητική κραιπάλη των ασύστολων παροχών», αναφέροντας ως γενικό συμπέρασμα την αποκρυστάλλωση του πολιτικού βίου της χώρας σε τρεις σχηματισμούς: Συναγερμός, Φιλελεύθεροι και ΕΔΑ. Από την πλευρά του, το ΔΚΕΛ χαρακτήρισε το εκλογικό αποτέλεσμα ως «ικανοποιητικό» λόγω του μικρού χρονικού διαστήματος από την ίδρυσή του και της πενιχρότητας των μέσων του, τονίζοντας ότι θα συνέχιζε να εργαζόταν για την ένωση των προοδευτικών δυνάμεων της χώρας. Τέλος, και η ΕΠΕΚ χαρακτήρισε το εκλογικό αποτέλεσμα ως «ικανοποιητικό», δεδομένης της πρόσφατης απώλειας του Πλαστήρα, αλλά και του τριμέτρου αγώνα που έδωσε εναντίον του ΕΣ, του ΚΦ και των «συνασπισμένων διασπαστών της». ⁶⁰⁵

Εξίσου έντονη ήταν και η κριτική για τα εκλογικά αποτελέσματα του Έβρου και από την πλευρά των φιλικά προσκείμενων κεντρικών εφημερίδων. Ειδικότερα, η

⁶⁰² *Ελευθερία*, 13 Σεπτεμβρίου 1953.

⁶⁰³ *Προοδευτική Αλλαγή*, 13 Σεπτεμβρίου 1953.

⁶⁰⁴ *Καθημερινή*, 29 Σεπτεμβρίου 1953.

⁶⁰⁵ *Βήμα*, 29 Σεπτεμβρίου 1953.

Ελευθερία ανέφερε ως κύρια συμπεράσματα την πτώση του ποσοστού τόσο του Συναγερμού όσο και του Κέντρου σε σχέση με το 1952, καθώς και ότι «ο στρατηγός Πλαστήρας δεν κληρονομείται διότι η ακτινοβολία του ήταν απόλυτα προσωποπαγής», καταλήγοντας στο ότι το ΚΦ «έλαβε την πρωτοκαθεδρία της προοδευτικής παρατάξεως... και ο προοδευτικός κόσμος του αναθέτει το βαρύτερο καθήκον της πρωτοβουλίας της δημιουργίας ενιαίου και ισχυρού πολιτικού οργανισμού». ⁶⁰⁶

Η Προοδευτική Αλλαγή απέδωσε την ευθύνη στην αθέτηση του ορισμού κοινού υποψηφίου εκ μέρους του ΚΦ, τονίζοντας ότι η ΕΠΕΚ διατήρησε την ευρεία λαϊκή της βάση, παρά τον θάνατο του Αρχηγού της. Επίσης, εκτίμησε ότι οι εκλογές οδήγησαν και στην αποσαφήνιση της κατάστασης στην αντιπολίτευση, καθώς «οι κάθε λογής απόβλητοι» της ΕΠΕΚ τόσο οι συνασπισθέντες σε «κόμμα», όσο και οι προσχωρήσαντες στο Κόμμα των Φιλελευθέρων μετά την αποβολή τους από τις τάξεις της, «όχι μόνον δεν αντιπροσωπεύουν τίποτε αλλά και αντιμετωπίζονται από τον λαό με βαθύτατη περιφρόνησιν και αηδία». ⁶⁰⁷

Παρά τη σαφή προσπάθεια εξωραϊσμού του εκλογικού αποτελέσματος από τα δύο ισχυρότερα κεντρώα κόμματα και της επιχειρηματολογίας περί μικρού χρονικού διαστήματος δράσης εκ μέρους του ΔΚΕΛ, εντούτοις καθίστατο φανερό ότι οι κεντρώες πολιτικές δυνάμεις σε συνδυασμό και με τη διατήρηση της πρακτικής της πολυδιάσπασης και της εμφιλοχώρησης προσωπικών ανταγωνισμών, δεν μπορούσαν να αμφισβητήσουν την πρωτοκαθεδρία του ΕΣ και να αποτελέσουν πλειοψηφική εναλλακτική προοδευτική πολιτική πρόταση.

Συνεπώς, τα κεντρώα κόμματα προχώρησαν σε αντίστοιχη αναπροσαρμογή της πολιτικής τους στρατηγικής. Ειδικότερα, στην ΕΠΕΚ, προκλήθηκε νέα κρίση, καθώς ομάδα στελεχών ζήτησε τη σύγκληση του γενικού συμβουλίου του κόμματος για την απόδοση ευθυνών για το αρνητικό αποτέλεσμα του Έβρου, θεωρώντας ως κύριους υπευθύνους τους Παπαπολίτη, Μπακλατζή και Ρέντη, και ζητώντας τη συνένωση με τις διάφορες πολιτικές ομάδες που προήλθαν από τη διάσπασή της. ⁶⁰⁸ Αν και η παραπάνω αμφισβήτηση έληξε χωρίς να υπάρξει συνέχεια ή κάποια νέα διάσπαση της ΕΠΕΚ, εντούτοις αποτελούσε ιδιαίτερος αρνητική εξέλιξη ως προς τη

⁶⁰⁶ *Ελευθερία*, 29 Σεπτεμβρίου 1953.

⁶⁰⁷ *Προοδευτική Αλλαγή*, 29 Σεπτεμβρίου 1953.

⁶⁰⁸ *Ελευθερία*, 29 Σεπτεμβρίου 1953.

χάραξη της γενικότερης πολιτικής στρατηγικής της, διότι κατέστη φανερή, εξαιτίας των μειωμένων εκλογικών της επιδόσεων, η αδυναμία επηρεασμού των διεργασιών ενοποίησης του κεντρικού πολιτικού χώρου, καθώς παρά τις όποιες πανηγυρικές δηλώσεις, η μόνη αξιόλογη κληρονομιά της αποτελούσε ότι επρόκειτο για το κόμμα του αείμνηστου Πλαστήρα. Συνεπώς, η ΕΠΕΚ τάχθηκε υπέρ της ενοποίησης της αντιπολίτευσης υπό τον όρο της διατήρησης της κομματικής της αυτοτέλειας, ενώ σταδιακά προσανατολίστηκε προς την υποστήριξη «τρίτων λύσεων», όπως του Βεντήρη, που θα της επέτρεπαν να «μείνει ενεργή» στην κεντρική πολιτική σκηνή.

Παρόμοια άποψη υπέρ της διατήρησης της κομματικής της αυτοτέλειας και της ανάγκης ενοποίησης όλων των κομμάτων της αντιπολίτευσης, χωρίς όμως να αποκλείει την ΕΔΑ -αν και δεν αναφερόταν σ' αυτό το χρονικό σημείο ανοιχτά σ' αυτό το ενδεχόμενο- επί τη βάση ενός προοδευτικού πολιτικού προγράμματος εξέφραζε με τη σειρά του και το ΔΚΕΛ.⁶⁰⁹

Εκ διαμέτρου αντίθετη ήταν η στάση του ΚΦ, καθώς η επιβεβαίωση του προβαδίσματος του σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο προσανατόλισε τον Παπανδρέου προς την κατεύθυνση της κεφαλαιοποίησης της εκλογικής του επιτυχίας μέσω του προσεταιρισμού και των υπολοίπων κομμάτων υπό την ηγεσία του. Ειδικότερα, ο Παπανδρέου κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο υιοθέτησε τη ρητορική περί «Φιλελευθέρων Δημοκρατικής Παρατάξεως», ως ενδιάμεσου πόλου μεταξύ ΕΣ και ΕΔΑ, με κορμό μεν το ΚΦ με την ταυτόχρονη όμως προσπάθεια εμφάνισης ως πολυσυλλεκτικού υπερκομματικού σχηματισμού.

Υπό το ανωτέρω πλαίσιο, ενδεικτικός ήταν ο λόγος του Παπανδρέου στη Θεσσαλονίκη, όπου απηύθυνε κάλεσμα για συσπείρωση των υπολοίπων κεντρικών δυνάμεων υπό την ΦΔΠ, προκειμένου να αποτραπεί «η πόλωση μεταξύ φασισμού και κομμουνισμού», ενώ απάντησε και στον λόγο του Μαρκεζίνη έναν χρόνο πριν στην ίδια πόλη ότι ο ΕΣ αποτελούσε «το τελευταίο πείραμα του αστικού κόσμου, πριν έρθει το χάος και ο κομμουνισμός», υποστηρίζοντας ότι «*έπειτα από τον Συναγερμόν έρχεται το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Έπειτα από το άθλιον πείραμα της κυβερνήσεως του Συναγερμού ερχόμεθα ημεείς. Το Κόμμα των Φιλελευθέρων*».⁶¹⁰

⁶⁰⁹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 160-161.

⁶¹⁰ *Βήμα*, 3 Νοεμβρίου 1953.

Στην ανωτέρω πρόσκληση του Παπανδρέου, ωστόσο, υπήρξε αρνητική ανταπόκριση. Ειδικότερα, το ΔΚΕΛ με ανακοίνωσή του κατηγόρησε τον Παπανδρέου ότι ακολουθούσε επί του συγκεκριμένου θέματος την «εσφαλμένη οδό της μονοκομματικής συγκεντρώσεως» ενώ η μοναδική ενδεδειγμένη λύση ήταν της «παραταξιακής συμπράξεως». Από την πλευρά της, και η ΕΠΕΚ υποστήριξε ότι κύρια επιδίωξη των λαϊκών προοδευτικών δυνάμεων δεν ήταν η «όπως-όπως άνοδος στην εξουσία», αλλά η εξασφάλιση μιας πραγματικά δημοκρατικής και προοδευτικής πολιτικής, την οποία δεν κατοχύρωναν οι διακηρύξεις του Παπανδρέου.⁶¹¹

Η τρέχουσα πολιτική επικαιρότητα, ωστόσο, με τη ψήφιση της ελληνοαμερικανικής συμφωνίας για τις βάσεις και του νόμου περί προσέλκυσης ξένων επενδύσεων –ζητήματα στα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω- «απέσπασε» την προσοχή των κεντρικών κομμάτων, χωρίς να υπάρξουν σημαντικές εξελίξεις στο ζήτημα της μορφής είτε της ενοποίησης είτε της εκλογικής τους συνεργασίας.

Επόμενο σημαντικό πεδίο ανάδειξης των διαφόρων πολιτικών στρατηγικών των κεντρικών κομμάτων αποτέλεσε η προκήρυξη, στις 24 Ιανουαρίου 1954, των δύο αναπληρωματικών εκλογών της Δράμας και της Θεσσαλονίκης. Όσον αφορά την πρώτη, ΕΠΕΚ και ΚΦ συμφώνησαν για τον ορισμό ως κοινού υποψηφίου του Μπαλτατζή, αρχηγού του Αγροτικού Κόμματος και συνεργαζόμενου με την ΕΠΕΚ, συμφωνία στην οποία προσχώρησε τις επόμενες ημέρες και το ΔΚΕΛ.⁶¹²

Αντίθετα, διάσταση απόψεων σημειώθηκε στην περίπτωση της εκλογής της Θεσσαλονίκης. Ειδικότερα, το ΚΦ με ανακοίνωσή του κατηγόρησε το ΔΚΕΛ ότι προσανατολιζόταν προς τη συνεργασία με την ΕΔΑ. Από την άλλη πλευρά, το ΔΚΕΛ χαρακτήρισε την ανωτέρω ανακοίνωση του ΚΦ ως «υποβολιμαία», καθώς είχε αποδείξει εμπράκτως στην περίπτωση της Δράμας ότι πάσχισε για την ενότητα της αντιπολίτευσης, χωρίς όμως να προβεί και σε ρητή διάψευση των παραπάνω κατηγοριών για οικοδόμηση συνεργασίας με την ΕΔΑ.⁶¹³

Έντονη διαφωνία ανέκυψε και μεταξύ του ΚΦ και της ΕΠΕΚ, καθώς η τελευταία επιθυμούσε τον ορισμό κοινού υποψηφίου προερχόμενου από τις τάξεις της, ενώ ο Παπανδρέου υποστήριζε την υποψηφιότητα του Γ. Μπακατσέλου. Επίσης,

⁶¹¹ *Ελευθερία*, 4 Νοεμβρίου 1953.

⁶¹² Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 160-161.

⁶¹³ *Ελευθερία*, 31 Δεκεμβρίου 1953.

δυσχέρειες παρουσιάστηκαν και μεταξύ ΕΠΕΚ και ΔΚΕΛ, καθώς το τελευταίο επέμεινε στην πρότερη αποσαφήνιση του ζητήματος της ενοποίησης, ενώ η ΕΠΕΚ συζητούσε αποκλειστικά την εκλογή της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, η ΕΠΕΚ τις επόμενες ημέρες μετρίασε την αρνητική της στάση, αποδεχόμενη τη συνεργασία με το ΚΦ και τον ορισμό κοινού υποψηφίου προερχόμενου από τις τάξεις του, επιμένοντας όμως στην αλλαγή του Μπακατσέλου ως «*πρόσωπο μη δυνάμενο λόγω των αγώνων του και της προσωπικής προϊστορίας του να ελκύσει την υποστήριξη των δημοκρατικών και προοδευτικών τάξεων*».⁶¹⁴

Τελικά, επήλθε συμφωνία μεταξύ της ΕΠΕΚ και του ΚΦ τόσο για την από κοινού υποστήριξη στη Θεσσαλονίκη της υποψηφιότητας του Μπακατσέλου όσο και για τη συγκρότηση πάγιας συνεργασίας τους σε μελλοντικά ανακύπτοντα εκλογικά ή πολιτικά ζητήματα.⁶¹⁵ Αναμφίβολα, το συγκεκριμένο γεγονός θα πρέπει να αποδοθεί στη μεγάλη σημασία της εκλογικής αναμέτρησης της Θεσσαλονίκης και στον συνυπολογισμό των ιδιαίτερα δυσμενών συνεπειών τόσο για την ηγεσία όσο και για τη συνοχή αμφοτέρων των κομμάτων από το ενδεχόμενο ενός ακόμη αρνητικού αποτελέσματος σε περίπτωση της χωριστής εκλογικής τους καθόδου.

Παράλληλα, η επίτευξη της εκλογικής συνεργασίας στη Θεσσαλονίκη μεταξύ ΚΦ και ΕΠΕΚ, φάνηκε να δικαιώνει τη στρατηγική του Παπανδρέου, ο οποίος στους προεκλογικούς του λόγους αντέκρουσε την επιχειρηματολογία του ΕΣ περί «χαμένης ψήφου» προς τα κόμματα του Κέντρου, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον τονισμό της «Φιλελευθέρως Δημοκρατικής Παρατάξεως» και προχωρώντας στην παράθεση των βασικών ιδεολογικών θέσεων της,⁶¹⁶ οι οποίες θα αποτελέσουν τον πυρήνα του νέου προγράμματος του ΚΦ, το οποίο θα δημοσιοποιηθεί τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς. Αντίθετα, το ΔΚΕΛ κατηγόρησε την ΕΠΕΚ για «προδοσία των προοδευτικών μαζών και για υποταγή της στο Κόμμα των Φιλελευθέρων», καλώντας τους οπαδούς του στη Θεσσαλονίκη να υπερψηφίσουν εκείνον που θεωρούσαν ότι ανταποκρινόταν πιο κοντά στις αρχές τους και άρα προβαίνοντας σε μία πρόσκληση για πρώτη φορά έστω και με έμμεσο τρόπο υπέρ της επιλογής και του υποψηφίου της ΕΔΑ.⁶¹⁷

⁶¹⁴ *Βήμα*, 3 Ιανουαρίου 1954.

⁶¹⁵ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 160-161.

⁶¹⁶ *Ελευθερία*, 21 Ιανουαρίου 1954.

⁶¹⁷ *Βήμα*, 12 Ιανουαρίου 1954.

Τα εκλογικά αποτελέσματα της Θεσσαλονίκης και της Δράμας όμως αποτέλεσαν μία ακόμη εκλογική ήττα για τα κόμματα του Κέντρου. Ιδίως στη Θεσσαλονίκη, λόγω της μεγάλης πολιτικής της σημασίας, η ήττα ήταν ακόμα εντονότερη, καθώς ο Μπακατσέλος κατέλαβε την τρίτη θέση με ποσοστό 25,4%, πίσω από τον υποψήφιο της ΕΔΑ, ενώ στη Δράμα ο Μπαλατατζής ήρθε δεύτερος.⁶¹⁸

Στις δηλώσεις του, ο Παπανδρέου τόνισε ότι το Κέντρο ενισχύθηκε ιδίως στη Θεσσαλονίκη, ενώ ο ΕΣ με ποσοστό 37% δεν δικαιούταν να κάνει λόγο για εκπροσώπηση της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, απορρίπτοντας τα επιχειρήματα περί πόλωσης μεταξύ των δύο άκρων, λόγω της μεγάλης ανόδου «του Κέντρου, της Φιλελευθέρως Δημοκρατικής Παρατάξεως». Από την πλευρά του, ο Παπαπολίτης ανέφερε ότι ο ΕΣ έχασε σε αριθμούς ψήφων, ενώ αντίθετα ενισχύθηκε το Κέντρο, καλώντας στην ένταση της συνεργασίας μεταξύ των κεντρικών κομμάτων με βάση ένα σύγχρονο και προοδευτικό πρόγραμμα. Τέλος, το ΔΚΕΛ επεσήμανε την πτώση του αριθμού των ψήφων του ΕΣ στη Θεσσαλονίκη, καθώς και το μεγάλο ποσοστό αποχής, τονίζοντας ότι «η απόπειρα αναβιώσεως του Κέντρου υπό τον συνασπισμόν Κόμματος των Φιλελευθέρων και ΕΠΕΚ απέτυχεν», καθώς απώλεσε περίπου το 1/3 των δυνάμεων του εν συγκρίσει με τις εκλογές του 1952. Όσον αφορά την ΕΔΑ, στη Δράμα που δεν εισακούστηκε η έκκληση του ΔΚΕΛ να αποσύρει τον υποψήφιο της έχασε το 1/3 της δύναμης της, ενώ στη Θεσσαλονίκη που το κόμμα κάλεσε τους ψηφοφόρους του να ψηφίσουν ελεύθερα, ο Πασαλίδης έλαβε ποσοστό 40%.⁶¹⁹

Η *Ελευθερία*, αναλύοντας τα εκλογικά αποτελέσματα, διαπίστωνε ότι η μεν εκλογική ακτινοβολία του ΕΣ υπέστη αισθητή μείωση σε σχέση με τις προηγούμενες εκλογές, η δε των κεντρικών κομμάτων είτε σημείωσε αισθητή αύξηση, όπως στη Θεσσαλονίκη είτε παρέμεινε σταθερή, όπως στη Δράμα, ενώ του ΚΚΕ δια των «νομίμων» εκπροσώπων του έβαινε σταθερώς αυξάνουσα ιδίως στα αστικά κέντρα, αποδίδοντας την νίκη του ΕΣ στο εκλογικό χάσμα μεταξύ των αγροτικών στρωμάτων στα οποία πλειοψήφησε και των αστικών στα οποία αντίθετα μειοψήφησε.⁶²⁰

Οι τελευταίες αναπληρωματικές εκλογές ορίστηκαν στη Φθιώτιδα, στις 27 Μαρτίου 1954. Η συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση συνέπεσε με την κατάθεση

⁶¹⁸ *Ελευθερία*, 26 Ιανουαρίου 1954.

⁶¹⁹ *Βήμα*, 26 Ιανουαρίου 1954.

⁶²⁰ *Ελευθερία*, 26 Ιανουαρίου 1954.

του νέου εκλογικού νομοσχεδίου της κυβέρνησης Παπάγου, το οποίο προέβλεπε μεταξύ άλλων την κατάργηση των αναπληρωματικών εκλογών και τη θέσπιση του πλειοψηφικού με ευρυτάτη περιφέρεια ως μόνιμου εκλογικού συστήματος με ταυτόχρονη παροχή δικαιώματος ψήφου στον στρατό.⁶²¹ Οι παραπάνω διατάξεις, ξεσήκωσαν θύελλα αντιδράσεων στις τάξεις των κομμάτων της αντιπολίτευσης, τα οποία προσανατολίστηκαν σε διάφορες μορφές δράσης είτε μέσω της αποχής τους από τις εργασίες της Βουλής είτε μέσω του επαναπροσδιορισμού της μεταξύ τους σχέσης αναφορικά με το ζήτημα της συνεργασίας ακόμη και με την Αριστερά.

Ωστόσο, και στο συγκεκριμένο ζήτημα ανέκυψαν έντονες διαφορές μεταξύ των κεντρικών κομμάτων. Ειδικότερα, ο Παπανδρέου παρά την έντονη αντίδρασή του στο εν λόγω εκλογικό νομοσχέδιο υπογράμμισε ότι δεν υφίστατο περίπτωση εκλογικής συνεργασίας με την ΕΔΑ,⁶²² προσανατολιζόμενος σε περισσότερο θεσμικές μορφές διαμαρτυρίας, όπως τη διατύπωση διαβημάτων προς τον Παπάγο και τα Ανάκτορα. Από την άλλη πλευρά, η ΕΠΕΚ πρότεινε την παραίτηση του συνόλου των βουλευτών της αντιπολίτευσης ως αντίδραση στο εκλογικό νομοσχέδιο, πρόταση που όμως δεν αποδέχθηκε το ΚΦ. Επίσης, το ΔΚΕΛ εμφανίστηκε θετικό στην ανωτέρω πρόταση της ΕΠΕΚ, υπό τον όρο όμως της αποδοχής της από το σύνολο των κομμάτων της αντιπολίτευσης, ενώ εστίασε στην ανάγκη ενοποίησης επί τη βάση των αρχών του άρθρου του Καρτάλη στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω.⁶²³ Με ανακοίνωσή της, την επόμενη ημέρα, και η ΕΔΑ συντάχθηκε με την πρόταση της παραίτησης των βουλευτών της αντιπολίτευσης και ως ένδειξη καλής θέλησης δήλωσε πρόθυμη να αποσύρει τον υποψήφιο της από την Φθιώτιδα.⁶²⁴

Υπό την ανωτέρω συγκυρία, έλαβε χώρα και η επανεμφάνιση του Βενιζέλου, ο οποίος ανέλαβε πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση της συγκρότησης οργανικής σύνδεσης μεταξύ ΚΦ-ΕΠΕΚ-ΔΚΕΛ, ως ενιαίου μετώπου απέναντι στο εκλογικό νομοσχέδιο της κυβέρνησης Παπάγου. Η συγκεκριμένη δραστηριοποίηση του Βενιζέλου σηματοδότησε και την πρώτη έμμεση ένδειξη της επανόδου του στην κεντρική πολιτική σκηνή μετά την παράδοση της συναρχηγίας του ΚΦ στον Παπανδρέου, τον Απρίλιο του 1953. Άλλωστε, η μη ενεργός συμμετοχή του καθ' όλο

⁶²¹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 166-170.

⁶²² *Ελευθερία*, 2 Μαρτίου 1954.

⁶²³ *Βήμα*, 4 Μαρτίου 1954.

⁶²⁴ *Ελευθερία*, 5 Μαρτίου 1954.

το προηγούμενο διάστημα, αποτελούσε συνειδητή επιλογή, με κύριο γνώμονα την οικοδόμηση ενός πολιτικού προφίλ υπερκομματικής προσωπικότητας προκειμένου να τεθεί επικεφαλής των διαδικασιών ενοποίησης του κεντρικού πολιτικού χώρου. Η συγκεκριμένη πρόθεσή του εκδηλώθηκε και μέσα από τον ραδιοφωνικό του λόγο στις 13 Μαρτίου 1954 ως εκπροσώπου του συνόλου των κομμάτων της αντιπολίτευσης εναντίον του εκλογικού νομοσχεδίου, αλλά και της γενικότερης πολιτικής του ΕΣ.⁶²⁵

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, έλαβε χώρα η αναπληρωματική εκλογή στη Φθιώτιδα, όπου τα κόμματα του Κέντρου εμφανίστηκαν διασπασμένα και για μια ακόμη φορά υπέστησαν εκλογική ήττα, καθώς ο Ε. Μαλαμίδας, υποψήφιος του ΚΦ τον οποίον υποστήριξε και το ΔΚΕΛ και εμμέσως και η ΕΔΑ,⁶²⁶ συγκέντρωσε ποσοστό 26,09%, ενώ ο Α. Κουνούπης της ΕΠΕΚ ποσοστό 5.29%.⁶²⁷

Κοινή συνισταμένη των απόψεων των κεντρικών κομμάτων ως προς τα αίτια του αρνητικού εκλογικού αποτελέσματος της Φθιώτιδας, αποτέλεσε η χωριστή εμφάνισή τους, όπου αμφότερα το ΚΦ και το ΔΚΕΛ την απέδωσαν στην ΕΠΕΚ. Αντίθετα, η τελευταία την απέδωσε στην αθέτηση εκ μέρους του ΚΦ της συμφωνίας τους περί πάγιας εκλογικής τους συνεργασίας, καθώς δεν υποστήριξε την πρόταση για κοινή κάθοδο τους με υποψήφιο είτε τον Κουνούπη είτε τον Τσιριμώκο.⁶²⁸

Η ανωτέρω στάση της ΕΠΕΚ, αν και είχε κάποιο λογικό έρεισμα λόγω της πρότερης συμφωνίας της με το ΚΦ στην εκλογική αναμέτρηση της Θεσσαλονίκης, εντούτοις αποτελούσε μια ακόμη έμπρακτη απόδειξη της «αγωνιώδους» προσπάθειας της για τη διατήρηση της κομματικής της αυτοτέλειας. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η εκλογή της Φθιώτιδας αποτέλεσε και το κύκνειο άσμα της αυτόνομης εκλογικής παρουσίας της ΕΠΕΚ, καθώς τόσο στις δημοτικές εκλογές του 1954 και του 1959 όσο και στις εκλογές του 1956 και του 1958 κατήλθε από κοινού σε συνεργασία με τα υπόλοιπα κόμματα της αντιπολίτευσης, πριν την ένταξή της στην ΕΚ το 1961.

⁶²⁵ *Βήμα*, 14 Μαρτίου 1954.

⁶²⁶ Στη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση η ΕΔΑ απέσυρε την υποψηφιότητα του Γ. Θανασέκου υποστηρίζοντας τον Μαλαμίδα, στο πλαίσιο της οικοδόμησης συνεργασίας μεταξύ των «αντισυναγερμικών δυνάμεων», επιλογή η οποία σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, αποτελούσε μία έμμεση μορφή επιδοκίμασίας της προτεινόμενης συνεργασίας μεταξύ των κομμάτων της αντιπολίτευσης-στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω- όπως την είχε διατυπώσει ο Καρτάλης σε άρθρο του, τον Φεβρουάριο του 1954, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 42.

⁶²⁷ *Βήμα*, 16 Μαρτίου 1954.

⁶²⁸ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 168-170.

Η *Ελευθερία*, σχολιάζοντας το αποτέλεσμα της εκλογής της Φθιώτιδας, αρχικά τόνισε ότι ο ΕΣ αύξησε την εκλογική του δύναμη, ενώ στη συνέχεια για την ΕΠΕΚ ανέφερε ότι «όσοι εκαπηλεύοντο την σφραγίδα της μετά τον θάνατον του ιδρυτού της καιρός είναι να πάνε στα σπίτια των». Επίσης, έκρινε ως επιζήμια τη σιωπηρή αποδοχή εκ μέρους του ΔΚΕΛ των ψήφων της ΕΔΑ, καταλήγοντας ότι μόνο το ΚΦ διεσώθη και το οποίο μέσω της αναδιοργάνωσης και της ανανέωσής του, θα πρέπει να ηγηθεί του αγώνα της ενοποίησης της αντιπολίτευσης.⁶²⁹

Πέρα από τις ειδικότερες ερμηνείες των αιτιών των ηττών των κεντρικών κομμάτων στις διάφορες αναπληρωματικές και επαναληπτικές εκλογές της περιόδου 1953-1954 και την εκ μέρους τους κατά βάση «ευνοϊκή ερμηνεία» των εκάστοτε αποτελεσμάτων, εντούτοις ιδιαίτερα επιβαρυντικούς παράγοντες αποτελούσαν η συνέχιση της πολυδιάσπασης, της ύπαρξης προσωπικών ανταγωνισμών και της απουσίας μιας ενιαίας παραταξιακής εμφάνισης, ακόμα και για εκλογικές αναμετρήσεις τοπικού ενδιαφέροντος. Συνεπώς, ιδιαίτερα έκδηλη η αδυναμία εκ μέρους του συνόλου των κεντρικών κομμάτων έκφρασης τόσο μίας εναλλακτικής πλειοψηφικής προοδευτικής πολιτικής πρότασης, όσο και μιας αποτελεσματικής αντιπολίτευσης, ιδίως με αφορμή το ξέσπασμα της πρώτης σοβαρής κρίσης εντός των κόλπων του ΕΣ λόγω της παραίτησης του Μαρκεζίνη, στις 2 Απριλίου 1954, μετά τη ρήξη του με τον Παπάγο και τον ανασχηματισμό της κυβέρνησης, χωρίς όμως σ' αυτή τη χρονική φάση και την αποχώρηση των φίλα προσκείμενων προς το πρόσωπο του πρώην Υπ. Συντονισμού στελεχών του κόμματος.⁶³⁰

Υπό το παραπάνω πρίσμα, αναμφίβολα η σημαντικότερη πρωτοβουλία προήλθε από τον Καρτάλη, ο οποίος με άρθρο του, τον Φεβρουάριο του 1954, στην εφημερίδα *Ελευθερία* επιχειρηματολόγησε υπέρ της σύστασης ενιαίου πολιτικού φορέα του συνόλου των κομμάτων της αντιπολίτευσης, ώστε να αποτελέσει αξιόπιστη εναλλακτική κυβερνητική λύση απέναντι στον ΕΣ, υποστηρίζοντας ότι δεν αρκούσε απλώς η κριτική της «αντιλαϊκότητας, αντεθνικότητας ή ανικανότητας» της κυβέρνησης, αλλά ότι ήταν επιτακτική ανάγκη η προβολή σαφών ιδεολογικών αρχών σε συνδυασμό με την αποκάθαρση και την αναδιοργάνωση. Σύμφωνα με τον Καρτάλη, η συμφωνία μεταξύ των κομμάτων της αντιπολίτευσης θα συντελούνταν επί τη βάσει ενός μίνιμουμ προγράμματος 6 σημείων, τα οποία θα αφορούσαν την

⁶²⁹ *Ελευθερία*, 16 Μαρτίου 1954.

⁶³⁰ *Καθημερινή*, 3 Απριλίου 1954.

εξωτερική πολιτική, τις αμυντικές δαπάνες, την οικονομική πολιτική, την κοινωνική πρόνοια, τις ελευθερίες του πολίτη και την κατάλυση του αστυνομικού κράτους.⁶³¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι την ανωτέρω πρόσκληση του Καρτάλη αποδέχθηκε ο Ζαχαριάδης, ο οποίος με άρθρο του με τίτλο «Τον λόγον έχει ο κ. Καρτάλης», που μεταδόθηκε από τον ραδιοσταθμό *Ελεύθερη Ελλάδα* του ΚΚΕ στο Βουκουρέστι, τάχθηκε υπέρ της συγκρότησης ενιαίου αντισυναγερμικού μετώπου με βάση τις παραπάνω προγραμματικές αρχές. Μάλιστα, ο Ζαχαριάδης άσκησε σφοδρή επίθεση τόσο στους Παπανδρέου και Βενιζέλο, όσο και σε όσους κεντρικούς ηγέτες αντιτίθεντο με την προοπτική της συνεργασίας με την Αριστερά ως ανήκοντες σε «φαύλο, στενόμυαλο και μικροκομματικό κύκλο» από τον οποίο «ξέφυγε» ο Καρτάλης με το άρθρο του, καλώντας τον να προχωρήσει και ότι σύντομα θα τον ακολουθούσαν και οι υπόλοιποι πολιτικοί αρχηγοί.⁶³²

Ανεξαρτήτως του γεγονότος της ύπαρξης ή μη γραπτής συμφωνίας μεταξύ Καρτάλη και Ζαχαριάδη, αναμφίβολα ο αρχηγός του ΔΚΕΛ με τη διατύπωση των παραπάνω ιδεολογικών αρχών στο άρθρο του τασσόταν υπέρ της στρατηγικής της συνεργασίας με την Αριστερά με κύριο γνώμονα τη διαμόρφωση ενός ισχυρού και διακριτού κεντροαριστερού πόλου επί τη βάση σαφών προγραμματικών αρχών, και όχι απλώς τη συγκρότηση ενός ιδεολογικά ετερόκλητου αντιδεξιού συνασπισμού.

Συνεπώς τα πολιτικά κέρδη από τη συγκεκριμένη συνεργασία θα ήταν αμοιβαία, καθώς σ' ένα πρώτο επίπεδο η Αριστερά θα αποκόμιζε την επίσημη άρση της πολιτικής της απομόνωσης λόγω του ιδιαίτερα περιοριστικού θεσμικού πλαισίου.

⁶³¹ *Ελευθερία*, 2 Φεβρουαρίου 1954.

⁶³² Η δημόσια ανταλλαγή των απόψεων μεταξύ των δύο ηγετών έχει οδηγήσει σε υποθέσεις ύπαρξης πρότερης γραπτής συμφωνίας χωρίς ωστόσο να έχει βρεθεί κάποιο τεκμήριο. Ο Φίλιππος σε εισήγησή του επ' ευκαιρία του συνεδρίου που οργάνωσε η Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας με θέμα «Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία», (Αθήνα, 18-19 Φεβρουαρίου 1997), υποστήριξε την άποψη ότι πριν τη δημοσιοποίηση των δύο άρθρων υπήρχε γραπτή συμφωνία μεταξύ Καρτάλη-Ζαχαριάδη ήδη από το 1953 με την μεσολάβηση του Ηλία Ηλιού και του Μιλτιάδη Πορφυρογέννη. Επίσης, άφησε ανοιχτό και το ενδεχόμενο για την υπογραφή και νέας συμφωνίας μεταξύ των δύο ανδρών το 1955 επ' αφορμή της επίσκεψης εκείνης της χρονιάς του συναρχηγού του ΔΚΕΛ και δημάρχου Βόλου στην ΕΣΣΔ για συνεργασία τους και σε επίπεδο γενικών εκλογών, βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Δημοκρατικές συγκλίσεις και συμμαχίες. Ο Γεώργιος Καρτάλης και οι Έλληνες κομμουνιστές μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο», στο: *ΑΣΚΙ, Αρχαιοτάξιο* 7, Μάιος 2005, και Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 42-43.

Ταυτόχρονα όμως, εξίσου επωφελής θα ήταν και για την πλευρά του Καρτάλη, του οποίου η φιλοδοξία δεν ήταν να τεθεί επικεφαλής της Αριστεράς, αλλά να αποκτήσει πρόσβαση στη «δεξαμενή» σημαντικού τμήματος των προοδευτικών ψηφοφόρων με σαφή στόχευση την ανάδειξή του σε ισχυρή ηγετική προσωπικότητα της κεντροαριστερής πτέρυγας, ώστε να καλύψει το πολιτικό κενό της πάλαι ποτέ ισχυρής εκλογικής δύναμης της ΕΠΕΚ. Πολιτικό κενό που δεν μπορούσε να καλυφθεί μέσω της αυτόνομης κομματικής πορείας του ΔΚΕΛ, όπως απέδειξε η μειωμένη εκλογική δυναμική του και άρα ήταν αναγκαία η συνεργασία με την Αριστερά, προοπτική στην οποία ήταν σταθερά προσανατολισμένος ο Καρτάλης,⁶³³ ενώ ευνοϊκό παράγοντα αποτελούσε και η σοβούσα κοινωνική αναταραχή, λόγω ιδίως των δυσμενών κοινωνικών συνεπειών εκ της υποτίμησης της δραχμής.

Στις ανωτέρω προτάσεις του Καρτάλη, ωστόσο, δεν υπήρξε κάποια επίσημη αντίδραση από τα υπόλοιπα κεντρικά κόμματα. Αφενός λόγω του ότι η προσοχή τους είχε εστιαστεί τόσο στην εισαγωγή του εκλογικού νομοσχεδίου της κυβέρνησης Παπάγου όσο και στα ιδιαίτερα εσωκομματικά τους ζητήματα. Αφετέρου, λόγω της εκπεφρασμένης ιδεολογικής αντίθεσης τόσο των συναρχηγών του ΚΦ όσο και της ΕΠΕΚ στην οικοδόμηση οποιασδήποτε μορφής συνεργασίας με την Αριστερά.

Ειδικότερα, στην ΕΠΕΚ η σοβούσα πολιτική κρίση λόγω των συνεχόμενων δυσμενών εκλογικών αποτελεσμάτων επιχειρήθηκε να αντιμετωπιστεί με τη σύγκληση γενικού συνεδρίου, το οποίο έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη στις 4-6 Απριλίου του 1954. Ενδεικτικό στοιχείο της βαθύτατης κρίσης του κόμματος αποτέλεσε η κυριότερη απόφαση του συνεδρίου αναφορικά με τη σύσταση εννεαμελούς επιτροπής προς αναζήτηση αρχηγού ευρύτερης αποδοχής, σε μία σαφή προσπάθεια να ικανοποιηθούν οι διάφορες αντιμαχόμενες μερίδες. Επικρατέστερος για την ανάληψη της αρχηγίας, μετά από πρόταση του Παπαπολίτη, αναδείχθηκε ο Βεντήρης, καθώς αν και προτάθηκε και ο Βαρβαρέσος, εντούτοις ο ίδιος με δηλώσεις του ξεκαθάρισε ότι δεν επιθυμούσε να πολιτευθεί. Ωστόσο, και η υποψηφιότητα

⁶³³ Σύμφωνα με τα αμερικανικά αρχεία, ο Καρτάλης, ήδη από τις εκλογές του 1950, είχε επιχειρήσει να εξασφαλίσει υπέρ του τη συνδρομή τοπικών παραγόντων της Αριστεράς στον Βόλο, Φλάισερ, *ό.π.*, σσ. 160-161.

Βεντήρη δεν καρποφόρησε τελικά λόγω της επιδείνωσης της υγείας του και τελικά του θανάτου του, το φθινόπωρο του 1954.⁶³⁴

Όσον αφορά το ιδεολογικό στίγμα του κόμματος, το συνέδριο επανέλαβε μεταξύ άλλων ότι η ΕΠΕΚ είναι «κόμμα της Αριστεράς του Κέντρου», ενώ αναφορικά με το επίμαχο ζήτημα της ενοποίησης, διακήρυττε την πρόθεσή της για διατήρηση της κομματικής της αυτοτέλειας, διαφωνώντας με την προσχώρηση στο ΚΦ και αντιπροτείνοντας την ισότιμη συνεργασία όλων των κομμάτων της αντιπολίτευσης, «πλην της άκρας Αριστεράς και της άκρας Δεξιάς», βάσει κοινού προοδευτικού πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού προγράμματος.⁶³⁵

Οι σημαντικότερες εξελίξεις όμως, έλαβαν χώρα στο ΚΦ, με την ανακοίνωση, στις 8 Απριλίου του 1954, της παραίτησης του Βενιζέλου από την συναρχηγία του κόμματος, με τη διατήρηση όμως της βουλευτικής του ιδιότητας και του τίτλου του επίτιμου προέδρου. Στην ανακοίνωσή του, αναλύοντας τους λόγους της παραίτησής του, έκανε μία ιστορική αναδρομή στον κατακερματισμό του Κέντρου, παράγοντα τον οποίον θεωρούσε ως την κυριότερη αιτία της επικράτησης του Συναγερμού, απαριθμώντας τις αναληφθείσες πρωτοβουλίες εκ μέρους του προς την κατεύθυνση της συνεννόησης με τους Πλαστήρα και Παπανδρέου. Επίσης, εκτίμησε ότι δεν θα αργούσε η συνένωση του συνόλου των εθνικών, δημοκρατικών και προοδευτικών δυνάμεων του Κέντρου σ' έναν ενιαίο κομματικό σχηματισμό, φυσικός κορμός του οποίου θα ήταν το ΚΦ. Τέλος, εξέφρασε την ευχή του ότι το ΚΦ θα συνέχιζε την ιστορική του πορεία και ότι υπό την ηγεσία του Παπανδρέου θα βρισκόταν σύντομα επικεφαλής της διακυβέρνησης της χώρας, καλώντας τον ελληνικό λαό να πυκνώσει τις τάξεις της Φιλελευθέρης Δημοκρατικής Παρατάξεως, ώστε να αποφευχθεί ο «εθνικός κίνδυνος της πολώσεως μεταξύ Άκρας Αριστεράς και Άκρας Δεξιάς».⁶³⁶

Άκρως αποκαλυπτικός των πραγματικών προθέσεων του Βενιζέλου ήταν ο βιογράφος του, ο οποίος υπογράμμισε ότι στην ανακοίνωση της παραίτησής του, ο Κρητικός πολιτικός διαχώριζε το ΚΦ από την Φιλελευθέρη Δημοκρατική Παρατάξη,

⁶³⁴ Η εννεαμελής διοικούσα επιτροπή της ΕΠΕΚ απαρτίστηκε από τους Παπαπολίτη, Ρέντη, Μπακλατζή, Ηρακλείδη, Χατζηγιάννη, Μανέττα, Μπότσαρη, Πέτσο και Θεοχαρίδη. Ο Ρέντης, όμως, διαφώνησε με την επιλογή Βεντήρη και διεγράφη από το κόμμα, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 252.

⁶³⁵ Αναλυτικότερα για τις γενικότερες ιδεολογικές αρχές της ΕΠΕΚ, μετά το συνέδριο του Απριλίου του 1954, *Ελευθερία*, 4-7 Απριλίου 1954.

⁶³⁶ *Βήμα*, 8 Απριλίου 1954.

και άρα εμμέσως υπήρχε διαφοροποίησή του και από τον Παπανδρέου, ενώ ταυτόχρονα διατηρούσε τη βουλευτική έδρα και τον τίτλο του επίτιμου προέδρου του κόμματος και άρα δεν αποχωρούσε οριστικά από τον ενεργό πολιτικό βίο.⁶³⁷

Αναμφισβήτητα σημαντικό ρόλο στην ανωτέρω απόφαση έπαιξε τόσο η κυβερνητική κρίση που είχε ξεσπάσει την ίδια περίοδο στους κόλπους του ΕΣ μετά την παραίτηση του Μαρκεζίνη, όπως και η σχεδόν ταυτόχρονη απόφαση για διεθνοποίηση του Κυπριακού στον ΟΗΕ, εξελίξεις οι οποίες άφηναν σημαντικά πολιτικά περιθώρια στον Βενιζέλο, υπέρμαχο της άποψης σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο «του μετριοπαθούς πολυκομματισμού του εθνικόφρονος χώρου»,⁶³⁸ να διαθέτει ευχέρεια κινήσεων σε περίπτωση αναδιάταξης της κυβερνητικής πλειοψηφίας υπό συνεργατικά σχήματα, στα οποία θα μπορούσε να πρωταγωνιστήσει. Παράλληλα, με τη συγκεκριμένη απόφασή του, ο Βενιζέλος προχώρησε σε συνειδητή πλέον αποστασιοποίησή του από το ΚΦ, το οποίο, όπως είχε διαπιστωθεί σε αλληπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις το τελευταίο χρονικό διάστημα, δεν μπορούσε να συγκεντρώσει ισχυρή πλειοψηφία, και άρα ο Κρητικός πολιτικός στόχευε στην παροδική απόσυρσή του από το κεντρικό πολιτικό προσκήνιο, αναμένοντας ευνοϊκότερους μελλοντικούς πολιτικούς συσχετισμούς.

Η *Ελευθερία* σχολιάζοντας την παραίτηση του Βενιζέλου από την συναρχηγία του ΚΦ αρχικά άσκησε κριτική, διότι ο τρόπος που επιλέχθηκε δεν ήταν «άψογος κομματικός», εφόσον έγινε ερήμην των οργάνων του κόμματος, ενώ εκδηλώθηκε και σε μία ακατάλληλη χρονικά στιγμή, εννοώντας την κρίση εντός του ΕΣ. Ωστόσο, η εφημερίδα την έκρινε θετικά, καθώς «*αίρει την ανωμαλία της διαρχίας*» και ότι ως χειρονομία «*πρόδιδε ανωτερότητα και ανιδιοτέλεια, ασυνήθιστη για την πολιτική ζωή της Ελλάδας*», επισημαίνοντας όμως ταυτόχρονα ότι οι προγραμματικές, οργανωτικές και υποκειμενικές αδυναμίες της αντιπολίτευσης παρέμεναν ακέραιες.⁶³⁹

Από την πλευρά του, ο Παπανδρέου χαρακτήρισε ως «πατριωτική χειρονομία» την πρωτοβουλία του Βενιζέλου, ενώ προανήγγειλε και τη σύγκληση συνεδρίου του ΚΦ για τον προσεχή Ιούνιο με κύρια αντικείμενα την οργάνωση και τη χάραξη των νέων προγραμματικών αρχών του κόμματος. Ωστόσο, θα πρέπει να

⁶³⁷ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 519-520.

⁶³⁸ Νικολακόπουλος, «*Η πολιτική πορεία...ό.π.*», σ. 123.

⁶³⁹ *Ελευθερία*, 8 Απριλίου 1954.

επισημανθούν και οι αντιδράσεις μερίδας βουλευτών του ΚΦ, οι οποίοι εξέφρασαν τη δυσφορία τους τόσο για το ότι παρέμενε ως μοναδικός αρχηγός ο Παπανδρέου όσο και για τον τρόπο υλοποίησης της απόφασης του Βενιζέλου, η οποία ελήφθη χωρίς τη σύγκληση κάποιου επίσημου κομματικού οργάνου και συνεπώς της μεταβίβασης της αρχηγίας «εν είδει κληρονομικού τιμαρίου».⁶⁴⁰

Συνεπώς, η σύγκληση του συνεδρίου από τον Παπανδρέου πέρα από την ανάγκη διαμόρφωσης του νέου ιδεολογικού στίγματος του κόμματος υπό το ευρύτερο σχήμα της «Φιλελευθέρως Δημοκρατικής Παρατάξεως», είχε και ως σαφή στόχευση την επιβεβαίωση της πολιτικής του κυριαρχίας στις τάξεις του ΚΦ εξαιτίας της αμφισβήτησής του από μερίδα στελεχών μετά την αποχώρηση του Βενιζέλου.⁶⁴¹

Η ανωτέρω πρόταση του Παπανδρέου, ωστόσο, συνάντησε την αρνητική αντίδραση των δύο άλλων κεντρικών κομμάτων. Ειδικότερα, το ΔΚΕΛ με ανακοίνωσή του την απέρριψε, καθώς θα ισοδυναμούσε ουσιαστικά με την «ιδεολογική αυτοκτονία» των υπόλοιπων κομμάτων, υποστηρίζοντας μεν την ανάγκη ενιαίας αντιπολίτευσης, υπό την μορφή όμως του συντονισμού του συνόλου των δημοκρατικών δυνάμεων της χώρας βάσει ενός κοινού ελάχιστου προγράμματος, σημειώνοντας ότι «για ευρύτερα λαϊκά στρώματα, ο Παπανδρέου δεν αποτελούσε την καλύτερη δυνατή λύση για την ηγεσία του αντισυναγερμικού αγώνα». Επίσης, και η ΕΠΕΚ, με ανακοίνωσή της, απέρριψε την πρόταση του Παπανδρέου, προβάλλοντας τον Βεντήρη ως την πιο κατάλληλη προσωπικότητα για την ηγεσία τόσο της ίδιας, όσο και του συνόλου της κεντρικής αντιπολίτευσης.⁶⁴²

Τελικά, οι εργασίες του συνεδρίου του ΚΦ έληξαν με την επιβεβαίωση της πρωτοκαθεδρίας του Παπανδρέου εντός των κόλπων του κόμματος, καθώς και με την επισημοποίηση, με συλλογική πλέον απόφαση, της προβολής της Φιλελευθέρως Δημοκρατικής Παρατάξεως, η οποία φιλοδοξούσε με κεντρικό άξονα το ΚΦ να καλύψει και να ενοποιήσει τον πολιτικό χώρο μεταξύ του ΕΣ και της ΕΔΑ.⁶⁴³

Συνεπώς, οι όποιες προσπάθειες ενοποίησης της αντιπολίτευσης κατά το διάστημα που ακολούθησε τις αναπληρωματικές και επαναληπτικές εκλογές είχαν ως

⁶⁴⁰ *Βήμα*, 8 Απριλίου 1954.

⁶⁴¹ *Ελευθερία*, 9 Ιουνίου 1954.

⁶⁴² *Βήμα*, 10 Ιουνίου 1954. Σύμφωνα με τον Μητσοτάκη, ο Παπανδρέου απέρριψε κατηγορηματικά την πρόταση για τον Βεντήρη, Δημητράκος, *ό.π.*, σ. 320.

⁶⁴³ Αναλυτικότερα για το συνέδριο του ΚΦ, βλ. *Ελευθερία*, 24-29 Ιουνίου 1954.

κύριο χαρακτηριστικό τους ότι κινούνταν όχι προς την κατεύθυνση της ενιαίας παραταξιακής συγκρότησης του κεντρικού χώρου, αλλά αντίθετα της εξυπηρέτησης των ιδιαίτερων προσωπικών και κομματικών τους στρατηγικών, εγγενών αδυναμιών που δεν μπόρεσαν να αντιμετωπιστούν ούτε μετά την καθιέρωση του πλειοψηφικού συστήματος ούτε μετά τον πρώτο ανασχηματισμό της κυβέρνησης Παπάγου.

Οι δημοτικές εκλογές της 21^{ης} Νοεμβρίου 1954

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ανάδειξης των ανωτέρω εγγενών αδυναμιών του κεντρικού πολιτικού χώρου και επιπρόσθετο πεδίο ανίχνευσης της μεταξύ τους ιδεολογικής διαφοροποίησης αποτέλεσε η προκήρυξη των δημοτικών εκλογών για τις 21 Νοεμβρίου 1954, στις οποίες ο Παπάγος με δηλώσεις του ξεκαθάρισε ότι δεν θα έδινε πολιτικό χαρακτήρα και συνεπώς δεν θα έχριζε επίσημους υποψηφίους.⁶⁴⁴

Ήδη μετά την επίσημη αναγγελία των δημοτικών εκλογών τόσο το ΔΚΕΛ όσο και η ΕΠΕΚ με ανακοινώσεις τους τάχθηκαν υπέρ του πολιτικού χαρακτήρα τους, ώστε να καταγγελθεί η «αντιλαϊκή κυβερνητική πολιτική και να αναδειχθεί η δυσαρμονία μεταξύ της κυβέρνησης και της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού». Μάλιστα, η ΕΠΕΚ πρότεινε τη συνεργασία με το ΚΦ *«επί τη βάση της αρχής της ισοτιμίας και με πρόγραμμα από κοινού καθοριζόμενο και ανταποκρινόμενο στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές απαιτήσεις των δημοκρατικών μαζών»*.⁶⁴⁵

Στην παραπάνω πρόσκληση, ωστόσο, για τη συστράτευση των κεντρικών κομμάτων στις δημοτικές εκλογές, απάντησαν αρχικά μέσω του Τύπου, κύκλοι του ΚΦ, οι οποίοι ανέφεραν ότι ο Παπανδρέου δεν αποδεχόταν τη συνεργασία ούτε με τον Συναγερμό ούτε με την «Ενιαία Αντισυναγερμική Παράταξη», δηλαδή με τη συμμετοχή και της ΕΔΑ, και ότι όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης θα έπρεπε να δηλώσουν εκ των προτέρων με ποιους δέχονταν να συνεργασθούν.⁶⁴⁶ Ειδικότερα, το ΔΚΕΛ χαρακτήρισε τη στάση του ΚΦ ως «οξύμωρη» και ανέφερε ότι θα έπρεπε πρώτα να αποσαφηνίσει εάν δεχόταν να δοθεί ή όχι πολιτικός χαρακτήρας στις δημοτικές εκλογές και μετέπειτα να ξεκαθαριζόταν το ζήτημα των συνεργασιών.

⁶⁴⁴ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 251-254.

⁶⁴⁵ *Ελευθερία*, 13 Ιουνίου 1954.

⁶⁴⁶ *Βήμα*, 9 Ιουλίου 1954.

Επίσης, η ΕΠΕΚ τόνισε ότι είχε ήδη ξεκαθαρίσει τη στάση της ως προς τη μη συνεργασία με την Αριστερά και συνεπώς δεν την αφορούσαν οι διαρροές του ΚΦ.⁶⁴⁷

Η επισημοποίηση της στάσης του ΚΦ έλαβε χώρα, στις 14 Ιουλίου 1954, όταν μετά από συνεδρίαση του πολιτικού συμβουλίου του κόμματος ανακοινώθηκε ότι ούτε θα έχριζε επίσημους υποψήφιους ούτε θα έδινε πολιτικό χαρακτήρα στις δημοτικές εκλογές. Η εν λόγω απόφαση δημιούργησε όμως σφοδρές αντιδράσεις τόσο στα υπόλοιπα κόμματα όσο και στις τάξεις του ΚΦ, με μερίδα στελεχών του να τάσσεται ανοιχτά υπέρ του να δοθεί πολιτικός χαρακτήρας στις δημοτικές εκλογές.⁶⁴⁸

Αποτιμώντας την ανωτέρω απόφαση του Παπανδρέου, ο οποίος ως έμπειρος πολιτικός συνειδητοποιούσε ότι θα προκαλούσε αντιδράσεις, αναμφίβολα κεντρικό ρόλο έπαιξε η ειλικρινής ιδεολογική του αντίθεση προς την Αριστερά, καθώς και η φιλοδοξία του να αποτελέσει αντίπαλο δέος προς τον Παπάγο με τη συγκρότηση ενός εναλλακτικού «εθνικόφρονου» κόμματος.⁶⁴⁹ Συνεπώς, δεν επιθυμούσε να «στιγματιστεί» από μία συνεργασία με την Αριστερά, ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις, όπου η ΕΔΑ είχε συγκεντρωμένη την μεγάλη της εκλογική δύναμη.⁶⁵⁰

Σύμφωνα με τον Δαφνή, ωστόσο, η παραπάνω εκτίμηση του Παπανδρέου ήταν λανθασμένη διότι το κόμμα θα έχριζε υποψηφίους σε όλους τους δήμους και όχι μόνο στους μεγάλους, οπότε το άθροισμα των ψήφων θα εμφάνιζε την πραγματική δύναμη του έναντι της ΕΔΑ. Ταυτόχρονα, η εμφάνισή του με ίδιους υποψηφίους θα απέτρεπε, εκείνο που τελικά έγινε, να εκλεγούν στελέχη του με ψήφους της ΕΔΑ, γεγονός που προλείανε το έδαφος της συγκρότησης του λαϊκού μετώπου του 1956.⁶⁵¹

Παράλληλα, η στάση του Παπανδρέου υπέκρυπτε και μία μορφή «εκβιασμού» των ενδοπαραταξιακών αντιπάλων του προκειμένου να επιλέξουν τη συνεργασία με το ΚΦ αντί με την ΕΔΑ, λόγω του θεσπισθέντος εκλογικού συστήματος που προέβλεπε ιδιαίτερα μεγάλα ποσοστά (40%) για την εκλογή σε δημαρχιακούς θώκους. Ποσοστά τα οποία δεν θα μπορούσαν να αποσπάσουν τα δύο άλλα κόμματα, χωρίς τη σύμπραξή τους με το ΚΦ, ακόμα και με την προσθήκη της

⁶⁴⁷ *Ελευθερία*, 9 Ιουλίου 1954.

⁶⁴⁸ *Βήμα*, 15 Ιουλίου 1954.

⁶⁴⁹ Νικολακόπουλος, «Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π.», σ. 446.

⁶⁵⁰ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 253-254.

⁶⁵¹ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 521.

ΕΔΑ, και συνεπώς ο Αχαιός πολιτικός θα επιτύγχανε τον απώτερο του στόχο, δηλαδή την πλήρη επικράτησή του έναντι των ενδοπααραταξιακών ανταγωνιστών του.

Από την πλευρά και των υπόλοιπων κομμάτων η ειδικότερη στάση τους στις δημοτικές εκλογές καθορίστηκε από τις ειδικότερες πολιτικές τους στρατηγικές. Το ΔΚΕΛ με ανακοίνωσή του επέμεινε στην άποψη του να δοθεί πολιτικός χαρακτήρας στις δημοτικές εκλογές, ασκώντας έντονη κριτική στη στάση του Παπανδρέου, χαρακτηρίζοντας την ως «ανεξήγητη» και ως «προσπάθεια αποφυγής της πολιτικής μάχης», η οποία «σαφώς εξυπηρετούσε τα συμφέροντα του Συναγερμού», καταθέτοντας εκ νέου την πρόταση του για τη σύσταση κοινής επιτροπής εκ των κομμάτων της αντιπολίτευσης για τον συντονισμό του αντισυναγερμικού αγώνα.⁶⁵²

Η παραπάνω στάση του ΔΚΕΛ και του Καρτάλη ειδικότερα θα μπορούσε να ερμηνευθεί αφενός από τον στρατηγικό προσανατολισμό προς την κατεύθυνση της συνεργασίας με την Αριστερά και αφετέρου από τη σαφή στόχευσή του για τη συγκρότηση ενός ισχυρού κεντροαριστερού πόλου και την προσέλκυση ευρύτερων στρωμάτων προοδευτικών ψηφοφόρων. Υπό το παραπάνω πλαίσιο, ο Καρτάλης επεδίωκε να αναδειχθεί ως «γεφυροποιός»⁶⁵³ μεταξύ τμήματος του Κέντρου και της Αριστεράς, και να ηγηθεί του αντισυναγερμικού αγώνα, μετά και την αρνητική στάση του Παπανδρέου, την αποστασιοποίηση του Βενιζέλου και την «πολυαρχία» στην ΕΠΕΚ, ενισχύοντας έτσι το ηγετικό του προφίλ και αποκτώντας ισχυρά ερείσματα στην κούρσα ηγεσίας του συνόλου του κεντρώου πολιτικού χώρου.

Άλλωστε, ο Καρτάλης διέθετε τα «εχέγγυα» ώστε να διαδραματίσει τον συγκεκριμένο ρόλο, καθώς λόγω της αστικής του προέλευσης και της γενικότερης πολιτικής του δράσης εντός των πλαισίων πάντοτε αστικών πολιτικών κομμάτων, δεν μπορούσε ούτε να διαβληθεί ως «αντεθνικώς δρών» ούτε να κατηγορηθεί ως «ακραίος εθνικόφρων ή αντικομμουνιστής» λόγω της πρότερης αντιστασιακής δράσης του και της ρητορικής του περί ειρήνευσης και λήθης του παρελθόντος, με αποκορύφωμα τη στάση του στην υπόθεση Μπελογιάννη με τη δημοσιοποίηση της αντίθεσής του και την υποβολή της παραίτησής του από την κυβέρνηση Πλαστήρα.

Η ΕΠΕΚ, τέλος, συνειδητοποιώντας ότι δεν είχε ιδιαίτερα ισχυρές ελπίδες εκλογικής επιτυχίας με την επιλογή της αυτόνομης καθόδου της, αρχικά

⁶⁵² *Ελευθερία*, 16 Ιουλίου 1954.

⁶⁵³ Φλάισερ, *ό.π.*, σσ. 160-161.

προσανατολίστηκε προς τη συνεργασία με το ΚΦ και με ανακοίνωσή της τάχθηκε υπέρ της άποψης του να δοθεί πολιτικός χαρακτήρας στις δημοτικές εκλογές, κρίνοντας πως η δήλωση Παπανδρέου δεν δέσμευε το σύνολο του κόμματος, του οποίου η πλειοψηφία των στελεχών είχε κηρυχθεί υπέρ της πολιτικής αναμέτρησης με τον ΕΣ.⁶⁵⁴ Ωστόσο, η συνέχιση της αρνητικής στάσης του Παπανδρέου αδυνατίζε περαιτέρω τις ήδη μειωμένες εκλογικές προοπτικές της ΕΠΕΚ και κατά συνέπεια «εξ ανάγκης» ωθήθηκε στην επιλογή της συνεργασίας με το ΔΚΕΛ και την ΕΔΑ, θεωρώντας βέβαιο ότι θα μπορούσε να συγκεντρώσει ικανοποιητικά εκλογικά ποσοστά, μέσα από την ανοδική πορεία του κοινού αντισυναγερμικού μετώπου.

Η ανωτέρω στάση του αρχηγού του ΚΦ επικρίθηκε σφοδρά και από την *Ελευθερία* η οποία χαρακτήρισε ως «σόφισμα» το επιχείρημα του Παπανδρέου ότι εφόσον η ΕΔΑ επιθυμούσε να δοθεί πολιτικός χαρακτήρας στις δημοτικές εκλογές, τότε το ΚΦ θα έπρεπε να ακολουθήσει την αντίθετη άποψη, υποστηρίζοντας ότι προσέβαλε την «νοημοσύνη της κοινής γνώμης της προοδευτικής παρατάξεως». Ακόμα όμως πιο αιχμηρό ήταν επόμενο άρθρο της, με το οποίο επιχειρηματολόγησε ότι η πολιτική Παπανδρέου ισοδυναμούσε με την «παράδοση» των δυσαρεστημένων Ελλήνων στην «φανερή ή συγκεκαλυμμένη κομμουνιστική καθοδήγηση» και ότι ο ίδιος αναζήτησε ένα «υπήνεμο λιμανάκι» μέσω της αποφυγής της πολιτικής μάχης, τονίζοντας ότι οι δημοτικές εκλογές αποτελούσαν ευκαιρία για την ενοποίηση της αντιπολίτευσης, ώστε να μεταβληθεί η πολιτική κατάσταση εις βάρος του ΕΣ.⁶⁵⁵

Εξίσου ισχυρές ενστάσεις εκδηλώθηκαν και εντός των κόλπων του ΚΦ. Ειδικότερα, στη σύσκεψη της κοινοβουλευτικής ομάδας του ΚΦ, μεγάλη μερίδα στελεχών του τάχθηκαν υπέρ του να δοθεί πολιτικός χαρακτήρας στις δημοτικές εκλογές, διαφωνώντας ανοιχτά με την επιλογή του Παπανδρέου, υπογράφοντας μάλιστα και πρακτικό για την προώθηση της υποψηφιότητας του Ιωάννη Πολίτη για τον Δήμο Αθηναίων, γεγονός που προκάλεσε τη σφοδρή αντίδραση του αρχηγού του κόμματος, ο οποίος απείλησε με διαγραφές τους διαφωνούντες βουλευτές.⁶⁵⁶

Τελευταία, αλλά όχι ήσσονος σημασίας ήταν και η δήλωση του Βενιζέλου από τις ΗΠΑ, δημοσιευμένη στην εφημερίδα *Ελευθερία*, ο οποίος εξέφρασε τη λύπη

⁶⁵⁴ *Βήμα*, 18 Ιουλίου 1954.

⁶⁵⁵ *Ελευθερία*, 17 και 18 Ιουλίου 1954.

⁶⁵⁶ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 256-257.

του για τη διαμορφωθείσα κατάσταση στους κόλπους της αντιπολίτευσης.⁶⁵⁷ Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί και μια σημαντική λεπτομέρεια την οποία παραθέτει ο Λιναρδάτος, ότι τα ανωτέρα διαφωνούντα στελέχη του ΚΦ πρόσκειντο προς την πλευρά Βενιζέλου, τα οποία του ασκούσαν και ισχυρές πιέσεις ώστε να επιστρέψει στην Ελλάδα για να αναλάβει εκ νέου την αρχηγία του κόμματος και συνεπώς υποκρύπτονταν και μία σαφής διάσταση αμφισβήτησης του Παπανδρέου.⁶⁵⁸

Τελικά, το ζήτημα επιλύθηκε με την εξεύρεση συμβιβαστικής λύσης με την απόσυρση αφενός της πρότασης της υποψηφιότητας του Πολίτη και την αποδοχή από την πλευρά των στελεχών του ΚΦ να μην δοθεί πολιτικός χαρακτήρας στις δημοτικές εκλογές, και αφετέρου της απειλής των διαγραφών εκ μέρους του Παπανδρέου, αποτρέποντας κατ' επέκταση και τη διάσπαση του κόμματός του.⁶⁵⁹

Η έντονη διαμάχη όμως εντός των κόλπων της κεντρίας αντιπολίτευσης αναζωπυρώθηκε μετά τη δημοσιοποίηση της καθόδου του στρατηγού Πausανία Κατσώτα, παλαιού στελέχους του ΚΦ, στον Δήμο Αθηναίων, θέτοντας σαφές πολιτικό ζήτημα εναντίον της πολιτικής του ΕΣ. Μάλιστα, την υποστήριξη στην υποψηφιότητα Κατσώτα εκδήλωσαν με επίσημες ανακοινώσεις τους τόσο το ΔΚΕΛ όσο και η ΕΔΑ, ενώ αντίθετα ο Παπανδρέου επέμεινε στην άποψη του περί μη πολιτικού χρωματισμού των δημοτικών εκλογών.⁶⁶⁰

Ειδικότερα, ο Κατσώτας επιχειρώντας να προσεταιριστεί τους ψηφοφόρους του ΚΦ, αλλά και της ΕΠΕΚ μέσω επίσημης δήλωσης του τόνιζε ότι ο αγώνας του ήταν πολιτικός, χωρίς εξάρτηση από τα κόμματα, υπογραμμίζοντας όμως ότι προερχόταν από την «οικογένεια των Φιλελευθέρων» και άρα ότι ήταν αντίθετος με τον κομμουνισμό και υπέρμαχος της καταπολέμησής του μέσω δημοκρατικών μεθόδων, προτρέποντας να τον ψηφίσουν όλοι οι δυσαρεστημένοι από την πολιτική του ΕΣ, ανεξαρτήτως κομματικής προέλευσης και πολιτικών πεποιθήσεων.⁶⁶¹

Η παραπάνω δήλωση του Κατσώτα είχε τόσο θετικές όσο και αρνητικές συνέπειες. Ειδικότερα, στις θετικές συγκαταλεγόταν η οριστική αποσαφήνιση της θέσης της ΕΠΕΚ, η οποία αφού κατηγόρησε το ΚΦ για «φυγομαχία και διάσπαση»

⁶⁵⁷ *Ελευθερία*, 28 Οκτωβρίου 1954.

⁶⁵⁸ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 258-260.

⁶⁵⁹ *Ελευθερία*, 2 Νοεμβρίου 1954.

⁶⁶⁰ *Βήμα*, 28 Οκτωβρίου 1954.

⁶⁶¹ *Ελευθερία*, 3 Νοεμβρίου 1954.

του Κέντρου, τάχθηκε ανοιχτά υπέρ της υποψηφιότητας του Κατσώτα.⁶⁶² Επίσης, και η *Ελευθερία* με άρθρο της αναφέρθηκε με θετικά σχόλια στην υποψηφιότητα Κατσώτα, χαρακτηρίζοντας την ως «πρώτη νίκη» της παράταξης του Κέντρου, καθώς ο στρατηγός είχε «*αναμφισβήτητους τίτλους γνησίου φιλελευθερισμού και πίστης στην ιδέα του έθνους*», ενώ ήταν «*δεδηλωμένος αντίπαλος του κομμουνισμού*».⁶⁶³

Από την άλλη πλευρά, στις αρνητικές συνέπειες της υποψηφιότητας Κατσώτα συγκαταλεγόταν η αντίδραση του Παπανδρέου ο οποίος ανέφερε χαρακτηριστικά ότι «*συνεκροτήθη το Ενιαίον Αντισυναγερμικόν Μέτωπον δηλαδή το νέον Ε.Α.Μ. Η ΕΔΑ, η ΕΠΕΚ και το Δημοκρατικόν Κόμμα έχουν κοινόν υποψήφιον τον στρατηγόν Κατσώταν. Επραγματοποιήθη επομένως η μεγάλη επιδίωξις του ΚΚΕ*». Οι ανωτέρω δηλώσεις του Παπανδρέου προκάλεσαν την αντίδραση των υπολοίπων κεντρικών κομμάτων. Ειδικότερα, η ΕΠΕΚ έκανε λόγο για «έλλειψη ψυχραιμίας», κατηγορώντας τον Παπανδρέου ότι αφού απέτυχε να τορπιλίσει τον κοινό δημοκρατικό αγώνα, δεν δίσταζε να «*συνοδοιοπορήσει με τον Συναγερμό*». Επίσης, και το ΔΚΕΛ, με ανακοίνωσή του, ανέφερε ότι οι δηλώσεις Παπανδρέου απεδείκνυαν «*την εξαλλοσύνην ανδρός του οποίου απέτυχεν η πολιτική*».⁶⁶⁴

Ισχυρή αντίδραση προήλθε και από την πλευρά της *Ελευθερίας*, η οποία με άρθρο της, σε μια προφανή προσπάθεια να αποσειεί τις κατηγορίες του Παπανδρέου περί «*νέου ΕΑΜ*», προχώρησε σε μία ιστορική αναδρομή τονίζοντας τη διαχρονική «*αντικομμουνιστική εθνική δράση*» του Κέντρου, καταλήγοντας ότι τον ίδιο ρόλο θα επιτελούσε και στις δημοτικές εκλογές, όπου ο σκοπός του ήταν διπλός: «*να μην αφήσει καμία προοδευτική σημαία στον κομμουνισμό*» και να αποτρέψει το «*εθνικό έγκλημα*» της πόλωσης, στην οποία στόχευε ο Συναγερμός, και στον οποίο «*χάριζε τον κ. Παπανδρέου με την συντροφιά του εντιμότατου κ. Κύρκου*».⁶⁶⁵

Παράλληλα, και ο Βενιζέλος από τις ΗΠΑ, σε παρέμβασή του σχετικά με τις δημοτικές εκλογές και εμμέσως αμφισβητώντας την επιλογή του Παπανδρέου, χαρακτήρισε τον Κατσώτα ως «*εξαιρετική υποψηφιότητα*» και ως «*περισσότερο εθνικόφρονα από οποιονδήποτε επικριτή του διότι είχε δείξει δείγματα υψηλού πατριωτισμού σε μακρούς εθνικούς αγώνες και ιδιαίτερος κατά τα τελευταία έτη στον*

⁶⁶² *Βήμα*, 4 Νοεμβρίου 1954.

⁶⁶³ *Ελευθερία*, 4 Νοεμβρίου 1954.

⁶⁶⁴ *Βήμα*, 5 Νοεμβρίου 1954.

⁶⁶⁵ *Ελευθερία*, 7 Νοεμβρίου 1954.

αγώνα εναντίον της κομμουνιστικής ανταρσίας», σημειώνοντας ότι εάν βρισκόταν στην Αθήνα θα ψήφιζε υπέρ αυτού, «εφόσον είναι βέβαιος ότι ο στρατηγός δεν είχε παράσχει οποιοδήποτε αντάλλαγμα προς τον κομμουνισμό». ⁶⁶⁶

Η αντίδραση της πλευράς Παπανδρέου στις παραπάνω δηλώσεις προήλθε μέσω των κύκλων του ΚΦ, οι οποίοι σχολίαζαν ότι εάν ο Βενιζέλος βρισκόταν στην Ελλάδα θα διαπίστωνε τη συναλλαγή του Κατσώτα με το ΚΚΕ λόγω της συμμετοχής 13 δημοτικών συμβούλων του αμφίβολης εθνικοφροσύνης- σύμφωνα με τα στοιχεία που είχε διοχετεύσει προς τον Τύπο ο Βραχνός ως Υφ. Εσωτερικών Βραχνός-, της εμφανούς παρουσίας κομμουνιστών στο εκλογικό του κέντρο και στις περιοδείες του, αλλά και του προεκλογικού του προγράμματος που περιλάμβανε όλα τα «συνθήματα της Κομινφόρμ, όπως ειρήνευση, γενική αμνηστία και εθνική ανεξαρτησία». ⁶⁶⁷

Αν και ο Βενιζέλος με νέες δηλώσεις του εξέφρασε τον προβληματισμό του για την υποψηφιότητα Κατσώτα, εφόσον ίσχυαν οι ανωτέρω κατηγορίες του ΚΦ, τελικά μέσω αναδημοσίευσης συνέντευξης του στο Λονδίνο στον αρχισυντάκτη της εφημερίδας *Μακεδονία*, επέμεινε στη θετική του άποψη. Μάλιστα, ο Μητσοτάκης υποστήριξε, σε μεταγενέστερη αφήγησή του, ότι η μεταβολή της στάσης του Βενιζέλου οφειλόταν στις δικές του ενέργειες, μετά τη μετάβαση του προσωπικά για τον σκοπό αυτό στην Αγγλία. ⁶⁶⁸ Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η άποψη του Βενιζέλου, ο οποίος σε ερώτηση του δημοσιογράφου για το εάν ήταν απαράδεκτη η οποιαδήποτε σύμπτωση των ψήφων του Κέντρου με την ΕΔΑ, απάντησε ότι «οι ψήφοι δεν έχουν ιδιαίτερο χρώμα και δεν μπορεί κανείς να τις ξεχωρίσει», ενώ τέλος άφησε για πρώτη φορά μετά την παραίτησή του, τον Απρίλιο του 1954, ανοιχτό το ενδεχόμενο να ηγηθεί της ενωμένης αντιπολίτευσης. ⁶⁶⁹

Μέσα από τις αντιδράσεις τόσο του Παπανδρέου όσο και των υπολοίπων εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων αποκρυσταλλώνεται ευκρινώς το στρατηγικό αδιέξοδο του συνόλου του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου. Από την μία πλευρά, ο Παπανδρέου επεδίωκε να προσελκύσει τους συντηρητικούς ψηφοφόρους, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν συνεργασία με την ΕΔΑ και άρα να εμφανιστεί το ΚΦ ως εναλλακτική κυβερνητική επιλογή εκ του αστικού πολιτικού κόσμου, και έτσι θα

⁶⁶⁶ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 258-260.

⁶⁶⁷ *Ελευθερία*, 14 Νοεμβρίου 1954.

⁶⁶⁸ Δημητράκος, *ό.π.*, σ. 322.

⁶⁶⁹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 258-260.

μπορούσε να εξηγηθεί και η ρητορική του περί «νέου ΕΑΜ», ώστε να μειώσει ηθικά τους ενδοπααραταξιακούς του αντιπάλους. Ταυτόχρονα, όμως η συγκεκριμένη ρητορική του Παπανδρέου αποξένωνε τα κεντροαριστερά τμήματα των ψηφοφόρων.

Από την άλλη πλευρά, τα υπόλοιπα κεντρώα κόμματα αποδέχονταν την επιλογή της συνεργασίας με την ΕΔΑ, προς την κατεύθυνση της συγκρότησης ενός ενιαίου αντισυναγερμικού πόλου, ώστε να καταδειχθεί η δυσαρμονία μεταξύ της κυβέρνησης και της πλειοψηφίας του λαού, σε μία σαφή προσπάθεια προσέλκυσης τόσο των κεντροαριστερών και αριστερών ψηφοφόρων, αλλά και των δυσαρεστημένων από τις επιμέρους κυβερνητικές πολιτικές. Υπό αυτό πλαίσιο, έλαβε χώρα, η διατύπωση κατηγοριών «περί συνοδοιπορίας» του Παπανδρέου με τον ΕΣ, αποξενώνοντας όμως με τη σειρά τους τα συντηρητικά στρώματα των ψηφοφόρων.

Σε αμφότερες τις ανωτέρω περιπτώσεις, όμως, το Κέντρο αδυνατούσε να εμφανιστεί ως διακριτή αυτόνομη πολιτική παράταξη, χωρίς την επιλογή της συνεργασίας είτε με την Αριστερά είτε με τη Δεξιά. Αναμφίβολα, όμως οι δημοτικές εκλογές του 1954 συνιστούσαν σαφή επιτυχία της Αριστεράς, καθώς η συνεργασία με τα κεντροαριστερά κόμματα αποτέλεσε το πρώτο, μετά τον εμφύλιο πόλεμο, απόδειγμα άρσης της πολιτικής της απομόνωσης.⁶⁷⁰

Τα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών ταυτόχρονα σε γενικές γραμμές αποτέλεσαν μετά από καιρό και την πρώτη εκλογική επιτυχία, έστω και μέρους των κεντρώων κομμάτων, απέναντι στη διετή παντοδυναμία του ΕΣ, καθώς στην πλειοψηφία των μεγαλύτερων πόλεων αναδείχθηκαν νικητές αντισυναγερμικοί υποψήφιοι, οι οποίοι είχαν θέσει σαφές πολιτικό ζήτημα εναντίον της κυβέρνησης.⁶⁷¹ Παράλληλα, κατέδειξαν τόσο μια σαφή αποδοκιμασία της θέσης του Παπανδρέου του να μην δοθεί πολιτικός χαρακτήρας όσο και μια ενίσχυση των αντισυναγερμικών συνδυασμών και άρα κατ' επέκταση μια επιδοκιμασία της στρατηγικής του Καρτάλη.

Από την μία πλευρά, αμφότερα το ΔΚΕΛ και η ΕΠΕΚ, με δηλώσεις τους, χαιρέτισαν τη νίκη εναντίον του ΕΣ, ζητώντας την άμεση διενέργεια και γενικών εκλογών με το επιχείρημα της ανάδειξης της δυσαρμονίας μεταξύ της κυβέρνησης και της πλειοψηφίας του λαϊκού αισθήματος. Αντίθετα, ο Παπανδρέου απέδωσε το

⁶⁷⁰ Χατζηβασιλείου, *Η άνοδος του...ό.π.*, σ. 80.

⁶⁷¹ Αναλυτικότερα για τα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών, Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 186-188.

αποτέλεσμα των εκλογών στην κατάργηση του συστήματος της έμμεσης εκλογής των δημοτικών και κοινοτικών συμβουλίων, δικής του εμπνεύσεως, που οδηγούσε στην εκλογή αποκλειστικά εθνικοφρόνων συνδυασμών. Επίσης, ως προς την εκλογή του Κατσώτα στην Αθήνα, ο Παπανδρέου δήλωσε ότι δόθηκε η δυνατότητα στους «δύο μεγάλους εχθρούς του Κέντρου», τον Συναγερμό και τον Κομμουνισμό να «καπηλευθούν το αποτέλεσμα», καταλήγοντας ότι «*το Κόμμα των Φιλελευθέρων κράτησε την εθνική και δημοκρατική σημαία του Κέντρου και υπό την σημαία αυτή θα πρέπει να ενωθούν όλες οι πολιτικές δυνάμεις που αποκλείουν την συνοδοιπορία με την ΕΔΑ*». Ωστόσο, συντάχθηκε με τα υπόλοιπα κόμματα της αντιπολίτευσης, ζητώντας την άμεση διάλυση της Βουλής και τη διενέργεια εκλογών.⁶⁷²

Συμπερασματικά, τα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών ανέδειξαν την ισχυροποίηση του Καρτάλη, ως πολιτικής προσωπικότητας, αφενός λόγω της εκλογής του ως δημάρχου Βόλου, και αφετέρου ως του ηγέτη ο οποίος τέθηκε επικεφαλής του αντισυναγερμικού συνασπισμού και συμπαρέσυρε με τη δυναμική του τόσο την ΕΠΕΚ, αλλά και μεγάλο μέρος του ΚΦ.⁶⁷³ Αντίθετα, ο Παπανδρέου έχασε την πολιτική ευκαιρία να εμφανιστεί ως επικεφαλής του αντισυναγερμικού μετώπου και άρα να ενισχύσει το δικό του «ηγετικό προφίλ» τόσο ως αντίπαλο δέος του Παπάγου όσο και σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο, παρά τον κίνδυνο, όπως θα δειχθεί και στις εκλογές του 1956, αποξένωσης των συντηρητικών στρωμάτων ψηφοφόρων.

Η επίταση της πολυδιάσπασης του κεντρώου χώρου: Η ίδρυση της ΦΔΕ

Τα δυσμενή αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών για την κυβέρνηση συνέπεσαν στα τέλη του 1954, και με την εκδήλωση μιας νέας σοβαρής κρίσης εντός των κόλπων του ΕΣ με την αποχώρηση του Μαρκεζίνη και ομάδας στελεχών της

⁶⁷² *Ελευθερία*, 23 Νοεμβρίου 1954.

⁶⁷³ Σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, η συγκεκριμένη εκλογική επιτυχία επέτρεψε στο ΔΚΕΛ να προχωρήσει στην περαιτέρω οργάνωσή του, όπως αποτυπώθηκε στο καταστατικό του, τον Αύγουστο του 1955, χωρίς ωστόσο να αποκτήσει και μία πανεθνική διάσταση, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 43-44.

«επιρροής» του, ⁶⁷⁴ αλλά και με το ξέσπασμα έντονης κοινωνικής αναταραχής, λόγω της απόρριψης της πρώτης προσφυγής στον ΟΗΕ για το Κυπριακό.⁶⁷⁵

Όσον αφορά τον κεντρικό χώρο, ο Βενιζέλος, ήδη από τα τέλη Νοεμβρίου του 1954 και μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, τόνιζε την ανάγκη ενοποίησης της αντιπολίτευσης, αφήνοντας ανοιχτό το ενδεχόμενο της διεκδίκησης της ηγεσίας της, ενώ συμμετείχε και σε σύσκεψη της κοινοβουλευτικής ομάδας του ΚΦ, την 1^η Δεκεμβρίου, χωρίς όμως την παρουσία του Παπανδρέου, στην οποία αρκετοί βουλευτές διετύπωσαν επικρίσεις για τη γενικότερη στάση του αρχηγού τους, τον οποίον θεωρούσαν ως τον κύριο υπεύθυνο για την ήττα στις δημοτικές εκλογές.⁶⁷⁶

Από την πλευρά του, ο Παπανδρέου, σε μία σαφή προσπάθεια «ελιγμού» του, ώστε να αποσοβήσει μία ενδεχόμενη κρίση ηγεσίας του ΚΦ, συγκάλεσε με τη σειρά του σύσκεψη στελεχών του κόμματος, με τη συμμετοχή και του Βενιζέλου, στην οποία ζήτησε τη διενέργεια εκλογών, λόγω των πρόσφατων αποτελεσμάτων των δημοτικών εκλογών. Στην ίδια σύσκεψη ο Βενιζέλος, αν και δεν έθεσε ευθέως ζήτημα αμφισβήτησης του Παπανδρέου, ωστόσο εμμέσως αποσαφήνισε τις πολιτικές του προθέσεις, ξεκαθαρίζοντας μεν ότι δεν επιθυμούσε την ηγεσία του ΚΦ, χωρίς όμως και να αποκλείσει την επάνοδο του στην πολιτική ζωή.⁶⁷⁷ Μετά το πέρας της σύσκεψης του ΚΦ εκδόθηκε ανακοίνωση, με την οποία τονιζόταν μεν η εμπιστοσύνη προς το πρόσωπο του Παπανδρέου, αλλά εξουσιοδοτούταν ταυτόχρονα ο Βενιζέλος να ξεκινήσει επαφές με στόχο την ενοποίηση της αντιπολίτευσης.⁶⁷⁸ Συνεπώς, η εν λόγω σύσκεψη αποτέλεσε μία «πύρρειο νίκη» για τον Παπανδρέου και παράλληλα

⁶⁷⁴ Ειδικότερα, στις 10 Νοεμβρίου 1954, ο Μαρκεζίνης, με ομάδα στελεχών, δήλωσαν την αποχώρησή τους από τον ΕΣ, εξαιτίας καταγγελιών ότι ο πρώην Υπ. Συντονισμού είχε δεσμεύσει το ελληνικό Δημόσιο με προσωπικές του υποσχέσεις στις γερμανικές Ζήμενς και Τελεφούνκεν, για τη σύναψη συμβάσεων για το τηλεφωνικό και ραδιοφωνικό δίκτυο της χώρας αντίστοιχα. Η αποχώρηση των ανωτέρω στελεχών οδήγησε, στις 15 Δεκεμβρίου, στον ευρύ ανασχηματισμό της κυβέρνησης Παπάγου με κυριότερα στοιχεία την τυπική αναβάθμιση των Στεφανόπουλου και Κανελλόπουλου ως αντιπροέδρων και την ουσιαστική αναβάθμιση του Καραμανλή με την ανάληψη εκτός των Υπ. Δημοσίων Έργων και Συγκοινωνιών και του Υφυπ. για την αποκατάσταση των ζημιών των σεισμών των Επτανήσων, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 284-291, και Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 85-93.

⁶⁷⁵ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 284-291.

⁶⁷⁶ *Ελευθερία*, 2 Δεκεμβρίου 1954.

⁶⁷⁷ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 521-522.

⁶⁷⁸ *Ελευθερία*, 2 Δεκεμβρίου 1954.

μία σαφή ισχυροποίηση του Βενιζέλου, ο οποίος επανερχόταν στο πολιτικό προσκήνιο, πλέον ως υπερκομματική προσωπικότητα.

Η πρώτη αντίδραση στην ανωτέρω εξουσιοδότηση προς τον Βενιζέλο προήλθε από την πλευρά της ΕΠΕΚ, η οποία με ανακοίνωση, τάχθηκε υπέρ της ενοποίησης του «Δημοκρατικού Κέντρου», το οποίο αποτελούταν από δύο ισότιμα μέρη, το ΚΦ και την ΕΠΕΚ επί τη βάσει κοινού ιδεολογικού προγράμματος. Ως προς την οργάνωση, η ΕΠΕΚ δεν δεχόταν τη συγχώνευση, αλλά μόνο τη συνεργασία με τη διατήρηση της κομματικής της αυτοτέλειας, προκρίνοντας τη σύσταση κοινής επιτροπής, αποτελούμενης από αντιπροσώπους των συμμετεχόντων κομμάτων.⁶⁷⁹

Τελικά, στις 22 Δεκεμβρίου 1954, ο Βενιζέλος με επιστολή του προς τους υπόλοιπους πολιτικούς κεντρικούς αρχηγούς δημοσιοποίησε το σχέδιο του με τις προγραμματικές και οργανωτικές θέσεις ως προς την ενοποίηση της αντιπολίτευσης. Ειδικότερα, στον προγραμματικό τομέα, τόνιζε ότι η Ελλάδα έπρεπε «να αποκτήσει δημοκρατία δυτικού τύπου» με την κατάργηση όλων των δικτατορικών θεσμών, τη συνέχιση της πολιτικής της ειρήνευσης και τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, με εξαίρεση την ηγεσία του, την αποκατάσταση των συνδικαλιστικών ελευθεριών και την άρση της κομματοκρατίας στη δημόσια διοίκηση, στα σώματα ασφαλείας και στις ένοπλες δυνάμεις. Επίσης, στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής δηλωνόταν ότι η διεθνής θέση της Ελλάδας καθοριζόταν από την τοποθέτησή της στην Ατλαντική Συμμαχία, και εντός αυτού του πλαισίου θα έπρεπε να επιδιωχθεί η κατάργηση της ετεροδικίας, η μείωση των στρατιωτικών δαπανών και η αυτοδιάθεση της Κύπρου.

Στον οργανωτικό τομέα, η πρόταση Βενιζέλου περιελάμβανε την αναστολή της κομματικής αυτοτέλειας των κεντρικών πολιτικών σχηματισμών (ΚΦ, ΕΠΕΚ, ΔΚΕΛ, Αγροτικών και ανεξαρτήτων του Κέντρου) και της προσχώρησής τους στην «Φιλελευθέραν Δημοκρατικήν Ένωσιν», ονομασία η οποία θα αποτελέσει την επωνυμία του κόμματος που θα ιδρύσει τον Απρίλιο του 1955. Ως προς την αρχηγία του νέου πολιτικού σχήματος προκρινόταν η συλλογική ηγεσία υπό τη διεύθυνση ενός τετραμελούς εκτελεστικού συμβουλίου, αποτελούμενου εκ του αρχηγού και ενός αντιπροσώπου κάθε κόμματος, ενώ θα υπήρχε και το 15μελές Πολιτικό Συμβούλιο που θα ήταν το ανώτατο όργανο και θα αποφαινόταν επί παντός προγραμματικού ζητήματος. Τέλος, αν και τονιζόταν η ανάγκη συλλογικής διοίκησης, ο Βενιζέλος δεν

⁶⁷⁹ *Βήμα*, 21 Δεκεμβρίου 1954.

απέρριπτε την ηγεσία του νέου πολιτικού σχήματος εφόσον του γινόταν πρόταση, ξεκαθαρίζοντας όμως ότι θα υποστήριζε και οποιασδήποτε εναλλακτική λύση.⁶⁸⁰

Αναμφίβολα, το ανωτέρω σχέδιο του Βενιζέλου είχε ως κύρια στόχευση την προσέγγιση των κομμάτων της κεντροαριστερής πτέρυγας, δηλαδή της ΕΠΕΚ και του ΔΚΕΛ, αλλά και των μικρότερων πολιτικών ομάδων, και τη συνακόλουθη προσέλκυση των προοδευτικών ψηφοφόρων τους. Επίσης, ο Βενιζέλος θεωρούσε βέσιμα ότι θα μπορούσε να επανασυσπειρώσει μεγάλη μερίδα στελεχών και ψηφοφόρων του ΚΦ, μετά την εσωκομματική κρίση εξαιτίας των δημοτικών εκλογών, και συνεπώς και ο ίδιος ο Παπανδρέου θα αναγκαζόταν εκ της δυναμικής των πραγμάτων στην αποδοχή της συνεργασίας με τα υπόλοιπα κεντρώα κόμματα.

Πέρα από τη συγκεκριμένη στόχευση σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο, απώτερος στόχος του Κρητικού πολιτικού επιπρόσθετα αποτελούσε και η συγκρότηση ενός ευρύτερου προοδευτικού πολιτικού σχηματισμού, τόσο ως εναλλακτικής πολιτικής πρότασης διακυβέρνησης απέναντι στον ΕΣ, όσο και για την «αδρανοποίηση» της Αριστεράς, η οποία «είτε θα επέλεγε την αποχή είτε θα κατερχόταν αυτοτελώς στις εκλογές και θα συντριβόταν».⁶⁸¹ Βέβαια, κρίσιμα ζητήματα, πέρα από τους όποιους πολιτικούς σχεδιασμούς του ίδιου του Βενιζέλου, συνίσταντο στον βαθμό απήχησης του εγχειρήματος του, της πειστικότητας του ως υπερκομματικής προσωπικότητας, αλλά και των γενικότερων δυνατοτήτων του ως προς την προσέλκυση των προοδευτικών ψηφοφόρων, λόγω του πρότερου συντηρητικού προσανατολισμού του.

Η αντίδραση των υπολοίπων κομμάτων, ωστόσο, ήταν κατά βάση αρνητική. Ειδικότερα, το ΚΦ μετά από σύσκεψη των στελεχών του, απέρριψε την πρόταση του Βενιζέλου και τάχθηκε υπέρ της άποψης του Παπανδρέου περί περιορισμένης συνεργασίας μεταξύ των κομμάτων του Κέντρου και συγκεκριμένα με την ΕΠΕΚ και τους Αγροτικούς, με την ταυτόχρονη όμως διατήρηση της κομματικής τους αυτοτέλειας. Από την άλλη πλευρά, το ΔΚΕΛ, με ανακοίνωσή του, χαιρέτισε το σχέδιο του Βενιζέλου, δηλώνοντας ότι αποτελούσε μία «καλή βάση συνεννόησης», ασκώντας ταυτόχρονα κριτική στην απόφαση του ΚΦ. Επίσης, και η ΕΠΕΚ, μέσω ανακοίνωσής, ανέφερε ότι θα μπορούσε να εξευρεθεί ένα «σημείο επικοινωνίας» με τις βασικές αρχές του σχεδίου του Βενιζέλου, καλώντας τον να συνεχίσει τις

⁶⁸⁰ *Ελευθερία*, 23 Δεκεμβρίου 1954.

⁶⁸¹ Νικολακόπουλος, «*Η πολιτική πορεία...ό.π.*», σσ. 120-121.

συνεννοήσεις και ζητώντας ταυτόχρονα από την ηγεσία του ΚΦ την αποσαφήνιση της τελικής του στάσης ως προς το ζήτημα της ενοποίησης.⁶⁸²

Συνεπώς, αν και το ΔΚΕΛ και η ΕΠΕΚ τήρησαν θετική στάση υπέρ του σχεδίου Βενιζέλου, εντούτοις το θεώρησαν αποκλειστικά ως μία βάση έναρξης των διαπραγματεύσεων και όχι ως ένα πρώτο βήμα των διαδικασιών ενοποίησης του κεντρικού χώρου, γεγονός που υπέκρυπτε τελικά την μη ειλικρινή πρόθεση συμμετοχής τους είτε για λόγους διατήρησης της κομματικής τους αυτοτέλειας είτε γιατί είχαν προσανατολιστεί προς τη συνεργασία με την Αριστερά.

Η δημοσιοποίηση του ανωτέρω σχεδίου του Βενιζέλου, τέλος, συνάντησε και τη θετική ανταπόκριση της εφημερίδας *Ελευθερία*, η οποία με άρθρο της, έκρινε με ιδιαίτερα θετικό τρόπο τις προτάσεις για την ενοποίηση της αντιπολίτευσης τόσο σε προγραμματικό όσο και σε οργανωτικό επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα κατέκρινε την αρνητική στάση του Παπανδρέου, «κάνοντας λόγο για φθορά των ηγεσιών και του Συναγερμού και του Κόμματος των Φιλελευθέρων».⁶⁸³

Η ανωτέρω πρωτοβουλία του Βενιζέλου, ωστόσο, ευνόησε εμμέσως την ένταση των προσπαθειών της συνεργασίας μεταξύ του ΚΦ και της ΕΠΕΚ, λόγω της συναίσθησης του κοινού κινδύνου ως προς τη διατήρηση της κομματικής τους αυτοτέλειας. Ειδικότερα, στις 15 Ιανουαρίου 1955, ο Παπανδρέου σε απαντητική του επιστολή προς την ΕΠΕΚ αναφορικά με τη διατύπωση του αιτήματος της τελευταίας για αποσαφήνιση των θέσεων του ΚΦ ως προς το ζήτημα της ενοποίησης, προέκρινε την επιλογή της συνεργασίας μεταξύ των δύο κομμάτων λόγω της κοινής τους ιδεολογικής γραμμής μέσα από την αντιπαραβολή των δύο καταστατικών προγραμμάτων τους. Ως προς τη συνεργασία, ο Παπανδρέου τασσόταν υπέρ της διατήρησης της κομματικής τους αυτοτέλειας, εντός του πλαισίου του «Εθνικού Δημοκρατικού Κέντρου» και της ίδρυσης ενός Συμβουλίου αποτελούμενου υπό την ηγεσία των δύο κομμάτων ως αποφασιστικού οργάνου.⁶⁸⁴

Συνεπώς, η παραπάνω πρόταση του Παπανδρέου σηματοδοτούσε μια ριζική μεταβολή της στάσης του σε σχέση με τις απόψεις του κατά το προηγούμενο χρονικό διάστημα, εφόσον πλέον δεν γινόταν λόγος για συγχώνευση υπό την σκέπη της ΦΔΠ,

⁶⁸² *Βήμα*, 28 και 29 Δεκεμβρίου 1954.

⁶⁸³ *Ελευθερία*, 24 Δεκεμβρίου 1954 και 28 Δεκεμβρίου 1954.

⁶⁸⁴ *Στο ίδιο*, 16 Ιανουαρίου 1955.

αλλά για τη διαμόρφωση ενός διακριτού πολιτικού πόλου από το ΚΦ και την ΕΠΕΚ με εμφανή στόχευση την αδρανοποίηση του σχεδίου του Βενιζέλου.

Η απάντηση της ΕΠΕΚ, όμως, στην ανωτέρω πρόταση του Παπανδρέου ήταν αρνητική, καθώς με ανακοίνωσή της, ανέφερε ότι περιείχε «αοριστίες επί των προγραμματικών θέσεων», ενώ ταυτόχρονα εκδήλωσε την τελική της αντίθεση και στο σχέδιο του Βενιζέλου, που έβαινε πέρα από την γραμμή της απλής συνεργασίας και του σεβασμού της ισοτιμίας και της αυτοτέλειας των κομμάτων.⁶⁸⁵

Τελικά, σε κοινή σύσκεψη των αρχηγών των δύο κομμάτων με συμμετοχή και του Βενιζέλου επήλθε συμβιβασμός με την υπογραφή ενός κοινού πρακτικού, στις 4 Φεβρουαρίου 1955, το οποίο προέβλεπε τη συνεργασία μεταξύ ΚΦ-ΕΠΕΚ και τη διερεύνηση των προϋποθέσεων συμμετοχής και των υπολοίπων κεντρικών κομμάτων.⁶⁸⁶ Τελικά, στις 20 Φεβρουαρίου, αποφασίστηκε η συγκρότηση μικτής επιτροπής από το ΚΦ και την ΕΠΕΚ για την επεξεργασία του κοινού προγράμματος επί τη βάση των γενικών ιδεολογικών αρχών τους και του σχεδίου Βενιζέλου, καθώς και της καθιέρωσης κοινής εβδομαδιαίας σύσκεψης.⁶⁸⁷ Από την πλευρά του, το ΔΚΕΛ έχοντας προσανατολιστεί ξεκάθαρα προς την επιλογή της συνεργασίας με την Αριστερά, δεν ενεπλάκη κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο στις ανωτέρω διεργασίες ενοποίησης του κεντρικού πολιτικού χώρου υιοθετώντας στάση αναμονής.

Η αποτυχία του Βενιζέλου, ωστόσο, ως προς την ενοποίηση της κεντρικής αντιπολίτευσης τον οδήγησε κατά το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα στην επιλογή της αυτοτελούς επανόδου του στην κεντρική πολιτική σκηνή, ως επικεφαλής ενός νέου πολιτικού σχηματισμού. Το πρώτο προανάκρουσμα προς αυτήν την κατεύθυνση έλαβε χώρα, στις 30 Μαρτίου 1955, με τη δήλωση στη Βουλή της ανεξαρτητοποίησης 12 βουλευτών του ΚΦ και της ΕΠΕΚ με σκοπό την προώθηση της δημιουργίας ενιαίου κομματικού οργανισμού του «Δημοκρατικού Κέντρου» με σαφή διάκριση και προς την άκρα Δεξιά και τον κομμουνισμό.⁶⁸⁸

⁶⁸⁵ *Βήμα*, 25 Ιανουαρίου 1955.

⁶⁸⁶ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 522-523.

⁶⁸⁷ *Ελευθερία*, 20 Φεβρουαρίου 1955.

⁶⁸⁸ Οι βουλευτές που δήλωσαν την ανεξαρτητοποίηση τους ήταν οι Βουλόδημος, Ζερβάνος, Ζαννής, Κοθρής, Κρασαδάκης, Μαρής, Μαυριδόγλου, Μητσοτάκης, Πασσάδης, Σκουλάς, Τζατζάνης και Τσαντίρης, *Βήμα*, 31 Μαρτίου 1955.

Στη δήλωσή τους, οι 12 βουλευτές σημείωναν ως κύρια αίτια της απόφασής τους, την αντιλαϊκή πολιτική του Συναγερμού, την αδυναμία της αντιπολίτευσης να προετοιμάσει διάδοχο κατάσταση που να ενέπνεε εμπιστοσύνη, καθώς και την αποτυχία επίτευξης της ενότητας, της ανανέωσης των μεθόδων, των προγραμμάτων και των στελεχών της μετά και την απόρριψη των προτάσεων Βενιζέλου και την «τραγελαφική συνεργασία» μεταξύ ΚΦ και ΕΠΕΚ.⁶⁸⁹

Πέρα από την ανωτέρω πρωτοβουλία των 12 στελεχών, θα πρέπει να σημειωθεί ότι σημαντικό ρόλο στις γενικότερες διεργασίες έπαιξε και η τρέχουσα πολιτική επικαιρότητα, καθώς κατά την ίδια χρονική περίοδο εντεινόταν οι δυσχέρειες τόσο για την κυβέρνηση,⁶⁹⁰ όσο και για τον ίδιο τον Παπάγο, λόγω της εκδήλωσης της ασθένειας του και της απουσίας του στο εξωτερικό ολόκληρο τον Μάρτιο του 1955, γεγονός το οποίο έδωσε το έναυσμα για την άτυπη έναρξη του αγώνα διαδοχής του από τους Στεφανόπουλο και Κανελλόπουλο,⁶⁹¹ εξελίξεις οι οποίες καθιστούσαν ακόμα πιο επιτακτική την ανάγκη της διαμόρφωσης ενός ισχυρού κομματικού σχηματισμού της κεντρίας αντιπολίτευσης.

Η πρώτη αντίδραση στην «κίνηση των 12» προήλθε από τον Παπανδρέου, ο οποίος με δηλώσεις του στον Τύπο εξέφρασε την ικανοποίησή του, διότι «το Κόμμα των Φιλελευθέρων επανευρίσκει την ενότητα του». Από την άλλη πλευρά, το ΔΚΕΛ χαιρέτισε την «κίνηση των 12», η οποία προοιωνίζε ευνοϊκές εξελίξεις για την οργάνωση του αγώνα της αντιπολίτευσης,⁶⁹² ενώ εντύπωση προκαλεί η απουσία επίσημης ανακοίνωσης από την ΕΠΕΚ, από την οποία αποσχίστηκαν 4 βουλευτές. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η στάση του Βενιζέλου απέναντι στην «κίνηση των 12», ο οποίος, σε αναδημοσίευση συνέντευξής του σε εφημερίδα της Αιγύπτου, την ερμήνευσε ως «σαφή ένδειξη δυσφορίας» προς την ηγεσία του ΚΦ για τη στάση

⁶⁸⁹ *Ελευθερία*, 31 Μαρτίου 1955.

⁶⁹⁰ Ειδικότερα, στις 3 Φεβρουαρίου 1955, ο Μαρκεζίνης ίδρυσε νέο κόμμα με την επωνυμία «Κόμμα Προοδευτικών», στο οποίο προσχώρησαν και 23 βουλευτές του ΕΣ, σηματοδοτώντας μεν την πρώτη σοβαρή διάσπαση του κόμματος του Παπάγου, του οποίου όμως η κοινοβουλευτική δύναμη διατηρήθηκε σε υψηλό επίπεδο, *Καθημερινή*, 4 Φεβρουαρίου 1955.

⁶⁹¹ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 106-110.

⁶⁹² *Βήμα*, 31 Μαρτίου 1955.

της στις δημοτικές εκλογές και της αδυναμίας του κόμματος να τεθεί επικεφαλής των δυσαρεστημένων μαζών εναντίον των πολιτικών του Συναγερμού.⁶⁹³

Η *Ελευθερία*, τέλος, με άρθρο της, εκφράστηκε θετικά ως προς την «κίνηση των 12», χαρακτηρίζοντας την ως «λίθο στο τέλμα στο οποίο είχε περιέλθει η αντιπολίτευση», θέτοντας το πρόβλημα στη σωστή βάση του, λόγω της ανάγκης πλήρους ανανέωσης από πλευράς στελεχών, μεθόδων και προγράμματος.⁶⁹⁴

Το τελικό στάδιο των πρωτοβουλιών του Βενιζέλου ολοκληρώθηκε με την επάνοδο του στην Ελλάδα και την ίδρυση, στις 12 Απριλίου 1955, της Φιλελευθέρως Δημοκρατικής Ενώσεως. Στην επίσημη ανακοίνωση της ίδρυσης της ΦΔΕ,⁶⁹⁵ ο Βενιζέλος αφού αναφερόταν στην πολυδιάσπαση της αντιπολίτευσης, η οποία οφειλόταν κυρίως σε προσωπικές διαφορές μεταξύ των ηγετών της, έθεσε ως προτεραιότητα του την ενοποίησή της, της οποίας πάντοτε υπήρξε υπέρμαχος. Υπό αυτό το πλαίσιο, έκανε μία ιστορική αναδρομή των διαφόρων πρωτοβουλιών που είχε αναλάβει όπως την επαύριον των εκλογών του 1952 με την πρόταση στον Πλαστήρα και με το σχέδιο του, τον Δεκέμβριο του 1954, οι οποίες απέτυχαν λόγω της προτίμησης των υπολοίπων αρχηγών στην οικοδόμηση της μεταξύ τους απλής συνεργασίας. Η ανωτέρω κατάσταση ήταν και αυτή που τον ώθησε να αναλάβει την πρωτοβουλία της ίδρυσης της ΦΔΕ με σκοπό την ένωση όλων των εθνικοφρόνων προοδευτικών στοιχείων υπό έναν νέο πολιτικό οργανισμό με σύγχρονο μηχανισμό και δημοκρατική οργάνωση, ενώ όσον αφορά το πρόγραμμα ουσιαστικά επαναλαμβάνονταν οι κατευθυντήριες αρχές του σχεδίου του Δεκεμβρίου του 1954.

Αναμφίβολα, η απόφαση της ίδρυσης νέου κόμματος από τον Βενιζέλο αποτέλεσε την κατάληξη των συντονισμένων ενεργειών του ήδη από την επαύριον των εκλογών του 1952. Αρχικά με την απόφαση της παραχώρησης της συναρχηγίας του ΚΦ στον Παπανδρέου επιτελούσε πολλαπλούς σκοπούς: πρώτον τη διατήρηση της συνοχής του κόμματος, δεύτερον την αδρανοποίηση του αναφορικά με τις βλέψεις του να αποτελέσει μία διάδοχο κατάσταση εντός του ΕΣ και τρίτον την εξασφάλιση της σταδιακής πολιτικής φθοράς του από τις αλληπάλληλες έριδες τόσο εντός του ΚΦ όσο και με τα υπόλοιπα κόμματα της κεντρίας αντιπολίτευσης.

⁶⁹³ *Βήμα*, 5 Απριλίου 1955.

⁶⁹⁴ *Ελευθερία*, 1 Απριλίου 1955.

⁶⁹⁵ *ΙΑΜΜ*, ΑΣΒ, «Περίληψις του σχεδίου προγραμματικής διακηρύξεως της Φιλελευθέρως Δημοκρατικής Ενώσεως», ΑΕ 372, και *Ελευθερία*, 12 Απριλίου 1955.

Παράλληλα, ο Βενιζέλος προσδοκούσε ότι μέσω της «οικιοθελούς εξορίας» του, τον Απρίλιο του 1954, τόσο από το ΚΦ όσο και από την κεντρική πολιτική σκηνή, θα έπαυε η ταύτιση του αποκλειστικά με ένα συγκεκριμένο κόμμα και συνακόλουθα θα οικοδομούσε το προφίλ μιας υπερκομματικής προσωπικότητας, με κύρια στόχευση την ενοποίηση υπό την ηγεσία του συνόλου του κεντρικού πολιτικού χώρου.

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, θα πρέπει να ενταχθούν και οι εξαγγελόμενες προγραμματικές αρχές του νέου του κόμματος με απώτερες στοχεύσεις την προσέλκυση του ΔΚΕΛ και της ΕΠΕΚ εντός των πλαισίων της ΦΔΕ και την υποκατάσταση του παλαιού ρόλου της ΕΠΕΚ στον χώρο των κεντροαριστερών ψηφοφόρων. Ταυτόχρονα, ο Βενιζέλος έχοντας επίγνωση των εσωτερικών συσχετισμών του ΚΦ θα πετύχαινε την πολιτική απομόνωση του Παπανδρέου, όπως και αποδείχθηκε, καθώς η πλειοψηφία των στελεχών του κόμματος εντάχθηκε στην ΦΔΕ, η οποία με 24 βουλευτές κατέλαβε τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης.⁶⁹⁶

Παρά τις όποιες πολιτικές στοχεύσεις του, ωστόσο, γεγονός παρέμεινε ότι ο Βενιζέλος προχώρησε στη διάσπαση για δεύτερη φορά του ΚΦ, μετά το 1946, κίνηση με αρνητικό αντίκτυπο, ιδίως στον χώρο των συντηρητικών ψηφοφόρων. Επιπρόσθετα, ετίθετο υπό σοβαρή αμφισβήτηση εάν μπορούσε πρώτον να πείσει ως υπερκομματικός αρχηγός του συνόλου της αντιπολίτευσης επειδή παρέμεινε για λίγο διάστημα εκτός κεντρικής πολιτικής σκηνής, δεύτερον να εμπνεύσει το αίσθημα της σταθερότητας της ενότητας του κεντρικού χώρου ειδικά λόγω της πρότερης πολιτικής του διαδρομής και τρίτον να εκφράσει τα αιτήματα των προοδευτικών τμημάτων ψηφοφόρων, λόγω του πρότερου συντηρητικού προσανατολισμού του.

Η ίδρυση της ΦΔΕ, όπως ήταν αναμενόμενο, προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Παπανδρέου ο οποίος σε μια ιδιαίτερα μακροσκελή ανακοίνωσή του, χαρακτήρισε την απόφαση του Βενιζέλου να διασπάσει το ΚΦ, ως «αληθές έγκλημα εναντίον του ίδιου του κόμματος, του αγώνα της αντιπολίτευσης, αλλά και της χώρας, καθώς απέβαινε μόνον προς όφελος του Συναγερμού και της Άκρας Αριστεράς». Παράλληλα, τόνισε ότι δημιουργούταν τόσο ηθικό ζήτημα, λόγω της αθέτησης της υπόσχεσης για μη επάνοδο στην ενεργό δράση όσο και πολιτικό λόγω της προτίμησης στη συνταγή του «τραγέλαφου» της ενοποίησης της αντιπολίτευσης, «εφόσον στην πολιτική ιστορία της χώρας υπάρχουν μόνο οι συγχωνεύσεις και οι συνεργασίες

⁶⁹⁶ Νικολακόπουλος, «Η πολιτική πορεία...ό.π.», σσ. 122-123.

μεταξύ των κομμάτων», καταλήγοντας ότι η διάσπαση του ΚΦ είχε και θετικά στοιχεία, καθώς έτσι γινόταν «αληθές κόμμα επανευρίσκοντας την ομοιογένεια και τη σταθερή πολιτική γραμμή του». ⁶⁹⁷ Ωστόσο, σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, μετά την ίδρυση της ΦΔΕ, ο Παπανδρέου βρέθηκε να εκφράζει το αριθμητικά μικρότερο και πολιτικά συντηρητικότερο τμήμα του πρώην ενιαίου ΚΦ. ⁶⁹⁸

Από την άλλη πλευρά, το ΔΚΕΛ με ανακοίνωσή του χαρακτήρισε την ίδρυση της ΦΔΕ ως «θετική απαρχή» προς μια γόνιμη ανασύνταξη της αντιπολίτευσης, εξακολουθώντας όμως να προκρίνει ως προσφορότερη λύση το σχέδιο του Βενιζέλου του παρελθόντα Δεκεμβρίου. Τέλος, η ΕΠΕΚ, με ανακοίνωσή της, υπογράμμισε ότι η ίδρυση της ΦΔΕ απέδειξε ότι η ενοποίηση της αντιπολίτευσης προσέκρουε σε προσωπικούς περισσότερο λόγους, οι οποίοι οφείλονταν αφενός στη διάσταση των δύο ηγετών του ΚΦ και αφετέρου στη λανθασμένη αντίληψη του ίδιου κόμματος ότι μπορούσε από μόνο του να καλύψει ολόκληρο τον χώρο της αντιπολίτευσης. ⁶⁹⁹

Η *Ελευθερία*, τέλος, με άρθρο της, εξέφρασε τις ευχές της για την επιτυχία του νέου κόμματος ως προς τον στόχο της συνένωσης ολόκληρου του εθνικόφρονος δημοκρατικού κόσμου σ' έναν κομματικό οργανισμό, θέτοντας όμως ως προαπαιτούμενα την επιτυχή αντιμετώπιση του κοινωνικού προβλήματος, την ανανέωση των στελεχών, την αδιάβλητο δημοκρατική οργάνωση και τη μαχητικότητα έναντι των δύο άλλων παρατάξεων. ⁷⁰⁰

Η ολοκλήρωση της ίδρυσης του νέου κόμματος από τον Βενιζέλο συντελέστηκε με τη δημοσιοποίηση, στις αρχές Ιουνίου, της προγραμματικής διακήρυξης της ΦΔΕ με το σύνθημα «Ηλθε η ώρα διά να ζήσουν οι Έλληνες ευτυχισμένοι εις την Ελλάδα». Κύρια σημεία της συνίσταντο στην υιοθέτηση εθνικής εξωτερικής πολιτικής στηριγμένης στην ισοτιμία, στην εθνική ανεξαρτησία και στην ασφάλεια, εσωτερικής πολιτικής βασισμένης στις αρχές της δημοκρατίας και της κατάργησης του αστυνομικού κράτους, με την πρόβλεψη για νομιμοποίηση του ΚΚΕ, και οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής με στόχο την προώθηση της

⁶⁹⁷ *Ελευθερία*, 12 Απριλίου 1955.

⁶⁹⁸ Νικολακόπουλος, «Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π., σ. 446.

⁶⁹⁹ *Βήμα*, 12 Απριλίου 1955.

⁷⁰⁰ *Ελευθερία*, 12 Απριλίου 1955.

ανασυγκρότησης της χώρας, αλλά και της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου των λαϊκών στρωμάτων και των αγροτών.⁷⁰¹

Η δημοσιοποίηση των προγραμματικών αρχών της ΦΔΕ προκάλεσε την αντίδραση του ΚΦ, το οποίο μέσω διαρροών, έκανε λόγο για «πλήρη υιοθέτηση των κομμουνιστικών συνθημάτων», όπως η νομιμοποίηση του ΚΚΕ, η αμνηστία, και η πλήρης κατάργηση των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων. Επίσης, και η ΕΠΕΚ, με ανακοίνωσή της, υπογράμμισε ότι η διακήρυξη της ΦΔΕ δεν εμφάνισε κάποιο νέο στοιχείο και ότι σε γενικές γραμμές οι θέσεις της αποτελούσαν «επανάληψη των προγραμματικών αρχών της ΕΠΕΚ του 1953».⁷⁰²

Τελικά, στις 18 Ιουνίου, συγκλήθηκε η Εθνική Συνέλευση της ΦΔΕ, η οποία ενέκρινε το καταστατικό του κόμματος, την εκλογή του Βενιζέλου ως αρχηγού, καθώς και των μελών του Πολιτικού Γραφείου και του Εθνικού Συμβουλίου, και τον ορισμό τριμελούς γραμματείας υπό τους Πολίτη, Τούμπα και Τσιριμώκο, ενώ ο Μητσοτάκης ανέλαβε άτυπος κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του κόμματος.⁷⁰³

Ωστόσο, εξαιτίας της περιορισμένης διεύρυνσής της,⁷⁰⁴ η ΦΔΕ δεν κατάφερε να λειτουργήσει ως ο κεντρικός άξονας της ενοποίησης μεταξύ των διαφόρων κομμάτων του κεντρώου χώρου, συντελώντας στην περαιτέρω πολυδιάσπασή του. Συνεπώς, η μοναδική κοινή συνισταμένη αποτέλεσε το αίτημα για άμεση προκήρυξη εκλογών, χωρίς όμως την υιοθέτηση μιας σαφούς στρατηγικής για την ειδικότερη μορφή της σύμπραξής τους. Ωστόσο, ακόμα και το κοινό αίτημα των εκλογών τορπιλίστηκε υπό το βάρος των ιδιαίτερων υπολογισμών στο πλαίσιο της επικράτησης σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο, με την πλευρά των κεντρώων κομμάτων να εκλαμβάνει ως δεδομένη την κατάρρευση του ΕΣ, λόγω των εσωτερικών προβλημάτων του, της ασθένειας του Παπάγου, αλλά και της έντονης κοινωνικής δυσαρέσκειας. Ειδικότερα, τον Μάιο του 1955, με αφορμή τη ψήφιση στη Βουλή ιδιαίτερα σκληρών φορολογικών μέτρων από την κυβέρνηση Παπάγου, η ΕΔΑ πρότεινε την παραίτηση των βουλευτών της αντιπολίτευσης, πρόταση με την οποία

⁷⁰¹ *ΙΑΜΜ*, ΑΣΒ, «Περίληψις του σχεδίου προγραμματικής διακηρύξεως της Φιλελευθέρως Δημοκρατικής Ενώσεως», ΑΕ 372.

⁷⁰² *Βήμα*, 7 Ιουνίου 1955.

⁷⁰³ *Ελευθερία*, 21 Ιουνίου 1955.

⁷⁰⁴ Στην ΦΔΕ προσχώρησαν επίσης οι ΚΑΦ, η Προοδευτική Ένωση του Λ. Ακρίτα, ο Τσιριμώκος, ως αρχηγός των Ανεξάρτητων Δημοκρατικών Βουλευτών, καθώς και πλήθος ανεξάρτητων στελεχών, Νικολακόπουλος, «*Η πολιτική πορεία...ό.π.*, σ. 123.

συμφώνησαν η ΕΠΕΚ, το ΔΚΕΛ, αλλά και ο Παπανδρέου. Επίσης, και το ΔΚΕΛ αντιπρότεινε την παραίτηση μόνο 12 βουλευτών, ώστε να διεξαχθούν αναπληρωματικές εκλογές σε ισάριθμες περιφέρειες, πρόταση την οποία αποδέχθηκε ο Παπανδρέου και μάλιστα προθυμοποιήθηκε να παραιτηθεί και ο ίδιος.⁷⁰⁵

Αντίθετα, ο Βενιζέλος εμφανίστηκε ιδιαίτερα επιφυλακτικός, δηλώνοντας αρχικά ότι θα εξέταζε το συγκεκριμένο αίτημα, υπαναχωρώντας όμως τελικά, χαρακτηρίζοντας την ως «εκδήλωση συγχύσεως και αναρχίας και ως εξυπηρετούσα τον Συναγερμό» και υποστηρίζοντας ότι αν προχωρούσε η πρόταση περί παραιτήσεων, η ΦΔΕ θα κατερχόταν στις εκλογές με δικούς της υποψηφίους, ώστε ο λαός να είχε τη δυνατότητα τόσο της καταδίκης του Συναγερμού όσο και της εκκαθάρισης της πολιτικής κατάστασης στον χώρο της αντιπολίτευσης.⁷⁰⁶ Εξαιτίας της ανωτέρω στάσης του Βενιζέλου, τελικά υπαναχώρησε και ο Παπανδρέου, ο οποίος κατηγορήσε τον αρχηγό της ΦΔΕ για «φυγομαχία» και ότι προσέφερε μία ακόμη «υπηρεσία στον Συναγερμό μετά τη διάσπαση του Κόμματος των Φιλελευθέρων».⁷⁰⁷ Τέλος, αν και η ΕΠΕΚ και το ΔΚΕΛ ενέμειναν στην πρότασή τους για παραιτήσεις βουλευτών, εντούτοις μετά την υπαναχώρηση των δύο κεντρικών αρχηγών, η προσπάθεια της πρόκλησης αναπληρωματικών εκλογών ουσιαστικά ναυάγησε.

Ωστόσο, το καλοκαίρι του ίδιου έτους προκλήθηκε έντονη πολιτική κρίση, με αφορμή την υπόθεση Βουλπιώτη,⁷⁰⁸ η οποία σε συνδυασμό με τη σοβαρή επιδείνωση της υγείας του Παπάγου, έδωσαν το έναυσμα στο ΚΦ και την ΕΠΕΚ για την επαναφορά των αιτημάτων τους περί διενέργειας εκλογών, ενώ το ΔΚΕΛ και η ΦΔΕ συμφωνούσαν, όμως μετά το πέρας της Τριμερούς Διάσκεψης του Λονδίνου.⁷⁰⁹

Πέρα από τα ανωτέρω σενάρια, κατά την ίδια χρονική περίοδο κυκλοφόρησαν και διάφορα δημοσιεύματα περί σχεδιασμών του βασιλιά Παύλου ως προς τον σχηματισμό μεταβατικής κυβέρνησης με αφορμή την παρατεταμένη απουσία του Παπάγου από την άσκηση των καθηκόντων του σε συνδυασμό και με την αμείωτη ένταση του άτυπου αγώνα διαδοχής εντός των κόλπων του ΕΣ μεταξύ Στεφανόπουλου και Κανελλόπουλου, αλλά και την ταυτόχρονη ισχυροποίηση του

⁷⁰⁵ *Αυγή*, 3 Μαΐου 1955.

⁷⁰⁶ *Βήμα*, 7 Μαΐου 1955.

⁷⁰⁷ *Ελευθερία*, 8 Μαΐου 1955.

⁷⁰⁸ Αναλυτικότερα για την υπόθεση Βουλπιώτη, Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 155-160.

⁷⁰⁹ *Βήμα*, 25 Αυγούστου 1955.

Καραμανλή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι μέσα στα διάφορα ονόματα που διέρρευσαν για την ανάληψη της θέσης του επικεφαλής της ανωτέρω μεταβατικής κυβέρνησης ήταν του Βενιζέλου, καθώς και άλλων κεντρικών πολιτικών στελεχών.⁷¹⁰

Μέσα σ' αυτό το κλίμα, ο Βενιζέλος, στις 28 Αυγούστου 1955, απευθύνθηκε με υπόμνημα του στον βασιλιά Παύλο στο οποίο εξέθετε τις απόψεις του. Ειδικότερα, αφού τόνιζε ότι θεωρούσε ως «ανώμαλη και πρωτοφανή» για τα πολιτικά χρονικά την παράταση της άσκησης της εξουσίας από κυβέρνηση «ουσιαστικά ακέφαλη», συνεπεία της μακράς ασθένειας του Παπάγου, ζήτησε, μετά την ολοκλήρωση της Τριμερούς Διάσκεψης του Λονδίνου, τον σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης, τη ψήφιση νέου εκλογικού νόμου και τη διενέργεια εκλογών, καθώς οποιαδήποτε άλλη λύση «δεν θα ανταποκρινόταν στο κοινό αίσθημα και την πολιτική λογική».⁷¹¹

Το ανωτέρω υπόμνημα του Βενιζέλου θα πρέπει να συνδεθεί σαφώς με τα παραπάνω δημοσιεύματα περί μεταβατικής κυβέρνησης, καθώς όπως τόνιζε και ο βιογράφος του, ο Κρητικός πολιτικός αποτελούσε τον μοναδικό που είχε την απαραίτητη πολιτική νομιμοποίηση για την υποβολή τέτοιων αιτημάτων προς τον βασιλιά, όχι μόνο γιατί ήταν ο αρχηγός του μεγαλύτερου κόμματος της αντιπολίτευσης, αλλά διότι εκπροσωπούσε ακόμα όσους τον είχαν ψηφίσει το 1952, ενώ οι υπόλοιποι «ή είχαν παύσει να εκφράζουν εκείνους που τους εψήφισαν, όπως οι αποχωρήσαντες εκ του ΕΣ, ή διεξεδίκουν την κληρονομιά της ΕΠΕΚ χωρίς να παρουσιάζουν νομίμους τίτλους, διότι ή είχαν αποτύχει κατά τας εκλογάς, ή είχαν εκλεγεί ως απλά στελέχη και όχι ως πιθανοί διάδοχοι του στρατηγού Πλαστήρα».⁷¹²

Οι διάφορες φήμες, ωστόσο, περί εμπλοκής του αρχηγού της ΦΔΕ στα σενάρια περί μεταβατικής κυβέρνησης, προκάλεσαν την αντίδραση των υπολοίπων κεντρικών κομμάτων, καθώς αμφότερα ΚΦ και ΕΠΕΚ, με ανακοινώσεις τους, δημοσιοποίησαν την έντονη αντίθεσή τους, ενώ το ΔΚΕΛ εμφανίστηκε διατεθειμένο να εξετάσει μία τέτοια προοπτική υπό τον όρο όμως της ρητής δέσμευσης του Βενιζέλου για αλλαγή του εκλογικού νόμου και άμεση διενέργεια εκλογών.⁷¹³

⁷¹⁰ Ειδικότερα, έγιναν κρούσεις και προς τους Μαύρο, Κασιμάτη, Αβέρωφ και Κων. Τσάτσο, Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 188-190.

⁷¹¹ *IAMM*, ΑΣΒ, «*Σοφοκλής Βενιζέλος προς βασιλέα Παύλο, 28 Αυγούστου 1955*», ΑΕ 226, Φακ. 23.

⁷¹² Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 524-526.

⁷¹³ *Ελευθερία*, 14 Σεπτεμβρίου 1955.

Τα αιτήματα της αντιπολίτευσης υπέρ της παραίτησης της κυβέρνησης, της επέμβασης του βασιλιά, καθώς και της προκήρυξης εκλογών αναζωπυρώθηκαν επ' αφορμή των «Σεπτεμβριανών», του ναυαγίου της Τριμερούς Διάσκεψης, της επιστολής του Τζ. Φ. Ντάλλες, Αμερικάνου ΥΠΕΞ, και της απόρριψης της δεύτερης προσφυγής στον ΟΗΕ για το Κυπριακό.⁷¹⁴ Επίσης, επανήλθαν στο προσκήνιο και οι προτάσεις για παραιτήσεις βουλευτών, οι οποίες όμως τελικά δεν τελεσφόρησαν,⁷¹⁵ ενώ σύμφωνα με τα αμερικανικά αρχεία, την ίδια περίοδο έλαβαν χώρα συζητήσεις μεταξύ ΔΚΕΛ και ΕΔΑ για τη σύναψη εκλογικής συνεργασίας.⁷¹⁶

Τελικά, στις 4 Οκτωβρίου 1955, ο Παπάγος απεβίωσε.⁷¹⁷ Ωστόσο, η γενικότερη εικόνα που απέπνεε το σύνολο της κεντρίας αντιπολίτευσης ήταν εκείνη της έκδηλης αδυναμίας της να αποτελέσει μία αξιόπιστη εναλλακτική πρόταση, με τη συνέχιση της τακτικής της πολυδιάσπασης και των προσωπικών πολιτικών υπολογισμών, εμμένοντας αποκλειστικά στο αίτημα της διενέργειας εκλογών, χωρίς προηγουμένως να έχει εξασφαλίσει την ενοποίησή της υπό ένα κοινό παραταξιακό σχήμα, καθώς και την ιδεολογική και προγραμματική της ανασυγκρότηση, ώστε να διεκδικήσει με αξιώσεις τη διαδοχή του ΕΣ στην εξουσία, με αποτέλεσμα την αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων από την πλευρά του βασιλιά Παύλου.

⁷¹⁴ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 379-385, και Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 212-218.

⁷¹⁵ *Ελευθερία*, 28-30 Σεπτεμβρίου 1955. Ο Μητσοτάκης αναφέρει ότι είχε προτείνει στον Βενιζέλο την παραίτηση 12 βουλευτών της ΦΔΕ και την κάθοδο ως υποψηφίων στην Αθήνα, στην πρώτη θέση του Βενιζέλου και στη δεύτερη του Καρτάλη. Πρόταση την οποία όμως αμφότεροι τελικά δεν αποδέχθηκαν, ο μεν Βενιζέλος λόγω της αναποφασιστικότητας του και ο δε Καρτάλης εξαιτίας του προσανατολισμού του στην εκλογική σύμπραξη με την Αριστερά, Δημητράκος, *ό.π.*, σσ. 331-332.

⁷¹⁶ *FRUS*, XXIV, 1955-1957, σ. 546.

⁷¹⁷ *Καθημερινή*, 5 Οκτωβρίου 1955.

Η στάση των κεντρικών κομμάτων απέναντι στην πολιτική των κυβερνήσεων του Ελληνικού Συναγερμού (1952-1955)

Α. Εξωτερική πολιτική

Πέρα από τη σκιαγράφηση των ειδικότερων πολιτικών και εκλογικών στρατηγικών των κομμάτων του κεντρικού χώρου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τη γενικότερη ιδεολογική τους συγκρότηση επέχει και η παρουσίαση των βασικότερων απόψεων τους πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα, ώστε να αναδειχθούν τα διακριτά παραταξιακά χαρακτηριστικά τους σε αντιδιαστολή με τις κύριες πτυχές των κυβερνήσεων Παπάγου. Βεβαίως, δεν μπορεί να γίνει αναφορά στο σύνολο των πολιτικών της τριετούς διακυβέρνησης του ΕΣ,⁷¹⁸ αλλά των πιο σημαντικών, ενδεικτικών τόσο μιας σαφούς ιδεολογικής διαφοροποίησης του Κέντρου όσο και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο.

Όσον αφορά τον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, τα κεντρικά κόμματα με βάση τόσο τις προγραμματικές τους διακηρύξεις όσο και τη ρητορική τους απέναντι σε διάφορες πρωτοβουλίες των κυβερνήσεων Παπάγου ήταν υπέρ της προώθησης του φιλοατλαντικού προσανατολισμού της χώρας, εξαίροντας ιδίως την ένταξη στο ΝΑΤΟ το 1952, την προώθηση της αποκατάστασης των φιλικών σχέσεων με την Γιουγκοσλαβία, αλλά και την ενίσχυση της ελληνοτουρκικής συνεργασίας. Παράλληλα, στο Κυπριακό, τάσσονταν υπέρ της αρχής της αυτοδιάθεσης, αλλά και της υιοθέτησης μιας πιο ανεξάρτητης εξωτερικής πολιτικής σε σχέση με το ΝΑΤΟ, χωρίς όμως να αμφισβητούν τη προσήλωση της χώρας στη Δύση. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι από την πλευρά των κομμάτων της κεντροαριστερής πτέρυγας εκφράστηκαν ορισμένες απόψεις περί υιοθέτησης «πολιτικής ίσης φιλίας» υπό την επίδραση του κλίματος διεθνούς ψυχροπολεμικής ύφεσης της περιόδου 1953-55, οι οποίες όμως δεν θα πρέπει να θεωρηθούν ως ιδεολογική απομάκρυνσή τους από το

⁷¹⁸ Αναλυτικότερα για τα πεπραγμένα των κυβερνήσεων Παπάγου (1952-1955), βλ. Δημήτρης Ι. Καραγεώργος, *Η διαδρομή του Ελληνικού Συναγερμού, από την ίδρυση έως την αδρανοποίηση 1951-1956*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2015.

φιλοδυτικό στρατόπεδο, αλλά να ειδωθούν στο γενικότερο αντιδυτικό κλίμα στους κόλπους της κοινής γνώμης, εξαιτίας των δυσμενών εξελίξεων στο Κυπριακό.⁷¹⁹

Ειδικότερα, το ΔΚΕΛ στην προγραμματική του διακήρυξη στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής έθετε ως πρωταρχικό σκοπό του την υπεράσπιση της ακεραιότητας, της εθνικής ασφάλειας και της ανεξαρτησίας της χώρας, ενώ προέκρινε τις αρχές της ειρήνης, της διεθνούς συνεργασίας, καθώς και του σεβασμού του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης στο Κυπριακό. Επίσης, κατήγγειλε την πρόβλεψη του καθεστώτος ετεροδικίας στη συμφωνία για τις ελληνοαμερικανικές βάσεις, καθώς και την «εξοντωτική οικονομική επιβάρυνση του ελληνικού λαού», εξαιτίας των υπέρογκων στρατιωτικών δαπανών της χώρας.⁷²⁰

Όσον αφορά την ΕΠΕΚ, διακήρυττε τον σεβασμό της στην προάσπιση της εθνικής ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας του συνόλου των κρατών και της Ελλάδας, καθώς και στην αφοσίωσή στις αρχές του ΟΗΕ, αλλά και στο ΝΑΤΟ ως μέσο αμυντικής θωράκισης της χώρας, στηλιτεύοντας όμως τη διατήρηση των υψηλών αμυντικών δαπανών. Επίσης, τόνιζε την ανάγκη καλλιέργειας καλών σχέσεων με την Τουρκία, τη Γιουγκοσλαβία και την Ιταλία, υποστηρίζοντας το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης της Κύπρου, εντός του πλαισίου της μη διάρρηξης των ελληνοβρετανικών σχέσεων.⁷²¹ Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η συγκεκριμένη προγραμματική θέση εξέφραζε την άποψη του κόμματος το 1953, δηλαδή πριν τη διεθνοποίηση του Κυπριακού και τη συνακόλουθη επιδείνωση των σχέσεων με τα συμμαχικά κράτη, γεγονός που οδήγησε την ΕΠΕΚ στην προβολή συνθημάτων υπέρ της υιοθέτησης «ανεξάρτητης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής».

Η ΦΔΕ, από την πλευρά της, έθετε ως προτεραιότητα την υιοθέτηση μίας εξωτερικής πολιτικής, η οποία θα στηριζόταν στην ισοτιμία, την εθνική ανεξαρτησία και την εσωτερική ασφάλεια, ενώ ταυτόχρονα πρέσβευε την αναγνώριση της αρχής της αυτοδιάθεσης της Κύπρου, των δικαιωμάτων των Βορειοηπειρωτών, καθώς και την ενίσχυση της Βαλκανικής Συμμαχίας, καταγγέλλοντας την άνιση κατανομή των συμμαχικών αμυντικών δαπανών εις βάρος της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας.⁷²²

⁷¹⁹ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 185-187.

⁷²⁰ ΔΗΚΙ, ΑΓΚ, «Προγραμματικά αρχαί...*ό.π.*

⁷²¹ ΙΑΜΜ, ΑΝΠ, «Διακήρυξεις προγραμματικών...*ό.π.*

⁷²² ΙΑΜΜ, ΑΣΒ «Περίληψις Σχεδίου...*ό.π.*, και *Ελευθερία*, 5 Ιουνίου 1955.

Το ΚΦ, τέλος, υπογράμμισε την πίστη του στην ειρήνη, και στη δημοκρατία, με τη σταθερή προσήλωση της χώρας στο μέτωπο των «ελευθέρων λαών», ασκώντας κριτική στην άποψη περί πολιτικής «ίσης φιλίας». Επίσης, αν και αναγνώριζε τη σημαντική συμβολή των ΗΠΑ, εντούτοις κατέκρινε την επιμονή τους ως προς τη διατήρηση των υψηλών αμυντικών δαπανών, ενώ τέλος τασσόταν υπέρ της αρχής της αυτοδιάθεσης της Κύπρου, χωρίς να διαταραχθούν όμως οι συμμαχικές σχέσεις.⁷²³

Από την άλλη πλευρά, οι κυβερνήσεις Παπάγου τάσσονταν υπέρ της προάσπισης του φιλοδυτικού προσανατολισμού της χώρας με κύριο γνώμονα την κατοχύρωση της ασφάλειας από «τον εκ βορρά κίνδυνο» με βασικές συνισταμένες την ενίσχυση των ελληνοαμερικανικών δεσμών και τη σύσφιγξη των σχέσεων με την Γιουγκοσλαβία και την Τουρκία, καθώς και υπέρ του δικαιώματος αυτοδιάθεσης της Κύπρου, με την υιοθέτηση της πολιτικής διεθνοποίησής του στον ΟΗΕ.⁷²⁴

Αναμφίβολα, το Κυπριακό αποτέλεσε το μείζον ζήτημα εξωτερικής πολιτικής της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου με σημαντικές επιπτώσεις όμως και στην εσωτερική ζωή της χώρας. Ειδικότερα, η κυβέρνηση Παπάγου κατέθεσε στην ΓΣ του ΟΗΕ την πρώτη ελληνική προσφυγή για το Κυπριακό, στις 20 Αυγούστου 1954, επιλογή η οποία απέσπασε την ομόθυμη υποστήριξη των κεντρικών κομμάτων.⁷²⁵ Ωστόσο, η απόρριψη της ελληνικής προσφυγής, τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς, με την προσθήκη της φράσης «προς το παρόν», πέρα από το ξέσπασμα έντονων διαδηλώσεων εκ μέρους της κοινής γνώμης,⁷²⁶ προκάλεσε και την κριτική των κεντρικών κομμάτων, τόσο για την «άδικη μεταχείριση» της Ελλάδας από τον ΟΗΕ, όσο και για τους ειδικότερους χειρισμούς της κυβέρνησης Παπάγου.⁷²⁷

Ειδικότερα, στη σχετική συζήτηση στην Βουλή, τον Φεβρουάριο του 1955,⁷²⁸ ο Βενιζέλος στην ομιλία του αρχικά τόνισε τον εθνικό χαρακτήρα του Κυπριακού, εκφράζοντας τη βαθειά απογοήτευσή του από τη στάση του ΟΗΕ. Ωστόσο, κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι ο τρόπος διαχείρισης του ζητήματος ήταν «ατυχής», καθώς θα έπρεπε να είχε σταθμίσει τις αντιδράσεις του συνόλου των εμπλεκόμενων

⁷²³ Παπανδρέου, *Το πρόγραμμα...ό.π.*

⁷²⁴ Αναλυτικότερα για τις βασικές συνισταμένες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, Σβολόπουλος...ό.π., σσ. 58-62, και 75-87.

⁷²⁵ *Ελευθερία*, 21 Αυγούστου 1954.

⁷²⁶ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 284-295.

⁷²⁷ *Ελευθερία*, 17 Δεκεμβρίου 1954.

⁷²⁸ *ΕΠΣΒ*, 7 Φεβρουαρίου 1955, σσ. 670-704.

παραγόντων και να είχε προπαρασκευάσει το έδαφος, ενώ αν και οι οiwονοί δεν ήταν ευοίωνοι, εντούτοις καλλιέργησε στο εσωτερικό μια ατμόσφαιρα εξάψεως και πάθους, χωρίς να συνυπολογίσει τους πολλαπλούς αντίκτυπους, ενώ άφησε και για απουσία της πολιτικής ηγεσίας από τη συζήτηση της προσφυγής στον ΟΗΕ. Τέλος, πρότεινε *«η Ελλάδα να επιμείνει εις εν ρωμαλέον σχέδιον αποφάσεως έστω και εάν επρόκειτο να μείνωμεν μόνοι, διότι θα είχομεν τουλάχιστον την τιμήν, ως επράξαμεν και κατά το 1940, ότι αγωνιζόμεθα υπέρ των ιδεών διά τας οποίας ανέκαθεν εθυσθιάσθημεν καθ' όλην την μακραίωνα ιστορίαν μας»*.

Από την πλευρά του ο Μπακλατζής της ΕΠΕΚ αν και κατηγόρησε τον ΟΗΕ για άδικη μεταχείριση της χώρας, εντούτοις καταλόγισε στην κυβέρνηση του ΕΣ ευθύνες διότι δεν ακολούθησε την οδό των διμερών συνομιλιών, ενώ αναφορικά με την προσφυγή δεν διερευνήθηκε επαρκώς η νομική βάση του ζητήματος ούτε προηγήθηκε κάποια διπλωματική προπαρασκευή. Τέλος, ο Αλλαμανής του ΔΚΕΛ αν και χαρακτήρισε ως ορθή την απόφαση της προσφυγής, ωστόσο, στηλίτευσε την κυβέρνηση για την επικράτηση ενός «πνεύματος αμέτρου αισιοδοξίας», για την απουσία της από τη συζήτηση της προσφυγής, καθώς και για ελλιπή διπλωματική και νομική προπαρασκευή, αντιμετωπίζοντας κατά τρόπο «μυωπικό» τη σημασία του τουρκικού παράγοντα και μη εξασφαλίζοντας την αμερικανική διαμεσολάβηση, αλλά και για το γεγονός της συνυπογραφής της απόφασης για το άκαιρο του ζητήματος.

Ο Παπανδρέου, τέλος, στην ομιλία του αρχικά στηλίτευσε την απόφαση του ΟΗΕ αναφέροντας ότι σε ιδεολογικό επίπεδο κλώνιζε τα θεμέλια του διεθνούς οργανισμού και τις αρχές του ελεύθερου κόσμου. Επίσης, τόνισε ότι στο Κυπριακό θα έπρεπε να συνδυαστούν δύο σκοποί: αφενός το αίτημα της αυτοδιάθεσης και ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα και αφετέρου της ευόδωσης αυτού το αιτήματος εντός του πλαισίου των συμμαχιών της χώρας «διότι εν ονόματι της Κύπρου θα έχανετο η Ελλάδα». Ωστόσο, κατηγόρησε την κυβέρνηση Παπάγου για «ανεπάρκεια», λόγω της ελλιπούς διπλωματικής προπαρασκευής, της μη αξιοποίησης της αμερικανικής μεσολάβησης, της αποφυγής συνεννόησης με τον τουρκικό παράγοντα, της απουσίας της από τη συζήτηση της προσφυγής, καθώς και για τη συνυπογραφή του άκαιρου του ζητήματος, καλώντας την να συναισθανθεί την ευθύνη της.

Ο επόμενος σημαντικός σταθμός αποτέλεσε η επίσημη βρετανική πρόταση, τον Ιούνιο του 1955, για τη διοργάνωση τριμερούς διάσκεψης στο Λονδίνο μεταξύ

Μ. Βρετανίας, Ελλάδας και Τουρκίας για αμυντικά και πολιτικά θέματα της Ανατολικής Μεσογείου, συμπεριλαμβανομένου και του Κυπριακού. Από την πλευρά της ελληνικής κυβέρνησης εκφράστηκαν ισχυρές επιφυλάξεις, λόγω κυρίως της πρόβλεψης για συμμετοχή και της Τουρκίας και άρα για πρώτη φορά της επίσημης ανάδειξής της ως ενδιαφερόμενου μέρους στην Κύπρο.⁷²⁹

Πριν τη σύγκληση της Τριμερούς Διάσκεψης, ο Κανελλόπουλος, ως ΥΠΕΘΑ, στις 2 Ιουλίου 1955, κάλεσε τους αρχηγούς της αντιπολίτευσης προκειμένου να διατυπώσουν την άποψη τους ως προς την ανωτέρω βρετανική πρόταση. Αμφότεροι οι Παπανδρέου και Βενιζέλος τάχθηκαν υπέρ της συμμετοχής της χώρας, χωρίς να θέσουν όρο περί μη συμμετοχής της Τουρκίας. Αντίθετα, ο Παπαπολίτης τάχθηκε εναντίον της ελληνικής συμμετοχής σε περίπτωση αντίστοιχης της Τουρκίας.⁷³⁰ Στη σχετική συζήτηση στη Βουλή, τον Ιούλιο του 1955, όμως σύσσωμη η αντιπολίτευση διατύπωσε την άποψη ότι η κυβέρνηση θα έπρεπε να αποδεχθεί τη συμμετοχή της, υπό τις προϋποθέσεις της σαφούς αποδοχής εκ μέρους της Μ. Βρετανίας της αρχής της αυτοδιάθεσης, αλλά και της συνέχισης της κατάθεσης της νέας προσφυγής στον ΟΗΕ.⁷³¹ Ωστόσο, τις ίδιες ημέρες έγινε γνωστό ότι ο Στεφανόπουλος, στο περιθώριο της συνεδρίασης των ΥΠΕΞ του ΝΑΤΟ, είχε ήδη αποδεχθεί την πρόταση για συμμετοχή της Ελλάδας στην Τριμερή, ενώ κατά τη διάρκεια της ανωτέρω συζήτησης στη Βουλή, ο Κανελλόπουλος είχε παράσχει διαβεβαιώσεις ότι δεν είχε ληφθεί ακόμη η σχετική απόφαση, γεγονός που προκάλεσε την έντονη αποδοκιμασία των Παπανδρέου και Βενιζέλου για τους ειδικότερους κυβερνητικούς χειρισμούς.⁷³²

Παράλληλα, κατά τη διάρκεια της Τριμερούς, ξέσπασαν βίαια επεισόδια οργανωμένα, όπως αποδείχθηκε, από την τουρκική κυβέρνηση εναντίον των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης και των αξιωματικών του στρατηγείου του ΝΑΤΟ στη Σμύρνη,⁷³³ τα οποία καταγγέλθηκαν από σύσσωμη την κεντρικά αντιπολίτευση. Ειδικότερα, ο Βενιζέλος, με δηλώσεις του, εξέφρασε την έντονη κατάπληξη του για τα γεγονότα που δεν μπορούσαν να δικαιολογηθούν από το τουρκικό ενδιαφέρον για το Κυπριακό, αποτελώντας «θανάσιμο πλήγμα» για την ελληνοτουρκική φιλία που

⁷²⁹ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων...ό.π.*, σσ. 180-182.

⁷³⁰ Καραγεώργος, *ό.π.*, σ. 506.

⁷³¹ *ΕΠΣΒ*, 5 Ιουλίου 1955, σσ. 2617-2627.

⁷³² *Ελευθερία*, 6 Ιουλίου 1955.

⁷³³ Για τα «Σεπτεμβριανά», βλ. Alexis Alexandris, *The Greek minority of Istanbul and Greek-Turkish relations 1918-1974*, Center for Asia Minor Studies, Athens 1983.

είχε θεμελιώσει ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Από την πλευρά του, ο Παπανδρέου εξέφρασε τη βαθειά λύπη του για τα γεγονότα που έθεταν «δυναμίτιδα στα θεμέλια της ελληνοτουρκικής φιλίας», συστήνοντας όμως ψύχραιμη αντιμετώπιση των πραγμάτων. Τέλος, ο Παπαπολίτης της ΕΠΕΚ αφού εξέφρασε την αγανάκτησή του, υπογράμμισε ότι τα εν λόγω γεγονότα απεδείκνυαν ότι ο τουρκικός λαός «παραμένει στο επίπεδο και την νοοτροπία της προκεμαλικής εποχής», και ότι αποτελούσαν «καίριο πλήγμα» τόσο για την ελληνοτουρκική φιλία όσο και τον δυτικό κόσμο.⁷³⁴

Η ήδη τεταμένη κατάσταση επιβαρύνθηκε δραματικά, εξαιτίας του μηνύματος του Τζον Φόστερ Ντάλλες, Αμερικανού ΥΠΕΞ, στις 19 Σεπτεμβρίου 1955, με το οποίο συνέστησε αυτοσυγκράτηση και προς τις δύο πλευρές στο όνομα της διατήρησης της ενότητας του ΝΑΤΟ και των αγαστών ελληνοτουρκικών σχέσεων, υπενθυμίζοντας τη συμβολή της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας,⁷³⁵ προκαλώντας εκ νέου την έντονη αντίδραση των κεντρικών κομμάτων.

Ειδικότερα, η ΦΔΕ με ανακοίνωσή της εξέφρασε τη βαθειά κατάπληξή της, σημειώνοντας ότι αποτελούσε «νέο βαρύ πλήγμα», η μη αναφορά στα θύματα της ανθελληνικής τουρκικής εξόρμησης και στον δίκαιο αγώνα της αυτοδιάθεσης των Κυπρίων, προσθέτοντας και «νέα προσβολή» με την υπόμνηση της οικονομικής βοήθειας. Επίσης, ο Παπανδρέου με δηλώσεις του, το χαρακτήρισε ως «απίστευτο», σημειώνοντας το γεγονός ότι η κυβέρνηση των ΗΠΑ αγνόησε τόσο τις πρωτοφανείς αγριότητες του τουρκικού όχλου εναντίον των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης και των αξιωματικών της Σμύρνης, όσο και το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης της Κύπρου.

Ακόμη όμως πιο έντονες ήταν οι ανακοινώσεις των δύο έτερων κομμάτων. Ειδικότερα, ο Παπαπολίτης, με δηλώσεις του ανέφερε ότι το μήνυμα Ντάλλες προκαλούσε την «πανελλήνια απογοήτευση και αγανάκτηση», αδιαφορώντας για την ηθική πλευρά του ζητήματος και ότι η μοναδική απάντηση του ελληνικού λαού ήταν ότι τα *«Σύμφωνα και οι συμμαχίες δεν είναι υπόθεσις δολλαρίων, αλλά αμοιβαίας μεταξύ των λαών κατανοήσεως και ισοτιμίας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων»*. Επίσης, το ΔΚΕΛ, με ανακοίνωσή του, το χαρακτήρισε ως «απαράδεκτο», τονίζοντας ότι ο ελληνικός λαός αντιλαμβανόταν τη συγκεκριμένη μεταχείριση ως το

⁷³⁴ *Βήμα*, 8 Σεπτεμβρίου 1955.

⁷³⁵ *Ελευθερία*, 20 Σεπτεμβρίου 1955.

αποτέλεσμα της «δουλικής εξαρτήσεως της χώρας από την θέλησιν μιας Μεγάλης Δύναμης», περιφρονώντας την «ηθική και εθνική ευαισθησία των Ελλήνων».

Το ανωτέρω κλίμα επιδεινώθηκε ακόμα περαιτέρω με την απόρριψη στα τέλη Σεπτεμβρίου και της δεύτερης ελληνικής προσφυγής στον ΟΗΕ για την Κύπρο.⁷³⁶ Οξύτατη ήταν και σ' αυτήν την περίπτωση, η αντίδραση των κεντρικών κομμάτων, τα οποία ζήτησαν την παραίτηση της κυβέρνησης Παπάγου. Ειδικότερα, ο Παπανδρέου με δηλώσεις του ανέφερε χαρακτηριστικά ότι έπειτα από την απόρριψη της εγγραφής «δεν είναι το Κυπριακό που έπαυσε να υπάρχει. Ο ΟΗΕ έπαυσε να υπάρχει». Επίσης, η ΦΔΕ μέσω ανακοίνωσής της, έθεσε εμμέσως ζήτημα αναπροσανατολισμού της εξωτερικής πολιτικής, διερωτώμενη εάν η συμμετοχή στο ΝΑΤΟ αποτελούσε «ασφάλεια ή κίνδυνο για την Ελλάδα», καταλήγοντας ότι θα έπρεπε να αναζητηθούν «πρόσθετες εγγυήσεις της εθνικής της ασφάλειας πέρα των μέχρι πρότινος συμμαχιών και φιλιών της». Η ΕΠΕΚ, με ανακοίνωσή της, κατέκρινε τον ΟΗΕ και τόνισε ότι η Ελλάδα θα έπρεπε «να αναθεωρήσει την εξωτερική της πολιτική και να επανεξετάσει το σύστημα συμμαχιών της με κριτήρια προπάντων ελληνικά». Τέλος, το ΔΚΕΛ έκανε λόγο για «βαθεία κατάπληξη και απογοήτευση του ελληνικού λαού», υπογραμμίζοντας ότι «οι ΗΠΑ ηγήθηκαν του ανθελληνικού αγώνα στον ΟΗΕ και ότι σχεδόν κανένα κράτος μέλος του ΝΑΤΟ δεν στάθηκε στο πλευρό της Ελλάδας».⁷³⁷

Πέρα από το Κυπριακό, εξίσου ακανθώδες ζήτημα στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής της συγκεκριμένης περιόδου αναδείχθηκαν και οι σχέσεις της Ελλάδας εντός του δυτικού συνασπισμού, αλλά και σε περιφερειακό επίπεδο. Υπό το ανωτέρω πλαίσιο, σημαντική πρωτοβουλία αποτέλεσε η υπογραφή από την κυβέρνηση του ΕΣ της συμφωνίας για την εγκατάσταση αμερικανικών στρατιωτικών βάσεων.⁷³⁸

Στη σχετική συζήτηση στη Βουλή, τον Οκτώβριο του 1953,⁷³⁹ εκδηλώθηκε και σαφής ενδοπαραταξιακή διαφοροποίηση μεταξύ από την μία πλευρά του ΚΦ και από την άλλη πλευρά της ΕΠΕΚ και του ΔΚΕΛ, με μόνη κοινή συνισταμένη τους την κριτική ως προς την πρόβλεψη του καθεστώτος ετεροδικίας. Ειδικότερα, ο Παπανδρέου εκ μέρους του ΚΦ χαρακτήρισε την εν λόγω συμφωνία ως «θετική

⁷³⁶ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 402-410.

⁷³⁷ *Ελευθερία*, 23-24 Σεπτεμβρίου 1955.

⁷³⁸ Γ. Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο 1953-1961*, Πατάκης, Αθήνα 2002, σσ. 201-233.

⁷³⁹ *ΕΠΣΒ*, 22 Οκτωβρίου 1953, σσ. 1349-1665.

εξέλιξη», αναδεικνύοντας ιδιαίτερος την πτυχή της ενίσχυσης της ασφάλειας της χώρας, παρά τις «δυσάρεστες» πλευρές της ως προς την πρόβλεψη του καθεστώτος ετεροδικίας και της ανάληψης επιπρόσθετων οικονομικών υποχρεώσεων.

Από την άλλη πλευρά, αμφότεροι οι Μπακλατζής της ΕΠΕΚ και Αλλαμανής του ΔΚΕΛ αμφισβήτησαν τη χρησιμότητα της εν λόγω συμφωνίας, με κύρια επιχειρήματα τους την επικράτηση διεθνούς κλίματος ύφεσης, αλλά και το ότι δεν είχε συναφθεί κάποια παρόμοια με καμία άλλη χώρα μέλος του ΝΑΤΟ, στηλιτεύοντας ιδίως την πρόβλεψη του καθεστώτος ετεροδικίας και την ανάληψη πρόσθετων οικονομικών υποχρεώσεων, καταλήγοντας ότι αφαιρούνταν η ελευθερία πρωτοβουλιών της χώρας σε εξωτερικό και εσωτερικό επίπεδο.

Συνεπώς, η ελληνοαμερικανική συμφωνία για την εγκατάσταση στρατιωτικών βάσεων υπερψηφίστηκε μόνο από τον ΕΣ και το ΚΦ, καθώς η ΕΠΕΚ και το ΔΚΕΛ την καταψήφισαν. Ωστόσο, όπως φάνηκε και από τις τοποθετήσεις των εκπροσώπων των εν λόγω κομμάτων δεν έθεταν υπό αμφισβήτηση τον γενικότερο φιλοατλαντικό χαρακτήρα της χώρας, αλλά πρόβαλαν τις ενστάσεις τους ως προς το καθεστώς της ετεροδικίας και την ανάληψη πρόσθετων υποχρεώσεων σε αναντιστοιχία με την επικράτηση του διεθνούς κλίματος ψυχροπολεμικής ύφεσης.⁷⁴⁰

Αντίθετα, αγαστή σύμπνοια μεταξύ της κυβέρνησης του ΕΣ και της κεντρίας αντιπολίτευσης παρατηρήθηκε στον έτερο σημαντικό άξονα της ενίσχυσης της ασφάλειας της χώρας, μέσω της σύσφιγξης των σχέσεων με τους περιφερειακούς συμμάχους της περιοχής, την Τουρκία, πριν τη διεθνοποίηση του Κυπριακού, και τη Γιουγκοσλαβία.⁷⁴¹ Υπό το παραπάνω πλαίσιο, τον Φεβρουάριο του 1953, έλαβε χώρα η υπογραφή της Συνθήκης Φιλίας και Συνεργασίας μεταξύ Ελλάδας, Τουρκίας και Γιουγκοσλαβίας, γνωστής και ως Σύμφωνο της Άγκυρας.

Στη σχετική συζήτηση στη Βουλή,⁷⁴² τον Μάρτιο του 1953, ο Βενιζέλος χαιρέτησε την υπογραφή του Βαλκανικού Συμφώνου, θεωρώντας ότι αποτελούσε επισφράγισμα των πολιτικών της κεντρίας διακυβέρνησης, τονίζοντας την ανάγκη σύναψης και ενός συμπληρωματικού στρατιωτικού Συμφώνου, ώστε να εξασφαλιστεί περαιτέρω η άμυνα και η ασφάλεια της περιοχής. Ο Μπακλατζής της ΕΠΕΚ, τέλος,

⁷⁴⁰ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 231-233.

⁷⁴¹ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 96-103.

⁷⁴² *ΕΠΣΒ*, 6 Μαρτίου 1953, σσ. 405-421.

εξέφρασε την ικανοποίησή του ως προς την εξασφάλιση της ακεραιότητας και της ασφάλειας της χώρας, ολοκληρώνοντας την πολιτική των κυβερνήσεων του στρατηγού Πλαστήρα, εμπνεόμενη από τις αρχές του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Τελικά, το «Σύμφωνο της Άγκυρας» μετατράπηκε σε στρατιωτική συμμαχία με την υπογραφή, τον Αύγουστο του 1954, της Συνθήκης του Μπλέντ,⁷⁴³ εξέλιξη την οποία χαιρέτισε το σύνολο των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων. Ειδικότερα, στη σχετική συζήτηση στη Βουλή,⁷⁴⁴ τον Ιανουάριο του 1955, ο Ζαννής τόνισε την ανάγκη σύνδεσής του με το Σύμφωνο των Βρυξελλών και τη Συνθήκη του Λονδίνου μεταξύ των κρατών της Δυτικής Ευρώπης στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης του αμυντικού δυτικού συστήματος, ενώ οι Ζίγδης και Αλλαμανής στηλίτευσαν την τουρκική στάση στον ΟΗΕ εναντίον του δικαιώματος αυτοδιάθεσης της Κύπρου.

Συνεπώς, υπό το ανωτέρω πρίσμα θα μπορούσε να επισημανθεί μία αντιφατική στάση εκ μέρους των κεντρικών κομμάτων, καθώς παρά την προβολή του βασικού ιδεολογικού τους προτάγματος ως προς τον αταλάντευτο δυτικό προσανατολισμό της χώρας, εντούτοις κατά τη συγκεκριμένη περίοδο η πλειοψηφία των εκπροσώπων του, με εξαίρεση τον Παπανδρέου, εμφανίστηκαν υπέρμαχοι της επανεξέτασης της εξωτερικής πολιτικής με αφορμή ιδίως τις δυσμενείς εξελίξεις στο Κυπριακό, αλλά και τις αντιδράσεις τους στην υπογραφή της συμφωνίας για την εγκατάσταση των αμερικανικών βάσεων επί ελληνικού εδάφους. Ωστόσο, οι εκπρόσωποι του κεντρικού χώρου δεν θα μπορούσαν ειλικρινώς να κατηγορηθούν για επιχειρηματολογία υπέρ της ριζικής μεταστροφής του εξωτερικού προσανατολισμού της χώρας προς την κατεύθυνση του ανατολικού συνασπισμού, αλλά αντίθετα η ρητορική τους θα πρέπει να ερμηνευθεί ως μία προσπάθεια προώθησης μιας πιο ανεξάρτητης πολιτικής σε σχέση με τις ΗΠΑ με στόχο τόσο την επίτευξη ευνοϊκής λύσης για τα εθνικά συμφέροντα όσο και της αξιοποίησης του ουδετερόφιλου πνεύματος της ελληνικής κοινής γνώμης, πάντοτε όμως υπό το πρίσμα του φιλοδυτικού αστικού στρατοπέδου.

⁷⁴³ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 103-114, και Χαράλαμπος Τσαρδανίδης, «Η Ελλάδα και το Βαλκανικό Σύμφωνο», στο: *Η ελληνική κοινωνία...ό.π.*, σσ. 209-222.

⁷⁴⁴ *ΕΠΣΒ*, 18 Ιανουαρίου 1955, σσ. 476-495.

B. Εσωτερική πολιτική

Όσον αφορά τον τομέα της εσωτερικής πολιτικής, κοινή συνισταμένη του συνόλου των κεντρικών κομμάτων συνίστατο στην προβολή των βασικών ιδεολογικών προταγμάτων του περαιτέρω εκδημοκρατισμού και της πολιτικής φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, μέσω της εμπέδωσης συνθηκών ισοπολιτείας, της κατάργησης ή της χαλάρωσης του μετεμφυλιακού θεσμικού πλαισίου, της άρσης του κομματισμού στον τομέα της δημόσιας διοίκησης και της τοπικής αυτοδιοίκησης και της υπαγωγής του στρατού υπό τον έλεγχο της επίσημης πολιτικής εξουσίας.

Ειδικότερα, η ΦΔΕ έθετε ως βασικές της αρχές τον εκδημοκρατισμό και την κατάργηση του αστυνομικού και κομματικού κράτους, ενώ στον τομέα της δημόσιας διοίκησης και της τοπικής αυτοδιοίκησης πρέσβευε την ανάγκη αποκέντρωσης και αποκομματικοποίησης. Ως προς την πολιτική ειρήνευσης, τασσόταν υπέρ της αναστολής των ποινών για τους καταδικασθέντες για εγκλήματα διαπραχθέντα κατά τη διάρκεια της Κατοχής και της «ανταρσίας», της κατάργησης του θεσμού των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων και των εκτοπίσεων, αλλά με την ταυτόχρονη πρόβλεψη της δίωξης κάθε «έκνομης κομμουνιστικής ενέργειας».⁷⁴⁵

Το ΚΦ, ως «εθνικό και δημοκρατικό κόμμα» έθετε ως προτεραιότητες του αφενός την «επαγρύπνηση του κράτους» μέσω της διατήρησης θεσμών, όπως των εκτοπίσεων και των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων, όμως, μόνο μετά την έκδοση δικαστικών αποφάσεων και αφετέρου την ανάκτηση «όσων από πλάνη ή βία ευρίσκονται υπό την επιρροή του ΚΚΕ» μέσω της υιοθέτησης γενναίας κοινωνικής πολιτικής και μεθόδων διαφώτισης.⁷⁴⁶ Επίσης, στον τομέα της δημόσιας διοίκησης και της τοπικής αυτοδιοίκησης, το ΚΦ τασσόταν υπέρ της διατήρησης του θεσμού των υπηρεσιακών νομαρχών, καθώς και της άρσης της κομματικοποίησης.

Όσον αφορά την ΕΠΕΚ, κύριοι άξονες της αποτελούσαν η πίστη στη δημοκρατία, η αποκήρυξη κάθε μορφή βίας, η εξάλειψη όλων των διακρίσεων και η κατάργηση των πάσης φύσεως μέτρων που αντιστρατεύονταν την ελευθερία, την

⁷⁴⁵ ΙΑΜΜ, ΑΣΒ, «Περίληψις Σχεδίου...ό.π., και *Ελευθερία*, 5 Ιουνίου 1955.

⁷⁴⁶ Παπανδρέου, *Το πρόγραμμα...ό.π.*

ισονομία και τα δικαιώματα των πολιτών, ενώ τονιζόταν και η ανάγκη διοικητικής αποκέντρωσης και καθιέρωσης του αιρετού β' βαθμού τοπικής αυτοδιοίκησης.⁷⁴⁷

Το ΔΚΕΛ, τέλος, έθετε ως προτεραιότητα του τον πλήρη εκδημοκρατισμό μέσω της κατάργησης παντός ανελεύθερου νομοθετήματος, της εκκαθάρισης του παρελθόντος του εμφυλίου πολέμου και της αποκατάστασης των πολιτικών και ατομικών ελευθεριών όλων των Ελλήνων.⁷⁴⁸

Από την άλλη πλευρά, κύριες πτυχές των κυβερνήσεων Παπάγου συνίσταντο στη διατήρηση του κυρίαρχου αντικομμουνιστικού θεσμικού πλέγματος εξουσίας, αλλά και στην υιοθέτηση επαμφοτερίζουσας στάσης απέναντι στην Αριστερά, μέσω της ταυτόχρονης εφαρμογής ορισμένων μέτρων επιείκειας, περιορισμένης όμως έκτασης, αλλά και σκληρών κατασταλτικών διώξεων για τις οποίες θα πρέπει να συνυπολογιστεί και η στάση του ΚΚΕ που συνέχιζε την παράνομη δράση του.⁷⁴⁹ Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί η «ανοχή» των κυβερνήσεων Παπάγου στη συνέχιση της δράσης του ΙΔΕΑ εντός των κόλπων του στρατεύματος.⁷⁵⁰

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, σημαντική πρωτοβουλία της κυβέρνησης του ΕΣ αποτέλεσε η ίδρυση της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, τον Μάιο του 1953, με κύριο γνώμονα τον συντονισμό του συνόλου των κρατικών υπηρεσιών που ασχολούνταν με την εσωτερική ασφάλεια.⁷⁵¹

Η ίδρυση της ΚΥΠ προκάλεσε την αντίδραση σύσσωμης της κεντρώας αντιπολίτευσης. Ειδικότερα, αμφότεροι οι Παπανδρέου και Πλαστήρας, με δηλώσεις τους, χαρακτήρισαν την ΚΥΠ ως μία «υπερκρατική υπηρεσία, απολύτως ανεξέλεγκτη», με ευρείες αρμοδιότητες, και ότι θα έπρεπε να εξεταστεί «κατά πόσον συμβιβαζόταν με τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος»,⁷⁵² ενώ το σύνολο των κεντρώων κομμάτων αποχώρησε σε ένδειξη διαμαρτυρίας κατά την ημέρα

⁷⁴⁷ *IAMM*, ΑΝΠ, «*Διακήρυξις προγραμματικών...ό.π.*

⁷⁴⁸ *ΔΗΚΙ*, ΑΓΚ, «*Προγραμματικάί αρχαί...ό.π.*

⁷⁴⁹ Αποκορύφωμα των κατασταλτικών μέτρων αυτής της χρονικής περιόδου εναντίον της Αριστεράς, αποτέλεσε η εκτέλεση του Νίκου Πλουμπίδη, τον Αύγουστο του 1954, ενώ ανά τακτά χρονικά διαστήματα σημειωνόταν και ένταση των διώξεων εναντίον τόσο των νόμιμων στελεχών της ΕΔΑ όσο και των «παράνομων» του ΚΚΕ, Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σσ. 573-575, και Τρίκκας, *ό.π.*, σσ. 213-216, 279-288 και 334-335.

⁷⁵⁰ Παπαδιαμάντης, *ό.π.*, σσ. 114-117.

⁷⁵¹ *Καθημερινή*, 6 Μαΐου 1953.

⁷⁵² *Ελευθερία*, 6 Μαΐου 1953.

ψήφισης του συγκεκριμένου νομοσχεδίου, λόγω της εισαγωγής του στην Επιτροπή Εξουσιοδότησης, αντί στην Ολομέλεια της Βουλής.⁷⁵³

Όσον αφορά τον τομέα της δημόσιας διοίκησης, σημαντική πρωτοβουλία των κυβερνήσεων Παπάγου αποτέλεσε η ψήφιση του Α.Ν. 2500/1953, ο οποίος προέβλεπε την απόλυση σημαντικού αριθμού δημοσίων υπαλλήλων με κύριο γνώμονα την περιστολή των κρατικών δαπανών.⁷⁵⁴

Στη σχετική συζήτηση στη Βουλή,⁷⁵⁵ τον Ιούλιο του 1953, ο Παπανδρέου χαρακτήρισε το συγκεκριμένο νομοσχέδιο ως «*μνημείον ασυναρτησίας, προχειρότητος και αυθαιρεσίας*», κατηγορώντας την κυβέρνηση Παπάγου για έλλειψη ουσιαστικού διοικητικού σχεδίου, καθώς και για σαφή προσπάθεια κομματικοποίησης της δημόσιας διοίκησης, καυτηριάζοντας ιδιαιτέρως τον παραμερισμό του ΑΣΔΥ και των υπηρεσιακών συμβουλίων, οδηγώντας στην κατάργηση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, θέτοντας τους υπό τη «δαμόκλειο σπάθη» της απόλυσης. Παράλληλα, αν και αναγνώρισε την ύπαρξη δημοσιοϋπαλληλικού προβλήματος, εντούτοις υπογράμμισε ότι ήταν ζήτημα ποιότητας και όχι ποσότητας και για αυτόν τον λόγο πρότεινε την χάραξη ενός συνεκτικού διοικητικού σχεδίου, τη συγκρότηση αδιάβλητων υπηρεσιακών συμβουλίων και τη θέσπιση αντικειμενικών κριτηρίων.

Από την πλευρά του, ο Αλλαμανής του ΔΚΕΛ κατηγόρησε την κυβέρνηση για τη θέσπιση κομματικών κριτηρίων, εκφράζοντας την αντίθεσή του στον θεσμό της διαθεσιμότητας. Ταυτόχρονα, στηλίτευσε τη στάση του ΕΣ ως αντιπολίτευσης όταν και είχε αρνηθεί τη συνεργασία για την επίλυση του δημοσιοϋπαλληλικού ζητήματος επί τη βάση των πορισμάτων της Έκθεσης Βαρβαρέσου, προαναγγέλλοντας ότι «*οι κριταί αι οποίοι θα κρίνουν συναδέλφους των εν καιρώ θα λογοδοτήσουν δια την συνεργασίαν των εις ένα αντισυνταγματικόν νομοσχέδιον*».

Εξίσου ισχυρές αντιδράσεις προκάλεσε η απόφαση για την αντικατάσταση των υπηρεσιακών νομαρχών από διορισμένους από την κυβέρνηση του ΕΣ, καθώς και την κατάργηση των Γενικών Διοικήσεων με την ίδρυση Υφυπουργείου Βορείου Ελλάδος, που συνοδεύτηκε από καταγγελίες για την απόλυση σημαντικού αριθμού δημοτικών και κοινοτικών συμβούλων, υπό το πρόσχημα «εθνικών λόγων».⁷⁵⁶ Στη

⁷⁵³ *ΕΠΣΒ*, 7 Μαΐου 1953, σσ. 116-148.

⁷⁵⁴ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 93-94.

⁷⁵⁵ *ΕΠΣΒ*, 16 Ιουλίου 1953, σσ. 341-383.

σχετική συζήτηση στη Βουλή,⁷⁵⁷ την άνοιξη του 1955, το σύνολο των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων τάχθηκαν υπέρ της διατήρησης των κατά τόπους Γενικών Διοικήσεων, καθώς και του θεσμού των υπηρεσιακών νομαρχών, υποστηρίζοντας ότι η κατάργησή του αποκάλυπτε τον «ανευδοίαστο κομματικό χαρακτήρα» της κυβέρνησης Παπάγου, επιφέροντας «καίριο πλήγμα στην τοπική αυτοδιοίκηση».

Το ζήτημα της κατάργησης ή της χαλάρωσης των περιοριστικών μέτρων ασφαλείας, απότοκων του αυστηρού μετεμφυλιακού θεσμικού πλαισίου, αποτέλεσε ένα επιπρόσθετο σημείο αντιπαράθεσης, πολιτικής και ιδεολογικής υφής, τόσο απέναντι στην κυβέρνηση του ΕΣ, όσο και σε ενδοπαρταξιακό κεντρώο επίπεδο.

Ειδικότερα, στη συζήτηση σχετικής επερώτησης στη Βουλή, στις αρχές του 1955,⁷⁵⁸ ο Παπανδρέου, στην ομιλία του, επανέλαβε τις βασικές αρχές του προγράμματος του ΚΦ, τασσόμενος υπέρ της αναθεώρησης των καταδικαστικών αποφάσεων για πολιτικά αδικήματα. Ταυτόχρονα, σημειώθηκε σαφής ιδεολογική διαφοροποίηση σε σχέση με τα υπόλοιπα κεντρώα κόμματα, καθώς τάχθηκε υπέρ της διατήρησης της εκτόπισης, των φακέλων και των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων, αλλά μόνο μετά από αιτιολογημένη δικαστική απόφαση και ενημέρωση του καταγγελλόμενου και την παροχή του δικαιώματος δικαστικής προσφυγής του. Τέλος, αναφερόμενος στο κίνημα της Εθνικής Αντίστασης, έκανε ιδιαίτερη μνεία στο ΕΑΜ, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι *«Κεφαλή και σπονδυλική στήλη του ήταν το ΚΚΕ. Αλλά πέραν από την κεφαλήν και από την σπονδυλικήν στήλην υπήρξεν η νεότης, υπήρξεν το πάθος της απελευθερώσεως, υπήρξεν το δημοκρατικόν πάθος των μεγάλων μαζών, το οποίον επαγιδεύθη και εστρατεύθη κάτω από την σημαίαν του»*.

Εκ διαμέτρου αντίθετη άποψη, όμως, εξέφρασε ο Αλλαμανής του ΔΚΕΛ, υποστηρίζοντας ότι σ' όλα τα πολιτισμένα κράτη τον πολίτη τον παρακολουθούσε «το ποινικό δελτίο και όχι οι Υπηρεσίες Πληροφοριών», όπως στην Ελλάδα, τασσόμενος υπέρ της πλήρους κατάργησης της εκτόπισης, των φακέλων και των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων. Επίσης, ως προς το κίνημα της Εθνικής Αντίστασης, αντέκρουσε τον ισχυρισμό ότι το ΕΑΜ αποτελούσε «αντεθνική οργάνωση», δεχόμενος στο συγκεκριμένο σημείο την επίθεση του βουλευτή του ΕΣ

⁷⁵⁶ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 165-166.

⁷⁵⁷ *ΕΠΣΒ*, 28, 31 Μαρτίου και 1 Απριλίου 1955, σσ. 1213-1239, 1264-1290 και 1291-1345.

⁷⁵⁸ *Στο ίδιο*, 21, 24 και 28 Ιανουαρίου 1955, σσ. 515-533, 533-543 και 584-604.

Ν. Παπαδόπουλου, συνεργάτη των Γερμανών επί Κατοχής, γεγονός που οδήγησε στη διακοπή της συνεδρίασης της Βουλής. Η συζήτηση συνεχίστηκε, στις 28 Ιανουαρίου, με την ολοκλήρωση της αγόρευσης του Αλλαμανή, ο οποίος εξέφρασε την ελπίδα ότι η κυβέρνηση του ΕΣ θα έκανε πράξη τη ρητορεία της περί λήθης του παρελθόντος.

Ο Παπαπολίτης εκ μέρους της ΕΠΕΚ, στην ομιλία του, αρχικά έκανε μία ιστορική αναδρομή στο κίνημα της Εθνικής Αντίστασης, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι τότε *«ενετάχθη εις τας διαφόρους οργανώσεις μεταξύ των οποίων και εις το ΕΑΜ, ΕΠΟΝ και ΕΛΑΣ, το μεγαλύτερον τμήμα του ελληνικού λαού, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξεως, ανεξαρτήτως ηλικίας και προσέφερεν θυσίας ανυπολογίστους και προσέφερεν υπηρεσίας τεραστίας... εκ των υστέρων επεχειρήθη εκμετάλλευσις και εγένετο»*. Επίσης, αν και δικαιολόγησε τη λήψη ορισμένων έκτακτων μέτρων κατά την περίοδο της «ανταρσίας», πλέον ανέφερε ότι θα έπρεπε να παύσουν οι φάκελοι, η εκτόπιση και τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων.

Εξίσου σημαντικές αντιδράσεις προκάλεσαν οι παρεμβάσεις της κυβέρνησης στον τομέα των ενόπλων δυνάμεων και ιδίως αναφορικά με τον ΙΔΕΑ και τη «Δίκη της Αεροπορίας», δύο ζητημάτων που είχαν ήδη εμφανιστεί από την περίοδο της κεντρώας διακυβέρνησης. Όσον αφορά τον ΙΔΕΑ, η κυβέρνηση Παπάγου προχώρησε τόσο σε εκτεταμένες αλλαγές σε επίπεδο ανώτατης στρατιωτικής ηγεσίας, όσο και στην αποκατάσταση ορισμένων εκ των στασιασθέντων αξιωματικών του κινήματος του Μαΐου του 1951, και ιδίως του στρατηγού Νάτσινα, ως επικεφαλής της ΚΥΠ,⁷⁵⁹ προκαλώντας την έντονη αντίδραση των εκπροσώπων των κεντρών κομμάτων.

Ειδικότερα, ο Βενιζέλος στη σχετική συζήτηση στη Βουλή, τον Ιούνιο του 1953,⁷⁶⁰ αποκάλυψε ότι κατά τη διάρκεια του κινήματος του Μαΐου του 1951, στη συνάντησή του με τον Παπάγο, ο αρχιστράτηγος του ζήτησε να μην δοθεί περαιτέρω συνέχεια, κατηγορώντας την κυβέρνηση του ΕΣ «για την αποστρατεία ικανότατων αξιωματικών και την επαναφορά των κινηματιών», πρακτική που οδηγούσε «στον σχηματισμό κομματικού στρατού εις βάρος των συμφερόντων της χώρας».

Ο Παπανδρέου, επίσης, αν και υποστήριξε ότι τα κίνητρα του ΙΔΕΑ κατά την περίοδο της ίδρυσής του ήταν πατριωτικά, εντούτοις η συνέχιση της δράσης του αποτελούσε «έγκλημα εναντίον του στρατού και του έθνους». Παράλληλα,

⁷⁵⁹ Παπαδιαμάντης, *ό.π.*, σσ. 111-119.

⁷⁶⁰ *ΕΠΣΒ*, 8 Ιουνίου 1953, σσ. 952-971.

αναφέρθηκε στη στάση που είχε τηρήσει κατά τη διάρκεια των γεγονότων του Μαΐου του 1951, τονίζοντας ότι ασκήθηκαν μόνο πειθαρχικές και όχι ποινικές διώξεις στους κινηματίες, καθώς κρίθηκε ότι ήταν προς το συμφέρον τόσο του στρατού όσο και της χώρας ενόψει της επικείμενης ένταξης στο ΝΑΤΟ, ενώ κατηγόρησε την κυβέρνηση για «επιβράβευση των στασιαστών», καταλήγοντας ότι *«ο στρατός δεν επιτρέπεται να ανήκει ούτε εις πρόσωπα ούτε εις κόμματα. Ανήκει μόνον εις την πατρίδα»*.

Όσον αφορά τη «Δίκη της Αεροπορίας», η υπόθεση επανήλθε στο προσκήνιο, κατά τη διάρκεια του 1953, με τη προσφυγή των καταδικασθέντων αξιωματικών στο αναθεωρητικό δικαστήριο, με το σκεπτικό ότι οι ομολογίες τους αποτέλεσαν «προϊόντα βίας και καταναγκασμού», επιχείρημα το οποίο έγινε αποδεκτό είτε με την έκδοση αθωωτικών αποφάσεων είτε με την ελάφρυνση των πρωτόδικων ποινών.⁷⁶¹ Το σημαντικότερο στοιχείο, όμως, από την ανακίνηση της συγκεκριμένης υπόθεσης αποτέλεσε η πρώτη δημόσια διαφοροποίηση του Παπανδρέου από τη κυβερνητική πλειοψηφία, καθώς μέσω δηλώσεων του έκανε λόγο για τη «δημιουργία μέγα ηθικού ζητήματος», αναφέροντας ότι από τη δίκη αυτή *«δεν κρινόταν μόνο η τύχη των κατηγορουμένων, αλλά και η τύχη της δικαιοσύνης και της δημοκρατίας»*.⁷⁶²

Ακόμα όμως πιο σφοδρή αντιπαράθεση, ωστόσο, προκάλεσε η απόφαση της κυβέρνησης, επ' αφορμή της αποστράτευσης του πτέραρχου Κελαϊδή, της ανάκλησης της τοποθέτησης ως αρχηγού ΓΕΑ του αντιπτέραρχου Δούκα, λόγω της διαρροής στον Τύπο έκθεσης που τον εμφάνιζε ευνοϊκά διακείμενο προς το ΕΑΜ στην Μ. Ανατολή, όπως και του αντικαταστάτη του, αντιπτεράρχου Μαργαρίτη, ο οποίος κατηγορήθηκε επίσης για τη τήρηση φιλοεαμικής στάσης κατά την Κατοχή.⁷⁶³

Ειδικότερα, στη σχετική συζήτηση στη Βουλή, τον Ιανουάριο του 1955,⁷⁶⁴ ο Βενιζέλος στηλίτευσε τόσο τον τρόπο αλλαγής της ηγεσίας της Αεροπορίας όσο και τις γενικότερες μεταβολές στις τάξεις του στρατεύματος, κάνοντας λόγο για *«σκοτεινές δυνάμεις που ρυθμίζουν την τύχη των ενόπλων δυνάμεων της χώρας»*, κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου από την εμπέδωση της πεποίθησης για τον ΙΔΕΑ *«εάν οι αξιωματικοί πιστεύσουν ότι μόνον προσχωρούντες εις την οργάνωσιν... θα ημπορέσουν να τραβήξουν μπροστά»*. Όσον αφορά τη «Δίκη των Αεροπόρων»,

⁷⁶¹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 60-66.

⁷⁶² *Βήμα*, 11 Μαρτίου 1953.

⁷⁶³ Παπαδιαμάντης, *ό.π.*, σσ. 128-130, και Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 279-284.

⁷⁶⁴ *ΕΠΣΒ*, 12 Ιανουαρίου 1955, σσ. 384-419.

ομολόγησε την αδυναμία ουσιαστικών παρεμβάσεων των κεντρικών κυβερνήσεων, λόγω των κατηγοριών της τότε αντιπολίτευσης του ΕΣ για *«συνοδοιοπόρους οι οποίοι ήθελαν να αθωώσουν τους κομμουνιστές, τους σαμποτέρ της Αεροπορίας»*.

Από την πλευρά του, ο Παπανδρέου έκανε λόγο για «βαριές ευθύνες» της κυβέρνησης Παπάγου ως προς τη συνολική διαχείριση του θέματος της ηγεσίας της Αεροπορίας, προτείνοντας τη σύσταση εξεταστικής επιτροπής. Επίσης, αναφέρθηκε εκ νέου στον ΙΔΕΑ, καταγγέλλοντας τη συνέχιση της δράσης του, καταλήγοντας ότι *«ο στρατός δεν μπορεί να ανήκει ούτε εις πρόσωπα, ούτε εις κόμματα, ούτε εις οργανώσεις. Ο στρατός ανήκει μόνον εις την πατρίδα»*.

Ο Παπαπολίτης της ΕΠΕΚ, τόνισε ότι για τα βασανιστήρια, τη διεξαγωγή της δίκης, αλλά και τη γενικότερη κατάσταση στον χώρο του στρατεύματος είχε ευθύνες τόσο ο Σακελλαρίου όσο και ο Κανελλόπουλος, ενώ αναφερόμενος στο ειδικότερο ζήτημα της ηγεσίας της Αεροπορίας, έκανε λόγο για την ύπαρξη μίας «αόρατης δύναμης» που ματαίωσε τους διορισμούς των Δούκα και Μαργαρίτη, κατηγορώντας την κυβέρνηση για τη μεταχείριση των *«Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας όχι ως Σωμάτων Εθνικών, αλλά ως Σωμάτων Πραιτωριανών»*. Ο Γρηγορίου του ΔΚΕΛ, τέλος στην ομιλία του, κατέκρινε την κυβέρνηση Παπάγου για τους γενικότερους χειρισμούς της στη δίκη της Αεροπορίας, ενώ κατήγγειλε ότι στόχος της ήταν η εκκαθάριση τόσο των ενόπλων δυνάμεων όσο και γενικότερα του δημοσίου τομέα από τους «κομμουνιστές και τους συνοδοιοπόρους».

Συνεπώς, υπό το παραπάνω πρίσμα, οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων επιχείρησαν την προβολή και υπεράσπιση των κεντρικών ιδεολογικών τους προταγμάτων ως προς τον εκδημοκρατισμό και την περαιτέρω πολιτική φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος. Ωστόσο, ιδιαίτερα επιβαρυντικοί παράγοντες για τη γενικότερη αξιοπιστία του κεντρικού χώρου αποτέλεσαν αφενός η πρόσφατη «πικρή» εμπειρία στον τομέα των μέτρων ειρήνευσης και της εμπέδωσης συνθηκών κράτους δικαίου από την περίοδο της διακυβέρνησης 1950-52 και αφετέρου η έντονη ενδοπαραταξιακή ιδεολογική διαφοροποίηση ως προς την κατάργηση ή την χαλάρωση του κυρίαρχου αντικομμουνιστικού θεσμικού πλαισίου.

Γ.Οικονομική και κοινωνική πολιτική

Όσον αφορά τον οικονομικό τομέα, τα κεντρώα κόμματα με βάση τόσο τις προγραμματικές τους διακηρύξεις όσο και την επιχειρηματολογία τους απέναντι σε διάφορες πρωτοβουλίες των κυβερνήσεων Παπάγου τάσσονταν- όπως άλλωστε και ο ΕΣ- υπέρ του συστήματος της «μικτής οικονομίας», κυρίαρχου μοντέλου στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης ή σύμφωνα με τον Πάνο Καζάκο, με άλλη ονομασία του «φιλελεύθερου εκλεκτικισμού», δηλαδή ενός συστήματος ελεύθερης οικονομίας της αγοράς σε συνδυασμό με κρίσιμες χειρουργικής υφής παρεμβάσεις του κράτους.⁷⁶⁵ Ειδικότερες διαστάσεις της οικονομικής πολιτικής τους συνίσταντο στην προβολή αφενός της ανάγκης ισχυρού κρατικού παρεμβατισμού στις τράπεζες και στις μεγάλες βιομηχανικές και εμπορικές επιχειρήσεις με τον ταυτόχρονο όμως σεβασμό της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και αφετέρου της εμπέδωσης της αρχής της κοινωνικής δικαιοσύνης ως προς τη κατανομή της αύξησης του εισοδήματος με γνώμονα την άνοδο του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Ειδικότερα, σύμφωνα με το πρόγραμμα του ΚΦ, *«εις την εποχήν μας η φιλελεύθερα οικονομία είναι κατευθυνόμενη φιλελεύθερα οικονομία. Ημπορεί να κινηθή μόνο εντός ενός γενικού σχεδίου το οποίον υπηρετεί το γενικότερον συμφέρον. Έως τώρα κατά την οικονομική επιστήμην και την πολιτικήν πράξιν υπάρχουν δύο προϋπολογισμοί, ο δημόσιος προϋπολογισμός και ο εξωτερικός προϋπολογισμός και δεν γίνεται λόγος δι' έναν τρίτον απείρως σημαντικότερον διά τον κοινωνικόν προϋπολογισμόν της απασχολήσεως»*.⁷⁶⁶ Παράλληλα, βασικές συνισταμένες του στον τομέα της οικονομικής πολιτικής αποτελούσαν η προώθηση της ανασυγκρότησης μέσω της γενικότερης αναδιοργάνωσης του τραπεζικού και πιστωτικού συστήματος για τη χρηματοδότηση παραγωγικών έργων και την προσέλκυση ξένων επενδύσεων.

Από την άλλη πλευρά, η ΦΔΕ στη προγραμματική της διακήρυξη, έθετε ως προτεραιότητα την αύξηση της παραγωγής μέσω της συνεργασίας μεταξύ κράτους και ιδιωτών με στόχο τόσο την αξιοποίηση των εσωτερικών πόρων όσο και την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων για την πραγματοποίηση παραγωγικών επενδύσεων.⁷⁶⁷

⁷⁶⁵ Καζάκος, *ό.π.*, σσ. 171-172.

⁷⁶⁶ Παπανδρέου, *Το πρόγραμμα...ό.π.*

⁷⁶⁷ ΙΑΜΜ, ΑΣΒ, *«Περίληψις Σχεδίου...ό.π.*

Πιο ριζοσπαστικό οικονομικό πρόγραμμα υιοθετούσαν η ΕΠΕΚ και το ΔΚΕΛ, κόμματα τα οποία αν και δέχονταν την ιδιωτική πρωτοβουλία, επεφύλασσαν κεντρικό ρόλο για το κράτος αλλά και για τους εργαζομένους. Ειδικότερα, το ΔΚΕΛ στη προγραμματική του διακήρυξη ανέφερε ότι στόχος του ήταν η μετάβαση σε μία οικονομία βασιζόμενη στις κοινωνικές ανάγκες, μέσω της εφαρμογής ενός ολοκληρωμένου σχεδίου παραγωγικής ανάπτυξης, εθνικοποίησης της πίστης, των βασικών βιομηχανιών και των επιχειρήσεων κοινής ωφελείας με την υπαγωγή τους στη διαχείριση του κοινωνικού συνόλου.⁷⁶⁸ Η ΕΠΕΚ, τέλος, τασσόταν υπέρ της ισχυρής κρατικής παρέμβασης, μέσω της εθνικοποίησης της τραπεζικής πίστης, των επιχειρήσεων κοινής ωφελείας και των μεγάλων βιομηχανιών, ενώ πρέσβευε και τη συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκησή τους.⁷⁶⁹

Όσον αφορά τις σημαντικότερες συνισταμένες της οικονομικής πολιτικής των κυβερνήσεων του ΕΣ, με ιθύνοντα νου τον Μαρκεζίνη,⁷⁷⁰ αυτές συνίσταντο στην προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας και της ανόδου του εθνικού εισοδήματος με την ταυτόχρονη διατήρηση της δημοσιονομικής και νομισματικής σταθερότητας.

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, στον τομέα της πιστωτικής πολιτικής, βασική πρωτοβουλία των κυβερνήσεων Παπάγου αποτέλεσε, τον Ιανουάριο του 1953, η απόφαση της συγχώνευσης μεταξύ της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος και της Τράπεζας Αθηνών, με κύριο στόχο τη χρηματοδότηση παραγωγικών επενδύσεων.⁷⁷¹

Από την πλευρά τους, το σύνολο των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων, άσκησαν έντονη κριτική. Ειδικότερα, στη συζήτηση σχετικής επερώτησης στη Βουλή,⁷⁷² τον Ιανουάριο του 1953, ο Παπαπολίτης της ΕΠΕΚ χαρακτήρισε τη συγχώνευση ως «*ύβριν και περιφρόνησιν προς το μεγαλύτερον Τραπεζιτικόν Ίδρυμα της χώρας και πραξικόπημα κλασσικής μορφής κλοπής ξένης περιουσίας*», καθώς και ωμή κυβερνητική παρέμβαση, με σκοπό την μονοπώληση του τομέα της πίστης, ενώ εξέφρασε και τις ανησυχίες του τόσο για την αποβολή του κοινωνικού χαρακτήρα της ΕΤΕ όσο και για τον κίνδυνο της απόλυσης χιλιάδων τραπεζικών υπαλλήλων.

⁷⁶⁸ ΔΗΚΙ, ΑΓΚ, «Προγραμματικάί αρχαί...ό.π.

⁷⁶⁹ ΙΑΜΜ, ΑΝΠ, «Διακήρυξις προγραμματικών...ό.π.

⁷⁷⁰ Καραγεώργος, ό.π., σσ. 95-96 και 111-113.

⁷⁷¹ Ριζάς, ό.π., σ. 252.

⁷⁷² ΕΠΣΒ, 19 και 20 Ιανουαρίου 1953, σσ. 32-55 και 56-79.

Εξίσου σφοδρή κριτική άσκησε και ο Παπανδρέου, παρά το ότι αποτελούσε μέλος της κυβερνητικής πλειοψηφίας. Τονίζοντας μεν την ανάγκη αναδιοργάνωσης του τραπεζικού τομέα, κατηγορώντας ωστόσο την κυβέρνηση Παπάγου ότι έλαβε την απόφαση της συγχώνευσης «αμελετήτως και προχειρώς», χαρακτηρίζοντας το ως «άστοχο και εσφαλμένο μέτρο», καθώς «ίδρυμα κοινωφελές μετατρεπόταν όχι μόνον σε ιδιωτική επιχείρηση, αλλά σε ιδιωτικό μονοπώλιο». Παράλληλα, τάχθηκε υπέρ της σύστασης εξεταστικής επιτροπής για τον έλεγχο των ατασθαλιών των προηγούμενων διοικήσεων, ενώ πρότεινε την ίδρυση δύο ξεχωριστών τραπεζιτικών ιδρυμάτων, εντός των οποίων θα συγχωνεύονταν μελλοντικά και οι μικρότερες τράπεζες.

Πέρα από τη συγχώνευση μεταξύ των δύο τραπεζών, έτερη σημαντική πρωτοβουλία της κυβέρνησης Παπάγου, στον τομέα της πιστωτικής πολιτικής, αποτέλεσε η ίδρυση του Οργανισμού Χρηματοδοτήσεως Οικονομικής Αναπτύξεως με συμβαλλόμενα μέλη το ελληνικό δημόσιο, την Τράπεζα της Ελλάδος και την αμερικανική οικονομική αποστολή με κύριο στόχο τον εξορθολογισμό της κατανομής των διαθέσιμων πιστώσεων και τη διοχέτευσή τους προς την κατεύθυνση της προώθησης παραγωγικών επενδύσεων, κυρίως στον τομέα της βιομηχανίας.⁷⁷³

Από την άλλη πλευρά, στη σχετική συζήτηση στη Βουλή,⁷⁷⁴ τον Αύγουστο του 1954, το σύνολο των κεντρώων κομμάτων χαρακτήρισε τη σύσταση του ΟΧΟΑ ως θετικό μέτρο. Ειδικότερα, ο Μητσοτάκης εκ του ΚΦ ανέφερε ότι με την ίδρυση του ΟΧΟΑ βελτιωνόταν η κατάσταση στον χώρο της μεσοπροθέσμου πίστης, αν και άφησε αιχμές για την ανάληψη αυστηρών δεσμεύσεων εκ μέρους της ελληνικής πλευράς, ενώ τάχθηκε υπέρ της ίδρυσης κρατικής Βιομηχανικής Τράπεζας. Αντίστοιχα θετική στάση τήρησε και ο Ζορμπάς εκ μέρους της ΕΠΕΚ, ο οποίος ζήτησε την αποσαφήνιση της κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ του αμερικανικού και του ελληνικού δημοσίου αναφορικά με τις πιστοδοτήσεις.

Όσον αφορά τον τομέα της νομισματικής πολιτικής, κεντρικές συνισταμένες των κυβερνήσεων Παπάγου αναδείχθηκαν η διατήρηση της νομισματικής σταθερότητας με την ταυτόχρονη διοχέτευση των όποιων πόρων προς την κατεύθυνση της χρηματοδότησης παραγωγικών έργων, ενώ θα πρέπει να επισημανθεί

⁷⁷³ Μιχ. Ψαλιδόπουλος, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος 1928-2008*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2014, σ. 211.

⁷⁷⁴ *ΕΠΣΒ*, 5 Αυγούστου 1954, σσ. 505-533.

ότι εξίσου σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν τόσο η Τράπεζα της Ελλάδος, υπό τη διοίκηση, από το 1955, του Ξενοφώντα Ζολώτα, όσο και η Νομισματική Επιτροπή.⁷⁷⁵

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, κορυφαία πρωτοβουλία των κυβερνήσεων του ΕΣ αποτέλεσε η απόφαση, στις 9 Απριλίου του 1953, της υποτίμησης της δραχμής κατά 100% σε σχέση με το αμερικανικό δολάριο από 15.000 δρχ. σε 30.000 δρχ.⁷⁷⁶

Η εξαγγελία της υποτίμησης της δραχμής προκάλεσε τις ισχυρές αντιδράσεις της κεντρικής αντιπολίτευσης. Ειδικότερα, στη συζήτηση σχετικής επερώτησης στη Βουλή,⁷⁷⁷ τον Μάιο του 1953, ο Μητσοτάκης εκ του ΚΦ κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι *«δεν έχει κατευθυντήριο γραμμή και οι ενέργειες της είναι αλλοπρόσαλλοι»*, καθώς προ της υποτίμησης άφησε να κατέλθει σε σημαντικό ποσοστό η τιμή της χρυσής λίρας, εκποίησε μεγάλη ποσότητα κρατικών εφοδίων, τα οποία θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί για τον έλεγχο των τιμών, ενώ αύξησε τις πιστώσεις προς συγκεκριμένους κλάδους. Επίσης, ανέφερε ότι σύντομα η κυβέρνηση θα βρισκόταν αντιμέτωπη με την υπέρμετρη άνοδο των τιμών, εκφράζοντας την αντίθεσή του στην εισαγωγή συστήματος πλήρους απελευθέρωσης των εισαγωγών, ενώ αμφισβήτησε και τα οφέλη της υποτίμησης ως προς τις εξαγωγές των αγροτικών προϊόντων.

Από την πλευρά του, ο Παπανδρέου, ως συναρχηγός πλέον του ΚΦ, χαρακτήρισε την κυβερνητική πολιτική ως *«ασυνάρτητο και αλλοπρόσαλλο»*, εκφράζοντας τη διαφωνία του για το ύψος, τον χρόνο και τον τρόπο της υποτίμησης, την κατάργηση του δελτίου τιμών, τη ρευστοποίηση των κρατικών εφοδίων, καθώς και την αύξηση των πιστώσεων προς συγκεκριμένους κλάδους, καταλήγοντας ότι θα αποβεί *«ολέθρια»* και *«δια την εθνικήν οικονομίαν και διά τας μοχθούντας τάξεις του λαού»*, ανασκευάζοντας τα κυβερνητικά επιχειρήματα περί ευεργετικών επιπτώσεων στην αύξηση των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων και της βιομηχανικής παραγωγής.

Ο Παπαπολίτης, εκ μέρους της ΕΠΕΚ, κατέκρινε την επιλογή της υποτίμησης, εστιάζοντας στις αρνητικές της επιπτώσεις τόσο για το σύνολο των κλάδων της ελληνικής οικονομίας, όσο και για τις λαϊκές τάξεις, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι *«έπληξε τας τάξεις τας οικονομικώς ασθενείς, ηυνόησε την οικονομικήν ολιγαρχίαν,*

⁷⁷⁵ Ψαλιδόπουλος, *ό.π.*, σ. 213.

⁷⁷⁶ Μαρκεζίνης, *ό.π.*, σσ. 11-13.

⁷⁷⁷ *ΕΠΣΒ*, 18 και 19 Μαΐου 1953, σσ. 768-789 και 789-813.

κατέστρεψε την πίστην, κατέστρεψε το πνεύμα της αποταμιεύσεως, ανέτρεψεν ένα καθεστώς σχετικής σταθερότητος τιμών και σταθερότητος μισθών και ημερομισθίων».

Συνεπώς, οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων ουσιαστικά δεν αμφισβήτησαν την ανάγκη της υποτίμησης, η οποία θεωρήθηκε ως συνέχεια της γενικότερης οικονομικής πολιτικής των κυβερνήσεων του Κέντρου και ιδίως του Καρτάλη,⁷⁷⁸ αλλά εστίασαν την κριτική τους στο καθορισθέν ύψος της, στην εύνοια συγκεκριμένων ισχυρών οικονομικών κλάδων και στη μη λήψη των απαραίτητων συνοδευτικών μέτρων, ώστε να αποφευχθεί η υπέρμετρη άνοδος του πληθωρισμού και οι συνακόλουθες αρνητικές συνέπειες για ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Πράγματι, η υποτίμηση της δραχμής αποδείχθηκε επιτυχημένο μέτρο, καθώς αποτέλεσε τη βάση για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας για την επόμενη εικοσαετία. Ωστόσο, η επιχειρηματολογία των κεντρικών κομμάτων για τη δημιουργία πληθωριστικών πιέσεων επιβεβαιώθηκε, καθώς από τον Απρίλιο του 1953 μέχρι και το τέλος του 1955, η αύξηση του τιμαρίθμου ήταν σημαντική, ενώ υψηλό αναδείχθηκε και το «κόστος προσαρμογής», με κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα τη στασιμότητα της παραγωγής και τον περιορισμό των εισοδημάτων.⁷⁷⁹

Όσον αφορά τον τομέα της δημοσιονομικής πολιτικής, βασικές επιλογές των κυβερνήσεων Παπάγου αναδείχθηκαν η ισοσκελίση του κρατικού προϋπολογισμού και η διατήρηση της δημοσιονομικής σταθερότητας με απώτερο στόχο την προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου. Ωστόσο, ανασταλτικοί παράγοντες αποτέλεσαν η διατήρηση των υψηλών αμυντικών δαπανών σε συνδυασμό με τη διαρκώς μειούμενη αμερικανική οικονομική βοήθεια.⁷⁸⁰

Από την άλλη πλευρά, κύριο επιχείρημα της ρητορικής των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων αναδείχθηκε η ανάγκη αφενός της μείωσης των υπέρογκων αμυντικών δαπανών και αφετέρου της υιοθέτησης μέτρων υπέρ της στήριξης των χαμηλότερων εισοδηματικά κοινωνικών στρωμάτων, με την ταυτόχρονη μεγαλύτερη φορολογική επιβάρυνση των εκπροσώπων της «οικονομικής ολιγαρχίας».

Ειδικότερα, ο Βενιζέλος, σε ομιλία του στη Βουλή, τον Μάρτιο του 1953,⁷⁸¹ εξέφρασε την έντονη αντίθεσή του αναφορικά με την απόφαση της επιβολής

⁷⁷⁸ Ψαλιδόπουλος, *«Στις απαρχές της νομισματικής μεταρρύθμισης...ό.π.»*, σσ. 119-130.

⁷⁷⁹ Σταθάκης, *«Η οικονομική πολιτική των ΗΠΑ...ό.π.»*, σσ. 41-56.

⁷⁸⁰ Ψαλιδόπουλος, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδας...ό.π.»*, σσ. 220-222.

έκτακτης εισφοράς, κατηγορώντας την κυβέρνηση του ΕΣ για έλλειψη φορολογικής δικαιοσύνης απέναντι στους οικονομικά ασθενέστερους, τασσόμενος υπέρ της εξεύρεσης των απαραίτητων πόρων μέσω της δραστηκής μείωσης των αμυντικών δαπανών, επιλογή με την οποία αν και είχε συμφωνήσει το 1950 και ο Παπάγος ως αρχιστράτηγος, πλέον ως πρωθυπουργός την αρνούταν. Επίσης, ο Αλλαμανής της ΕΠΕΚ, στην ομιλία του, υπερασπίστηκε την περίοδο της κεντρίας διακυβέρνησης, οπότε και παρά την ύπαρξη ιδιαίτερα δυσμενών συνθηκών επιτεύχθηκε η σταθεροποίηση της οικονομίας και η ισοσκελίση του κρατικού προϋπολογισμού, κατηγορώντας την κυβέρνηση Παπάγου ότι με την πολιτική της έπληττε τις λαϊκές τάξεις, αφήνοντας αλώβητους τους οικονομικά ισχυρούς. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί και η γενικότερη δραστηριότητα του Καρτάλη, ο οποίος μέσω άρθρων του στον Τύπο, εξαπέλυε δριμεία κριτική προς τις κυβερνήσεις Παπάγου ως προς την προσήλωσή τους στη διατήρηση των υψηλών αμυντικών δαπανών εις βάρος της ανασυγκρότησης της χώρας και της ελάφρυνσης των λαϊκών στρωμάτων.⁷⁸²

Αντίθετα, ο Παπανδρέου, διαφώνησε ανοιχτά με τις ανωτέρω απόψεις, υπογραμμίζοντας ότι *«μονομερής αποστράτευσις υπό τας σημερινάς συνθήκας σημαίνει κατ' ουσίαν έξοδον της Ελλάδος από την συμμαχίαν»*, αντιπροτείνοντας την υιοθέτηση σταθερής επιχειρηματολογίας εκ μέρους της ελληνικής πλευράς υπέρ της ανάγκης αύξησης της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας. Ωστόσο, συμφωνούσε με την κριτική των κεντρικών κομμάτων ως προς την επιβολή της έκτακτης εισφοράς και την υψηλή φορολογική επιβάρυνση των λαϊκών στρωμάτων, καθώς και με τη μη χάραξη ενός ολοκληρωμένου κυβερνητικού οικονομικού προγράμματος.⁷⁸³

Όσον αφορά την αναπτυξιακή πολιτική των κυβερνήσεων Παπάγου, βασική συνισταμένη τους αποτέλεσε ο στόχος της προσέλκυσης εγχώριων και ξένων παραγωγικών επενδύσεων με σκοπό την προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας.⁷⁸⁴ Υπό το παραπάνω πλαίσιο, κορυφαία πρωτοβουλία αποτέλεσε η ψήφιση του νόμου περί προσέλκυσης ξένων επενδύσεων και προστασίας ξένων κεφαλαίων, τον Οκτώβριο του 1953, με τη θέσπιση σειράς ευνοϊκών κινήτρων.⁷⁸⁵

⁷⁸¹ *ΕΠΣΒ*, 19 Μαρτίου 1953, σσ. 592-618.

⁷⁸² *Ελευθερία*, 3 Ιουλίου 1953 και 13 Φεβρουαρίου 1954.

⁷⁸³ *ΕΠΣΒ*, 19 Μαρτίου 1953, σσ. 592-618.

⁷⁸⁴ Καζάκος, *ό.π.*, σσ. 172-173.

⁷⁸⁵ Καραγιάννη-Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 95-114.

Στη σχετική συζήτηση στη Βουλή,⁷⁸⁶ τον Οκτώβριο του 1953, ο Παπανδρέου, στην ομιλία του, τόνισε την ανάγκη εξεύρεσης ξένων κεφαλαίων λόγω της περικοπής της αμερικανικής βοήθειας, τασσόμενος όμως υπέρ της έναρξης διαπραγματεύσεων για τη χορήγηση δανείου από τη Διεθνή Τράπεζα. Ταυτόχρονα, όμως άσκησε έντονη κριτική αφενός στο νομοσχέδιο, χαρακτηρίζοντας ως «υπέρμετρη» την παρεχόμενη προστασία, τονίζοντας την ανάγκη προσέλκυσης επιχειρήσεων, οι οποίες «είτε εισάγουν είτε εξοικονομούν συνάλλαγμα για την χώρα, τοποθετούνται σε παραγωγικές επενδύσεις και αποβλέπουν στην ανάπτυξη της εθνικής παραγωγής», και αφετέρου στη πρόβλεψη διάταξης για τη μη κύρωση των συμβάσεων από τη Βουλή, αλλά από τον Υπ. Συντονισμού, την οποία χαρακτήρισε ως «απαράδεκτη», καταλήγοντας ότι εφόσον η κυβέρνηση επέμενε τότε ανέκυπτε «μέγα ηθικό θέμα».

Από την άλλη πλευρά, ο Μπακλατζής, εκ μέρους της ΕΠΕΚ, στην ομιλία του τόνισε ότι ήταν αναγκαία η εξεύρεση ξένων κεφαλαίων, θέτοντας όμως 4 προϋποθέσεις: την κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας, την προστασία του δυναμισμού του ελληνικού λαού, τη προφύλαξη από την αρπαγή του ελληνικού πλούτου και την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, τα οποία «θα είναι πράγματι παραγωγικά και θα βοηθήσουν αμέσως στην ανόρθωση της οικονομίας», οι οποίες όμως δεν εξασφαλιζόνταν από το συγκεκριμένο νομοσχέδιο, διότι με τις διατάξεις του παρείχτο «*προνομιούχος μεταχείρισις και απεριόριστος ασυδοσία*», ενώ τέλος άσκησε κριτική και για την εκχώρηση υπεραρμοδιοτήτων στον Υπ. Συντονισμού.

Ο Αλλαμανής εκ μέρους του ΔΚΕΛ, στην ομιλία του, ανέφερε ότι πλείστες διατάξεις του νομοσχεδίου περιείχαν *«αυθαιρέτους και επικινδύνους ερμηνείας»*, ασκώντας κριτική για την εκχώρηση υπεραρμοδιοτήτων στον Υπ. Συντονισμού, χαρακτηρίζοντας τα θεσπιζόμενα προνόμια ως *«απαράδεκτα διότι δεν αντέχει η ελληνική οικονομία υπό τας σημερινάς συνθήκας εις τόσον αφθόνους παροχάς προς τους ξένους κεφαλαιούχους»*, χωρίς τη λήψη επαρκών εγγυήσεων αναφορικά με την προσέλκυση *«του σοβαρού ξένου κεφαλαίου και ουχί του τυχοδιωκτικού»*.

Πέρα από τη θέσπιση ειδικών κινήτρων, τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι κυβερνήσεις Παπάγου προσανατολίστηκαν προς τη διενέργεια διμερών επαφών για την εξεύρεση είτε χρηματοδότησης παραγωγικών έργων είτε νέων αγορών για την απορρόφηση των ελληνικών αγροτικών προϊόντων. Στο πλαίσιο αυτό, εντάσσονταν

⁷⁸⁶ *ΕΠΣΒ*, 16 και 20 Οκτωβρίου 1953, σσ. 1238-1299 και 1299-1348.

τα ταξίδια του Μαρκεζίνη σε ΗΠΑ και Καναδά, το «ευρωπαϊκό άνοιγμα» σε Αγγλία, Γαλλία, Δυτική Γερμανία και Ιταλία,⁷⁸⁷ καθώς και η σύναψη εμπορικών συμφωνιών με χώρες του ανατολικού συνασπισμού για την απορρόφηση αγροτικών προϊόντων.⁷⁸⁸

Από την πλευρά τους, οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων εστίασαν την κριτική τους στη διατήρηση των υψηλών αμυντικών δαπανών παρά το κλίμα ύφεσης στις σχέσεις μεταξύ των δύο ψυχροπολεμικών συνασπισμών, καθώς και στην αποτυχία αποφυγής μείωσης της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας,⁷⁸⁹ ενώ στηλίτευσαν την αδυναμία προσέλκυσης σημαντικών επενδυτικών κεφαλαίων, μέσω των επαφών με τις ξένες κυβερνήσεις, λόγω της καλλιέργειας εκ μέρους του ΕΣ της «λανθασμένης εικόνας περί επίτευξης της οικονομικής αυτοδυναμίας της χώρας».⁷⁹⁰

Όσον αφορά στους τομείς της εισοδηματικής και κοινωνικής πολιτικής, τα κεντρώα κόμματα με βάση τόσο τις προγραμματικές τους διακηρύξεις όσο και τις γενικότερες δημόσιες παρεμβάσεις τους απέναντι στις διάφορες πρωτοβουλίες των κυβερνήσεων του ΕΣ, έθεταν ως κύριο στόχο τους την προστασία των ασθενέστερων σε αντιδιαστολή με τις κυβερνητικές πολιτικές, που σύμφωνα με τη ρητορική τους, εξυπηρετούσαν τα «συμφέροντα της οικονομικής ολιγαρχίας», ενώ προπαγάνδιζαν υπέρ της ανόδου του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, ταυτόχρονα με την άνοδο του εθνικού εισοδήματος, με κύριο γνώμονα τους την εμπέδωση της αρχής της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Ειδικότερα, το ΔΚΕΛ έθετε ως βασικές προτεραιότητες του την προστασία των εργαζόμενων, των μικρομεσαίων αγροτών και της επαγγελματοβιοτεχνικής τάξης με την εξασφάλιση ικανοποιητικών μισθών, ημερομισθίων και τιμών διάθεσης, καθώς και την επέκταση της πλήρους απασχόλησης και πρόνοιας στο σύνολο του ελληνικού λαού. Επίσης, τόνιζε τις αρχές του ελεύθερου συνδικαλιστικού και συνεταιριστικού κινήματος και την κάθαρσή τους από τα «αστυνομικά μέτρα».⁷⁹¹

Η ΕΠΕΚ τασσόταν υπέρ της προστασίας των εργαζόμενων τάξεων και των αγροτών και της ανύψωσης του βιοτικού τους επιπέδου, ενώ πρέσβευε την ανάγκη

⁷⁸⁷ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 92-95.

⁷⁸⁸ Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και ανατολικές χώρες 1950-1967: οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, Τόμ. Α-Β, Οδυσσεύς, Αθήνα 1991, σσ. 77-91.

⁷⁸⁹ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 240-247.

⁷⁹⁰ *ΕΠΣΒ*, 26 και 30 Νοεμβρίου 1953, σσ. 62-84 και 98-117.

⁷⁹¹ *ΔΗΚΙ*, ΑΓΚ, «Προγραμματικά αρχαί...*ό.π.*

επέκτασης του θεσμού των κοινωνικών ασφαλίσεων και της πρόνοιας, καθώς και της πλήρους αποκατάστασης των συνδικαλιστικών ελευθεριών μέσω της αποκάθαρσής τους από το «καθεστώς βίας, τρομοκρατίας και νοθείας».⁷⁹²

Η ΦΔΕ πρέσβευε την ανύψωση των μισθών και των ημερομισθίων των εργαζομένων τάξεων, ενώ όσον αφορά τους αγρότες, τασσόταν υπέρ της επέκτασης των κοινωνικών ασφαλίσεων και της πρόνοιας στην ύπαιθρο, της ολοκλήρωσης των απαλλοτριώσεων για την αποκατάσταση των ακτημόνων αγροτών, καθώς και της αύξησης των πιστοδοτήσεων. Τέλος, επαγγελοτάταν την πλήρη αποκατάσταση των συνδικαλιστικών ελευθεριών και την απαγόρευση οποιασδήποτε κρατικής ανάμειξης στα εργατικά συνδικάτα και στους αγροτικούς συνεταιρισμούς.⁷⁹³

Το ΚΦ έθετε ως βασικές αρχές την προάσπιση των συμφερόντων των αγροτών και των εργαζομένων τάξεων. Όσον αφορά τους αγρότες, επαγγελοτάταν την ολοκλήρωση της απαλλοτρίωσης, την παροχή πιστώσεων από την ΑΤΕ, την καθιέρωση τιμών συγκεντρώσεως αγροτικών προϊόντων με βάση τον τιμάριθμο, καθώς και την εξυγίανση των αγροτικών συνεταιρισμών. Αναφορικά με τους μισθωτούς και τους εργάτες, επαγγελοτάταν την εξασφάλιση κατώτατου ορίου μισθών και ημερομισθίων, την καθιέρωση του θεσμού των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, καθώς και την εγκαθίδρυση συνθηκών ελεύθερης λειτουργίας του συνδικαλισμού.⁷⁹⁴

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί η ίδρυση «αυτόνομης» συνδικαλιστικής οργάνωσης, του Δημοκρατικού Συνδικαλιστικού Κινήματος, τον Μάιο του 1955, με τη συνεργασία κεντρώων και αριστερών συνδικαλιστών, με επικεφαλής τον Δημήτρη Στρατή του ΔΚΕΛ.⁷⁹⁵

Όσον αφορά τις κυβερνήσεις Παπάγου, στον τομέα της εισοδηματικής πολιτικής, στόχευαν στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών ομάδων σε συνάρτηση όμως με την επίτευξη ισοσκελισμένου κρατικού προϋπολογισμού και τη διατήρηση της δημοσιονομικής σταθερότητας. Ειδικότερα, ως προς τους αγρότες, βασικές συνισταμένες τους αποτέλεσαν η άνοδος των τιμών ασφαλείας και συγκέντρωσης των βασικών αγροτικών προϊόντων, η εξεύρεση νέων

⁷⁹² ΙΑΜΜ, ΑΝΠ, «Διακήρυξεις προγραμματικών...ό.π.

⁷⁹³ ΙΑΜΜ, ΑΣΒ, «Περίληψις Σχεδίου...ό.π., *Ελευθερία*, 5 Ιουνίου 1955.

⁷⁹⁴ Παπανδρέου, *Το πρόγραμμα...ό.π.*

⁷⁹⁵ Αναλυτικότερα για το Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα, βλ. Τρίκκας, *ό.π.*, σσ. 257-262.

αγορών διάθεσής τους, καθώς και η αύξηση των πιστοδοτήσεων μέσω της ΑΤΕ, ενώ κατά τη συγκεκριμένη περίοδο έλαβε χώρα και πληθώρα εγγειοβελτιωτικών έργων.⁷⁹⁶

Από την άλλη πλευρά, οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων έθεταν ως βασική τους προτεραιότητα την προστασία των συμφερόντων των αγροτών, λόγω τόσο της μεταξύ τους ιστορικής «προνομιακής σχέσης» όσο και της μεγάλης εκλογικής του σημασίας,⁷⁹⁷ ασκώντας κριτική στις κυβερνήσεις του ΕΣ για την πτώση του βιοτικού τους επιπέδου, λόγω των συνεπειών της υποτίμησης, ενώ απέδιδαν την όποια αύξηση της παραγωγής σε εξωτερικούς παράγοντες, όπως οι καλές καιρικές συνθήκες και η αύξηση της διεθνούς ζήτησης. Επίσης, στηλίτευαν τις κυβερνήσεις Παπάγου για τις χαμηλές τιμές ασφαλείας και συγκέντρωσης των βασικών αγροτικών προϊόντων, καθώς και για το μικρό ύψος των πιστοδοτήσεων.⁷⁹⁸

Όσον αφορά τους υπαλλήλους και τα εργατικά στρώματα, τέλος, κύριες στοχεύσεις των κυβερνήσεων του ΕΣ αποτέλεσαν η αύξηση των εισοδημάτων και η μείωση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης με κύριους γνώμονες την προώθηση της ανασυγκρότησης και τη διατήρηση της δημοσιονομικής σταθερότητας.⁷⁹⁹

Από την άλλη πλευρά, η ρητορική των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων επικεντρωνόταν ιδίως στις συνέπειες της υποτίμησης της δραχμής για το βιοτικό τους επίπεδο, χαρακτηρίζοντας τις όποιες αυξήσεις των μισθών και των ημερομισθίων, καθώς και των τιμών διάθεσης των αγροτικών προϊόντων από τις κυβερνήσεις του ΕΣ ως «ανεπαρκείς», εξαιτίας της μεγαλύτερης ανόδου του τιμαρίθμου.

Ειδικότερα, στην ομιλία του στη Βουλή, επ' αφορμή της συμπλήρωσης ενός έτους διακυβέρνησης από τον ΕΣ, τον Νοέμβριο του 1953, ο Βενιζέλος κατηγόρησε τις κυβερνήσεις Παπάγου για τη γενικότερη αντιλαϊκή οικονομική πολιτική τους, η οποία έχει οδηγήσει στην επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου του λαού. Επίσης, αμφότεροι οι Παπανδρέου και Αλλαμανής, στις ομιλίες τους, εστίασαν με τη σειρά τους στις δυσμενείς κοινωνικές συνέπειες της υποτίμησης, με τον συναρχηγό του ΚΦ να κάνει λόγο για «ικανοποίηση της οικονομικής ολιγαρχίας και σφαγιασμό των λαϊκών τάξεων».⁸⁰⁰ Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι και ο Καρτάλης, μέσω

⁷⁹⁶ Σταθάκης, *ό.π.*, σσ. 41-56.

⁷⁹⁷ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 169-170.

⁷⁹⁸ *ΕΠΣΒ*, 26 και 30 Νοεμβρίου 1953, σσ. 62-84 και 98-117.

⁷⁹⁹ Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 254-255.

άρθρων του στο Τύπο, άσκησε έντονη κριτική εναντίον των κυβερνήσεων του ΕΣ, ως προς τις δυσμενείς επιπτώσεις της υποτίμησης για ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.⁸⁰¹

Όσον αφορά, τέλος, την εργατική πολιτική των κυβερνήσεων Παπάγου, τον Ιούλιο του 1953, σημαντική πρωτοβουλία αποτέλεσε η κατάργηση του Ν. 2222/1952 και η εισαγωγή διάταξης προς την κατεύθυνση της απελευθέρωσης των ομαδικών απολύσεων, τις οποίες θα μπορούσε εκ των υστέρων να εγκρίνει το Υπ. Εργασίας.⁸⁰²

Η κατάργηση του ανωτέρω νόμου των κυβερνήσεων του Κέντρου προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις των κομματικών εκπροσώπων του. Ειδικότερα, στη σχετική συζήτηση στη Βουλή,⁸⁰³ ο Κοθρής του ΚΦ υπερασπίστηκε τον Ν. 2222/1952, χαρακτηρίζοντας το κυβερνητικό νομοσχέδιο ως «φασιστικής προελεύσεως... καθώς αντιγράφει διατάξεις του Χίτλερ και του Μεταζά», εξαιτίας της κατάργησης της προστασίας των εργαζομένων και της δυνατότητας ανεξέλεγκτων απολύσεων και μάλιστα για πολιτικούς λόγους. Επίσης, ο Αλλαμανής του ΔΚΕΛ, άσκησε με τη σειρά του κριτική για την κατάργηση του ανωτέρω νόμου των κεντρικών κυβερνήσεων, χαρακτηρίζοντας το εν λόγω νομοσχέδιο ως «αντεργατικό και αντιδημοκρατικό», υποστηρίζοντας ότι σε κανένα κράτος «δεν εθεσπίσθη τοιούτον μέτρον να εξαρτάται η απασχόλησις του εργάτου από τα πολιτικά του φρονήματα».

Εξίσου σημαντική πρωτοβουλία, τέλος, των κυβερνήσεων Παπάγου αποτέλεσε η επαναφορά του θεσμού των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, τον Φεβρουάριο του 1954, απόφαση με την οποία συμφώνησε και η ΓΣΕΕ.⁸⁰⁴

Υπό το παραπάνω πρίσμα, το σύνολο των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων εξέφρασε την έντονη αντίθεσή του. Ειδικότερα, το ΚΦ μέσω ανακοίνωσής του κατέκρινε την κυβέρνηση του ΕΣ για την επαναφορά τους, καθώς δεν επρόκειτο να οδηγήσει σε βελτίωση της ζωής των εργαζομένων, εφόσον δεν συνοδεύτηκε και από την καθιέρωση κατώτατου ορίου μισθών και ημερομισθίων, ενώ κατηγόρησε και την ηγεσία της ΓΣΕΕ για «αχαρακτήριστος δουλοφροσύνη... διακωμωδούσα τοιουτοτρόπως διά της στάσεως της την ευγενή έννοιαν του ελεύθερου δημοκρατικού συνδικαλισμού, μεταβαλλομένη εις αποφασιστικόν στρατολόγον του κομμουνισμού».

⁸⁰⁰ *ΕΠΣΒ*, 26 και 30 Νοεμβρίου 1953, σσ. 62-84 και 98-117.

⁸⁰¹ *Ελευθερία*, 3 Ιουλίου 1953 και 13 Φεβρουαρίου 1954.

⁸⁰² Καραγεώργος, *ό.π.*, σσ. 148-149.

⁸⁰³ *ΕΠΣΒ*, 24 Ιουλίου 1953, σσ. 463-529.

⁸⁰⁴ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 163-165.

Η ΕΠΕΚ, επίσης, την χαρακτήρισε ως μία ακόμη απόδειξη των *«φασιστικών μεθόδων τας οποίας απομυμείται η κυβέρνηση και ως μίαν ακόμη εκδήλωσιν της αντιλαϊκής της πολιτικής»*, εφόσον *«ως εκπρόσωποι και προασπιστές των συμφερόντων των εργαζομένων»* εμφανίζονταν οι *«εργατοκάπηλοι και οι εγκαθεται της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας»*.⁸⁰⁵ Το ΔΚΕΛ, τέλος, το χαρακτήρισε ως *«πλάνη»*, διότι για την απόδοσή του υπέρ των εργαζομένων προϋπέθετε αφενός ελεύθερη συνδικαλιστική οργάνωση, που δεν ίσχυε, καθώς και *«η ατελέστατη υπάρχουσα είναι απλούν εξάρτημα της κυβερνήσεως με ισχυροτάτην αστυνομικήν διάβρωσιν»* και αφετέρου ομαλές συνθήκες στην αγορά εργασίας, καθώς *«η άναρχη κατάσταση θα απέβαινε εις βάρος των εργατικών αξιώσεων και εις όφελος των εργοδοτών»*.

Συνεπώς, στον κοινωνικοοικονομικό τομέα, οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων τάχθηκαν υπέρ του ισχυρού κρατικού παρεμβατισμού μέσω της υιοθέτησης επεκτατικής δημοσιονομικής και εισοδηματικής πολιτικής με βασικές συνισταμένες την προώθηση της ανασυγκρότησης, τη μείωση των υψηλών αμυντικών δαπανών, την μεγαλύτερη φορολογική επιβάρυνση των υψηλότερων οικονομικά εισοδημάτων, καθώς και την ελάφρυνση των δυσμενών κοινωνικών συνεπειών της υποτίμησης με κύριο γνώμονα τη δικαιότερη κατανομή της αύξησης του εθνικού εισοδήματος. Ωστόσο, και σ' αυτήν την περίπτωση επιβαρυντικοί παράγοντες για τη γενικότερη αξιοπιστία του κεντρικού χώρου αποτέλεσαν τα πεπραγμένα της διακυβέρνησής του με την ανεπαρκή προώθηση της ανασυγκρότησης και την υιοθέτηση αυστηρής σταθεροποιητικής πολιτικής.

⁸⁰⁵ *Ελευθερία*, 17-18 Φεβρουαρίου 1954.

Αντί επιλόγου (2)

Μέσα από την ανάλυση των βασικότερων πολιτικών στρατηγικών και πρακτικών των κεντρικών κομμάτων κατά τη χρονική περίοδο διακυβέρνησης του ΕΣ επί Παπάγου (1952-1955) θα μπορούσαν να εξαχθούν ορισμένες χρήσιμες συμπερασματικές παρατηρήσεις. Σ' ένα πρώτο επίπεδο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι διάφοροι κεντρώοι κομματικοί σχηματισμοί συνέχισαν να μαστίζονται από τα ίδια ενδημικά φαινόμενα που είχαν ταλαιπωρήσει τον συγκεκριμένο πολιτικό χώρο και κατά την περίοδο της κυβερνητικής τους θητείας. Δηλαδή, την έντονη πολυδιάσπαση, την απουσία ισχυρής και αδιαμφισβήτητης ηγεσίας, την ύπαρξη προσωπικών ανταγωνισμών, καθώς και την απουσία κοινής παραταξιακής ταυτότητας.

Όσον αφορά το ζήτημα της ηγεσίας, σε αντιδιαστολή με την παράταξη της Δεξιάς και τη στιβαρή ηγεσία του Παπάγου, αντίθετα στον κεντρώο πολιτικό χώρο δεν υπήρξε μία αντίστοιχη ισχυρή προσωπικότητα. Ειδικότερα, ο Βενιζέλος δεν παρείχε σε καμία περίπτωση τα απαραίτητα εχέγγυα μιας ηγεσίας, η οποία θα έδινε μακροπρόθεσμη προοπτική, καθώς ήταν ο κύριος πρωταγωνιστής βασικών διασπάσεων, με προεξάρχουσα του ίδιου του ιστορικού ΚΦ με την ίδρυση της ΦΔΕ, τον Απρίλιο του 1955, ενώ χαμηλός ήταν και ο βαθμός πειστικότητας του «κεντροαριστερού» εγχειρήματος του νέου του κόμματος, λόγω του συντηρητικού προσανατολισμού του. Συνεπώς, δεν μπορούσε ούτε να συσπειρώσει εκτεταμένα στρώματα προοδευτικών ψηφοφόρων ούτε και να εμπνεύσει ιδιαίτερα μεγάλο βαθμό πολιτικής αξιοπιστίας και σταθερότητας.

Ο Βενιζέλος, εάν μπορούσε να πείσει για την ειλικρίνεια του στις προοδευτικές προγραμματικές διακηρύξεις της ΦΔΕ και να οδηγήσει στη μετεξέλιξη της σε σύγχρονο κόμμα, εφόσον δεν είχαν λάβει χώρα και ορισμένα εξωγενή περιστατικά, όπως η επιτάχυνση των εξελίξεων λόγω του θανάτου του Παπάγου, θα είχε αναμφίβολα τις περισσότερες πιθανότητες να ηγηθεί μιας ενιαίας κεντρώας παράταξης, καθώς θα μπορούσε θεωρητικά να συναιρέσει τις δύο πτέρυγες του, λόγω του συνδυασμού του συντηρητικού προσανατολισμού του και της «κεντροαριστερής στροφής» του. Εξαιρετικά αμφίβολο θα ήταν και σ' αυτήν την υποθετική περίπτωση το κατά πόσο η ΦΔΕ θα μπορούσε να μετατραπεί σε πλειοψηφική δύναμη και να

διεκδικήσει με αξιώσεις την αμφισβήτηση της κυριαρχίας της ενοποιημένης και αναδομημένης μετά την άνοδο του Καραμανλή παράταξης της Δεξιάς.

Από την άλλη πλευρά, ο Παπανδρέου, παρά την «επαναφορά» του στον κεντρώο πολιτικό χώρο με τη συγχώνευση μεταξύ ΚΦ και ΔΣΚ, τον Μάρτιο του 1953, και την υιοθέτηση της πολιτικής στρατηγικής της συσπείρωσης εντός των κόλπων του κόμματος των πολιτικών δυνάμεων μεταξύ ΕΔΑ και ΕΡΕ και παρότι του αναγνωριζόταν ευρέως η ρητορική δεινότητα του και η «αρχηγική του στόφα»,⁸⁰⁶ εντούτοις συγκέντρωνε πληθώρα ανασταλτικών χαρακτηριστικών. Καταρχάς, ο έντονα συντηρητικός προσανατολισμός του και οι απόψεις του ιδίως σε ζητήματα αναφορικά με τη στάση απέναντι στην Αριστερά και στη χαλάρωση ή μη των μέτρων ασφαλείας, δεν τον καθιστούσαν ιδιαίτερα ελκτικό παράγοντα για σημαντική μερίδα προοδευτικών ψηφοφόρων. Επίσης, εξίσου σημαντικό ρόλο στην αποδυνάμωση της «ηγετικής υπόστασης» του Παπανδρέου διαδραμάτισαν την ίδια χρονική περίοδο τόσο η στάση του να μην δοθεί πολιτικός χαρακτήρας κατά τις δημοτικές εκλογές του 1954 και η απώλεια της πολιτικής ευκαιρίας να παρουσιαστεί ως επικεφαλής του αντισυναγερμικού μετώπου, όσο και οι διάφορες πρωτοβουλίες του Βενιζέλου που οδήγησαν στην αμφισβήτηση της ηγεσίας του εντός των κόλπων του ΚΦ.

Όσον αφορά την ΕΠΕΚ δεν υπήρχε η αδιαμφισβήτητη ηγετική προσωπικότητα, ιδίως μετά τον θάνατο του Πλαστήρα, η οποία θα μπορούσε να προσελκύσει ευρύτερες μάζες προοδευτικών ψηφοφόρων, σηματοδοτώντας την ουσιαστική πολιτική αποδυνάμωσή της, καθώς ο Παπαπολίτης δεν μπορούσε να συγκεντρώσει σε καμία περίπτωση τα ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα πολιτικής δημοφιλίας του αείμνηστου στρατηγού, ενώ δεχόταν και ισχυρή αμφισβήτηση εντός των κόλπων του ίδιου του κόμματός του. Για αυτόν τον λόγο και προσανατολίστηκε προς την κατεύθυνση της προώθησης «τρίτων» υποψηφιοτήτων όχι άμεσα συνδεδεμένων με κάποιον κομματικό σχηματισμό, αλλά με τον ευρύτερο βενιζελογενή χώρο, όπως ο Βεντήρης, με σαφή στόχευση τη διάσωση της κομματικής αυτοτέλειας.

Από την άλλη πλευρά, ο Καρτάλης με το ΔΚΕΛ, τέλος, παρουσίαζε αρκετές θετικές προοπτικές, αλλά και ορισμένα μειονεκτήματα. Αναμφισβήτητα, η επιλογή της στρατηγικής της συνεργασίας με την Αριστερά σε πλήρη αντιδιαστολή με την αρνητική στάση των υπολοίπων κεντρικών ηγετών, είχε ενισχύσει το πολιτικό του

⁸⁰⁶ Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, σ. 168.

βάρος, ως ηγετικής προσωπικότητας του αντισυναγερμικού μετώπου και ιδίως για τους προοδευτικούς ψηφοφόρους, μετά τον θάνατο του Πλαστήρα, αντιστρόφως ανάλογα σε σχέση με την εκλογική απήχηση του ίδιου του κόμματος του, του ΔΚΕΛ, όπως φάνηκε στις διάφορες εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου 1953-54.

Παράλληλα, συγκέντρωνε και τα πλεονεκτήματα ότι αποτελούσε αφενός μέλος της «νέας γενιάς» πολιτικών -αν και το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό του θα μπορούσε να είναι ταυτόχρονα και μειονέκτημα σύμφωνα με την άποψη ορισμένων μελετητών περί της ύπαρξης μιας ιδιότυπης «επετηρίδας» στο Κέντρο⁸⁰⁷-, σε σχέση με τους δύο άλλους βασικούς διεκδικητές της κεντρίας ηγεσίας, ενώ θεωρητικά θα μπορούσε λόγω της «αστικής» του προέλευσης να προσελκύσει και τμήμα των συντηρητικών ψηφοφόρων, αν και η φήμη του ως «συνοδοιπόρου» ήταν αρκετά διαδεδομένη. Συνεπώς, ο Καρτάλης θα μπορούσε σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο να συσπειρώσει τις δύο πτέρυγες του κεντρικού πολιτικού χώρου με συνεκτικό ιστό τις ιδεολογικές αρχές με βάση το άρθρο του στην *Ελευθερία*, τον Φεβρουάριο του 1954, και να αμφισβητήσει την κυριαρχία της Δεξιάς.

Όσον αφορά την απουσία κοινής παραταξιακής ταυτότητας μεταξύ των κεντρικών κομμάτων, σ' ένα πρώτο επίπεδο αποτυπώθηκε ξεκάθαρα αφενός στην έκδηλη αδυναμία τους ως προς τη συγκρότηση ενός κοινού μετώπου στις διάφορες αναπληρωματικές και επαναληπτικές εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου 1953-54, αλλά και στις δημοτικές εκλογές του 1954, και αφετέρου στις ετερόκλητες πολιτικές στρατηγικές που έλαβαν χώρα ιδίως ως προς την ενοποίησή τους.

Ειδικότερα, τόσο ο Παπανδρέου με άξονα είτε το ΚΦ είτε την ΦΔΠ όσο και ο Βενιζέλος με την ΦΔΕ στόχευαν στην ενοποίηση του συνόλου του χώρου μεταξύ ΕΣ και ΕΔΑ, υπό την ηγεσία τους με «μηχανιστικό τρόπο» όμως, χωρίς την πρόταξη ενός σύγχρονου ιδεολογικού προγράμματος, ανταποκρινόμενου στην εκπροσώπηση των αιτημάτων ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων. Από την άλλη πλευρά, η ΕΠΕΚ μετά τον θάνατο του Πλαστήρα και της εμφανούς πολιτικής της αποδυνάμωσης αγωνίστηκε κυρίως για τη διατήρηση της κομματικής της αυτοτέλειας, χωρίς να έχει ουσιαστικά οποιαδήποτε δυνατότητα να επηρεάσει τις όποιες πολιτικές εξελίξεις. Τέλος, το ΔΚΕΛ τασσόταν υπέρ της ενοποίησης των κεντρικών κομμάτων υπό ένα μίνιμουμ ιδεολογικό πρόγραμμα, με κύρια στόχευσή του, όμως, τη συγκρότηση ενός

⁸⁰⁷ Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός...ό.π.*, σ. 284, και Ριζάς, *ό.π.*, σ. 21.

διακριτού κεντροαριστερού πόλου, αντίστοιχου της ΕΠΕΚ του Πλαστήρα, σε ανοιχτή συνεργασία με την Αριστερά.

Η ανωτέρω συνέχιση της έντονης πολυδιάσπασης του κεντρώου χώρου κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και της μη εμφάνισής του ως ενιαίας πολιτικής παράταξης είχε ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις και αναφορικά με την άρθρωση ενός ρεαλιστικού και συνεκτικού αντιπολιτευτικού λόγου. Ειδικότερα, στον τομέα της οικονομικής πολιτικής παρά τη τήρηση κοινής καταγγελτικής στάσης απέναντι στις κεντρικές επιλογές των κυβερνήσεων του ΕΣ, εντούτοις δεν κατέστη δυνατή από την πλευρά των κεντρώων κομμάτων η διατύπωση μιας ρεαλιστικής και συνεκτικής αντιπρότασης, καθώς τα κύρια επιχειρήματα τους συνίσταντο στην ανάγκη υιοθέτησης επεκτατικής δημοσιονομικής και εισοδηματικής πολιτικής μέσω της μείωσης των υψηλών αμυντικών δαπανών και της φορολογικής επιβάρυνσης των οικονομικά ισχυρότερων. Επίσης, θα πρέπει να επισημανθούν και τα μειωμένα επίπεδα πολιτικής αξιοπιστίας τους, εξαιτίας της πρόσφατης κυβερνητικής τους θητείας και της εφαρμογής αυστηρής σταθεροποιητικής πολιτικής, καθώς και της αδυναμίας τους ως προς τη μείωση των υψηλών αμυντικών δαπανών.

Αντίστοιχα μειωμένα περιθώρια αποτελεσματικής αντιπολιτευτικής τακτικής εκ μέρους των κεντρώων κομμάτων σημειώθηκαν ως προς τις βασικές πτυχές της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής του ΕΣ, που επιπρόσθετα προκαλούσαν και ισχυρές ενδοπαραταξιακές ιδεολογικές διαφοροποιήσεις. Ειδικότερα, τα κόμματα του κεντροαριστερού πόλου, η ΕΠΕΚ και το ΔΚΕΛ τάσσονταν υπέρ του εκδημοκρατισμού και της περαιτέρω πολιτικής φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, ενώ ιδίως ο Καρτάλης προσανατολίστηκε ανοιχτά, όπως ήδη αναφέρθηκε, σε εκλογική συνεργασία με την Αριστερά. Αντίθετα, αμφοτέρωι οι Παπανδρέου και Βενιζέλος, διαπνέονταν από ένα περισσότερο συντηρητικό πνεύμα και τάσσονταν εναντίον τόσο της υιοθέτησης γενικευμένων μέτρων ειρήνευσης όσο και στην προοπτική εκλογικής συνεργασίας με την ΕΔΑ. Σαφής παρέκκλιση της παραπάνω στάσης, παρατηρήθηκε στην περίπτωση του Βενιζέλου κατά την περίοδο 1955-56, με την υποστήριξη της νομιμοποίησης του ΚΚΕ, υπό αυστηρούς όμως όρους.

Εξίσου στείρα και αδιέξοδη αντιπολιτευτική κριτική εκ μέρους των κεντρώων κομμάτων, τέλος, σημειώθηκε και στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής με εστίαση στο Κυπριακό. Ειδικότερα, αν και οι εκπρόσωποι των κεντρώων κομμάτων

χαιρέτισαν την απόφαση περί διεθνοποίησης του Κυπριακού, εντούτοις σε μια προσπάθεια αξιοποίησης της έντονης λαϊκής δυσαρέσκειας ταυτόχρονα κατηγόρησαν τις κυβερνήσεις Παπάγου για τη πληθώρα δυσμενών εξελίξεων του Σεπτεμβρίου του 1955. Μάλιστα, ζήτησαν την επανεξέταση της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, στάση η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα λαϊκιστική με δεδομένο τον πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραμάτισαν στην περαιτέρω πρόσδεση της χώρας στον δυτικό συνασπισμό μέσω της ένταξης στο ΝΑΤΟ. Αντινομία εξίσου έκδηλη και στο ζήτημα των έντονων αντιδράσεων ως προς τη συμφωνία για την εγκατάσταση των αμερικανικών βάσεων επί ελληνικού εδάφους του 1953, την οποία καταψήφισαν το ΔΚΕΛ και η ΕΠΕΚ, όχι όμως και το ΚΦ.

Συνεπώς, καθ' όλη αυτήν την χρονική περίοδο, οι ηγετικές προσωπικότητες του κεντρώου χώρου αναλώθηκαν σ' ένα συνεχές «παιχνίδι κορυφής» αλληλοϋπονομεύσεων και αλληλοδιασπάσεων σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο, αποπνέοντας ευρέως την εντύπωση ότι θεωρούσαν ως «εξασφαλισμένη» την επάνοδο τους στην εξουσία. Παράλληλα, υιοθετούσαν σχηματικά την αντιπολιτευτική τακτική του «ώριμου φρούτου», λόγω της φθοράς του ΕΣ ιδίως κατά το 1955 εξαιτίας της απόσχισης του Μαρκεζίνη και ομάδας βουλευτών του, της παρατεταμένης ασθένειας και τελικά του θανάτου του Παπάγου, αλλά και της διάχυτης κοινωνικής δυσαρέσκειας εξαιτίας κυρίως των συνεπειών της υποτίμησης και των δυσμενών εξελίξεων στο Κυπριακό, χωρίς να ενδιαφερθούν ταυτόχρονα και για την ανάπτυξη μιας αυτοτελούς «θετικής» πολιτικής αντιπρότασης.

Το παραπάνω γεγονός είχε ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις για τα κεντρώα κόμματα αφενός ως προς την άσκηση αποτελεσματικής αντιπολίτευσης απέναντι στον ΕΣ, σε συνδυασμό και με την μεταξύ τους σημαντική διαφορά κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης, και αφετέρου ως προς τις εξαιρετικά περιορισμένες δυνατότητες εκπροσώπησης ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων και συνακόλουθης απόκτησης πλειοψηφικής δυναμικής.

Η εμφιλochώρηση όμως των παραπάνω εγγενών αδυναμιών θα μπορούσε να θεωρηθεί για τα κεντρώα κόμματα μία «χαμένη ευκαιρία» μετά την περίοδο της διακυβέρνησής τους το 1950-1952. Ιδιαίτερα, η αποτυχία συγκρότησης μίας ενιαίας παράταξης, υπό μία αδιαμφισβήτητη ηγετική προσωπικότητα, σαφώς οριοθετημένης ιδεολογικά από τις δύο άλλες παρατάξεις και με αυτόνομη διακριτή πολιτική

ταυτότητα, αλλά και η αδυναμία ανανέωσης και ανταπόκρισης στις ιδιαίτερες ανάγκες της εποχής και κατ' επέκταση η αναποτελεσματικότητα χάραξης ενός σαφούς και μακρόπνοου πολιτικού προγράμματος, είχαν ιδιαίτερα δυσμενείς επιπτώσεις για τον κεντρώο πολιτικό χώρο.

Η εκπλήρωση των συγκεκριμένων προϋποθέσεων πιθανότατα θα είχε προσφέρει στον κεντρώο πολιτικό χώρο τη δυνατότητα να εκφράσει τα αιτήματα ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, και να αποτελέσει τόσο μία αξιόπιστη ενδοαστική εναλλακτική πρόταση διακυβέρνησης για τα στρώματα των συντηρητικών ψηφοφόρων όσο και να λειτουργήσει ως ο κυριότερος φορέας μιας αντιδεξιάς συσπείρωσης, για τα κεντροαριστερά τμήματα των ψηφοφόρων, καθώς και για μερίδα του κόσμου της Αριστεράς, όροι απαραίτητοι για τη μετατροπή του Κέντρου σε πλειοψηφική πολιτικά και κοινωνικά δύναμη, όχι όμως ως απλός ευκαιριακός εκλογικός συνασπισμός, αλλά ως αυτοτελής και διακριτή ιδεολογική παράταξη. Παράλληλα, ο κεντρώος πολιτικός χώρος απώλεσε την πολιτική ευκαιρία να εμφανιστεί ως ο κύριος εκφραστής και εκπρόσωπος της ευρύτερης κοινωνικής δυναμικής που υπήρχε κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, εξαιτίας κυρίως των αρνητικών συνεπειών της υποτίμησης της δραχμής, αλλά και της γενικότερης δυσαρέσκειας λόγω των δυσμενών εξελίξεων στο Κυπριακό Ζήτημα.

Συνεπώς, το Κέντρο στο σύνολο του εμφανιζόταν σε μειονεκτική θέση τόσο απέναντι στη Δεξιά όσο και στην Αριστερά. Ειδικότερα, η αναδομημένη πλέον Δεξιά υπό τη στιβαρή ηγεσία του Παπάγου προσέφερε ασφαλέστερες εγγυήσεις αναφορικά με την εξασφάλιση της πολιτικής σταθερότητας και την ικανότητα εφαρμογής ενός συνεκτικού σχεδίου με στόχο την ουσιαστική προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας και της συνακόλουθης ανόδου του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, δίνοντας την εικόνα της μόνης αξιόπιστης ενδοαστικής κυβερνητικής πρότασης η οποία να προσφέρει μια μακρόπνοη προοπτική.

Συνεπώς, η παραπάνω εικόνα στερούσε από τις πολυδιασπασμένες και ιδεολογικά ετερόκλητες κεντρώες δυνάμεις, πέρα από τη δυνατότητα επανόδου τους στην κυβερνητική εξουσία, κάτι απείρως σημαντικότερο, την αναγκαιότητα πολιτικής τους ύπαρξης εντός των πλαισίων του ευρύτερου αστικού πολιτικού χώρου.

Από την άλλη πλευρά, η Αριστερά, παρά την έλλειψη κοινοβουλευτικής παρουσίας, εντούτοις κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο σημείωσε

αξιοσημείωτη άνοδο της απήχισής της, όπως φάνηκε από τα ποσοστά ιδίως στις δημοτικές εκλογές του 1954, επωφελούμενη και από την κεντρώα πολυδιάσπαση, και πρωτοστατώντας στις αντιδράσεις εναντίον των διαφόρων κυβερνητικών επιλογών του ΕΣ μέσω της υιοθέτησης πιο σύγχρονων μαζικών πρακτικών και της υποστήριξης των διαφόρων εργατικών, αγροτικών και νεολαιίστικων κινητοποιήσεων. Συνεπώς, η Αριστερά αφενός είχε επιβεβαιώσει την έξοδο της από τον χώρο της πολιτικής απομόνωσης, λίγα χρόνια μόλις μετά τον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου, εξαιτίας της ύπαρξης ενός ιδιαίτερα περιοριστικού θεσμικού πλαισίου. Αφετέρου είχε αυξήσει σημαντικά την πολιτική της επιρροή και είχε καταστήσει αναγκαία την ύπαρξη της ως εκλογικού εταίρου σε οποιαδήποτε αντιδεξιά συσπείρωση, διεκδικώντας μάλιστα με αξιώσεις τμήμα του χώρου των κεντροαριστερών ψηφοφόρων.

Συνεπώς, η παραπάνω εικόνα στερούσε από τον κεντρώο χώρο τις φιλοδοξίες του περί λειτουργίας του ως του κύριου αντιδεξιού φορέα εκπροσώπησης ευρύτερων προοδευτικών κοινωνικών στρωμάτων και άρα της περαιτέρω έντασης της θολότητας των «δυσδιάκριτων» ορίων μεταξύ του «αστικού» Κέντρου και της Αριστεράς.

Σε τελική ανάλυση, η πολυδιάσπαση και η έκδηλη αδυναμία του κεντρώου χώρου να οριοθετηθεί ως διακριτή πολιτική παράταξη με σαφή ιδεολογικό περιεχόμενο, οδήγησε εκ των πραγμάτων στη συμπόρευση είτε με τη Δεξιά μέσω της ανοιχτής συνεργασίας, όπως πρέσβευε ο Παπανδρέου ή εντός του πλαισίου ενός «πολυκομματισμού των εθνικόφρονων δυνάμεων», όπως πρέσβευε ο Βενιζέλος είτε με την Αριστερά μέσω ενός αντιδεξιού πόλου, όπως πρέσβευε ο Καρτάλης, αντικατοπτριζόταν κατ' επέκταση και στην γενικότερη αδυναμία δικαιολόγησης της σημασίας και της ίδιας του της ύπαρξης ως αυτόνομης πολιτικής παράταξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Ο κεντρικός πολιτικός χώρος κατά την περίοδο των κυβερνήσεων Καραμανλή μέχρι και την ίδρυση της ΕΚ (1955-1961)

Η στάση των κεντρικών κομμάτων απέναντι στην ανάληψη της διακυβέρνησης υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή

Οι ατέρμονες διαμάχες και η συνέχιση της πολυδιάσπασης μεταξύ των κομμάτων της κεντρίας αντιπολίτευσης σε συνδυασμό και με την πολιτική αποδυνάμωση των δύο αντιπροέδρων εντός του ΕΣ αποτέλεσαν σημαντικούς παράγοντες που ώθησαν τον βασιλιά Παύλο στην επιλογή μιας «τρίτης λύσης», για τη διαδοχή του άρτι αποβιώσαντος Παπάγου. Συνεπώς, παρά το γεγονός ότι ο Παπάγος είχε ήδη ορίσει τον Στεφανόπουλο ως αναπληρωτή πρωθυπουργό,⁸⁰⁸ ο βασιλιάς Παύλος ανέθεσε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Καραμανλή, ο οποίος, στις 6 Οκτωβρίου 1955, είχε ήδη ορκίσει το νέο κυβερνητικό του σχήμα.⁸⁰⁹

Σύσσωμη η κεντρία αντιπολίτευση εξέφρασε την έντονη διαφωνία της με την επιλογή του Καραμανλή, ζητώντας την παραίτηση της κυβέρνησης και την άμεση αλλαγή του εκλογικού νόμου με απώτερο στόχο τη διενέργεια εκλογών. Ειδικότερα, με ανακοινώσεις τους, το ΔΚΕΛ ανέφερε ότι ο σχηματισμός της κυβέρνησης Καραμανλή ήταν «απαράδεκτος και έξω των κοινοβουλευτικών επιβεβλημένων», η ΕΠΕΚ υποστήριξε ότι βρισκόταν «σε πλήρη αντίθεση προς το εθνικό αίσθημα», ενώ και η ΦΔΕ τόνισε ότι δεν ανταποκρινόταν «στο πανελλήνιο αίσθημα και στις παρούσες εθνικές ανάγκες». Αντίστοιχα και το ΚΦ χαρακτήρισε την νέα κυβέρνηση

⁸⁰⁸ Αναλυτικότερα, για τις ειδικότερες πτυχές και για τα αίτια της επιλογής του βασιλιά Παύλου ως προς τον διορισμό του Καραμανλή ως πρωθυπουργού, Χατζηβασιλείου, *Η άνοδος...ό.π.*, σσ. 215-233, όπου και εξετάζονται κριτικά και οι απόψεις ορισμένων συγγραφέων, οι οποίοι συνέδεσαν την πρωθυπουργοποίηση Καραμανλή με παρασκηνακές αμερικανικές ενέργειες όπως ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο οποίος υποστήριξε ότι επελέγη για την εφαρμογή της αμερικανικής πολιτικής στην Ελλάδα και το κλείσιμο του Κυπριακού, Ανδρέας Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Λιβάνης, Αθήνα 1974, σ. 139. Ωστόσο, οι ανωτέρω απόψεις δεν επιβεβαιώνονται από τα αμερικανικά αρχεία, καθώς σύμφωνα με το τηλεγράφημα της 5^{ης} Οκτωβρίου 1955, οι ιθύνοντες της αμερικανικής πρεσβείας θεωρούσαν ως βέβαιη την άνοδο του Στεφανόπουλου στην εξουσία, ενώ σε τηλεγράφημα του κατά την επόμενη ημέρα, ο Canon ανέφερε ότι ο ίδιος ο βασιλιάς Παύλος έλαβε την «τολμηρή και αναπάντεχη» απόφαση να διορίσει ως πρωθυπουργό τον Καραμανλή, Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 227-233, και *FRUS*, 1955-57, XXIV, σ. 547.

⁸⁰⁹ Αναλυτικότερα για τη σύνθεση της νέας κυβέρνησης Καραμανλή, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 423-429.

ως «απόκομμα της προκατόχου της», και ότι «βαρυνόταν επιπλέον με τις ευθύνες του αντικοινοβουλευτικού σχηματισμού της».⁸¹⁰

Εξίσου επικριτικό ήταν και το κύριο άρθρο της εφημερίδας *Ελευθερία*, η οποία ωστόσο αρχικά χαρακτήρισε ως θετικό στοιχείο τον παραμερισμό των δύο αντιπροέδρων του ΕΣ και το ότι ο νέος πρωθυπουργός μπορούσε να επικαλεσθεί τη δημιουργία στην κοινή γνώμη της εντύπωσης της έντονης δραστηριότητας στον υπουργικό τομέα του και της αποχής του από τις φατριαστικές διενέξεις των επιτελών του ΕΣ. Ωστόσο, ο Καραμανλής ήταν «ηθικός συνυπεύθυνος» για την πρότερη διακυβέρνηση, ενώ και η νέα του κυβέρνηση ήταν ουσιαστικά μία «τέταρτη συναγερμική», και άρα η εφημερίδα ζητούσε τη διενέργεια άμεσων εκλογών.⁸¹¹

Υπό το παραπάνω πρίσμα, κατά την ίδια χρονική περίοδο επανήλθαν στο προσκήνιο και οι διάφορες προτάσεις παραιτήσεων βουλευτών της αντιπολίτευσης ώστε να προκληθούν αναπληρωματικές εκλογές. Ειδικότερα, το ΔΚΕΛ με ανακοίνωσή του γνωστοποίησε ότι έθετε προς παραίτηση τους 5 βουλευτές του, όπως επίσης και η ΕΠΕΚ,⁸¹² ενώ τα άλλα δύο κεντρώα κόμματα τήρησαν αρχικά στάση αναμονής. Συνεπώς, θα πρέπει να επισημανθεί ότι λόγω του μικρού χρονικού διαστήματος από τη συγκρότηση της νέας κυβέρνησης και της διάχυτης εντύπωσης περί «βασιλικής εύνοιας», εάν είχε υλοποιηθεί η ανωτέρω πρόταση της παραίτησης των βουλευτών της αντιπολίτευσης και της διενέργειας αναπληρωματικών εκλογών, θα υπήρχαν αυξημένες πιθανότητες επικράτησης των κεντρικών υποψηφίων.

Αντίστοιχη άποψη, σε μεταγενέστερη όμως εποχή, υποστήριξε και ο Μητσοτάκης, ο οποίος είχε προτείνει την παραίτηση των βουλευτών του κόμματος και την κάθοδο στην Αθήνα του ίδιου του αρχηγού της ΦΔΕ με δεύτερη θέση στο ψηφοδέλτιο εκείνη του Καρτάλη, πρόταση η οποία τελικά δεν καρποφόρησε λόγω της αρνητικής στάσης του Βενιζέλου.⁸¹³ Ενδεχομένως, στη συγκεκριμένη στάση του να αναφέρεται και η φράση του Βενιζέλου προς τον Στεφανόπουλο -που παραθέτει ο Λιναρδάτος- «ότι έκανα λάθος που βοήθησα τον Καραμανλή». Αναμφίβολα, εάν ο αρχηγός της ΦΔΕ είχε αποδεχθεί την ανωτέρω πρόταση, θα δημιουργούσε ένα

⁸¹⁰ *Βήμα*, 6 Οκτωβρίου 1955.

⁸¹¹ *Ελευθερία*, 6 Οκτωβρίου 1955.

⁸¹² *Βήμα*, 9 Οκτωβρίου 1955.

⁸¹³ Δημητράκος, *ό.π.*, σσ. 327-331.

επιπρόσθετο πρόβλημα στον νέο πρωθυπουργό, ο οποίος αντιμετώπιζε ταυτόχρονα την έντονη αμφισβήτησή του από τον Στεφανόπουλο, εντός των κόλπων του ΕΣ.⁸¹⁴

Οι έντονες αντιδράσεις συνεχίστηκαν και κατά τη συζήτηση των προγραμματικών δηλώσεων της νέας κυβέρνησης στη Βουλή, την οποία κατανήφισε το σύνολο των κεντρικών κομμάτων, ζητώντας την αλλαγή του εκλογικού νόμου και τη διενέργεια εκλογών. Μάλιστα οι εκπρόσωποι τους άφησαν υπόνοιες για συσχέτιση του σχηματισμού της κυβέρνησης με δυσμενείς εξελίξεις, ιδίως για την Κύπρο, στηλιτεύοντας την μη αναφορά του Καραμανλή στο δικαίωμα της αυτοδιάθεσης.

Ειδικότερα, ο Βενιζέλος κάλεσε την κυβέρνηση να προσδιορίσει επακριβώς την ημερομηνία διενέργειας των εκλογών, αφήνοντας αιχμές ότι *«ο Καραμανλής δεν ήταν ελεύθερος των κινήσεων του και ότι δεν είχε την επιβαλλομένη ευχέρεια προ της κρισιμότητας των περιστάσεων»*. Ο Παπανδρέου σημείωσε ότι η Βουλή βρισκόταν *«σε απόλυτη δυσαρμονία προς το λαϊκό φρόνημα»*, ενώ ως προς τον τρόπο σχηματισμού της κυβέρνησης ανέφερε ότι *«αν και ετηρήθη η συνταγματική, δεν ετηρήθη η κοινοβουλευτική τάξις»*, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στον Χαρίλαο Τρικούπη και την καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης το 1875. Επίσης, ο Παπαπολίτης της ΕΠΕΚ υποστήριξε ότι η λύση Καραμανλή ήταν *«αντισυνταγματική, αντιδημοκρατική και αντίθετη προς το συμφέρον του έθνους, σε πλήρη δυσαρμονία προς το λαϊκό φρόνημα»*. Ο Αλλαμανής του ΔΚΕΛ, τέλος, ανέφερε ότι ο τρόπος σχηματισμού της κυβέρνησης ήταν *«αντίθετος προς την κοινοβουλευτική τάξη»* και ότι *«η παρούσα Βουλή βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση προς την κοινή γνώμη»*.⁸¹⁵

Η κριτική της αντιπολίτευσης, ωστόσο, μετριάστηκε τις επόμενες ημέρες μετά την εξαγγελία της κυβέρνησης Καραμανλή για αλλαγή του εκλογικού νόμου και διενέργεια εκλογών μέχρι τον Απρίλιο του 1956,⁸¹⁶ γεγονός που αποδυνάμωσε την «απειλή» των κεντρικών κομμάτων για παραίτηση των βουλευτών τους.

Παράλληλα, θα πρέπει να επισημανθεί και η σχετικά ήπια στάση της πλειονότητας των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων, απέναντι στην επιλογή του

⁸¹⁴ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 310-312, όπου και αναφέρεται ότι δεν τεκμαίρεται από κάποια πηγή οποιαδήποτε συμμετοχή του Βενιζέλου στις διάφορες διεργασίες ανάδειξης του Καραμανλή ως πρωθυπουργού.

⁸¹⁵ Αναλυτικότερα για τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης Καραμανλή στη Βουλή, βλ. *ΕΠΣΒ*, 10 και 11 Οκτωβρίου 1955, σσ. 6-7 και 8-28.

⁸¹⁶ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 238-240.

προσώπου του Καραμανλή από τον βασιλιά Παύλο, οι οποίοι έκαναν λόγο κυρίως για αντικοινοβουλευτική ενέργεια, εστιάζοντας στην ανάγκη διενέργειας εκλογών. Η ανωτέρω στάση τους θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μια σαφής υποτίμηση του προσώπου του Καραμανλή ως αδιαφιλονίκητου πολιτικού ηγέτη της παράταξης της Δεξιάς, σε αντιδιαστολή με τον Παπάγο, και άρα της πρόσληψης του ως ενός «εύκολου» αντιπάλου και κατ' επέκταση θεωρώντας ως ιδιαίτερα πιθανό ενδεχόμενο την επαναφορά του Κέντρου στην εξουσία μετά από το διάλειμμα της διακυβέρνησης του ΕΣ. Αντίστοιχη άποψη εξέφρασε, και ο Μητσοτάκης, ο οποίος ανέφερε για τον Καραμανλή ότι «σχεδόν κανένας από το Κέντρο δεν είχε αντιληφθεί πόσο επικίνδυνος ήταν για την κεντρία παράταξη.. και ότι ήταν λάθος το Κέντρο να αφήσει ανενόχλητα να δημιουργηθεί ένας αντίπαλος ηγέτης».⁸¹⁷

Αφορμή όμως για την εκ νέου αναζωπύρωση της αντιπαράθεσης μεταξύ της κυβέρνησης Καραμανλή και των κεντρικών κομμάτων αποτέλεσε η ψήφιση του νέου εκλογικού νομοσχεδίου, το οποίο ονομάστηκε σκωπτικά από την αντιπολίτευση ως «τριφασικό».⁸¹⁸ Ειδικότερα, η ΦΔΕ, με ανακοίνωσή της, τόνισε ότι το εκλογικό σύστημα αποτελούσε συμβιβασμό των «αλληλοσπαρασσόμενων συναγερμικών φατριών», εμμένοντας στην προτίμησή της για την ενισχυμένη αναλογική, ενώ και το ΚΦ υποστήριξε ότι επιβαλλόταν η συνεργασία των κομμάτων του «Δημοκρατικού Κέντρου», εστιάζοντας στην ανάγκη διενέργειας των εκλογών από υπηρεσιακή κυβέρνηση. Επίσης, και η ΕΠΕΚ, τάχθηκε υπέρ της συνεργασίας μεταξύ των κομμάτων της αντιπολίτευσης, ενώ δεν απέκλεισε -για πρώτη φορά επισήμως- ούτε την ΕΔΑ.⁸¹⁹ Τέλος, και το ΔΚΕΛ χαρακτήρισε το εκλογικό σύστημα ως «ασυνάρτητο» με μόνο σκοπό του «τη διάσωση των ισχυρών παραγόντων του Συναγερμού και τη νόθευση του λαϊκού φρονήματος», τονίζοντας ότι ήταν επιβεβλημένη η συνεργασία του συνόλου των δημοκρατικών κομμάτων.⁸²⁰

Εξίσου σφοδρή κριτική άσκησε και η *Ελευθερία*, η οποία με άρθρο της χαρακτήρισε το εν λόγω εκλογικό σύστημα ως «ξετσίπωτο και αλλοπρόσαλλο» και «εθνικό έγκλημα», αφήνοντας αιχμές ότι οι «νέοι» του Συναγερμού αποδεικνύονταν

⁸¹⁷ Δημητράκος, *ό.π.*, σσ. 327-330.

⁸¹⁸ Αναλυτικότερα για το εκλογικό σύστημα, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 196-197.

⁸¹⁹ *Ελευθερία*, 22 Νοεμβρίου 1955.

⁸²⁰ *Βήμα*, 23 Νοεμβρίου 1955.

ως «οι φαυλότεροι εκλογομάγειροι της νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας, αλλά και οι πλέον ασυνείδητοι», καλώντας την κυβέρνηση να το αποσύρει και να παραιτηθεί.⁸²¹

Οι ανωτέρω κατηγορίες εναντίον της κυβέρνησης Καραμανλή συνεχίστηκαν και κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου στη Βουλή.⁸²² Το σύνολο των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων κατέκρινε τις επιμέρους διατάξεις του και ιδίως εκείνες που αφορούσαν τη ψήφο των στρατιωτικών και των δημοσίων υπαλλήλων, ενώ τάχθηκε υπέρ της υιοθέτησης του συστήματος της απλής αναλογικής και του σχηματισμού υπηρεσιακής κυβέρνησης, υπενθυμίζοντας την αντίστοιχη στάση της κεντρικής κυβέρνησης στις εκλογές του 1952. Τελικά, το εν λόγω εκλογικό σύστημα ψηφίστηκε στις 19 Δεκεμβρίου 1955, ενώ οι εκλογές ορίστηκαν για τις 19 Φεβρουαρίου 1956.⁸²³

Οι εκλογές της 19^{ης} Φεβρουαρίου 1956

Η ψήφιση του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος επιτάχυνε τις γενικότερες διεργασίες στους κόλπους των διαφόρων κεντρικών κομματικών σχηματισμών ως προς τη γενικότερη εκλογική του στρατηγική. Ωστόσο, οι διάφορες συζητήσεις περιστράφηκαν αποκλειστικά γύρω από το ζήτημα της μεταξύ τους συνεργασίας, υιοθετώντας μία ενδημική τακτική τους, δηλαδή της σύμπραξης, παραμονές των διαφόρων εκλογικών αναμετρήσεων, αποφασισμένη «εκ των άνω» και χωρίς ουδεμία προσπάθεια χάραξης ενός κοινού ιδεολογικού προγραμματικού πλαισίου.

Ειδικότερα, από την πλευρά της συντηρητικής πτέρυγας του κεντρικού χώρου, στις 26 Νοεμβρίου 1955, διατυπώθηκε πρόταση από τον Βενιζέλο για τη δημιουργία ενός νέου ενιαίου πολιτικού οργανισμού των δυνάμεων του Δημοκρατικού Κέντρου, επί τη βάση των προγραμματικών αρχών της διακήρυξης της ΦΔΕ και τον ορισμό αρχηγού μετά από συμφωνία των κομμάτων, ο οποίος θα ήταν και ο μετεκλογικός πρωθυπουργός. Ο ίδιος ο Βενιζέλος τόνισε ότι δεν θα έθετε υποψηφιότητα για τη θέση του αρχηγού, και αποδεχόταν να συζητήσει την αναγνώριση οιοδήποτε προσώπου θα ενέπνεε γενική εμπιστοσύνη. Επίσης, τον αρχηγό θα πλαισίωναν τα συλλογικά όργανα του νέου πολιτικού οργανισμού, τα οποία θα αποτελούνταν από

⁸²¹ *Ελευθερία*, 22 Νοεμβρίου 1955.

⁸²² *ΕΠΣΒ*, 8, 9, 12 και 14 Δεκεμβρίου 1955, σσ. 140-157, 165-182, 191-198 και 228-239.

⁸²³ Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 197.

πρόσωπα προερχόμενα εξ όλων των κομμάτων.⁸²⁴ Ανάλογη πρόταση εκλογικής συνεργασίας δημοσιοποίησε κατά την ίδια χρονική περίοδο και ο Παπανδρέου.⁸²⁵

Η μεγάλη συνάφεια των προτάσεων των δύο κεντρών αρχηγών είχε ως αποτέλεσμα την ευόδωση της μεταξύ τους εκλογικής συνεργασίας, αλλά και της διεύρυνσης και προς έτερα κόμματα. Στις 2 Δεκεμβρίου 1955, συγκροτήθηκε εκλογικός συνασπισμός υπό την ονομασία Δημοκρατικό Κέντρο, από την ΦΔΕ και το ΚΦ και στον οποίον προσχώρησαν η ΕΠΕΚ, το ΚΑΕ, καθώς και το ΛΚ, με την ταυτόχρονη διατήρηση της κομματικής τους αυτοτέλειας και τον σχηματισμό κοινής επιτροπής για την κατάρτιση των ψηφοδελτίων και την πρόβλεψη για ανάδειξη ως πρωθυπουργού του αρχηγού του κόμματος που θα λάμβανε τις περισσότερες έδρες.⁸²⁶

Όσον αφορά την κεντροαριστερή πτέρυγα, στις 26 Νοεμβρίου 1955, δόθηκε στη δημοσιότητα η διακήρυξη της Κινήσεως Εθνικής Δημοκρατικής Πρωτοβουλίας την οποία υπέγραψαν 31 προσωπικότητες, προερχόμενες εκ του ΔΚΕΛ και της ΕΠΕΚ. Βασικά συνθήματα της ΚΕΔΠ θα αποτελούσαν η «Αλλαγή», η υιοθέτηση ανεξάρτητης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, ίσης φιλίας και αυτοδιάθεσης της Κύπρου, η ανόρθωση του βιοτικού επιπέδου του λαού, και η αποκατάσταση συνθηκών πλήρους συνταγματικής και δημοκρατικής ομαλότητας.⁸²⁷

Στην παραπάνω ανακοίνωση της ΚΕΔΠ, προκρινόταν η συνεργασία του συνόλου των αντισυναγερμικών δυνάμεων, και άρα χωρίς τον εκ των προτέρων αποκλεισμό της ΕΔΑ.⁸²⁸ Τελικά, στις 13 Ιανουαρίου 1956, συγκροτήθηκε από την ΕΔΑ, το ΔΚΕΛ και την ΚΕΔΠ εκλογικός συνασπισμός υπό την ονομασία Εθνική Κίνηση Αλλαγής. Με τη συγκρότηση της ΕΚΑ, όμως δημιουργήθηκε η αίσθηση ότι ο

⁸²⁴ Νικολακόπουλος, *«Η πολιτική πορεία...ό.π.»*, σ. 124.

⁸²⁵ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 529-530.

⁸²⁶ Νικολακόπουλος, *«Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π.»*, σ. 446.

⁸²⁷ Ειδικότερα, ο Βενιζέλος προχώρησε στη διαγραφή των Βουλόδημου, Τζαννετάκη και Τζατζάνη, βουλευτών της ΦΔΕ οι οποίοι υπέγραψαν τη διακήρυξη της ΚΕΔΠ. Οι άλλοι 3 υπογράφωντες ήταν οι Αλλαμανής, Γρηγορίου και Βασαρδάνης, βουλευτές του ΔΚΕΛ, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 475-477.

⁸²⁸ Μάλιστα, κατά την ίδια περίοδο κυκλοφόρησαν διάφορες φήμες στον Τύπο για την ύπαρξη μυστικής συμφωνίας μεταξύ ΚΕΔΠ και ΚΚΕ, οι οποίες διαψεύστηκαν με την έκδοση επίσημης ανακοίνωσης της πρώτης, στην οποία υπογραμμιζόταν ότι η κίνηση φιλοδοξούσε στην οικοδόμηση της ενότητας του συνόλου των δυνάμεων της αντιπολίτευσης, Τρίκκας, *ό.π.*, σσ. 342-343.

εκλογικός συνασπισμός του ΔΚ αντιμετώπιζε τον κίνδυνο να περιοριστεί στην τρίτη θέση, σε συνδυασμό και με τις ειδικότερες προβλέψεις του εκλογικού νόμου.⁸²⁹

Η παραπάνω διαπίστωση οδήγησε τους επιτελείς του ΔΚ σε διαπραγματεύσεις με την ΕΚΑ, οι οποίες, στις 17 Ιανουαρίου, κατέληξαν στη συμφωνία για τη δημιουργία του εκλογικού συνασπισμού της Δημοκρατικής Ενώσεως, στην οποία συμμετείχαν όλα σχεδόν τα κόμματα της αντιπολίτευσης, συμπεριλαμβανομένης και της ΕΔΑ, με επικεφαλής τον Παπανδρέου.⁸³⁰

Σύμφωνα με τον Λιναρδάτο, ο οποίος παρέθεσε προσωπική μαρτυρία του Ηλία Ηλιού, η εκλογική συμφωνία επήλθε, στις 14 Ιανουαρίου, μετά από συνάντησή του στο Καστρί με τον Παπανδρέου όπου και αποφασίστηκε η συμμετοχή της ΕΔΑ στον εκλογικό συνασπισμό με 20 έδρες. Σύμφωνα με αφήγησή του, ο Μητσοτάκης χαρακτήρισε τον Παπανδρέου ως «έναν από τους χειρότερους διαπραγματευτές με τους κομμουνιστές», καθώς είχε αρχικά αποδεχθεί την παραχώρηση 80 εδρών στην ΕΔΑ, πρόταση που τελικά περιορίστηκε σε 20 μετά από προσωπική παρέμβαση του ίδιου του Κρητικού πολιτικού, ο οποίος σημειωτέον ήταν αντίθετος με την εκλογική συνεργασία με την Αριστερά.⁸³¹ Κεντρικό ρόλο, τέλος, για την επιτυχή κατάληξη των διαπραγματεύσεων μεταξύ των δύο συνασπισμών έπαιξε και ο Καρτάλης.⁸³²

Από την άλλη πλευρά, ο Βενιζέλος τήρησε αρχικά αρνητική στάση ως προς τη συγκρότηση της ΔΕ, εκφράζοντας τον έντονο προβληματισμό του για τον κίνδυνο αποξένωσης των συντηρητικών ψηφοφόρων και της μονοκομματικής εκπροσώπησής τους από τον Καραμανλή, τασσόμενος μεν υπέρ της συνεργασίας των κομμάτων της αντιπολίτευσης, αλλά χωρίς τη συμμετοχή της ΕΔΑ,⁸³³ σε πλήρη αντίθεση με τον Καρτάλη.⁸³⁴ Υπό το παραπάνω πλαίσιο, θα πρέπει να ενταχθούν και οι ενέργειες του Βενιζέλου όπως οι δηλώσεις του στον Τύπο ότι δεν υπήρχε περίπτωση συνεργασίας με την ΕΔΑ,⁸³⁵ η υπογραφή του πρακτικού συμφωνίας εκλογικής συνεργασίας

⁸²⁹ Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 199-200.

⁸³⁰ Στο ίδιο, σ. 200. Από τη ΔΕ αποκλείστηκε μόνο το ΚΠ, λόγω του «συναγερμικού παρελθόντος» του αρχηγού του, παρόλο που την ίδια περίοδο υπήρχαν πληροφορίες για συζητήσεις για εκλογική σύμπραξη του με την ΕΔΑ, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 483.

⁸³¹ Δημητράκος, *ό.π.*, σσ. 333-334.

⁸³² Νικολακόπουλος, «*Το Δημοκρατικό Κόμμα...ό.π.*», σσ. 44-45.

⁸³³ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 533.

⁸³⁴ *ΕΛΙΑ*, ΑΣΑ, Φακ. 4.

⁸³⁵ *Βήμα*, 16 Ιανουαρίου 1956.

μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς εκ μέρους της ΦΔΕ από τον Μητσοτάκη,⁸³⁶ η διατύπωση προτάσεων προς τον Καραμανλή για εκλογική τους σύμπραξη, ώστε να απαλλαγεί από την ανάγκη συνεργασίας με τον Παπανδρέου, καθώς και για την 15νθήμερη αναβολή των εκλογών και την εισαγωγή του συστήματος της απλής αναλογικής με αναγκαστικό νόμο, τις οποίες απέρριψε ο πρωθυπουργός.⁸³⁷

Η ανοιχτή σύνταξη, ωστόσο, πληθώρας στελεχών της ίδιας της ΦΔΕ, με προεξάρχοντα τον Τσιριμώκο με την επιλογή της εκλογικής συνεργασίας με την Αριστερά, και άρα η απειλή της διάσπασης του κόμματος, ώθησε τελικά τον Βενιζέλο να λάβει μέρος στη ΔΕ.⁸³⁸ Μάλιστα, σύμφωνα με τον Λιναρδάτο, η συμμετοχή του Βενιζέλου οριστικοποιήθηκε μετά από συνάντησή του με τον Δ. Λεβίδη, αυλάρχη του βασιλιά, ο οποίος του μετέφερε σχετική παράκληση του Παύλου, ώστε να «παίξει τον ρόλο ανασχετικού φραγμού» εναντίον της ενίσχυσης της Αριστεράς.⁸³⁹ Ωστόσο, αν και αμφότεροι οι Βενιζέλος και Παπανδρέου, ήταν ιδεολογικά αντίθετοι με τη σύμπραξη με την Αριστερά, εντούτοις δεν μπορούσαν να την απορρίψουν, καθώς συνειδητοποιούσαν τον ορατό κίνδυνο του περιορισμού τους στην τρίτη εκλογική θέση με δεδομένη και τη συνεργασία των κεντροαριστερών κομμάτων με την ΕΔΑ.⁸⁴⁰

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, στις 24 Ιανουαρίου 1956, δόθηκε στη δημοσιότητα η διακήρυξη αρχών του ΔΚ, η οποία θα αποτελούσε και την προγραμματική βάση του εκλογικού συνασπισμού της ΔΕ. Ως βασικές ιδεολογικές αρχές προκρίνονταν η άσκηση ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, η υπεράσπιση των κυριαρχικών δικαιωμάτων και της εθνικής αξιοπρέπειας της χώρας και η ανένδοτη υποστήριξη του δικαιώματος άμεσης αυτοδιάθεσης της Κύπρου. Στον τομέα της εσωτερικής πολιτικής, η αποκατάσταση αληθούς και ελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος με την κατάργηση των έκτακτων μέτρων και την εκκαθάριση του παρελθόντος, με την άγρυπνη όμως προστασία της εθνικής ασφάλειας από κάθε απειλή, καθώς και η συγκρότηση ενός σύγχρονου κρατικού μηχανισμού στην υπηρεσία του πολίτη και απαλλαγμένου από την κομματοκρατία, καθώς και η καθιέρωση της απλής αναλογικής ως μόνιμου εκλογικού συστήματος. Τέλος, στον

⁸³⁶ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 491-493.

⁸³⁷ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 260-261.

⁸³⁸ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 533-534.

⁸³⁹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 493. Η συγκεκριμένη εκδοχή όμως αμφισβητείται, σύμφωνα με τον βιογράφο του Βενιζέλου, Δαφνής, *ό.π.*, σ. 533.

⁸⁴⁰ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 199-201.

τομέα της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής η αύξηση της παραγωγής και η προώθηση της ανασυγκρότησης με την ταυτόχρονη αντιμετώπιση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης μέσω της τόνωσης του κοινωνικού ρόλου του κράτους.⁸⁴¹

Η επιλογή της ανωτέρω εκλογικής συνεργασίας υποστηρίχθηκε και από την *Ελευθερία*, η οποία τόνισε ότι με βάση τις αρχές της διακήρυξης της ΔΕ δεν υπήρχε οποιαδήποτε ιδεολογική υποχώρηση, καθώς αποδεικνυόταν η «ηθική αδυναμία» της Αριστεράς και η ταυτόχρονη «ακατάλυτος δύναμη των ιδεών του Κέντρου».⁸⁴² Επίσης, την επόμενη ημέρα, μέσω ανακοίνωσής της, η ΕΔΑ χαιρέτισε την προγραμματική διακήρυξη της ΔΕ, τονίζοντας ότι αποτελούσε «επαρκή και ικανοποιητική θέση στην παρούσα στιγμή για να μπει η χώρα στον δρόμο της εθνικής αξιοπρέπειας, της δημοκρατίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης». Ωστόσο, με δηλώσεις τους, αμφότεροι οι Παπανδρέου και Βενιζέλος διέψευσαν κατηγορηματικά διάφορα δημοσιεύματα περί ύπαρξης μυστικής συμφωνίας με τον Ζαχαριάδη για την νομιμοποίηση του ΚΚΕ και την ανακίνηση συνταγματικού ζητήματος.⁸⁴³

Παράλληλα, από την πλευρά των κεντρικών κομμάτων υπογραμμιζόταν ότι η συνεργασία με την Αριστερά εντός των πλαισίων της ΔΕ θα ήταν αυστηρά εκλογική και ότι θα βασιζόταν στις αρχές της προγραμματικής διακήρυξης του ΔΚ, ενώ στην ΕΔΑ θα παραχωρούνταν μόνο 20 εκλογικές υποψηφιότητες. Μάλιστα, διευκρινιζόταν ότι σε περίπτωση εξασφάλισης της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας με τις έδρες των υποψηφίων της ΕΔΑ, τότε τα συνασπιζόμενα κόμματα θα προέβαιναν στην αλλαγή του εκλογικού συστήματος σε απλή αναλογική και στην προκήρυξη νέων εκλογών.⁸⁴⁴ Ενέργειες οι οποίες αποτελούσαν ιδιαίτερος ανασταλτικούς παράγοντες για την πειστικότητα ιδίως των κεντρικών κομμάτων ως προς την ικανότητα τόσο επίτευξης συνθηκών κυβερνητικής σταθερότητας όσο και συγκρότησης ενός μακρόπνοου πολιτικού προγράμματος, ώστε να αντιμετωπιστούν τα καιρία ζητήματα της χώρας.

Αναμφίβολα, ωστόσο, η ΔΕ, παρά το ότι δεν είχε αμιγώς χαρακτηριστικά «Λαϊκού Μετώπου», δηλαδή πρόθεση κυβερνητικής συνεργασίας μεταξύ των αστικών κομμάτων και της Αριστεράς, εφόσον ο εν λόγω συνασπισμός είχε αποκλειστικά εκλογικό χαρακτήρα, εντούτοις θα πρέπει να επισημανθεί ότι επρόκειτο

⁸⁴¹ *Βήμα*, 26 Ιανουαρίου 1956.

⁸⁴² *Ελευθερία*, 26 Ιανουαρίου 1956.

⁸⁴³ *Βήμα*, 26-27 Ιανουαρίου 1956.

⁸⁴⁴ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 485-490.

για μια σημαντική επιτυχία της ΕΔΑ, λόγω της άρσης της πολιτικής της απομόνωσης
δμιση μόλις χρόνια μετά τον εμφύλιο πόλεμο.⁸⁴⁵

Είχε προηγηθεί η ίδρυση του κόμματος της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως,
στις 4 Ιανουαρίου 1956, από τον Καραμανλή στην οποία μεταπήδησε το σύνολο
σχεδόν της κοινοβουλευτικής ομάδας του ΕΣ, ενώ σημειώθηκε και σημαντική
«κεντρώα επέκταση» με την προσέλκυση πλήθους φιλελεύθερων στελεχών, πολλά εκ
των οποίων ανέλαβαν και υψηλή θέση στον ηγετικό πυρήνα του νέου κόμματος.⁸⁴⁶

Η ίδρυση κόμματος από τον Καραμανλή, ωστόσο, οδήγησε ταυτόχρονα τους
ηγέτες της συντηρητικής πτέρυγας του κεντρώου χώρου στην ανάληψη διαφόρων
πρωτοβουλιών προς την κατεύθυνση της βασιλικής παρέμβασης με στόχο τη
συγκρότηση υπηρεσιακής κυβέρνησης, εγείροντας ζητήματα «διαβλητότητας» τόσο
της γενικότερης εκλογικής διαδικασίας, όσο και του τελικού αποτελέσματος.⁸⁴⁷
Ειδικότερα, στις 4 Ιανουαρίου 1956, ο Βενιζέλος υπέβαλε υπόμνημα στον βασιλιά
Παύλο, το οποίο συνυπέγραφε και ο Παπανδρέου, με το οποίο ζητούσε την
παρέμβασή του για τον σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης. Στα επιχειρήματα του,
έκανε λόγο για τη δημιουργία παράδοσης επεμβάσεων των τοπικών κρατικών
οργάνων στις διάφορες εκλογικές αναμετρήσεις, για το προηγούμενο των εκλογών
του 1952, για το ότι μετά τον θάνατο του Παπάγου δεν υπήρχε πλέον το τεκμήριο της
λαϊκής εμπιστοσύνης, αλλά και για την επιλογή της ίδρυσης νέου κόμματος από τον
Καραμανλή, επισείοντας ως διαθέσιμες επιλογές είτε την αποχή από τις εκλογές είτε
τη συνεργασία με την Αριστερά, αμφότερες ως «κινδύνους διά το έθνος».⁸⁴⁸

Πέρα από την υποβολή του ανωτέρω υπομνήματος, ο Παπανδρέου με
δηλώσεις του επ' αφορμή της ίδρυσης της ΕΡΕ ζήτησε την παραίτηση της
κυβέρνησης εξαιτίας της απώλειας της κοινοβουλευτικής της βάσης, καλώντας τον
βασιλιά Παύλο σε διαφορετική περίπτωση να την αποπέμψει, ενώ μέσω άρθρου του
επιχειρηματολόγησε υπέρ της ανάγκης συγκρότησης υπηρεσιακής κυβέρνησης λόγω
του προηγούμενου του 1952, αλλά και της απόφασης καθόδου του Καραμανλή ως

⁸⁴⁵ Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 200-201.

⁸⁴⁶ Πιο αναλυτικά για την ίδρυση της ΕΡΕ, την ιδεολογία, τα βασικά πολιτικά της
στελέχη και το «κεντρώο άνοιγμα» της, βλ. Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός
φιλελευθερισμός...ό.π.*, σσ. 327-337.

⁸⁴⁷ Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 200-201.

⁸⁴⁸ *IAMM*, ΑΣΒ, «Σοφοκλής Βενιζέλος –Γεώργιος Παπανδρέου προς βασιλιά Παύλο, 4
Ιανουαρίου 1956», ΑΕ. 226, Φάκ. 24, και Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 530-532.

επικεφαλής ιδίου κόμματος, διατυπώνοντας κατηγορίες για «υπέρμετρες εύνειες προς τη Δεξιά» και ζητώντας «ίση μεταχείριση» απέναντι στο ΔΚ.⁸⁴⁹

Παράλληλα, η ΦΔΕ καυτηρίασε την άρνηση του Καραμανλή να παραιτηθεί μετά την ίδρυση της ΕΡΕ, αφήνοντας αιχμές ότι η διατήρησή του στην εξουσία συνδεόταν με «την εύνοια ημεδαπών και ξένων ανεύθυνων παραγόντων», των οποίων οι συστηματικές επεμβάσεις στην πολιτική ζωή της χώρας έτειναν στη διαμόρφωση μονόπλευρης κυβέρνησης «συνταγματικώς και εθνικώς απαράδεκτου». Από την πλευρά της, και η ΕΠΕΚ έκανε λόγο για «σοβαρότατους και απρόβλεπτους κινδύνους για τη δημοκρατική ομαλότητα» λόγω «της περιφρόνησης πάγιων κοινοβουλευτικών κανόνων εκ μέρους υπεύθυνων και ανεύθυνων συνταγματικών παραγόντων», με βαρύτατους χαρακτηρισμούς εναντίον του Καραμανλή, ότι «ήταν ελεύθερος να στηρίζεται στις εύνειες και στα συμφέροντα της ολιγαρχίας και της δεξιάς», όμως όφειλε να παραχωρήσει τη θέση του σε υπηρεσιακή κυβέρνηση. Τέλος, το ΔΚΕΛ τόνισε ότι η διατήρηση της κυβέρνησης Καραμανλή στην εξουσία εγκυμονούσε «ανωμαλίες και επέτρεπε τη διατύπωση ζωηρότατων ανησυχιών εκ μέρους όλων όσων επιθυμούσαν ομαλόν πολιτικόν βίον εντός των πλαισίων του πολιτεύματος».⁸⁵⁰

Η προκήρυξη των εκλογών, η καθιέρωση του πλειοψηφικού συστήματος και η συγκρότηση αμφότερων της ΕΡΕ και της ΔΕ, έδινε στις συγκεκριμένες εκλογές, σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, τη μορφή μιας εξαιρετικά πολωτικής και μετωπικής αναμέτρησης και συνεπώς, το εκλογικό αποτέλεσμα θα ήταν καθοριστικό για την υπέρβαση ή μη των εμφυλιοπολεμικών διαιρέσεων, καθώς και την ανατροπή ή μη του κυρίαρχου αντικομμουνιστικού θεσμικού πλέγματος εξουσίας.⁸⁵¹

Ειδικότερα όμως για τον κεντρώο πολιτικό χώρο, η απόφαση της εκλογικής σύμπραξης με την Αριστερά, πέρα από τη δικαιολόγηση της στις επιμέρους διατάξεις του εκλογικού νομοσχεδίου, ήταν αποκαλυπτική των στρατηγικών αδιεξόδων του καθ' όλη την χρονική περίοδο από την εκλογική ήττα του 1952.

⁸⁴⁹ *Ελευθερία*, 4 Ιανουαρίου 1956.

⁸⁵⁰ *Βήμα*, 6 Ιανουαρίου 1956. Σύμφωνα με τον Τάσο Τρίκκα, κατά την ίδια χρονική περίοδο, έλαβε χώρα συνάντηση μεταξύ στελεχών της ΦΔΕ και της ΕΔΑ με στόχο την αποχή από τις εκλογές, λόγω του μη σχηματισμού υπηρεσιακής κυβέρνησης, σχεδιασμοί οι οποίοι αν και εγκαταλείφθηκαν, εντούτοις άνοιξαν τον δρόμο για την οικοδόμηση της εκλογικής συνεργασίας τους, Τρίκκας, *ό.π.*, σ. 348.

⁸⁵¹ Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 200.

Από την μία πλευρά, αμφότεροι οι Βενιζέλος και Παπανδρέου δεν επιθυμούσαν οποιαδήποτε συνεργασία με την Αριστερά, λόγω κυρίως της γενικότερης ιδεολογικής αντίθεσής τους, αλλά και των ειδικότερων προσωπικών επιλογών τους, καθώς κοινή πολιτική στρατηγική τους αποτελούσε η ενοποίηση του συνόλου του κεντρώου χώρου εντός των κόλπων είτε του ΚΦ είτε της ΦΔΕ. Ωστόσο, οι δύο πολιτικοί αρχηγοί «εξαναγκάστηκαν» να την αποδεχθούν λόγω της αποτυχίας του παραπάνω εγχειρήματος τους, και συνεπώς του ιδιαίτερα ορατού κινδύνου πολιτικής τους αποδυνάμωσης μέσω του περιορισμού τους στην τρίτη εκλογική θέση με δεδομένη και τη συνεργασία των κεντροαριστερών κομμάτων με την ΕΔΑ.⁸⁵²

Από την άλλη πλευρά, τα κόμματα της κεντροαριστερής πτέρυγας ακολούθησαν τελείως διαφορετική στρατηγική. Όσον αφορά την ΕΠΕΚ, λόγω της σημαντικής εκλογικής της αποδυνάμωσης, μετά τον θάνατο του Πλαστήρα και της «αγωνιώδους» προσπάθειας πολιτικής επιβίωσής της, το μεγαλύτερο μέρος των στελεχών της τάχθηκε υπέρ της ευθυγράμμισης με τα δύο ισχυρότερα κεντρώα κόμματα. Το ΔΚΕΛ, όμως, είχε ήδη προσανατολιστεί προς την επιλογή της συνεργασίας με την Αριστερά, τουλάχιστον από τις αρχές του 1954, και συνεπώς η σύσταση της ΔΕ, εκ πρώτης όψεως φάνηκε να δικαιώνει τη γενικότερη στρατηγική του. Ωστόσο, όπως έχει ήδη σημειωθεί, ο Καρτάλης δεν επιθυμούσε να τεθεί επικεφαλής ενός πολιτικού σχηματισμού της Αριστεράς, αλλά να ανακτήσει τον ρόλο της παλαιάς ΕΠΕΚ επί Πλαστήρα και συνεπώς η εξασφάλιση της πολιτικής υποστήριξης της Αριστεράς του ήταν αναγκαία, ώστε να αποκτήσει το αναγκαίο «ηγετικό εκτόπισμα» σε συνδυασμό και με το νεαρό της ηλικίας του σε σχέση με τους Βενιζέλο και Παπανδρέου, και έτσι να λάβει μέρος με ευνοϊκότερους για αυτόν πολιτικούς συσχετισμούς στην «κούρσα ηγεσίας» του κεντρώου πολιτικού χώρου.⁸⁵³

⁸⁵² Σύμφωνα με τα αμερικανικά αρχεία, οι διάφοροι Αμερικανοί ιθύνοντες δεν χρέωναν τη σύμπληξη του «Λαϊκού Μετώπου» στους δύο πολιτικούς ηγέτες του ΔΚ, αναγνωρίζοντας ως ελαφρυντικό τις ειδικότερες διατάξεις του εκλογικού νόμου, ενώ μάλιστα για τον Παπανδρέου θεωρούσαν ότι θα ήταν δυνατόν να αποσπάσει από την ΕΔΑ «την μη κομμουνιστική μερίδα του ΕΑΜ», Φλάισερ, *ό.π.*, σ. 161.

⁸⁵³ Αντίθετα, οι Αμερικανοί ιθύνοντες, θεωρούσαν ως υπεύθυνο της συγκρότησης της ΔΕ, τον Καρτάλη ο οποίος είχε δώσει το «κακό παράδειγμα», ήδη από τις δημοτικές εκλογές του 1954, ενώ αποσπούσε, χάρη στην κομμουνιστική πριμοδότηση, αριθμό βουλευτών δυσανάλογα μεγάλο σε σχέση με την πραγματική του δύναμη, ενώ για την Αριστερά θα σήμαινε την πολυπόθητη γενικότερη αποδοχή της, *Στο ίδιο*, σ. 161.

Παρά την επιτυχία της στρατηγικής Καρτάλη στις δημοτικές εκλογές του 1954, αλλά και με τη σύσταση της ΔΕ το 1956, εντούτοις δεν κατέστη δυνατή καθ' όλο αυτό το χρονικό διάστημα η συγκρότηση υπό την ηγεσία του ενός αυτόνομου και διακριτού ιδεολογικού προοδευτικού πόλου με ισχυρή κοινωνική δυναμική, ικανού να συμπαρασύρει προς την κατεύθυνση της ενιαίας παραταξιακής συμπόρευσης και τους εκπροσώπους της συντηρητικής πτέρυγας του Κέντρου. Επίσης, και ο ίδιος ο Καρτάλης, παρά τη γενικότερη εκτίμηση προς τις ικανότητές του, δεν μπορούσε ως πολιτική προσωπικότητα να συσπειρώσει τόσο εκτεταμένη αριθμητικά εκλογική δύναμη και κατ' επέκταση να συγκεντρώσει αντίστοιχα εκλογικά ποσοστά με εκείνα του Πλαστήρα. Συνεπώς, η κύρια πολιτικά ωφελημένη από τη συγκεκριμένη προσέγγιση ήταν αναμφισβήτητα η Αριστερά, και όχι η Κεντροαριστερά.⁸⁵⁴

Παράλληλα, θα πρέπει να προστεθεί και η παράμετρος της κομματικής γεωγραφίας, η οποία επηρέασε την επιλογή της συνεργασίας του Κέντρου με την Αριστερά, πέρα από τις ειδικότερες διατάξεις του εκλογικού συστήματος και την πολυδιάσπαση του Κέντρου. Ειδικότερα, η παράταξη της Δεξιάς δεν αντιμετώπιζε ως προς τα δεξιά άκρα του πολιτικού φάσματος κάποιο ισχυρό κομματικό σχηματισμό, ικανό να της αποσπάσει σημαντικό ποσοστό ψήφων, καθώς το ΛΚ μετείχε στην ΔΕ, ενώ τα κόμματα των Μαρκεζίνη και Στεφανόπουλου ήταν κατά βάση «προσωπικά κόμματα» χωρίς ιδιαίτερη εκλογική απήχηση, σε συνδυασμό και με το γεγονός ότι ο κύριος κοινοβουλευτικός κορμός του ΕΣ μεταπήδησε στην ΕΡΕ. Επίσης, τόσο η «κεντρώα επέκταση» της ΕΡΕ όσο και η επιλογή των βασικών πολιτικών αντιπάλων της για την οικοδόμηση συνεργασίας με την Αριστερά, της προσέφεραν σημαντικές προοπτικές για την προσέλκυση ευρύτατων στρωμάτων συντηρητικών ψηφοφόρων.

Από την άλλη πλευρά, όμως το Κέντρο αντιμετώπιζε πολλαπλά προβλήματα, αφενός λόγω των ανωτέρω περιορισμένων δυνατοτήτων του για επέκταση προς τη δεξιά πτέρυγα του πολιτικού φάσματος και αφετέρου λόγω της ύπαρξης ενός σχετικά ισχυρού κόμματος στα αριστερά άκρα του. Συνεπώς, η ΕΔΑ, λόγω της σημαντικής εκλογικής ανόδου της καθ' όλη τη προηγούμενη περίοδο, αλλά και της γενικότερης ρητορικής της «περί πανδημοκρατικής συνεργασίας»,⁸⁵⁵ παρουσίαζε ιδιαίτερα αυξημένες δυνατότητες διεύρυνσης της εκλογικής της βάσης, αποσπώντας έτσι από

⁸⁵⁴ *FRUS*, XXIV, 1955-1957, σσ. 585-587.

⁸⁵⁵ Τρίκκας, *ό.π.*, σσ. 358-359.

το Κέντρο ένα κρίσιμο ποσοστό και ανασύροντας τις αρνητικές μηνήμες από τις εκλογές του 1952 με την αυτόνομη κάθοδο της και το «σταυρικό πρόβλημα».

Σε κάθε περίπτωση, όμως, το γενικότερο στρατηγικό αδιέξοδο του κεντρώου πολιτικού χώρου ήταν ιδιαίτερα εμφανές, καθώς λόγω της έντονης πολυδιάσπασης και της διαφοράς πολιτικής και ιδεολογικής στρατηγικής μεταξύ των εκπροσώπων των δύο πτερύγων του, αδυνατούσε να αρθρώσει ένα διακριτό και αυτόνομο παραταξιακό πλαίσιο και άρα η συνεργασία με την Αριστερά είχε εκ των πραγμάτων καταστεί αναγκαία, ώστε να μπορέσει να διεκδικήσει με αξιώσεις την εκλογική επικράτηση έναντι της ΕΡΕ, και να αποφύγει τον ορατό κίνδυνο να βρεθεί στην τρίτη εκλογική θέση. Συνεπώς, η παραπάνω εγγενής αδυναμία του κεντρώου χώρου, θα μπορούσε να ερμηνεύσει και την αντιφατική στρατηγική του, σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, τόσο ως εναλλακτικού «εθνικόφρονος» κόμματος όσο και ως κύριου φορέα της «αντιδεξιάς» συσπείρωσης που όμως εμπεριείχε ως καθοριστική συνιστώσα και ένα σημαντικό τμήμα των ηττημένων του εμφυλίου πολέμου.⁸⁵⁶

Η παραπάνω εκλογική σύμπραξη μεταξύ του Κέντρου και της Αριστεράς, τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι «θορύβησε» το Παλάτι, τον αμερικανικό παράγοντα και τον στρατό. Ειδικότερα, η άκρως αρνητική στάση του Παλατιού απέναντι στη ΔΕ αποτυπώθηκε ανάγλυφα στην επιστολή της βασίλισσας Φρειδερίκης προς τον στρατηγό Marshall στην οποία τόνιζε την κρισιμότητα των συγκεκριμένων εκλογών, των οποίων *«το αποτέλεσμα θα ήταν είτε μία ουδετερότης υπό κομμουνιστικόν έλεγχο είτε η συνέχιση της εκ παραδόσεως φιλοδυτικής πολιτικής»*.⁸⁵⁷

Από την πλευρά τους, και οι εκπρόσωποι των ΗΠΑ, όπως ήταν αναμενόμενο, διετύπωσαν την έντονη αντίθεσή τους με τη συγκρότηση του «Λαϊκού Μετώπου». Έχει ήδη αναφερθεί η συνέντευξη του Cannon, τον Απρίλιο του 1955, για την ξεκάθαρη αμερικανική αντίθεση στα «Λαϊκά Μέτωπα», ενώ και στην παρούσα φάση ο Αμερικάνος πρέσβης παρατηρούσε ότι η ΕΔΑ ήταν «ήδη κερδισμένη λόγω της άρσης της πολιτικής της απομόνωσης». Παράλληλα, η στάση του αμερικανικού παράγοντα συνέχισε να είναι ιδιαίτερος αρνητική και μετά την αναγγελία της συγκρότησης της ΔΕ, παρά τις διαβεβαιώσεις αμφοτέρων των Παπανδρέου και

⁸⁵⁶ Νικολακόπουλος, *«Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π.»*, σσ. 454-455.

⁸⁵⁷ Βασίλισσα Φρειδερίκη, *Μέτρον Κατανοήσεως*, Αθήνα 1971, σ. 242.

Βενιζέλου σε στελέχη της πρεσβείας στην Αθήνα περί «αναγκαστικής» συνεργασίας τους, καθώς και του αποκλειστικά εκλογικού χαρακτήρα της.⁸⁵⁸

Κατά την ίδια χρονική περίοδο, τέλος, αναζωπυρώθηκαν και οι φήμες που κυκλοφορούσαν, ήδη από τον Οκτώβριο του 1955, μετά τον θάνατο του Παπάγου, για επέμβαση του στρατού με σκοπό την αποτροπή του ενδεχομένου εκλογικής νίκης της ΔΕ. Τελικά, όμως οι συγκεκριμένοι σχεδιασμοί αποφεύχθηκαν, λόγω κυρίως της έντονης αντίθεσης του Παλατιού, αμερικανικών παραγόντων, αλλά και του Καραμανλή.⁸⁵⁹ Ωστόσο, μέσα από τις στήλες του Τύπου διατυπώθηκαν καταγγελίες από την πλευρά των Βενιζέλου και Παπανδρέου τόσο για τη στάση ορισμένων αξιωματικών του στρατού ή και των σωμάτων ασφαλείας όσο και της ίδιας της ΕΡΕ, με σκοπό τη δημιουργία «κλίματος εκφοβισμού» εναντίον των υποψηφίων της ΔΕ.⁸⁶⁰

Όσον αφορά την καθ' εαυτό προεκλογική εκστρατεία, στους λόγους τους οι ηγέτες των κεντρικών κομμάτων στάθηκαν κυρίως σε τρεις κεντρικούς άξονες: πρώτον την προβολή των ιδεολογικών και προγραμματικών αρχών της ΔΕ, δεύτερον τον στιγματισμό των περιόδων διακυβέρνησης τόσο υπό τον Παπάγο όσο και υπό τον Καραμανλή και τρίτον τη δικαιολόγηση της συνεργασίας με την Αριστερά και του συνακόλουθου ιδιαίτερου τονισμού της μη ιδεολογικής τους υποχώρησης.

Ειδικότερα, η ΔΕ επαγγελλόταν την υιοθέτηση ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, σε αντιδιαστολή με την «πολιτική μειοδοσίας» της Δεξιάς στα εθνικά ζητήματα και τασσόταν υπέρ της αρχής της αυτοδιάθεσης της Κύπρου. Στον τομέα της εσωτερικής πολιτικής, πρέσβευε την ανάγκη επανόδου στη δημοκρατική ομαλότητα μέσω της οικοδόμησης συνθηκών κράτους δικαίου και της κατάργησης των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων και των εκτοπίσεων. Επίσης, στον τομέα της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής προτεραιότητα δινόταν στην αύξηση της εθνικής παραγωγής με την ταυτόχρονη άνοδο του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων

⁸⁵⁸ Χατζηβασιλείου, *Η άνοδος...ό.π.*, σσ. 266-268, και *FRUS*, XXIV, 1955-1957, σσ. 336-340. Επίσης, σύμφωνα με τον Αλέξη Παπαχελά, η πλειονότητα των αμερικανικών παρεμβάσεων στις εκλογές του 1956, προκειμένου να αποτραπεί νίκη της Δημοκρατικής Ένωσης, παραμένει αδιευκρίνιστη, λόγω του γεγονότος ότι μέρος των αμερικανικών αρχείων παραμένει απόρρητο, Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων 1947-1967*, Ι. Κολλάρος, Αθήνα 1997, σσ. 55-56.

⁸⁵⁹ Παπαδιαμάντης, *ό.π.*, σσ. 137-142.

⁸⁶⁰ Ενδεικτικά, βλ. *Ελευθερία* κατά την χρονική περίοδο 1-19 Φεβρουαρίου 1956.

κοινωνικών στρωμάτων, την εξάλειψη της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, την αποκατάσταση ελεύθερου συνδικαλισμού, την ελάφρυνση των φορολογικών βαρών για τα λαϊκά στρώματα, καθώς και την αναδιοργάνωση της δημόσιας διοίκησης.⁸⁶¹

Αναφορικά με την περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από τον Παπάγο, οι ηγέτες της ΔΕ, στις ομιλίες τους, εστίασαν στις δυσμενείς συνέπειες της υποτίμησης της δραχμής και στην ελλιπή προώθηση της ανασυγκρότησης, στην οικοδόμηση αστυνομικού και κομματικού κράτους στη δημόσια διοίκηση, στην τοπική αυτοδιοίκηση και στις ένοπλες δυνάμεις, στην υιοθέτηση «πολιτικής υποτέλειας» στο Κυπριακό, στην εφαρμογή αντεργατικών νόμων και γενικότερα στην «αντιλαϊκή» της οικονομική και κοινωνική πολιτική προς όφελος των συμφερόντων της «ολιγαρχίας» και εις βάρος των ασθενέστερων λαϊκών στρωμάτων και των αγροτών.⁸⁶²

Όσον αφορά την περίοδο διακυβέρνησης Καραμανλή, η κριτική των ηγετών της ΔΕ επικεντρώθηκε αφενός στο ότι η ΕΡΕ αποτελούσε συνέχεια του ΕΣ και ότι και ο ίδιος ο αρχηγός της αποτελούσε σημαίνων μέλος των κυβερνήσεων Παπάγου και άρα δεν μπορούσε ούτε να αποποιηθεί τις ευθύνες του ούτε να επικαλεστεί την ανανέωση. Ειδικότερα, ο Βενιζέλος χαρακτήρισε την κυβέρνηση Καραμανλή ως «τέταρτη συναγερμική», ενώ άφησε αιχμές ως προς τη δυνατότητα της αλλαγής «*από πολιτικόν οργανισμόν συντεθειμένον από παλαιά και πολύ γνωστά στελέχη της αντιδραστικής δεξιάς και από μερικά εφθαρμένα στελέχη της δημοκρατικής παρατάξεως*». Επίσης, και ο Παπανδρέου ανέφερε ότι «*επεχειρήθη η μεταμφίεσις. Ήλλαξεν όνομα, εχρησιμοποίησε προσωπίον, απαρνήθη το παρελθόν του και ενεφανίσθη ως μέλλον... προσεποποιήθη τον «νέον άνδρα». Και όμως ήτο μέλος καθ' όλην την Ζετίαν των κυβερνήσεων του Συναγερμού. Συνεμερίσθη αδιαμαρτυρήτως όλας τας ευθύνας του. Είναι επομένως και ο ίδιος υπόδικος ενώπιον του λαού*».⁸⁶³

Αφετέρου στο ότι δεν έλαβαν χώρα ουσιαστικά έργα με ιδιαίτερη αναφορά στους χειρισμούς της στο Κυπριακό, στη μη κατάργηση του καθεστώτος της ετεροδικίας, καθώς και στην ανεπαρκή κοινωνικοοικονομική της πολιτική.⁸⁶⁴

⁸⁶¹ *Ελευθερία*, 26 και 27 Ιανουαρίου 1956.

⁸⁶² *Βήμα*, 14 και 18 Φεβρουαρίου 1956.

⁸⁶³ *Ελευθερία*, 14 Φεβρουαρίου 1956.

⁸⁶⁴ Από την πλευρά του, ο Καραμανλής, στους προεκλογικούς λόγους του, στηλίτευε τη συνεργασία σχεδόν του συνόλου των κομμάτων από της άκρας Αριστεράς ως της άκρας Δεξιάς, επιδιώκοντας να τονίσει αφενός την μονοπώληση της εκπροσώπησης

Ειδικότερα, ο Παπανδρέου ανέφερε ότι «δεν υπήρξαν μεγάλα έργα. Αλλά πυροτεχνήματα. Επανηγυρίστησαν οι κοινωνικά ασφαλίσεις διά τους αγρότας. Αλλά δεν υπήρξαν κοινωνικά ασφαλίσεις. Υπήρξαν απλώς μέτρα δημοσίας αντιλήψεως. Επανηγυρίστη η κατάργησις της ετεροδικίας και ακόμη εξακολουθεί να υπάρχει. Αλλά εάν δεν έγιναν έργα δημιουργίας, έγιναν όμως έργα φανλοκρατίας».⁸⁶⁵

Αναφορικά με το ζήτημα της δικαιολόγησης της συνεργασίας με την Αριστερά, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στις ομιλίες των ηγετών της ΔΕ, στην «ανάγκη» τους να πείσουν τόσο για τον αποκλειστικά εκλογικό χαρακτήρα, όσο και για την υιοθέτηση των προγραμματικών αρχών του ΔΚ, αποδίδοντας την εξολοκλήρου στον εκλογικό νόμο της κυβέρνησης Καραμανλή και στην ανάγκη απομάκρυνσής της από την εξουσία. Ειδικότερα, ο Βενιζέλος ανέφερε ότι «μαθήματα εθνοπροσύνης δεν δεχόμεθα από κανέναν. Μαθήματα εθνοπροσύνης είμεθα εμείς αρμόδιοι να δώσωμεν εις τον Συναγερμόν»,⁸⁶⁶ και ότι «Αποτελούμεν το Εθνικόν Κέντρον. Όπως όταν η Ελλάς ευρίσκετο εν κινδύνω συνειργάσθημεν με το Λαϊκόν Κόμμα ούτω και τώρα εθεωρήσαμεν ότι στοιχειώδης άμυνα επέβαλε να ενωθώμεν διά να εκδιώξωμεν τον Συναγερμόν, διότι μίαν νέαν τετραετία τίποτε όρθιον δεν θα άφηκεν εις την χώραν» Στο ίδιο μήκος κύματος και ο Παπανδρέου υποστήριξε ότι «δεν του αναγνωρίζομεν το δικαίωμα να δίδη μαθήματα πατριωτισμού. Εάν επρόκειτο η συγκρότησις της ΔΕ να βλάβη το έθνος ουδέποτε θα απεφασίζετο από τα κόμματα του ΔΚ. Αλλά πρόκειται ασφαλώς να ωφελήση και το έθνος και την δημοκρατίαν και δια τούτο απεφασίσθη. Αποτελεί την νόμιμον άμυναν εναντίον του επαισχύντου εκλογικού νόμου, καθώς και εναντίον της κατακρατήσεως της κυβερνήσεως προς εκλογικήν εκμετάλλευσιν».⁸⁶⁷

Ως προς το κεντρικό διακύβευμα της ΔΕ στις συγκεκριμένες εκλογές, τέλος, ο Καρτάλης σε ομιλία του ανέφερε ότι «ο ελληνικός λαός θα εκλέξη μεταξύ δύο παρατάξεων. Θα κριθή εάν θα υπάρξη αληθινή δημοκρατία ή θα συνεχισθή η αστυνομοκρατία, εάν θα υπάρξη οικονομική ανόρθωσις ή θα συνεχισθή η οικονομική καχεξία. Εάν θα υπάρξη δικαία διά τον εργαζόμενον αμοιβή ή θα εξακολουθήση το καθεστώς της εξαθλιώσεως και της απομυζήσεως του λαού. Θα κριθή δε προπάντων

του εθνικόφρονος κόσμου και αφετέρου τον «νέο» χαρακτήρα του πολιτικού του διαβήματος, εν αντιθέσει με τον συσπειρωμένο εναντίον του «παλαιοκομματισμό», βλ. *Ελευθερία*, 14 και 18 Φεβρουαρίου 1956 και Πασχαλούδη, *ό.π.*, σσ. 87-94.

⁸⁶⁵ *Βήμα*, 14 Φεβρουαρίου 1956.

⁸⁶⁶ *Ελευθερία*, 7 Φεβρουαρίου 1956.

⁸⁶⁷ *Βήμα*, 18 Φεβρουαρίου 1956.

*εάν η εξωτερική πολιτική της Ελλάδος θα είναι πολιτική ανεξάρτητος, ελληνική ή θα συνεχισθή το σημερινόν καθεστώς της υποτελείας του έθνους».*⁸⁶⁸

Το τελικό εκλογικό αποτέλεσμα οδήγησε στην εξασφάλιση άνετης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας από την ΕΡΕ με ποσοστό 47,4% και 165 έδρες έναντι ποσοστού 48,2% για τη ΔΕ, παρά το γεγονός της συγκέντρωσης ελαφρώς υψηλότερου αριθμού ψήφων σε σχέση με τη Δεξιά.⁸⁶⁹ Ανεξάρτητα από τις ειδικότερες διατάξεις του εκλογικού συστήματος, το κυριότερο σημείο που έκρινε την επικράτηση της ΕΡΕ, σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, ήταν η διατήρηση της μεγάλης εκλογικής επιρροής που είχε ήδη διαμορφώσει ο ΕΣ από τις εκλογές του 1952, ενώ αντίθετα η ΔΕ δεν κατόρθωσε να εμφανίσει μια πλειοψηφική δυναμική, που θα της επέτρεπε να ανατρέψει τον ανωτέρω πολιτικό συσχετισμό δυνάμεων.⁸⁷⁰

Όσον αφορά ειδικότερα τον κεντρώο χώρο, η ΦΔΕ με την εκλογή 39, και αργότερα 42 βουλευτών, αναδείχθηκε ως ο ισχυρότερος κομματικός σχηματισμός, σε σχέση με τους 25 του ΚΦ, με εμφανή όμως τη περιορισμένη εκλογική απήχηση του συνόλου του ΔΚ. Από την άλλη πλευρά, το ΔΚΕΛ, χάρη και στην πρωτοδοτήσή του από την Αριστερά, εξέλεξε 18 βουλευτές, σε σχέση με τους 15 της ΕΠΕΚ, με αποτέλεσμα τόσο την ανάδειξη του σε υπολογίσιμη δύναμη στον χώρο της κεντροαριστεράς, όσο και την ισχυροποίηση της ηγετικής θέσης του Καρατάλη, ο οποίος πρόβαλε πλέον ως ο ντε φάκτο επικεφαλής της εκτός ΕΔΑ αντιπολίτευσης.⁸⁷¹

Από την άλλη πλευρά, κοινή συνισταμένη των ηγετών των κεντρώων κομμάτων αποτέλεσε η μη αναγνώριση του εκλογικού αποτελέσματος. Ειδικότερα, ο Βενιζέλος το χαρακτήρισε ως «*προϊόν αδιστάκτου νοθείας και βίας*», ζητώντας την απομάκρυνση της κυβέρνησης Καραμανλή, καθώς και την επανάληψη των εκλογών στα στρατιωτικά τμήματα όπου έκανε λόγο για «*ασύστολα μαγειρέματα που θυμίζουν χώρες του παραπετάσματος*». Επίσης, ο Παπανδρέου έκανε λόγο για «*εκλογικό όργιο*» και εστίασε στο ζήτημα της ψηφοφορίας του στρατού, ο οποίος σύμφωνα με τα λεγόμενα του «*εξετέλεσεν διαταγάς, δεν εψήφισεν ελευθέρως*» και άρα προέκυψε

⁸⁶⁸ *Ελευθερία*, 18 Φεβρουαρίου 1956.

⁸⁶⁹ Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, σ. 224.

⁸⁷⁰ Αναλυτικότερα για τις εκλογές του 1956, Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 200-214.

⁸⁷¹ Νικολακόπουλος, «*Η πολιτική πορεία...ό.π.*, σσ. 126-127, «*Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π.*, σσ. 446-447, και «*Το Δημοκρατικό Κόμμα...ό.π.*, σ. 45.

«κυβέρνηση μειοψηφίας και όχι δημοκρατική κυβέρνηση... η οποία δεν είχε το δικαίωμα να παραμείνει στην Αρχή». Τέλος, και ο Καρτάλης χαρακτήρισε ως «κατόρθωμα» το γεγονός ότι εξαιτίας του εκλογικού νόμου η «μειοψηφία κυβερνά και η πλειοψηφία ελέγχει», καλώντας την κυβέρνηση να μην παραμείνει στην εξουσία, καθώς κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε «οξύτατα πολιτικά προβλήματα». ⁸⁷² Παράλληλα, τις επόμενες ημέρες αμφότεροι οι Βενιζέλος και Καρτάλης προέβησαν στη διατύπωση διαβήματος προς τον βασιλιά Παύλο, διαμαρτυρόμενοι για το εκλογικό αποτέλεσμα, ζητώντας την άμεση απομάκρυνση της κυβέρνησης, την καθιέρωση της απλής αναλογικής και τη διενέργεια νέων εκλογών. ⁸⁷³

Η ΕΔΑ, με ανακοίνωσή της, κατήγγειλε επίσης τη «βία και τη νοθεία» εκ μέρους της κυβέρνησης Καραμανλή με έμφαση στις διατάξεις του εκλογικού συστήματος και της ψήφου των στρατιωτικών. Παράλληλα, όμως άφησε σαφείς αιχμές και για τους εκπροσώπους του ΔΚ, οι οποίοι απέναντι αφενός στην «εθνοκαπηλεία της κυβέρνησης» υπογράμμιζαν ότι η συνεργασία με την Αριστερά ήταν μόνο εκλογική και αφετέρου στο κυβερνητικό επιχείρημα ότι η ΔΕ «δεν μπορούσε να προσφέρει βιώσιμη κυβέρνηση», ενίσχυαν τη συγκεκριμένη άποψη. ⁸⁷⁴

Όσον αφορά τις καταγγελίες των κεντρώων κομμάτων για τις στρεβλωτικές επιδράσεις του εκλογικού συστήματος, η σημασία τους δεν θα πρέπει να υπερεκτιμηθεί, καθώς σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, ⁸⁷⁵ αλλά και τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου, ⁸⁷⁶ η ΕΡΕ θα κατακτούσε σε κάθε περίπτωση την κοινοβουλευτική πλειοψηφία με βάση τα τελικά εκλογικά ποσοστά της. Η μοναδική ένσταση αφορούσε την επίδραση της ψήφου των στρατιωτικών που εξασφάλισε στην ΕΡΕ επιπλέον 10 έδρες και κατ' επέκταση ισχυρότερη κοινοβουλευτική δύναμη, καθώς με 155 έδρες θα ήταν πιο ευεπίφορη σε ενδεχόμενη μελλοντική κυβερνητική κρίση. Ωστόσο, οι εκπρόσωποι της ΕΡΕ ανασκεύασαν τις ανωτέρω καταγγελίες, ενώ την 1^η Μαρτίου 1956 ορκίστηκε η νέα κυβέρνηση Καραμανλή. ⁸⁷⁷

⁸⁷² *Ελευθερία*, 21-22 Φεβρουαρίου 1956. Ενδεικτικά, ο Βενιζέλος στήριξε τις κατηγορίες του περί ύπαρξης «νοθείας και βίας» στην «παραμόρφωση» της ψήφου του στρατού, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 509-510.

⁸⁷³ *Βήμα*, 26 Φεβρουαρίου 1956.

⁸⁷⁴ Τρίκκας, *ό.π.*, σσ. 368-370.

⁸⁷⁵ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 202-203.

⁸⁷⁶ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 270-272.

⁸⁷⁷ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 511-513.

Συνεπώς, τα αίτια της ήττας του 1956 για τον κεντρικό χώρο δεν θα πρέπει να αναζητηθούν σε «εξωγενείς παράγοντες», όπως οι επεμβάσεις του κρατικού μηχανισμού ή οι ειδικότερες διατάξεις του εκλογικού συστήματος, αλλά σε καθαρά ενδογενείς λόγους. Ειδικότερα, ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η συνήθης πρακτική των κεντρώων κομμάτων για συμπράξεις παραμονές των διαφόρων εκλογικών αναμετρήσεων. Μάλιστα, στην περίπτωση των εκλογών του 1956, ο «αναγκαστικός» συνασπισμός τους συμπεριέλαβε και την Αριστερά, γεγονός εξίσου επιβαρυντικό, λόγω της αποξένωσης των συντηρητικών ψηφοφόρων, με αποτέλεσμα την αποκλειστική σχεδόν μονοπώλησή τους από την ΕΡΕ και ταυτόχρονα την απώλεια σημαντικών εκλογικών ερεισμάτων, τα οποία δεν αντισταθμίστηκαν επαρκώς από την προσέλκυση των αντίστοιχων προοδευτικών ψηφοφόρων.⁸⁷⁸

Η ίδια η φύση της ΔΕ, επίσης, ως «παράδοξης εκλογικής συμμαχίας»,⁸⁷⁹ λόγω του μωσαϊκού κομμάτων που την απάρτιζαν, και άρα η ασάφεια του ιδεολογικού της στίγματος σε συνδυασμό με τον διακηρυγμένο στόχο της αποκλειστικής εκλογικής συνεργασίας και της μετεκλογικής απόκτησης της κομματικής αυτοτέλειας, αποτέλεσε ιδιαίτερα ανασταλτικό παράγοντα για την πειστικότητα του κεντρώου χώρου ως προς τις δυνατότητες του για τη διαμόρφωση ενός μακροπρόθεσμου ιδεολογικού προοδευτικού προγράμματος και της ικανότητας αποτελεσματικής διαχείρισης και επίλυσης των προβλημάτων της εποχής.

Πέρα, όμως από τις όποιες ειδικότερες στρατηγικές κατά τη διάρκεια της εκλογικής περιόδου διαδραμάτισε η συνολική πορεία του κεντρώου χώρου καθ' όλη αυτήν την χρονική περίοδο με βασικά χαρακτηριστικά, την πολυδιάσπαση και την απουσία μιας ενιαίας παραταξιακής ταυτότητας, γεγονός που αδυνάτιζε σε σημαντικό βαθμό τις όποιες δυνατότητες του να αποτελέσει μια εναλλακτική κυβερνητική λύση τόσο απέναντι στον ΕΣ όσο και στην ΕΡΕ με αποτέλεσμα τη συνέχιση της αδιατάρακτης κυριαρχίας της Δεξιάς και της «υπαρξιακής κρίσης» του Κέντρου.

⁸⁷⁸ Ο ίδιος ο Βενιζέλος, την επαύριον των εκλογών, χαρακτήριζε ως λάθος τον σχηματισμό του «Λαϊκού Μετώπου», διότι παραχώρησε στην ΕΡΕ το «μονοπώλιο της εθνικοφροσύνης», Νικολακόπουλος, *«Η πολιτική πορεία...ό.π.»*, σ. 126.

⁸⁷⁹ Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, σ. 175.

Ο κεντρικός χώρος την επαύριον των εκλογών του 1956

Την επαύριον των εκλογών του 1956, διαμορφώθηκαν δύο αντικρουόμενες πολιτικές στρατηγικές μεταξύ των κεντρικών κομμάτων. Από την μία πλευρά, εντάθηκαν οι συζητήσεις μεταξύ των ηγετών της πλειοψηφίας των κομμάτων της εθνικής αντιπολίτευσης, δηλαδή εκτός της ΕΔΑ, με γνώμονα την εξεύρεση ενός κοινού τόπου προς την κατεύθυνση του συντονισμού τόσο της κοινοβουλευτικής τους δράσης όσο και της συνεργασίας τους. Κοινές συνισταμένες τους αποτέλεσαν η έντονα αντικαραμανλική τους στάση, εξαιτίας του εκλογικού συστήματος του 1956, αλλά και οι ραγδαίες εξελίξεις στο Κυπριακό Ζήτημα.⁸⁸⁰ Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, αναδείχθηκε και η προώθηση μιας έτερης στρατηγικής που έθετε σε δεύτερο πλάνο τις διαδικασίες ενοποίησης των κομμάτων της αντιπολίτευσης και η οποία πρέσβευε είτε την κυβερνητική συμπόρευση είτε την ανάληψη πρωτοβουλιών διάσπασης της ΕΡΕ με απώτερο σκοπό τη δημιουργία κυβερνήσεων συνεργασίας εκ των πολιτικών δυνάμεων του αστικού χώρου.

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, προς την κατεύθυνση της υλοποίησης της πρώτης στρατηγικής, η πρώτη πρωτοβουλία μετά τις εκλογές του 1956, προήλθε από την πλευρά του Καρτάλη. Ειδικότερα, στις 10 Ιουλίου 1956, μέσω επιστολών του σε Παπανδρέου, Βενιζέλο, Παπαπολίτη, Μπαλατζή, αλλά και Τσαλδάρη, δηλαδή στο σύνολο των κοινοβουλευτικών πολιτικών αρχηγών εκτός της ΕΔΑ, ο Καρτάλης πρότεινε την εκλογή ενός συντονιστή των κομμάτων της αντιπολίτευσης με την ταυτόχρονη διατήρηση της κομματικής τους αυτοτέλειας, με σκοπό την ενίσχυση τόσο της αποτελεσματικότητας του κοινοβουλευτικού ελέγχου τους όσο και της άμβλυνσης της εικόνας της έντονης πολυδιάσπασης. Παράλληλα, πρότεινε ως βάση συνεργασίας το κοινό προγραμματικό πλαίσιο της ΔΕ, θεωρώντας πως ο βασικότερος λόγος της εκλογικής της αποτυχίας, αποτελούσε η «πολυκέφαλος» ηγεσία της, η οποία δεν παρείχε τα εχέγγυα της ενιαίας και σταθερής διακυβέρνησης της χώρας.⁸⁸¹

Η ανωτέρω στάση του Καρτάλη με την υπεράσπιση του προγράμματος της ΔΕ,⁸⁸² εν αντιθέσει με τους υπόλοιπους πολιτικούς ηγέτες, οι οποίοι θεωρούσαν ως

⁸⁸⁰ Ειδικότερα, πρώτη κοινή πρωτοβουλία μεταξύ των κομμάτων της αντιπολίτευσης αποτέλεσε η υποβολή πρότασης μομφής, στις 21 Μαΐου 1956, εναντίον της κυβέρνησης Καραμανλή, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 560-561.

⁸⁸¹ *Ελευθερία*, 10 Ιουλίου 1956.

βασική αιτία της εκλογικής τους αποτυχίας τη συνεργασία με την Αριστερά, αποτελούσε σαφή διαφοροποίηση του Θεσσαλού πολιτικού προς την κατεύθυνση της συνέχισης της στρατηγικής της διαμόρφωσης ενός κεντροαριστερού προοδευτικού πόλου ως εναλλακτικής κυβερνητικής πρότασης απέναντι στην ΕΡΕ.

Η ενίσχυση του πολιτικού βάρους του Καρτάλη λόγω του κεντρικού του ρόλου στις διαπραγματεύσεις για τη σύσταση της ΔΕ, της εκλογής μιας αρκετά συμπαγούς κοινοβουλευτικής ομάδας, αλλά και της ανάδειξης του συνομήλικου του Καραμανλή στην πρωθυπουργία η οποία είχε φέρει στο προσκήνιο το αίτημα για ανανέωση του πολιτικού προσωπικού,⁸⁸³ αποτέλεσαν ιδιαίτερα ευνοϊκούς παράγοντες για τις δυνατότητες επιτυχίας της ανωτέρω πολιτικής του στρατηγικής.

Ωστόσο, ούτε η εν λόγω πρόταση περί απλού συντονισμού της δράσης των κομμάτων της αντιπολίτευσης δεν μπόρεσε να τελεσφορήσει, από δείγμα τόσο της έντονης πολυδιάσπασης όσο κυρίως της ετερογένειας των στρατηγικών τους. Ειδικότερα, στις 11 Ιουλίου 1956, ο Βενιζέλος χαρακτήρισε ως «απρόσφορον» το ανωτέρω προτεινόμενο σχήμα, αντιπροτείνοντας την αυτοδιάλυση και τη συγχώνευση των κομμάτων και την εκλογή αρχηγού με τριετή θητεία μέσω μυστικής ψηφοφορίας των εν ενεργεία βουλευτών τους, πρόταση την οποία αποδέχθηκε και ο Καρτάλης.⁸⁸⁴ Ωστόσο, σύμφωνα με τον βιογράφο του, ο Βενιζέλος αποδεχόταν ότι «ήτο πολύ ενωρίς διά να πεισθούν οι αυτοχειροτόνητοι αρχηγοί να εγκαταλείψουν τον τίτλον των και να ενταχθούν εις ενιαίον κομματικόν οργανισμόν».⁸⁸⁵

Το ΚΦ, επίσης, μέσω ανακοίνωσής του, συμφώνησε με αμφότερα τα ανωτέρω σχέδια θέτοντας όμως τρεις προϋποθέσεις: πρώτον ότι ο ενιαίος κομματικός οργανισμός ανεξαρτήτως του ποιος θα ήταν ο αρχηγός του θα έπρεπε να φέρει τον τίτλο του Κόμματος των Φιλελευθέρων, δεύτερον, ότι ο αρχηγός του νέου κόμματος

⁸⁸² Ο Καρτάλης, πλέον ως μοναδικός αρχηγός του ΔΚΕΛ, μετά τον θάνατο του Σβάλου, στις 23 Φεβρουαρίου 1956, συνέχιζε τις επαφές του με την ΕΔΑ, παρά τη φαινομενική αποστασιοποίησή του από την εμβάθυνση της μεταξύ τους συνεργασίας, ώστε να μπορέσει με περισσότερο αυξημένες πιθανότητες να προσεταιριστεί τους υπολοίπους αρχηγούς των κομμάτων της αντιπολίτευσης, οι οποίοι ήταν αρνητικά διακείμενοι προς την Αριστερά. Παράλληλα, ο Καρτάλης, την ίδια χρονική περίοδο είχε αποκαταστήσει και στενές επαφές με τον Μαρκεζίνη, Νικολακόπουλος, «*Το Δημοκρατικό Κόμμα... ό.π.*, σσ. 46-47, και Τρίκκας, *ό.π.*, σ. 373.

⁸⁸³ Στο ίδιο, 46-47.

⁸⁸⁴ ΕΛΙΑ, ΑΣΑ, «Βενιζέλος προς Καρτάλη, 12 Ιουλίου 1956», Φακ. 3 Υποφ. 8.

⁸⁸⁵ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 540.

δεν θα έπρεπε να εκλεγόταν με ορισμένη θητεία αλλά να ήταν μόνιμος ώστε να αποφευχθούν οι εσωτερικοί ανταγωνισμοί εκ των εκάστοτε υποψηφίων αρχηγών και τρίτον, ότι το συμβούλιο του νέου κόμματος θα έπρεπε να είχε μόνο συμβουλευτική αρμοδιότητα και όχι αποφασιστική, η οποία θα ανήκε μόνον στον αρχηγό.⁸⁸⁶

Από την πλευρά του, ο Παπαπολίτης με επιστολή του προς τον Καρτάλη αν και διατύπωνε τους ενδοιασμούς του για την αποτελεσματικότητα της επιλογής της λύσης του συντονιστή, εντούτοις δήλωνε ότι η ΕΠΕΚ θα την έκανε αποδεκτή υπό τα προαπαιτούμενα της κατάρτισης κοινού προοδευτικού προγράμματος και της αποδοχής του προσώπου του νέου αρχηγού από την πλευρά του ΚΦ και της ΦΔΕ. Ωστόσο, αρνήθηκε κατηγορηματικά την αυτοδιάλυση της ΕΠΕΚ συζητώντας μόνο τον κοινοβουλευτικό συντονισμό της δράσης των κομμάτων.⁸⁸⁷

Στις 19 Ιουλίου 1956, ο Καρτάλης με επιστολή του απευθυνόμενη προς τους ίδιους πολιτικούς αρχηγούς, αντιπρότεινε η τελική μορφή της εμφάνισης της ενιαίας αντιπολίτευσης να καθορισθεί υπό των ίδιων των βουλευτών των κομμάτων σε κοινή σύσκεψη. Ωστόσο, τη συγκεκριμένη πρόταση απέρριψε το σύνολο των πολιτικών αρχηγών, με το επιχείρημα ότι στην κοινή σύσκεψη οι βουλευτές εκάστου κόμματος θα μειοψηφούσαν έναντι των υπολοίπων. Συνεπώς, στις 22 Ιουλίου, ο Καρτάλης, με ανακοίνωσή του, δήλωσε τον τερματισμό της ανωτέρω πρωτοβουλίας του.⁸⁸⁸

Πέρα από τις επιμέρους στρατηγικές των πολιτικών ηγετών ως προς την ειδικότερη μορφή του συντονισμού της κοινοβουλευτικής δράσης τους, το πιο αδύνατο σημείο της πρότασης του Καρτάλη, αποτελούσε η απουσία οιασδήποτε αναφοράς στους βασικούς άξονες της ιδεολογικής ταυτότητας μιας ενοποιημένης αντιπολίτευσης εφόσον μοναδική συγκολλητική ουσία πρόβαλε η κοινή αντίθεσή τους προς την κυβέρνηση Καραμανλή, όπως καταδεικνύεται και από την πρόσκληση στον Τσαλδάρη. Ωστόσο, η πρόταση Καρτάλη θα πρέπει να κριθεί υπό το πρίσμα της έντονης πολυδιάσπασης και άρα της ανάγκης εξεύρεσης ενός ελαχίστου κοινού τόπου με την αρχική αποσαφήνιση του θέματος του συντονιστή και οιονεί αρχηγού, και τον καθορισμό των έτερων ουσιωδών ζητημάτων, όπως η διαμόρφωση της ιδεολογικής ταυτότητας του νέου ενοποιημένου πολιτικού σχηματισμού σε μεταγενέστερο στάδιο.

⁸⁸⁶ *Ελευθερία*, 15 Ιουλίου 1956.

⁸⁸⁷ *Βήμα*, 18 Ιουλίου 1956. Τέλος, και ο Τσαλδάρης απέρριψε την πρόταση εκλογής συντονιστή, τασσόμενος υπέρ της απλής συνεργασίας μεταξύ των κομμάτων.

⁸⁸⁸ *Ελευθερία*, 22 Ιουλίου 1956.

Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, αναδείχθηκαν και ορισμένες πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση της προώθησης της έτερης στρατηγικής, που ήδη αναφέρθηκε, που έθετε σε δεύτερο πλάνο τις διαδικασίες ενοποίησης μεταξύ των κομμάτων της αντιπολίτευσης και η οποία πρέσβευε τη συγκρότηση συμμαχικών πολυκομματικών κυβερνήσεων από τις πολιτικές δυνάμεις του αστικού χώρου. Κύριος εκφραστής αναδείχθηκε ο Βενιζέλος, ορμώμενος από την πεποίθησή του ότι λόγω της κοινοβουλευτικής παντοδυναμίας της Δεξιάς σε συνδυασμό με την έντονη πολυδιάσπαση, αλλά και τη μειωμένη εκλογική απήχηση του Κέντρου, δεν υπήρχε ο απαιτούμενος χώρος για τη διαμόρφωση δύο αστικών πολιτικών παρατάξεων.⁸⁸⁹

Η εκτύλιξη της παραπάνω στρατηγικής έλαβε διάφορες μορφές είτε μέσω συνεννοήσεων με τον Καραμανλή και με άλλους υψηλόβαθμους παράγοντες της ΕΡΕ είτε μέσω παρασκηνακών διεργασιών για την απόσπαση της εύνοιας του Παλατιού. Ωστόσο, με την ανωτέρω στάση εκπεμπόταν η εικόνα της επιτέλεσης παρασκηνακών διαβουλεύσεων με σκοπό όχι τον τερματισμό της βασιλικής «ευνοιοκρατίας» αλλά της κατεύθυνσης της και προς όφελος άλλων πολιτικών δυνάμεων με γνώμονα την εξυπηρέτηση προσωπικών πολιτικών σκοπιμοτήτων, αμβλύνοντας ακόμα περισσότερο την γενικότερη πολιτική αξιοπιστία του κεντρικού πολιτικού χώρου.

Ειδικότερα, τον Μάιο του 1956, σύμφωνα με την αφήγηση του Δαφνή, ο Καραμανλής πρότεινε στον Βενιζέλο να λάβει μέρος στην κυβέρνησή του, αν και ο Κρητικός πολιτικός του αντιπρότεινε και τη συμμετοχή των Παπανδρέου και Τσαλδάρη, την οποία όμως αρνήθηκε ο πρωθυπουργός με το επιχείρημα ότι τους θεωρούσε «ως ξεπερασμένους και ουδέν εκπροσωπώντας».⁸⁹⁰ Παράλληλα, ο Βενιζέλος με διάφορα υπομνήματα του προς τον βασιλιά Παύλο, διατύπωνε προτάσεις για τον σχηματισμό κυβέρνησης ευρύτερης συνεργασίας με την ταυτόχρονη απομάκρυνση του Καραμανλή, επιλογές οι οποίες σύμφωνα με ορισμένες πηγές έβρισκαν απήχηση και σε ορισμένα άλλα στελέχη της ΕΡΕ.⁸⁹¹

⁸⁸⁹ Νικολακόπουλος, *«Η πολιτική πορεία...ό.π.»*, σ. 128.

⁸⁹⁰ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 535. Ωστόσο, ο ίδιος ο Καραμανλής διέψευσε την ανωτέρω αφήγηση του βιογράφου του Βενιζέλου.

⁸⁹¹ Ειδικότερα, τον Ανδρέα Αποστολίδη, αντιπρόεδρο της κυβέρνησης, και τον Κωνσταντίνο Ροδόπουλο, Πρόεδρο της Βουλής, *ΙΑΜΜ*, ΑΣΒ, «Υπόμνημα Σοφοκλή Βενιζέλου προς τον βασιλιά Παύλο, 18 Μαΐου 1956», ΑΕ 226, ΦΑΚ 24.

Η ύπαρξη, ωστόσο, ισχυρής κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας της Δεξιάς και η συνέχιση της βασιλικής υποστήριξης του Καραμανλή, αποτέλεσαν ιδιαίτερα ανασταλτικούς παράγοντες για την τελεσφόρηση των ανωτέρω σχεδιασμών. Συνεπώς, ο Βενιζέλος προσανατολίστηκε προς την επιλογή της προώθησης της ενοποίησης μεταξύ των κομμάτων της αντιπολίτευσης,⁸⁹² όχι τόσο λόγω της πίστης του στις πιθανότητες επιτυχίας του εν λόγω εγχειρήματος, αλλά λόγω της επιδίωξης της ενίσχυσης της προσωπικής του θέσης στο ενδεχόμενο συγκρότησης πολυκομματικής κυβέρνησης συνεργασίας με την ΕΡΕ.

Από την πλευρά του, ο Παπανδρέου, την επαύριον των εκλογών του 1956, στόχευε πρωτίστως στη διατήρηση της αυτοτέλειας του ΚΦ, πρωτοστατώντας στην άσκηση σφοδρής αντιπολιτευτικής κριτικής στη Βουλή εναντίον διαφόρων πολιτικών επιλογών της κυβέρνησης Καραμανλή, ώστε σε δεύτερο στάδιο να επιδιώξει την ενοποίηση των δυνάμεων της αντιπολίτευσης εντός των κόλπων του κόμματος του.⁸⁹³

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, στις αρχές Ιανουαρίου του 1957, έλαβε χώρα η δημοσιοποίηση κοινής πρότασης των ΔΚΕΛ και ΦΔΕ περί συγχώνευσής τους με το ΚΦ σ' έναν ενιαίο πολιτικό οργανισμό υπό την επωνυμία του ιστορικού φιλελεύθερου κόμματος, με τριμελή συλλογική ηγεσία των αρχηγών τους και με τη πρόβλεψη για τη λήψη των αποφάσεων κατά πλειοψηφία. Ειδικότερα, ο Βενιζέλος προτεινόταν ως αρχηγός του κόμματος, ο Παπανδρέου ως πρόεδρος της κοινοβουλευτικής ομάδας και πρώτος πρωθυπουργός σε περίπτωση εκλογικής νίκης, και ο Καρτάλης ως εκπρόσωπος Τύπου και οργανωτικά υπεύθυνος, ενώ συμφωνήθηκε και η εναλλαγή των ανωτέρω θέσεων ανά διετία.⁸⁹⁴

Στο ανώτερο σχέδιο, ωστόσο, εκφράστηκαν σοβαρές επιφυλάξεις από μερίδα βουλευτών του ΔΚΕΛ ως προς την πρόβλεψη της τριμελούς ηγεσίας και ότι η ενοποίηση θα έπρεπε να περιλαμβάνει την ΕΠΕΚ και το Αγροτικό Κόμμα.⁸⁹⁵ Αντιρρήσεις εκφράστηκαν και εκ μέρους του Παπανδρέου, ο οποίος αντιπρότεινε τη

⁸⁹² Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 639.

⁸⁹³ Στα τέλη του 1956, δημοσιεύθηκαν πληροφορίες για συνομιλίες αναφορικά με την ενοποίηση του ΚΦ και της ΕΠΕΚ με αρχηγό τον Παπανδρέου, Νικολακόπουλος, «Αναζητώντας το Κέντρο...*ό.π.*, σ. 447, και *Ελευθερία*, 18 Δεκεμβρίου 1956.

⁸⁹⁴ Αντίστοιχη πρόταση για την ενοποίηση των τριών κεντρικών κομμάτων είχε γίνει και από τους Καρτάλη και Μητσοτάκη προς τον Παπανδρέου, Νικολακόπουλος, «*Το Δημοκρατικό Κόμμα...ό.π.*, σ. 47, και Δημητράκος, *ό.π.*, σ. 423.

⁸⁹⁵ *Ελευθερία*, 28 Φεβρουαρίου 1957.

συγχώνευση του ΚΦ μόνο με την ΦΔΕ ως την «ετέραν πτέρυγαν του φιλελευθερισμού» και όχι σε πρώτο στάδιο τουλάχιστον με το ΔΚΕΛ ή άλλα κόμματα. Το νέο ενοποιημένο κόμμα θα είχε δύο ισότιμους συναρχηγούς, οι οποίοι θα εναλλάσσονταν στην προεδρία, στην κοινοβουλευτική ομάδα και στην πρωθυπουργία.⁸⁹⁶ Με την ανωτέρω πρόταση, βασική στόχευση του Παπανδρέου αποτελούσε η περαιτέρω ισχυροποίηση του ΚΦ με την προσθήκη και της αριθμητικά σημαντικής κοινοβουλευτικής ομάδας της ΦΔΕ ώστε να επιχειρήσει να ενσωματώσει σε μεταγενέστερο στάδιο και τις υπόλοιπες δυνάμεις μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ.

Ειδικότερα, στις 28 Φεβρουαρίου 1957, έλαβε χώρα συνάντηση μεταξύ Βενιζέλου και Παπανδρέου, όπου επισημοποιήθηκε η συγχώνευση μεταξύ των δύο κομμάτων υπό την επωνυμία του ΚΦ με τους δύο ηγέτες ως ισότιμους συναρχηγούς, καθώς και τη συμμετοχή του Θ. Χαβίνη στην τριμελή διοικούσα επιτροπή, η οποία θα λάμβανε τις αποφάσεις κατά πλειοψηφία. Επίσης, ο Βενιζέλος ορίστηκε πρόεδρος της διοικούσας επιτροπής και του κόμματος, ενώ ο Παπανδρέου πρόεδρος της κοινοβουλευτικής ομάδας, εκπρόσωπος και πρωθυπουργός σε περίπτωση εκλογικής νίκης, ενώ συμφωνήθηκε και η διετή εναλλαγή στα διάφορα κομματικά αξιώματα.⁸⁹⁷ Παράλληλα, επιχειρήθηκε, μέσω της διακήρυξης του ΚΦ, η προβολή ορισμένων κεντρικών ιδεολογικών προταγμάτων, όπως η υπεράσπιση των εθνικών δικαιών και ιδίως του Κυπριακού, η εμπέδωση συνθηκών κράτους δικαίου, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου μέσω της αύξησης του εθνικού εισοδήματος και της δίκαιης κατανομής του, καθώς και η εξύψωση του πνευματικού και πολιτιστικού επιπέδου του λαού.⁸⁹⁸

Παρά τα όποια θετικά μηνύματα προς την κατεύθυνση της συσπείρωσης των κεντρικών πολιτικών δυνάμεων, εντούτοις η επανενοποίηση του ΚΦ δεν προσέφερε κάποια ουσιαστική λύση ως προς την αντιμετώπιση των δύο πιο ακανθωδών ζητημάτων του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου. Αφενός της ηγεσίας, όπου η επιλογή του ήδη δοκιμασμένου και αποτυχημένου μοντέλου της συναρχηγίας ήταν φανερό ότι δεν προσέφερε κάποια μακρόπνοη απάντηση στο ζήτημα της αδιαμφισβήτητης ηγεσίας του ισχυρότερου κόμματος της αντιπολίτευσης και επιλέχθηκε ως ένας αρκετά εύσχημος τρόπος, ώστε να αποφευχθούν οι εσωκομματικές τριβές μεταξύ των δύο πολιτικών αρχηγών. Αφετέρου της ιδεολογικής συγκρότησης, καθώς η

⁸⁹⁶ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 639.

⁸⁹⁷ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 538-539.

⁸⁹⁸ *Βήμα*, 1 Μαρτίου 1957.

ενοποίηση αποτέλεσε μία διαδικασία εκ των άνω μεταξύ των δύο συναρχηγών, χωρίς να έχει προηγηθεί ουδεμία ιδεολογική και οργανωτική συζήτηση, ενώ και η νέα διακήρυξη του κόμματος συνίστατο στην επανάληψη ορισμένων ιδεολογικών αρχών, κοινών στο σύνολο των πρότερων πολιτικών προγραμμάτων του ΚΦ.

Συνεπώς, παρότι επιχειρήθηκε η προσέλκυση και των υπολοίπων κεντρικών κομμάτων με την προβολή πλέον του ενοποιημένου κόμματος με τον ευρύτερο τίτλο «Φιλελευθέρων Δημοκρατικών Παράταξιν», εντούτοις το ΔΚΕΛ και η ΕΠΕΚ, αν και αμφοτέρωθεν με ανακοινώσεις τους χαιρέτισαν την επανένωση των δύο πτερύγων του ΚΦ,⁸⁹⁹ απέφυγαν ευσχήμως τη συμμετοχή τους.

Παράλληλα, κατά την ίδια χρονική περίοδο και το ΔΚΕΛ μέσω του συνεδρίου του στη Θεσσαλονίκη επιχείρησε να ανασυγκροτήσει τους βασικούς ιδεολογικούς του άξονες, θέτοντας ως προτεραιότητα την αποκατάσταση ομαλών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, ενώ στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής τόνιζε την ανάγκη εφαρμογής της αρχής της αυτοδιάθεσης στην Κύπρο.⁹⁰⁰

Η μειωμένη πειστικότητα του εγχειρήματος της ενοποίησης του ΚΦ αμβλυνόταν ακόμα περισσότερο λόγω της ταυτόχρονης προώθησης εκ μέρους του Βενιζέλου και άλλων πολιτικών στρατηγικών. Ειδικότερα, σε επιστολή του προς τον Μαρκεζίνη, τον Μάρτιο του 1957, δηλαδή ακριβώς αμέσως μετά την επανενοποίηση του ΚΦ, ο Κρητικός πολιτικός τάχθηκε υπέρ της συνέχισης των προσπαθειών συγκρότησης μιας μεταβατικής κυβέρνησης από την πλευρά των αστικών πολιτικών δυνάμεων, η οποία θα είχε ως πρωταρχικό της στόχο τη ψήφιση του εκλογικού συστήματος της απλής αναλογικής, ενώ η παραμονή της στην εξουσία θα μπορούσε να παραταθεί εφόσον αυτό κρινόταν «εθνικώς χρήσιμον».⁹⁰¹ Στο ίδιο πλαίσιο, θα πρέπει να ενταχθούν και οι ατελέσφορες διαπραγματεύσεις του, την άνοιξη του 1957, με τον Κων. Παπακωνσταντίνου, Υπ. Δικαιοσύνης της κυβέρνησης Καραμανλή για την επίτευξη συμφωνίας στο ζήτημα του εκλογικού συστήματος.⁹⁰²

Παράλληλα, ο Βενιζέλος συνέχιζε με αμείωτη ένταση αφενός τις προσπάθειες απόσπασης της εύνοιας του βασιλιά Παύλου, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το νέο

⁸⁹⁹ *Ελευθερία*, 1 Μαρτίου 1957.

⁹⁰⁰ ΔΗΚΙ, ΑΓΚ, «Διακήρυξη του ΔΚΕΛ, 2 Απριλίου 1957», Φακ. 2041.

⁹⁰¹ ΙΑΜΜ, ΑΣΒ, «Βενιζέλος προς Μαρκεζίνη, 7 Μαρτίου 1957», ΑΕ 226, Φακ. 24.

⁹⁰² Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 190-191.

του υπόμνημα, στις 10 Αυγούστου 1957, με το οποίο δεσμευόταν ότι εάν ανατρεπόταν ο Καραμανλής, το ΚΦ προθυμοποιούταν να υποστηρίξει άλλη κυβέρνηση προερχόμενη από την ΕΡΕ.⁹⁰³ Αφετέρου την παροχή υποστήριξης προς υπερκομματικές πολιτικές προσωπικότητες, οι οποίες συγκέντρωναν αυξημένες πιθανότητες ανατροπής του Καραμανλή με απώτερο στόχο τον σχηματισμό πολυκομματικών κυβερνήσεων συνεργασίας. Μία τέτοια προσωπικότητα αποτελούσε ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος, ο οποίος ήδη από την άνοιξη του 1957 είχε εγκατασταθεί στην Αθήνα μετά την απελευθέρωσή του από την εξορία του στις Σευχέλλες, και τον οποίον ο συναρχηγός του ΚΦ είχε βολιδοσκοπήσει ως προς την ανάμειξή του στην ελλαδική κεντρική πολιτική σκηνή, ως επικεφαλής ευρύτερης πολιτικής κίνησης.⁹⁰⁴

Πέρα από την προώθηση των ανωτέρω πολυποίκιλων πολιτικών στρατηγικών, εντούτοις ο θάνατος του Καρτάλη από καρδιακή εμβολή, τον Σεπτέμβριο του 1957, αποτέλεσε αναμφισβήτητα ένα ισχυρό πλήγμα τόσο για τις γενικότερες διαδικασίες ενοποίησης της αντιπολίτευσης όσο και για τη συνολικότερη ιδεολογική πορεία του κεντρικού πολιτικού χώρου. Ειδικότερα, ο Θεσσαλός πολιτικός αποτελούσε μία ήδη καθιερωμένη ηγετική προσωπικότητα, σταθερά υπέρμαχος της συγκρότησης μιας διακριτής ιδεολογικής αστικής πρότασης με προοδευτικό προσανατολισμό, ως μόνη βιώσιμη κυβερνητική εναλλακτική απέναντι στην παράταξη της Δεξιάς.⁹⁰⁵

Αντίθετα, τόσο οι Βενιζέλος και Παπανδρέου, οι οποίοι λόγω της πρότερης ιδεολογικής τους διαδρομής δεν μπορούσαν να προβάλουν με τον ίδιο βαθμό πειστικότητας την έκφραση προοδευτικών αιτημάτων όσο και οι Αλλαμανής, ο διάδοχος του στην ηγεσία του ΔΚΕΛ, και Παπαπολίτης της ΕΠΕΚ αδυνατούσαν να αναπληρώσουν το πολιτικό βάρος του Καρτάλη αναφορικά με την προώθηση των διαδικασιών ενοποίησης των κεντρικών πολιτικών δυνάμεων και την προσέλκυση ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων. Παράγοντες που δυσχέραιναν περαιτέρω τις

⁹⁰³ *ΙΑΜΜ*, ΑΣΒ, «*Σημείωμα Σοφοκλή Βενιζέλου προς βασιλιά Παύλο, 10 Αυγούστου 1957*», ΑΕ 226, Φακ. 24, και Δαφνής, *ό.π.*, σ. 543.

⁹⁰⁴ Σύμφωνα με τον Νίκο Κρασιδάκη, στενό συνεργάτη του Μακαρίου, ο Βενιζέλος είχε βολιδοσκοπήσει τον αρχιεπίσκοπο, στις αρχές του καλοκαιριού του 1957, ενώ στις 21 Αυγούστου, του υπέβαλε επίσημη πρόταση, χωρίς όμως να δοθεί οποιαδήποτε συνέχεια, Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 220-221.

⁹⁰⁵ Σύμφωνα με τον Μαρκεζίνη, ο Καρτάλης πριν την αναχώρησή του για το Λονδίνο, του είχε εκμυστηρευτεί την απογοήτευσή του ως προς τη χαμηλή εκλογική απήχηση του ΔΚΕΛ και είχαν συμφωνήσει τη συγχώνευση με το ΚΠ, εκδοχή, η οποία όμως δεν επιβεβαιώνεται από κάποια άλλη πηγή, Μαρκεζίνης, *ό.π.*, σ. 79.

δυνατότητες συγκρότησης ενός εναλλακτικού προοδευτικού κεντρώου πολιτικού πόλου, ενώ προσέφεραν πολύτιμο έδαφος για την αύξηση της επιρροής της ΕΔΑ.

Οι εκλογές της 11^{ης} Μαΐου 1958

Παρά τη σαφή αποδυνάμωση του κεντροαριστερού πόλου μετά τον θάνατο του Καρτάλη, εντούτοις σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο δεν κατέστη δυνατή η περαιτέρω σύγκλιση μεταξύ των μικρότερων κεντρώων κομμάτων με το ΚΦ, χάσμα το οποίο θα γίνει ακόμα μεγαλύτερο με αφορμή το ξέσπασμα μιας σοβαρής κυβερνητικής κρίσης στις αρχές του 1958 και την προκήρυξη πρόωγων εκλογών.

Ειδικότερα, στις 28 Φεβρουαρίου 1958, έλαβε χώρα η παραίτηση 15 βουλευτών της ΕΡΕ μεταξύ των οποίων και στελεχών της, τα οποία ανήκαν στο στενό επιτελείο του Καραμανλή, όπως των Παπαληγούρα και Ράλλη,⁹⁰⁶ με κύρια αφορμή την κατάθεση του εκλογικού νομοσχεδίου της ενισχυμένης αναλογικής⁹⁰⁷ ενώ ιδιαίτερα σημαίνουντα ρόλο στην πρόκληση της ανωτέρω κρίσης διαδραμάτισαν και γενικότερες εσωτερικές και εξωτερικές πολιτικές εξελίξεις.⁹⁰⁸

Όσον αφορά τους δύο κεντρώους πολιτικούς ηγέτες υιοθέτησαν εντελώς διαφορετική στρατηγική. Ειδικότερα, ο Παπανδρέου με τη στάση του συνέβαλε στην υπέρβαση της ανωτέρω πολιτικής κρίσης προς όφελος του πρωθυπουργού, καθώς

⁹⁰⁶ Ειδικότερα, ο Παπαληγούρας κατηγόρησε τον Καραμανλή για «αυταρχισμό». Ωστόσο, ο Ράλλης, σε συνομιλία του με Αμερικανούς διπλωμάτες μετά τις εκλογές του 1958, τόνιζε ότι η παραίτησή του δεν αποσκοπούσε στην πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή, αλλά στην αποτροπή της ψήφισης του νέου εκλογικού νόμου, χαρακτηρίζοντας ήδη από τότε την παραίτησή του ως «λάθος», Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός...ό.π.*, σσ. 380-381.

⁹⁰⁷ Αναλυτικότερα για το σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 225-226. Επίσης, σύμφωνα με τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου, αμφότεροι οι Παπανδρέου και Βενιζέλος, παρουσία και Αμερικάνων ιθυνόντων, είχαν ζητήσει τη μεσολάβηση των Ανακτόρων για την άσκηση πιέσεων προς τον Καραμανλή για την υιοθέτηση του εκλογικού συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής, *Στο ίδιο*, σ. 381.

⁹⁰⁸ Ο ίδιος ο Καραμανλής επικαλέστηκε την προτίμηση Αμερικανών και Βρετανών ιθυνόντων για τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας προς την κατεύθυνση της εξεύρεσης συμβιβαστικής λύσης στο Κυπριακό, τη προδιάθεση ορισμένων στελεχών της ΕΡΕ τα οποία δεν είχαν αποδεχθεί τελεσίδικα την ηγεσία του, και την ανάληψη πρωτοβουλιών εκ μέρους τόσο του Βενιζέλου, όσο και κάποιων ανακτορικών παραγόντων, με κυριότερο τον πτέραρχο Χαρ. Ποταμιάνο, καθώς και της Ελένης Βλάχου, εκδότριας της εφημερίδας *Καθημερινή*, *ΑΚΚ, Τόμ Γ', ό.π.*, σσ. 84-85.

καθ' όλο το προηγούμενο χρονικό διάστημα, είχε διεξάγει συζητήσεις με τον Δ. Μακρή, Υπ. Εσωτερικών της ΕΡΕ, υπό την έγκριση του Καραμανλή, για την από κοινού συμφωνία ενός εκλογικού συστήματος ενισχυμένης αναλογικής, το οποίο θα ευνοούσε τη σύσταση μονοκομματικών εθνικοφρόνων κυβερνήσεων, καθώς και τη ταυτόχρονη μείωση της εκλογικής δύναμης της Αριστεράς. Υπό το παραπάνω πλαίσιο, ο Καραμανλής αφού απέσπασε τη σύμφωνη γνώμη και τη μονογραφή του Παπανδρέου, στις 27 Φεβρουαρίου 1958, συγκάλεσε αμέσως το υπουργικό συμβούλιο του για τη ψήφιση του εκλογικού νομοσχεδίου της ενισχυμένης αναλογικής, ώστε να προλάβει ενδεχόμενες εσωκομματικές αντιδράσεις.⁹⁰⁹

Από την άλλη πλευρά, ο Βενιζέλος, ο οποίος κατά την ίδια χρονική περίοδο, βρισκόταν σε διαπραγματεύσεις με τον Ράλλη ως προς την επιλογή ενός εκλογικού συστήματος των «συγγενών κομμάτων», συνέβαλε, σύμφωνα με τον βιογράφο του, με «μεγάλην δεξιολογία»⁹¹⁰ στην εκδήλωση της ανωτέρω κρίσης, με απώτερο σκοπό του τη συγκρότηση μεταβατικής κυβέρνησης από στελέχη της ΕΡΕ, με αντικατάσταση όμως του Καραμανλή, στην οποία το ΚΦ θα έδινε ψήφο ανοχής.

Ανασταλτικοί παράγοντες, ωστόσο, στους σχεδιασμούς του Βενιζέλου αποτέλεσαν οι Καραμανλής και Παπανδρέου, οι οποίοι, στις 3 Μαρτίου, εισηγήθηκαν στον βασιλιά Παύλο τη διάλυση της Βουλής και τη διενέργεια εκλογών μετά τη ψήφιση του εκλογικού συστήματος.⁹¹¹ Μάλιστα, ο Παπανδρέου κατά τις συναντήσεις του στις ΗΠΑ, στις αρχές του 1958, «υποσχέθηκε» οι κεντρικοί ηγέτες να μην συνεργαστούν εκ νέου με την Αριστερά, όπως είχαν κάνει το 1956, αλλά μόνο υπό την προϋπόθεση της παρέμβασης του Βασιλιά στην κυβέρνηση, ώστε να εξασφαλίσει συμφωνία σ' έναν εκλογικό νόμο ενισχυμένης αναλογικής. Επίσης, την ίδια περίοδο, ζήτησε από τη βασίλισσα Φρειδερίκη, παρουσία και Αμερικανών διπλωματών, να ασκήσει την επιρροή της προς την ίδια κατεύθυνση, ενώ εκείνη «σταθερά και επανειλημμένα εξέφρασε την άποψη ότι η εκπόνηση ενός εκλογικού νόμου είναι κάτι

⁹⁰⁹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, *Τόμ. Γ'*, σσ. 27-28.

⁹¹⁰ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 544.

⁹¹¹ Αν και η ΕΡΕ είχε ανακτήσει εκ νέου την κοινοβουλευτική πλειοψηφία λόγω της προσχώρησης ενός αριθμού ανεξάρτητων βουλευτών, και ενώ σύμφωνα με την αφήγηση του ίδιου του Καραμανλή, η ΕΠΕΚ είχε προσφερθεί να παράσχει ψήφο εμπιστοσύνης, λόγω του Κυπριακού, ο πρωθυπουργός επεδίωξε την αποσαφήνιση της κατάστασης μέσω της προσφυγής σε εκλογές, *ΑΚΚ, Τόμ. Γ'*, *ό.π.*, σσ. 84-85.

που πρέπει να γίνει από τον ελληνικό πολιτικό κόσμο, χωρίς ανάμειξη του βασιλιά, καθώς και ότι η κυβέρνηση δεν ακολουθούσε τις συμβουλές του Στέμματος».⁹¹²

Από την άλλη πλευρά, ο Βενιζέλος πρότεινε τον σχηματισμό μεταβατικής κυβέρνησης από την υπάρχουσα Βουλή με αντικατάσταση του Καραμανλή στην πρωθυπουργία, όπως και ο Παπαπολίτης της ΕΠΕΚ.⁹¹³ Τελικά, ο βασιλιάς αποφάσισε στις 3 Μαρτίου τον διορισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης υπό τον Κωνσταντίνο Γεωργακόπουλο, πρόεδρο του Ερυθρού Σταυρού, η οποία ψήφισε το εκλογικό σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής, μετά από συμφωνία μεταξύ ΕΡΕ και ΚΦ.⁹¹⁴

Οι αλληλοσυγκρουόμενες στάσεις των δύο κεντρικών πολιτικών ηγετών θα πρέπει να αποδοθούν στις διαφορετικές προσωπικές τους στρατηγικές. Συγκεκριμένα, ο Παπανδρέου θεωρούσε ότι η διενέργεια εκλογών θα ευνοούσε τα εκλογικά ποσοστά του ΚΦ λόγω πρώτον της φθοράς της κυβέρνησης Καραμανλή από τη διαχείριση της εξουσίας και ιδίως του Κυπριακού και δεύτερον της υιοθέτησης του εκλογικού συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής, το οποίο πριμοδοτούσε τα δύο μεγάλα κόμματα. Συνεπώς, κατ' αυτόν τον τρόπο αύξανε τις πιέσεις αφενός ως προς τα μικρότερα κεντρώα κόμματα για εκλογική σύμπραξη με το κόμμα του και αφετέρου ως προς τα στρώματα των προοδευτικών ψηφοφόρων, τα οποία σε συνδυασμό και με την απώλεια του Καρτάλη, θα στρέφονταν προς το ΚΦ και όχι προς την ΕΔΑ, υπό την επίδραση της ψυχολογίας της «χαμένης ψήφου».

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, ο Παπανδρέου θεωρούσε ως ευνοϊκή εξέλιξη τη διενέργεια εκλογών, η οποία θα επιβεβαίωνε την ηγεμονία του ΚΦ στον κεντρικό πολιτικό χώρο, προβλέποντας ως ένα ιδιαίτερα πιθανό σενάριο μια εκλογική νίκη του. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Δαφνή, ο Παπανδρέου πίστευε υπεραισιόδοξα ότι το ΚΦ θα ξεπερνούσε άνετα το ποσοστό του 25% που προβλεπόταν για τη συμμετοχή ενός κόμματος στη β' κατανομή, καθώς οι ψήφοι των προοδευτικών ψηφοφόρων λόγω των ειδικότερων προνοιών του εκλογικού συστήματος θα ευνοούσαν τα κόμματα του Κέντρου.⁹¹⁵ Επιπρόσθετα, προσδοκούσε ενίσχυσή του και σε εσωκομματικό επίπεδο, καθώς βάσει της συμφωνίας για την επανανοποίηση του ΚΦ, σε περίπτωση εκλογικής νίκης θα αναλάμβανε τη θέση του πρωθυπουργού, ενώ

⁹¹² Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 380-381.

⁹¹³ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 544.

⁹¹⁴ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 32-33.

⁹¹⁵ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 544.

αντίθετα στο ενδεχόμενο σχηματισμού μεταβατικής κυβέρνησης, ο Βενιζέλος αναλόγως και με τη πορεία των διαφόρων διαπραγματεύσεων θα μπορούσε να βγει ευνοημένος, χωρίς να δεσμεύεται από την ανωτέρω συμφωνία με τον συναρχηγό του.

Από την άλλη πλευρά, ο Βενιζέλος ήταν ξεκάθαρα προσανατολισμένος προς τη συγκρότηση συμμαχικών κυβερνήσεων με πολιτικές δυνάμεις της Δεξιάς, προκειμένου να επωφεληθεί σε προσωπικό και εσωκομματικό επίπεδο.⁹¹⁶ Σύμφωνα με τον βιογράφο του, ο Βενιζέλος είχε σκεφθεί να εγκαταλείψει τον Παπανδρέου, προ της ψήφισης του εκλογικού νομοσχεδίου, ενέργεια στην οποία τελικά δεν προχώρησε, αποδίδοντας το σε συναισθηματικούς λόγους.⁹¹⁷ Αναμφίβολα, ο Κρητικός πολιτικός συνειδητοποιούσε ότι ο σχηματισμός υπηρεσιακής κυβέρνησης και η προκήρυξη εκλογών ήταν μη αναστρέψιμα γεγονότα και συνεπώς υιοθέτησε μία διφορούμενη στρατηγική, υπερψηφίζοντας μεν τον νόμο του εκλογικού συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής, αλλά ταυτόχρονα μέσω της δημοσιοποίησης της αντίθεσής του, εξασφάλιζε ότι σε περίπτωση εκλογικής αποτυχίας του ΚΦ, θα κατηγορούνταν ως αποκλειστικός υπαίτιος ο Παπανδρέου και άρα θα ενισχύοταν έναντι του αντιπάλου του σε ενδοπαρταξιακό επίπεδο.

Ανεξαρτήτως πάντως των διαφορετικών προσωπικών στρατηγικών των δύο ηγετών, η ψήφιση του εκλογικού συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής οδήγησε στην περαιτέρω ένταση των αντιθέσεων μεταξύ των κεντρικών κομμάτων. Ειδικότερα, οι δύο συναρχηγοί του ΚΦ επιχείρησαν να το δικαιολογήσουν με το επιχείρημα ότι αν δεν συναινούσαν στην υιοθέτηση της ενισχυμένης αναλογικής, τότε ελλόχευε η απειλή του Καραμανλή για την εφαρμογή του εκλογικού συστήματος του 1956 με τα ιδιαίτερα δυσμενή αποτελέσματα για τις κεντρώες δυνάμεις. Αντίθετα, οι εκπρόσωποι των μικρότερων κεντρικών κομμάτων κατηγόρησαν τους δύο συναρχηγούς ότι μέσω της συμφωνίας τους με την ΕΡΕ για υιοθέτηση της ενισχυμένης αναλογικής επεδίωκαν την πολιτική εξουδετέρωσή τους.⁹¹⁸

Απόρροια της παραπάνω διαμάχης αποτέλεσε η περαιτέρω πολυδιάσπαση του κεντρικού χώρου, ενδεικτικό της παντελούς απουσίας κοινής ιδεολογικής ταυτότητας, καθώς οι ηγέτες των μικρότερων κομμάτων αντί να προτιμήσουν την εκλογική

⁹¹⁶ Νικολακόπουλος, *«Η πολιτική πορεία...ό.π.»*, σσ. 128-129.

⁹¹⁷ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 544.

⁹¹⁸ Τρίκκας, *ό.π.*, σ. 543.

σύμπραξη με το «φίλα προσκείμενο» ιδεολογικά ΚΦ προσανατολίστηκαν προς την οικοδόμηση συνεργασίας με την ΕΔΑ και τον Μαρκεζίνη, δηλαδή κατά τα πρότυπα των εκλογών του 1956, αλλά χωρίς το ΚΦ και τον Καρτάλη. Σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, η έκβαση των διαπραγματεύσεων μεταξύ της ΕΔΑ και των μικρότερων κεντρών κομμάτων αποτελούσε το κεντρικό διακύβευμα που επιδίωκε να αποτρέψει ο νέος εκλογικός νόμος, καθώς η ενδεχόμενη συγκρότηση ενός τέτοιου εκλογικού συνασπισμού ήταν βέβαιο ότι θα οδηγούσε σε αμφίρροπη διπολική αναμέτρηση με την ΕΡΕ, περιορίζοντας δραστικά την απήχηση του ΚΦ.⁹¹⁹

Το ναυάγιο της συγκρότησης του εκλογικού συνασπισμού με την ΕΔΑ, στις 10 Απριλίου 1958,⁹²⁰ ωστόσο, δεν οδήγησε στην επαναπροσέγγιση των μικρότερων κεντρών κομμάτων με το ΚΦ, αλλά αντίθετα στην αυτόνομη εκλογική τους κάθοδο. Ειδικότερα, στις αρχές Απριλίου του 1958, συγκροτήθηκε η Προοδευτική Αγροτική Δημοκρατική Ένωση, ως εκλογικός συνασπισμός της ΕΠΕΚ, του ΔΚΕΛ, του Αγροτικού Κόμματος και του Μαρκεζίνη. Ωστόσο, στις 5 Απριλίου, μετά από συνεδρίαση των κομματικών οργάνων του ΔΚΕΛ αποφασίστηκε η εκλογική συνεργασία με την ΕΔΑ, απόφαση η οποία ανατράπηκε δύο ημέρες αργότερα με αποτέλεσμα τη διάσπαση του κόμματος. Έτσι, ο Αλλαμανής μαζί με τη μισή περίπου κοινοβουλευτική ομάδα συνέπραξε εκλογικά με την ΠΑΔΕ, ενώ τα υπόλοιπα στελέχη του ΔΚΕΛ είτε συνεργάστηκαν με την ΕΔΑ είτε δεν πολιτεύτηκαν καθόλου, ενώ την ίδια επιλογή έκαναν και αρκετοί πολιτευτές της ΕΠΕΚ, καθώς και άλλοι ανεξάρτητοι προερχόμενοι εκ των μικρότερων κεντρών κομμάτων.⁹²¹ Συνεπώς, η τριχοτόμηση των κεντρών δυνάμεων δεν άφηνε ισχυρές αμφιβολίες ως προς την τελική έκβαση της εκλογικής αναμέτρησης προς όφελος της ΕΡΕ.

Οι λόγοι για τη τήρηση της συγκεκριμένης στάσης εκ μέρους των αρχηγών των μικρότερων κομμάτων θα πρέπει να αναζητηθούν, πέρα από την ειδικότερη στάση του ΚΦ στο ζήτημα της ενισχυμένης αναλογικής, στην εμπέδωση μιας κουλτούρας συνεργασιών με την Αριστερά ήδη από τις δημοτικές εκλογές του 1954 και ιδίως σ' εκείνες του 1956. Επίσης, στον υπολογισμό ίδιων κομματικών σκοπιμοτήτων, καθώς συνειδητοποιούσαν ότι οι πιθανότητες εκλογής τους θα ήταν περισσότερο αυξημένες λόγω της πριμοδότησής τους από την ΕΔΑ σε σύγκριση με

⁹¹⁹ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 229-230.

⁹²⁰ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 38-48.

⁹²¹ *Ελευθερία*, 4-9 Απριλίου 1958.

μία ενδεχόμενη σύμπραξη τους ως πιο αδύναμος εταίρος με το ΚΦ από την οποία θα ευνοούνταν κατά κύριο λόγο οι φίλα προσκείμενοι πολιτευτές του ιστορικού φιλελεύθερου κόμματος. Υπό το ανωτέρω πλαίσιο, θα πρέπει να επισημανθεί και η απουσία του Καρτάλη,⁹²² που λόγω του αναμφισβήτητου κύρους του θα είχε καταστήσει τη συνεργασία μεταξύ των δυνάμεων του κεντρώου χώρου περισσότερο ισότιμη και λογικά θα είχε αποφευχθεί η μοιραία τριχοτόμηση τους κατά τις συγκεκριμένες εκλογές. Συνεπώς, ουσιαστικά κερδισμένη έβγαινε η ΕΔΑ που αύξανε περαιτέρω το κύρος της, αλλά και το εύρος του εκλογικού της ακροατηρίου.

Όσον αφορά τον προεκλογικό αγώνα,⁹²³ το ΚΦ υιοθέτησε ως βασικό σύνθημα το «ψηφίστε ελληνικά» σε μία σαφή προσπάθεια τόσο διαφοροποίησης από τη Δεξιά, που σύμφωνα με την επιχειρηματολογία των ηγετών του ακολουθούσε «ξενοκίνητη» εξωτερική πολιτική στο Κυπριακό όσο και από τα «ξενοκίνητα ανδρείκελα» της άκρας Αριστεράς, ενώ «μόνον το ΚΦ είναι εις θέσιν να χαράσση γραμμὴν με ελληνικά αποκλειστικῶς κριτήρια και μοναδικό γνώμονα το συμφέρον του ἔθνους και του ελληνικού λαού και να εφαρμόσωμεν ελληνικὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν».⁹²⁴

Στη προγραμματική του διακήρυξη, το ΚΦ πρόβαλε την υιοθέτηση ανεξάρτητης εξωτερικής πολιτικής εντός του πλαισίου του δυτικού συνασπισμού με την εφαρμογή της αυτοδιάθεσης της Κύπρου εντός τακτής και ευλόγου προθεσμίας, που συνδεόταν τόσο με την αποδοχή της εγκατάστασης βάσεων αμερικανικών πυρηνικών πυραύλων μέσω βεληνεκούς στο ελληνικό έδαφος, όσο και με τις αρχές της συμμαχικής ισοτιμίας και αλληλεγγύης, ενώ τασσόταν και υπέρ της προώθησης των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων και με τον υπόλοιπο κόσμο επί τη βάσει του εθνικού συμφέροντος. Στην εσωτερική πολιτική, δεσμευόταν για την εμπέδωση συνθηκών κράτους δικαίου και την πλήρη αποκατάσταση της δημοκρατίας μέσω της κατάργησης των έκτακτων μέτρων, «εφόσον επί μίαν δεκαετίαν ευρισκόμεθα εντός ομαλού πολιτικού βίου». Στον κοινωνικοοικονομικό τομέα, τέλος, επαγγελλόταν την ανύψωση του βιοτικού επιπέδου των αγροτών και ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων μέσω της δίκαιας κατανομής της αύξησης του εθνικού εισοδήματος, την παροχή

⁹²² Νικολακόπουλος, «Το Δημοκρατικό Κόμμα...ό.π.», σσ. 48-49.

⁹²³ Ενδεικτικά, βλ. *Ελευθερία* κατά την χρονική περίοδο 1 Απριλίου-10 Μαΐου 1958.

⁹²⁴ *Βήμα*, 2 Απριλίου 1958.

εισοδηματικών αυξήσεων, την εισαγωγή του θεσμού των κοινωνικών ασφαλίσεων για τους αγρότες, καθώς και την κατάργηση των εκπαιδευτικών τελών.⁹²⁵

Από την άλλη πλευρά, αμφότεροι οι δύο συναρχηγοί του ΚΦ κατηγόρησαν αφενός τον Καραμανλή για ευνοιοκρατία, φαυλοκρατία και εξυπηρέτηση των συμφερόντων της οικονομικής ολιγαρχίας, καθώς και για επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών ομάδων, καθώς και για την υιοθέτηση «πολιτικής υποτέλειας» στο Κυπριακό Ζήτημα.⁹²⁶ Αφετέρου για την άσκηση πιέσεων προς τους προοδευτικούς ψηφοφόρους, ώστε να στραφούν προς την ΕΔΑ και όχι προς το ΚΦ μέσω της διακίνησης φημών περί μετεκλογικής συνεργασίας τους με την ΕΡΕ.⁹²⁷

Υπό το ανωτέρω πλαίσιο, οι ηγέτες του ΚΦ επιχείρησαν ταυτόχρονα την απόπειση των όποιων αρνητικών μνημών εκ της εκλογικής συνεργασίας τους με την Αριστερά το 1956, τονίζοντας ιδιαίτερος τον διαχρονικό αντικομμουνιστικό χαρακτήρα του Κέντρου.⁹²⁸ Ειδικότερα, ο Παπανδρέου ανέφερε ότι *«Το ΚΦ επί 25 έτη από το 1933 έως το 1958 το ΚΦ δεν έχει σχηματίσει αυτοδύναμον κυβέρνηση. Επομένως δεν έχει δοκιμασθή... εις δύο μεγάλας εθνικές περιστάσεις η ηγεσία των κυβερνήσεων είχε προέλθει από την φιλελευθέρην παράταξιν... εις το 1944 εξησφαλίσθη η απελευθέρωσις της Ελλάδος και το 1947-49 υπό την ηγεσίαν του αιμνήστου Θ. Σοφούλη εξησφαλίσθη η νίκη της Ελλάδος εναντίον των συμμοριτών. Αυταί είναι αι δύο απaráγραπται ιστορικά μας υπηρεσίαι, και απέναντι αυτών οι νάνοι αντίπαλοι μας δεν μπορούν να υψώσουν το ανάστημα των»*. Επίσης, ο Βενιζέλος με τη σειρά του υποστήριξε ότι *«Δεν απευθύνομαι βέβαια προς τους συνειδητούς κομμουνιστάς διότι αυτοί δεν είναι πολίται με ελευθέρην συνείδησιν. Ανήκουν εις έναν διεθνή στρατόν και δέχονται τας διαταγάς ξένης δυνάμεως τα οποίας δουλικώς εκτελούν... η δεξιά είναι ο μεγαλύτερος στρατολόγος του κομμουνισμού. Και δι' αυτό ακριβώς ο κομμουνισμός παντοιοτρόπως την υποβοηθεί»*.⁹²⁹

Παράλληλα, οι ηγέτες του ΚΦ άσκησαν έντονη κριτική στους εκπροσώπους των μικρότερων κεντρώων κομμάτων για τη συνεργασία τους με την Αριστερά, με κύρια επιχειρήματα τους τα περί «χαμένης ψήφου» και έμμεσης διευκόλυνσης υπέρ

⁹²⁵ *Ελευθερία*, 2 Απριλίου 1958.

⁹²⁶ *Βήμα*, 29 Απριλίου και 10 Μαΐου 1958.

⁹²⁷ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σ. 383.

⁹²⁸ Πασχαλούδη, *ό.π.*, σ. 151.

⁹²⁹ *Ελευθερία*, 10 Μαΐου 1958.

της ΕΡΕ. Ειδικότερα, στην προγραμματική διακήρυξη του ΚΦ αναφερόταν «Ποίαν ιστορικήν, ιδεολογικήν, ψυχικήν και πνευματικήν συγγένειαν ημπορούν να έχουν οι εκπρόσωποι και οι οπαδοί των μικρών δημοκρατικών κομμάτων με τον ολέθριον μαρκεζινισμόν και τον δοσίλογον κομμουνισμόν; Καμμία, ενώ τίποτα το αξιόλογον δεν τα χωρίζει με το ΚΦ, ενώ τα χωρίζει άβυσσος με τον Μαρκεζίνη και την ΕΔΑ».⁹³⁰

Από την πλευρά τους, τα κόμματα της ΠΑΔΕ έθεταν ως κύριες προγραμματικές τους αρχές στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής τη μαχητική προάσπιση του Κυπριακού, την παραμονή εντός των συμμαχιών της χώρας και ιδίως στο ΝΑΤΟ με διεκδίκηση του δικαιώματος της ισοτιμίας και την μη αποδοχή της εγκατάστασης των αμερικανικών βάσεων πυραύλων μέσου βεληνεκούς. Στην εσωτερική πολιτική, δεσμεύονταν για κατάλυση της ευνοιοκρατίας και προάσπιση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ενώ στην οικονομική πολιτική επαγγέλλονταν την άνοδο του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.⁹³¹

Παράλληλα, τα κόμματα της ΠΑΔΕ κατήλθαν στον εκλογικό αγώνα με αντίστοιχη επιχειρηματολογία με το ΚΦ απέναντι στην ΕΡΕ. Ειδικότερα, στις ομιλίες τους, αμφότεροι οι Αλλαμανής και Παπαπολίτης κατηγόρησαν την κυβέρνηση Καραμαλή για την υιοθέτηση πολιτική υποτελείας στο Κυπριακό, καθώς και για καπηλεία του συγκεκριμένου ζητήματος «διά να συναλλάσσονται με τους εχθρούς του κυπριακού λαού και να εξασφαλίζουν την προστασίαν των εις τα παρασκήνια της ευνοιοκρατίας», ενώ τόνιζαν την πλήρη αντίθεσή τους με την εγκατάσταση των βάσεων «του πυρηνικού ολέθρου... που προοιωνίζουν τον αφανισμόν της φυλής μας». Επίσης, υποστήριζαν ότι κατά την τελευταία τριετία κυριάρχησε ο φαβοριτισμός, η φαυλοκρατία και η παράλυση του κρατικού μηχανισμού, ενώ η οικονομική πολιτική σηματοδεύτηκε από την υιοθέτηση «αντιλαϊκής πολιτικής» υπέρ των συμφερόντων της «ολιγαρχίας» μέσω της «σκανδαλώδους» παραχώρησης συμβάσεων εκτέλεσης παραγωγικών έργων σε «ξένα ισχυρά και ασύδοτα μονοπώλια». Τέλος, άφηναν αιχμές και ως προς το ΚΦ με αφορμή τη ψήφιση του συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής, επιρρίπτοντας του ευθύνες για «διάσπαση της ενότητας των λαϊκών δυνάμεων» και συνεργασία με τη Δεξιά με στόχο την πολιτική τους εξουδετέρωση.⁹³²

⁹³⁰ *Βήμα*, 2 Απριλίου 1958.

⁹³¹ *Ελευθερία*, 2 Απριλίου 1958.

⁹³² *Ελευθερία*, 10 Μαΐου 1958.

Τα εκλογικά αποτελέσματα έφεραν στην πρώτη θέση την ΕΡΕ με ποσοστό 41,6%. Αναμφισβήτητα, η μεγαλύτερη έκπληξη των εκλογών, όμως, αποτέλεσε η ΕΔΑ, η οποία αναδείχθηκε στον ρόλο της αξιωματικής αντιπολίτευσης με ποσοστό 24,42%. Όσον αφορά τα κόμματα του κεντρώου χώρου, το ΚΦ κατέλαβε την τρίτη εκλογική θέση με ποσοστό 20,67%, ενώ η ΠΑΔΕ συγκέντρωσε ποσοστό 10,62%.⁹³³

Αναμφίβολα, η συνολικότερη εκλογική επίδοση των κομμάτων του κεντρώου χώρου αποτέλεσε ένα αρκετά ισχυρό «σοκ». Ειδικότερα, το ΚΦ αν και κατόρθωσε να εκλέξει τα βασικά πολιτικά του στελέχη, εντούτοις απέσπασε μόνο 36 έδρες στη νέα Βουλή έναντι 67. Συνεπώς, αν και έλαβε το μεγαλύτερο εκλογικό ποσοστό της μεταπολεμικής του ιστορίας, ξεπερνώντας για πρώτη και τελευταία φορά το 20%, εντούτοις κατέλαβε την τρίτη εκλογική θέση, από δείγμα της αδυναμίας του να αποτελέσει μία εναλλακτική κυβερνητική πρόταση απέναντι στην ΕΡΕ. Παράλληλα, η μεγαλύτερη βαρύτητα της ήττας του ΚΦ, σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, συνίστατο στην αδυναμία του, παρά μόνο περιθωριακά, να καλύψει τον χώρο που άφησε κενό η αποδυνάμωση των μικρότερων κεντρώων κομμάτων.⁹³⁴

Από την άλλη πλευρά, η ΕΠΕΚ και το ΔΚΕΛ περιορίστηκαν σε μόνο δύο έδρες έναντι των 33 που κατείχαν στη Βουλή του 1956. Συνεπώς, επέδειξαν ακόμα μεγαλύτερη αδυναμία να αποσπάσουν την προτίμηση σημαντικής μερίδας των προοδευτικών ψηφοφόρων και ουσιαστικά έπαψαν να διαδραματίζουν ενεργό πολιτικό ρόλο, εφόσον ο Παπαπολίτης δεν εξελέγη καν βουλευτής, ενώ και από το ΔΚΕΛ εκλέχθηκαν μόνο ο Αλλαμανής, μέσω της ΠΑΔΕ, και ο Ζορμπάς, σε επαναληπτική εκλογή στην Χίο. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα κεντροαριστερή προέλευσης στελέχη που συνεργάστηκαν με την ΕΔΑ είχαν «καλύτερη τύχη», λόγω της κατάληψης της δεύτερης εκλογικής θέσης.⁹³⁵

Αναμφισβήτητα, η τριχοτόμηση σε συνδυασμό και με τις ειδικότερες πρόνοιες του εκλογικού συστήματος, επέιχαν σημαντικό μερίδιο στα ιδιαίτερα μειωμένα εκλογικά ποσοστά του κεντρώου πολιτικού χώρου. Ωστόσο, τον καθοριστικότερο ρόλο για τη ραγδαία εκλογική αποδυνάμωσή του αποτέλεσε η σχεδόν παντελής απουσία πρωτοβουλιών καθ' όλο το προηγούμενο χρονικό διάστημα προς την

⁹³³ Αναλυτικότερα για τις εκλογές του 1958, Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 225-251.

⁹³⁴ Νικολακόπουλος, *«Η πολιτική πορεία...ό.π.*, σ. 130.

⁹³⁵ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 56-59.

κατεύθυνση της συγκρότησης ενός διακριτού προοδευτικού ιδεολογικού πλαισίου εντός είτε των υπαρχόντων πολιτικών σχηματισμών είτε νέων σχημάτων, γεγονός που θα αύξανε την πειστικότητα της προβολής μιας εναλλακτικής κυβερνητικής πρότασης και θα ευνοούσε την προσέλκυση ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων. Αντίθετα, οι ηγέτες του κεντρικού πολιτικού χώρου αναλώθηκαν σε μικροπολιτικά «παιχνίδια εξουσίας» έχοντας ως κύριους γνώμονες την προσωπική τους πολιτική ισχυροποίηση και την ταυτόχρονη εξουδετέρωση των ενδοπαραταξιακών αντιπάλων τους.

Ειδικότερα, από την πλευρά του ΚΦ, οι έντονοι ενδοκομματικοί ανταγωνισμοί, οι οποίοι επιχειρήθηκαν να «διασκεδαστούν» με την επιλογή του μοντέλου της συναρχηγίας σε συνδυασμό και με τις διάφορες φανερές και παρασκηνιακές διαβουλεύσεις των δύο αρχηγών με το Παλάτι και άλλους εγχώριους και ξένους παράγοντες για την αντικατάσταση του Καραμανλή και τη συγκρότηση κυβέρνησης συνεργασίας με στελέχη της ΕΡΕ, δεν επέτρεψαν την έναρξη οποιαδήποτε συζήτησης για την ιδεολογική και οργανωτική ανανέωση του κόμματος.

Αντίστοιχα και εκ μέρους των μικρότερων κεντρικών κομμάτων, οι συνεχείς και ατέρμονες διαπραγματεύσεις με το ΚΦ, τον Μαρκεζίνη και την ΕΔΑ για την οικοδόμηση απλής συνεργασίας με αποκλειστικό σκοπό την αποκόμιση πρόσκαιρων εκλογικών οφελών, χωρίς κάποια πρότερη συμφωνία επί οιαδήποτε ιδεολογικού και προγραμματικού πλαισίου, σε συνδυασμό και με την φυσική έκλειψη του Καρτάλη και άρα της μη ύπαρξης κάποιας ξεκάθαρα ηγετικής προσωπικότητας, τα καθιστούσε απλώς μία αριθμητική προσθήκη χωρίς δυνατότητες ανάληψης ουσιαστικού ρόλου.

Συνεπώς, υπό το παραπάνω πρίσμα, πραγματικά κερδισμένη αναδείχθηκε η ΕΔΑ, η οποία, όπως ήδη αναφέρθηκε, είχε καταστεί σε σημαντικό βαθμό ένας νομιμοποιημένος παράγοντας της πολιτικής ζωής της χώρας, παρά την ύπαρξη του ασφυκτικού εθνικόφρονος πολιτικού πλαισίου, αποδεικνύοντας ότι μπορούσε να αποτελέσει εστία προσέλκυσης των προοδευτικών πολιτευτών και ψηφοφόρων. Παράλληλα, η ΕΔΑ απέπνεε μεγαλύτερη ιδεολογική σταθερότητα σε σύγκριση με το σύνολο των κεντρικών κομμάτων, εντείνοντας τις ανησυχίες εγχώριων και ξένων παραγόντων ως προς την ικανότητα ανάδειξής της ως της πιο αξιόπιστης εναλλακτικής προοδευτικής πρότασης απέναντι στην ΕΡΕ αναφορικά με την επίλυση των καίριων κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων, καθώς και την αποκατάσταση των

πολιτικών ελευθεριών και την εμπέδωση συνθηκών κράτους δικαίου, σε συνάρτηση και με το ουδετερόφιλο κλίμα σε ευρύτερα τμήματα της κοινής γνώμης.⁹³⁶

Την επαύριον των εκλογών του 1958: Η κρίση στο Κόμμα Φιλελευθέρων

Το ιδιαίτερα δυσμενές εκλογικό αποτέλεσμα του 1958 σε συνδυασμό με την επικράτηση γενικότερων συνθηκών πόλωσης μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ,⁹³⁷ οδήγησε στην πρόκληση σοβαρής εσωκομματικής κρίσης στο ΚΦ, λόγω της εξαετούς πλέον παραμονής του εκτός εξουσίας και της εμφανούς τάσης αποδυνάμωσής του, με αποκορύφωμα την κατάληψη της τρίτης εκλογικής θέσης.

Ειδικότερα, την επαύριον των εκλογών του 1958, αμφότεροι οι Παπανδρέου και Βενιζέλος εκδήλωσαν την πρόθεσή τους να παραιτηθούν από την αρχηγία του κόμματος. Επίσης, αποφασίστηκε η σύγκληση έκτακτου συνεδρίου,⁹³⁸ ενώ κατά το διάστημα που μεσολάβησε αναδείχθηκαν δύο κυρίαρχες τάσεις εντός του ΚΦ. Από την μία πλευρά, μια τάση εκφραζόμενη από νέα ηλικιακά στελέχη, κυρίως τους Μητσοτάκη και Μαύρο, τα οποία θεωρούσαν απαραίτητη τη λήψη ριζικών μέτρων ως προς τα ζητήματα της ηγεσίας, της οργάνωσης και του πολιτικού προγράμματος του κόμματος.⁹³⁹ Μέσω των συγκεκριμένων σχεδιασμών, επιδιωκόταν η συγκρότηση μίας διακριτής προοδευτικής ταυτότητας είτε εντός των πλαισίων του ΚΦ είτε υπό έναν νέο κομματικό σχηματισμό και συνακόλουθα τη σταδιακή ένταξη και των υπολοίπων κεντρώων κομμάτων, επί τη βάση όμως ιδεολογικών και προγραμματικών συγκλίσεων, με απώτερο στόχο την ανάδυση μίας αξιόπιστης εναλλακτικής κυβερνητικής πρότασης απέναντι στην ΕΡΕ.

Από την άλλη πλευρά, μια δεύτερη τάση, εκφραζόμενη κυρίως από τον Βενιζέλο και ορισμένα παλαιά στελέχη του κόμματος, πρέσβευε ότι σ' ένα πρώτο στάδιο θα έπρεπε να αποφευχθεί η οποιαδήποτε αμφισβήτηση της ηγεσίας του ΚΦ.

⁹³⁶ *FRUS*, X2, 1958-1960, σσ. 634-635.

⁹³⁷ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 252-256.

⁹³⁸ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 91-92.

⁹³⁹ Δημητράκος, *ό.π.*, σσ. 428-430. Σύμφωνα με τα αμερικανικά αρχεία, την επαύριον των εκλογών του 1958, ο J.E. Horner, σύμβουλος πολιτικών υποθέσεων της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα, προωθούσε τον Μητσοτάκη, ως τον νέο ηγέτη του πολιτικού χώρου μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ, Φλάισερ, *ό.π.*, σσ. 163-165.

Υπό το παραπάνω πρίσμα, ο Βενιζέλος επιχείρησε να δικαιολογήσει την πρόσφατη εκλογική ήττα με κύρια επιχειρήματα ότι το κόμμα είχε συγκεντρώσει το υψηλότερο μεταπολεμικό εκλογικό ποσοστό του και ότι και στις αντίστοιχες του 1951 είχε καταλάβει την τρίτη θέση, αποδίδοντας το αρνητικό αποτέλεσμα στο σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής και στην επικράτηση της πόλωσης μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ, ενώ με επιστολή του προς τον βασιλιά Παύλο, την 1^η Ιουλίου 1958, πρόσθεσε και την «απεριόριστη» βασιλική εύνοια προς το πρόσωπο του Καραμανλή.⁹⁴⁰

Συνεπώς, για τον Βενιζέλο προτεραιότητα δινόταν στη διατήρηση της ενότητας του κόμματος, εν αναμονή της περαιτέρω φθοράς της ΕΡΕ, ώστε να αποτελέσει μελλοντικό κυβερνητικό της εταίρο, σύμφωνα με την πάγια πεποίθησή του, ότι δεν υπήρχε «χώρος» για την ύπαρξη δύο εθνικοφρόνων κομμάτων, καθώς το ΚΦ, η ΕΡΕ και το ΛΚ αποτελούσαν «κόμματα που εξεπροσώπουν την νέαν και την παλαιάν αστικήν τάξιν, τον κόσμον, δηλαδή, της συντηρήσεως».⁹⁴¹ Μέσω των ανωτέρω σχεδιασμών, επιδιωκόταν το ΚΦ να παραμείνει πολιτικά ενεργό, χωρίς καμία διάθεση αυτοκριτικής και επαναπροσδιορισμού της ιδεολογικής του ταυτότητας, αποπνέοντας μια καθεστωτική νοοτροπία, λόγω του «ένδοξου» παρελθόντος του.

Η σαφής διαφορά στρατηγικών μεταξύ των δύο ανωτέρω τάσεων θα αποτυπωθεί έκδηλα, στις 22 Ιουλίου 1958, μετά τη σύγκληση της πρώτης μετά τις εκλογές, συνεδρίασης της κοινοβουλευτικής ομάδας του ΚΦ, κατά την οποία ο Μητσοτάκης έθεσε σαφές θέμα ηγεσίας, υποστηρίζοντας ότι και ο ίδιος ο Βενιζέλος ήδη την επαύριον της εκλογικής ήττας είχε εκδηλώσει την πρόθεση παραίτησής του. Επίσης, ο Μητσοτάκης τόνιζε ότι για το ζήτημα της ηγεσίας θα έπρεπε να αποφασίσει η συνέλευση του ΚΦ, αποτελούμενη από τους 300 υποψηφίους του κόμματος στις τελευταίες εκλογές και όχι η κοινοβουλευτική ομάδα, πρόταση η οποία όμως δεν έλαβε υποστήριξη, ενώ την ίδια ημέρα ανακοινώθηκε και η διαγραφή του από το κόμμα. Την επόμενη ημέρα, σε δηλώσεις του ανέφερε ότι η διαγραφή του ήταν καθαρά απόφαση της ηγεσίας και όχι της συνέλευσης του κόμματος.⁹⁴²

Η ανωτέρω στάση εκ μέρους του Μητσοτάκη και η ανοιχτή αμφισβήτησή του προς το πρόσωπο του Βενιζέλου, με δεδομένη την προϊστορία των στενών σχέσεων

⁹⁴⁰ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 545-549.

⁹⁴¹ Στο ίδιο, σ. 546.

⁹⁴² Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 91-92.

μεταξύ των δύο ανδρών,⁹⁴³ αποτελούσε ένα αρκετά ενδεικτικό στοιχείο της οριακής κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει τόσο το ΚΦ όσο και γενικότερα ο κεντρικός πολιτικός χώρος την επαύριον των εκλογών του 1958. Η σύνταξη της συντριπτικής πλειοψηφίας των στελεχών του ΚΦ με τον Βενιζέλο, θα πρέπει να αποδοθεί τόσο στην ίδια τη σύνθεση της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος,⁹⁴⁴ όσο και στην επιλογή της τήρησης στάσης αναμονής, που απέρρευε από την πεποίθηση ότι δεν θεωρούνταν ιδιαίτερες αυξημένες οι πιθανότητες εκλογικής ανάκαμψης μέσω της ανάδειξης σε ηγετικές θέσεις εκπροσώπων της νέας γενιάς, όπως ο Μητσοτάκης.

Η προσωρινή παύση της αμφισβήτησης της ηγεσίας του ΚΦ, έδωσε την ευκαιρία της επαναπροώθησης της στρατηγικής του Βενιζέλου για τη συγκρότηση ενός συνασπισμού κομμάτων με άξονα το ΚΦ εν αναμονή της φθοράς της ΕΡΕ. Υπό το παραπάνω πλαίσιο, στα τέλη Αυγούστου του 1958, έλαβαν χώρα συζητήσεις του Παπανδρέου, κατ' εξουσιοδότηση και του Βενιζέλου που είχε αναχωρήσει στο εξωτερικό, με τους Μαρκεζίνη και Στεφανόπουλο, επί τη βάση ενός σχεδίου αυτοδιάλυσης των υπάρχοντων κομμάτων και ίδρυσης ενός νέου πολιτικού σχηματισμού, διοικουμένου από συμβούλιο εκ των διαφόρων αρχηγών.⁹⁴⁵

Με αφορμή, όμως, τις ανωτέρω διαπραγματεύσεις, θα εκδηλωθεί μια νέα διαφωνία μεταξύ των δύο συναρχηγών του ΚΦ. Ειδικότερα, ο Παπανδρέου, ο οποίος ήδη από την επαύριον της εκλογικής ήττας του 1958, συνειδητοποιούσε την αδυναμία του ΚΦ να αποτελέσει το αντίπαλο δέος απέναντι στην ΕΡΕ, είχε προσανατολιστεί προς τη συγκρότηση ενός νέου εναλλακτικού εθνικόφρονος κόμματος.⁹⁴⁶

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, ο Παπανδρέου συνέχιζε τις διαπραγματεύσεις για την οικοδόμηση συνεργασίας με τους Στεφανόπουλο και Μαρκεζίνη, θεωρώντας ως δεδομένη την παραίτηση από τη συναρχηγία και την αποχώρηση του Βενιζέλου από την ενεργό πολιτική σκηνή. Ωστόσο, ο Βενιζέλος, στις 8 Οκτωβρίου 1958, σε συνάντησή του στην Λωζάννη με τους Στεφανόπουλο και Μαρκεζίνη, αποσαφήνισε

⁹⁴³ Ειδικότερα, ο ίδιος ο Μητσοτάκης ήταν ανιψιός του πατέρα του Σοφοκλή, είχε αναδειχθεί πολιτικά δίπλα στον Βενιζέλο, είχε εκλεγεί με το ΚΒΦ το 1946 και αποτελούσε σημαίνον στέλεχος του ΚΦ, Δημητράκος, *ό.π.*, σσ. 305-306.

⁹⁴⁴ Σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, από τους 36 βουλευτές που είχε εκλέξει το ΚΦ στις εκλογές του 1958 μόνο 10 ανήκαν στην επιρροή Παπανδρέου με τους υπόλοιπους να αποτελούν φιλοβενιζελικά στελέχη, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 246.

⁹⁴⁵ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 107.

⁹⁴⁶ Νικολακόπουλος, *«Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π.*, σ. 445.

την πρόθεσή του μεν να παραιτηθεί από συναρχηγός, αλλά ταυτόχρονα να παραμείνει απλό μέλος του ΚΦ. Άμεσο παρεπόμενο αποτέλεσε το ναυάγιο των συζητήσεων, καθώς οι δύο πολιτικοί αρχηγοί επιθυμούσαν την απόσπαση σαφούς δέσμευσης από τον Βενιζέλο για αποχώρησή του από την ενεργό πολιτική, καθώς σε διαφορετική περίπτωση ο Παπανδρέου θα τελούσε αρχηγός «υπό αίρεσιν».⁹⁴⁷

Η παραπάνω παρελκυστική τακτική του Βενιζέλου, οδήγησε στην ανοιχτή αποστασιοποίηση του Παπανδρέου, ο οποίος σε επιστολή του, στις 2 Νοεμβρίου 1958, προς τον συναρχηγό του ΚΦ, δημοσιοποιούσε την απόφαση της μη συμμετοχής του στο επικείμενο συνέδριο. Επίσης, ο Παπανδρέου αφού έκανε μία ιστορική αναδρομή της πολιτικής πορείας του από το 1953 και την επανένταξή του στο ΚΦ μέχρι και τις εκλογές του 1958, ταυτόχρονα άφησε αιχμές για τον Βενιζέλο ότι «κατά κανόνα ενεργούσε αυτοτελώς», χωρίς την προηγούμενη μεταξύ τους συνεννόηση.

Παράλληλα, σ' άλλη επιστολή του, ο Παπανδρέου δημοσιοποιούσε και την απόφαση της παραίτησής του από τη συναρχηγία του ΚΦ, προβάλλοντας ως κύριο λόγο τη δημιουργία μιας «ανωμάλου καταστάσεως», λόγω της μη οριστικής απόσυρσης του Βενιζέλου από την πολιτική, παρά τις σχετικές διαβεβαιώσεις του ήδη από την επαύριον των εκλογών του 1958. Επίσης, σημαντικό ρόλο στην εν λόγω απόφασή του, όπως ανέφερε ο ίδιος ο Αχαιός πολιτικός, διαδραμάτισαν και οι δημοσιογραφικές επιθέσεις εναντίον του προσώπου του, ιδίως από τον Ιωάννη Βελλίδη, εκδότη της εφημερίδας *Μακεδονία* και φίλου του Βενιζέλου, που τον κατηγορούσαν ως κύριο υπεύθυνο για την εκλογική ήττα του 1958 και ως «τροχοπέδη» για τη γενικότερη διαμόρφωση και εξέλιξη του κόμματος.

Σε απαντητική του επιστολή, στις 3 Νοεμβρίου 1958, ο Βενιζέλος απέρριψε τους ανωτέρω ισχυρισμούς με κύριο επιχείρημα τις συνεχείς προσπάθειες του να πείσει τα στελέχη του ΚΦ να παραμείνουν ενωμένα υπό την αρχηγία του Παπανδρέου, ενώ δήλωσε «ξένος» με τα δημοσιεύματα της εφημερίδας *Μακεδονία*, κάνοντας ταυτόχρονα λόγο για ανάλογες επικριτικές δημοσιογραφικές επιθέσεις και εναντίον του προσώπου του. Παράλληλα, πρότεινε τη σύγκληση της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος για την εκλογή μιας προσωρινής διοικούσας επιτροπής μέχρι τη σύγκληση του συνεδρίου.⁹⁴⁸ Επίσης, σε ομιλία του ενώπιον της

⁹⁴⁷ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 107.

⁹⁴⁸ Για τα πλήρη κείμενα των ανωτέρω επιστολών, βλ. Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 550-551.

κοινοβουλευτικής ομάδας του ΚΦ, στις 6 Νοεμβρίου, ο Βενιζέλος δημοσιοποίησε με τη σειρά του την απόφαση της μη συμμετοχής του στο συνέδριο, υποστηρίζοντας ότι η ηγεσία του κόμματος, συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου, ευθυνόταν για τη ψήφιση του εκλογικού νόμου που οδήγησε στην εκλογική ήττα, ενώ εξεδήλωσε και την επιθυμία του να μην παραμείνει στην αρχηγία, καθώς έτσι θα δημιουργούταν η εντύπωση «ότι συνωμότησε για να απομακρύνει τον Παπανδρέου».⁹⁴⁹

Η ανωτέρω στάση του Βενιζέλου θα πρέπει να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα της προσπάθειας ελέγχου των μελλοντικών εξελίξεων εντός των κόλπων του ΚΦ, ενώ με την μη οριστική απόσυρσή του από την κεντρική πολιτική σκηνή, φιλοδοξούσε να αποτελέσει εφεδρεία είτε σ' έναν μελλοντικό ενοποιημένο κομματικό σχηματισμό κεντρικών δυνάμεων είτε σε κάποια πιθανή κυβέρνηση συνεργασίας με την ΕΡΕ.

Από την άλλη πλευρά, η στάση του Παπανδρέου θα πρέπει να αποδοθεί στη συνειδητοποίηση των περιορισμένων πλέον δυνατοτήτων του ΚΦ να αποτελέσει μια αξιόπιστη εναλλακτική κυβερνητική πρόταση και συνακόλουθα να προσελκύσει ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Επίσης, η στάση του θα πρέπει να ερμηνευθεί και μέσα από ένα ενδοπαραταξιακό πρίσμα, δηλαδή από την πρόθεσή του να μην «αδρανοποιηθεί» πολιτικά από τον Βενιζέλο, καθώς με την παραμονή του Κρητικού πολιτικού ως απλού μέλους του κόμματος σε συνδυασμό και με την μεγάλη επιρροή του εντός του ΚΦ, ο Αχαιός πολιτικός θα αποτελούσε να μεν αρχηγός, αλλά χωρίς κάποια ουσιαστική δυνατότητα χάραξης αυτόνομης πολιτικής, τελώντας διαρκώς υπό καθεστώς αμφισβήτησης. Ωστόσο, και ο ίδιος ο Παπανδρέου επιδίωξε τη διατήρηση κάποιας μορφής επιρροής στο κόμμα μέσω φίλα προσκείμενων στελεχών, ώστε να μην υποσκελιστεί πλήρως από τον Βενιζέλο σε ενδοκομματικό επίπεδο.

Η σοβούσα κρίση στο ΚΦ κορυφώθηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών του συνεδρίου του κόμματος, στις 23-24 Νοεμβρίου 1958, με κύριο θέμα συζήτησης το ζήτημα της ηγεσίας. Ειδικότερα, αν και ο Βενιζέλος, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν συμμετείχε επίσημα στις εργασίες του συνεδρίου, εντούτοις η υποψηφιότητά του για την αρχηγία του ΚΦ προωθήθηκε από φίλα προσκείμενα στελέχη, πρωτοβουλία η οποία πιθανότατα θα τελούσε υπό την έγκρισή του. Ωστόσο, ο Βενιζέλος αν και έλαβε στη σχετική ψηφοφορία 156 ψήφους, εντούτοις δεν κατέστη δυνατό να συγκεντρώσει την προτίμηση των 2/3 των μελών, όπως προβλεπόταν από το

⁹⁴⁹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 108-109.

καταστατικό του κόμματος. Υπό το παραπάνω πλαίσιο, σημειώθηκε και μια ανεπιτυχής απόπειρα μεταβολής της ανωτέρω πρόβλεψης του καταστατικού, η οποία συνάντησε τις σφοδρές αντιδράσεις των φιλοπαπανδρειακών στελεχών, πιθανότατα και σ' αυτήν την περίπτωση σε συνεννόηση με τον πρώην συναρχηγό του ΚΦ, ο οποίος επίσης δεν συμμετείχε στις εργασίες του συνεδρίου.

Ενδιαφέρον στοιχείο από τις εργασίες του συνεδρίου του ΚΦ αποτέλεσε η ανάδειξη του Μητσοτάκη σε ανερχόμενη πολιτική προσωπικότητα του κόμματος, καθώς συγκέντρωσε 81 ψήφους, δηλαδή του 1/4 περίπου των μελών, προσελκύοντας την υποστήριξη των υπέρμαχων της ανανέωσης του κόμματος, αλλά και των φιλοπαπανδρειακών στελεχών εναντίον της επιχειρούμενης προσπάθειας επιβολής ως αρχηγού του Βενιζέλου.⁹⁵⁰ Τελικά, στο συνέδριο δεν κατέστη δυνατή η εκλογή νέας ηγεσίας και αποφασίστηκε η σύσταση προσωρινής διοικούσας επιτροπής αποτελούμενης από τους Μπακόπουλο, Γόντικα και Παπαδημητρόπουλο.

Την επαύριον του συνεδρίου, ο Βενιζέλος, με δηλώσεις του, χαιρέτισε τη σύσταση της τριμελούς προσωρινής διοικούσας επιτροπής, ως τη μόνη ενδεδειγμένη λύση για την προετοιμασία του προσεχούς συνεδρίου, το οποίο θα εκλέξει την νέα ηγεσία και θα αποφασίσει την αναδιοργάνωση του κόμματος. Από την άλλη πλευρά, ο Μητσοτάκης, σε δηλώσεις του, ανέφερε ότι από τις εργασίες του συνεδρίου *«απεδείχθη ότι το Κόμμα Φιλελευθέρων είναι ζωντανός οργανισμός και οι δυνάμεις ανανέωσης είναι πολύ μεγαλύτερες από ότι επιστεύετο... και ότι το κόμμα είναι αποφασισμένον να παραμείνη ο κορμός της Δημοκρατικής και Προοδευτικής παρατάξεως της χώρας εις την υπηρεσίαν των μεγάλων λαϊκών μαζών»*.

Στο ίδιο μήκος κύματος, η *Ελευθερία* ανέφερε ότι *«Το Συνέδριον απέδειξεν ότι οι Φιλελεύθεροι θέλουν να είναι κόμμα και όχι προσωπικόν φέουδον»*, κάνοντας λόγο τόσο για διπλή ήττα του Βενιζέλου όσο και για την ύπαρξη *«ζωντανών δυνάμεων»* περίξ του Μητσοτάκη, αποδίδοντας την μη εκλογή του στην ηγεσία του ΚΦ στη *«δύναμη της αδράνειας, σε μία ιδιότυπο νομιμοφροσύνη πολλών στελεχών προς τον*

⁹⁵⁰ Σύμφωνα με μεταγενέστερη αφήγησή του, ο Μητσοτάκης ανέφερε ως λάθος του το γεγονός ότι δεν προχώρησε στη συγκρότηση δικού του κόμματος με πυρήνα τα στελέχη τα οποία τον ψήφισαν στο συνέδριο του ΚΦ, Δημητράκος, *ό.π.*, σ. 431.

Βενιζέλο, καθώς και στην λιποταξία του Γ. Μαύρου», καταλήγοντας ότι έγινε το πρώτο βήμα για μια ριζική ανανέωση της δημοκρατικής προοδευτικής παράταξης.⁹⁵¹

Η οριστική ρήξη εντός των κόλπων του ΚΦ, όπως αποτυπώθηκε έκδηλα κατά τις εργασίες του συνεδρίου του, θα επισφραγιστεί κατά το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα με διάφορες πρωτοβουλίες από την πλευρά των φιλοβενιζελικών στελεχών, όπως με την περιφορά πρωτοκόλλου για την ανακήρυξη ως αρχηγού του Κρητικού πολιτικού με απλή πλειοψηφία των μελών του κόμματος, καθώς και της δήλωσης της εκπροσώπησής τους μόνο από τον Γόντικα, και όχι από το σύνολο της τριμελούς επιτροπής. Επίσης, στις 4 Δεκεμβρίου 1958, τα ανωτέρω στελέχη με επιστολή τους ζήτησαν από τον Βενιζέλο να αναλάβει την προσωρινή αρχηγία του ΚΦ μέχρι τη σύγκληση νέου συνεδρίου και την εκλογή οριστικής ηγεσίας.⁹⁵²

Οι παραπάνω πρωτοβουλίες, ωστόσο απέτυχαν, καθώς μόνο 14 από τους 34 βουλευτές του κόμματος υπέγραψαν το πρωτόκολλο, ενώ η δημοσιοποίηση της επιστολής προκάλεσε την αντίδραση του Παπανδρέου, ο οποίος έκανε λόγο για επιχείρηση παραβίασης των αποφάσεων του συνεδρίου και νέας διάσπασης του ΚΦ. Τελικά, 19 βουλευτές τάχθηκαν υπέρ του ορισμού του Γόντικα ως προσωρινού προέδρου του ΚΦ ενώ 10 αντιτάχθηκαν βάσει των αποφάσεων του συνεδρίου.⁹⁵³

Η *Ελευθερία*, σε άρθρο της, χαρακτήρισε τις ανωτέρω πρωτοβουλίες ως «πραξικόπημα», καλώντας τον Βενιζέλο «να αντιληφθεί...ότι δεν μπορεί να έχει διά την κοινήν γνώμην την ασυλίαν ανευθύνου άρχοντος. Διότι δεν είναι ανεύθυνος. Και διότι όλαι αι διαπραττόμεναι από τινός ασχημίας εγγράφονται υπό της κοινής γνώμης εις το παθητικόν του και εις το παθητικόν του Κόμματος Φιλελευθέρων».⁹⁵⁴

Μία ύστατη προσπάθεια για τη διάσωση της ενότητας του ΚΦ έλαβε χώρα στη συνάντηση μεταξύ Βενιζέλου και Παπανδρέου, στις 9 Δεκεμβρίου, προς την κατεύθυνση της εξεύρεσης μίας συμβιβαστικής λύσης. Ωστόσο, το ναυάγιο των συζητήσεων μεταξύ των δύο πρώην συναρχηγών οδήγησε την επόμενη ημέρα στην οριστική αποχώρηση του Παπανδρέου από το ΚΦ και στην ανεξαρτητοποίησή του. Συνεπώς, μόνος κυρίαρχος εντός των κόλπων του ΚΦ παρέμεινε ο Βενιζέλος, ο

⁹⁵¹ Για τα τεκταινόμενα στο συνέδριο του ΚΦ, *Ελευθερία*, 25 Νοεμβρίου 1958.

⁹⁵² *Βήμα*, 5 Δεκεμβρίου 1958.

⁹⁵³ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 109-112.

⁹⁵⁴ *Ελευθερία*, 4 Δεκεμβρίου 1958.

οποίος, στις 20 Δεκεμβρίου, μετά «από πιέσεις» βουλευτών ανέλαβε εκ νέου αρχηγός του κόμματος.⁹⁵⁵ Ωστόσο, η κυριαρχία του Βενιζέλου δεν ήταν αναμφισβήτητη, καθώς στο ΚΦ παρέμειναν 19 βουλευτές από τους 34, εφόσον 5 ακολούθησαν τον Παπανδρέου, ενώ οι υπόλοιποι ανεξαρτητοποιήθηκαν.⁹⁵⁶

Αναμφίβολα, τα τεκταινόμενα του συνεδρίου του ΚΦ που οδήγησαν τελικά στη διάσπασή του αποτελούν ένα πολύ σημαντικό ορόσημο για τον κεντρικό χώρο, καθώς καθόρισαν τις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις μέχρι και την ίδρυση της ΕΚ το 1961. Ειδικότερα, όσον αφορά τον Βενιζέλο αν και επιβεβαιώθηκε η διατήρηση ορισμένων ισχυρών ερεισμάτων εντός των κόλπων του ΚΦ, οφειλόμενα κυρίως στον αμιγή αρχηγικό χαρακτήρα και τις παραδοσιακές δομές εξουσίας του κόμματος, εντούτοις η άκομψη παρέμβαση των φίλα προσκείμενων στελεχών του, οδήγησε τελικά στην πολιτική του απομόνωση τόσο σε επίπεδο κεντρικού Τύπου, αλλά και από την νέα γενιά στελεχών του ιστορικού φιλελεύθερου κόμματος.⁹⁵⁷

Άμεσο παρεπόμενο της παραπάνω στάσης του, παρά την πρόσκαιρη επικράτησή του εντός του ΚΦ, αποτέλεσε η ακόμα μεγαλύτερη μείωση των όποιων δυνατοτήτων του να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο αναφορικά με τις διάφορες διεργασίες ενοποίησης της αντιπολίτευσης. Μάλιστα, η πολιτική απομόνωση του Κρητικού πολιτικού εντεινόταν ακόμα περαιτέρω με την εμπέδωση της εικόνας του ως υπαιτίου αλληπάλληλων διασπάσεων και επανασυγκολλήσεων του ΚΦ, αλλά και της επιτέλεσης συνεχών παρασκηνιακών διαβουλεύσεων.

Αντίθετα, ο Παπανδρέου τήρησε τις δεσμεύσεις του περί μη συμμετοχής του στις εργασίες του συνεδρίου, αν και παρασκηνιακά έλαβε διάφορες πρωτοβουλίες για την αποφυγή της πλήρους κυριαρχίας του Βενιζέλου στις εσωκομματικές διαδικασίες, οικοδομώντας ένα προφίλ μελλοντικής εφεδρείας, παρά την αρχική εικόνα πλήρους πολιτικής απομόνωσής του λόγω της αποχώρησής του από τη συναρχηγία, αλλά και το ίδιο το ΚΦ, επικεφαλής μιας μικρής ομάδας βουλευτών.⁹⁵⁸

Παράλληλα, κατά τη διάρκεια του συνεδρίου έκανε ιδιαίτερος αισθητή τη παρουσία της και μια σαφής ανανεωτική τάση, με ηγετική προσωπικότητα τον

⁹⁵⁵ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 552.

⁹⁵⁶ Νικολακόπουλος, «*Η πολιτική πορεία...ό.π.*», σσ. 130-131.

⁹⁵⁷ Ενδεικτικά, το ιδιαίτερος επικριτικό άρθρο για τον ίδιο τον Βενιζέλο και τη στάση των «φίλων» του, *Ελευθερία*, 5 Δεκεμβρίου 1958.

⁹⁵⁸ Νικολακόπουλος, «*Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π.*», σ. 448.

Μητσοτάκη, τασσόμενη υπέρ της ιδεολογικής και οργανωτικής ανανέωσης του ΚΦ, η οποία όμως δεν μπόρεσε να επικρατήσει με αποτέλεσμα την αναζήτηση νέων εναλλακτικών διόδων πολιτικής έκφρασης και κομματικής οργάνωσης.⁹⁵⁹

Συμπερασματικά, η εκλογή μιας νέας ηγεσίας από το συνέδριο του ΚΦ ενδεχομένως να αντιπροσώπευε την ύστατη ευκαιρία του ιστορικού φιλελεύθερου κόμμα να εκπέμψει μία ουσιαστική εικόνα ανανέωσης, η οποία σε συνδυασμό με την ιδεολογική του αναδιοργάνωση, θα μπορούσε να αποτελέσει τον κεντρικό πυρήνα της συγκρότησης ενός διακριτού προοδευτικού πόλου, λόγω του ειδικού του βάρους στην πολιτική ζωή της χώρας. Αντίθετα, η εκλογή είτε του Βενιζέλου είτε του Παπανδρέου θα διαιώνιζε την εικόνα της πολυδιάσπασης και της αλληλοϋπονόμευσης.

Συνεπώς, το σημαντικότερο στοιχείο από το συνέδριο του ΚΦ συνίστατο στην επαναβεβαίωση των βασικών εγγενών μειονεκτημάτων του συνόλου του κεντρώου χώρου, δηλαδή την επικράτηση των προσωπικών στρατηγικών, καθώς και την αδυναμία ανανέωσης και συγκρότησης ενός ενιαίου ιδεολογικά προοδευτικού κομματικού σχηματισμού. Επίσης, κατέστη σαφές σε επίπεδο κοινής γνώμης, η επίταση της εικόνας πλήρους παρακμής του ΚΦ, το οποίο αδυνατώντας να ρυθμίσει ακόμα και «τα του οίκου του», συνακόλουθα στερούνταν και της οποιασδήποτε πειστικότητας του ως προς την αξιοπιστία του αναφορικά με τη διεκδίκηση της εξουσίας και την ικανότητα επίλυσης των τρεχόντων ζητημάτων της χώρας. Τέλος, η ειδικότερη κρίση του ΚΦ αντικατοπτριζόταν ανάγλυφα και στη γενικότερη αδυναμία του συνόλου του κεντρώου χώρου ως προς τη διαμόρφωση μιας πειστικής εναλλακτικής προοδευτικής πολιτικής πρότασης με αποτέλεσμα την ακόμα ισχυρότερη επιβεβαίωση της κυριαρχίας της ΕΡΕ, αλλά και τις ιδιαίτερα αυξημένες δυνατότητες επέκτασης της απήχησης της ΕΔΑ.⁹⁶⁰

Οι δημοτικές εκλογές της 5^{ης} Απριλίου 1959

Η παρατεταμένη κρίση του συνόλου του κεντρώου χώρου επιβεβαιώθηκε και στις δημοτικές εκλογές, οι οποίες προκηρύχθηκαν για τις 5 Απριλίου 1959. Μάλιστα, το γεγονός ότι αποτέλεσαν την πρώτη εκλογική αναμέτρηση μετά το 1958 και την άνοδο της επιρροής της Αριστεράς έγινε αντικείμενο έντονων παρεμβάσεων εκ

⁹⁵⁹ Δημητράκος, *ό.π.*, σ. 433.

⁹⁶⁰ Τρίκκας, *ό.π.*, σσ. 739-740.

μέρους της κυβέρνησης Καραμανλή μέσω της τροποποίησης του εκλογικού συστήματος με την εισαγωγή της απλής αναλογικής, αλλά και της άσκησης διώξεων εναντίον ιδίως υποψηφίων της ΕΔΑ, αλλά και του Κέντρου.⁹⁶¹

Όσον αφορά τα κεντρώα κόμματα, ακανθώδη ζητήματα αναδείχθηκαν η πρόταξη ή μη πολιτικού ζητήματος, καθώς και η μη υποστήριξη στην πλειονότητα των περιπτώσεων κοινών υποψηφίων με αποτέλεσμα τόσο την αδυναμία επαναδικδίκησης των ψηφοφόρων που είχαν αποσπάσει οι δύο άλλες παρατάξεις το 1958, όσο και την εμπέδωση της απουσίας μιας κοινής παραταξιακής ταυτότητας.⁹⁶²

Ειδικότερα, ο Παπανδρέου ξεκαθάρισε πως δεν θα έθετε πολιτικό ζήτημα στις δημοτικές εκλογές, όπως αντίστοιχα και η κυβέρνηση Καραμανλή. Από την άλλη πλευρά, ο Βενιζέλος υιοθέτησε άκρως αντιφατική στάση, καθώς αρχικά δήλωσε ότι θα έθετε πολιτικό ζήτημα, όμως αποκλειστικά στους μεγάλους δήμους της χώρας. Ωστόσο, ο αρχηγός του ΚΦ τελικά στην Αθήνα απέσυρε την υποστήριξή του στην υποψηφιότητα του Αγγ. Τσουκαλά, μετά τη δημοσιοποίηση της στήριξης της ΕΔΑ, ενώ κατά περίπτωση συνεργάστηκε είτε με την Αριστερά, όπως στη Θεσσαλονίκη και στον Πειραιά, είτε με την ΕΡΕ, όπως στην Μυτιλήνη και σε άλλους μικρότερους δήμους. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, δημοσιοποιήθηκε η διεξαγωγή διαπραγματεύσεων του με τον Καραμανλή για την υποστήριξη κοινών υποψηφιοτήτων, τις οποίες ο Βενιζέλος δικαιολόγησε με τα επιχειρήματα ότι αφορούσαν υπερκομματικές προσωπικότητες μόνο στους 3 μεγαλύτερους δήμους και εφόσον ίσχυε το σύστημα της άμεσης εκλογής τους.⁹⁶³

Οι εκπρόσωποι των μικρότερων κεντρώων κομμάτων, τέλος, έθεταν σαφές πολιτικό ζήτημα και κατά κύριο λόγο επέλεξαν τη συνεργασία με την ΕΔΑ. Σημαντική εξαίρεση, όμως, αποτέλεσε η υποβολή δύο ξεχωριστών υποψηφιοτήτων σε Θεσσαλονίκη και Βόλο, υπό την επωνυμία της Εθνικής Κίνησης Αλλαγής, από την πλευρά των στελεχών που είχαν αποχωρήσει από το ΚΦ με επικεφαλής τον Μητσοτάκη με βασικό σύνθημα την ανάγκη αναδιοργάνωσης της προοδευτικής παράταξης, στηλιτεύοντας ιδίως την επαμφοτερίζουσα στάση του Βενιζέλου.⁹⁶⁴

⁹⁶¹ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σ. 257.

⁹⁶² Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 177-182.

⁹⁶³ *Ελευθερία*, 3 και 4 Απριλίου 1959.

⁹⁶⁴ Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 206-207.

Υπό το ανωτέρω πλαίσιο, σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, η εκλογική αναμέτρηση προσέλαβε σε αρκετούς δήμους της χώρας τη μορφή μιας διπολικής αντιπαράθεσης μεταξύ ενός «δημοκρατικού» συνδυασμού, που υποστηριζόταν από την ΕΔΑ και συχνά από τα μικρότερα κεντρώα κόμματα, χωρίς το εύρος όμως των αντίστοιχων συνεργασιών του 1954, και ενός «εθνικού» υπό την ΕΡΕ και κατά περίπτωση από τους Παπανδρέου και Βενιζέλο. Συνεπώς, τα κυριότερα συμπεράσματα από τα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών συνίσταντο πρώτον στην πλήρη επικράτηση της ΕΡΕ, με τη σημαντική εξαίρεση των 4 μεγάλων δήμων της χώρας, δεύτερον στη σχετική υποχώρηση της εκλογικής δύναμης της ΕΔΑ, απόρροια και των ισχυρών κατασταλτικών πιέσεων και τρίτον στη συνέχιση της εκλογικής αποδυνάμωσης των δυνάμεων του κεντρώου χώρου.⁹⁶⁵

Όσον αφορά τις δυνάμεις του κεντρώου χώρου, οι δημοτικές εκλογές σηματοδότησαν τη συνέχιση της εκλογικής αποδυνάμωσης του. Ειδικότερα, ο Βενιζέλος, αναδείχθηκε ως ο μεγάλος ηττημένος, καθώς με την επαμφοτερίζουσα στάση του δεν κατόρθωσε ούτε να προσελκύσει ευρύτερα στρώματα ψηφοφόρων, ούτε να καρπωθεί το αποτέλεσμα από την επικράτηση αντικυβερνητικών υποψηφίων, τουλάχιστον στους 4 μεγάλους δήμους της χώρας, με συνέπεια την ακόμα μεγαλύτερη πολιτική απονομιμοποίησή του, μετά τις εκλογές και το συνέδριο του ΚΦ του 1958. Συνεπώς, οι δημοτικές εκλογές του 1959 αποτέλεσαν ένα ακόμα παράδειγμα της έκδηλης αδυναμίας του κεντρώου χώρου για την προβολή μιας αυτόνομης παραταξιακής προοδευτικής ιδεολογικής ταυτότητας, αναδεικνύοντας επιτακτικότερα την ανάγκη ενοποίησης και ιδεολογικής αναδιοργάνωσής του.

Η επίταση της πολυδιάσπασης του κεντρώου χώρου

Το ιδιαίτερα αρνητικό εκλογικό αποτέλεσμα των δημοτικών εκλογών ευνόησε την περαιτέρω πολυδιάσπαση στον κεντρώο χώρο, τάση η οποία είχε ήδη διαφανεί από την επαύριον της κρίσης του ΚΦ. Ειδικότερα, ο Παπανδρέου, στις 25 Απριλίου

⁹⁶⁵ Ειδικότερα, η ΕΡΕ επικράτησε στη συντριπτική πλειοψηφία των δήμων της χώρας με εξαίρεση τους 4 μεγάλους: της Θεσσαλονίκης όπου εκλέχθηκε ο Ι. Παπαηλιάκης πρώην βουλευτής του ΚΦ με την υποστήριξη της ΕΔΑ, του Πειραιά όπου εκλέχθηκε ο Π. Ντεντιδάκης, πρώην βουλευτής του ΚΦ με την υποστήριξη της ΕΔΑ, της Αθήνας όπου εκλέχθηκε ο Άγγ. Τσουκαλάς, πρώην φιλελεύθερος, και του Ηρακλείου Κρήτης όπου εκλέχθηκε ο Ν. Κρασαδάκης, υποψήφιος με το ΚΦ. Αναλυτικά για τις δημοτικές εκλογές του 1959, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 257-260.

1959, ανήγγειλε την ίδρυση του Φιλελευθέρου Δημοκρατικού Κόμματος, δηλώνοντας ανοιχτός σε πιθανές συγχωνεύσεις κομμάτων και προσχωρήσεις πολιτευτών, οι οποίοι όμως δεν θα βαρύνονταν από τη «συνοδοιοπορία» με την Αριστερά κατά τις δημοτικές εκλογές του 1959,⁹⁶⁶ ενώ εκκίνησε διαπραγματεύσεις για την οικοδόμηση κυβερνητικής συνεργασίας με τον Καραμανλή.

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, σύμφωνα με αφήγηση του ίδιου του Καραμανλή, την οποία παραθέτει ο Λιναρδάτος, ο Παπανδρέου του πρότεινε συμμετοχή στην κυβέρνηση με δύο υπουργούς και έναν υφυπουργό, καθώς και εκλογική συνεργασία με τη ψήφιση του πλειοψηφικού συστήματος με το επιχείρημα ότι αποτελούσε τον μόνο τρόπο να *«τσακίσωμεν τον κομμουνιστικόν κίνδυνον και να απαλλάξωμεν τον τόπον από τον Μαρκεζίνη και τον Βενιζέλο, χαρακτηρίσας τον τελευταίον ως καρκίνωμαν της πολιτικής ζωής της Ελλάδος»*. Ο Καραμανλής, όμως, ανταπάντησε ότι αν γινότουσαν εκλογές με πλειοψηφικό σύστημα θα επιζητούσε και τη συνεργασία του Μαρκεζίνη, ενώ για τις προτάσεις του Παπανδρέου υποσχέθηκε τη συζήτηση τους εν καιρώ.⁹⁶⁷ Αναμφίβολα, η ανωτέρω διπλή στρατηγική του Παπανδρέου θα πρέπει να αποδοθεί στην πολιτική του απομόνωση, την επαύριον του συνεδρίου του ΚΦ, ως επικεφαλής μιας εξαιρετικά μικρής ομάδας βουλευτών.

Από την πλευρά του, ο Βενιζέλος προσανατολίστηκε προς την επιλογή της οικοδόμησης συνεργασιών, με σημαντική ειδοποιό διαφορά σε σχέση με προγενέστερες ανάλογες πρωτοβουλίες του, επί τη βάση ενός προοδευτικού κεντροαριστερού πρόσημου. Υπό αυτό το πρίσμα, ο αρχηγός του ΚΦ αφενός επιχείρησε να αξιοποιήσει το κλίμα ύφεσης μεταξύ των δύο ψυχροπολεμικών συνασπισμών, υποστηρίζοντας την πρόταση των ανατολικών χωρών για απύραυλη Βαλκανική, προτείνοντας τη σύσφιγξη των σχέσεων με την ΕΣΣΔ, την οποία μάλιστα θα επισκεφθεί το καλοκαίρι του 1960, και τέλος αντιμετωπίζοντας θετικά την

⁹⁶⁶ *Ελευθερία*, 26 Απριλίου 1959.

⁹⁶⁷ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 325-328.

προοπτική της υπό όρων νομιμοποίησης του ΚΚΕ.⁹⁶⁸ Αφετέρου εξαπολύοντας σφοδρή αντιπολιτευτική κριτική εναντίον της ΕΡΕ.⁹⁶⁹

Η ανωτέρω στάση του Βενιζέλου θα πρέπει να ερμηνευθεί από την πρόθεση αποκόμισης πολιτικών οφελών, συνειδητοποιώντας τόσο τη μειωμένη ελκτική δύναμη του ΚΦ όσο και την κυρίαρχη ροπή του εκλογικού σώματος προς τον ευρύτερο προοδευτικό χώρο με βάση τα αποτελέσματα των γενικών και δημοτικών εκλογών του 1958 και του 1959 αντίστοιχα, σε συνδυασμό και με την πλήρη πολιτική «εξαέρωση» των μικρότερων κεντρώων κομμάτων. Ωστόσο, σημαντικό ερωτηματικό αποτελούσε κατά πόσον ο Κρητικός πολιτικός μπορούσε να πείσει για την ειλκρίνεια της κεντροαριστερής στροφής του με βάση τη συνολικότερη πολιτική του διαδρομή και την υποστήριξη ως επί το πλείστον συντηρητικών θέσεων.

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, στις αρχές του καλοκαιριού του 1959, ο Βενιζέλος αφενός επιδίωξε την περαιτέρω εμβάθυνση της συνεργασίας του με τον Μαρκεζίνη, ο οποίος παρά την αποτυχία της εκλογικής σύμπραξης του 1958, συνέχιζε τις διάφορες επαφές του με την Αριστερά, καθώς υπήρχε ταύτιση απόψεων στην μη εγκατάσταση αμερικανικών βάσεων πυραύλων μέσου βεληνεκούς και στη βελτίωση των σχέσεων με τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού, αφετέρου εκκίνησε διαπραγματεύσεις και προς την κατεύθυνση της συγχώνευσης του ΚΦ με το κόμμα του Τσιριμώκου.⁹⁷⁰

Υπό το παραπάνω πρίσμα, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η ΔΕ του Τσιριμώκου φιλοδοξούσε να αποτελέσει τον κυριότερο κεντροαριστερό φορέα μετά την πλήρη πολιτική εξαφάνιση του ΔΚΕΛ και της ΕΠΕΚ, με κύριο εχέγγυο τη βενιζελογενή και κεντροαριστερή προέλευση του αρχηγού της, επιχειρώντας να αποτελέσει «γέφυρα» για την οικοδόμηση συνεργασίας μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς και συνεπώς να επαναλάβει τη στρατηγική του Καρτάλη κατά την περίοδο 1954-1957. Το εν λόγω εγχείρημα, όμως, συγκέντρωνε λιγοστές πιθανότητες επιτυχίας, λόγω του ότι αποτέλεσε μία δημιουργία εκ των άνω της ΕΔΑ,⁹⁷¹ χωρίς

⁹⁶⁸ Σωτ. Ριζάς, «Το Κέντρο, η Κεντροαριστερά και ο Ψυχρός Πόλεμος», στο: Ν. Μαραντζίδης, Ι. Μιχαηλίδης και Ευ. Χατζηβασιλείου, (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος. Επεκτείνοντας τις ερμηνείες*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018, σσ. 129-140.

⁹⁶⁹ Νικολακόπουλος, *«Η πολιτική πορεία...ό.π.»*, σ. 129.

⁹⁷⁰ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 196.

⁹⁷¹ *ΑΣΚΙ*, Αρχείο ΕΔΑ, Κ.96, Φ. 1.

κάποια ευρύτερη λαϊκή απήχηση, ενώ και ο Τσιριμώκος δεν μπορούσε να αναπληρώσει την ηγετική προσωπικότητα του εκλιπόντος Καρτάλη.⁹⁷²

Οι ανωτέρω σχεδιασμοί του Βενιζέλου, ωστόσο, δεν θα τελεσφορήσουν, εξαιτίας της αρνητικής αντίδρασης σημαντικής μερίδας βουλευτών του, οι οποίοι κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης της κοινοβουλευτικής ομάδας του ΚΦ, στις 5 Νοεμβρίου 1959, εναντιώθηκαν στην επιλογή της οικοδόμησης συνεργασίας με τους Μαρκεζίνη και Τσιριμώκο, τασσόμενοι υπέρ της υποστήριξης του στρατηγού Γεωργίου Γρίβα εφόσον αποφάσιζε να οργανώσει πολιτική κίνηση εναντίον της κυβέρνησης Καραμανλή.⁹⁷³ Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι κανένας άλλος κομματικός σχηματισμός του κεντρικού χώρου δεν αποδέχθηκε ούτε καν την έναρξη συζητήσεων για την οικοδόμηση οποιασδήποτε συνεργασίας με το ΚΦ, ένα ακόμα από δείγμα της έντονης πολιτικής παρακμής του ιστορικού φιλελεύθερου κόμματος.

Μία τρίτη τάση, τέλος, αφορούσε την πλευρά των εκπροσώπων των ανανεωτικών δυνάμεων, που είχαν αποχωρήσει από το ΚΦ μετά το συνέδριο του 1958, και οι οποίοι είχαν προσανατολιστεί προς την κατεύθυνση της συγκρότησης ενός νέου πολιτικού σχηματισμού με σαφές προοδευτικό ιδεολογικό πρόσημο. Η παραπάνω τάση σχηματοποιήθηκε μέσω της ίδρυσης της Νέας Πολιτικής Κίνησης, στις 6 Φεβρουαρίου 1960, γνωστής και ως «Ομάδα των 10». Ειδικότερα, η ΝΠΚ συγκροτήθηκε από τους βουλευτές Αθανασιάδη-Νόβα, Μαύρο, Μητσοτάκη, Αλλαμανή, Ζαΐμη, Παπαληγούρα, Ζίγδη, Τούμπα, Λουλακάκη και Κωστή, ενώ προσχώρησαν και οι Ράλλης και Παπασπύρου, που δεν είχαν εκλεγεί το 1958.⁹⁷⁴

Στη διακήρυξη της, η ΝΠΚ, έκανε λόγο για την ανάγκη υιοθέτησης μέτρων προς την κατεύθυνση της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας και της επίλυσης των προβλημάτων των εργαζομένων και των αγροτών, καθώς και της άσκησης ενεργούς ελληνικής εξωτερικής πολιτικής εντός του πλαισίου της Δυτικής Συμμαχίας. Επίσης, τονιζόταν η ανάγκη της συγκρότησης μιας ανεξάρτητης εθνικής αντιπολίτευσης με διακριτή ιδεολογική ταυτότητα και της αποφυγής εκλογικής συνεργασίας είτε με την ΕΡΕ είτε με την ΕΔΑ. Όσον αφορά, τέλος, το ζήτημα της ηγεσίας, γινόταν αναφορά στο ότι ο αρχηγός και τα υπόλοιπα όργανα διοίκησης της νέας παράταξης θα έπρεπε

⁹⁷² Νικολακόπουλος, *«Το Δημοκρατικό Κόμμα...ό.π.»*, σ. 48.

⁹⁷³ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 245-246.

⁹⁷⁴ Δημητράκος, *ό.π.*, σσ. 433-435.

να αναδειχθούν κατά δημοκρατικό τρόπο μέσω της σύγκλησης ενός συνεδρίου με τη συμμετοχή του συνόλου των πολιτικών δυνάμεων της εθνικής αντιπολίτευσης.⁹⁷⁵

Η *Ελευθερία*, αναφέρθηκε με θετικά σχόλια στη συγκρότηση της ΝΠΚ, τόσο ως προς την ποιότητα των στελεχών της όσο ως προς το περιεχόμενο της διακήρυξης της προς την κατεύθυνση της ενοποίησης των δυνάμεων της εθνικής αντιπολίτευσης, ενώ αναδείκνυε ως αναγκαία μελλοντικά βήματα, την προσέλκυση της κοινής γνώμης και επιπλέον στελεχών, την ηγεσία και την εξειδίκευση πρακτικών προτάσεων.⁹⁷⁶

Στο ανωτέρω κάλεσμα, ωστόσο, για την ενοποίηση των δυνάμεων της εθνικής αντιπολίτευσης δεν υπήρξε ουδεμία θετική ανταπόκριση από τα υπόλοιπα κεντρικά κόμματα, από δείγμα της συνέχισης της έντονης πολυδιάσπασης, αλλά και της απουσίας οιασδήποτε κοινής ιδεολογικής παραταξιακής ταυτότητας, καθώς αμφότερα το ΚΦ και το ΦΔΚ κάλεσαν την ΝΠΚ να ενταχθεί στους κόλπους τους.⁹⁷⁷

Πέρα από την αναμενόμενη αρνητική αντίδραση των υπολοίπων κεντρικών κομμάτων, εξίσου επιβαρυντικοί παράγοντες για την ΝΠΚ αποτελούσαν τόσο η χαμηλή αναγνωρισιμότητα των στελεχών της όσο και η ιδεολογική της ανομοιογένεια με τη συνένωση κεντρικών και πρώην στελεχών της ΕΡΕ, όπως των Παπαληγούρα και Ράλλη, στοιχεία όχι ιδιαίτερα πειστικά ως προς τον στόχο της συγκρότησης μιας διακριτής προοδευτικής παράταξης στον πολιτικό χώρο μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ.⁹⁷⁸

Παράλληλα με την εκδίπλωση των τριών ανωτέρω στρατηγικών αναφορικά με την ενοποίηση του κεντρικού πολιτικού χώρου, καθοριστικό στοιχείο για τις γενικότερες διεργασίες θα αποτελέσει η δημοσιοποίηση της απόφασης του στρατηγού Γεωργίου Γρίβα, στις 5 Νοεμβρίου 1960, για κάθοδο του στην κεντρική πολιτική

⁹⁷⁵ *Βήμα*, 7 Φεβρουαρίου 1960.

⁹⁷⁶ *Ελευθερία*, 7 Φεβρουαρίου 1960.

⁹⁷⁷ *Βήμα*, 9 Φεβρουαρίου 1960.

⁹⁷⁸ Σύμφωνα με τον Λιναρδάτο, η ΝΠΚ βαρυνόταν από την υποψία στους κόλπους της κοινής γνώμης ότι είχε την ανακτορική εύνοια λόγω κυρίως της συμμετοχής των Παπαληγούρα και Ράλλη, αν και εκτιμά ως θετικό στοιχείο τη συμβολή της στη συνειδητοποίηση στους κόλπους του Κέντρου της ανάγκης συγκρότησης ενός σύγχρονου πολιτικού οργανισμού, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 254-255. Ωστόσο, σύμφωνα με τα αμερικανικά αρχεία, ο βασιλιάς δεν ενθουσιαζόταν από την προοπτική η ΝΠΚ να αποτελέσει την εναλλακτική πρόταση απέναντι στην κυβέρνηση Καραμανλή, *FRUS*, X2, 1958-1960, σσ. 707-708, και Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική...ό.π.*, σσ. 214-215. Τέλος, και ο ίδιος ο Μητσοτάκης ανέφερε ως βασικό μειονέκτημα της ΝΠΚ το ότι «δεν είχε προοπτική» εξαιτίας τόσο της ασυμφωνίας στην εκλογή αρχηγού όσο και της προβολής της άποψης της συλλογικής ηγεσίας, Δημητράκος, *ό.π.*, σ. 435.

σκηνή με απώτερο στόχο την προσέλκυση ευρύτερων πολιτικών εθνικοφρόνων δυνάμεων και την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή.⁹⁷⁹

Στη διακήρυξη του, ο Γρίβας τόνιζε την προσήλωσή του στο δυτικό συνασπισμό, την ανάγκη ηθικού καθαρισμού σ' όλα τα κλιμάκια της κρατικής μηχανής, την κατάργηση των έκτακτων μέτρων, το χτύπημα της οικονομικής ολιγαρχίας, την εξασφάλιση ελεύθερου δημοκρατικού συνδικαλισμού, την ευρύτατη περικοπή δαπανών για τη μείωση των φορολογικών βαρών των λαϊκών μαζών και την υιοθέτηση μέτρων κοινωνικής πολιτικής και μέριμνας για τον αγροτικό κόσμο.⁹⁸⁰

Η αναγγελία της πολιτικής κίνησης του Γρίβα πυροδότησε σημαντικές πολιτικές εξελίξεις και στον κεντρώο χώρο, καθώς ο Βενιζέλος εμφανίστηκε θετικά διακείμενος ως προς την υποστήριξή της, παρά την υιοθέτηση κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, όπως ήδη αναφέρθηκε, πιο προοδευτικών θέσεων. Αποτιμώντας τη συγκεκριμένη στάση του Βενιζέλου, θα πρέπει να αποδοθεί στη πάγια τακτική της προώθησης πληθώρας αντιφατικών σχεδίων ως προς την υλοποίηση της βασικής του στρατηγικής, δηλαδή της συγκρότησης πολυκομματικών κυβερνήσεων συνεργασίας. Συνεπώς, προσδοκούσε μία επανάληψη των πετυχημένων παραδειγμάτων των Πλαστήρα και Παπάγου, επιχειρώντας να αξιοποιήσει τόσο την αυξημένη δημοφιλία του Γρίβα, λόγω της δράσης του στο Κυπριακό, ως αρχηγού της ΕΟΚΑ, όσο και τη δεξιά αντικομμουνιστική τοποθέτησή του που θα μπορούσε να δημιουργήσει δυσχέρειες στον Καραμανλή, ώστε ο Κρητικός πολιτικός να αναβαθμίσει την προσωπική του θέση. Ενδεικτικό στοιχείο της συγκεκριμένης επαμφοτερίζουσας στάσης του αποτέλεσε η ιδιότυπη απόφασή του για την αναστολή της δράσης του κόμματός του και της προσχώρησης των 15 βουλευτών του στην κίνηση του Γρίβα, με την ταυτόχρονη όμως διατήρηση από τον ίδιο της αρχηγίας του ΚΦ.⁹⁸¹

Σ' ένα πρώτο επίπεδο, τα μηνύματα ήταν άκρως ενθαρρυντικά, καθώς στην πολιτική κίνηση του Γρίβα, η οποία, στις 8 Νοεμβρίου 1960, ονομάστηκε Κίνηση Εθνικής Αναδημιουργίας, έλαβε χώρα η ένταξη της ΕΠΕΚ, του Λαϊκού Κοινωνικού Κόμματος του Στεφανόπουλου και του Προοδευτικού Εργατοτεχνικού Μετώπου του

⁹⁷⁹ Ο Γρίβας είχε επιχειρήσει την εμπλοκή του στην εγχώρια κεντρική πολιτική σκηνή, ήδη από τα μέσα του 1959, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 299-300.

⁹⁸⁰ *Ελευθερία*, 6 Νοεμβρίου 1960.

⁹⁸¹ Νικολακόπουλος, *«Η πολιτική πορεία...ό.π.*, σ. 132.

Κατσώτα.⁹⁸² Ανασταλτικοί παράγοντες, ωστόσο, αποτέλεσαν οι ιδιαίτερα έντονες αντιδράσεις τόσο σε εσωκομματικό επίπεδο,⁹⁸³ όσο και από τους κύριους συνομιλητές του αρχηγού του ΚΦ, τους Μαρκεζίνη και Τσιριμώκο, οι οποίοι αμφότεροι αρνήθηκαν την ένταξή τους στην ΚΕΑ.⁹⁸⁴ Επίσης, από την πλευρά του κεντρικού Τύπου, η *Ελευθερία* σημείωνε την άποψη ότι ήταν ακόμα πρόωγη η εκτίμηση της επίδρασης της κίνησης του Γρίβα στην γενικότερη πολιτική σκηνή, ενώ διατυπώνονταν επιφυλάξεις ως προς τις δυνατότητες του να εκπροσωπήσει τον κεντρικό χώρο, εξαιτίας του δεξιού προσανατολισμού και παρελθόντος του.⁹⁸⁵

Παρά την αρχική ένταξη ενός περιορισμένου αριθμού κομμάτων και στελεχών στην κίνηση του Γρίβα, εντούτοις σύντομα κατέστη εμφανές ότι η πρωτοβουλία του δεν πέτυχε τους βασικούς της στόχους, καθώς ούτε προκάλεσε οποιαδήποτε διάσπαση της ΕΡΕ, ούτε απορρόφησε κρίσιμο αριθμό δυνάμεων της εθνικής αντιπολίτευσης, αλλά ούτε και έτυχε ευρείας λαϊκής ανταπόκρισης. Ειδικότερα, παρέμειναν εκτός της ΚΕΑ, τόσο η ΝΠΚ όσο και το ΦΔΚ, με βασικά επιχειρήματα τους τόσο το δεξιό παρελθόν του Γρίβα όσο και ότι δεν εξασφαλιζόταν η δημοκρατική διάρθρωση και διοίκηση του νέου κόμματος, ενώ και η ΔΕ του Τσιριμώκου, σε ανακοίνωσή της, υπογράμμιζε την αντίθεσή της στην προσπάθεια να συνταχθούν τα κόμματα του Κέντρου «*υπό ηγέτην της Άκρας Δεξιάς, ο οποίος όχι μόνο δεν θα καταργούσε, αλλά θα ενίσχυε το μονοκομματικό κράτος της Δεξιάς*».⁹⁸⁶

Η σημαντικότερη αδυναμία, ωστόσο, της πολιτικής κίνησης του Γρίβα αποτέλεσε αναμφίβολα ο σαφής δεξιός προσανατολισμός του ίδιου του στρατηγού, καθώς η όποια δημοφιλία του προσέδωσε η ιδιότητα του ως αρχηγού της ΕΟΚΑ δεν μπορούσε να αμβλύνει τη δυσπιστία που προκαλούσε σε ευρύτερα τμήματα της κοινής γνώμης, εξαιτίας τόσο της κατοχικής δράσης του, ως επικεφαλής της

⁹⁸² Δαφνής, *ό.π.*, σ. 552.

⁹⁸³ Με την αναστολή της λειτουργίας του ΚΦ και της προσχώρησής του στην ΚΕΑ διαφώνησαν 4 βουλευτές, οι Μπακατσέλος, Ζαννής, Γόντικας και Ξενοδοχειάρης, οι οποίοι ανεξαρτητοποιήθηκαν, ενώ η εν λόγω απόφαση προκάλεσε και τις έντονες αντιδράσεις ορισμένων τοπικών οργανώσεων του ιστορικού φιλελεύθερου κόμματος, *Ελευθερία*, 18 Νοεμβρίου 1960.

⁹⁸⁴ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 299-302.

⁹⁸⁵ *Ελευθερία*, 8 Νοεμβρίου 1960.

⁹⁸⁶ *Βήμα*, 8 Νοεμβρίου 1960.

ακροδεξιάς οργάνωσης «Χ», όσο και της απορριπτικής στάσης του απέναντι στις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου του 1959 για το Κυπριακό Ζήτημα.⁹⁸⁷

Παράλληλα, κατά την ίδια χρονική περίοδο με τη συγκρότηση της ΚΕΑ, σημειώθηκαν και ορισμένες πρωτοβουλίες και από την πλευρά της ΕΔΑ προς την κατεύθυνση της συγκρότησης ενός ευρύτερου πολιτικού μετώπου εναντίον της ΕΡΕ. Ειδικότερα, έλαβε χώρα η συγκρότηση της Συντονιστικής Κίνησης Εθνικού Πανδημοκρατικού Αγώνα, με κύρια στόχευση τόσο την υπονόμευση των διαφόρων πρωτοβουλιών του Τσιριμώκου όσο και την αξιοποίηση της συνέχισης της πολυδιάσπασης των κεντρικών δυνάμεων, η οποία επιτεινόταν ακόμα περαιτέρω λόγω της διχογνωμίας τους απέναντι στην πολιτική κίνηση του Γρίβα. Η ανωτέρω πρωτοβουλία, ωστόσο, δεν συνάντησε ουδεμία ανταπόκριση από τους υπόλοιπους κομματικούς σχηματισμούς, οι οποίοι ήταν αντίθετοι με την οικοδόμηση συνεργασίας με την Αριστερά σε συνδυασμό και με την ύπαρξη ακραίων συνθηκών πόλωσης.⁹⁸⁸

Η συγκρότηση, ωστόσο, τόσο της ΚΕΑ όσο και της ΣΚΕΠΑ είχαν ως έμμεσο παρεπόμενο αποτέλεσμα τη στροφή των υπολοίπων κεντρικών δυνάμεων, οι οποίες δεν προσελκύνονταν ούτε από τον δεξιό Γρίβα ούτε από τις «κεντροαριστερές» προσπάθειες της ΕΔΑ, προς τη σύμπραξή τους με τον Παπανδρέου, αποτυπώνοντας μία πρώτη δειλή ένδειξη πολιτικής αυτονομίας του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου, μετά από ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, έναντι των δύο άλλων παρατάξεων.⁹⁸⁹

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, έλαβε χώρα η σύσταση, στις 11 Φεβρουαρίου 1961, ενός νέου κόμματος-συνασπισμού υπό τον Παπανδρέου, του Δημοκρατικού Κέντρου-Αγροτική Φιλελευθέρα Ένωσις με βασική επιδίωξη τη συγκέντρωση των πολιτικών δυνάμεων μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ. Στον νέο πολιτικό συνασπισμό, εντάχθηκαν η ΝΠΚ -εκτός όμως από τους Παπαληγούρα και Ράλλη, οι οποίοι σταδιακά επαναπροσέγγισαν τον Καραμανλή- το ΚΑΕ, καθώς και μερίδα πολιτευτών του ΚΦ, οι οποίοι είχαν διαφωνήσει με την ένταξη του κόμματος τους στην ΚΕΑ.⁹⁹⁰ Συνεπώς, το ΔΚΑΦΕ έλαβε την θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, ενώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι η συμπαράταξη ιδίως του ΝΠΚ σηματοδοτούσε μεν την αποτυχία των στελεχών του να αναλάβουν πρωταγωνιστικό ρόλο στα ζητήματα ενοποίησης και

⁹⁸⁷ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 299-302.

⁹⁸⁸ Τρίκκας, Τομ. Β', *ό.π.*, σσ. 790-792.

⁹⁸⁹ Νικολακόπουλος, *«Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π.*, σ. 449.

⁹⁹⁰ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 342-346.

ηγεσίας της εθνικής αντιπολίτευσης, ωστόσο ταυτόχρονα ισχυροποιούσε την θέση του Παπανδρέου μέσω της σύμπραξης του με τις ανανεωτικές κεντρικές δυνάμεις σε πλήρη αντιδιαστολή με την πρόσδεση του Βενιζέλου με τον δεξιό Γρίβα.⁹⁹¹

Στη διακήρυξη του ΔΚΑΦΕ, δηλωνόταν η ανάγκη ενοποίησης των κεντρικών δυνάμεων για την ανατροπή της πόλωσης, ενώ αναφέρονταν ως βασικοί στόχοι η οικοδόμηση πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δημοκρατίας, η εξύψωση του πολιτιστικού και βιοτικού επιπέδου του εργαζομένου λαού και του αγροτικού κόσμου, η κατάργηση των έκτακτων μέτρων και των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων και η υιοθέτηση ανεξάρτητης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.⁹⁹²

Η *Ελευθερία*, χαρακτήρισε την ίδρυση του ΔΚΑΦΕ ως «θετικό βήμα» προς την κατεύθυνση της ενοποίησης της αντιπολίτευσης, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άκρως θετική άποψη για τον Παπανδρέου αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι «είναι μεταξύ των καθιερωμένων πολιτικών ηγετών, ο κατ' εξοχήν φέρων έκδηλα τα ίχνη της «σφραγίδος της δωρεάς. Ουδείς αμφισβητεί την πρωτοκαθεδρίαν που του εξησφάλισεν η κοινοβουλευτική του ορθοδοξία και λαμπρότης, η διαύγεια και η ενάργεια της σκέψεως, η σαφήνεια του λόγου, η δημιουργική φαντασία ή τόσον χαριέσσασα ανθρωπιά του», τονίζοντας την ανάγκη προσέλκυσης νέων στελεχών και προγραμματικής αναδιοργάνωσης.⁹⁹³

Η ανάδυση ενός έτερου πολιτικού πόλου εκ μέρους του Παπανδρέου ενέτεινε τον ανταγωνισμό ως προς τη διεκδίκηση της ηγεσίας των πολιτικών δυνάμεων μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ, επιφέροντας ως πρώτη αντίδραση από την πλευρά του Βενιζέλου την αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων για την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη διεύρυνση της κίνησης του Γρίβα, επανεκκινώντας, την άνοιξη του 1961, τις διαπραγματεύσεις του με αμφοτέρους τους Μαρκεζίνη και Τσιριμώκο. Μάλιστα, ο Βενιζέλος πρότεινε στον Τσιριμώκο τη συγχώνευση της ΔΕ με το ΚΦ και την αρχηγία του ενοποιημένου

⁹⁹¹ Δημητράκος, *ό.π.*, σσ. 443-447.

⁹⁹² *Βήμα*, 26 Φεβρουαρίου 1961. Σύμφωνα με τον Σωτήρη Ριζά, το πρόγραμμα του ΔΚΑΦΕ ήταν σκοπίμως γενικόλογό με σαφή πρόθεση να αποτελέσει μία κοινή βάση για τη συσπείρωση ενός ευρύτατου πολιτικού φάσματος από τις παρυφές της Δεξιάς έως εκείνες της Αριστεράς, Ριζάς, *ό.π.*, σ. 217.

⁹⁹³ *Ελευθερία*, 12 Φεβρουαρίου 1961.

κόμματος, με τη διατήρηση από τον Κρητικό πολιτικό της επίτιμης προεδρίας, καθώς και την ανάθεση της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης της ΚΕΑ.⁹⁹⁴

Οι πιθανότητες, ωστόσο, επιτυχούς έκβασης της ανωτέρω στρατηγικής του Βενιζέλου ήταν εξαιρετικά περιορισμένες, καθώς αμφότεροι οι Μαρκεζίνης και Τσιριμώκος επέμειναν στην μη συνεργασία με τον Γρίβα, ενώ οι προτάσεις για τη συγχώνευση μεταξύ ΚΦ και ΔΕ αναμφίβολα θα προκαλούσαν εντονότερες αντιδράσεις και σε ενδοκομματικό επίπεδο. Υπό το παραπάνω πλαίσιο, κατά την ίδια περίοδο, ο Βενιζέλος επιχείρησε να προσεγγίσει και τον Καραμανλή, προτείνοντας του αρχικά την προσχώρηση στην κυβέρνηση ορισμένων στελεχών του ΚΦ και στη συνέχεια τη συγχώνευση μεταξύ των δύο κομμάτων, ενδεικτικό του «πανικού» του Κρητικού πολιτικού από το διαγραφόμενο κίνδυνο της πολιτικής περιθωριοποίησής του, αν και οι ανωτέρω προτάσεις απερρίφθησαν από τον πρωθυπουργό.⁹⁹⁵

Από την πλευρά του, και ο Γρίβας ανέλαβε μία ύστατη προσπάθεια ως προς την ενοποίηση των κομμάτων της αντιπολίτευσης εντός της ΚΕΑ, μέσω επιστολής του, στις 28 Ιουνίου 1961, προς τους Παπανδρέου, Μαρκεζίνη και Τσιριμώκο, οι οποίοι όμως απάντησαν αρνητικά στην προοπτική συνεργασίας.⁹⁹⁶ Ερωτηματικό αποτελεί εάν η εν λόγω πρόταση ήταν σε συνεννόηση με τον Βενιζέλο ή εάν επρόκειτο για καθαρά προσωπική επιλογή του Γρίβα. Ωστόσο, το γεγονός ότι έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της απουσίας του Κρητικού πολιτικού στο εξωτερικό, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ήταν πρωτοβουλία του ίδιου του στρατηγού, ορμώμενη από τη συνειδητοποίηση της μειωμένης απήχησης της κίνησής του και την επιδίωξη να προλάβει την υποσκέλισή του είτε από την κατάληξη των διαπραγματεύσεων του Βενιζέλου είτε από τη δυναμική του νέου κόμματος του Παπανδρέου.

Ο αντικειμενικά όμως μικρός βαθμός ελκτικότητας της ΚΕΑ, η αποξένωση του Βενιζέλου από τις σημαντικότερες πολιτικές δυνάμεις του κεντρώου χώρου σε συνδυασμό με τη σταθερή στάση του Παπανδρέου, την επαύριον των εκλογών του

⁹⁹⁴ Σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, το σχετικό πρακτικό υπάρχει στα ΙΑΜΜ, υπογεγραμμένο όμως μόνο από τον Βενιζέλο, Νικολακόπουλος, «*Η πολιτική πορεία...ό.π.*, σ. 133.

⁹⁹⁵ Σύμφωνα με τον Λιναρδάτο, ο Βενιζέλος είχε προτείνει την προσχώρηση στην κυβέρνηση Καραμανλή ως Υπουργού του Κωστόπουλου και δύο ή τριών άλλων στελεχών του ΚΦ ως Υφυπουργών, εκδοχή η οποία όμως δεν επιβεβαιώνεται από κάποια άλλη πηγή, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 342-343.

⁹⁹⁶ *Ελευθερία*, 29 Ιουνίου 1961.

1958, αύξησαν ιδιαιτέρως τις πιθανότητες ανάδειξης του αρχηγού του ΔΚΑΦΕ ως ηγέτη μιας ενοποιημένης παράταξης των δυνάμεων μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ.⁹⁹⁷

Σε κάθε περίπτωση, οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Βενιζέλου και Τσιριμώκου ναυάγησαν με εκατέρωθεν κατηγορίες. Ειδικότερα, στις 2 Αυγούστου 1961, ο Τσιριμώκος έδωσε στη δημοσιότητα ένα πρακτικό συμφωνίας του με τον Βενιζέλο, υπογεγραμμένο στις 20 Ιουλίου, υποστηρίζοντας ότι για την αποτυχία των διαπραγματεύσεων βαρυνόταν αποκλειστικώς η πλευρά του Κρητικού πολιτικού, ο οποίος συνειδητοποιώντας τη φθορά του ΚΦ από την ένταξή του στην ΚΕΑ επιθυμούσε την απαγκίστρωσή του χωρίς ταυτόχρονα να θίξει τον Γρίβα και για αυτόν τον λόγο πρότεινε την ενοποίηση των δύο κομμάτων υπό την αρχηγία του Τσιριμώκου. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Τσιριμώκο, ο Βενιζέλος, μετά την επάνοδο του από το εξωτερικό, υπαναχώρησε με το επιχείρημα ότι η ΔΕ θα έπρεπε να αποδεχθεί την ενοποίηση και με την ΚΕΑ και ότι θα έπρεπε να οικοδομηθεί απλή συνεργασία μεταξύ ΚΕΑ-ΚΦ-ΔΕ με διοικούσα επιτροπή αποτελούμενη από τους τρεις αρχηγούς, πρόταση την οποία απέρριψε ο αρχηγός της ΔΕ. Ωστόσο, ο Βενιζέλος, με δηλώσεις του την επόμενη ημέρα διέψευσε την ύπαρξη του ανωτέρω πρωτοκόλλου, τονίζοντας ότι δεν συμφωνούσε ούτε με την ηγεσία του Τσιριμώκου στο ΚΦ ούτε με την απαγκίστρωση του κόμματος του από την ΚΕΑ.⁹⁹⁸

Η οριστική ρήξη Βενιζέλου και Τσιριμώκου επισημοποιήθηκε μετά την επίτευξη συμφωνίας, στις 5 Αυγούστου 1961, μεταξύ του αρχηγού της ΔΕ και του Παπανδρέου για κοινή εκλογική τους κάθοδο,⁹⁹⁹ ενώ στις 9 Σεπτεμβρίου έλαβε χώρα και διάσπαση της ίδιας της ΚΕΑ μετά την άρνηση του Γρίβα να μετέχει στις διάφορες διαπραγματεύσεις για την ενοποίηση των κομμάτων της αντιπολίτευσης.¹⁰⁰⁰

Το συγκεκριμένο γεγονός αποτέλεσε αναμφισβήτητα ένα ισχυρό πλήγμα για τον Βενιζέλο, καθώς μείωσε δραματικά τις όποιες πιθανότητες του να αναλάβει ηγετικό ρόλο στις ευρύτερες πολιτικές διεργασίες. Αντίθετα, οδήγησε στην περαιτέρω ισχυροποίηση της θέσης του Παπανδρέου και στην ανάληψη της

⁹⁹⁷ Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 217-218.

⁹⁹⁸ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 342-346.

⁹⁹⁹ *Ελευθερία*, 6 Αυγούστου 1961.

¹⁰⁰⁰ Ο Γρίβας με δηλώσεις του εξαπέλυσε σφοδρή επίθεση στους υπόλοιπους ηγέτες, προφανώς λόγω της συνειδητοποίησης της αποτυχίας της κίνησής του και της συνακόλουθης πολιτικής του απομόνωσης, *Βήμα*, 9 και 10 Σεπτεμβρίου 1961.

πρωτοβουλίας των κινήσεων ως προς την αρχηγία των κομμάτων της αντιπολίτευσης και συνακόλουθα και του συνόλου του κεντρώου χώρου.

Η ενοποίηση του κεντρώου χώρου: Η ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου

Παράλληλα, με τις διάφορες διεργασίες μεταξύ των κεντρώων κομμάτων, κατά την ίδια περίοδο εντάθηκαν και οι εξωτερικές πιέσεις προς την κατεύθυνση της επιτυχούς κατάληξης τόσο των πρωτοβουλιών ενοποίησης των δυνάμεων της αντιπολίτευσης όσο και των διαπραγματεύσεων για το ζήτημα του εκλογικού συστήματος, με απώτερους στόχους τη συγκρότηση μιας εναλλακτικής κυβερνητικής προοδευτικής πρότασης και τη συνακόλουθη μείωση της επιρροής της Αριστεράς.¹⁰⁰¹

Αναφορικά με την ενοποίηση των πολιτικών δυνάμεων της αντιπολίτευσης κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο σημειώθηκαν ιδιαίτερα έντονες πιέσεις διαφόρων θεσμικών και μη παραγόντων. Υπό το συγκεκριμένο πρίσμα, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση του αμερικανικού παράγοντα, καθώς οι ΗΠΑ ήδη την επαύριον των εκλογών του 1958 και λόγω της εκλογικής ανόδου της ΕΔΑ τόνιζαν την ανάγκη συγκρότησης ενός ενιαίου κόμματος τόσο ως αναχώματος στην επιρροή της Αριστεράς όσο και για την αποτροπή της πόλωσης με τη Δεξιά.¹⁰⁰² Ειδικότερα, σε συνομιλίες που είχε ο Βενιζέλος, την άνοιξη του 1961, στις ΗΠΑ με διαφόρους Αμερικανούς ιθύνοντες, οι τελευταίοι επέμειναν στην αναγκαιότητα της δημιουργίας ενός ενιαίου κόμματος εκ των δυνάμεων της εθνικής αντιπολίτευσης.¹⁰⁰³ Επίσης, σύμφωνα με ορισμένες πηγές, ιδιαίτερα ισχυρές αμερικανικές πιέσεις ασκήθηκαν και προς τον Παπανδρέου και άλλους σημαίνοντες παράγοντες της αντιπολίτευσης, όπως για παράδειγμα, κατά την επίσκεψη του Μακ Γκρή στην Αθήνα, τον Ιούνιο του 1961, που αν και χαρακτηρίστηκε ως ιδιωτική, εντούτοις κατά τη

¹⁰⁰¹ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 264-266.

¹⁰⁰² *FRUS*, X2, 1958-1960, σσ. 643-649.

¹⁰⁰³ Ειδικότερα, κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο έλαβαν χώρα και συνομιλίες μεταξύ Βενιζέλου και Μακ Γκρή, διευθυντή του τμήματος προσχεδιασμού πολιτικών του State Department, Νικολακόπουλος, «*Η πολιτική πορεία...ό.π.*», σ. 133.

διάρκεια της συναντήθηκε με τους Στεφανόπουλο και Μαύρο με κύριο θέμα τη δημιουργία ενός εθνικού κόμματος για τη μελλοντική διαδοχή της ΕΡΕ.¹⁰⁰⁴

Αναφορικά με το ζήτημα του εκλογικού συστήματος, ήδη από την άνοιξη του 1961, εντάθηκαν οι συζητήσεις μεταξύ Καραμανλή και διαφόρων πολιτικών αρχηγών, εκτός της ΕΔΑ, για την επίτευξη συμφωνίας ως προς την υιοθέτηση ενός εκλογικού συστήματος των «συγγενών κομμάτων» με στόχο τη «λελογισμένη» ενίσχυση των δυνάμεων της εθνικής αντιπολίτευσης και τη μείωση της απήχησης της Αριστεράς. Στις ειδικότερες πρόνοιες του εν λόγω εκλογικού συστήματος, ενδεχομένως βασίστηκε και η μεταγενέστερη άποψη ότι και ο ίδιος ο Καραμανλής συντέλεσε στην ενοποίηση των κεντρικών κομμάτων, εφόσον εμφανίστηκε διατεθειμένος «να χάσει ορισμένες έδρες υπέρ του Κέντρου σε μία προσπάθεια να οικοδομηθεί το είδος της αντιπολίτευσης που είχε ανάγκη η Ελλάδα».¹⁰⁰⁵ Ωστόσο, μεταξύ των δύο πλευρών ανέκυψε σοβαρή διάσταση απόψεων λόγω της σαφούς προτίμησης του Καραμανλή ως προς το σύστημα των «συγγενών κομμάτων», ενώ αντίθετα οι υπόλοιποι ηγέτες της αντιπολίτευσης, τάσσονταν υπέρ της υιοθέτησης του εκλογικού συστήματος ενισχυμένης αναλογικής.¹⁰⁰⁶

Υπό το παραπάνω πρίσμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τουλάχιστον επαμφοτερίζουσα στάση του Παπανδρέου. Ειδικότερα, ο Λιναρδάτος παραθέτει αφήγηση αφενός του Δενδρινού, πολιτικού φίλου του Παπανδρέου, ο οποίος βρήκε

¹⁰⁰⁴ Σύμφωνα με αφήγηση του Ανδρ. Παπανδρέου, την οποία παραθέτει ο Λιναρδάτος, σε συνάντησή του στην Κηφισιά με τον Λόγκλιν Κάμπελ, αρχηγό της CIA στην Ελλάδα, του ζητήθηκε να μεσολαβήσει προς τον πατέρα του υπέρ της υιοθέτησης του εκλογικού συστήματος των «συγγενών κομμάτων», με τον πρώτο να του ανταπαντά «ότι δεν θα τον βρείτε πρόθυμο να αυτοκτονήσει πολιτικά» με αποτέλεσμα τον εκνευρισμό του Αμερικανού συνομιλητή του, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 330-331.

¹⁰⁰⁵ James Miller, «The “Greek De Gaulle” or “Our Man in Athens”? Karamanlis and the Americans», στο: Κων. Σβολόπουλος, Κων. Μπότσιου και Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20^ο αι.*, *ό.π.*, σσ. 37-61. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, οι πρόνοιες του νέου εκλογικού συστήματος που προωθούσε ο Καραμανλής ευνοούσαν τη συνέχιση της πολιτικής κυριαρχίας της ΕΡΕ και της διατήρησης της πολυδιάσπασης των πολιτικών δυνάμεων της εθνικής αντιπολίτευσης με την ταυτόχρονη επιδίωξη της μείωσης των πιθανοτήτων εκλογικής συνεργασίας τους με την Αριστερά, Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 264-266. Αντίστοιχη εκτίμηση εκφράστηκε και από τον Δαφνή, δηλαδή ότι ο Καραμανλής δεν επιθυμούσε την ενοποίηση του Κέντρου, την οποία έβλεπε ως «αδύνατη», Δαφνής, *ό.π.*, σ. 556.

¹⁰⁰⁶ Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 264-266. Σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, οι συνεννοήσεις μεταξύ Παπανδρέου-Καραμανλή είχαν διακοπεί από τα τέλη του 1960.

τον αρχηγό της ΕΚ σε σύσκεψη στη Βουλή με τους Μπακόπουλο, Ταλιαδούρο και Γιαννόπουλο αναφέροντας ότι *«θα κάνωμεν πολιτικήν και εκλογικήν συνεργασίαν με τον Καραμανλήν. Τα στρατόπεδα θα είναι δύο: από το ένα μέρος θα είμεθα οι εθνικόφρονες και από το άλλο οι κομμουνισταί. Θα κάνωμεν τις εκλογές με τους χωροφύλακες και με το πιστόλι στο χέρι»*. Αφετέρου του Μυλωνά, σύμφωνα με την οποία ο Παπανδρέου είχε αποκαλύψει τόσο στον ίδιο, αλλά και σε άλλα στελέχη του Κέντρου, πριν την ίδρυση της ΕΚ, τις διαπραγματεύσεις του με τον Καραμανλή προσθέτοντας ότι *«θα τις πάρουμε τις εκλογές με τον χωροφύλακα»*.¹⁰⁰⁷ Τέλος, σύμφωνα με τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου, το 1961 ο Παπανδρέου ζήτησε εκ νέου την παρέμβαση της Βασίλισσας Φρειδερίκης για την άσκηση πιέσεων προς τον Καραμανλή για την υιοθέτηση του συστήματος των «συγγενών κομμάτων».¹⁰⁰⁸

Από την άλλη πλευρά, εξίσου ενδιαφέρον παρουσιάζουν και ορισμένα περιστατικά, ενισχυτικά της αντίθετης άποψης. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Λιναρδάτο, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, έλαβε χώρα μυστική συνάντηση στο Καστρί μεταξύ του τότε Διαδόχου Κωνσταντίνου με τον Ανδρέα Παπανδρέου με σκοπό την άσκηση πιέσεων, ανεπιτυχώς, για την αποδοχή του εκλογικού συστήματος των «συγγενών κομμάτων». Επίσης, ο Λιναρδάτος αναφέρεται και σε μία άλλη συνάντηση μεταξύ του Γεωργίου Παπανδρέου και του Αρναούτη, υπασπιστή του Βασιλιά Παύλου, στην οποία ο αρχηγός του ΔΚΑΦΕ χαρακτήρισε το σύστημα των «συγγενών κομμάτων» ως «παράλογο» και «γελοίο». Τέλος, σύμφωνα με αφήγηση του ίδιου του Καραμανλή, την οποία παραθέτει ο Λιναρδάτος, την άνοιξη του 1961, ο πρωθυπουργός προ της κατάθεσης του εκλογικού νόμου στη Βουλή, σε συνάντησή του με τον Παπανδρέου στο σπίτι του Κοτσαρίδα παρουσία και του εκδότη Λαμπράκη, ο Αχαιός πολιτικός πρότεινε τη ψήφιση του εκλογικού συστήματος μόνο από την ΕΡΕ, φοβούμενος τις αντιδράσεις στελεχών του κόμματος του και ιδίως της ομάδας των 10. Ωστόσο, ο Καραμανλής εκλαμβάνοντας την ανωτέρω στάση ως «ελιγμό», διέκοψε τις διαπραγματεύσεις. Ωστόσο, παρά το ναυάγιο των συζητήσεων, ο Καραμανλής διαμόρφωσε έτσι το εκλογικό νομοσχέδιο, ώστε να διευκολύνει το Κέντρο έναντι της ΕΔΑ, γεγονός για το οποίο ο Παπανδρέου *«ευχαρίστησε τον Καραμανλή μολονότι δημοσίως έκανε την απρέπεια να το αποδοκιμάζει»*.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁷ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 326-333.

¹⁰⁰⁸ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σ. 384.

¹⁰⁰⁹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 326-328.

Τελικά, στις 16 Μαρτίου 1961, η κυβέρνηση Καραμανλή κατέθεσε το εκλογικό της νομοσχέδιο με την υιοθέτηση του συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής. Ωστόσο, οι εκπρόσωποι των κεντρώων κομμάτων αν και αποδέχθηκαν καταρχήν τη βασική φιλοσοφία του εν λόγω εκλογικού συστήματος, εντούτοις ζήτησαν επιπρόσθετες βελτιώσεις. Η άρνηση όμως της κυβέρνησης Καραμανλή είχε ως αποτέλεσμα την μη επίτευξη συμφωνίας εκ μέρους των κομμάτων της αντιπολίτευσης ως προς την υιοθέτηση του ανωτέρω εκλογικού συστήματος.¹⁰¹⁰

Σε κάθε περίπτωση, παρά τη τήρηση της ανωτέρω επαμφοτερίζουσας στάσης, ο Παπανδρέου, τουλάχιστον σε δημόσιο επίπεδο, δεν επανέλαβε το «σφάλμα» του 1958 με την αποδοχή ενός εκλογικού συστήματος που θα ευνοούσε αποκλειστικά την ΕΡΕ και ταυτόχρονα θα καταρράκωνε τα εκλογικά ποσοστά των κεντρώων δυνάμεων. Παράλληλα, θα πρέπει να επισημανθεί ότι στις εκατέρωθεν συζητήσεις του με τον Καραμανλή, κατά την περίοδο 1959-1960, ο Παπανδρέου αποτελούσε έναν αποδυναμωμένο ηγέτη επικεφαλής μιας μικρής ομάδας βουλευτών. Αντίθετα, από τα μέσα του 1961 και ιδίως όταν κατέστη σαφής η αποτυχία της κίνησης του Γρίβα και κατ' επέκταση και του Βενιζέλου, ο Παπανδρέου πλέον είχε αυξημένες πιθανότητες να αποτελέσει τον ηγέτη ενός ενιαίου κομματικού σχηματισμού των δυνάμεων μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ και άρα συνεπώς παρουσιαζόταν με πιο αναβαθμισμένη θέση στις διαπραγματεύσεις του με τον Καραμανλή.

Μετά τη ψήφιση του εκλογικού συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής από την ΕΡΕ εκκίνησαν και οι φήμες για επίσπευση των εκλογών εντός του 1961.¹⁰¹¹ Η ανακοίνωση όμως της τελικής ημερομηνίας των εκλογών συναρτήθηκε με τη γενικότερη πορεία των διαπραγματεύσεων στον κεντρώο πολιτικό χώρο. Ειδικότερα, στις 19 Σεπτεμβρίου 1961, την ίδια ημέρα δηλαδή της προκήρυξης των εκλογών, ανακοινώθηκε η ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου, ουσιαστικά ενός συνασπισμού 8 κομμάτων των 4 της ΚΕΑ και των 4 του ΔΚΑΦΕ, υπό την αρχηγία του Παπανδρέου. Παράλληλα, αποφασίστηκε και η σύσταση 8μελούς διοικούσας επιτροπής, αποτελούμενης από τους διάφορους πολιτικούς αρχηγούς και συγκεκριμένα από το ΚΦ ο Κωστόπουλος, το ΛΚΚ ο Στεφανόπουλος, την ΝΠΚ ο Αθανασιάδης Νόβας, το ΚΑΕ ο Μπαλτατζής, την ΔΕ ο Τσιριμώκος, την ΕΠΕΚ ο Παπαπολίτης και το ΠΕΜ ο

¹⁰¹⁰ Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 264-266.

¹⁰¹¹ Ριζάς, *ό.π.*, σ. 217.

Κατσώτας.¹⁰¹² Επίσης, στις 27 Σεπτεμβρίου, ο Παπανδρέου κατέληξε σε εκλογική συμφωνία και με τον Μαρκεζίνη, ολοκληρώνοντας έτσι τη σύμπραξη του συνόλου σχεδόν των πολιτικών δυνάμεων εντός των κόλπων της ΕΚ μεταξύ ΕΔΑ και ΕΡΕ.¹⁰¹³

Αναμφίβολα, η ίδρυση της ΕΚ αποτέλεσε ένα καθοριστικό γεγονός, καθώς σηματοδότησε την τριπαραταξιακή διαμόρφωση του εγχώριου πολιτικού σκηνικού μέσω της ενοποίησης των πολιτικών δυνάμεων μεταξύ ΕΔΑ και ΕΡΕ με τη συγκρότηση ενός ενιαίου κόμματος, ικανού να αποτελέσει μια αξιόπιστη εναλλακτική προοδευτική πρόταση διακυβέρνησης απέναντι στη συμπαγή παράταξη της Δεξιάς, ενώ δινόταν λύση και στο ζήτημα της ηγεσίας, με την επικράτηση του Παπανδρέου, ως αρχηγού και αντίπαλου δέους απέναντι στον Καραμανλή.

Ιδιαίτερα σημαντικοί παράγοντες στη πορεία συγκρότησης της ΕΚ, αποτέλεσαν τόσο η παρατεταμένη χρονικά παραμονή εκτός εξουσίας, ήδη εννέα έτη, όσο και το εκλογικό «σοκ» του 1958, στοιχείων τα οποία επέδρασαν καταλυτικά προς την κατεύθυνση της ενοποίησης των πολιτικών δυνάμεων μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ. Εξίσου ευνοϊκό παράγοντα συνιστούσε και η ανάπτυξη ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία είχαν πλέον καλύψει τις βασικές τους βιοτικές ανάγκες, λόγω της μετάβασης, κατά τη δεκαετία του 1950, στην φάση της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, διεκδικώντας πλέον και την αποκατάσταση των πολιτικών τους ελευθεριών, αίτημα το οποίο αποτελούσε βασικό ιδεολογικό πρόταγμα της ΕΚ.¹⁰¹⁴

Εξίσου θετική ήταν και η στάση του αμερικανικού παράγοντα, καθώς οι ΗΠΑ επιθυμούσαν την ενοποίηση του κεντρικού χώρου με απώτερο στόχο, όπως ήδη αναφέρθηκε, τη διαμόρφωση μιας εναλλακτικής αστικής κυβερνητικής πρότασης, η οποία θα συγκέντρωνε υπό την σκέπη της σημαντικό τμήμα των προοδευτικών ψηφοφόρων που σε διαφορετική περίπτωση ελλόχευε ο κίνδυνος της διαρροής τους προς την Αριστερά. Επίσης, και το διεθνές κλίμα ήταν αρκετά πρόσφορο, μετά την άνοδο του Τζον Κέννεντυ στην εξουσία στις ΗΠΑ, στις αρχές του 1961, και άρα την εναλλαγή μεταξύ Ρεπουμπλικάνων και Δημοκρατικών, παρά την επιδείνωση στις

¹⁰¹² Νικολακόπουλος, «Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π., σ. 449.

¹⁰¹³ *Βήμα*, 20 Σεπτεμβρίου 1961.

¹⁰¹⁴ Ριζάς, *ό.π.*, σ. 227.

σχέσεις μεταξύ των δύο ψυχροπολεμικών συνασπισμών, το καλοκαίρι του ίδιου έτους, με αποκορύφωμα την ανέγερση του Τείχους του Βερολίνου.¹⁰¹⁵

Αναφορικά, τέλος, με την ανάδειξη του Παπανδρέου ως αρχηγού της ΕΚ θα πρέπει να επισημανθεί ότι ευνοήθηκε αφενός από την προχωρημένη ηλικία του, που επέτρεπε στα νεότερα κομματικά στελέχη αυξημένες πιθανότητες διαδοχής του.¹⁰¹⁶ Αφετέρου από τη σταθερή στάση που τήρησε ήδη από την επαύριον της εκλογικής ήττας του 1958, τουλάχιστον σε επίπεδο δημόσιου λόγου, υπέρ της ανάγκης ενοποίησης των δυνάμεων του κεντρώου χώρου, σε πλήρη αντιδιαστολή με τις αντιφατικές πρωτοβουλίες του Βενιζέλου και τις ατέρμονες προσπάθειες του με κύριο άξονα την ενίσχυση της προσωπικής του θέσης από την μία με τον Γρίβα με σαφή δεξιό προσανατολισμό και από την άλλη με τον κεντροαριστερό Τσιριμώκο, προσαρμόζοντας κατά το δοκούν τις εκάστοτε ιδεολογικές του θέσεις.¹⁰¹⁷

Η *Ελευθερία*, χαιρέτησε τη συγκρότηση της ΕΚ, χαρακτηρίζοντας την ως «βαρυσήμαντος και αποφασιστική διά το μέλλον της χώρας», προεξοφλώντας τον τερματισμό της κυριαρχίας της ΕΡΕ «διότι η πραγματοποιηθείσα ένωση αποτελεί εγγύησιν ασφαλούς νίκης των δυνάμεων της προόδου και της προκοπής», καθώς «Θα επαναφέρει εις την φυσικήν κοίτην των και όλους εκείνους, οι οποίοι ανήκουν κοινωνικώς, πολιτικώς και ψυχικώς εις την μέσην παράταξιν και οι οποίοι κατά το παρελθόν ετράπησαν διά διαφόρους λόγους προς την δεξιάν ή την αριστεράν», καταλήγοντας ότι η κύρια προσδοκία του ελληνικού λαού από την άρτια ηγεσία και τα στελέχη της αποτελούσε η πραγματοποίηση μιας «ειρηνικής επανάστασης».¹⁰¹⁸

Όσον αφορά τον Βενιζέλο, αν και χαρακτήρισε τη συγκρότηση της ΕΚ ως «θετική είδηση», εντούτοις δεν την θεώρησε ως οριστική λύση ούτε ως προς την ενοποίηση, αφήνοντας αιχμές ότι «ελησμονήθη ότι επραγματοποιήθη την δωδεκάτην παρά πέντε, ότι δεν υπήρχε κομματική οργάνωσις, ότι αι λαϊκαί μάζαι δεν ημπορούσαν να κατακτηθούν εντός των 40 ημερών της προεκλογικής περιόδου», ούτε ως προς την

¹⁰¹⁵ Θαν. Διαμαντόπουλος, «Ένωση Κέντρου: κόμμα αρχών ή ομάδα εξουσίας;», στο: *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και την κοινωνία της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1991, σσ. 131-150.

¹⁰¹⁶ Σύμφωνα με τον Μητσοτάκη, ο κυριότερος λόγος της επιλογής Παπανδρέου για την ηγεσία της ΕΚ ήταν να μην προλάβει και τον πάρει ο Καραμανλής με τον οποίον βρισκόταν σε συνεννοήσεις, Δημητράκος, *ό.π.*, σ. 443.

¹⁰¹⁷ Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή...ό.π.*, σ. 182.

¹⁰¹⁸ *Ελευθερία*, 20 Σεπτεμβρίου 1961.

ηγεσία με την μη αποδοχή της αρχηγίας του Παπανδρέου, με αποκορύφωμα τη συμμετοχή του Κωστόπουλου ως εκπροσώπου της ΚΕΑ.¹⁰¹⁹ Παράλληλα, σε επιστολή του προς τον Παπανδρέου, στις 13 Οκτωβρίου 1961, προανήγγειλε τη συνέχιση της πολυδιάσπασης στον κεντρώο χώρο μετά τις εκλογές, λόγω του ότι ο Αχαιός πολιτικός προτίμησε *«την προσωπικήν κομματικήν μετεκλογικήν υπεροχήν έναντι όλων των άλλων κομμάτων από την ύψιστην θέσιν του υπερκομματικού αρχηγού. Παρά του ότι θα συνεχίσουν τον αγώνα υπέρ της νίκης της Ενώσεως Κέντρου στις εκλογές, εντούτοις μετά το πέρας του αγώνα, τα αποτελούντα τον συνασπισμόν κόμματα θα ανακτήσουν την αυτοτέλειαν των βάσει της μεταξύ ημών συμφωνίας»*.¹⁰²⁰

Συνεπώς, παρά τις αρχικές ελπίδες ως προς την οριστική επίλυση των ζητημάτων της ηγεσίας και της ενοποίησης του κεντρώου χώρου, εντούτοις και η ΕΚ μαστιζόταν από τις ίδιες ενδημικές αδυναμίες με αντίστοιχες πρωτοβουλίες του παρελθόντος. Αφενός, η ηγεσία του Παπανδρέου δεν ήταν αδιαμφισβήτητη, καθώς η ύπαρξη οκταμελούς διοικούσας επιτροπής, στην οποία, όπως ήδη αναφέρθηκε δεν συμμετείχε ο Βενιζέλος, ο βασικότερος ενδοπαραταξιακός του αντίπαλος, και άρα η μη ύπαρξη επαρκών εχεγγύων ως προς τη μακροπρόθεσμη διατήρηση της συνοχής της. Αφετέρου η σύμπραξη των διαφόρων πολιτικών δυνάμεων στις τάξεις της ΕΚ αποφασίστηκε για ακόμη μία φορά «εκ των άνω», τις παραμονές μιας εκλογικής αναμέτρησης με κύριο στόχο τη μη επανάληψη του «σοκ» του 1958, χωρίς να έχει προηγηθεί η αποσαφήνιση των κοινών προγραμματικών πλαισίων και άρα μειωμένη αξιοπιστία ως προς την ικανότητα αποτελεσματικής διακυβέρνησης της χώρας.

Οι εκλογές της 29^{ης} Οκτωβρίου 1961

Την ίδια ημέρα με τη συγκρότηση της ΕΚ και την προκήρυξη των εκλογών, ανακοινώθηκε και η παραίτηση της κυβέρνησης Καραμανλή. Αν και ο Καραμανλής είχε προτείνει τον στρατηγό Θρασύβουλο Τσακαλώτο, ως επικεφαλής της υπηρεσιακής κυβέρνησης, και ως ΥΠΕΘΑ, τον στρατηγό Αθανάσιο Φροντιστή, αρχηγό του ΓΕΕΘΑ, εντούτοις ο βασιλιάς Παύλος, χωρίς να τον συμβουλευτεί, τοποθέτησε τον στρατηγό Κωνσταντίνο Δόβα, ως πρωθυπουργό, και τον πτέραρχο

¹⁰¹⁹ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 556-557.

¹⁰²⁰ Νικολακόπουλος, *«Η πολιτική πορεία...ό.π.»*, σσ. 133-134.

Χαρ. Ποταμιάνο, ως ΥΠΕΘΑ, προσωπικό αντίπαλο του αρχηγού της ΕΡΕ ήδη από το 1958, με σαφή πρόθεση του τη διασφάλιση του κυρίαρχου μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας, μέσω ιδίως του περιορισμού της εκλογικής δύναμης της Αριστεράς.¹⁰²¹

Η συγκρότηση της ΕΚ, ωστόσο, μετέβαλε καθοριστικά το πολιτικό πλαίσιο των εκλογών με τη συμμετοχή στη διαδικασία τριών παρατάξεων. Βασική εκλογική επιδίωξη της ΕΚ αποτέλεσε ο περιορισμός της ΕΔΑ στην τρίτη θέση, ώστε σύμφωνα με την έκφραση του Παπανδρέου τα «*δύο εθνικόφρονα κόμματα να παλαίουν εντός των πλαισίων της δημοκρατίας*». Επίσης, δημιουργούνταν βάσιμες προσδοκίες ότι με συσχετισμό δυνάμεων παραπλήσιο με αυτόν του 1958 ήταν αρκετά πιθανόν να μην μπορούσε η ΕΡΕ να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική πλειοψηφία, οπότε θα ευνοούνταν η συγκρότηση συμμαχικών κυβερνήσεων εκ των αστικών πολιτικών δυνάμεων. Τέλος, μέσω της προβολής προοδευτικών αιτημάτων και της εμπέδωσης της εικόνας της ενότητας, αποτελούσε κοινή πεποίθηση ότι θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ανασχετικός φραγμός στη στροφή των προοδευτικών ψηφοφόρων προς την ΕΔΑ.¹⁰²²

Πράγματι, το Πανδημοκρατικό Αγροτικό Μέτωπο Ελλάδος, ο συνασπισμός της ΕΔΑ και του Εθνικού Αγροτικού Μετώπου, που ιδρύθηκε στις 23 Ιουνίου 1961, συγκέντρωσε διάφορους πολιτευτές του κεντροαριστερού χώρου ως ανεξάρτητους συνεργαζόμενους.¹⁰²³ Ωστόσο, το εύρος των συμμαχιών της ΕΔΑ στις εν λόγω εκλογές δεν σημείωσε την αντίστοιχη επιτυχία του 1958, εξαιτίας τόσο της συγκρότησης της ΕΚ όσο και ευρύτερων ανασταλτικών εξωτερικών παραγόντων.¹⁰²⁴

Όσον αφορά τον προεκλογικό λόγο της ΕΚ, βασική στόχευση αναδείχθηκε η προσέλκυση των ψηφοφόρων αφενός που είχαν απογοητευτεί από τη πολυδιάσπαση του κεντρώου χώρου, αλλά και από την πολιτική των κυβερνήσεων Καραμανλή και αφετέρου που είχαν ψηφίσει την ΕΔΑ στις εκλογές του 1958, χωρίς να ανήκουν στους «ορθόδοξους» υποστηρικτές της. Υπό το παραπάνω πρίσμα, η προεκλογική της εκστρατεία χαρακτηρίστηκε κατά βάση από μία ρητορική «ίσεων αποστάσεων»

¹⁰²¹ Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 221-224. Αναφορικά με το γενικότερο πλαίσιο συγκρότησης της κυβέρνησης Δόβα, ΑΚΚ, Τόμ. Ε, σσ. 180-181.

¹⁰²² Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...ό.π.*, σσ. 267-268.

¹⁰²³ Τρίκκας, *ό.π.*, σσ. 840-842.

¹⁰²⁴ Σύμφωνα με τον Λιναρδάτο, ο Κάμπελ, ανέλαβε πρωτοβουλίες, ώστε να αποτρέψει τη συνεργασία με το ΠΑΜΕ διάφορων ανεξάρτητων κεντροαριστερών προσωπικοτήτων τόσο μέσω συνομιλιών όσο εν ανάγκη και μέσω εξαγοράς, Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 375-379.

απέναντι στα δύο άκρα, με την αποφυγή προβολής ενός έντονα αντικομμουνιστικού λόγου, με βασική στόχευση τον προσεταιρισμό τόσο των συντηρητικών όσο και των προοδευτικών ψηφοφόρων.¹⁰²⁵ Επίσης, στις ομιλίες του Παπανδρέου, αλλά και των υπολοίπων επιτελών της ΕΚ, τονίστηκε ιδίως το ζήτημα της ενότητας και κατ' επέκταση της εξασφάλισης της μετεκλογικής κυβερνησιμότητας.¹⁰²⁶

Ειδικότερα, η ΕΚ έθετε ως βασικές αρχές της τη «Δημοκρατία» και τη σύνθεση μεταξύ πολιτικής ελευθερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης, καθώς και την «Αλλαγή» μέσω της εφαρμογής προοδευτικής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Όσον αφορά τον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, η ΕΚ επαγγελλόταν την προάσπιση του Κυπριακού, την μείωση των υπέρογκων στρατιωτικών δαπανών και την προσήλωση στον δυτικό προσανατολισμό με την ταυτόχρονη όμως περαιτέρω ανάπτυξη των οικονομικών και πολιτιστικών σχέσεων με τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού με βασική επαγγελία ότι *«Είμεθα σύμμαχοι με την Δύση και θέλομεν να είμεθα φίλοι και με την Ανατολή»*.¹⁰²⁷

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ρητορική του Παπανδρέου ως προς την πολιτική της ειρήνευσης με βασικό άξονα την ανάγκη αντιμετώπισης του κομμουνισμού μέσω της εμπέδωσης συνθηκών ισοπολιτείας και της πλήρους κατάργησης των έκτακτων μέτρων, των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων, των εκτοπίσεων, καθώς και του αστυνομικού και κομματικού κράτους. Ειδικότερα, ο Παπανδρέου ανέφερε ότι *«Η ΕΡΕ εύρε την ΕΔΑ εις 10% και την ανεβίβασεν εις 24%... Οι κομμουνιστοφάγοι αυξάνουν τον κομμουνισμόν... Μόνον οι Δημοκράται τον ελαττώνουν. Με την ελευθερίαν, με την δικαιοσύνην, με την εργασίαν, με την αρετήν, με την αμείλικτον δίωξιν της παρανόμου πράξεως συντρίβεται ο κομμουνισμός»*.¹⁰²⁸

Όσον αφορά την κοινωνικοοικονομική της πολιτική, ο αρχηγός της ΕΚ εξήγγειλε την προώθηση παραγωγικών επενδύσεων με γνώμονα την αύξηση της απασχόλησης, τη δικαιότερη κατανομή της ανόδου του εθνικού εισοδήματος υπέρ ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, την υιοθέτηση μέτρων υπέρ του αγροτικού κόσμου, καθώς και την επέκταση της δωρεάν παιδείας και υγείας για το σύνολο των

¹⁰²⁵ Πασχαλούδη, *ό.π.*, σσ. 154-157.

¹⁰²⁶ Αναλυτικότερα για την προεκλογική εκστρατεία της ΕΚ, βλ. *Ελευθερία*, 20 Σεπτεμβρίου-27 Οκτωβρίου 1961.

¹⁰²⁷ *Βήμα*, 20 Σεπτεμβρίου 1961.

¹⁰²⁸ *Ελευθερία*, 27 Οκτωβρίου 1961.

πολιτών. Τέλος, προανήγγειλε την λήψη των αναγκαίων μέτρων για την επαρκή προετοιμασία της χώρας ως προς την ένταξη στην ΕΟΚ, με ιδιαίτερη έμφαση στην προσαρμογή του συνόλου των κλάδων της οικονομίας, καθώς και στην αναδιοργάνωση της δημόσιας διοίκησης και της εκπαίδευσης.¹⁰²⁹

Από την άλλη πλευρά, ο Παπανδρέου άσκησε σφοδρή κριτική απέναντι σε κύριες πτυχές της διακυβέρνησης Καραμανλή. Ειδικότερα, στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής στηλίτευσε την υπογραφή των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου του 1959 που επανέφεραν την Τουρκία στην Κύπρο, για πρώτη φορά μετά την Συνθήκη της Λωζάννης το 1923, καθώς και για την πλήρη ευθυγράμμισή τους με τις ΗΠΑ, την αδυναμία μείωσης των υπέρογκων αμυντικών δαπανών και την «άτολμη» πολιτική τους απέναντι στις χώρες του ανατολικού συνασπισμού.¹⁰³⁰

Όσον αφορά την κοινωνικοοικονομική πολιτική των κυβερνήσεων της ΕΡΕ, βασικό επιχείρημα της κριτικής του Παπανδρέου αποτέλεσε ότι παρά την επίτευξη έστω και «χαμηλών» ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης, εντούτοις δεν μειώθηκαν οι κοινωνικές ανισότητες, ενώ αυξήθηκαν η ανεργία, η υποαπασχόληση και η μετανάστευση. Επίσης, στον τομέα της εσωτερικής πολιτικής, άφησε αιχμές για την οικοδόμηση κομματικού και αστυνομικού κράτους, χαρακτηρίζοντας τον Καραμανλή ως «στρατολόγον του κομμουνισμού», μέσω της διόγκωσης της πόλωσης, που ευθυνόταν για την «εκτόξευση» της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958, αλλά και της μη δίκαιης κατανομής της ανόδου του εθνικού εισοδήματος με συνέπεια «να ενεδρεύει ο εισπράκτωρ της εξαθλιώσεως. Και υπάρχει ο μέγας κίνδυνος, εάν η Δημοκρατία θυσιάση υπερμέτρως το παρόν, ο κομμουνισμός να υφαρπάσει το μέλλον».¹⁰³¹

Αναφορικά με την ΕΔΑ, τέλος, ο Παπανδρέου ανέφερε ότι δεν μπορούσε να διαδραματίσει τον ρόλο της εθνικής αντιπολίτευσης, όπως απεδείχθη στη Βουλή μετά τις εκλογές του 1958, καθώς όταν υποστήριζε μία θέση αυτομάτως προκαλούσε την αντίθεση της ΕΡΕ, καλώντας τους «διαμαρτυρομένους Δημοκρατικούς», των εκλογών του 1958, να εμπιστευθούν την παράταξη του Κέντρου και «αντί να είναι συνοδοιπόροι του κομμουνισμού... να γίνουν πρωτοπόροι της Δημοκρατίας».¹⁰³²

¹⁰²⁹ *Βήμα*, 20 Σεπτεμβρίου 1961.

¹⁰³⁰ *Ελευθερία*, 27 Οκτωβρίου 1961.

¹⁰³¹ *Βήμα*, 20 Σεπτεμβρίου 1961.

¹⁰³² *Ελευθερία*, 27 Οκτωβρίου 1961.

Η προεκλογική περίοδος, ωστόσο, σηματοδεύτηκε από μία εκτεταμένη άσκηση βίας από την πλευρά διαφόρων κρατικών και παρακρατικών οργάνων εναντίον κυρίως της Αριστεράς, αλλά δευτερευόντως και εναντίον οπαδών του Κέντρου με απώτερο σκοπό τη μείωση της εκλογικής τους επιρροής προς όφελος της Δεξιάς.¹⁰³³ Το σημαντικότερο, ωστόσο, στοιχείο, σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, εδραζόταν στο γεγονός ότι 12 χρόνια μετά τον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου και ύστερα από 9 χρόνια μονοκομματικής διακυβέρνησης από τη Δεξιά, εντούτοις η ΕΚ δεν μπορούσε να λειτουργήσει ως εναλλακτικό «εθνικόφρον κόμμα», εφόσον ένα σημαντικό τμήμα των δυνάμει ψηφοφόρων της ως κατά τεκμήριο μη εθνικόφρονες αποτελούσαν εξ ορισμού στόχο της ασκούμενης βίας.¹⁰³⁴

Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τόσο οι ίδιοι οι ηγετικοί παράγοντες της ΕΚ όσο και ο φιλικά προσκείμενος Τύπος είτε αγνόησαν είτε αντιμετώπισαν με επιφυλακτικότητα τη δημοσιοποίηση των ανωτέρω περιστατικών βίας εναντίον της Αριστεράς, θεωρώντας ότι η απρόσκοπτη προεκλογική εκστρατεία της ΕΔΑ ήταν αντίθετη προς το ιδιαίτερο κομματικό τους συμφέρον.¹⁰³⁵ Ωστόσο, η ολοένα και μεγαλύτερη στόχευση εναντίον στελεχών και ψηφοφόρων της ΕΚ συνέβαλε ριζικά και στη μεταστροφή της στάσης της ηγεσίας της, η οποία με σημαντική καθυστέρηση, μόλις στις 19 Οκτωβρίου 1961, προέβη σε μία πρώτη καταγγελία των πράξεων βίας, καλώντας τους οπαδούς της σε «άμεσον νόμιμον άμυναν» με επίκληση του άρθρου 114 του Συντάγματος.¹⁰³⁶

Το εκλογικό αποτέλεσμα ανέδειξε στην πρώτη θέση την ΕΡΕ με 50,8%, ως αξιωματική αντιπολίτευση την ΕΚ με 33,65%, δηλαδή περίπου στα ίδια επίπεδα με τα αντίστοιχα ποσοστά που έλαβαν συνδυαστικά το ΚΦ και η ΠΑΔΕ κατά τις εκλογές του 1958 και τέλος στην τρίτη θέση το ΠΑΜΕ με 14,62%, πολύ μακριά από το προηγούμενο εντυπωσιακό εκλογικό ποσοστό της ΕΔΑ.¹⁰³⁷

Το κεντρικό ζητούμενο, ωστόσο, αποτέλεσε ο βαθμός στρέβλωσης των εκλογικών αποτελεσμάτων, καθώς μετά την ανακοίνωσή τους, ακολούθησε πληθώρα δημοσιογραφικών πληροφοριών, με αποτέλεσμα ο Παπανδρέου, με τη σύμφωνη

¹⁰³³ Παπαδιαμαντής, *ό.π.*, σσ. 167-169.

¹⁰³⁴ Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 270-271.

¹⁰³⁵ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 391-395, και Δημητράκος, *ό.π.*, σσ. 452-453.

¹⁰³⁶ *Βήμα*, 19 Οκτωβρίου 1961 και *Ελευθερία*, 19 Οκτωβρίου 1961.

¹⁰³⁷ Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, σ. 226.

γνώμη του Βενιζέλου και των υπολοίπων επιτελών της ΕΚ, να προχωρήσει σε δήλωση μη αναγνώρισής τους, ως «*προϊόν βίας και νοθείας*».¹⁰³⁸

Όσον αφορά την ανάλυση του εκλογικού αποτελέσματος, σ' ένα πρώτο επίπεδο, η κατάληψη της δεύτερης θέσης αποτέλεσε ιδιαίτερα σημαντική επιτυχία της ΕΚ, καθώς σηματοδότησε τον τερματισμό των φαινομένων πολιτικής αποδυνάμωσης του κεντρώου χώρου και την ταυτόχρονη επάνοδο του σε πρωταγωνιστικό ρόλο, γεγονός που αύξανε και τις δυνατότητες του να διεκδικήσει με αξιώσεις τον ρόλο της εναλλακτικής προοδευτικής κυβερνητικής πρότασης, αν και με πολύ δρόμο να διανύσει, λόγω της συνέχισης της παντοδυναμίας της ΕΡΕ. Παράλληλα, σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, η ΕΚ απέσπασε σημαντικά εκλογικά ποσοστά εις βάρος της ΕΔΑ, τα οποία σε συνδυασμό και με τη συστηματική «βία και νοθεία», επισφράγισαν την επανάκτηση της αξιοπιστίας του κεντρώου χώρου σε σχέση με την Αριστερά ως προς την εκπροσώπηση ευρύτερων προοδευτικών ψηφοφόρων.¹⁰³⁹

Εξίσου όμως ενδιαφέροντα στοιχεία προέκυψαν και σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο, καθώς μέσα από την ανάλυση του Ηλία Νικολακόπουλου της ειδικότερης σύνθεσης της κοινοβουλευτικής ομάδας της ΕΚ, τη συντριπτικά μεγαλύτερη συνιστώσα της αποτελούσαν οι τρεις πτέρυγες του πρώην ενιαίου ΚΦ, κατά ποσοστό περίπου 70%, ενώ οι υπόλοιποι βουλευτές της προήλθαν από τις έτερες συνεργαζόμενες πολιτικές ομάδες, ενώ ιδιαίτερα καθοριστικό για τις μετέπειτα εξελίξεις στον κεντρώο χώρο αποτέλεσε και το γεγονός ότι ήταν η πρώτη φορά που ο Παπανδρέου διέθετε μεγαλύτερη κοινοβουλευτική επιρροή από τον Βενιζέλο.¹⁰⁴⁰

Συνεπώς, τα ανωτέρω συμπεράσματα σε συνδυασμό και με την έναρξη του «Ανένδοτου αγώνα» αφενός προσέφεραν στον Παπανδρέου μία ισχυρή ενοποιητική ουσία των ετερόκλητων πολιτικών στοιχείων της ΕΚ και αφετέρου τον ανέδειξαν ως ηγέτη των αντιδεξιών δυνάμεων, στο πλαίσιο μιας νέας αναδυόμενης διαιρετικής τομής και συνακόλουθα της μετάβασης σε μία εντελώς διαφορετική βάση ιδεολογικών, πολιτικών και κοινωνικών συγκλίσεων και αντιπαραθέσεων, χωρίς ωστόσο την οριστική επίλυση των εγγενών αδυναμιών του κεντρώου χώρου.

¹⁰³⁸ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 391-395.

¹⁰³⁹ Αναλυτικά για τις εκλογές του 1961, Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 274-292.

¹⁰⁴⁰ Νικολακόπουλος, «*Αναζητώντας το Κέντρο...ό.π.*», σσ. 448-449.

Η στάση των κεντρικών κομμάτων απέναντι στην πολιτική των κυβερνήσεων της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως του Κων. Καραμανλή (1955-1961)

Α. Εξωτερική πολιτική

Πέρα από τη σκιαγράφηση των ειδικότερων πολιτικών και εκλογικών στρατηγικών των κομμάτων του κεντρικού χώρου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τη γενικότερη ιδεολογική τους συγκρότηση επέχει και η παρουσίαση των βασικότερων απόψεων τους πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα, ώστε να αναδειχθούν τα διακριτά παραταξιακά χαρακτηριστικά τους σε αντιδιαστολή με τις κυβερνήσεις της ΕΡΕ.¹⁰⁴¹ Βεβαίως, δεν μπορεί να γίνει εξαντλητική αναφορά του συνόλου των πολιτικών της διακυβέρνησης Καραμανλή,¹⁰⁴² αλλά των πιο σημαντικών, ενδεικτικών μιας σαφούς ιδεολογικής διαφοροποίησης του Κέντρου, όσο και των διακριτών χαρακτηριστικών του σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο.

Όσον αφορά τον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, οι κυβερνήσεις Καραμανλή τάσσονταν ανεπιφύλακτα υπέρ της ενίσχυσης του δυτικού προσανατολισμού της χώρας με βασικούς πυλώνες τη συμμετοχή στο ΝΑΤΟ και στις ευρύτερες διαδικασίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης σε συνάρτηση και με τις γενικότερες ψυχροπολεμικές συνθήκες με κύριο γνώμονα την ενίσχυση της εξωτερικής ασφάλειας από «τον εκ βορρά κίνδυνο».¹⁰⁴³ Υπό το παραπάνω πρίσμα, σημαντική πτυχή της εξωτερικής πολιτικής των κυβερνήσεων Καραμανλή, σύμφωνα με τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου, αποτέλεσε ο «λειτουργισμός», που συνίστατο στην υιοθέτηση μίας πολυδιάστατης πολιτικής με έμφαση στα δεδομένα της οικονομίας, της στρατιωτικής ισχύος και της γεωγραφίας, παρά στις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις με τον ανατολικό συνασπισμό.¹⁰⁴⁴

Αναμφισβήτητα, το κορυφαίο ζήτημα για την ελληνική εξωτερική πολιτική της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου αναδείχθηκε το Κυπριακό. Βασική στρατηγική

¹⁰⁴¹ Όσον αφορά τις ειδικότερες ιδεολογικές αρχές των κεντρικών κομμάτων κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Καραμανλή, διέπονταν από τα προγραμματικά κείμενα της ΕΠΕΚ, του ΔΚΕΛ και του ΚΦ, της προηγούμενης χρονικής περιόδου.

¹⁰⁴² Αναλυτικότερα για την περίοδο διακυβέρνησης Καραμανλή (1955-1963), Κων. Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, Τόμ. 1-12, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1992-1997.

¹⁰⁴³ Αναλυτικότερα για την παρουσίαση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής αυτής της περιόδου, Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική...ό.π.*, σσ. 90-152.

¹⁰⁴⁴ Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων...ό.π.*, σσ. 198-202.

των κυβερνήσεων Καραμανλή αποτέλεσε μεν η υπεράσπιση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης στον ΟΗΕ, με την ταυτόχρονη όμως προσπάθεια εξεύρεσης έτερων συμβιβαστικών λύσεων. Παράλληλα, θεμελιώδης παραδοχή της συνιστούσε το ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στον δυτικό συνασπισμό μεγιστοποιούσε τις δυνατότητες της να διεξάγει αποτελεσματικότερα για τα εθνικά συμφέροντα τον Κυπριακό Αγώνα.¹⁰⁴⁵

Από την πλευρά τους, τα κεντρώα κόμματα, σε γενικές γραμμές, τάσσονταν υπέρ «της αρχής της αυτοδιαθέσεως εντός ευλόγου και τακτής προθεσμίας» και της Ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα, κατηγορώντας τις κυβερνήσεις Καραμανλή για «πολιτική υποτέλειας» και «άκριτης αποδοχής των αμερικανικών θέσεων».¹⁰⁴⁶

Ειδικότερα, η ανάληψη της εξουσίας από τον Καραμανλή, τον Οκτώβριο του 1955, οδήγησε στην υιοθέτηση μιας πιο δυναμικής αντίδρασης στο Κυπριακό Ζήτημα την επαύριον της κατάρρευσης της Τριμερούς του Λονδίνου, του ξεσπάσματος των «Σεπτεμβριανών», της επιστολής Ντάλλες και της μη εγγραφής της ελληνικής προσφυγής στην ΓΣ του ΟΗΕ.¹⁰⁴⁷ Ωστόσο, μέσω των ανακοινώσεων τους, όπως ήδη αναφέρθηκε, το σύνολο των κεντρώων κομμάτων άφησε σαφείς αιχμές για σύνδεση της επιλογής του προσώπου του Καραμανλή για την πρωθυπουργία με την αποδοχή μιας δυσμενούς λύσης για τα εθνικά συμφέροντα στο Κυπριακό Ζήτημα.¹⁰⁴⁸

Παράλληλα, κατά τη σχετική συζήτηση στη Βουλή,¹⁰⁴⁹ τον Δεκέμβριο του 1955, κοινή συνισταμένη των εκπροσώπων των κεντρώων κομμάτων αποτέλεσαν οι κατηγορίες περί λανθασμένων χειρισμών από την κυβέρνηση Καραμανλή στο ζήτημα των «Σεπτεμβριανών». Ειδικότερα, ο Παπανδρέου άσκησε δριμεία κριτική, εξαιτίας

¹⁰⁴⁵ Στο ίδιο, σσ. 198-201.

¹⁰⁴⁶ Σύμφωνα με τον Σωτήρη Ριζά, στηριζόμενος σε μαρτυρίες των Κρανιδιώτη και Πεσμαζόγλου, σαφής παρέκκλιση από τη γραμμή «της αυτοδιαθέσεως εντός ευλόγου και τακτής προθεσμίας» σημειώθηκε εκ μέρους του Βενιζέλου, ο οποίος την άνοιξη του 1958, υποστήριξε την επιλογή της λύσης της ανεξαρτησίας με την ταυτόχρονη κατοχύρωση των δικαιωμάτων των Τουρκοκυπρίων, υπό την προϋπόθεση όμως ότι το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης θα παρέμενε ενεργό για την μελλοντική άσκησή του. Ωστόσο, η σύνδεση του ανωτέρω ζητήματος με τον όρο της συγκρότησης κυβέρνησης ευρείας βάσης υπό εξωκοινοβουλευτικό πρόσωπο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για μία διαπραγματευτική θέση εντασσόμενη στις άοκνες προσπάθειες του Βενιζέλου για την ανατροπή του Καραμανλή και της συγκρότησης συμμαχικών κυβερνήσεων εκ του αστικού πολιτικού χώρου, Ριζάς, *ό.π.*, σ. 198.

¹⁰⁴⁷ Χατζηβασιλείου, *Η άνοδος...ό.π.*, σσ. 185-187.

¹⁰⁴⁸ *Ελευθερία*, 24 Οκτωβρίου 1955.

¹⁰⁴⁹ *ΕΠΣΒ*, 20 Δεκεμβρίου 1955, σσ. 332-376.

της μη άμεσης αποχώρησης από την Τριμερή, της μη διεθνούς καταγγελίας των γεγονότων μέσω της μη έκδοσης μιας «Μαύρης Βίβλου» και της σπουδής της αποκατάστασης των ελληνοτουρκικών σχέσεων, χωρίς να έχει προηγηθεί οποιαδήποτε αποζημίωση, αφήνοντας αιχμές για μη αποτελεσματική υπεράσπιση των εθνικών συμφερόντων. Σε ανάλογο μήκος κινήθηκε και ο Βενιζέλος, ο οποίος κατηγόρησε την κυβέρνηση Καραμανλή για «υποχωρητικότητα», λόγω της μη άμεσης αποχώρησης από την Τριμερή Διάσκεψη, της μη ανάκλησης των Ελλήνων αξιωματικών από την Σμύρνη, αλλά και της μη απάντησης σε τουρκικό έγγραφο, το οποίο επέρριπτε τις ευθύνες για τα «Σπετεμβριανά» στην ελληνική στάση.

Ο επόμενος σημαντικός σταθμός αποτέλεσε, τον Μάρτιο του 1956, η κατάρρευση των συνομιλιών μεταξύ του Βρετανού κυβερνήτη της Κύπρου Τζόν Χάρτινγκ και του Μακάριου,¹⁰⁵⁰ με αποτέλεσμα τη σκλήρυνση της βρετανικής στάσης με αποκορύφωμα την εξορία του αρχιεπισκόπου στις Σεϋχέλλες και την εκτέλεση, τον Μάιο, δύο Κυπρίων αγωνιστών της ΕΟΚΑ, προκαλώντας την έκρηξη ενός έντονου αντιαμερικανικού κλίματος στις τάξεις της εγχώριας κοινής γνώμης.¹⁰⁵¹

Από την πλευρά τους, το σύνολο των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων, κατά τις τοποθετήσεις τους στη Βουλή,¹⁰⁵² την άνοιξη του 1956, πέρα από την καταδίκη των εκτελέσεων των δύο Κυπρίων αγωνιστών της ΕΟΚΑ, εστίασε την κριτική του εναντίον της κυβέρνησης τόσο στο «αιματοκύλισμα» των διαφόρων διαδηλώσεων όσο και για τους ειδικότερους χειρισμούς της στο Κυπριακό Ζήτημα, με έμφαση στην απομάκρυνση του ΥΠΕΞ Σπύρου Θεοτόκη, αίτημα με το οποίο συμφωνούσε και η ελληνοκυπριακή πλευρά, λόγω της αποκάλυψης ενός εγγράφου του, με το οποίο γινόταν αναφορά σε αναζήτηση συμβιβαστικής «φόρμουλας» για το Κυπριακό, κατά τη συνάντησή του με τον Βρετανό πρωθυπουργό Χ. Μακμίλλαν.

Επιπρόσθετα, κατηγόρησαν τον Καραμανλή για την υιοθέτηση «διπλής γραμμής», μίας στο εσωτερικό της χώρας υπέρ της αυτοδιάθεσης και μίας στις

¹⁰⁵⁰ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 497-501.

¹⁰⁵¹ Ειδικότερα, οι εκτελέσεις των αγωνιστών της ΕΟΚΑ Μιχάλη Καραολή και Ανδρέα Δημητρίου, στις 8 Μαΐου 1956, από τους Βρετανούς στην Κύπρο, είχαν ως αποτέλεσμα το ξέσπασμα μαζικών διαδηλώσεων σε πολλές ελληνικές πόλεις, ενώ στην Αθήνα προκάλεσαν και νεκρούς, *Στο ίδιο*, σσ. 552-563.

¹⁰⁵² *ΕΠΣΒ*, 24 και 25 Απριλίου 1956, σσ. 210-222 και 223-259, και 23, 24 και 25 Μαΐου 1956, σσ. 325-355, 356-381 και 382-406.

διεθνείς της συνομιλίες υπέρ της αυτοκυβέρνησης, Παράλληλα, ανασκεύασαν τις κατηγορίες του Καραμανλή περί μη ανακίνησης του Κυπριακού κατά την περίοδο της κεντρίας διακυβέρνησης. Ειδικότερα, ο Παπανδρέου, στην ομιλία του, αναφέρθηκε στην αδυναμία ανακίνησης του ζητήματος τόσο κατά την πρώτη πρωθυπουργία του, τον Οκτώβριο του 1944, λόγω της ανάγκης εξασφάλισης της υποστήριξης της Μ. Βρετανίας εξαιτίας των «Δεκεμβριανών» *«καθην ώρα εσαλεύετο η ύπαρξις της Ελλάδος»*, όσο και το 1950 με την μη παραλαβή των τόμων του δημοψηφίσματος, λόγω της προτεραιότητας της ανασυγκρότησης της χώρας. Ωστόσο, ο αρχηγός του ΚΦ, υποστήριξε ότι τον Φεβρουάριο του 1951 διακηρύχθηκε για πρώτη φορά από το βήμα της Βουλής ότι αποτελούσε πάγκοινο αίτημα, η Ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, κατηγορώντας τον Καραμανλή για την υιοθέτηση *«πολιτικής συμβιβασμού»*. Εξίσου ενδιαφέρον στοιχείο αποτέλεσε η αναφορά του Παπανδρέου στην ίδια ομιλία στη θεωρία του *«εθνικού κέντρου»*, η οποία συνίστατο στην ενιαία έκφραση και διαχείριση των διαφόρων εθνικών θεμάτων από την αρμόδια ελληνική κυβέρνηση, προσέγγιση η οποία θα αποτελούσε και τη βασική συνισταμένη της εξωτερικής πολιτικής της διακυβέρνησης της ΕΚ της περιόδου 1963-1965.

Σε ανάλογο μήκος κύματος κινήθηκε στην ομιλία του και ο Βενιζέλος, ο οποίος προέβη σε μία ιστορική αναδρομή ως προς τις ενέργειες της περιόδου της κεντρίας διακυβέρνησης στο Κυπριακό, αναφέροντας ενδεικτικά τη δήλωση της κυβέρνησής του στη Βουλή το 1951 *«εν δεδομένη στιγμή θα το φέρη επί τάπητος»*, κατηγορώντας τον Καραμανλή για *«παλινωδίες»* και *«αλλοπρόσαλλη»* πολιτική.

Από την πλευρά του, ο Καρτάλης, στην ομιλία του, παρέθεσε σειρά στοιχείων εναντίον του ΥΠΕΞ Θεοτόκη ως προς την εγκατάλειψη της αρχής της αυτοδιάθεσης, την μη επαρκή υποστήριξη του Μακάριου στις διαπραγματεύσεις του με τον Χάρντινγκ, καθώς και για τη διεξαγωγή μυστικών διαπραγματεύσεων με την Μ. Βρετανία. Επίσης, υποστήριξε ότι η κύρια διαφοροποίηση του Κέντρου έναντι της Δεξιάς εδραζόταν στο γεγονός της έμφασης στην υιοθέτηση μιας πιο ανεξάρτητης εξωτερικής πολιτικής και της *«ανυπαρξίας ψυχώσεων και φοβιών»*, με τον ταυτόχρονο όμως σεβασμό των υποχρεώσεων της χώρας ως προς το ΝΑΤΟ, κατηγορώντας την κυβέρνηση Καραμανλή για την μονόπλευρη προσήλωσή της στην αμερικανική πολιτική, εν αντιθέσει με το παράδειγμα άλλων συμμαχικών εταίρων. Τέλος, ο Παπαπολίτης της ΕΠΕΚ, στην ομιλία του κατηγόρησε την κυβέρνηση Καραμανλή για την εγκατάλειψη της αρχής της αυτοδιάθεσης και την υιοθέτηση

λανθασμένης πολιτικής «θερμής συμπαράστασως» με την Μ. Βρετανία, αντιπροτείνοντας τη διαφώτιση της διεθνούς κοινής γνώμης για το Κυπριακό Ζήτημα.

Μετά την κατάθεση της τρίτης ελληνικής προσφυγής στην ΓΣ του ΟΗΕ,¹⁰⁵³ κατά τη σχετική συζήτηση στην Βουλή, τον Νοέμβριο του 1956,¹⁰⁵⁴ οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων εξαπέλυσαν εκ νέου κατηγορίες εναντίον της κυβέρνησης Καραμανλή για «εγκατάλειψη της αρχής της αυτοδιάθεσης», με κύριο επιχείρημα τους την άποψη του ΥΠΕΞ Ευάγγελου Αβέρωφ για την ανάγκη συγκρότησης ενός «μηχανισμού» για την εξεύρεση μίας συμβιβαστικής λύσης στο Κυπριακό Ζήτημα.

Ειδικότερα, ο Παπανδρέου κατηγόρησε τον Καραμανλή για εγκατάλειψη της αρχής της αυτοδιάθεσης έναντι της αυτοκυβέρνησης, για την υιοθέτηση διπλής γραμμής, αμφισβήτησε τους πανηγυρισμούς για την εγγραφή της προσφυγής στον ΟΗΕ ενώ κατέκρινε τη χρήση της Κύπρου ως «ορμητηρίου επιθέσεως» κατά την αγγλογαλλική επέμβαση στο Σουέζ, προωθώντας και ψήφισμα προς έγκριση από τη Βουλή ότι καμία άλλη έκβαση του Κυπριακού δεν ήταν αποδεκτή εκτός από την αρχή της αυτοδιάθεσης, πρωτοβουλία η οποία όμως απορρίφθηκε από την κυβέρνηση.

Ο Βενιζέλος, στην ομιλία του, κατηγόρησε την κυβέρνηση Καραμανλή ότι η επιτυχία της ελληνικής προσφυγής δεν προήλθε από τις ενέργειες της κυβέρνησης ή από τις πολυδάπανες αποστολές της στο εξωτερικό, αλλά από τον ίδιο τον αγώνα της ΕΟΚΑ και του Διγενή. Επίσης, κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι έριξε το βάρος των διαπραγματεύσεων στον Μακάριο και συνεπώς καθίστατο υπαίτια για την εξορία του, ζητώντας τη ρητή δέσμευση για την εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης.

Από την πλευρά του, ο Καρτάλης κατηγόρησε την κυβέρνηση Καραμανλή ότι μέσω της πρόβλεψης του ανωτέρω μηχανισμού ουσιαστικά εγκατέλειπε την αρχή της αυτοδιάθεσης με την ανάθεση στο ΝΑΤΟ του καθορισμού του χρόνου και των προϋποθέσεων της άσκησης του δικαιώματος από τους Κύπριους, τονίζοντας την αντίθεσή του ως προς την προοπτική της ενεργότερης εμπλοκής του αμυντικού οργανισμού, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι όπως φάνηκε και στην περίπτωση του Σουέζ «*αυτοδιάθεσις υπό την αίρεσιν του ΝΑΤΟ είναι αμφίβολος*». Τέλος και ο Παπαπολίτης κατηγόρησε την κυβέρνηση για απομάκρυνση από την αρχή της

¹⁰⁵³ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 517-526.

¹⁰⁵⁴ *ΕΠΣΒ*, 29 Νοεμβρίου 1956, σσ. 71-95.

αυτοδιάθεσης, καθώς και ότι αντί να επιλέξει την επίλυση του ζητήματος στο πεδίο του αγώνος των ελεύθερων λαών, εκείνη προτιμούσε τις τριμερείς διαπραγματεύσεις.

Η ανάληψη νέων πρωτοβουλιών από την βρετανική πλευρά, οδήγησε στην κοινή απόφαση της απόσυρσης των προσφυγών των δύο χωρών και στην αποδοχή του συμβιβαστικού σχεδίου του Ινδού Κρίσνα Μένον.¹⁰⁵⁵ Στη σχετική συζήτηση στην Βουλή,¹⁰⁵⁶ τον Μάρτιο του 1957, ο Παπανδρέου, κατηγόρησε τον Αβέρωφ για την απουσία οιασδήποτε αντίδρασης απέναντι στις «καινοφανείς» θεωρίες του Μένον περί «Κυπριακού έθνους», καθώς και για την ουσιαστική αποδοχή της μη Ένωσης. Επίσης, και ο Καρτάλης κατηγόρησε τον ΥΠΕΞ για «εκμείευση της ινδικής πρότασης», λόγω της επιθυμίας επίλυσης του Κυπριακού μέσω της παροχής καθεστώτος ανεξαρτησίας, κατακρίνοντας την αποδοχή τόσο της μη Ένωσης όσο και της κατάπαυσης του πυρός από την ΕΟΚΑ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τέλος παρουσιάζει η στάση του Παπαπολίτη, ο οποίος αν και αναγνώρισε στην κυβέρνηση Καραμανλή ελαφρυντικά ως προς τις διεθνείς δυσκολίες του Κυπριακού, εντούτοις άφησε αιχμές ότι ήδη από την συναγερμική εποχή κατατρεχόταν από ένα «πνεύμα συμβιβασμού και υποχωρήσεων» και ότι εγκατέλειπε το αίτημα της αυτοδιάθεσης υπέρ της ανεξαρτησίας.

Η συνέχιση της προώθησης διχοτομικών λύσεων, ωστόσο, εκ μέρους της Μ. Βρετανίας και της Τουρκίας με αποκορύφωμα την πρόταση για την οργάνωση νέας τριμερούς διάσκεψης σε συνδυασμό και με την εκ νέου επιδείνωση της κατάστασης στην Κύπρο, οδήγησε στην κατάθεση τέταρτης ελληνικής προσφυγής στον ΟΗΕ.¹⁰⁵⁷

Έτερη σημαντική πρωτοβουλία αποτέλεσε η εξαγγελία του Σχεδίου Μακμίλλαν,¹⁰⁵⁸ το οποίο ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων σε Ελλάδα και Κύπρο. Ειδικότερα, κατά τη σχετική συζήτηση στη Βουλή,¹⁰⁵⁹ τον Ιούνιο του 1958, ο Παπανδρέου τόνισε ότι οι προβλέψεις του Σχεδίου ΜακΜίλλαν αποτελούσαν πολιτική προπαρασκευή του διαμελισμού της Κύπρου, αναφέροντας ότι ο Αβέρωφ «εξαπατήθηκε από τους Βρετανούς» κατηγορώντας την κυβέρνηση και προσωπικά

¹⁰⁵⁵ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 641-644.

¹⁰⁵⁶ *ΕΠΣΒ*, 11, 12, 13, 14 και 15 Μαρτίου 1957, σσ. 803-821, 822-841, 842-863, 864-884 και 885-905.

¹⁰⁵⁷ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 689-690 και 715-718.

¹⁰⁵⁸ *Στο ίδιο, Τόμ. Γ'*, σσ. 67-72.

¹⁰⁵⁹ *ΕΠΣΒ*, 24 Ιουνίου 1958, σσ. 158-185.

τον Καραμανλή ότι κινδύνευε να εισέλθει στην ιστορία ως ο «νεκροθάπτης της κυπριακής υποθέσεως». Επίσης, και ο Αλλαμανής ανέφερε την έντονη αντίθεσή του στην πρόβλεψη περί τριπλής συγκυριαρχίας, καθώς τελικός σκοπός αποτελούσε η διατήρηση «εσαεί της βρετανικής κυριαρχίας και ότι θα αποτελέσει πηγήν ανωμαλιών και ερίδων» Ταυτόσημες απόψεις, τέλος, εκφράστηκαν από τους εκπροσώπους και των υπολοίπων κεντρικών κομμάτων, οι οποίοι στήριξαν και την κατάθεση ψηφίσματος από τον Στεφανόπουλο με το οποίο η ελληνική Βουλή θα καταδίκαιε το Σχέδιο Μακμίλλαν και θα επαναλάμβανε την επιμονή της στην αρχή της αυτοδιάθεσης, αίτημα το οποίο όμως απέρριψε εκ νέου η κυβέρνηση Καραμανλή.

Μετά την κατάθεση της πέμπτης ελληνικής προσφυγής στην ΓΣ του ΟΗΕ, απόρροια του Σχεδίου Μακμίλλαν, στη σχετική συζήτηση στη Βουλή,¹⁰⁶⁰ τον Δεκέμβριο του 1958, το σύνολο των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων τάχθηκε εναντίον της προώθησης της λύσης της ανεξαρτησίας. Ειδικότερα, στην ομιλία του, ο Βενιζέλος κατηγόρησε την κυβέρνηση Καραμανλή για «παλινωδίες» στο Κυπριακό και ότι «υπέκυψε στα σχέδια των αντιπάλων της Ελλάδας», ενώ χαρακτήρισε ως λανθασμένη την επίσημη δήλωση του Μακάριου περί αποδοχής της ανεξαρτησίας, καθώς τορπίλιζε οριστικά την επιλογή της αυτοδιάθεσης. Παράλληλα, και ο Παπανδρέου ανασκεύασε τους πανηγυρισμούς της κυβέρνησης Καραμανλή περί της εξασφάλισης «εγγυημένης ανεξαρτησίας», υποστηρίζοντας ότι στην πραγματικότητα επρόκειτο περί «δεσμευμένης ανεξαρτησίας». Επίσης, καυτηρίασε το γεγονός ότι εάν η δήλωση Μακάριου περί ανεξαρτησίας έγινε χωρίς την πρότερη συγκατάθεσή της ελληνικής κυβέρνησης τότε προέκυπτε σαφής διάσταση των μεταξύ τους απόψεων, επαναλαμβάνοντας τη θεωρία του «περί πρωτοκαθεδρίας του εθνικού κέντρου». Τέλος, ο Αλλαμανής κατηγόρησε την κυβέρνηση για υποχωρητικότητα και ότι η εγγυημένη ανεξαρτησία για την οποία επαιρόταν, ουσιαστικά ήταν περιορισμένη εφόσον εντασσόταν στο πλαίσιο της βρετανικής κοινοπολιτείας και του ΝΑΤΟ.

Τελευταίος σημαντικός σταθμός στο Κυπριακό Ζήτημα κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο αποτέλεσε η υπογραφή των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου το 1959.¹⁰⁶¹ Η πλειοψηφία των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων, κατά τη σχετική συζήτηση στη Βουλή,¹⁰⁶² τον Νοέμβριο του 1959, καταδίκασε την υπογραφή των

¹⁰⁶⁰ Στο ίδιο, 12 και 13 Δεκεμβρίου 1958, σσ. 238-272 και 273-311.

¹⁰⁶¹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 160-164.

¹⁰⁶² *ΕΠΣΒ*, 26, 27 και 28 Νοεμβρίου 1959, σσ. 61-84, 85-124 και 125-166.

ανωτέρω συμφωνιών, καθώς απορριπτόταν τελεσίδικα η αρχή της αυτοδιάθεσης. Ειδικότερα, ο Βενιζέλος, στην ομιλία του, ανέφερε χαρακτηριστικά ότι *«μία ημέρα η ιστορία θα καταδικάσει τον Αβέρωφ για τις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου»* και την άποψη του ότι κατέστησε την Κύπρο ανεξάρτητο κράτος, καθώς *«καθ' ημάς δεν είναι ούτε ανεξάρτητος ούτε κράτος»*, προσθέτοντας ότι από την εν λόγω ρύθμιση έβγαιναν οι πάντες κερδισμένοι εκτός από τους Ελληνοκυπρίους, κάνοντας μάλιστα και τη δυσοίωνη πρόβλεψη για «νέες εθνικές συμφορές». Εξίσου αρνητική στάση απέναντι στις συμφωνίες τήρησαν και οι εκπρόσωποι των μικρότερων κεντρικών κομμάτων, οι οποίοι κατηγορήσαν την κυβέρνηση Καραμανλή για την οριστική απεμπόληση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης και για τη δημιουργία δυσμενών συνθηκών, οι οποίες μάλιστα θα μπορούσαν να προκαλέσουν και μελλοντική ελληνοτουρκική σύρραξη.

Από την άλλη πλευρά, ο Παπανδρέου εμφανίστηκε πιο μετριοπαθής στην κριτική του, λόγω ενδεχομένως και της προσέγγισής του κατά την ίδια περίοδο με τον Καραμανλή, τασσόμενος υπέρ του σεβασμού των όρων των συμφωνιών, καθώς άμεση ανατροπή τους θα επέφερε άδηλες μελλοντικές συνέπειες. Ως πλεονεκτήματα, ανέφερε τη δημιουργία ανεξάρτητου και κυρίαρχου κυπριακού κράτους, την εμπέδωση συνθηκών ειρήνης και ελευθερίας στο νησί και την αποκατάσταση των συμμαχιών της χώρας. Αντίθετα, ως μειονεκτήματα, επεσήμανε ότι παρά την κατάλυση του καθεστώτος της αποικιοκρατίας, εντούτοις καθιερώθηκε η τριπλή συγκυριαρχία, ότι παρά την αποφυγή της εδαφικής διχοτόμησης, ωστόσο εισήχθη η νομική διχοτόμηση με την καθιέρωση προνομιακής σχέσης για την τουρκοκυπριακή μειονότητα παρά την εις βάρος της πληθυσμιακή σύνθεση, καθώς ότι για πρώτη φορά η Τουρκία επέστρεφε σε έδαφος το οποίο είχε απολέσει μετά τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους και ότι στο μέλλον οι προβλεπόμενοι όροι για την υπό ίδρυση Κυπριακή Δημοκρατία θα μπορούσαν να διαρραγούν μέσω του ΟΗΕ, εγκυμονώντας τον κίνδυνο της εμπλοκής της Ελλάδας σε νέες περιπέτειες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η παραδοχή του Παπανδρέου ότι στο παρελθόν η κυβέρνηση Καραμανλή *«είχε ευκαιρίες για λιγότερο κακή λύση τις οποίες δεν χρησιμοποίησε»* συνιστώντας μία έμμεση παραδοχή ότι και η κεντρικά αντιπολίτευση με τη στάση της δεν συνέβαλε εποικοδομητικά στη διαμόρφωση μιας ενιαίας εθνικής γραμμής, αλλά αντίθετα επέμεινε στην υιοθέτηση μιας άκρως μαξιμαλιστικής θέσης στο Κυπριακό.

Πέρα από το Κυπριακό, εξίσου σημαντικό ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής της συγκεκριμένης περιόδου αναδείχθηκε και η τοποθέτηση της Ελλάδας σε διάφορα

ειδικότερα θέματα άμεσα συναρτημένα με τους δύο ψυχροπολεμικούς συνασπισμούς. Αναφορικά με τον δυτικό συνασπισμό, κεφαλαιώδους σημασίας αναδείχθηκε το ύψος της αμερικανικής στρατιωτικής και οικονομικής βοήθειας προς την Ελλάδα. Κεντρικός άξονας των κυβερνήσεων Καραμανλή αποτέλεσε η προβολή συνεχών αιτημάτων προς τις ΗΠΑ για την αύξηση των σχετικών κονδυλίων με κύριο επιχείρημα την ταυτόχρονη ανάγκη τόσο της προώθησης της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, όσο και της διατήρησης αξιόπιστων ενόπλων δυνάμεων.¹⁰⁶³

Από την πλευρά τους, οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων τάχθηκαν ανεπιφύλακτα υπέρ της μείωσης των στρατιωτικών δαπανών με κύρια επιχειρήματα αφενός την άνιση μεταχείριση της χώρας, η οποία παρά την αδύναμη οικονομική της κατάσταση υποχρεούνταν στη διατήρηση υψηλών αμυντικών δαπανών και αφετέρου την αξιοποίηση του κλίματος της διεθνούς ψυχροπολεμικής ύφεσης. Παράλληλα, υπογράμμιζαν την ανάγκη αύξησης της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας και τη διοχέτευσή της σε δράσεις στους τομείς της αναπτυξιακής και κοινωνικής πολιτικής, κατηγορώντας τις κυβερνήσεις Καραμανλή για «αναποτελεσματικότητα».¹⁰⁶⁴

Έτερο δυσχερές ζήτημα στις σχέσεις με τον δυτικό συνασπισμό αποτέλεσε ο καθορισμός του καθεστώτος ετεροδικίας για το αμερικανικό στρατιωτικό προσωπικό στην Ελλάδα.¹⁰⁶⁵ Ειδικότερα, η κυβέρνηση Καραμανλή, ήδη από το φθινόπωρο του 1955, εξήγγειλε την έναρξη διαπραγματεύσεων με τις ΗΠΑ για την αναθεώρηση του καθεστώτος της ετεροδικίας με κατάληξη την υπογραφή της ελληνοαμερικανικής

¹⁰⁶³ Η Ελλάδα κατά την περίοδο 1953-1956 έλαβε από τις ΗΠΑ περίπου 215,6 εκ. και 219 εκ. δολάρια οικονομική και στρατιωτική βοήθεια αντίστοιχα, ενώ κατά την περίοδο 1957-1960 τα αντίστοιχα ποσά ανήλθαν σε 219,4 εκ. και 414,7 εκ. δολάρια. Η μείωση της αμερικανικής βοήθειας έλαβε χώρα μετά την επίλυση του Κυπριακού Ζητήματος το 1959, με μία μικρή αύξηση το 1960 την επαύριον της επίσκεψης του Ντουάιτ Αινζεχάουερ, του Αμερικανού Προέδρου στην Αθήνα, τον Δεκέμβριο του 1959, ενώ το 1962 αποφασίστηκε ο τερματισμός της, Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων...ό.π.*, σσ. 212-226, και *FRUS*, X2, 1958-1960, σσ. 718-719.

¹⁰⁶⁴ Σωτ. Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη 1961-1964: πολιτικές και οικονομικές όψεις του προβλήματος ασφαλείας στο μεταίχμιο Ψυχρού Πολέμου και Υφεσης*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σσ. 150-152.

¹⁰⁶⁵ Το ζήτημα της ετεροδικίας προκαλούσε σημαντικές εντάσεις σε επίπεδο κοινής γνώμης λόγω των συχνών περιστατικών που λάμβαναν χώρα με υπαιτιότητα του αμερικανικού στρατιωτικού προσωπικού με αποκορύφωμα το θανατηφόρο τροχαίο δυστύχημα με θύμα τον Στέφανο Σαράφη, τον Μάιο του 1957, Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι...ό.π.*, σσ. 675-678.

συμφωνίας, στις 7 Σεπτεμβρίου 1956, για τον επανακαθορισμό του νομικού καθεστώτος των αμερικανικών ενόπλων δυνάμεων επί του ελληνικού εδάφους.¹⁰⁶⁶

Από την άλλη πλευρά, κοινή συνισταμένη των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων αποτέλεσε η επιχειρηματολογία τους περί αποτυχίας της κυβέρνησης Καραμανλή ως προς την πλήρη κατάργηση του καθεστώτος της ετεροδικίας και της εξασφάλισης ίσης μεταχείρισης της χώρας σε σύγκριση με τους συμμαχικούς έτερους της. Ειδικότερα, ο Παπανδρέου στη σχετική συζήτηση στη Βουλή,¹⁰⁶⁷ τον Ιούνιο του 1957, ανέφερε ότι το καθεστώς της ετεροδικίας υιοθετήθηκε στην Ελλάδα κατά το 1947, μετά την εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν. Ωστόσο, πλέον επιβαλλόταν η ίση μεταχείριση και η αποκατάσταση της ακεραιότητας και της ηθικής ομοτιμίας του ελληνικού κράτους. Ανάλογες απόψεις εκφράστηκαν και από τους Βενιζέλο, Καρτάλη και Παπαπολίτη, οι οποίοι ζήτησαν την αναθεώρηση του καθεστώτος της ετεροδικίας, υπό το πρίσμα της ίσης συμμαχικής μεταχείρισης της χώρας.

Εξίσου ισχυρές αντιδράσεις εκ μέρους των κομμάτων της κεντρικής αντιπολίτευσης προκάλεσε και η απόφαση της κυβέρνησης Καραμανλή για τη συμμετοχή της Ελλάδας στο Δόγμα Αϊζενχάουερ για τη Μέση Ανατολή το 1957 με κύριο επιχείρημα την αποκόμιση οικονομικών και στρατιωτικών πλεονεκτημάτων.¹⁰⁶⁸ Στη σχετική συζήτηση στην Βουλή,¹⁰⁶⁹ τον Μάιο του 1957, ο Παπανδρέου εξέφρασε την αντίθεσή του στη συμμετοχή της Ελλάδας στο Δόγμα Αϊζενχάουερ, το οποίο χαρακτήρισε ως «περιττή εγγύηση ασφαλείας», λόγω της συμμετοχής της στο ΝΑΤΟ, τονίζοντας την ανάγκη διατήρησης των παραδοσιακών καλών σχέσεων με τον αραβικό κόσμο, ενώ άφησε αιχμές για την μη απόσπαση οφελών για το Κυπριακό.

Ο Αλλαμανής του ΔΚΕΛ, επίσης, εξέφρασε την έντονη αντίθεσή του, εξαιτίας τόσο της έμμεσης παροχής υποστήριξης προς το φιλοτουρκικό και αντιαραβικό Σύμφωνο της Βαγδάτης αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι *«η Ελλάς εγκατέλειψε την αντιβγαδατική γραμμή, η οποία απετέλει εξωτερικήν πολιτικήν όλων των κυβερνήσεων και η οποία δεν ήτο αντίθετος προς το αντιαποικιακόν κίνημα των αραβικών κρατών»*, εγκυμονώντας τον κίνδυνο της αποξένωσης των αραβικών

¹⁰⁶⁶ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σ. 197.

¹⁰⁶⁷ *ΕΠΣΒ*, 22 Ιουνίου 1957, σσ. 693-714.

¹⁰⁶⁸ Αναλυτικότερα για το Δόγμα Αϊζενχάουερ, Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 52-85.

¹⁰⁶⁹ *ΕΠΣΒ*, 20, 21, 22, 23 και 24 Μαΐου 1957, σσ. 3-28, 29-56, 57-83, 84-115 και 119-147.

κρατών, όσο και της ανάδυσης κινδύνων για την ασφάλεια της χώρας μας από ενδεχόμενη ψυχροπολεμική σύρραξη στον χώρο της Μέσης Ανατολής, καθώς και για την μη εξασφάλιση από την κυβέρνηση Καραμανλή ανταλλαγμάτων στο Κυπριακό.

Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε ο Παπαπολίτης της ΕΠΕΚ, ο οποίος εξήρε την εξαγγελία του Δόγματος Άιζενχάουερ για την χώρα μας εφόσον έθετε ως βασικό σκοπό τη στρατιωτική και οικονομική ενίσχυση των αραβικών κρατών και την κατάλυση της αποικιοκρατίας σε συνδυασμό με την επίσημη δήλωση της κυβέρνησης Καραμανλή περί μη ανάληψης οιασδήποτε δέσμευσης εκ μέρους της Ελλάδας που θα μπορούσε να οδηγήσει σε ρήξη τις καλές σχέσεις της με τον αραβικό κόσμο.

Ιδιαίτερα ακανθώδες ζήτημα, τέλος, αποτέλεσε και η συζήτηση για την εγκατάσταση βάσεων αμερικανικών πυρηνικών πυραύλων μέσου βεληνεκούς στην Ελλάδα. Κεντρικός άξονας της κυβέρνησης Καραμανλή αποτέλεσε η πρόθεση της αποδοχής της εγκατάστασής τους με κύριο γνώμονα την περαιτέρω κάλυψη του κενού ασφαλείας της χώρας απέναντι στον ανατολικό συνασπισμό.¹⁰⁷⁰ Ωστόσο, η συγκεκριμένη πολιτική δημιούργησε εντάσεις τόσο στις σχέσεις με τις ανατολικές χώρες,¹⁰⁷¹ όσο και με την αντιπολίτευση, ενώ και όσον αφορά τα κεντρικά κόμματα αποτέλεσε έντονο σημείο ιδεολογικών τριβών σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο.

Ειδικότερα, ο Βενιζέλος, κατά τη συζήτηση στη Βουλή,¹⁰⁷² τον Ιανουάριο του 1958, αναφερόμενος στο ζήτημα της εγκατάστασης βάσεων αμερικανικών πυρηνικών πυραύλων μέσου βεληνεκούς στην Ελλάδα, υποστήριξε ότι υπήρχαν 3 κατηγορίες χωρών του ΝΑΤΟ: εκείνες που τις είχαν αποδεχθεί, εκείνες που τις είχαν αρνηθεί και εκείνες που θα διαπραγματευόντουσαν μέσω διμερών συμφωνιών με το ΝΑΤΟ για την εγκατάστασή τους, και ότι η χώρα μας ανήκε στην τελευταία κατηγορία. Ωστόσο, τόνισε ιδιαίτερος την ανάγκη τήρησης της αρχής της καθολικότητας, καλώντας την κυβέρνηση Καραμανλή να μην αναλάβει δεσμεύσεις, οι οποίες θα επέφεραν έναν «νέον διχασμόν». Παράλληλα, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Βενιζέλος, όπως ήδη αναφέρθηκε, κατά την περίοδο 1959-1960 αναδείχθηκε υπέρμαχος της αξιοποίησης του διεθνούς ψυχροπολεμικού κλίματος ύφεσης στις σχέσεις μεταξύ των δύο συνασπισμών, τασσόμενος υπέρ της υιοθέτησης του ρουμανικού Σχεδίου Στόικα του

¹⁰⁷⁰ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 57-59.

¹⁰⁷¹ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 231-232.

¹⁰⁷² *ΕΠΣΒ*, 20 και 21 Ιανουαρίου 1958, σσ. 941-951 και 952-985 και 26, 27 και 28 Νοεμβρίου 1959, σσ. 61-84, 85-124 και 125-166.

1957, το οποίο προέβλεπε τον πυρηνικό αποπλισμό των βαλκανικών κρατών, καθώς «δεν θεωρούσε ως ιδιαίτερα πιθανό το ενδεχόμενο μεμονωμένης επίθεσης της Βουλγαρίας εναντίον της Ελλάδας, καθώς θα οδηγούσε σε γενικευμένη σύρραξη».¹⁰⁷³

Ανάλογα επιχειρήματα εκφράστηκαν και εκ μέρους των μικρότερων κεντρών κομμάτων. Ειδικότερα, ο Παπαπολίτης της ΕΠΕΚ, τάχθηκε εναντίον της αποδοχής της εγκατάστασης των βάσεων υπό το πρίσμα της αρχής της καθολικότητας με το σύνολο των συμμαχικών κρατών. Επίσης, και ο Αλλαμανής του ΔΚΕΛ, τόνισε την έντονη αντίθεσή του, με κύρια επιχειρήματα τα εκτιμώμενα επίπεδα ραδιενέργειας, την αύξηση των ήδη υπέρογκων αμυντικών δαπανών, αλλά και τη γεωγραφική θέση της χώρας μεταξύ των δύο ψυχροπολεμικών συνασπισμών και άρα του αυξημένου κινδύνου στρατιωτικής εμπλοκής της.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Παπανδρέου, ο οποίος κατά την περίοδο της συναρχηγίας του ΚΦ ευθυγραμμίστηκε πλήρως με την άποψη του Βενιζέλου στο συγκεκριμένο ζήτημα, ενώ κατά την περίοδο 1959-1960 άσκησε έντονη κριτική εναντίον των ανωτέρω προτάσεων περί «απύραυλου Βαλκανικής», με βασικό επιχείρημα του ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να συνταχθεί με τη στάση των υπολοίπων μελών του δυτικού συνασπισμού και συνεπώς «μόνον η πλήρης οργάνωσις της αμόνης η «ισορροπία του τρόμου» ματαιώνει την επίθεσιν και εγγυάται την ειρήνην».

Έτερο σημαντικό σκέλος της εξωτερικής πολιτικής της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου αφορούσε τις σχέσεις της χώρας με τον ανατολικό συνασπισμό. Ειδικότερα, οι κυβερνήσεις Καραμανλή στόχευαν αφενός σε λελογισμένα ανοίγματα, τα οποία κυρίως εστιάζονταν στην απορρόφηση των ελληνικών αγροτικών προϊόντων με τη ταυτόχρονη όμως αποφυγή οικονομικής εξάρτησης, και αφετέρου στην απόσπαση της υποστήριξης τους στο Κυπριακό Ζήτημα στον ΟΗΕ, ενώ συνέχισαν και την εμβάθυνση των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι απέρριπταν κατηγορηματικά προτάσεις εκ μέρους ορισμένων χωρών του ανατολικού συνασπισμού για τη συγκρότηση δομών πολυμερούς πολιτικής συνεργασίας ή για τη δημιουργία αποπυρηνικοποιημένης ζώνης στα Βαλκάνια.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁷³ Αναλυτικότερα, για το ζήτημα των πυρηνικών όπλων και την Ελλάδα, Λυκούργος Κουρκουβέλας, *Η Ελλάδα και το ζήτημα των πυρηνικών όπλων*, Πατάκης, Αθήνα 2015.

¹⁰⁷⁴ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 238-242.

Από την πλευρά τους, οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων κατηγορούσαν τις κυβερνήσεις Καραμανλή για «αδυναμία ή απροθυμία» αξιοποίησης της διεθνούς ψυχροπολεμικής ύφεσης. Ωστόσο, και στο συγκεκριμένο ζήτημα παρουσιάστηκε έντονη ενδοπαραταξιακή διαφοροποίηση, ιδίως ως προς την εμβάθυνση των εκατέρωθεν σχέσεων και σε πολιτικό επίπεδο. Ειδικότερα, κοινή συνισταμένη τους αποτέλεσε η ανάγκη σύσφιγξης των εκατέρωθεν σχέσεων, ιδίως στον οικονομικό, μορφωτικό και πολιτιστικό τομέα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η κριτική τους εναντίον της κυβέρνησης Καραμανλή ως προς την μη αξιοποίηση των «σοβιετικών ανοιγμάτων» προς την Ελλάδα με αφορμή την επίσκεψη του Σεπίλωφ, του Σοβιετικού ΥΠΕΞ, το καλοκαίρι του 1956, και τη διατύπωση σχετικών προτάσεων για περαιτέρω εμβάθυνση της εκατέρωθεν συνεργασίας.¹⁰⁷⁵

Ιδιαίτερη αναφορά, ωστόσο, θα πρέπει να γίνει στον Παπανδρέου, ο οποίος έκανε τη σαφή διάκριση μεταξύ της εμβάθυνσης από την μία πλευρά των σχέσεων στον οικονομικό και πολιτιστικό τομέα, επιλογή με την οποία συμφωνούσε, με την απαραίτητη όμως προϋπόθεση της αποφυγής δημιουργίας σχέσεων εξάρτησης και από την άλλη πλευρά της σύσφιγξης των πολιτικών δεσμών, προοπτική με την οποία διαφωνούσε. Ειδικότερα, σε τοποθέτησή του στη Βουλή, τον Νοέμβριο του 1959, επ' αφορμή της ρητορικής του Χρυστόφοφ περί ανάγκης διεθνούς ύφεσης, ο Παπανδρέου τόνιζε ότι κύρια στόχευση του Σοβιετικού ηγέτη αποτελούσε η διατήρηση της υλικής υπεροχής στον συσχετισμό των δύο υπερδυνάμεων και ότι μετά τον τερματισμό της περιόδου ύφεσης θα εμπιστευόταν *«εις τα υποκαταστήματα κομμουνιστικά κόμματα εκ των ένδον την επικράτησιν του κομμουνισμού... και υπάρχει και εδώ το Υποκατάστημα, ενώ ημείς Υποκατάστημα εκεί δεν διαθέτωμεν»*.¹⁰⁷⁶

Αντίθετα, πιο ευνοϊκά διακεείμενος εμφανίστηκε ο Βενιζέλος, ο οποίος στο συγκεκριμένο ζήτημα τάχθηκε υπέρ της περαιτέρω σύσφιγξης τόσο των πολιτικών όσο και των οικονομικών σχέσεων με την ΕΣΣΔ, αλλά και γενικότερα με τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού σε συνάρτηση με τις προβλέψεις περί αποπλισμού και απαραβίαστου των συνόρων. Ειδικότερα, ο Βενιζέλος, όπως ήδη αναφέρθηκε, υποστήριξε το ρουμανικό Σχέδιο Στόικα του 1957 για απύραυλη Βαλκανική, ενώ τάχθηκε και υπέρ της αποκατάστασης των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων, καθώς δεν θεωρούσε ως ιδιαιτέρως πιθανή μια μεμονωμένη επιθετική ενέργεια της Σόφιας, διότι

¹⁰⁷⁵ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 571-574.

¹⁰⁷⁶ *ΕΠΣΒ*, 26, 27 και 28 Νοεμβρίου 1959, σσ. 61-84, 85-124 και 125-166.

θα προκαλούσε γενικευμένη σύρραξη στην περιοχή. Παράλληλα, ο Βενιζέλος, ο οποίος, όπως ήδη αναφέρθηκε, το καλοκαίρι του 1960 πραγματοποίησε επίσκεψη στην ΕΣΣΔ, μετά την επάνοδο του αρθρογράφησε υπέρ της περαιτέρω σύσφιγξης των σχέσεων μεταξύ των δύο συνασπισμών,¹⁰⁷⁷ κατηγορώντας την κυβέρνηση Καραμανλή για απροθυμία αξιοποίησης της διεθνούς ύφεσης, λόγω της αποκόμισης εσωτερικών πολιτικών πλεονεκτημάτων από την επικράτηση κλίματος πόλωσης.

Αντίστοιχη θετική στάση τέλος τήρησαν στο συγκεκριμένο ζήτημα και οι εκπρόσωποι των μικρότερων κεντρών κομμάτων, οι οποίοι τάχθηκαν ανεπιφύλακτα υπέρ της αξιοποίησης των συνθηκών διεθνούς ύφεσης από την ελληνική πλευρά και της περαιτέρω σύσφιγξης των εκατέρωθεν σχέσεων με τον ανατολικό συνασπισμό, ιδίως στους τομείς της οικονομίας, των πολιτιστικών και μορφωτικών υποθέσεων.

Οι εκπρόσωποι των κεντρών κομμάτων, ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι δεν ήταν άκριτοι υποστηρικτές του ανατολικού συνασπισμού, όπως η ΕΔΑ, αλλά αντίθετα άσκησαν κριτική απέναντι σε διάφορες αμφιλεγόμενες πρωτοβουλίες. Ειδικότερα, το σύνολο των κεντρών ηγετών καταδίκασε απερίφραστα τη σοβιετική στρατιωτική επέμβαση στην Ουγγαρία, τον Οκτώβριο του 1956,¹⁰⁷⁸ αλλά και τις διάφορες απειλητικές δηλώσεις του Χρουστσόφ κατά τις προεκλογικές περιόδους του 1958 και του 1961.¹⁰⁷⁹ Επίσης, και ο Βενιζέλος, παρά την ανωτέρω πιο φιλική στάση του κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, ωστόσο, στην υπόθεση του «πολέμου των γραμματοσήμων»,¹⁰⁸⁰ κατηγόρησε την ΕΣΣΔ για «απαράδεκτη ενέργεια ανάμειξης στα εσωτερικά της χώρας», αν και άσκησε κριτική και στην αντίδραση του Αβέρωφ ως προς τη δριμύτητα της «απάντησης» του εναντίον μίας Μεγάλης Δύναμης.

Όσον αφορά τη Γιουγκοσλαβία, οι κυβερνήσεις Καραμανλή συνέχισαν την περαιτέρω σύσφιγξη των εκατέρωθεν σχέσεων, με αποκορύφωμα την υπογραφή 11 συμφωνιών συνεργασίας, τον Ιούνιο του 1959, λόγω της επιτακτικής ανάγκης κάλυψης του κενού ασφαλείας της χώρας, μετά την ουσιαστική κατάρρευση των Τριμερών Συμφώνων απόρροια της ραγδαίας επιδείνωσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων εξαιτίας του Κυπριακού Ζητήματος. Ιδιαίτερα ακανθώδες ζήτημα όμως στις εκατέρωθεν σχέσεις παρέμενε η κατά καιρούς ρητορική διαφόρων Γιουγκοσλάβων

¹⁰⁷⁷ *Βήμα*, 26-30 Ιουνίου 1960.

¹⁰⁷⁸ *ΕΠΣΒ*, 29 Νοεμβρίου 1956, σσ. 71-95.

¹⁰⁷⁹ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 45-82.

¹⁰⁸⁰ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 242-243.

ιθυνόντων περί ύπαρξης «σλαβικής-μακεδονικής μειονότητας» στην Ελλάδα, την οποία η ελληνική πλευρά απέκρουε κατηγορηματικά.¹⁰⁸¹

Από την άλλη πλευρά, κοινή συνισταμένη των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων αποτέλεσε η υποστήριξη της περαιτέρω σύσφιγξης των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων λόγω των ευοίωνων προοπτικών ενίσχυσης της περιφερειακής συνεργασίας στα Βαλκάνια υπό το πρίσμα της αξιοποίησης της διεθνούς ψυχροπολεμικής ύφεσης, αλλά και της ανάγκης απόσπασης της γιουγκοσλαβικής υποστήριξης στο Κυπριακό στον ΟΗΕ. Ωστόσο, κοινό σημείο της κριτικής τους, αποτέλεσε η ρητορική περί «αδύναμης» αντιμετώπισης εκ μέρους των κυβερνήσεων Καραμανλή των ανωτέρω δηλώσεων διαφόρων Γιουγκοσλάβων αξιωματούχων, περί ύπαρξης «σλαβικής-μακεδονικής μειονότητας» στην Ελλάδα.¹⁰⁸²

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση του Βενιζέλου, ο οποίος αν και τασσόταν υπέρ της περαιτέρω σύσφιγξης των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων, εντούτοις στο ζήτημα της υπογραφής των 11 συμφωνιών συνεργασίας του 1959 και ιδίως ως προς την αποκατάσταση της μεθοριακής επικοινωνίας μεταξύ των δύο πλευρών, εξέφρασε την αντίθεσή του λόγω των διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών καθεστώτων, της συνέχισης της σύνταξης ταυτοτήτων στη σλαβομακεδονική γλώσσα, καθώς και του γεγονότος ότι η κυβέρνηση των Σκοπίων ουδέποτε προέβη σε δήλωση αντίστοιχη της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας «περί ουδεμίας αξιόσεως επί της ελληνικής Μακεδονίας».¹⁰⁸³ Επίσης, ο Αλλαμανής του ΔΚΕΛ ανέφερε ως θετικό γεγονός την κύρωση των εν λόγω συμφωνιών, οι οποίες διευκόλυναν την ανάπτυξη φιλικών σχέσεων με την γείτονα χώρα, διατυπώνοντας μόνο την ανάγκη προσοχής στο σημείο ότι στα επίσημα δελτία των δύο χωρών θα αναγραφόταν η σλαβομακεδονική γλώσσα, ενώ προέτρεψε την κυβέρνηση ότι θα έπρεπε να αποκαταστήσει τις σχέσεις και με την Βουλγαρία και την Αλβανία.

¹⁰⁸¹ Σωτ. Βαλντέν, *Ελλάδα και Γιουγκοσλαβία: γέννηση και εξέλιξη μίας κρίσης*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.

¹⁰⁸² Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 271-272.

¹⁰⁸³ Είχε προηγηθεί επιστολή του Βενιζέλου προς τον Καραμανλή, τον Αύγουστο του 1959, με την οποία εξέφραζε τους φόβους του ότι η ελληνογιουγκοσλαβική συμφωνία μεθοριακής επικοινωνίας θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από το Βελιγράδι ή τα Σκόπια για την ανακίνηση του «Μακεδονικού Ζητήματος». Ωστόσο, ο Καραμανλής ενέμεινε στις θέσεις του, αν και ο Βενιζέλος με νέα επιστολή του επανέλαβε τις αντιρρήσεις του, *ΑΚΚ*, Τομ. Δ', *ό.π.*, σσ. 137-139.

Συνεπώς, στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων με βάση τόσο τις προγραμματικές τους διακηρύξεις όσο και τις δημόσιες παρεμβάσεις τους έθεταν ως βασικά προτάγματα τους τη προσήλωση στον δυτικό συνασπισμό και τη συνέχιση της περιφερειακής συνεργασίας με την Γιουγκοσλαβία. Επίσης, την προβολή μιας πιο δυναμικής προβολής των εθνικών δικαιών στο Κυπριακό και μιας πιο ανεξάρτητης οπτικής υπό το πρίσμα της ίσης μεταχείρισης της χώρας στις ενδοσυμμαχικές σχέσεις. Τέλος, την υιοθέτηση μιας πιο «ανοιχτής» στάσης προς τις ανατολικές χώρες, με κύριους γνώμονες την αξιοποίηση των συνθηκών διεθνούς ψυχροπολεμικής ύφεσης, την αποκόμιση οικονομικών οφελών για τα αγροτικά προϊόντα, αλλά και την απόσπαση της εύνοιας τους στον ΟΗΕ για το Κυπριακό Ζήτημα, πάντοτε όμως εντός του πλαισίου του δυτικού συνασπισμού.

Σε καμία από τις παραπάνω περιπτώσεις, δεν υποστηρίχθηκε από οιονδήποτε εκπρόσωπο του κεντρικού χώρου, ακόμα και από την πλευρά της κεντροαριστερής πτέρυγας, η ριζική μεταστροφή του εξωτερικού προσανατολισμού της χώρας και η σύμπλευση με τον ανατολικό συνασπισμό. Αντίθετα, η κατά περίπτωση ρητορική τους για την επανεξέταση των συμμαχιών της χώρας, εξυπηρετούσε είτε την απόσπαση πιο ευνοϊκών λύσεων για τα εθνικά συμφέροντα είτε καθαρά αντιπολιτευτικές στρατηγικές σε συνδυασμό και με το στόχο της μη διοχέτευσης της έντονης λαϊκής δυσαρέσκειας εκτός των αστικών πλαισίων, δηλαδή προς την ΕΔΑ.

Ωστόσο, η υιοθέτηση της ανωτέρω στάσης εκ μέρους των κεντρικών κομμάτων θα πρέπει να κριθεί ως ιδιαίτερα στείρα και αντιφατική, ενώ σε συνδυασμό και με την οξυμένη κοινή γνώμη είχε ιδιαίτερα δυσμενείς συνέπειες. Αφενός, διότι καθιστούσε εξαιρετικά δυσχερείς για τις κυβερνήσεις Καραμανλή, τις όποιες δυνατότητες εξεύρεσης μιας αμοιβαία επωφελούς λύσης τόσο στο Κυπριακό, κατά την περίοδο 1955-1959, όπως παραδέχθηκε και ο ίδιος ο Παπανδρέου, όσο και στο ζήτημα των βάσεων με την τελική απόρριψη της χώρας μας ως τόπου εγκατάστασής τους. Αφετέρου, διότι υποδαύλιζε την ανάπτυξη των ουδετερόφιλων και κατ' επέκταση αντιαμερικανικών τάσεων σε ευρύτατα τμήματα της ελληνικής κοινής γνώμης, στοιχείο το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως «λαϊκίστικο» για πολιτικές δυνάμεις με αμιγώς φιλοδυτικό προσανατολισμό, με αποτέλεσμα να συμβάλουν σε σημαντικό βαθμό στην ισχυροποίηση της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958.

B. Εσωτερική πολιτική

Όσον αφορά τον τομέα της εσωτερικής πολιτικής, βασικές συνισταμένες των κυβερνήσεων Καραμανλή συνίσταντο αφενός στη συνέχιση του αντικομμουνιστικού θεσμικού πλέγματος εξουσίας μέσω της διατήρησης του θεσμού των εκτοπίσεων, των φακέλων και των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων. Αφετέρου, στην υιοθέτηση επαμφοτερίζουσας στάσης απέναντι στην Αριστερά με την εφαρμογή τόσο ορισμένων μέτρων επιείκειας, περιορισμένης όμως έκτασης, όσο και κατά καιρούς σκληρών κατασταλτικών διώξεων.¹⁰⁸⁴ Στο παραπάνω πλαίσιο θα πρέπει να προστεθεί και η «ανοχή» των κυβερνήσεων Καραμανλή στη συνέχιση της δράσης διαφόρων παραστρατιωτικών και παρακρατικών οργανώσεων, επ' αφορμή της ανόδου της απήχησης της Αριστεράς, ιδίως μετά τις εκλογές του 1958.¹⁰⁸⁵

Ειδικότερα, στον τομέα της δημόσιας διοίκησης, τις σφοδρές αντιδράσεις των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων συνέχιζε να προκαλεί ο Ν. 2500/1953, ο οποίος προέβλεπε την απόλυση σημαντικού αριθμού δημοσίων υπαλλήλων, κατηγορώντας τις κυβερνήσεις Καραμανλή για προσπάθεια κομματικοποίησης της δημόσιας διοίκησης, χρησιμοποιώντας ως πρόσχημα τον περιορισμό των κρατικών δαπανών, καταγγέλλοντας πληθώρα περιπτώσεων διώξεων για πολιτικούς λόγους.¹⁰⁸⁶

Εξίσου σημαντική εστία κριτικής αποτελούσε και το ζήτημα του στρατού, με κύρια επιχειρηματολογία εκ μέρους των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων, όπως ήδη αναφέρθηκε, την «ανοχή» των κυβερνήσεων της ΕΡΕ στη συνέχιση της δράσης διαφόρων παραστρατιωτικών οργανώσεων εντός του στρατεύματος, λιγότερο πλέον του ΙΔΕΑ, και περισσότερο της ΕΕΝΑ, αλλά και των ΤΕΑ στην ύπαιθρο.¹⁰⁸⁷

Ειδικότερα, οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων έκαναν λόγο για απόπειρες των κυβερνήσεων Καραμανλή μετατροπής του στρατού σε «κομματικό όργανο της Δεξιάς», ασκώντας ιδιαίτερη κριτική, ιδίως για τις ειδικότερες προβλέψεις σχετικά με τη ψήφο των στρατιωτικών των εκάστοτε εκλογικών νόμων,

¹⁰⁸⁴ Τρίκκας, *ό.π.*, σσ. 567-573 και 603-611.

¹⁰⁸⁵ Νίκος Αλιβιζάτος, «Ο Κ. Γ. Καραμανλής και η Αριστερά την κρίσιμη οκταετία 1955-1963», *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20^ο αι...ό.π.*, σσ. 125-136, και Γ. Στεφανίδης, «Η...Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος" 1958-1961», *Μνήμων* 29, 2008, σσ. 199-241.

¹⁰⁸⁶ *ΕΠΣΒ*, 4-11 Απριλίου 1956, σσ. 11-40.

¹⁰⁸⁷ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 82-85.

αλλά και της πληθώρας παρεμβάσεων τους υπέρ της Δεξιάς κατά τις προεκλογικές περιόδους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτέλεσαν την επαύριον των εκλογών του 1956, όπου ο Βενιζέλος στην ομιλία του στη Βουλή, κατηγόρησε την κυβέρνηση Καραμανλή για «πλασματική πλειοψηφία», προβαίνοντας σε βαρείς χαρακτηρισμούς πως «η ψηφοφορία εις τα στρατιωτικά τμήματα υπενθυμίζει τον τρόπον με τον οποίον ενεργούνται αι εκλογαί εις το παραπέτασμα», λόγω του γεγονότος ότι η ΕΡΕ έλαβε ποσοστό 90%, ενώ και ο Παπανδρέου με τη σειρά του άφησε σαφείς αιχμές, αναφέροντας ότι «υπάρχει ο Στρατός της Ελλάδος διά να υπερασπίζεται τα δικαιώματα του Λαού, όχι διά να παραβιάζει την θέλησιν του».¹⁰⁸⁸ Επίσης, οι εκπρόσωποι των κεντρών κομμάτων κατηγόρησαν τον Καραμανλή για υπέρ της ΕΡΕ χρήση του στρατού και στις εκλογές του 1961, καθώς και για γνώση των ευρύτερων σχεδιασμών βίας και νοθείας, παρά τη διεξαγωγή τους από την υπηρεσιακή κυβέρνηση Δόβα.¹⁰⁸⁹

Παράλληλα, οι εκπρόσωποι των κεντρών κομμάτων στηλίτευαν τις κυβερνήσεις Καραμανλή για τις εκάστοτε αλλαγές της στρατιωτικής ιεραρχίας με αποκορύφωμα τον νόμο περί προαγωγών αξιωματικών του 1959, συνδέοντας τες με την επιρροή διαφόρων παραστρατιωτικών οργανώσεων και ιδίως της ΕΕΝΑ, πρακτικές οι οποίες οδηγούσαν τόσο στον κλωνισμό της στρατιωτικής πειθαρχίας, όσο και στη δυναμικότερη προβολή αντικοινοβουλευτικών λύσεων.¹⁰⁹⁰

Όσον αφορά, τέλος, τα ΤΕΑ, κοινή συνισταμένη των εκπροσώπων των κεντρών κομμάτων αποτέλεσε η αντίθεσή τους στη συνέχιση της λειτουργίας τους στην ύπαιθρο εις βάρος των επίσημων κρατικών δομών της Αστυνομίας και της Χωροφυλακής, λόγω έλλειψης πειθαρχίας και ειδικής εκπαίδευσής τους. Ειδικότερα, ο Αλλαμανής του ΔΚΕΛ, στην ομιλία του στην Βουλή, τον Αύγουστο του 1956, ανέφερε ότι το ζήτημα των ΤΕΑ θα πρέπει να ενταχθεί στην οπτική της γενικότερης μείωσης των στρατιωτικών δαπανών, εκφράζοντας την έντονη αντίθεσή του στη διατήρηση των συγκεκριμένων άτακτων σχηματισμών, αφήνοντας αιχμές για χρήση τους από την κυβέρνηση Καραμανλή κατά την προεκλογική περίοδο του 1956.¹⁰⁹¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Παπανδρέου, ο οποίος αν και εξήρε τον ρόλο των ΤΕΑ κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, χαρακτηρίζοντας μάλιστα

¹⁰⁸⁸ *ΕΠΣΒ*, 4-11 Απριλίου 1956, σσ. 11-40.

¹⁰⁸⁹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 438-447.

¹⁰⁹⁰ Παπαδιαμαντής, *ό.π.*, σσ. 157-158.

¹⁰⁹¹ *ΕΠΣΒ*, 8 και 9 Αυγούστου 1956, σσ. 224-240 και 241-256.

τον εαυτό του ως «εφευρέτη» τους το 1947, επί κυβέρνησης Μάξιμου, εντούτοις αμφισβήτησε πλέον την αναγκαιότητα ύπαρξής τους, τασσόμενος υπέρ της διατήρησής τους μόνο ως «εφεδρικής δύναμης προς αντιμετώπισιν εξαιρετικών περιπτώσεων», υπό την προϋπόθεση όμως της απρόσωπης στράτευσής τους, διότι αλλιώς μετατρέπονταν σε «φατρία, συμμορία και κομματικό όργανο».

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κυβέρνηση Καραμανλή, τον Νοέμβριο του 1955, έδωσε οριστικό τέρμα στην υπόθεση της «Δίκης των Αεροπόρων», η οποία όπως αναφέρθηκε είχε ήδη ξεσπάσει κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Κέντρου, μέσω της παροχής αμνηστίας στους εμπλεκόμενους αξιωματικούς. Ωστόσο, οι εκπρόσωποι της κεντρίας αντιπολίτευσης κατηγορήσαν την κυβέρνηση ότι δεν προέβη και στην ταυτόχρονη αποκατάσταση της «ηθικής βλάβης» των κατηγορούμενων αξιωματικών της Αεροπορίας, εκφράζοντας την άποψη ότι η πολιτεία θα έπρεπε να τους παράσχει τα απαραίτητα ένδικα μέσα που θα επέτρεπαν την αναθεώρηση της δίκης και την τελική δικαίωσή τους.¹⁰⁹²

Το ζήτημα των μέτρων ασφάλειας αποτέλεσε ένα επιπρόσθετο σημείο αντιπαράθεσης, τόσο απέναντι στη Δεξιά, όσο και σε ενδοπαραταξιακό κεντρικό επίπεδο. Ειδικότερα, αν και οι κυβερνήσεις Καραμανλή προχώρησαν στην απόλυση ενός αριθμού πολιτικών κρατουμένων, εντούτοις η κεντρία αντιπολίτευση εστίασε στο ότι δεν δινόταν οριστική λύση, λόγω της συνέχισης του αποφασιστικού ρόλου «ανεύθυνων οργάνων» χωρίς δικαστικές εγγυήσεις, ενώ ως διαφοροποιητικό στοιχείο του Κέντρου απέναντι στη Δεξιά αποτέλεσε η επιμονή της τελευταίας στη διατήρηση διαφόρων κατασταλτικών μέτρων, επ' αφορμή της απόφασης του ΣτΕ περί «συνέχισης των συνεπειών της ανταρσίας».¹⁰⁹³

Παράλληλα, η προβολή αιτημάτων κατάργησης ή χαλάρωσης των έκτακτων μέτρων εκ μέρους των κεντρικών κομμάτων αποτέλεσε μείζον ζήτημα για την προώθηση των βασικών ιδεολογικών τους προταγμάτων ως προς τον περαιτέρω εκδημοκρατισμό και την εμπέδωση συνθηκών κράτους δικαίου. Υπό το παραπάνω πλαίσιο, οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων εξέφρασαν τη σαφή αντίθεσή τους ως προς την ύπαρξη «αντιδημοκρατικών και ανελεύθερων» μέτρων, τα οποία δεν ήταν συμβατά με το ευρωπαϊκό και διεθνές δίκαιο, όπως η συνέχιση της λειτουργίας

¹⁰⁹² Παπαδιαμαντής, *ό.π.*, σσ. 160-162.

¹⁰⁹³ Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...ό.π.*, σσ. 583-591.

των έκτακτων στρατοδικείων με βάση τον Α.Ν. 375/1936 και του θεσμού των εκτοπίσεων. Επίσης, τάσσονταν υπέρ του δραστικού περιορισμού του εύρους της πρακτικής των φακέλων και των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων αποκλειστικά για περιορισμένο αριθμό πολιτών και επαγγελματικών ενασχολήσεων αντίστοιχα υπό το πρίσμα όμως σαφών δικαστικών εγγυήσεων.

Ενδεικτική ήταν η αγόρευση του Παπανδρέου, στη Βουλή, την άνοιξη του 1957, ο οποίος ανέφερε ότι το ΚΦ τασσόταν υπέρ της κατάργησης των μέτρων ασφαλείας *«υπό την έννοια της Δημοκρατίας, του εθνικού συμφέροντος και του ανθρωπισμού... Διπλούν είναι το καθήκον της Δημοκρατίας: να κατοχυρώνη την προσωπικήν ελευθερίαν του πολίτου, αλλά ταυτοχρόνως να υπερασπίζη την ελευθερίαν απέναντι όλων των εχθρών της... Υπάρχει επίσης η έννοια του εθνικού συμφέροντος. Κύριον χρέος είναι η υπεράσπισις της ασφαλείας και της ακεραιότητος του Έθνους... Αλλά επίσης και συμφέρον του έθνους είναι η κατοχύρωσις της πολιτικής ομαλότητος... και είναι τρίτον το θέμα του Ανθρωπισμού. Η ανθρωπιστική εφαρμογή οιασδήποτε μέτρων ασφαλείας είναι χρέος της Δημοκρατικής Πολιτείας»*. Παράλληλα, βασικά κριτήρια για τον Παπανδρέου υπέρ της κατάργησης των μέτρων ασφαλείας αποτελούσαν η ολοένα και μεγαλύτερη χρονική απόσταση από την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου, η εξασθένιση του κινδύνου της υποτροπής και ότι η εφαρμογή των πρότερων μέτρων επιείκειας οδήγησε σε παγίωση συνθηκών ομαλότητας.¹⁰⁹⁴

Αντίστοιχα, αμφότεροι οι Καρτάλης και Αλλαμανής, στις ομιλίες τους στη Βουλή, την άνοιξη του 1957, τάχθηκαν αναφανδόν υπέρ της κατάργησης των μέτρων ασφαλείας, *«που εγένοντο εις την παραζάλην του Εμφυλίου Πολέμου»*, πρακτική η οποία αντέβαινε τις αποφάσεις διεθνών οργανισμών, στους οποίους συμμετείχε η Ελλάδα, όπως ο ΟΗΕ και το Συμβούλιο της Ευρώπης, ασκώντας δριμεία κριτική στη συνέχιση των εκτοπίσεων, των φακέλων και των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων. Ο Παπαπολίτης, τέλος, εκ μέρους της ΕΠΕΚ, αφού εξήρε τη δράση του Πλαστήρα στο συγκεκριμένο ζήτημα ανέφερε ότι *«το θέμα των μέτρων ειρήνευσης είναι θέμα Δημοκρατίας. Δεν είναι μία αναγκαία ανθρωπιστική χειρονομία ούτε μία απλώς πολιτική τεχνική ή πολιτική σκοπιμότητος. Είναι μία οργανική ανάγκη κοινωνικής δημοκρατίας, ενός έθνους δημοκρατικού... η ΕΠΕΚ κόμμα βαθύτατα*

¹⁰⁹⁴ ΕΠΣΒ, 22 Μαρτίου, 2 και 5 Απριλίου 1957, σσ. 992-1003, 1080-1097 και 1137-1156.

εθνικόν και γνησίως προοδευτικόν και δημοκρατικόν θεωρεί απαραίτητη προϋπόθεσιν για την πρόοδο της χώρας την αποκατάσταση της πλήρους δημοκρατίας».

Παράλληλα, σύμπτωση απόψεων μεταξύ των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων σημειώθηκε και ως προς την ανάγκη «θετικής» αντιμετώπισης του κομμουνισμού. Ειδικότερα, ο Καρτάλης, στην ομιλία του στη Βουλή, την άνοιξη του 1957, ανέφερε ότι *«Το ΔΚ πιστεύει ότι η καταπολέμησις της κομμουνιστικής ιδεολογίας είναι εύκολος, αλλά δεν γίνεται δι' απαγορεύσεων, καταπιέσεων, συλλήψεων, εκτοπίσεων και αστυνομικών μέτρων. Η καταπολέμησις του κομμουνισμού γίνεται αφ' ενός μεν δι' ενός προγράμματος μεγάλων επενδύσεων, αι οποίαι θα εξυψώσουν το εθνικόν εισόδημα και ως εκ τούτου θα φέρουν και μίαν αύξησιν του ατομικού εισοδήματος. Δεύτερον, διά μιας πολιτικής προνοίας που θα δίδη εις τας εργαζομένας τάξεις τη βεβαιότητα και την ασφάλειαν του γήρατος και τρίτον διά της Παιδείας, η οποία εάν είναι σύγχρονος δημιουργεί άτομα τα οποία με την συνείδησιν και την μόρφωσιν των είναι έτοιμα να ατενίσουν τα σύγχρονα προβλήματα».*

Αντίστοιχα και ο Παπανδρέου, τον Νοέμβριο του 1960, σε ομιλία του, ανέφερε ότι ο αποτελεσματικότερος τρόπος για την αντιμετώπιση του κομμουνισμού *«δεν είναι ούτε το αστυνομικόν ούτε το κομματικόν κράτος... Μόνον η δημοκρατία ημπορεί να αντιμετωπίσει τον κομμουνισμόν όταν με τη λειτουργίαν της καταστή θέσις θα αναγκάση τον κομμουνισμόν να γίνει άρνησις και να ηττηθή».*¹⁰⁹⁵

Κοινή στάση, τέλος, των κεντρικών κομμάτων σημειώθηκε και στο ζήτημα των πολιτικών εξόριστων στις χώρες του ανατολικού συνασπισμού, των οποίων ο επαναπατρισμός θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί μέσω της κατάρτισης όμως ενός οργανωμένου σχεδίου. Ειδικότερα, σε ομιλία του στην Βουλή, ο Παπανδρέου, την άνοιξη του 1957, υποστήριξε ότι θα έπρεπε να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στο συγκεκριμένο ζήτημα, σημειώνοντας ότι *«η αντιμετώπισις αυτού του προβλήματος δεν επιτρέπεται να γίνη διά γενικής απροσώπου διατάξεως. Επιβάλλεται εκάστοτε η εξέτασις των προσωπικών περιπτώσεων, διότι το θέμα είναι άκρως συγκεκριμένον».*

Αντίστοιχες απόψεις εκφράστηκαν και από τον Καρτάλη, την άνοιξη του 1957, ο οποίος προέτρεψε την κυβέρνηση στη κλιμάκωση του επαναπατρισμού πολιτικών κρατουμένων μέσω της κατάρτισης ενός σχεδίου ετήσιας εγκατάστασης

¹⁰⁹⁵ Στο ίδιο, 29 Νοεμβρίου 1960, σσ. 580-592.

ενός συγκεκριμένου αριθμού και της αντιμετώπισης των ψυχολογικών και οικονομικών αντίκτυπων σε τοπικό επίπεδο. Επίσης, και ο Παπαπολίτης, πρότεινε τη σύσταση διακομματικής επιτροπής για τον επαναπατρισμό των πολιτικών κρατουμένων, με τη διασφάλιση της διατήρησης της ασφάλειας στην ύπαιθρο.¹⁰⁹⁶

Ειδικότερα όμως ζητήματα στον τομέα της εσωτερικής πολιτικής, ως προς την ηγεσία και τη νομιμοποίηση ή μη του ΚΚΕ, καθώς και τη παροχή γενικής αμνηστίας, εντούτοις προκάλεσαν την προβολή διστάμενων ιδεολογικών απόψεων σε κεντρικό επίπεδο. Όσον αφορά το ζήτημα της ηγεσίας του ΚΚΕ, σαφής διαφοροποίηση σημειώθηκε από τον Παπανδρέου, ο οποίος σε ομιλία του στην Βουλή, την άνοιξη του 1957, υπογράμμισε την ανάγκη διάκρισης από τους απλούς οπαδούς, καθώς «για την ένοχον κομμουνιστικήν ηγεσίαν, η οποία ευρίσκεται εκτός των συνόρων, αποτελεί συνείδησιν του έθνους ότι ουδέποτε επιτρέπεται να επανέλθῃ εἰς την ελευθέραν πατρίδα». Ταυτόσημη άποψη εξέφρασε και ο Παπαπολίτης, ο οποίος υποστήριξε ότι «Δεν είναι δυνατόν η ηγεσία του ΚΚΕ να ζητή ἴσην μεταχείρισιν και προστασίαν εκ μέρους της Δημοκρατίας με τα θύματα της. Αλλά ούτε η Δημοκρατία δεν δικαιούται να παράσχη νόμιμον προστασίαν και δικαίωσιν εἰς τους ανοιχτούς αρνητάς και καταλύτας της». Από την πλευρά του ΔΚΕΛ, ωστόσο ο Αλλαμανής, αν και δεν εκφράστηκε ανοιχτά υπέρ του επαναπατρισμού και της ηγεσίας του ΚΚΕ, εντούτοις εμφανίστηκε θετικά διακείμενος μετά την πρότερη ομαλή όμως ολοκλήρωση της επανεγκατάστασης των απλών οπαδών του.

Αντίστοιχη σημαντική διαφοροποίηση σημειώθηκε μεταξύ των κεντρικών κομμάτων και στο ζήτημα της νομιμοποίησης του ίδιου του ΚΚΕ. Ειδικότερα, ο Καρτάλης, σε ομιλία του στην Βουλή, την άνοιξη του 1957, υποστήριξε ότι «Επειδή το ΚΚΕ ευρίσκεται εκτός νόμου η πολιτική ζωή της Ελλάδος νοθεύεται και νοθεύεται διά τον λόγον ότι αναμφισβητήτως υπάρχουν εἰς την Ελλάδα, οπαδοί της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Εφ' ὅσον δεν δύνανται οι οπαδοί της κομμουνιστικής ιδεολογίας να συσπειρωθῶν και να οργανώσουν ἴδιον κόμμα αναγκάζονται να προσπαθῶν να διοχετεύσουν τας αντιλήψεις των διά μέσου άλλων πολιτικών οργανισμῶν και κομμάτων και ως εκ τούτου η εκκαθάρισις της πολιτικής καταστάσεως εσωτερικῶς επιβάλλει την αναγνώρισιν του ΚΚΕ. Περαιτέρω δεν συμβιβάζεται η ἰδέα της Δημοκρατίας με οἰανδήποτε απαγόρευσιν εκδηλώσεως οἰασδήποτε ιδεολογίας».

¹⁰⁹⁶ Στο ίδιο, 22 Μαρτίου, 2 και 5 Απριλίου 1957, σσ. 992-1003, 1080-1097 και 1137-1156.

Αντίθετα, ο Παπανδρέου εξέφρασε τη ριζική αντίθεσή του, υποστηρίζοντας ότι *«το ΚΚ δεν θα επιτρέπεται να είναι νόμιμον κόμμα εις ουδεμίαν Δημοκρατίαν... Εις την Δημοκρατίαν όλαι αι ελευθερία αναγνωρίζονται εκτός μίας, εκτός από την ελευθερία της καταργήσεως της ελευθερίας»*. Επίσης, έκανε μνεία και στις ειδικότερες συνθήκες στην Ελλάδα λόγω της προϋστορίας των *«τριών γύρων»*, ανασκευάζοντας το ανωτέρω επιχείρημα ορισμένων κεντρών πολιτικών, θεωρώντας αφενός ότι το ΚΚΕ δεν θα εμφανιζόταν με την επωνυμία του και αφετέρου ότι παρά την *«υλική συντριβή του στον Γράμμο»*, εντούτοις θα το πρόβαλε στους οπαδούς του ως *«ηθική νίκη»* του. Ταυτόσημες απόψεις εναντίον της νομιμοποίησης του ΚΚΕ εξέφρασε και ο Παπαπολίτης, ο οποίος, ανέφερε ότι θα οδηγούσε *«εις την επιβράβευσιν και δικαίωσιν της ηγεσίας του ΚΚΕ, η οποία είναι υπεύθυνος και διά την ανταρσίαν και δι' όλας τας συμφοράς που εσωρεύθησαν εις το έθνος»*.

Αντίθετα, αμφότεροι οι Καρτάλης και Αλλαμανής του ΔΚΕΛ, υποστήριξαν την ανάγκη νομιμοποίησης του ΚΚΕ. Ειδικότερα, ο Καρτάλης, στην ομιλία του στην Βουλή, τον Απρίλιο του 1956, ανέφερε χαρακτηριστικά ότι *«απαραίτητη προϋπόθεση της ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος είναι η αναγνώρισις του ΚΚΕ»*.¹⁰⁹⁷ Επίσης, και ο Αλλαμανής υποστήριξε ότι η απαγόρευση του ΚΚΕ ήταν ασυμβίβαστη με τις πρακτικές μιας φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και ενός κράτους δικαίου και ότι λόγω της μη νόμιμης πολιτικής έκφρασης της κομμουνιστικής Αριστεράς, οι ιδεολογικές της απόψεις διοχετεύονταν μέσω άλλων πολιτικών κομμάτων με αποτέλεσμα τη *«νόθευση»* της πολιτικής ζωής της χώρας.¹⁰⁹⁸

Επιπρόσθετη διαφοροποίηση, τέλος, μεταξύ από την μία πλευρά του Παπανδρέου και της ΕΠΕΚ και από την άλλη πλευρά του Βενιζέλου και των εκπροσώπων των κομμάτων της κεντροαριστερής πτέρυγας αποτέλεσε το ζήτημα της παροχής ή μη γενικής αμνηστίας. Ειδικότερα, σε σχετική συζήτηση στην Βουλή, την άνοιξη του 1957, ο Παπανδρέου ανέφερε ότι *«ημείς το ΚΦ ουδέποτε απεδέχθημεν την γενική αμνηστία με το βασικό επιχείρημα ότι όταν προσφέρεται η γενική αμνηστία, δημιουργείται η λήθη μόνον εάν το γεγονός το οποίο συνέβη ανήκει εις το παρελθόν και συμπαρέχεται με την αμνηστία. Αλλά όταν το γεγονός το οποίο συνέβη εις το παρελθόν, η ιθύνουσα δύναμις η οποία εδημιούργησε το γεγονός του παρελθόντος*

¹⁰⁹⁷ Στο ίδιο, 5 Απριλίου 1956, σσ. 11-22.

¹⁰⁹⁸ Στο ίδιο, 22 Μαρτίου, 2 και 5 Απριλίου 1957, σσ. 992-1003, 1080-1097 και 1137-1156.

εξακολουθεί να είναι ιθύνουσα και εις το παρόν και φαίνεται και ότι θα παραμείνει και εις το μέλλον, τότε η λήθη η οποία προσφέρεται δεν εκτοπίζει τα συμβάντα εις το παρελθόν αλλά αντιθέτως υπάρχει φόβος ότι ενισχύει την επανάληψιν εις το μέλλον». Παραπλήσιες απόψεις εκφράστηκαν και από τον Παπαπολίτη, καθώς «δεν έχει απομακρυνθεί αρκούντως η χώρα από τον κύκλον της ανταρσίας» αντιπροτείνοντας μόνο την μετατροπή των θανατικών ποινών σε ισόβια κάθειρξη.

Αντίθετα, ο Καρτάλης τάχθηκε ανοιχτά υπέρ της παροχής γενικής αμνηστίας υπό το πρίσμα της οριστικής λήθης του παρελθόντος, καθώς «ο διχασμός και τα ψυχικά τραύματα που εδημιουργήθησαν από το ανώμαλον παρελθόν έχουν ήδη προ μακρού εκλείπει και δεν υπολείπεται παρά η παροχή αμνηστίας, η λήψις δηλαδή του πολιτικού μέτρου, το οποίο απαιτεί η κοινή συνείδηση του λαού». Αντίστοιχα, και ο Αλλαμανής, ανέφερε χαρακτηριστικά ότι «ο διχασμός και τα ψυχικά τραύματα που εδημιουργήθησαν από το ανώμαλον παρελθόν έχουν ήδη προ μακρού εκλείπει και δεν υπολείπεται παρά η παροχή γενικής αμνηστίας, η λήψις δηλαδή του πολιτικού μέτρου, το οποίο απαιτεί η κοινή συνείδησις του λαού», παραθέτοντας προς επίρρωση το επιχείρημα ότι από την απόλυση περίπου 3000 ατόμων και της επιστροφής τους στα χωριά τους δεν παρουσιάστηκε κάποια σημαντική διατάραξη της ασφάλειας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει η στάση του Βενιζέλου απέναντι στη γενικότερη πολιτική της ειρήνευσης όπου θα μπορούσε να διακριθεί σχηματικά σε δύο περιόδους. Την πρώτη από την επαύριον των εκλογών του 1956 μέχρι και εκείνες του 1958, περίοδο κατά την οποία ευθυγραμμίστηκε με τις αντίστοιχες απόψεις του Παπανδρέου. Αντίθετα, κατά την περίοδο 1959-1960, υιοθέτησε μία πιο προοδευτική στάση, παρά τον πρότερο συντηρητικό προσανατολισμό του, με αποκορύφωμα τη θέση του υπέρ της νομιμοποίησης του ΚΚΕ με κύρια επιχειρήματα του, ότι θα επέφερε την πολιτική του απομόνωση και τον περιορισμό του στις πραγματικές του πολιτικές διαστάσεις, ενώ θα απέτρεπε και την πόλωση η οποία ευνοούσε την κυριαρχία της Δεξιάς.¹⁰⁹⁹

Συνεπώς, οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο συνέχισαν την προβολή των κεντρικών ιδεολογικών τους προταγμάτων ως προς τον εκδημοκρατισμό και την περαιτέρω πολιτική

¹⁰⁹⁹ Βήμα, 26-30 Ιουνίου 1960, Χατζηβασιλείου, «Σοφοκλής Βενιζέλος...ό.π., σ. 144, και Ριζάς, «Το Κέντρο...ό.π., σ. 132.

φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος μέσω της άρσης του κομματισμού εντός του στρατεύματος και ιδίως μέσω της κατάργησης των έκτακτων μέτρων και ιδίως των εκτοπίσεων, των φακέλων και των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων, με κοινό άξονα τον ολοένα και μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από τον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου και την ανάγκη αντιμετώπισης του κομμουνισμού με «θετικό» τρόπο. Ωστόσο, ιδιαίτερα επιβαρυντικοί παράγοντες για τη γενικότερη αξιοπιστία του κεντρικού χώρου αποτέλεσαν η συνέχιση της έντονης ενδοπαραταξιακής ιδεολογικής διαφοροποίησης με επίκεντρο τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ και την παροχή γενικής αμνηστίας και άρα της αδυναμίας προβολής μιας ουσιαστικής πολιτικής πλήρους φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, με αποτέλεσμα την άμβλυνση μιας αυτόνομης κεντρικής προοδευτικής ιδεολογικής παραταξιακής ταυτότητας.

Γ. Οικονομική και κοινωνική πολιτική

Όσον αφορά τον τομέα της οικονομικής πολιτικής, οι σημαντικότερες πτυχές των κυβερνήσεων Καραμανλή συνίσταντο στην προώθηση της ανάπτυξης και της ανόδου του εθνικού εισοδήματος μέσω της προσέλκυσης επενδύσεων με την ταυτόχρονη διατήρηση της δημοσιονομικής και νομισματικής σταθερότητας.¹¹⁰⁰

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, κορυφαία πρωτοβουλία της κυβέρνησης Καραμανλή αποτέλεσε η κατάρτιση του πενταετούς οικονομικού προγράμματος, προσωρινού το 1959, και οριστικού κατά την περίοδο 1960-1964.¹¹⁰¹

Από την πλευρά τους, τα κεντρικά κόμματα αν και τάχθηκαν υπέρ της προώθησης των αναπτυξιακών προοπτικών της χώρας, εντούτοις κατηγόρησαν την κυβέρνηση Καραμανλή για απουσία πραγματικού οικονομικού προγραμματισμού με αναφορά σε γενικόλογα έργα, χωρίς συγκεκριμενοποίηση τόσο των μέσων χρηματοδότησης όσο και του ορίζοντα υλοποίησής τους. Ειδικότερα, σε σχετική συζήτηση στην Βουλή, τον Νοέμβριο του 1959, ο Παπανδρέου αμφισβήτησε τους ειδικότερους στόχους του πενταετούς ως προς τη δυνατότητα επίτευξης των

¹¹⁰⁰ Αναλυτικότερα, βλ. ΑΚΚ, Τόμ. 1-12, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1992-1997.

¹¹⁰¹ Κωνσταντίνος Δρακάτος, «Η συμβολή του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην αναπτυξιακή αιχμή της ελληνικής οικονομίας (1955-1963)», στο: *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα...*, ό.π., σσ. 17-32.

προτεινόμενων ρυθμών ανάπτυξης και της επίλυσης των καίριων ζητημάτων της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, καθώς και για έλλειψη αντίστοιχης μέριμνας και για τους αγρότες. Επίσης, και ο Αλλαμανής στην ομιλία του αμφισβήτησε την δυνατότητα υλοποίησης των στόχων του πενταετούς, καθώς και για ανισομέρεια ως προς την κατανομή της αύξησης του εθνικού εισοδήματος εις βάρος των αγροτών.¹¹⁰²

Παράλληλα, οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων κατηγορούσαν τις κυβερνήσεις Καραμανλή ότι στην ουσία αποπεράτωναν έργα που είχαν ξεκινήσει ήδη από την περίοδο της διακυβέρνησής τους. Επίσης, το κύριο πεδίο της κριτικής τους εστιάστηκε είτε στη χρηματοδότησή τους, κατά κύριο λόγο από κρατικά κεφάλαια με μικρή συμμετοχή των αντίστοιχων ιδιωτικών, είτε στη σύναψη μη επωφελών για το ελληνικό δημόσιο συμβάσεων μέσω της υπέρμετρης παροχής προνομίων και απαλλαγών σε διάφορα εγχώρια και ξένα επιχειρηματικά συμφέροντα.¹¹⁰³

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, θα πρέπει να ενταχθούν, επίσης, και η σύναψη της ελληνογερμανικής οικονομικής συμφωνίας του 1959, ύψους 200 εκ μάρκων,¹¹⁰⁴ καθώς και η υπογραφή της ελληνογαλλικής σύμβασης για την ίδρυση βιομηχανίας αλουμινίου με κεντρικό τον ρόλο της γαλλικής εταιρείας Pechiney.¹¹⁰⁵

Από την πλευρά τους, στη σχετική συζήτηση στην Βουλή, τον Οκτώβριο του 1960, αμφότεροι οι Παπανδρέου και Αλλαμανής, αν και τάχθηκαν υπέρ της υπογραφής της ανωτέρω ελληνογερμανικής συμφωνίας, εντούτοις εξέφρασαν την αντίθεσή τους με τη συσχέτισή της με τον νόμο περί απελευθέρωσης εγκληματιών πολέμου, σε συνάρτηση με την υπόθεση του Μαξ Μέρτεν, γεγονός που δημιουργούσε υπόνοιες για την παροχή «υπόγειων» ανταλλαγμάτων. Αντίστοιχη στάση τήρησαν και στη συζήτηση, τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, της ανωτέρω ελληνογαλλικής συμφωνίας, τονίζοντας μεν την ανάγκη ίδρυσης βιομηχανίας αλουμινίου, αλλά εκφράζοντας ενστάσεις ως προς ειδικότερους όρους της και ιδίως για την χαμηλή τιμή διάθεσης του ηλεκτρικού ρεύματος.¹¹⁰⁶

¹¹⁰² *ΕΠΣΒ*, 26, 27 και 28 Νοεμβρίου 1959, σσ. 61-84, 85-124 και 125-166.

¹¹⁰³ Καζάκος, *ό.π.*, σσ. 154-171.

¹¹⁰⁴ Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός...ό.π.*, σ. 208.

¹¹⁰⁵ Κώστας Κωστής, *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999.

¹¹⁰⁶ *ΕΠΣΒ*, 12, 13 και 31 Οκτωβρίου 1960, σσ. 7-31, 32-59 και 142-148 και 30 Νοεμβρίου 1960, σσ. 580-592.

Έτερη κεντρική επιλογή της κυβέρνησης Καραμανλή αναφορικά τόσο με την περαιτέρω προώθηση της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, όσο και της στενότερης οργανικής σύνδεσης της χώρας με τη Δύση, αποτέλεσε η κατάθεση, το καλοκαίρι του 1959, της αίτησης για ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, με αποκορύφωμα την υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης, τον Ιούλιο του 1961.¹¹⁰⁷

Κοινή συνισταμένη των κεντρώων κομμάτων αποτέλεσε η θετική υποδοχή του εν λόγω γεγονότος. Ειδικότερα, σε ομιλίες τους στην Βουλή, τον Μάρτιο του 1960, αμφότεροι οι Παπανδρέου και Αλλαμανής χαιρέτισαν την απόφαση της Σύνδεσης με την ΕΟΚ, αν και κατηγόρησαν την κυβέρνηση Καραμανλή για ελλιπή προετοιμασία της ελληνικής οικονομίας και της δημόσιας διοίκησης, αλλά και προστασία των εγχώριων αγροτικών προϊόντων από τον κοινοτικό ανταγωνισμό.¹¹⁰⁸

Η ίδρυση του Οργανισμού Βιομηχανικής Ανάπτυξης, το 1959, αποτέλεσε επίσης σημαντική πρωτοβουλία της κυβέρνησης Καραμανλή με στόχο τη διευκόλυνση της χρηματοδότησης παραγωγικών επενδύσεων.¹¹⁰⁹

Κοινή επιχειρηματολογία των εκπροσώπων των κεντρώων κομμάτων, των Κόθρη και Αλλαμανή, στη σχετική συζήτηση στην Βουλή, τον Σεπτέμβριο του 1959, αποτέλεσε η αντίθεσή τους στη σύσταση του ΟΒΑ, υπό την μορφή της ανώνυμης εταιρίας, με ιδιαιτέρως αρνητικό σημείο την παροχή δημόσιων κεφαλαίων προς ιδιωτικά επιχειρηματικά συμφέροντα χωρίς τη διασφάλιση επαρκούς κρατικού ελέγχου, ενώ τάχθηκαν υπέρ της συνέχισης της λειτουργίας του ΟΧΟΑ, καθώς και της ίδρυσης κρατικής τράπεζας βιομηχανικής πίστης και ανάπτυξης, κατηγορώντας την κυβέρνηση Καραμανλή για τη συνέχιση του χαμηλού ύψους των πιστοδοτήσεων προς τη βιομηχανία, το εμπόριο και την αγροτική παραγωγή.¹¹¹⁰

Αναφορικά με τον πιστωτικό τομέα, κατά την περίοδο διακυβέρνησης Καραμανλή, και ειδικότερα το 1957, έλαβε χώρα η συγχώνευση της Ιονικής-Λαϊκής Τράπεζας με την Εμπορική Τράπεζα του Ομίλου του Στρατή Ανδρεάδη.¹¹¹¹

¹¹⁰⁷ Σπύρος Χαρίτος, *Ελλάδα-ΕΟΚ 1959-1979. Από τη Σύνδεση στην ένταξη*, Παπαζήσης, Αθήνα 1981.

¹¹⁰⁸ *ΕΠΣΒ*, 4 Μαρτίου 1960, σσ. 1280-1318.

¹¹⁰⁹ Καζάκος, *ό.π.*, σσ. 157-174.

¹¹¹⁰ *ΕΠΣΒ*, 23 Σεπτεμβρίου 1959, σσ. 2055-2069.

¹¹¹¹ Καζάκος, *ό.π.*, σσ. 196-203.

Από την πλευρά τους, οι εκπρόσωποι της κεντρώας αντιπολίτευσης, οι Μαύρος και Αλλαμανής αν και χαρακτήρισαν ως θετική εξέλιξη την απορρόφηση δύο ξένων τραπεζών από ένα ελληνικό τραπεζικό ίδρυμα, εντούτοις κατηγόρησαν τον Καραμανλή ότι ακολουθούσε την ίδια επιζήμια πολιτική με εκείνη του Παπάγου μέσω της δημιουργίας ενός ιδιωτικού τραπεζικού μονοπωλίου. Επίσης, εξέφρασαν την άποψη ότι με πυρήνα την Ιονική και τη Λαϊκή Τράπεζα θα μπορούσε να είχε δημιουργηθεί ένας ισχυρός δημόσιος τραπεζικός πόλος μέσω της συγχώνευσής τους με την Εθνική Τράπεζα, ενώ η ύπαρξη μόνο δύο μεγάλων τραπεζών θα επέφερε δυσμενείς επιπτώσεις ως προς τις συνθήκες ανταγωνισμού στον πιστωτικό τομέα.¹¹¹²

Όσον αφορά τον τομέα της νομισματικής πολιτικής, οι εκπρόσωποι των κεντρών κομμάτων τάσσονταν υπέρ της χαλάρωσής της με την ταυτόχρονη λελογισμένη αύξηση του πληθωρισμού, εστιάζοντας ιδίως στην ανάγκη αύξησης των κρατικών πιστοδοτήσεων και στην άρση των διαφόρων πιστωτικών περιορισμών προς την κατεύθυνση της αύξησης του προγράμματος δημοσίων επενδύσεων και της ενίσχυσης των εγχώριων παραγωγικών κλάδων. Βασικός πυλώνας της ρητορικής τους αποτελούσε η ανάγκη δημιουργίας ενός ισχυρού κρατικού χρηματοδοτικού οργανισμού,¹¹¹³ ρητορική η οποία υλοποιήθηκε κατά την περίοδο διακυβέρνησης της ΕΚ, με την ίδρυση της Ελληνικής Τράπεζας Βιομηχανικής Αναπτύξεως το 1964.

Όσον αφορά τον τομέα της εισοδηματικής πολιτικής, οι κυβερνήσεις Καραμανλή στόχευαν στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων σε συνάρτηση όμως με τους στόχους τόσο διατήρησης της δημοσιονομικής σταθερότητας όσο και προώθησης της γενικότερης αναπτυξιακής διαδικασίας με αποτέλεσμα την μη επίδειξη κάποιας ιδιαίτερα «συγκροτημένης κοινωνικής πολιτικής».¹¹¹⁴ Στο πλαίσιο αυτό, προχώρησαν σε λελογισμένες αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων των ιδιωτικών και δημοσίων υπαλλήλων και εργατών.¹¹¹⁵

Από την πλευρά τους, το σύνολο των εκπροσώπων των κεντρών κομμάτων εστίασε την κριτική τους στις ανεπαρκείς αυξήσεις των μισθών των ιδιωτικών και δημοσίων υπαλλήλων και των εργατικών ημερομισθίων από τις κυβερνήσεις της ΕΡΕ, σε σχέση με την άνοδο του τιμάριθμου, αλλά και των γενικότερων δυνατοτήτων

¹¹¹² *ΕΠΣΒ*, 6 και 7 Αυγούστου 1957, σσ. 676-693 και 694-710.

¹¹¹³ Καζάκος, *ό.π.*, σσ. 196-203.

¹¹¹⁴ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σ. 365.

¹¹¹⁵ Ριζάς, *ό.π.*, σσ. 254-257.

λόγω της αύξησης του ρυθμού ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Υπό το παραπάνω πλαίσιο, τάχθηκαν υπέρ της εφαρμογής επεκτατικής εισοδηματικής πολιτικής με την προβολή αιτημάτων αύξησης των μισθών και των ημερομισθίων των ιδιωτικών και δημοσίων υπαλλήλων και των εργατικών στρωμάτων αντίστοιχα, τονίζοντας ιδιαίτερος την «αντιλαϊκή» κοινωνική πολιτική των κυβερνήσεων Καραμανλή, λόγω της άνισης κατανομής της απόδοσης του εθνικού εισοδήματος, και της «εμμονής» στη διατήρηση της δημοσιονομικής σταθερότητας.¹¹¹⁶

Όσον αφορά τα αγροτικά στρώματα, βασικές συνισταμένες των κυβερνήσεων Καραμανλή, αποτέλεσαν η εξασφάλιση ικανοποιητικών τιμών ασφάλειας και συγκέντρωσης των αγροτικών προϊόντων, η εξεύρεση νέων διεθνών αγορών, καθώς και η αύξηση των αγροτικών πιστοδοτήσεων μέσω της ΑΤΕ.¹¹¹⁷

Από την πλευρά τους, τα κεντρώα κόμματα, όπως ήδη αναφέρθηκε, έθεταν ως βασική τους προτεραιότητα την προώθηση των συμφερόντων του αγροτικού κόσμου, λόγω της μεγάλης πληθυσμιακής και άρα εκλογικής τους σημασίας. Ειδικότερα, η ρητορική τους επικεντρώθηκε στο ότι παρά την άνοδο του εθνικού εισοδήματος, η αύξηση στα αγροτικά στρώματα δεν ήταν αντίστοιχη, αποδίδοντας την όποια βελτίωση της παραγωγής σε εξωτερικούς παράγοντες, όπως οι καλές καιρικές συνθήκες και η άνοδος της διεθνούς ζήτησης, υποστηρίζοντας την ανάγκη υιοθέτησης μέτρων ενίσχυσης των αγροτών μέσω τόσο του καθορισμού επαρκών τιμών ασφαλείας και συγκέντρωσης για τα βασικά γεωργικά προϊόντα όσο και της αύξησης των αγροτικών πιστοδοτήσεων, κατηγορώντας τις κυβερνήσεις Καραμανλή για προώθηση των συμφερόντων των μεγαλοπαραγωγών και των κερδοσκοπών.¹¹¹⁸

Παράλληλα, η κυβέρνηση Καραμανλή, στα τέλη του 1955, εξήγγειλε ορισμένα μέτρα προς την κατεύθυνση της ανακούφισης του αγροτικού κόσμου, με αποκορύφωμα την πρόβλεψη για την ίδρυση 1500 ιατρείων στην ύπαιθρο.¹¹¹⁹

Από την πλευρά τους, οι εκπρόσωποι των κεντρώων κομμάτων στη συζήτηση στην Βουλή, τον Δεκέμβριο του 1955, αν και κατηγορήσαν την κυβέρνηση

¹¹¹⁶ *ΕΠΣΒ*, 10 και 12 Ιουνίου 1958, σσ. 9-46 και 47-80.

¹¹¹⁷ Καζάκος, *ό.π.*, σσ. 222-224.

¹¹¹⁸ *ΕΠΣΒ*, 5 Απριλίου 1956, σσ. 11-22 και 10 και 12 Ιουνίου 1958, 9-46 και 47-80.

¹¹¹⁹ Ανδρέας Καραμάνος, «Η αγροτική πολιτική των κυβερνήσεων του Κωνσταντίνου Καραμανλή κατά την πρώτη οκταετία (1955-1963)», στο: *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα...ό.π.*, σσ. 67-81.

Καραμανλή για «προεκλογικό πυροτέχνημα», εντούτοις χαρακτήρισαν τα ανωτέρω μέτρα ως ένα πρώτο βήμα για την ασφάλιση του κλάδου υγείας των αγροτών, ενώ κατέκριναν την μη επέκτασή της και στους κλάδους γήρατος και αναπηρίας και τη μη εξασφάλιση των αναγκαίων πόρων από τον κρατικό προϋπολογισμό.¹¹²⁰

Αναμφισβήτητα όμως κορυφαία πρωτοβουλία των κυβερνήσεων Καραμανλή στον αγροτικό τομέα αποτέλεσε η εισαγωγή του θεσμού της κοινωνικής ασφάλισης με την απόφαση της ίδρυσης του Οργανισμού Γεωργικών Ασφαλίσεων, το 1961.¹¹²¹

Κοινή συνισταμένη των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων αποτέλεσε η υπογράμμιση της μεγάλης εθνικής σημασίας της εισαγωγής του θεσμού των αγροτικών κοινωνικών ασφαλίσεων, ως ένα θετικό βήμα προς την κατεύθυνση της στήριξης του αγροτικού εισοδήματος και της συγκράτησης του πληθυσμού της υπαίθρου και συνακόλουθα της μείωσης των μεγάλων ποσοστών μετανάστευσης. Παράλληλα, αναφέρθηκαν και στις προσπάθειες εισαγωγής του θεσμού των αγροτικών κοινωνικών ασφαλίσεων κατά την περίοδο της κεντρικής διακυβέρνησης, οι οποίες όμως δεν τελεσφόρησαν, λόγω της έλλειψης των αναγκαίων οικονομικών μέσων εξαιτίας της προτεραιότητας στον στόχο της ανασυγκρότησης της χώρας.

Ειδικότερα, ο Παπανδρέου, σε ομιλία του στη Βουλή, τον Φεβρουάριο του 1960, υποστήριξε ότι ήταν εκείνος ο οποίος πρώτος είχε κάνει τη πρόταση απόδοσης αγροτικής σύνταξης, ύψους 300 δρχ. χρηματοδοτούμενης κατά κύριο λόγο από τους πόρους του κρατικού προϋπολογισμού και από την επιβολή ειδικής φορολογίας σε ορισμένα είδη πολυτελείας. Ωστόσο, κατηγόρησαν τις κυβερνήσεις Καραμανλή για την επιβολή περιουσιακών και ηλικιακών περιορισμών, καθώς και για την πρόβλεψη της οικονομικής συμμετοχής των ίδιων των αγροτών στον ΟΓΑ, αντιπροτείνοντας την εξεύρεση των αναγκαίων πόρων μέσω είτε των εσόδων του κρατικού προϋπολογισμού είτε της δραστηκής μείωσης των αμυντικών δαπανών.¹¹²²

Εξίσου σημαντική εστία κριτικής, τέλος, των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων αποτέλεσε και το ζήτημα της παιδείας με αφορμή τόσο γενικότερα εκπαιδευτικά ζητήματα όσο και την μεταρρύθμιση των κυβερνήσεων Καραμανλή, το 1959.¹¹²³ Κοινό πεδίο της ρητορικής τους αποτέλεσε η ανάγκη αφενός επίδειξης

¹¹²⁰ *ΕΠΣΒ*, 15 Δεκεμβρίου 1955, σσ. 450-475.

¹¹²¹ Καραμάνος, *ό.π.*, σσ. 67-81.

¹¹²² *ΕΠΣΒ*, 2 και 8 Φεβρουαρίου 1960, σσ. 859-885 και 1040-1067.

μέριμνας για την προώθηση της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης σε συνδυασμό με τις αναπτυξιακές προοπτικές της χώρας και αφετέρου της κατάργησης των εκπαιδευτικών τελών, με τα οποία επιβαρύνονταν ιδίως τα λαϊκά στρώματα και της συνακόλουθης αύξησης των δημοσίων επενδύσεων για την παιδεία, αλλά και των υποτροφιών για τους άριστους, προερχόμενους από χαμηλά κοινωνικά στρώματα.

Ειδικότερα, ο Παπανδρέου, σε ομιλίες του στη Βουλή, το καλοκαίρι του 1956 και του 1959, υπερασπίστηκε το πρότερο έργο του ως Υπ. Παιδείας με αποκορύφωμα την ίδρυση του ΙΚΥ, χαρακτηρίζοντας την Παιδεία στην Ελλάδα ως «δικαίωμα του πλούτου», κατηγορώντας την κυβέρνηση Καραμανλή τόσο για την αύξηση των εκπαιδευτικών τελών, όσο και για το χαμηλό ύψος των υποτροφιών προς τους απόρους, τονίζοντας ταυτόχρονα την ανάγκη ίδρυσης δύο πανεπιστημιούπολεων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Παράλληλα, καυτηρίασε τη κλασική μονομέρεια της Μέσης Εκπαίδευσης, εστιάζοντας στην ανάγκη αναδιοργάνωσής της μέσω της ίδρυσης τετρατάξιου Γυμνασίου και διτάξιου Λυκείου και της σύστασης κρατικών τεχνικών και επαγγελματικών σχολών. Επίσης, και ο Αλλαμανής, στην ομιλία του, υπερασπίστηκε την ανάγκη μείωσης των εκπαιδευτικών τελών και αύξησης των υποτροφιών για τους άριστους νέους, χαρακτηρίζοντας λανθασμένη την εντύπωση ότι *«οι απολαμβάνοντες τα αγαθά της Μέσης Παιδείας θα πρέπει να φέρουν ένα μέρος της απαιτούμενης δαπάνης διά την συντήρησιν της υπηρεσίας αυτής. Η αντίληψις αυτή είναι απότοκος της περιέργου αντιλήψεως κατά την οποίαν η Παιδεία δεν αποτελεί μίαν βασικήν κρατικήν λειτουργίαν, αλλά μίαν ιδιωτικήν επιχείρησιν, η οποία θα πρέπει να στηρίζεται επί ιδίων οικονομικών μέσων και να είναι αυτοσυντήρητος»*.¹¹²⁴

Συνεπώς, μέσα από την παραπάνω ανάλυση της στάσης των κεντρικών κομμάτων σε βασικές πτυχές της κοινωνικοοικονομικής πολιτικής των κυβερνήσεων Καραμανλή, θα πρέπει να επισημανθεί ότι δεν σημειώθηκε κάποια ουσιαστική διαφοροποίηση ούτε στην υλοποίηση του στόχου της περαιτέρω προώθησης των αναπτυξιακών προοπτικών, της ανόδου του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, καθώς και της ενίσχυσης του φιλοδυτικού προσανατολισμού της χώρας με την παροχή υποστήριξης στη Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΟΚ.

¹¹²³ Χάρης Μελετιάδης, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959», στο: *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής τον 20^ο αι...ό.π.*, τ. Γ', σσ. 413-444, και του ίδιου «Η πολιτισμική διάσταση της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», στο: *Η ελληνική κοινωνία...ό.π.*, σσ. 442-456.

¹¹²⁴ *ΕΠΣΒ*, 22 Αυγούστου 1956, σσ. 298-315 και 23 Ιουνίου 1959, σσ. 1074-1108.

Οι επιμέρους ιδεολογικές διαφωνίες τους αφορούσαν την μη μείωση των αμυντικών δαπανών της χώρας, την αυστηρή προσήλωση στη δημοσιονομική και νομισματική σταθερότητα, την επιχειρηματολογία περί υπεράσπισης των συμφερόντων της οικονομικής ολιγαρχίας, της μη δίκαιης κατανομής της απόδοσης του εθνικού εισοδήματος υπέρ της ελάφρυνσης ευρύτερων κοινωνικών ομάδων και ιδίως των αγροτικών στρωμάτων και τέλος της ανάγκης οικονομικής υποστήριξης των απόρων και των αρίστων στον εκπαιδευτικό τομέα.

Ωστόσο, το γεγονός ότι η συγκεκριμένη οικονομική αντίληψη δεν συνοδευόταν από πειστικές απαντήσεις ως προς την αντιμετώπιση των παρεπόμενων αρνητικών συνεπειών, δηλαδή της συνακόλουθης αύξησης των ελλειμμάτων του δημοσίου χρέους και της απόδοσης του πληθωρισμού, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το κύριο κίνητρο τους εδραζόταν περισσότερο σε αντιπολιτευτικούς λόγους και στη στόχευση προσέλκυσης ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων και λιγότερο στην τεκμηριωμένη προβολή μιας ριζικά εναλλακτικής προοδευτικής οικονομικής πολιτικής απέναντι στις αντίστοιχες επιλογές των κυβερνήσεων Καραμανλή.

Αναμφισβήτητο γεγονός, ωστόσο, αποτελούσε πως κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο υπήρχε κάποιο περιθώριο διοχέτευσης δημοσιονομικών πόρων προς την κατεύθυνση της χρηματοδοτικής στήριξης ορισμένων τομέων πολιτικής, ιδίως κοινωνικής υφής, λόγω τόσο της επικράτησης συνθηκών διεθνούς ψυχροπολεμικής ύφεσης, του μεγάλου ποσοστού δωρεάν στρατιωτικής βοήθειας από το ΝΑΤΟ, αλλά κυρίως λόγω της μετάβασης πλέον της χώρας από το στάδιο της ανασυγκρότησης σ' εκείνο της ανάπτυξης. Συνεπώς, αποτελούσε καθαρά ζήτημα πολιτικής επιλογής ο βαθμός χαλάρωσης της δημοσιονομικής σταθερότητας και υιοθέτησης επεκτατικής εισοδηματικής πολιτικής υπέρ της ελάφρυνσης ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων σε συνάρτηση με τους ρυθμούς αύξησης του εθνικού προϊόντος και της παραγωγικότητας της ελληνικής οικονομίας.

Αντί επιλόγου (3)

Μέσα από την ανάλυση των βασικότερων πολιτικών στρατηγικών και πρακτικών των κεντρικών κομμάτων κατά την χρονική περίοδο διακυβέρνησης Καραμανλή και μέχρι την ίδρυση της ΕΚ (1955-1961), θα μπορούσαν να εξαχθούν ορισμένες χρήσιμες συμπερασματικές παρατηρήσεις.

Ο θάνατος του Παπάγου, η διαμόρφωση ενός σκηνικού έντονης πολιτικής κρίσης εξαιτίας των δυσμενών εξελίξεων στο Κυπριακό, καθώς και η πολύπλευρη αμφισβήτηση της ηγεσίας του Καραμανλή στα τέλη του 1955, προσέφεραν για τα κεντρώα κόμματα ένα σημαντικό παράθυρο ευκαιρίας για την επάνοδο τους στην εξουσία. Ωστόσο, η συνέχιση της πολυδιάσπασης, της προώθησης προσωπικών στρατηγικών και της απουσίας ενιαίας ιδεολογικής παραταξιακής ταυτότητας αποτελούσαν ιδιαίτερα ανασταλτικούς παράγοντες ως προς τη δυνατότητα τους να αποτελέσουν μια αξιόπιστη εναλλακτική κυβερνητική αστική πρόταση εξουσίας και διάδοχη κατάσταση απέναντι στη Δεξιά.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η συνεργασία μεταξύ των κεντρικών κομμάτων και της Αριστεράς στις εκλογές του 1956 κατά τη συνήθη και πάγια πρακτική τους για εκλογικές συμπράξεις, παραμονές των διαφόρων εκλογικών αναμετρήσεων, εκπορευόμενες «εκ των άνω», χωρίς στέρεη ιδεολογική βάση. Μάλιστα, στην περίπτωση των εκλογών του 1956 ο συγκεκριμένος «αναγκαστικός» συνασπισμός συμπεριέλαβε και την Αριστερά, γεγονός ιδιαίτερα επιβαρυντικό, λόγω της αποξένωσης των συντηρητικών ψηφοφόρων και της σχεδόν αποκλειστικής μονοπώλησής τους από τον Καραμανλή και κατά συνέπεια της απώλειας σημαντικών εκλογικών ερεισμάτων για τα κεντρώα κόμματα, τα οποία δεν αντισταθμίστηκαν επαρκώς από την προσέλκυση των αντίστοιχων προοδευτικών ψηφοφόρων.

Η ίδια η φύση της ΔΕ, ως «παράδοξης εκλογικής συμμαχίας», λόγω του μωσαϊκού κομμάτων που την απάρτιζαν, και άρα η έλλειψη εσωτερικής της συνοχής, η ασάφεια του ιδεολογικού της στίγματος, σε συνδυασμό και με τον διακηρυγμένο στόχο της αποκλειστικής εκλογικής συνεργασίας και της μετεκλογικής επανάκτησης της κομματικής αυτοτέλειας, αποτέλεσαν ανασταλτικούς παράγοντες για την πειστικότητα του κεντρώου χώρου ως προς τις δυνατότητες του για τη διαμόρφωση ενός μακροπρόθεσμου προγράμματος, την επίτευξη κυβερνητικής σταθερότητας,

αλλά και αποτελεσματικής διαχείρισης και επίλυσης των διαφόρων σημαντικών προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας.

Η πολυδιάσπαση, η επικράτηση προσωπικών στρατηγικών και η απουσία κοινής ιδεολογικής ταυτότητας μεταξύ των κεντρικών κομμάτων αποτέλεσαν εγγενή χαρακτηριστικά γνωρίσματα και την επαύριον των εκλογών του 1956, οπότε και αναπτύχθηκαν δύο αντικρουόμενες πολιτικές στρατηγικές.

Από την μία πλευρά, η στρατηγική του Καρτάλη, ο οποίος τάχθηκε υπέρ της περαιτέρω ενοποίησης των κομμάτων της αντιπολίτευσης επί τη βάσει ενός κοινού ιδεολογικού προγράμματος, αυτού της ΔΕ, και της σταδιακής διαμόρφωσης ενός προοδευτικού πόλου ως εναλλακτικής αστικής πολιτικής πρότασης διακυβέρνησης απέναντι στην ΕΡΕ. Στο πλαίσιο αυτό, εντάσσονταν οι πρωτοβουλίες του αφενός για την ευθυγράμμιση της δράσης των κομμάτων της εθνικής αντιπολίτευσης, καθώς και της έναρξης συζητήσεων ως προς την ενοποίησή τους και αφετέρου της ταυτόχρονης απομάκρυνσης από τη στρατηγική της ανοιχτής συνεργασίας με την Αριστερά.

Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, εκδηλώθηκε μια αντίθετη στρατηγική κυρίως εκ μέρους του Βενιζέλου, ο οποίος μετά την εκλογική αποτυχία της ΔΕ τάχθηκε υπέρ της οικοδόμησης συνεργασίας με τον Καραμανλή στο πλαίσιο της συγκρότησης πολυκομματικών κυβερνήσεων συνεργασίας, συνειδητοποιώντας τις ιδιαίτερα μειωμένες δυνατότητες ανάληψης πρωταγωνιστικού ρόλου στις όποιες πρωτοβουλίες ενοποίησης της κεντρικής αντιπολίτευσης. Παράλληλα, διαβλέποντας και το κενό που δημιουργούσε η αποδυνάμωση των κομματικών δυνάμεων του κεντροαριστερού πόλου θεώρησε ευνοϊκές τις συνθήκες για την προβολή εκ μέρους της ΦΔΕ ιδιαίτερα προοδευτικών αιτημάτων, παρά τον κατά βάση συντηρητικό προσανατολισμό του.

Μία ενδιάμεση τακτική υιοθέτησε ο Παπανδρέου ο οποίος τάχθηκε υπέρ της διατήρησης της κομματικής αυτοτέλειας του ΚΦ, ως του ισχυρότερου πόλου της εθνικής αντιπολίτευσης και της συγκέντρωσης εντός των κόλπων του των δυνάμεων μεταξύ ΕΔΑ και ΕΡΕ, μέσω της έμφασης στην αναδιοργάνωση του κόμματος, αντιτιθέμενος στις ανωτέρω πρωτοβουλίες του Καρτάλη ως προς τη συμπερίληψη στις διαδικασίες της ενοποίησης της αντιπολίτευσης και της Αριστεράς.

Η συνέχιση της πολυδιάσπασης και της επικράτησης προσωπικών στρατηγικών επιβεβαιώθηκε με έκδηλο τρόπο στην απόφαση για επανενοποίηση του

ΚΦ, τον Φεβρουάριο του 1957, υπό τη συναρχηγία Παπανδρέου-Βενιζέλου, υπαγορευόμενη και αυτήν την φορά όχι σε λόγους ιδεολογικής συγγένειας, αλλά περισσότερο πρόθεσης ισχυροποίησης της θέσης τους απέναντι στις διάφορες ενοποιητικές διαδικασίες εκπορευόμενες από τον Καρτάλη μετά και το ναυάγιο των συνομιλιών με τον Καραμανλή για την οικοδόμηση ευρύτερης πολυκομματικής συνεργασίας μεταξύ των αστικών πολιτικών κομμάτων.

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, η ενοποίηση μεταξύ της ΦΔΕ και του ΚΦ αποτέλεσε ουσιαστικά προϊόν προσωπικής συμφωνίας μεταξύ των δύο αρχηγών εκ των άνω, χωρίς την πρότερη ιδεολογική και προγραμματική συζήτηση, ενώ η επιλογή του μοντέλου της συναρχηγίας, δεν εξασφάλιζε βιώσιμη λύση στο ζήτημα της ενιαίας και αδιαμφισβήτητης ηγεσίας. Τέλος, συνεχίστηκε κατά την ίδια περίοδο και η προώθηση διασπαστικών τακτικών εκ μέρους του Βενιζέλου με την αναζήτηση τρίτων προσωπικοτήτων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντίπαλο δέος απέναντι στον Καραμανλή, όπως του αρχιεπίσκοπου Μακάριου, τον Μάρτιο του 1957.

Ο θάνατος του Καρτάλη, τον Σεπτέμβριο του 1957, ωστόσο, σηματοδότησε την οριστική αποδυνάμωση του κεντροαριστερού πόλου, εφόσον οι υπόλοιπες πολιτικές προσωπικότητες που διεκδικούσαν την κληρονομιά ιδίως της ΕΠΕΚ, δεν είχαν το αντίστοιχο ειδικό βάρος, ενώ, η προβολή προοδευτικών αιτημάτων από την πλευρά του Βενιζέλου δεν ήταν ιδιαίτερα πειστική εξαιτίας του πρότερου συντηρητικού προσανατολισμού του. Παράλληλα, η απώλεια του Καρτάλη αποτέλεσε αναμφισβήτητα ένα ισχυρό πλήγμα ως προς τις γενικότερες διαδικασίες ενοποίησης του κεντρικού πολιτικού χώρου, καθώς έθεσε τέρμα στη πορεία της συγκρότησης μιας ενιαίας ιδεολογικά παράταξης ως προοδευτικής εναλλακτικής αστικής πρότασης διακυβέρνησης απέναντι στη Δεξιά, ενώ αμφότεροι οι Βενιζέλος και Παπανδρέου προσαντολίστηκαν στην προώθηση προσωπικών τους στρατηγικών, με αποκορύφωμα το ξέσπασμα της πολιτικής κρίσης τον Φεβρουάριο του 1958 που οδήγησε και στη διενέργεια προώρων εκλογών.

Ειδικότερα, ο Βενιζέλος διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στην αμφισβήτηση του Καραμανλή με βασική στόχευσή του τη συγκρότηση κυβερνήσεων συνεργασίας εκ των κομμάτων του αστικού χώρου, ενώ αντίθετα ο Παπανδρέου στήριξε την επιλογή του αρχηγού της ΕΡΕ για την εκκαθάριση της γενικότερης πολιτικής κατάστασης μέσω της διενέργειας εκλογών. Βασικό κίνητρο αμφοτέρων των δύο πολιτικών

αρχηγών αποτέλεσε η αλληλοεξουδετέρωση του ενδοπαραταξιακού τους αντιπάλου και όχι η προώθηση μιας ενιαίας και διακριτής ιδεολογικής παραταξιακής ταυτότητας. Μάλιστα, η αποδοχή εκ μέρους τους του εκλογικού συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής, σε αγαστή συνεργασία με τον Καραμανλή, με σαφή στόχευσή τους την περαιτέρω αποδυνάμωση της ΕΠΕΚ και του ΔΚΕΛ μέσω της άσκησης «εκλογικού εκβιασμού» για την οικοδόμηση συνεργασίας με το ΚΦ και πάλι όχι επί τη βάση ιδεολογικών και προγραμματικών αρχών, οδήγησε την πλευρά των μικρότερων κεντρώων κομμάτων στην επιλογή της εκλογικής σύμπραξής τους με την ΕΔΑ, επιτείνοντας περαιτέρω το ενδοπαραταξιακό χάσμα.

Συνεπώς, η απόφαση της τριχοτόμησης των κεντρώων πολιτικών δυνάμεων αποτέλεσε ένα ακόμα ισχυρό πλήγμα για την εμπέδωση ως κυρίαρχης, της εικόνας της έντονης πολυδιάσπασης, της επικράτησης προσωπικών στρατηγικών και της απουσίας οιασδήποτε κοινής ιδεολογικής παραταξιακής ταυτότητας. Το σημαντικότερο στοιχείο για τον κεντρώο χώρο εκ των εκλογών του 1958, πέρα από τη σαφή ενίσχυση της ΕΔΑ στον ρόλο της αξιωματικής αντιπολίτευσης, αποτέλεσε η κατάληψη της τρίτης θέσης από το ΚΦ, παρά της συγκέντρωσης του μεγαλύτερου ποσοστού στην μεταπολεμική εποχή, καθώς και η πλήρης αποδυνάμωση του κεντροαριστερού πόλου, καθώς δεν κατέστη δυνατή η αναπλήρωση του κενού ούτε του Πλαστήρα ούτε του Καρτάλη.

Η ανωτέρω σαφής αποδυνάμωση της κυρίαρχης θέσης του ΚΦ στο μεταπολεμικό πολιτικό σύστημα επιβεβαιώθηκε με έκδηλο τρόπο και κατά τη διάρκεια των εργασιών του συνεδρίου του κόμματος, τον Νοέμβριο του 1958. Αν και τυπικά σημειώθηκε επικράτηση του Βενιζέλου μετά την παραίτηση και την αποχώρηση του Παπανδρέου, εντούτοις οι γενικότερες ενέργειες του Κρητικού πολιτικού καταδικάστηκαν από σημαντική μερίδα της νέας γενιάς στελεχών του κόμματος και οδήγησαν στην ακόμα μεγαλύτερη μείωση των όποιων δυνατοτήτων του να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό και θετικό ρόλο στις διάφορες διεργασίες ενοποίησης της αντιπολίτευσης. Αντίθετα, παρά την εκ πρώτης όψεως αποδυνάμωση του Παπανδρέου, εντούτοις η τήρηση «άσογης στάσης» ευνόησε την εικόνα του ως μελλοντικής πολιτικής εφεδρείας. Τέλος, κατά τις εργασίες του συνεδρίου του ΚΦ, σημειώθηκε και η ανάδειξη του Μητσοτάκη και μιας ομάδας νεότερων στελεχών του κόμματος ως ενός διακριτού ανανεωτικού πόλου στο πλαίσιο του κεντρώου χώρου.

Το σημαντικότερο στοιχείο όμως από το συνέδριο του ΚΦ συνίστατο στην επαναβεβαίωση των βασικών εγγενών μειονεκτημάτων του συνόλου του κεντρικού πολιτικού χώρου, δηλαδή την επικράτηση των προσωπικών στρατηγικών, καθώς και την αδυναμία ανανέωσης και συγκρότησης ενός ενιαίου και ιδεολογικά συμπαγούς κομματικού σχηματισμού. Επίσης, κατέστησε σαφές σε επίπεδο κοινής γνώμης την εμπέδωση της εικόνας πλήρους παρακμής του κόμματος, το οποίο αδυνατώντας να ρυθμίσει ακόμα και «τα του οίκου του», συνακόλουθα στερούνταν και της οποιασδήποτε πειστικότητας του αναφορικά με την αξιοπιστία του για τη διεκδίκηση της εξουσίας και την ικανότητα διαχείρισης και επίλυσης των ζητημάτων της χώρας.

Παράλληλα, η ειδικότερη κρίση του ΚΦ αντικατοπτριζόταν ανάγλυφα και στη γενικότερη αδυναμία του συνόλου του κεντρικού πολιτικού χώρου ως προς τη διαμόρφωση μιας πειστικής εναλλακτικής προοδευτικής πολιτικής πρότασης και της περαιτέρω εκλογικής συρρίκνωσής του με αποτέλεσμα αφενός την ακόμα ισχυρότερη επιβεβαίωση της κυριαρχίας της ΕΡΕ στον χώρο των αστικών πολιτικών δυνάμεων και αφετέρου τις ακόμα μεγαλύτερες δυνατότητες επέκτασης της ΕΔΑ προς τον κεντρώο χώρο μέσω της οικοδόμησης ευρύτερων συνεργασιών, τάση η οποία εν πολλοίς επιβεβαιώθηκε και στις δημοτικές εκλογές του 1959 με την αποτύπωση μιας σαφούς εικόνας σύνθλιψης του Κέντρου μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ.

Τα ανωτέρω γεγονότα έστρεψαν αφενός τον Παπανδρέου στην ίδρυση του ΦΔΚ επικεφαλής μιας εξαιρετικά περιορισμένης κοινοβουλευτικής ομάδας και στην έναρξη διαπραγματεύσεων με τον Καραμανλή είτε για τη συμμετοχή του στην κυβέρνηση είτε για τη διαμόρφωση ενός εκλογικού νόμου με απώτερο στόχο την πριμοδότηση των κομμάτων της «εθνικής αντιπολίτευσης» και της ταυτόχρονης μείωσης της εκλογικής επιρροής της Αριστεράς.

Αφετέρου, προσανατόλισαν τον Βενιζέλο, στην επιλογή της προσέγγισης του τόσο με τον Τσιριμώκο, αλλά και τον Μαρκεζίνη. Η ανωτέρω στάση του Κρητικού πολιτικού θα πρέπει να ερμηνευθεί από την πρόθεση αποκόμισης πολιτικών οφελών, συνειδητοποιώντας αφενός τη μειωμένη ελκτική δύναμη του ΚΦ, η οποία επιβεβαιώθηκε emphatically μέσω των ανεπιτυχών αποτελεσμάτων των γενικών και δημοτικών εκλογών του 1958 και του 1959 αντίστοιχα και αφετέρου την κυρίαρχη ροπή του εκλογικού σώματος προς τον ευρύτερο προοδευτικό χώρο με βάση τα

αποτελέσματα των ανωτέρω εκλογικών αναμετρήσεων, σε συνδυασμό και με την πλήρη πολιτική αποδυνάμωση των μικρότερων κεντρικών κομμάτων.

Από την άλλη πλευρά, και η ομάδα στελεχών του ευρύτερου κεντρώου χώρου με επικεφαλής τον Μητσοτάκη προχώρησε, τον Φεβρουάριο του 1960, στη συγκρότηση της ΝΠΚ, η οποία πρέσβευε την ανάγκη ανανέωσης και ενοποίησης των πολιτικών δυνάμεων μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ επί τη βάση ενός προοδευτικού προγράμματος, μαστιζόμενη όμως και αυτή με τη σειρά της, από ιδεολογική ανομοιογένεια και χαμηλή αναγνωρισιμότητα σε επίπεδο κοινής γνώμης.

Η κάθοδος, ωστόσο, στην πολιτική του στρατηγού Γρίβα μέσω της ίδρυσης της ΚΕΑ, τον Νοέμβριο του 1960, επέιχε σημαντικές πολιτικές συνέπειες και για τον κεντρώο χώρο, καθώς οδήγησε στην προσχώρηση της ΕΠΕΚ και άλλων μικρότερων κομμάτων. Ιδίως όμως, στην ΚΕΑ εντάχθηκαν και οι 15 βουλευτές του ΚΦ, όχι όμως και ο ίδιος ο Βενιζέλος, ο οποίος επιχείρησε για πολλοστή φορά την αποκόμιση προσωπικών οφελών, τόσο λόγω της αυξημένης δημοφιλίας του Γρίβα, λόγω της δράσης του στο Κυπριακό Ζήτημα ως αρχηγού της ΕΟΚΑ, όσο και της δεξιάς πολιτικής τοποθέτησής του, που θα μπορούσε να δημιουργήσει δυσχέρειες στον Καραμανλή, ώστε ο Κρητικός πολιτικός να αναβαθμίσει την προσωπική του θέση και να αποτελέσει πρωταγωνιστικό παράγοντα των ευρύτερων πολιτικών εξελίξεων. Ωστόσο, οι ανωτέρω σχεδιασμοί του, τελικά, δεν ευοδώθηκαν εφόσον οδήγησαν αφενός σε ναυάγιο των διαπραγματεύσεων του τόσο με τον Τσιριμώκο όσο και τον Μαρκεζίνη, αμφότεροι οι οποίοι αρνήθηκαν την ένταξη τους στην ΚΕΑ, ενώ αφετέρου συντέλεσε στην ακόμα μεγαλύτερη αποξένωσή του, καθώς η πολιτική κίνηση του Γρίβα δεν συνάντησε σε καμία περίπτωση επιτυχία ούτε σε επίπεδο κοινωνικής απήχησης ούτε συγκέντρωσης ευρύτερων πολιτικών δυνάμεων.

Παράλληλα, κατά την ίδια χρονική περίοδο με τη συγκρότηση της ΚΕΑ σημειώθηκαν ορισμένες πρωτοβουλίες και από την πλευρά της ΕΔΑ προς την κατεύθυνση της συγκρότησης ενός ευρύτερου πολιτικού αντικαραμανλικού μετώπου, μέσω της ίδρυσης της ΣΚΕΠΑ, αποσκοπώντας στην αξιοποίηση της συνέχισης της πολυδιάσπασης των κεντρικών πολιτικών δυνάμεων, η οποία επιτεινόταν περαιτέρω λόγω της έντονης διχογνωμίας τους, ως προς την πολιτική κίνηση του Γρίβα.

Ο αντικειμενικά όμως μικρός βαθμός ελκτικότητας τόσο της ΚΕΑ όσο και της ΣΚΕΠΑ, καθώς και η αποξένωση του Βενιζέλου από τις σημαντικότερες πολιτικές

δυνάμεις του κεντρώου χώρου σε συνδυασμό και με τη σταθερή στάση του Παπανδρέου, καθ' όλο το χρονικό διάστημα μετά τις εκλογές του 1958 και το συνέδριο του ΚΦ, αύξησαν ιδιαίτερες τις πιθανότητες του τελευταίου ώστε να αναδειχθεί σε αρχηγό της ενοποιημένης παράταξης των εθνικοφρόνων πολιτικών δυνάμεων μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ, που δεν προσελκύνονταν ούτε από τον δεξιό Γρίβα ούτε από τις «κεντροαριστερές» προσπάθειες της ΕΔΑ, αποτυπώνοντας μία πρώτη δειλή ένδειξη πολιτικής αυτονομίας του κεντρώου πολιτικού χώρου, μετά από την παρέλευση ενός μεγάλου χρονικού διαστήματος, έναντι των δύο άλλων παρατάξεων.

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, έλαβε χώρα η σύσταση, τον Φεβρουάριο του 1961, ενός νέου κόμματος-συνασπισμού υπό τον Παπανδρέου του ΔΚΑΦΕ, με βασική επιδίωξη τη συγκέντρωση των παραπάνω πολιτικών δυνάμεων μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ. Στον νέο πολιτικό συνασπισμό, εντάχθηκαν η ΝΠΚ -εκτός όμως από τους Παπαληγούρα και Ράλλη, οι οποίοι σταδιακά επαναπροσέγγισαν τον Καραμανλή- το Αγροτικό Κόμμα του Μπαλτατζή, καθώς και μερίδα πολιτευτών του ΚΦ, οι οποίοι είχαν διαφωνήσει με την ένταξη του ιστορικού φιλελεύθερου κόμματος στην ΚΕΑ.

Το γεγονός αυτό υπήρξε ένα ακόμα ισχυρό πλήγμα για τον Βενιζέλο, καθώς σηματοδότησε την πλήρη αποξένωσή του από τις κυριότερες πολιτικές δυνάμεις μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ, ενώ μείωσε σημαντικά και τις όποιες πιθανότητες του να αναλάβει ηγετικό ρόλο στις γενικότερες διεργασίες. Αντίθετα, οδήγησε στην ισχυροποίηση της θέσης του Παπανδρέου και στην ανάληψη της πρωτοβουλίας των κινήσεων αναφορικά τόσο με την ενοποίηση, αλλά και την αρχηγία των πολιτικών δυνάμεων της αντιπολίτευσης μέσω της ίδρυσης, τον Οκτώβριο του 1961, της ΕΚ.

Παρά τις αρχικές ελπίδες, ωστόσο, που δημιουργήθηκαν για την οριστική επίλυση των ζητημάτων της ηγεσίας και της ενοποίησης του κεντρώου χώρου, καθώς και της διαμόρφωσης μιας αξιόπιστης εναλλακτικής κυβερνητικής πρότασης απέναντι στην ΕΡΕ, εντούτοις και η ΕΚ μαστιζόταν από τις ίδιες ενδημικές αδυναμίες με τις αντίστοιχες πρωτοβουλίες του παρελθόντος. Συνεπώς, παρά την αποκατάσταση της κυρίαρχης θέσης του Κέντρου στο εγχώριο πολιτικό σύστημα με την κατάληψη της θέσης της αξιωματικής αντιπολίτευσης στις εκλογές του 1961, εντούτοις θα χρειαζόταν να διανύσει πολύ δρόμο ακόμα λόγω της συνέχισης της κυριαρχίας της ΕΡΕ, και να μεσολαβήσει η ανάληψη του ανένδοτου αγώνα και η δυναμική

κινητοποίηση νέων κοινωνικών στρωμάτων για τη σφυρηλάτηση της ενότητας του και την επάνοδο του στην εξουσία μετά από μία σχεδόν ενδεκαετή περίοδο.

Πέρα από τις ειδικότερες πολιτικές στρατηγικές των κεντρώων κομμάτων, κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο διαπιστώθηκε και έκδηλη αδυναμία τους ως προς την άρθρωση ενός ρεαλιστικού και συνεκτικού αντιπολιτευτικού λόγου, βασισμένου σε ιδεολογικές και προγραμματικές θέσεις, αλλά και αντιθέσεις απέναντι στις διάφορες πρωτοβουλίες των κυβερνήσεων Καραμανλή, καθώς κατά βάση θα ακολουθήθηκε μία σαφής πρόθεσή τους περισσότερο ευθυγράμμισης με τα κυρίαρχα αιτήματα και συνθήματα της κοινής γνώμης της εποχής.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτέλεσαν στον τομέα της οικονομικής πολιτικής, η ρητορική τους αναφορικά με την ανάγκη υιοθέτησης μιας πιο επεκτατικής δημοσιονομικής και εισοδηματικής πολιτικής με γνώμονα την άνοδο του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία πλήττονταν από την ανεργία, την υποαπασχόληση, καθώς και το χαμηλό επίπεδο τόσο των μισθών και των ημερομισθίων όσο και των τιμών των βασικών αγροτικών προϊόντων, χωρίς όμως και την ταυτόχρονη επεξεργασία ενός ρεαλιστικού σχεδίου για την εξεύρεση των απαραίτητων δημοσιονομικών πόρων, αλλά και την αντιμετώπιση των παρεπόμενων αρνητικών οικονομικών συνεπειών.

Αναμφισβήτητα, η δημοσιονομική κατάσταση της χώρας κατά τη περίοδο διακυβέρνησης Καραμανλή θα επέτρεπε μια μεγαλύτερη αύξηση των μισθών και των ημερομισθίων, καθώς και της επαρκέστερης στήριξης του αγροτικού εισοδήματος μέσω της εφαρμογής πολιτικών ενεργού ζήτησης, όπως υπερθεμάτιζαν οι εκπρόσωποι του κεντρώου χώρου, σε αντιδιαστολή με την κυβερνητική προσήλωση στην αυστηρή δημοσιονομική πολιτική. Ωστόσο, ιδιαίτως αδύναμο σημείο των επιχειρημάτων τους αποτέλεσε η λαϊκίστικη ρητορική τους περί άκριτης αύξησης των δημόσιων πόρων για τη χρηματοδότηση μιας πιο επεκτατικής εισοδηματικής πολιτικής, χωρίς ούτε να ανταποκρίνεται στο επίπεδο αύξησης της παραγωγικότητας της ελληνικής οικονομίας, ούτε να βασίζεται σε πειστική εξήγηση της εξεύρεσης των απαραίτητων δημοσιονομικών πηγών, καθώς τα προτεινόμενα μέτρα, όπως η μείωση των υψηλών αμυντικών δαπανών και η αύξηση της φορολογίας των υψηλών εισοδημάτων απαιτούσαν μεσομακροπρόθεσμη περίοδο χρηματοδοτικής απόδοσης.

Αντίστοιχα και στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, ιδίως ως προς το Κυπριακό Ζήτημα, τα κεντρώα κόμματα υιοθέτησαν τη μαξιμαλιστική θέση της εφαρμογής της αρχής της αυτοδιάθεσης «εντός τακτής και ευλόγου προθεσμίας», κατηγορώντας τις κυβερνήσεις Καραμανλή για «πολιτική υποτέλειας» και άκριτη αποδοχή των αμερικανικών θέσεων, ζητώντας ταυτόχρονα την επανεξέταση της εξωτερικής πολιτικής της χώρας. Η υιοθέτηση, ωστόσο, της παραπάνω στάσης και η προσπάθεια αξιοποίησης των έντονων ουδετερόφιλων και κατ' επέκταση αντιαμερικανικών τάσεων σε ευρύτατα τμήματα της κοινής γνώμης υπάκουε και σε σαφείς αντιπολιτευτικές στρατηγικές, καθώς πέρα από την ως ένα βαθμό ειλικρινή υπεράσπιση της αυτοδιάθεσης της Κύπρου, υπέκρυπτε σαφώς και ισχυρή δόση λαϊκισμού με γνώμονα την αποκόμιση πολιτικών οφελών τόσο από τη φθορά των κυβερνήσεων Καραμανλή, όσο και από τη μη διοχέτευση της έντονης λαϊκής δυσαρέσκειας εκτός των κυρίαρχων αστικών πλαισίων, δηλαδή προς την ΕΔΑ, επιτυγχάνοντας όμως τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα και αποτρέποντας την κυβέρνηση από την αποδοχή διαφόρων συμβιβαστικών προτάσεων στο Κυπριακό.

Από την άλλη πλευρά ως προς τα έτερα ακανθώδη θέματα μεταξύ της Ελλάδας και του δυτικού συνασπισμού και ιδίως των ζητημάτων της εγκατάστασης των βάσεων αμερικανικών ατομικών πυραύλων μέσου βεληνεκούς στην Ελλάδα, του καθεστώτος της ετεροδικίας και της διατήρησης των στρατιωτικών δαπανών σε υψηλά επίπεδα, κεντρική συνισταμένη των εκπροσώπων του κεντρώου χώρου αποτέλεσε η ανάγκη ίσης μεταχείρισης της χώρας σε σχέση με τους υπόλοιπους συμμαχικούς εταίρους της στο ΝΑΤΟ, κατηγορώντας και σ' αυτές τις περιπτώσεις τις κυβερνήσεις Καραμανλή για απόλυτη ταύτιση με τις αμερικανικές επιλογές. Κατά συνέπεια, στα ανωτέρω ειδικότερα ζητήματα, θα μπορούσε να ανιχνευθεί μία σημαντική διαφοροποίηση τους από τις κυβερνήσεις Καραμανλή, με την υπεράσπιση της θέσης περί μεγαλύτερης ανεξαρτησίας δράσης και επιλογής εναλλακτικών μέσων, σε συνάρτηση με την επικράτηση συνθηκών διεθνούς ψυχροπολεμικής ύφεσης, πάντοτε όμως εντός του πλαισίου του δυτικού συνασπισμού.

Υπό το παραπάνω πρίσμα, και ως προς το ζήτημα της ανάπτυξης των σχέσεων με τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού, θα μπορούσε να ανιχνευθεί μία έτερη σημαντική διαφοροποίηση με τις κυβερνήσεις Καραμανλή. Ειδικότερα, οι εκπρόσωποι των κεντρώων κομμάτων υιοθέτησαν μια σαφώς πιο ευνοϊκή στάση, με κύρια στόχευση την αποκόμιση οικονομικών οφελών, ιδίως για τα ελληνικά αγροτικά

προϊόντα, καθώς και την απόσπαση της υποστήριξης τους στον ΟΗΕ για το Κυπριακό εφόσον δεν αξιολογούσαν κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο διεθνούς ύφεσης, ως ιδιαίτερα υψηλό τον βαθμό επικινδυνότητας, τον προερχόμενο είτε από τις γειτονικές κομμουνιστικές χώρες είτε από την ίδια την ΕΣΣΔ, αφήνοντας σαφείς αιχμές ότι η «διστακτικότητα» των κυβερνήσεων Καραμανλή εξυπηρετούσε λόγους εσωτερικών μικροπολιτικών σκοπιμοτήτων.

Αντίστοιχα τέλος και στον τομέα της πολιτικής της ειρήνευσης παρά τη κοινή ρητορική των κεντρικών κομμάτων ως προς τις καταγγελίες για αυθαιρέσιες εκ μέρους των οργάνων ασφαλείας και της ανάγκης υιοθέτησης μέτρων επιείκειας και αντιμετώπισης του κομμουνισμού με πολιτικά μέσα, εντούτοις θα πρέπει να επισημανθεί και σ' αυτήν την περίπτωση μια ξεκάθαρη αντινομία με την υιοθέτηση προτάσεων περί διεξαγωγής των εκλογών με «τον χωροφύλακα και το πιστόλι», καθώς και της αρχικής ανοχής στα περιστατικά βίας και νοθείας εναντίον της Αριστεράς στις εκλογές του 1961 με την προσδοκία αποκόμισης πολιτικών οφελών.

Η ανωτέρω έλλειψη σαφούς αντιπολιτευτικού λόγου από την πλευρά των κεντρικών κομμάτων θα πρέπει να ερμηνευθεί σ' ένα πρώτο επίπεδο από την επικράτηση της πολυδιάσπασης, της προώθησης προσωπικών στρατηγικών και της απουσίας ενιαίας και διακριτής ιδεολογικής παραταξιακής ταυτότητας, παραγόντων οι οποίοι δεν επέτρεπαν την άρθρωση ενός συνεκτικού αντιπολιτευτικού λόγου. Ιδίως όμως θα πρέπει να αποδοθεί αφενός στις «αγωνιώδεις προσπάθειες» τους, ώστε να εμφανιστούν αρεστά σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα με κύρια στόχευση την επαναπροσέγκυσή τους ως δυνητικών ψηφοφόρων τους. Αφετέρου στην έκδηλη «αμηχανία» τους τόσο από την αποτελεσματική προώθηση του κεντρικού κοινωνικού αιτήματος της δεκαετίας του 1950, δηλαδή της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, όσο και από την υιοθέτηση φιλοκοινωνικών μεταρρυθμίσεων με αποκορύφωμα την εισαγωγή των αγροτικών ασφαλίσεων μέσω της ίδρυσης του ΟΓΑ, από τις δεξιές κυβερνήσεις Καραμανλή, πολιτικών οι οποίες «κανονικά» θα έπρεπε να έχουν υλοποιηθεί από την πλευρά των ίδιων των κεντρικών κομμάτων.

Παράλληλα, η κατά βάση συντηρητική πολιτική διαδρομή των κυριότερων κεντρικών ηγετών, καθώς και η μακρόχρονη παραμονή τους στην αντιπολίτευση, σε συνδυασμό τόσο με την μη επίδειξη ενός ιδιαίτερα θετικού έργου κατά την περίοδο της κεντρικής διακυβέρνησης όσο και με την αδυναμία άρθρωσης ενός ρεαλιστικού

αντιπολιτευτικού λόγου, αποτέλεσαν ιδιαίτερα ανασταλτικούς παράγοντες για τη γενικότερη πειστικότητα του Κέντρου ως προς τη δυνατότητα υιοθέτησης ενός εναλλακτικού προοδευτικού ιδεολογικού προγράμματος και και συνακόλουθα της προσέλκυσης ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Συνεπώς, το σύνολο των ανωτέρω εγγενών αδυναμιών και η μη αποτελεσματική προβολή και προώθηση ενός θετικού ιδεολογικού και αντιπολιτευτικού λόγου εκ μέρους των κομμάτων του κεντρώου χώρου, αποτελούσαν ιδιαίτερα ανασταλτικούς παράγοντες, οι οποίοι εκ πρώτης όψεως δεν έδειχναν ικανοί να αντιμετωπιστούν ούτε με την ίδρυση της ΕΚ τον Οκτώβριο του 1961 με αποτέλεσμα τη συνέχιση της αδιατάρακτης κυριαρχίας της Δεξιάς, αλλά το σημαντικότερο, της μη επίλυσης της «υπαρξιακής κρίσης» του Κέντρου.

Συμπεράσματα

Μέσα από την ανάλυση των επιμέρους κεφαλαίων της παρούσας διδακτορικής διατριβής, θα μπορούσαν να επισημανθούν ορισμένες γενικότερες συμπερασματικές παρατηρήσεις. Σ' ένα πρώτο επίπεδο, θα πρέπει να εστιάσουμε στη συνολική αποτυχία των πολιτικών δυνάμεων του κεντρικού πολιτικού χώρου κατά την περίοδο 1950-1961 ως προς τη συγκρότηση ενός αξιόπιστου αστικού εναλλακτικού προοδευτικού πολιτικού πόλου με κεντρικά ιδεολογικά προτάγματα τον εκδημοκρατισμό και την περαιτέρω πολιτική φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος, καθώς και την εισαγωγή προοδευτικών κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων με γνώμονα την αρχή της κοινωνικής δικαιοσύνης προς την κατεύθυνση της ανόδου του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η ανωτέρω αποτυχία θα μπορούσε να αποδοθεί τόσο σε εξωτερικά αίτια όσο και στα ίδια τα εγγενή χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κεντρικού πολιτικού χώρου.

Όσον αφορά τα εξωτερικά αίτια, η αρνητική κατά βάση στάση των τριών υπερθεσμικών κέντρων εξουσίας, αποτελούσε ιδιαίτερα επιβαρυντικό παράγοντα για τη διατήρηση της παραταξιακής συνοχής εκ μέρους των πολιτικών δυνάμεων του κεντρικού πολιτικού χώρου. Ειδικότερα, οι εκπρόσωποι του αμερικανικού παράγοντα, με εξαίρεση τη θετική προδιάθεσή τους κατά το πρώτο διάστημα της κυβέρνησης Πλαστήρα, πριν την έκρηξη του πολέμου της Κορέας τον Ιούνιο του 1950, εν γένει τήρησαν αρνητική στάση απέναντι στις πολιτικές δυνάμεις του κεντρικού χώρου.

Αφενός μέσω της άσκησης ιδιαίτερα έντονων πιέσεων απέναντι στις κεντρικές κυβερνήσεις αναφορικά με την αναστολή της εφαρμογής οιασδήποτε προοδευτικών μέτρων, που άπτονταν της ευρύτερης πολιτικής της ειρήνευσης, καθώς και του κοινωνικοοικονομικού τομέα σε συνάρτηση τόσο με τους γενικότερους αμερικανικούς σχεδιασμούς στο πλαίσιο των διεθνών ψυχροπολεμικών αναγκαιοτήτων όσο και της ανάγκης αποτελεσματικής διαχείρισης των αμερικανικών οικονομικών κονδυλίων για την επίτευξη της αυτοδύναμης ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Αφετέρου, μέσω της επιφύλαξης για τον κεντρικό χώρο ενός ρόλου μιας συμπληρωματικής και όχι πρωταγωνιστικής πολιτικής δύναμης, κυρίως ως «εθνικής αντιπολίτευσης» και της λειτουργίας του ως αναχώματος για την αποτροπή της προσέλευσης ευρύτερων προοδευτικών κοινωνικών στρωμάτων από την πλευρά της Αριστεράς, με αποκορύφωμα τις έντονες αμερικανικές παρεμβάσεις με γνώμονα την

αποφυγή των όποιων κατά καιρούς συζητήσεων μεταξύ των εκπροσώπων των δύο πολιτικών παρατάξεων με σκοπό την οικοδόμηση εκλογικών συνεργασιών.

Αντίστοιχα αρνητική στάση απέναντι στο Κέντρο κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο υιοθετούσε και το Παλάτι, καθώς οι βασικότεροι ανακτορικοί παράγοντες προσλάμβαναν αντίστοιχα τους εκπροσώπους του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου ως συμπληρωματική πολιτική δύναμη σε σχέση με τη Δεξιά και ως αντίβαρο απέναντι στις αυξημένες τάσεις πολιτικής αυτονομίας αμφοτέρων των Παπάγου και Καραμανλή από τον ασφυκτικό βασιλικό έλεγχο.

Όσον αφορά τον στρατό τέλος, κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, οι διάφοροι εκπρόσωποι του τάσσονταν αναφανδόν εναντίον των πολιτικών δυνάμεων του κεντρικού πολιτικού χώρου, εξαιτίας των διαδεδομένων απόψεων τους για «τις μειωμένες αντιστάσεις των τελευταίων έναντι του κομμουνισμού», και κατ' επέκταση για τον ιδιαίτερα ελαττωμένο βαθμό «εθνοφοροσύνης» τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτέλεσαν η εκδήλωση του κινήματος του Μαΐου του 1951, η ιδιαίτερα δυναμική αντίδρασή τους σε κάθε συμφιλίωτική προσπάθεια στο πλαίσιο της πολιτικής της ειρήνευσης με αποκορύφωμα την Υπόθεση Μπελογιάννη, η αρνητική στάση τους στο ενδεχόμενο τόσο της μείωσης των υπέρογκων αμυντικών δαπανών της χώρας όσο και της πραγματοποίησης μεταβολών στον χώρο των ενόπλων δυνάμεων, καθώς και οι σποραδικές επιθέσεις εναντίον οπαδών και στελεχών του Κέντρου, ιδίως κατά τη διάρκεια προεκλογικών περιόδων.

Η ανωτέρω ανάμειξη των διαφόρων εκπροσώπων των τριών υπερθεσμικών πόλων εξουσίας, ωστόσο, όπως ήδη σημειώθηκε, ευνοήθηκε και από την πλευρά των ίδιων των πολιτικών ηγετών του κεντρικού πολιτικού χώρου, καθώς σε πληθώρα περιπτώσεων χρησιμοποιήθηκαν για την προώθηση προσωπικών τους στρατηγικών προς την κατεύθυνση της ισχυροποίησης της θέσης τους τόσο απέναντι στις κυβερνήσεις της Δεξιάς όσο και έναντι των ενδοπαραταξιακών τους αντιπάλων.

Παράλληλα, η συνέχιση του εξαιρετικά περιοριστικού μετεμφυλιακού θεσμικού πλαισίου, καθώς και η ύπαρξη ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων με έκδηλα αντικομμουνιστικό προσανατολισμό, όπως απεδείκνυε και η ανάδειξη ως πρώτης πολιτικής δύναμης των κομμάτων της Δεξιάς στο σύνολο των εκλογικών αναμετρήσεων της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, αδυνάτιζε περαιτέρω τα όποια

περιθώρια των πολιτικών δυνάμεων του κεντρικού πολιτικού χώρου ως προς την υπεράσπιση πολιτικών και μέτρων ευρύτερης προοδευτικής κατεύθυνσης.

Οι ανωτέρω αρνητικοί εξωτερικοί παράγοντες θα μπορούσαν να ερμηνεύσουν και τη συνολικότερη αδυναμία του κεντρικού πολιτικού χώρου να συμβαδίσει και με τις γενικότερες εξελίξεις στον χώρο της υπόλοιπης μεταπολεμικής Δυτικής Ευρώπης αναφορικά με τη συγκρότηση ενός ισχυρού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος στην Ελλάδα, όπως αντίστοιχα αναπτύχθηκε μία ελληνική κεντροδεξιά παράταξη, από τον Παπάγο και κυρίως από τον Καραμανλή, έστω και με τις εγχώριες ιδιαιτερότητες της, παρά τις όποιες ρητορικές διακηρύξεις τους όπως για παράδειγμα η φιλοδοξία σύμφωνα με τον βιογράφο του Βενιζέλου, «η ΦΔΕ να αποτελέσει το ελληνικό αντίστοιχο του Εργατικού Κόμματος της Μεγάλης Βρετανίας»,¹¹²⁵ ενώ και οι προγραμματικές διακηρύξεις της ΕΠΕΚ και του ΔΚΕΛ στις οποίες μπορούν να ανιχνευθούν αρχές με ξεκάθαρα σοσιαλδημοκρατικό προσανατολισμό.

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, σημαντικό ρόλο, αν όχι τον καθοριστικότερο, διαδραμάτισαν δύο εξωγενείς παράγοντες. Αφενός, η απουσία των απαραίτητων κοινωνικοοικονομικών προϋποθέσεων, λόγω της γενικότερης δομής της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας και της απουσίας ανεπτυγμένου βιομηχανικού τομέα και συνακόλουθα πολυπληθών εργατικών στρωμάτων, και άρα μη ισχυρού εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος, παραγόντων που στις υπόλοιπες δυτικοευρωπαϊκές χώρες αποτέλεσαν τα κύρια στηρίγματα ανάδυσης των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων. Αφετέρου, ειδικότερα στην περίπτωση της Ελλάδας, οι εμφύλιες συγκρούσεις της περιόδου 1943-49, κληροδότησαν ένα ιδιαίτερος αρνητικό πρόσημο στους κόλπους ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων απέναντι στον όρο «σοσιαλισμός», εξαιτίας της ταύτισης με την κομμουνιστική ρητορική, σε συνδυασμό και με το γεγονός της μετεμφυλιακής θεσμικής απαγόρευσης του ΚΚΕ και άρα της μη δυνατότητας χάραξης σαφών ορίων μεταξύ ενός «αστικού-εθνικού» σοσιαλδημοκρατικού κόμματος και της Αριστεράς.¹¹²⁶

¹¹²⁵ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 523.

¹¹²⁶ Φλάισερ, *ό.π.*, σσ. 147-150, και Γρ. Ψαλλίδας, «Το ΣΚΕΛΔ και ο “Τρίτος Παράγοντας” των ευρωπαϊών σοσιαλιστών (1945-1947)» στο: Ηλ. Νικολακόπουλος, Αλκ Ρήγος και Γρ. Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 2003, σσ. 102-114.

Εξίσου αρνητικό ρόλο διαδραμάτισε, ωστόσο, και η ίδια η κοινωνική προέλευση των ηγετών του κεντρώου πολιτικού χώρου, οι οποίοι προέρχονταν κατά βάση από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, με εξαίρεση τον Πλαστήρα, ο οποίος όμως κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ήταν ήδη πολύ μεγάλης ηλικίας και αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα υγείας, και συνεπώς ανακλύπει σαφώς μια συνολική αδυναμία προσαρμογής τους σε όρους σύγχρονης μαζικής πολιτικής. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτέλεσαν η παντελής απουσία δράσης των κεντρώων κομμάτων μέσα από θεσμούς, όπως μιας αυτοτελούς κεντρώας συνδικαλιστικής παράταξης στην ΓΣΕΕ και στην ΑΔΕΔΥ, με την εξαίρεση του ΔΚΕΛ, το οποίο συνέπραξε με την ΕΔΑ στην ίδρυση του Δημοκρατικού Συνδικαλιστικού Κινήματος υπό τον Δημήτρη Στρατή, ή στον αγροτικό χώρο μέσω της ίδρυσης αγροτικών συνδικαλιστικών συλλόγων ή τέλος στον χώρο της νεολαίας μέσω μίας μαζικής οργάνωσης νεολαίας, αδυναμία βέβαια γενικότερη του συνόλου των κομμάτων του αστικού χώρου και όχι μόνο αποκλειστικά του Κέντρου.¹¹²⁷

Τα ανωτέρω γεγονότα, είχαν ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις, καθώς τα κεντρώα πολιτικά κόμματα αδυνατούσαν να αποκτήσουν μια ευρύτερη πλειοψηφική κοινωνική δυναμική. Οι σημαντικότεροι λόγοι, ωστόσο, θα πρέπει να ανιχνευθούν στις ίδιες τις εγγενείς αδυναμίες του κεντρώου πολιτικού χώρου, με κυριότερες της μη ύπαρξης ενιαίας και αδιαμφισβήτητης ηγεσίας, της έντονης πολυδιάσπασης και της παντελούς απουσίας μιας κοινής παραταξιακής ιδεολογικής ταυτότητας.

Ειδικότερα, η συνολική στάση του Βενιζέλου κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, παρά τον κεντρικό του ρόλο στις διάφορες κυβερνήσεις της περιόδου 1945-1952,¹¹²⁸ και «το βαρύ ιστορικό του όνομα», εντούτοις δεν παρείχε τα απαραίτητα εχέγγυα μιας ηγεσίας η οποία θα έδινε μακροπρόθεσμη προοπτική για την κεντρώα παράταξη, καθώς ήταν ο κύριος πρωταγωνιστής βασικών ενδοπαραταξιακών διασπάσεων και αλληλουπονομεύσεων, διεξάγοντας σε πληθώρα περιπτώσεων και διαπραγματεύσεις με παράγοντες της Δεξιάς. Παράλληλα, αδυνατούσε να επιτελέσει με αξιόπιστο τρόπο τον ρόλο του κύριου εκφραστή κάποιας αυτόνομης προοδευτικής ιδεολογικής κεντρώας πρότασης, καθώς κατά την περίοδο 1950-1955 διαπνεόταν από

¹¹²⁷ Ευ. Χατζηβασιλείου, «Νεολαία, «Νέα Γενιά» και μεταρρύθμιση στον αστικό πολιτικό χώρο (1953-1961): Όψεις μιας ανολοκλήρωτης σχέσης», στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης–Εύη Ολυμπίτου–Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αι.*, ΑΣΚΙ/Ινστιτ. Νίκος Πουλαντζάς, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σσ. 134-146.

¹¹²⁸ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 511.

σαφώς συντηρητικό προσανατολισμό με ενδεικτικό στοιχείο την έντονη αντίθεσή του εναντίον των πιο προωθημένων προγραμματικών διακηρύξεων της ΕΠΕΚ στον τομέα της πολιτικής της ειρήνευσης.

Αντίθετα, κατά την περίοδο 1955-1961 η δραστηριότητα του τόσο εντός της ΦΔΕ όσο και του ΚΦ, συνοδεύθηκε από την υιοθέτηση πιο προοδευτικών θέσεων, με αποκορύφωμα τις προτάσεις του υπέρ της νομιμοποίησης του ΚΚΕ, αποπνέοντας, όμως, ακόμα πιο χαμηλό βαθμό πειστικότητας, εξαιτίας της ταυτόχρονης εκδίπλωσης αντιφατικών πολιτικών στρατηγικών, όπως για παράδειγμα οι διαπραγματεύσεις για την οικοδόμηση πολιτικής συνεργασίας τόσο με τους Μαρκεζίνη και Τσιριμώκο όσο και με τον Γρίβα κατά την περίοδο 1959-1961.

Από την άλλη πλευρά, ο Παπανδρέου, παρά την τελική του επικράτηση ως επικεφαλής των ενοποιημένων δυνάμεων του κεντρικού πολιτικού χώρου με τη συγκρότηση της ΕΚ, εντούτοις και εκείνος με τη σειρά του κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο δεν κατόρθωσε να οικοδομήσει την εικόνα μιας αδιαμφισβήτητης ηγεσίας. Αναμφίβολα σημαντικό ανασταλτικό ρόλο διαδραμάτισαν αφενός οι υπονομευτικές ενέργειες του Βενιζέλου τόσο την περίοδο 1950-52 όσο και κατά τα χρονικά διαστήματα της συναρχηγίας τους εντός των κόλπων του ΚΦ, και αφετέρου οι αμφιταλαντεύσεις του ίδιου του Παπανδρέου με τη Δεξιά, ιδίως μέσω της συμμετοχής του ως ανεξάρτητης πολιτικής προσωπικότητας στον ΕΣ το 1952, αλλά και των διαπραγματεύσεων του με τον Καραμανλή κατά την περίοδο 1959-1960.

Εξίσου επιβαρυντικό στοιχείο, όμως, για τον Παπανδρέου συνίστατο στον έντονα συντηρητικό και αντικομμουνιστικό προσανατολισμό του, που αναμφίβολα αποτέλεσε ιδιαίτερα αποτρεπτικό παράγοντα για τη συσπείρωση, υπό την ηγεσία του, των πιο προοδευτικών δυνάμεων του κεντρικού πολιτικού χώρου. Αν και ο Παπανδρέου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πιο σταθερός θιασώτης, σε σύγκριση με τον Βενιζέλο, της επιλογής της διατήρησης της αυτοτέλειας του Κέντρου σε σχέση με τις δύο άλλες παρατάξεις, εντούτοις απέτυχε στην ανάδειξη μιας διακριτής εναλλακτικής προοδευτικής κεντρώας πρότασης, εμμένοντας απλώς στον ετεροπροσδιορισμό με βάση τις δύο διαιρετικές τομές του 20^{ου} αι.

Συνεπώς, η ιδιαίτερα έκδηλη αδυναμία των δύο ανωτέρω ηγετών ως προς τη συγκρότηση ενός διακριτού προοδευτικού ιδεολογικά κεντρώου παραταξιακού πόλου, αντικατοπτρίστηκε ξεκάθαρα και στην πολιτική αποδυνάμωση κατά την

εξεταζόμενη περίοδο του ίδιου του ΚΦ, το οποίο κυμάνθηκε σ' ένα ποσοστό περίπου 20% χωρίς να κατορθώσει να συγκεντρώσει στους κόλπους του ευρύτερα τμήματα ψηφοφόρων και συνακόλουθα να καταστεί πλειοψηφική δύναμη.

Από την πλευρά του κεντροαριστερού πόλου, οι δύο κατεξοχήν ηγέτες που μας απασχόλησαν στα πλαίσια της παρούσας διδακτορικής διατριβής, αποτέλεσαν οι Πλαστήρας και Καρτάλης. Αντίθετα, οι διάδοχοι τους, οι Παπαπολίτης και Αλλαμανής αντίστοιχα, σε καμία περίπτωση δεν διέθεταν το ειδικό πολιτικό βάρος για να αποτελέσουν επικεφαλής μιας ενοποιημένης κεντρίας παράταξης, όπως αποδείχθηκε με τη ραγδαία πολιτική αποδυνάμωση των δύο κομμάτων στα οποία ηγούνταν μετά τον θάνατο των ιδρυτών τους.

Όσον αφορά τον Πλαστήρα, αδιαμφισβήτητα η γενικότερη στρατιωτική και πολιτική του διαδρομή, ήδη από την περίοδο του πρώτου μισού του 20^{ου} αι., τον καθιστούσε μια ηγετική προσωπικότητα του ευρύτερου βενιζελογενούς πολιτικού χώρου με ισχυρά ερείσματα, ιδίως στα στρώματα των αγροτών και των προσφύγων. Επιπρόσθετα, μέσω της υιοθέτησης μιας κατά βάση πολιτικής σιωπής κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου και της προβολής μέσω της ΕΠΕΚ ως βασικών ιδεολογικών του αρχών της λήθης του παρελθόντος και της Αλλαγής σ' όλα τα επίπεδα, ο Πλαστήρας διέθετε τις πιο αυξημένες πιθανότητες ώστε να αποτελέσει τον ηγέτη μιας διακριτής εναλλακτικής προοδευτικής κεντρίας παράταξης και της συνακόλουθης προσέλκυσης ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η διάψευση, ωστόσο, του ανωτέρω προοδευτικού διαβήματος εκ της γενικότερης κυβερνητικής θητείας του Πλαστήρα με την μη αποτελεσματική προώθηση μέτρων, ιδίως στους τομείς του περαιτέρω εκδημοκρατισμού, της πολιτικής φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, καθώς και της άμβλυνσης των έντονων κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων της χώρας, σε συνδυασμό και με τον θάνατό του, τον Ιούλιο του 1953, είχαν ως παρεπόμενη συνέπεια την οριστική πολιτική αποδυνάμωση της ΕΠΕΚ.

Από την άλλη πλευρά, ο Καρτάλης παρουσίαζε ορισμένα σημαντικά πλεονεκτήματα ως προς τις δυνατότητες της ανάληψης της ηγεσίας ενός διακριτού προοδευτικού ιδεολογικά κεντρώου πόλου. Ειδικότερα, η προϊστορία του ως ηγετικού στελέχους της μετριοπαθούς αντιστασιακής οργάνωσης ΕΚΚΑ, ως πρωταγωνιστή της υιοθέτησης συμβιβαστικών προτάσεων κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, ως βασικού στελέχους των κεντρικών κυβερνήσεων της περιόδου

1950-1952 και ιδίως η επιτυχημένη θητεία του ως Υπ. Συντονισμού, την περίοδο 1951-1952, καθώς και η διαφοροποίησή του στην Υπόθεση Μπελογιάννη μέσω της παραίτησής του και της ανάκλησής της αφού πρώτα είχε εξασφαλίσει τη ψήφιση των μέτρων επιείκειας. Ιδίως, όμως, η εμπέδωση της εικόνας του ως γεφυροποιού πολιτικού του αστικού χώρου, την περίοδο 1953-1957, προς την κατεύθυνση της οικοδόμησης συνεργασίας μεταξύ των κεντρικών δυνάμεων και της Αριστεράς, αποτέλεσαν παράγοντες οι οποίοι είχαν αναμφίβολα αυξήσει το ειδικό πολιτικό του βάρος και το γενικότερο ηγετικό του προφίλ.

Συνεπώς, ο Καρτάλης, μετά τον θάνατο του Πλαστήρα, και την συνακόλουθη πολιτική αποδυνάμωση της ΕΠΕΚ, και παρά τα όποια μειονεκτήματά του, όπως του νεαρού της ηλικίας του, της μη άμεσης σύνδεσής του με τη βενιζελική κληρονομιά και κυρίως της υιοθέτησης της στρατηγικής της ανοιχτής συνεργασίας με την Αριστερά και άρα συνακόλουθα της μη προβολής ενός αμιγώς διακριτού κεντρικού προοδευτικού ιδεολογικά πόλου, εντούτοις συγκέντρωνε τις περισσότερες πιθανότητες, ώστε να πρωταγωνιστήσει στη διαδικασία συσπείρωσης και ηγεσίας των δύο πτερυγών του κεντρικού πολιτικού χώρου. Ωστόσο, λόγω του προώρου θανάτου του, τον Σεπτέμβριο του 1957, ο Καρτάλης δεν πρόλαβε να αποκρυσταλλώσει μία συνεκτική προοδευτική ιδεολογική πρόταση, η οποία θα μπορούσε να προσελκύσει ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και άρα συνακόλουθα να αποκτήσει προβάδισμα στο ζήτημα της ηγεσίας σε σχέση με τους έτερους ενδοπαραταξιακούς διεκδικητές.

Συνεπώς, η επικράτηση προσωπικών στρατηγικών, η ύπαρξη μιας ιδιότυπης ενδοπαραταξιακής «επετηρίδας», αλλά και τυχαία περιστατικά, όπως ο θάνατος του Καρτάλη, εμπέδωσαν την εικόνα δομικής αδυναμίας του κεντρικού πολιτικού χώρου ως προς την ανάδειξη ενός ηγετικού παραταξιακού αντίπαλου δέους απέναντι τόσο στον Παπάγο όσο και στον Καραμανλή, παρά το γεγονός της μεσολάβησης τεσσάρων αποτυχημένων εκλογικών αναμετρήσεων, και ιδίως του εκλογικού σοκ του 1958, και συνακόλουθα της σχεδόν δεκαετούς παραμονής τους εκτός κυβερνητικής εξουσίας. Η φαινομενική επίλυση του ζητήματος της ηγεσίας του κεντρικού πολιτικού χώρου μέσω της ανάδειξης του Παπανδρέου ως αρχηγού του εκλογικού συνασπισμού της ΕΚ το 1961, δεν προσέφερε σε καμία περίπτωση μία μακροπρόθεσμη λύση στο ζήτημα της ηγεσίας, λόγω του ετερόκλητου ιδεολογικού χαρακτήρα της, αλλά και των «προειδοποιητικών βολών» του Βενιζέλου.

Πέρα όμως από το ζήτημα της μη ύπαρξης αδιαμφισβήτητης ηγεσίας, εξίσου σημαντική εγγενή αδυναμία του συνόλου του κεντρικού πολιτικού χώρου αποτέλεσε και η παντελής απουσία μιας κοινής παραταξιακής ιδεολογικής ταυτότητας.

Ειδικότερα, από την πλευρά του Πλαστήρα εκφραζόταν η άποψη ότι μόνο η ΕΠΕΚ αποτελούσε τον αυθεντικό εκφραστή του προοδευτικού Κέντρου, καθώς αμφότεροι οι Παπανδρέου και Βενιζέλος ήταν συντηρητικής κατεύθυνσης. Αντίστοιχη επιχειρηματολογία υιοθετήθηκε και από την πλευρά των φιλικά προσκείμενων εφημερίδων, όπως ο *Προοδευτικός Φιλελεύθερος* και η *Προοδευτική Αλλαγή*, αμφότερες οι οποίες πρόβαλαν την άποψη ότι η ΕΠΕΚ αποτελούσε την «*Αριστερά του Κέντρου*», η οποία εκπροσωπούσε τα προοδευτικότερα κοινωνικά στρώματα και άρα δεν είχε ουδεμία ιδεολογική συνάφεια με τους Βενιζέλο και Παπανδρέου, που εκπροσωπούσαν τα συντηρητικότερα κοινωνικά στρώματα.

Από την άλλη πλευρά, εντός των κόλπων της συντηρητικής πτέρυγας του κεντρικού χώρου, αμφότεροι οι Παπανδρέου και Βενιζέλος πρόβαλαν την άποψη περί «εθνικού» και «δημοκρατικού» Κέντρου, όχι τόσο όμως ως μίας αυτοτελούς πολιτικής και ιδεολογικής παράταξης, αλλά κυρίως με την πρόθεση του ετεροπροσδιορισμού απέναντι αφενός στη Δεξιά μέσω της εμφάνισης ως εναλλακτικής προοδευτικής «εθνικής» πρότασης και αφετέρου στην ΕΔΑ μέσω της εμπέδωσης της εικόνας της μόνης αξιόπιστης πολιτικής πρότασης ως προς τον περαιτέρω εκδημοκρατισμό και την πολιτική φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος, υπό το εξαιρετικά περιοριστικό αντικομμουνιστικό θεσμικό πλαίσιο.

Αντίστοιχη στάση τηρούσε και το *Βήμα*, που δεν θεωρούσε το Κέντρο ως μία αυτόνομη και διακριτή ιδεολογική πολιτική παράταξη, καθώς χρησιμοποιούσε στην αρθρογραφία της τον όρο «τα κόμματα του λεγόμενου Κέντρου», μεταχειριζόμενη μία κατά βάση «εργαλειακή χρήση» του συγκεκριμένου όρου, ως «εθνικής αντιπολίτευσης», δηλαδή ως συμπληρωματικής πολιτικής δύναμης σε σχέση με τη Δεξιά και ως αναχώματος στην εκλογική άνοδο της Αριστεράς και στην εκ μέρους της προσπάθεια προσέλκυσης των προοδευτικών κοινωνικών στρωμάτων.

Αντίθετα, μέσω της αρθρογραφίας της, η *Ελευθερία* υπογράμιζε την ύπαρξη του Κέντρου ως μιας παράταξης με συμπαγή εκλογική βάση, περίπου 37%, και με αυτοτελή ιδεολογικά προτάγματα με βασικά ζητούμενα την ενιαία κομματική

έκφραση, τη συγκρότηση ενός προοδευτικού ιδεολογικού προγράμματος, τη δημοκρατική οργάνωση, καθώς και την ανανέωση της ηγεσίας και των στελεχών.

Η ανωτέρω ασυμφωνία ως προς την έννοια του Κέντρου αποτυπώθηκε ξεκάθαρα και στις πολιτικές επιλογές των ίδιων των ηγετών του, οι οποίοι κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο στράφηκαν προς την οικοδόμηση συνεργασίας είτε με τη Δεξιά, όπως οι Παπανδρέου και Βενιζέλος είτε με την Αριστερά, όπως ο Καρτάλης και σε μικρότερο βαθμό ο Πλαστήρας, με απώτερη στόχευση την πολιτική ισχυροποίηση της θέσης τους, καθώς και την εξουδετέρωση του ενδοπαραταξιακού τους αντιπάλου και της μη υλοποίησης των εξαγγελόμενων πολιτικών τους.

Συνεπώς, η ανωτέρω απουσία μιας κοινής παραταξιακής ιδεολογικής ταυτότητας αποτυπωνόταν έκδηλα στο γεγονός ότι οι όποιες συνεργασίες μεταξύ των κομμάτων του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου αφορούσαν κατά κύριο λόγο σχεδόν αποκλειστικά την προεκλογική περίοδο, ενώ στο μεσοδιάστημα οι διάφορες συζητήσεις περί ενοποίησης λάμβαναν χώρα σε επίπεδο αρχηγών με κύριο γνώμονα είτε την απλή αριθμητική πρόσθεση δυνάμεων εκ μέρους των πιο ισχυρών κομματικών σχηματισμών είτε μια στείρα υπεράσπιση της διατήρησης της κομματικής αυτοτέλειας από την πλευρά των μικρότερων πολιτικών κομμάτων και άρα και στις δύο περιπτώσεις της αποκόμισης μικροπολιτικών ωφελειών.

Παρά το ζήτημα της μη ύπαρξης αδιαμφισβήτητης ηγεσίας, της έντονης πολυδιάσπασης, καθώς και των σημαντικών διαφοροποιήσεων ως προς τον σαφή προσδιορισμό του κεντρικού πολιτικού χώρου, εντούτοις στην παρούσα διδακτορική εργασία ανιχνεύθηκε και η προβολή ορισμένων κοινών ιδεολογικών προταγμάτων, ενδεικτικών μιας αυτοτελούς κεντρικής παραταξιακής ταυτότητας μέσα από την ανάλυση των βασικών προγραμματικών τους διακηρύξεων, των κεντρικών τους πολιτικών μέτρων κατά τη διάρκεια της κυβερνητικής τους θητείας κατά την περίοδο 1950-1952, καθώς και των κύριων αντιπολιτευτικών τους θέσεων απέναντι σε διάφορες πρωτοβουλίες των κυβερνήσεων Παπάγου και Καραμανλή μέχρι το 1961.

Ειδικότερα, κατά την περίοδο της κυβερνητικής θητείας των κεντρικών κομμάτων το 1950-1952 θα μπορούσε να ανιχνευθεί μέσω της ανάλυσης των βασικών πτυχών της πολιτικής τους, η έστω και σε περιορισμένο βαθμό προώθηση των κεντρικών ιδεολογικών τους προταγμάτων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτέλεσαν στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής αφενός η προσήλωση στην οργανική

σύνδεση της χώρας με τον δυτικό συνασπισμό μέσω της ένταξής της στο ΝΑΤΟ, αλλά και η επίδειξη ζωντανού ενδιαφέροντος για τις διάφορες δυτικοευρωπαϊκές συσσωματώσεις και αφετέρου η πιο ανεκτική προσέγγιση απέναντι στις χώρες του ανατολικού συνασπισμού και ιδίως η εμβάθυνση των σχέσεων με τη Γιουγκοσλαβία.

Στον τομέα της πολιτικής της ειρήνευσης, επίσης, θα πρέπει να αναφερθεί η προώθηση του ιδεολογικού προτάγματος εκδημοκρατισμού και της περαιτέρω πολιτικής φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος μέσω της απόλυσης ικανοποιητικού αριθμού πολιτικών κρατουμένων, της εισαγωγής ορισμένων μέτρων επιείκειας και του κλεισίματος των στρατοπέδων των Γιούρων και της Μακρονήσου.

Στο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί η προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας με απώτερο σκοπό την άνοδο του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων μέσω της επίτευξης της δημοσιονομικής σταθερότητας και της προώθησης του εξηλεκτρισμού, όρων απαραίτητων για τη γενικότερη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, της εισοδηματικής στήριξης ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών, και ιδίως των εργατών και των αγροτών, καθώς και της προώθησης των ίσων ευκαιριών για όλους στον τομέα της παιδείας, με αποκορύφωμα την ίδρυση του ΙΚΥ το 1951.

Αντίστοιχα κατά την περίοδο της αντιπολίτευσης το 1952-1961 θα μπορούσε, επίσης, να ανιχνευθεί η προώθηση των κεντρικών ιδεολογικών προταγμάτων του κεντρικού πολιτικού χώρου. Σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής, η υιοθέτηση μιας πιο ανεξάρτητης στάσης με κύριο γνώμονα την εξασφάλιση της ισότιμης θέσης της Ελλάδας πάντοτε όμως εντός του πλαισίου του δυτικού συνασπισμού και συνακόλουθα της διαφοροποίησης σε τακτικό επίπεδο εκ των αμερικανικών θέσεων. Βασικές συνισταμένες αποτέλεσαν η ανάγκη αξιοποίησης της επικράτησης του διεθνούς ψυχροπολεμικού κλίματος ύφεσης προς την κατεύθυνση της μείωσης των υπέρογκων αμυντικών δαπανών της χώρας και της κατάργησης του καθεστώτος της ετεροδικίας, καθώς και του πιο τολμηρού ανοίγματος στις χώρες του ανατολικού συνασπισμού με κύριο γνώμονα την αύξηση των εξαγωγών ελληνικών αγροτικών προϊόντων. Τέλος, όσον αφορά το Κυπριακό, βασική συνισταμένη των εκπροσώπων του κεντρικού πολιτικού χώρου αποτέλεσε η υιοθέτηση της αρχής της αυτοδιάθεσης «εντός ευλόγου και τακτής προθεσμίας», της πολιτικής του «εθνικού κέντρου» με την ανάληψη της πρωτοκαθεδρίας των πρωτοβουλιών από την πλευρά των ιθυνόντων της

Ελλάδας έναντι της Κύπρου, καθώς και της καταγγελίας των Συνθηκών Ζυρίχης-Λονδίνου του 1959 ως προς την επιλογή της κυπριακής ανεξαρτησίας.

Στον τομέα του εκδημοκρατισμού και της περαιτέρω πολιτικής φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, κεντρικές ιδεολογικές συνισταμένες των κομμάτων του κεντρώου χώρου αποτέλεσαν η ανάγκη κατάργησης των πάσης φύσεως περιοριστικών μέτρων εναντίον των πολιτών και οικοδόμησης συνθηκών ενός κράτους δικαίου μέσω της υπαγωγής της αρμοδιότητας της άσκησης των τυχόν διώξεων στον έλεγχο της ανεξάρτητης δικαιοσύνης. Παράλληλα, υπό την επίδραση της επικράτησης κλίματος διεθνούς ψυχροπολεμικής ύφεσης και της ολοένα και μεγαλύτερης χρονικής απόστασης από τον εμφύλιο πόλεμο, βασικό κεντρώο ιδεολογικό πρόταγμα αποτελούσε και η ανάγκη αντιμετώπισης του κομμουνισμού με πολιτικά και όχι κατασταλτικά μέσα, μέσω της προώθησης της ανασυγκρότησης και της εισαγωγής προοδευτικών κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων και συνακόλουθα της ανόδου του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Στον κοινωνικοοικονομικό τομέα, τέλος, θα μπορούσε επίσης να ανευρεθεί η προβολή κοινών ιδεολογικών θέσεων εκ μέρους των κεντρώων πολιτικών κομμάτων με βασικές συνισταμένες την ανάγκη ενεργού κρατικής παρέμβασης τόσο για την προώθηση της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας όσο και για την εμπέδωση της αρχής της κοινωνικής δικαιοσύνης μέσω της δίκαιης κατανομής των ωφελειών εκ της αύξησης του εθνικού εισοδήματος για την άνοδο του βιοτικού κοινωνικού επιπέδου.

Υπό το παραπάνω πρίσμα, κοινή συνισταμένη των εκπροσώπων των κεντρώων κομμάτων αποτέλεσε η ανάγκη βελτίωσης της κατάστασης των αδύναμων οικονομικά κοινωνικών κατηγοριών, ασκώντας δριμεία κριτική στις κυβερνήσεις της Δεξιάς, που σύμφωνα με την επιχειρηματολογία τους προωθούσαν τα συμφέροντα των εκπροσώπων της «οικονομικής ολιγαρχίας» και των υψηλών εισοδηματικών στρωμάτων. Επίσης, εντός του πλαισίου του κυρίαρχου μοντέλου του «φιλελεύθερου εκλεκτικισμού», αν και αποδέχονταν την ανεμπόδιστη ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία, ταυτόχρονα τάσσονταν υπέρ της ενεργού κρατικής παρέμβασης μέσω της υπαγωγής υπό κρατικό έλεγχο των στρατηγικών βιομηχανιών, των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας και του τραπεζικού συστήματος, καθώς και της θέσπισης αυστηρών ελέγχων στη δραστηριοποίηση του ιδιωτικού κεφαλαίου με κύριο γνώμονα τη προστασία του δημόσιου συμφέροντος και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου.

Ειδικότερα, οι εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων τάσσονταν υπέρ της υιοθέτησης μιας πιο επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής, δεδομένου ότι πλέον η χώρα είχε μεταβεί στο στάδιο της ανάπτυξης με βασικές στοχεύσεις τους την αντιμετώπιση των υψηλών επιπέδων ανεργίας και υποαπασχόλησης. Υπό το παραπάνω πλαίσιο, τάσσονταν υπέρ της δραστικής μείωσης των αμυντικών δαπανών της χώρας και της συνακόλουθης διοχέτευσης των όποιων κονδυλίων προς τη χρηματοδότηση παραγωγικών επενδύσεων, καθώς και στην αύξηση της πιστοδότησης τόσο των αγροτών όσο και των μικρών και μεσαίων επαγγελματιών και βιοτεχνών. Επιπρόσθετα, επιχειρηματολόγούσαν υπέρ της ανάγκης εισαγωγής ενός συστήματος ενιαίας και προοδευτικής φορολογίας προς την κατεύθυνση της μεγαλύτερης επιβάρυνσης των υψηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων, καθώς και της μείωσης του ποσοστού των κατεξοχήν κοινωνικά άδικων έμμεσων φόρων.

Παράλληλα, θα πρέπει να επισημανθεί και η ρητορική εκ μέρους των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων υπέρ της ανάγκης υιοθέτησης γενναιόδωρης εισοδηματικής πολιτικής και ελάφρυνσης των οικονομικά αδυνάτων κοινωνικών στρωμάτων. Ειδικότερα, ιδιαίτερη μέριμνα θα έπρεπε να επιδειχθεί στην υποστήριξη των αγροτών μέσω της παροχής ικανοποιητικών τιμών ασφαλείας και συγκέντρωσης των προϊόντων τους, τονίζοντας την ανάγκη επέκτασης των γεωργικών κοινωνικών ασφαλίσεων και της ιατροφαρμακευτικής τους περίθαλψης. Επίσης, σημαντική έμφαση δινόταν και στη στήριξη των εργατοϋπαλλικών στρωμάτων μέσω της αύξησης των μισθών και των ημερομισθίων τουλάχιστον στο όριο του τιμαρίθμου, σε συνάρτηση με την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Τέλος, εξίσου κεντρικό ρόλο στην γενικότερη κεντρική επιχειρηματολογία επέχει και ο τομέας της παιδείας, μέσω ιδίως της παροχής υποτροφιών για τη συνέχιση των σπουδών προς τους ικανούς και άριστους νέους προερχόμενους από τα αδύναμα οικονομικά κοινωνικά στρώματα.

Παρά την ανωτέρω έκφραση κοινών απόψεων εκ μέρους των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων, ταυτόχρονα θα μπορούσαν να διαπιστωθούν και ορισμένες κρίσιμες ιδεολογικές ενδοπαραταξιακές αντιφάσεις, αλλά και διαφοροποιήσεις.

Σ' ένα πρώτο επίπεδο, θα πρέπει να αναφερθεί η μη επίδειξη ενός ιδιαίτερα θετικού έργου κατά την περίοδο της κεντρικής κυβερνητικής θητείας, καθώς παρά τις ανωτέρω προοδευτικές και φιλολαϊκές προγραμματικές και ιδεολογικές διακηρύξεις τους, εντούτοις τα τελικά αποτελέσματα δεν ήταν τα αναμενόμενα. Συνεπώς, οι

εκπρόσωποι των κεντρικών κομμάτων δεν μπορούσαν ούτε να δικαιολογήσουν επαρκώς τη μη υλοποίησή τους ούτε να πείσουν για την ειλικρινή υιοθέτηση της συγκεκριμένης επιχειρηματολογίας κατά την περίοδο της αντιπολίτευσής τους απέναντι στις κυβερνήσεις Παπάγου και Καραμανλή.

Παράλληλα, η ιδιαίτερα «καταστρεπτική» επίδραση της έντονης πολυδιάσπασης, της επικράτησης προσωπικών στρατηγικών και της παντελούς απουσίας κοινής παραταξιακής ιδεολογικής ταυτότητας των κεντρικών κομμάτων, αποτέλεσαν ιδιαίτερα επιβαρυντικούς παράγοντες, καθώς αφενός δεν επέτρεψαν τη διαμόρφωση μιας συνεκτικής κεντρικής ιδεολογικής ταυτότητας και την αντίστοιχη αποτελεσματικότερη προώθηση των βασικών ιδεολογικών προταγμάτων τους και αφετέρου οδήγησαν στην υιοθέτηση αντιφατικών και εν πολλοίς λαϊκιστικών αιτημάτων με κύριο γνώμονα τον μη υπερκερασμό τους τόσο από τους κυβερνητικούς όσο και από τους ενδοπαραταξιακούς τους αντιπάλους.

Ειδικότερα, στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής και ιδίως στο Κυπριακό Ζήτημα, η στάση των κεντρικών πολιτικών κομμάτων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως λαϊκιστική μέσω της προβολής της μαξιμαλιστικής θέσης της αρχής της αυτοδιάθεσης «εντός τακτής και ευλόγου προθεσμίας» και των συνακόλουθων κατηγοριών εναντίον των κυβερνήσεων τόσο του Παπάγου όσο κυρίως του Καραμανλή για υιοθέτηση «πολιτικής υποτέλειας» και άκριτης αποδοχής των αμερικανικών θέσεων. Στο ίδιο πλαίσιο θα μπορούσε να ενταχθεί και η επιχειρηματολογία τους περί ανάγκης επανεξέτασης της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, με βασική στόχευση την αποκόμιση μικροπολιτικών ωφελειών εξαιτίας του έντονου ουδετερόφιλου κλίματος εντός των κόλπων της κοινής γνώμης της εποχής.

Παράλληλα, σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο θα πρέπει να επισημανθεί και η σαφής διαφοροποίηση του Παπανδρέου, ο οποίος αν και ιδιαίτερα επικριτικός ως προς τους ειδικότερους όρους των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου του 1959, εντούτοις δεν εμφανίστηκε τόσο οξύς στη ρητορική του εναντίον της κυβέρνησης Καραμανλή σε σύγκριση με τους υπολοίπους εκπροσώπους των κεντρικών κομμάτων. Εξίσου σημαντική διάσταση απόψεων σε σχέση με τα υπόλοιπα κεντρικά κόμματα θα μπορούσε να επισημανθεί εκ μέρους του Παπανδρέου τόσο στο ζήτημα της εγκατάστασης βάσεων πυρηνικών πυραύλων μέσου βεληνεκούς στην Ελλάδα όσο και της διεύρυνσης των πολιτικών σχέσεων με τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού.

Συνεπώς, η ανωτέρω στάση των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα λαϊκιστική και αντιφατική, ιδίως για πολιτικές δυνάμεις με αμιγώς φιλοδυτικό προσανατολισμό, οι οποίες μάλιστα είχαν πρωτοστατήσει στην οργανική σύνδεση της χώρας με τον δυτικό συνασπισμό με αποκορύφωμα την ένταξή της στο ΝΑΤΟ.

Αντίστοιχα λαϊκιστική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και η συνθηματολογία εκ μέρους των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων και στον κοινωνικοοικονομικό τομέα, καθώς δεν δίνονταν ιδιαίτερα πειστικές απαντήσεις ως προς την εξεύρεση των απαραίτητων οικονομικών πόρων για την υιοθέτηση μιας πιο επεκτατικής δημοσιονομικής και εισοδηματικής πολιτικής. Ειδικότερα, η κυρίαρχη κεντρική επιχειρηματολογία εστιαζόταν κυρίως στην ανάγκη προώθησης της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας μέσω της μείωσης των υπέρογκων αμυντικών δαπανών της χώρας, της προσέλκυσης επενδύσεων, της αύξησης των δημοσίων εσόδων μέσω της εισαγωγής ενός συστήματος προοδευτικής φορολογίας, μέτρων που όμως απαιτούσαν μεσομακροπρόθεσμο ορίζοντα υλοποίησης, ενώ και σ' αυτήν την περίπτωση θα μπορούσε να γίνει λόγος για αντιφατικότητα σε σύγκριση με την εφαρμογή σταθεροποιητικής πολιτικής κατά την περίοδο της κεντρικής διακυβέρνησης.

Παράλληλα, και στον συγκεκριμένο τομέα θα μπορούσε να επισημανθεί η ύπαρξη μιας έντονης ενδοπααραταξιακής διαφοροποίησης εφόσον εκ μέρους των εκπροσώπων των πιο συντηρητικών κεντρικών κομμάτων διατυπώνονταν πιο οικονομικά φιλελεύθερες απόψεις μέσω της έμφασης στην απρόσκοπτη οικονομική ιδιωτική δραστηριότητα και της ανάγκης θεσμοθέτησης ενός περισσότερου εποπτικού κρατικού ρόλου. Αντίθετα, από την πλευρά του κεντροαριστερού πόλου εκφράζονταν πιο «σοσιαλδημοκρατικές» απόψεις με χαρακτηριστικά παραδείγματα την ανάγκη ενεργού κρατικής παρέμβασης μέσω της εθνικοποίησης των μεγάλων βιομηχανιών, των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας και του τραπεζικού συστήματος, καθώς και της συμμετοχής των εργαζομένων στη διοίκησή τους.

Όσον αφορά τον τομέα της πολιτικής της ειρήνευσης, τέλος, θα μπορούσε επίσης να επισημανθεί μια ιδιαίτερα σημαντική ενδοπααραταξιακή διαφοροποίηση, αλλά και αντιφατικότητα εκ μέρους των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων. Ειδικότερα, από την πλευρά του Παπανδρέου, αλλά και του Βενιζέλου κατά την περίοδο 1950-1955, εκφράστηκε η έντονη αντίθεσή τους αναφορικά τόσο με την

έστω και υπό όρους νομιμοποίηση του ΚΚΕ και της υιοθέτησης γενικής αμνηστίας όσο και της εφαρμογής μιας πιο «γενναιόδωρης» πολιτικής ειρήνευσης μέσω της πλήρους κατάργησης του θεσμού των εκτοπίσεων, των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων και των φακέλων. Αντίθετα, οι εκπρόσωποι των κομμάτων του κεντροαριστερού πόλου τάσσονταν υπέρ της παροχής γενικής αμνηστίας και της πλήρους κατάργησης του συνόλου των περιοριστικών μέτρων και των διώξεων εναντίον των πολιτών για πολιτικούς λόγους, καθώς και υπέρ της νομιμοποίησης του ΚΚΕ, άποψη με την οποία συντάχθηκε και ο Βενιζέλος κατά την περίοδο 1955-1961.

Συνεπώς, η υιοθέτηση των ανωτέρω αντικρουόμενων πολιτικών προσεγγίσεων καθιστούσε ιδιαίτερα εμφανή τόσο την ύπαρξη ενός έντονου ιδεολογικού χάσματος μεταξύ των κεντρικών κομμάτων όσο και την ισχυρή αντιφατικότητα της επιχειρηματολογίας τους εν συγκρίσει και σ' αυτήν την περίπτωση με την εφαρμογή ιδιαίτερα συντηρητικών μέτρων στον τομέα της πολιτικής της ειρήνευσης κατά την περίοδο της κεντρίας διακυβέρνησης.

Παράλληλα, η μη ύπαρξη αδιαμφισβήτητης ηγεσίας, η επικράτηση της πολυδιάσπασης και της προώθησης προσωπικών στρατηγικών, η απουσία κοινής ιδεολογικής παραταξιακής ταυτότητας και ταυτόχρονα της εκδήλωσης έντονων ενδοπαραταξιακών διαφοροποιήσεων, καθώς και η υιοθέτηση αντιφατικών και εν πολλοίς λαϊκιστικών επιχειρημάτων σε πληθώρα τομέων πολιτικής είχαν ως άμεσο αρνητικό παρεπόμενο την εμφάνιση του συνόλου του κεντρικού πολιτικού χώρου σε μειονεκτική θέση απέναντι τόσο στη Δεξιά όσο και στην Αριστερά.

Ειδικότερα, η παράταξη της Δεξιάς, υπό την ηγεσία αμφότερων των Παπάγου και Καραμανλή, παρείχε ιδιαίτερος αυξημένα εχέγγυα αναφορικά με τη διατήρηση της πολιτικής σταθερότητας και την ικανότητα εφαρμογής ενός συνεκτικού σχεδίου με γνώμονα την ουσιαστική προώθηση της ανασυγκρότησης της χώρας και της συνακόλουθης ανόδου του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, αποπνέοντας την εικόνα της μόνης αξιόπιστης ενδοαστικής κυβερνητικής πρότασης ικανής να προσφέρει μια μακρόπνοη προοπτική. Συνεπώς, η παραπάνω εικόνα στερούσε από το πολυδιασπασμένο Κέντρο, τόσο τη δυνατότητα επανόδου του στην κυβερνητική εξουσία, όσο και κάτι απείρως σημαντικότερο, την αναγκαιότητα της ίδιας της πολιτικής του ύπαρξης στο πλαίσιο του αστικού πολιτικού χώρου.

Από την άλλη πλευρά, και η Αριστερά κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο σημείωσε αξιοσημείωτη άνοδο της απήχησης της με αποκορύφωμα την κατάληψη της θέσης της αξιωματικής αντιπολίτευσης στις εκλογές του 1958 έχοντας κατορθώσει να αποκομίσει σημαντικά πολιτικά οφέλη. Αφενός, είχε επιβεβαιώσει την έξοδο της από τον χώρο της πολιτικής απομόνωσης λίγα χρόνια μετά τον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου, παρά την ύπαρξη του ιδιαίτερα περιοριστικού αντικομμουνιστικού θεσμικού πλαισίου. Αφετέρου, είχε αυξήσει σημαντικά την πολιτική της επιρροή μέσω της υιοθέτησης πιο σύγχρονων μαζικών πρακτικών και της έμπρακτης υποστήριξης των διαφόρων εργατικών, αγροτικών και νεολαιίστικων κινητοποιήσεων, ενώ είχε πρωτοστατήσει και στον γενικότερο αντιδυτικό αγώνα υπέρ της αυτοδιάθεσης της Κύπρου. Συνεπώς, και σ' αυτήν την περίπτωση η εμπέδωση της ανωτέρω εικόνας στερούσε από το Κέντρο τις όποιες φιλοδοξίες του να λειτουργήσει ως η κύρια εναλλακτική αστική προοδευτική κυβερνητική πρόταση και της συνακόλουθης εκπροσώπησης ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Υπό το παραπάνω πλαίσιο, καθίσταντο σαφείς, ιδιαίτερα ισχυρές τάσεις πολιτικής σύνθλιψης του Κέντρου ανάμεσα στις δύο άλλες παρατάξεις, ενώ θα μπορούσε να υποστηριχθεί και ότι σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής εκ μέρους των κεντρικών κομμάτων υιοθετήθηκε κατά βάση η «τακτική του ώριμου φρούτου», δηλαδή της αναμονής της πτώσης των κυβερνήσεων της Δεξιάς, λόγω της φυσιολογικής πολιτικής φθοράς τους και όχι μέσω της προβολής μιας διακριτής εναλλακτικής κεντρίας προοδευτικής πολιτικής πρότασης.

Παρά τις ανωτέρω ανασταλτικές συνθήκες εξαιτίας της επικράτησης της πολυδιάσπασης, της προώθησης προσωπικών στρατηγικών, της ύπαρξης έντονου ενδοπαραταξιακού ιδεολογικού χάσματος, καθώς και του κινδύνου της πολιτικής σύνθλιψης ανάμεσα στις δύο άλλες παρατάξεις, εντούτοις τα κεντρώα κόμματα πέτυχαν την ανάδειξη και την προβολή των κύριων ιδεολογικών τους προταγμάτων.

Ειδικότερα, στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, παρά την υιοθέτηση ορισμένων αντιφατικών και λαϊκιστικών θέσεων εκ μέρους των εκπροσώπων των κεντρικών κομμάτων, εντούτοις θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι κατέστη δυνατή η προβολή μιας αυτοτελούς κεντρίας ιδεολογικής κατεύθυνσης με βασικές συνισταμένες της την ανάδειξη της διαφοροποίησής τους σε τακτικό επίπεδο από τις αμερικανικές θέσεις, πάντοτε όμως υπό το πρίσμα του φιλοδυτικού προσανατολισμού

της χώρας, την υπεράσπιση της διεθνούς ψυχροπολεμικής ύφεσης και του πιο τολμηρού ανοίγματος προς τα κράτη του ανατολικού συνασπισμού, ενώ και στο Κυπριακό Ζήτημα την υιοθέτηση της πολιτικής του «εθνικού κέντρου».

Συνεπώς, τα κεντρώα κόμματα, παρά τις αντιφάσεις και τις παλινωδίες τους, εντούτοις πρόβαλαν με αρκετά μεγάλο βαθμό πειστικότητας τις ανωτέρω θέσεις, καθώς δεν θα μπορούσαν ειλικρινώς, αλλά παρά μόνο για λόγους αντιπολιτευτικών σκοπιμοτήτων, να κατηγορηθούν για αντιδυτικό και συνάμα φιλοσοβιετικό προσανατολισμό στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής. Ειδικότερα, σε σύγκριση με τις κυβερνήσεις της Δεξιάς, διαφοροποιούνταν σαφώς ως προς την ανάγκη ανάκτησης ενός βαθμού ανεξαρτησίας σε επιμέρους ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, υπό το πρίσμα της αρχής της συμμαχικής ισοτιμίας και της εξασφάλισης των εθνικών συμφερόντων, δεδομένου ότι αποτελούσαν τις πολιτικές δυνάμεις, που είχαν πετύχει την ένταξη της Ελλάδος στο ΝΑΤΟ, ενώ και καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο υποστήριζαν τις διάφορες πρωτοβουλίες περαιτέρω πρόσδεσης της χώρας με τον δυτικό συνασπισμό, όπως τη σύνδεση με την ΕΟΚ. Επίσης, σε σύγκριση με την αντίστοιχη επιχειρηματολογία της Αριστεράς, διαφοροποιούνταν σαφώς λόγω της αδιαπραγμάτευτης αποδοχής του φιλοδυτικού προσανατολισμού της χώρας εν αντιθέσει με τον φιλοσοβιετισμό της πρώτης.

Όσον αφορά την πολιτική της ειρήνευσης, παρά τις έντονες ενδοπαραταξιακές διαφοροποιήσεις, εντούτοις τα κεντρώα κόμματα ανέδειξαν εμφανώς μια διακριτή κεντρώα ιδεολογική πρόταση, η οποία συνίστατο στην ανάγκη περαιτέρω πολιτικής φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, εμπέδωσης συνθηκών ισοπολιτείας για όλους τους πολίτες ανεξαιρέτως, καθώς και στην αντιμετώπιση του κομμουνισμού μέσω της υιοθέτησης πολιτικών μέτρων, όπως ο εκδημοκρατισμός, η προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης και η εισαγωγή προοδευτικών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων.

Η ανωτέρω επιχειρηματολογία των κεντρώων κομμάτων ήταν σε πλήρη αντιδιαστολή με τις δύο άλλες παρατάξεις. Ειδικότερα, σε σύγκριση με τις κυβερνήσεις της Δεξιάς, τα κεντρώα κόμματα διαφοροποιούνταν σαφώς αναφορικά με την αντίθεση της διατήρησης του εξαιρετικά περιοριστικού αντικομμουνιστικού θεσμικού πλαισίου, με κύρια επιχειρήματά τους την επικράτηση κλίματος διεθνούς ψυχροπολεμικής ύφεσης και της σταδιακής χρονικής απομάκρυνσης από την παραγμένη δεκαετία του 1940, ενώ και σ' αυτήν την περίπτωση δεν θα μπορούσαν

ελικρινώς να κατηγορηθούν για συνοδοιπορία και μειωμένες αντιστάσεις απέναντι στον κομμουνισμό. Διότι, αφενός, όποτε χρειάστηκε κατά την μεταπολεμική εποχή είχαν δώσει διαπιστευτήρια του διαχρονικού αντικομμουνιστικού προσανατολισμού τους και αφετέρου η προβολή αιτημάτων εκδημοκρατισμού συνοδευόταν πάντοτε υπό τον όρο της επαγρύπνησης του κράτους για τη διατήρηση της εθνικής ασφάλειας. Επίσης, και σε σύγκριση με την αντίστοιχη επιχειρηματολογία της Αριστεράς, η ειδοποιός διαφορά τους εδραζόταν ότι στο κυρίαρχο θεσμικό πλαίσιο, η ρεαλιστική εφαρμογή των ανωτέρω μέτρων θα μπορούσε να υλοποιηθεί μόνο από την πλευρά πολιτικών δυνάμεων εκ του αστικού πολιτικού χώρου, δηλαδή του Κέντρου.

Αντίστοιχα και στον κοινωνικοοικονομικό τομέα, τέλος, θα μπορούσε να ανιχνευθεί μια σαφής κεντρώα ιδεολογική παρέμβαση με βασική συνισταμένη την ενεργό κρατική παρέμβαση με γνώμονα την προώθηση της οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας και την ταυτόχρονη εμπέδωση της αρχής της κοινωνικής δικαιοσύνης. Και σ' αυτήν την περίπτωση, η ανωτέρω επιχειρηματολογία εκ μέρους των κεντρώων κομμάτων βρισκόταν σε πλήρη αντίστιξη με τις κυβερνήσεις της Δεξιάς, οι οποίες παρέμεναν προσηλωμένες περισσότερο στη διατήρηση της δημοσιονομικής σταθερότητας και στη παροχή «λελογισμένων» εισοδηματικών αυξήσεων. Υπό το παραπάνω πλαίσιο, κύριο αίτημα των εκπροσώπων των κεντρώων κομμάτων αποτελούσε η υιοθέτηση επεκτατικής δημοσιονομικής και εισοδηματικής πολιτικής, με βασικές αιχμές αφενός τη μείωση των υπέρογκων αμυντικών δαπανών της χώρας, και αφετέρου τη δικαιότερη κατανομή των ωφελειών εκ της αύξησης του εθνικού εισοδήματος προς την κατεύθυνση της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, σε συνάρτηση με την επικράτηση διεθνών ψυχροπολεμικών συνθηκών ύφεσης και τη μετάβαση πλέον της ελληνικής οικονομίας από τη φάση της ανασυγκρότησης σ' εκείνη της ανάπτυξης αντίστοιχα. Επίσης, εν συγκρίσει με την Αριστερά και την αντίστοιχη επιχειρηματολογία περί ανάγκης υιοθέτησης μιας πιο επεκτατικής δημοσιονομικής και εισοδηματικής πολιτικής, η βασική ειδοποιός διαφορά των κεντρώων κομμάτων έγκειτο στην αποδοχή της ανεμπόδιστης ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας στο πλαίσιο του κυρίαρχου αστικού κοινωνικοοικονομικού καθεστώτος.

Συνεπώς, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι τα κεντρώα κόμματα παρά το γεγονός της μη ενιαίας παραταξιακής τους έκφρασης, της ανυπαρξίας μιας αδιαμφισβήτητης ηγεσίας, και της εμφιλοχώρησης προσωπικών και

ενδοπαραταξιακών ανταγωνισμών, εντούτοις κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο κατόρθωσαν να διατηρήσουν και να αναδείξουν τα κύρια ιδεολογικά τους προτάγματα. Ιδιαίτερα, μέσω της συγκρότησης της ΕΚ το 1961 υπό την ηγεσία του Παπανδρέου, της δυναμικότερης προβολής αιτημάτων εκδημοκρατισμού, της υιοθέτησης ανεξάρτητης εξωτερικής πολιτικής και της εισαγωγής προοδευτικών κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων, αλλά και της επαναφοράς στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, ο κεντρικός πολιτικός χώρος έθετε ισχυρά θεμέλια, ώστε να διεκδικήσει με αξιώσεις την επάνοδο του στην εξουσία, προκειμένου να δοκιμαστεί για ακόμη μία φορά η πολιτική του ικανότητα, αλλά και αξιοπιστία, αναφορικά με την υλοποίηση των βασικών ιδεολογικών του προταγμάτων μέσω της εφαρμογής μίας εναλλακτικής προοδευτικής πρότασης διακυβέρνησης.

Βιβλιογραφία

Α.Εφημερίδες

Ακρόπολις, Αυγή, Βήμα, Ελευθερία, Ελλάς, Καθημερινή, Μάχη, Προοδευτικός Φιλελεύθερος, Προοδευτική Αλλαγή

Β.Αρχεία

Αρχείο Νικόλαου Πλαστήρα, (ΙΑΜΜ)

Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, (ΙΑΜΜ)

Αρχείο Γεωργίου Καρτάλη, (ΔΗΚΙΤΒ)

Αρχείο Στέλιου Αλλαμανή, (ΕΛΙΑ)

Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, (ΓΑΚ)

Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, (Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή)

Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, (ΓΑΚ)

Αρχείο Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς, (ΑΣΚΙ)

Αρχείο Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, (ΑΣΚΙ)

Foreign Relations of the United States, (FRUS) 1950-1961

Γ.Πολιτικά Κείμενα

Η αυριανή Ελλάς. Πρόγραμμα του Κόμματος των Φιλελευθέρων, 1950

Το Πρόγραμμα του Κόμματος των Φιλελευθέρων, 1954

Διακήρυξη της Φιλελευθέρας Δημοκρατικής Ενώσεως, 1955

Διακήρυξις προγραμματικών αρχών της Εθνικής Προοδευτικής Ενώσεως Κέντρου, 1953

Προγραμματικά αρχαί του Δημοκρατικού Κόμματος Εργαζομένου Λαού, 1955

Δ.Μονογραφίες

Αγελαράκης Απόστολος, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το «Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα». Η καταλυτική παρουσία του στις «κεντρώες» κυβερνήσεις (1950-51)», στο: Παύλος Πετρίδης και Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος*

Παπανδρέου 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, 365-393.

Αθανασιάδης-Νόβας Γεώργιος, *Τα πεπραγμένα της κυβερνήσεως Πλαστήρα-Βενιζέλου*, Αθήνα 1952.

Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

-----, «Ο Κ. Γ. Καραμανλής και η Αριστερά την κρίσιμη οκταετία 1955-1963», στο: Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20^ο αι.*, 125-136. Αναστασάκος Σέφης, *Ο Πλαστήρας και η εποχή του*, Τόμ. Α-Γ, Επικαιρότητα, Αθήνα 2007.

Αναστασιάδης Γιώργος, *Πολίτευμα και κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα 1950-1967*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1991.

-----, «Ο Ν. Πλαστήρας και οι «συμπληγάδες» του 1950. Μία ακόμη χαμένη ευκαιρία», στο: *Ιστορικό-πολιτικό συνέδριο για τον Νικόλαο Πλαστήρα*, Νομαρχία Καρδίτσας, 13-15 Μαΐου 1994, 145-156.

Αποστόλου Λευτέρης, *Τι Παπάγος, τι Πλαστήρας*, Γλάρος, Αθήνα 1985.

Βαλντέν Σωτήρης, *Ελλάδα και ανατολικές χώρες 1950-1967. Οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, Τομ. Α-Β, Οδυσσέας, Αθήνα 1991.

-----, *Ελλάδα-Γιουγκοσλαβία: γέννηση και εξέλιξη μιας κρίσης*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.

Βαρβαρέσος Κυριάκος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος, εισαγωγή Κώστας Κωστής*, Σαββάλας, Αθήνα 2002.

Βασίλισσα Φρειδερίκη, *Μέτρον Κατανοήσεως*, Αθήνα 1971.

Βενετσανοπούλου Μαρία, *Η θεσμική διαδρομή της ελληνικής δημόσιας διοίκησης*, Σάκκουλας, Αθήνα 2002.

Βερέμης Θάνος, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*. Σάκκουλας, Αθήνα 1988.

-----, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική. Από την Ανεξαρτησία έως την Δημοκρατία*, Σάκκουλας, Αθήνα 2000.

Βεργόπουλος Κώστας, «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης, 1944-1952», στο: George Alexander, Hagen Fleisher, Steven Bowman, κ.α., (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, 529-559.

Βερναρδάκης Χριστόφορος–Μαυρήs Γιάννης, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της Μεταπολίτευσης*, Εξάντας, Αθήνα 1991.

Βετσόπουλος Απόστολος, *Η Ελλάδα και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας*, Gutenberg, Αθήνα 2007.

Βόγλης Πολυμέρης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-44*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.

-----, *Η αδύνατη επανάσταση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2016.

Βουρνάς Τάσος, *Ποιοι και γιατί σκότωσαν τον Νίκο Μπελογιάννη*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1976.

Γιανουλόπουλος Γιάννης, *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία 1945-1963*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992.

Γονατάς Στυλιανός, *Ο Στυλιανός Γονατάς και το Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων*, Αθήνα 1947.

Γουντχάουζ Κ. Μ., *Καραμανλής, ο ανορθωτής της ελληνικής δημοκρατίας*, Μορφωτική Εστία, Αθήνα, 1982.

Δαβαλάς Ανδρέας, *Η συγκρότηση της δεξιάς ιδεολογίας στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-1981. Μία θεσμική προσέγγιση*, Νήσος, Αθήνα 2008.

Δαφνής Γρηγόριος, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, Ίκαρος, Αθήνα 1980.

-----, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Γαλαξίας, Αθήνα 1961.

Δέδε Κατερίνα, *Ο σύντομος πολιτικός βίος της ΕΠΕΚ*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΕΙΕ) - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2016.

Δημητράκος Δημήτρης, *Κώστας Μητσοτάκης. Πολιτική βιογραφία (1918-1961)*, Τόμ. Α΄, Αθήνα 1989.

Δημητρίου Πάνος, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978.

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η ελληνική πολιτική ζωή 20^{ος} αι. Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρειακή εποχή*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997.

-----, «Η βενιζελική παράταξη στις εκλογές του 1946», στο: Γρηγόρης Ψαλλίδαs (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946: Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος*, Πατάκης και Ίδρυμα Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, Αθήνα 2008, 35-41.

-----, «Ένωση Κέντρου: κόμμα αρχών ή ομάδα εξουσίας;», στο: *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και την κοινωνία της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1991, 131-150.

Δρακάτος Κωνσταντίνος «Η συμβολή του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην αναπτυξιακή αιχμή της ελληνικής οικονομίας (1955-1963)», στο: *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20^ο αιώνα*, 17-32.

Δρίτσα Μαργαρίτα, *Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός (1882-1956)*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2013.

Ζενεβουά Μωρίς, *Η Ελλάς του Καραμανλή ή η δημοκρατία δυσχερής*, Σιδέρης, Αθήνα 1972.

Καζάκος Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα 2003.

Ηλιού Φίλιππος, «Δημοκρατικές συγκλίσεις και συμμαχίες. Ο Γεώργιος Καρτάλης και οι Έλληνες κομμουνιστές μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο», *Αρχειοτάξιο 7*, ΑΣΚΙ, 2005, 23-30.

Καζάκος Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στην μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2010*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

Κακριδής Ανδρέας, *Κυριάκος Βαρβαρέσος. Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2017.

Καραγεώργος Δημήτρης Ι., *Η διαδρομή του Ελληνικού Συναγερμού, από την ίδρυση έως την αδρανοποίηση 1951-1956*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2015.

Καραγιάννης Σωτήρης, *Ο κεντρικός πολιτικός χώρος στην μεταπολεμική Ελλάδα 1944 – 1961*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΠΑΣΠΕ, Αθήνα 1984.

-----, «Το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα και οι μεταμορφώσεις του. Οριοθέτηση του υπό τον Γ. Παπανδρέου πολιτικού χώρου την περίοδο 1946-1961», στο: *Γεώργιος Παπανδρέου. 60 χρόνια παρουσίας και δράσης*, 478-491.

Καραγιάννη Στέλλα-Νικολάου Αγγελική, «Βιομηχανική πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες: χωρικές και κλαδικές διαστάσεις», στο: Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο 1945-1967*, Τόμ. Α-Β, Αθήνα 1994, 95-114.

Καραμάνος Ανδρέας, «Η αγροτική πολιτική των κυβερνήσεων του Κωνσταντίνου Καραμανλή κατά την πρώτη οκταετία (1955-1963)», στο: *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20^ο αιώνα*, 67-81.

Καρπόζηλος Κωστής, «Συνδικάτα και πολιτική στην Ελλάδα του Εμφυλίου Πολέμου», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, Τόμ. Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, 63-97.

- Κάτρης Γιάννης, *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα 1960-1970*, Παπαζήσης, Αθήνα 1974.
- Κούμας Μανόλης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012.
- Κορέσης Κωνσταντίνος, *Γεώργιος Παπανδρέου: η ζωή του*, Αθήνα 1966.
- Κούνδουρος Ρούσσο, *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-74*, Καστανιώτης, Αθήνα 1976.
- Κουρκουβέλας Λυκούργος, *Η Ελλάδα και το ζήτημα των πυρηνικών όπλων*, Πατάκης, Αθήνα 2015.
- Κουτσούκος Κλεομένης (επιμ.), *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1837-1946, Πρακτικά Συνεδρίου*, Καρπενήσι, 26-28 Μαΐου 1988, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1991.
- Κωστής Κώστας, *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999.
- Λαμπρινού Κατερίνα, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, Πολιτική και ιδεολογία 1956-1967*, Πόλις, Αθήνα 2017.
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον εμφύλιο στην χούντα*, Τόμ. Α-Ε, εφημερίδα Το Βήμα, Αθήνα 2010.
- , «Ο Γεώργιος Καρτάλης και η Αριστερά», στο: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία*, Αθήνα 1997, 101-108.
- Λυμπεράτος Μιχάλης, «Η Αριστερά και οι εκλογές του 1946: οι προθέσεις, ο μύθος και η πραγματικότητα», στο: *Οι εκλογές του 1946*, 116-149.
- , *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου: κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα. Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- , *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, Στοχαστής, Αθήνα 2011.
- Μακρυδημήτρης Αντώνης, «Κυβέρνηση και διοίκηση: ο διοικητικός μηχανισμός του κράτους κατά την περίοδο της ‘‘ανασυγκρότησης’’», στο: *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, 471-479.
- Μαραντζίδης Νίκος, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (1946-1949)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.
- Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1946-1949)*, Τόμ. Α-Β, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

Μαρκεζίνη Σπυρίδων, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, Τόμ. Α-Γ, Πάπυρος Αθήνα 1994.

Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946: προοίμιο εμφυλίου πολέμου», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, 307-340.

Μελετιάδης Χάρης, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959», στο: *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20^ο αι.*, 413-444.

-----, «Η πολιτισμική διάσταση της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», στο: *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, 442-456.

Μελετόπουλος Μελέτης, *Η βασιλεία στην νεώτερη ελληνική ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β΄*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1994.

-----, *Ιδεολογία του δεξιού κράτους 1949-1967*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993.

Μεσθανέως Βασιλική Π., *Η αντιπολίτευση στη μετεμφυλιακή Ελλάδα 1949-1963*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011.

Μινώτου Μαριέττα, «Η προοπτική της ευρωπαϊκής ενοποίησης μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η επίσημη στάση της Ελλάδας (1946-1950)», *Διαχρονία*, Τόμ. 3- 4 (1998), 3-16.

Μπότσιου Κωνσταντίνα, «Η αρχή του τέλους της βασιλευόμενης. Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του 60», στο: Άλ. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του 60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Παπαζήσης, Αθήνα 2008, 105-117.

-----, «Το πολιτικό πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος στις εκλογές του 1946», στο: *Οι εκλογές του 1946*, 171-195.

-----, «Μια πύρρειος νίκη: Η διάβρωση του Λαϊκού Κόμματος μέσω του Εμφυλίου», στο: Β. Γούναρης, Στ. Καλύβας, Ι. Στεφανίδης (επιμ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι: Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος*, Πατάκης, Αθήνα 2010, 332-359.

Μπουρνάζος Στρατής, «Το κράτος των εθνοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο: *Ιστορία του 20^{ου} αι.*, 9-46.

Νικολακόπουλος Ηλίας, «Αναζητώντας το Κέντρο. Οι εκλογικές περιπλανήσεις μιας δεκαπενταετίας», στο: *Γεώργιος Παπανδρέου. 60 χρόνια παρουσίας και δράσης*, 431-455.

-----, «Το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού (ΔΚΕΛ): μια προσπάθεια για την κομματική συγκρότηση της Κεντροαριστεράς», στο: *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία*, 35-54.

-----, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

-----, «Η πολιτική πορεία του Σοφοκλή Βενιζέλου 1952-1961. Το κύκνειο άσμα του Κόμματος Φιλελευθέρων», στο: Τ. Σακελλαρόπουλος και Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, Αθήνα 2009, 111-137.

-----, *Ηλίας Ηλιού. Πολιτική βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017.

-----, *Των εκλογών τα πάθη: ψηφίδες της ελληνικής εκλογικής ιστορίας του 20^{ου} αι.*, εφημερίδα *Το Βήμα*, Αθήνα 2012.

-----, «Από το τέλος του Εμφυλίου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τομ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, 172-207.

-----, «Μετά τα «Δεκεμβριανά», στο: *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, 199-218.

Νούτσος Χαράλαμπος, «Το σχολείο της «εθνικοφροσύνης» (1945-52)», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, 109-125.

Ξηρός Θανάσης, *Κηδεμονευόμενος και προκρούστειος κοινοβουλευτισμός. Από το Σύνταγμα του 1952 στη δικτατορία των συνταγματαρχών*, Σαββάλας, Αθήνα 2003.

Παναγιωτόπουλος Δημήτρης, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 2010.

Παντελάκης Νίκος, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο 1889-1956*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-67*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.

Παπαδιαμαντής Δημήτρης, *Στρατός και πολιτική εξουσία στην μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1967)*, Επίκεντρο, Αθήνα 2014.

Παπαθανασίου Ιωάννα, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1951-1957*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

Παπανδρέου Ανδρέας, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Λιβάνης, Αθήνα 1974.

Παπαντωνίου Θανάσης, *Η υπόθεση των 11 αεροπόρων*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995.

- Παπαχελάς Αλέξης, *Ο βιασμός της Ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων 1947-1967*, Ι. Κολλάρος, Αθήνα 1997.
- Παραλίκας Δημήτρης, *Συνομοσίες ΙΔΕΑ-ΑΣΠΙΔΑ*, Βασδέκης, Αθήνα 1982.
- Παρασκευόπουλος Πότης, *Φιλελεύθερα ανοίγματα στην Ελλάδα μετά τον εμφύλιο. Η άνοδος και η πτώση του Πλαστήρα*, Φυτράκης, Αθήνα 1987.
- Πασχαλούδη Ελένη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο (1950-1967)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010.
- Πεπονής Αναστάσιος, *Προσωπική Μαρτυρία*, Αθήνα 1970.
- Πλακούδας Σπυρίδων, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949). Πεδίο μάχης του Ψυχρού Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017.
- Πολιτάκης Γεώργιος, «Οι πρωθυπουργίες Πλαστήρα και η οικονομία», στο: *Ιστορικό – πολιτικό συνέδριο για τον Νικόλαο Πλαστήρα*, 157-170.
- Πυρομάγλου Κομνηνός, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η εποχή του*, Αθήνα 1965.
- Porter Paul A., *Ζητείται: ένα θαύμα για την Ελλάδα - Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 1947*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2006.
- Ριζάς Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 1998.
- , *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη 1961-1964: πολιτικές και οικονομικές όψεις του προβλήματος ασφαλείας στο μεταίχμιο Ψυχρού Πολέμου και Υφεσης*, Πατάκης, Αθήνα 2001.
- , - Στεφανίδης Γιάννης, «Το Κυπριακό ζήτημα. Ο αγώνας για την Ένωση, η ανεξαρτησία και η τουρκική εισβολή», στο: *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμ. 9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, 97-110.
- , *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011.
- , *Παρατάξεις και κόμματα στην μεταπολεμική Ελλάδα*, Εστία, Αθήνα 2016.
- , «Το Κέντρο, η Κεντροαριστερά και ο Ψυχρός Πόλεμος», στο: Ν. Μαραντζίδης, Ι. Μιχαηλίδης και Ευ. Χατζηβασιλείου, (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος. Επεκτείνοντας τις ερμηνείες*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018, 129-140.
- , *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Η Ελλάδα από τον εμφύλιο στη μεταπολίτευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2018.

Σακελλαρόπουλος Τάσος, «Ηγετικά και παραταξιακά αδιέξοδα στον χώρο του Κέντρου κατά την πολιτική και πολεμική δεκαετία 1940-1949», στο: *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, 51-70.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981*, Τόμ. Β΄, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2005.

-----, *Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή*, Τόμ. 1-12, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1992-1997.

-----, *Καραμανλής (1907-1998), μια πολιτική βιογραφία*, Αθήνα 2011.

Σταθάκης Γιώργος, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.

-----, «Η οικονομική πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα 1949-1953. Σταθεροποίηση και νομισματική μεταρρύθμιση», στο: *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, 41-56.

Στεφανίδης Γιάννης, *Από τον εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949-1952)*, Προσκήνιο, Αθήνα 1999.

-----, «Οι κυβερνήσεις του Κέντρου και ο αμερικανικός παράγοντας» στο: *Ιστορικό-πολιτικό συνέδριο για τον Νικόλαο Πλαστήρα*, 157-172.

-----, «Οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας (1949-1955). Σε αναζήτηση ασφάλειας», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001, 237-247.

-----, «Μετά τον Εμφύλιο. Η περίοδος των κυβερνήσεων συνεργασίας», στο: *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, 87-109.

-----, *Ασύμμετροι εταίροι, Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο 1953-1961*, Πατάκης, Αθήνα 2002.

-----, *Εν ονόματι του έθνους, πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στην μεταπολεμική Ελλάδα (1945-1967)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010.

-----, «Η...Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος" 1958-1961», *Μνήμων* 29, 2008, 199-241.

Σφήκας Θανάσης, *Το «χωλό άλογο»: Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης 1941-1949*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

-----, «Βολιδοσκοπώντας τον αντίπαλο: Σεπτέμβριος 1946-Φεβρουάριος 1947», στο: Ηλ. Νικολακόπουλος και Ιω. Παπαθανασίου (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949, Τα Νέα*, Αθήνα 2010, 53-66.

-----, «Para bellum-Ο Εμφύλιος γενικεύεται: Μάρτιος-Σεπτέμβριος 1947», στο: *Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949*, 77-92.

----- (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα 2011.

Sfikas Thanasis, "A prime minister for all time: Themistoklis Sofoulis from premiership to opposition to premiership, 1945-1949" in Philip Carabott and Thanasis Sfikas (eds.) *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Ashgate, Aldershot 2004, 75-99.

Συρίγος Άγγελος, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Πατάκης, Αθήνα 2015.

Τομαή-Κωνσταντοπούλου Φωτεινή (επιμ.), *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση*, Τόμ. Α', Υπουργείο Εξωτερικών, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 2003.

Τσαρδανίδης Χαράλαμπος, «Η Ελλάδα και το Βαλκανικό Σύμφωνο», στο: *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, 209-222.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η ελληνική τραγωδία. Από την Απελευθέρωση στους συνταγματάρχες*, Λιβάνης, Αθήνα 1981.

Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα 1978.

Τρίκκας Τάσος, *Η ΕΔΑ 1951-67. Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, Τόμ. Α-Β, Θεμέλιο, Αθήνα 2010.

Τυροβούζης Χρήστος, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το κοινωνικό δυναμικό του «κεντρώου χώρου» (1946-1961). Μία πρώτη προσέγγιση», στο: *Γεώργιος Παπανδρέου. 60 χρόνια παρουσίας και δράσης*, 459-477.

Φλάισερ Χάγκεν, «Σε αναζήτηση της "δημοκρατικής Αριστεράς" στην Ελλάδα: δυτικοί προβληματισμοί για έναν πολυδιεκδικούμενο χώρο: 1945-1958», στο: *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία*, 143-177.

Φόρτωμας Φίλιππος, «Η συγκρότηση του Κόμματος Βενιζελικών Φιλελευθέρων και οι εκλογές του 1946», στο: *Οι εκλογές του 1946*, 42-71.

Χαραλάμπους Δημήτρης, *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950-1974)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1990.

Χαρίτος Σπύρος, *Ελλάδα-ΕΟΚ 1959-1979: Από τη σύνδεση στην ένταξη*, Παπαζήσης, Αθήνα 1981.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Το κυπριακό ζήτημα 1878-1960. Η συνταγματική πτυχή*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.

-----, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

-----, «Μεταρρυθμιστές σε διασταυρούμενα πυρά: Το ΔΣΚ και το ΕΕΚ στις εκλογές του 1946», στο: *Οι εκλογές του 1946*, 72-78.

-----, *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία 1954-1956*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

-----, *Στα σύνορα των κόσμων. Η Ελλάδα και ο ψυχρός πόλεμος (1952-1967)*, Πατάκης, Αθήνα 2009.

-----, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα 1932-1979*, Πατάκης, Αθήνα 2010.

-----, «Εξωτερική πολιτική και επιλογή κόσμων. Προσλήψεις του διεθνούς συστήματος κατά την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου (1945-1952)», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, 267-284.

-----, «Σοφοκλής Βενιζέλος: Μία εναλλακτική πρόταση για την εξωτερική πολιτική, 1953-1963», στο: *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, 139-157.

-----, «Νεολαία, «Νέα Γενιά» και μεταρρύθμιση στον αστικό πολιτικό χώρο (1953-1961): Όψεις μιας ανολοκλήρωτης σχέσης», στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης–Εύη Ολυμπίτου–Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αι.*, ΑΣΚΙ/Ινστιτ. Νίκος Πουλαντζάς, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, 134-146.

Ψιμούλη Βάσω, *«Ελεύθερη Ελλάδα/ Η Φωνή της Αλήθειας». Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, Αρχείο 1948-1967*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006.

Χουρχούλης Διονύσης, *Θεμιστοκλής Σοφούλης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014.

Χρηστίδης Χρήστος, *Ο ανένδοτος αγώνας της Ενώσεως Κέντρου: Από τις εκλογές του 1961 στην παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο 2019.

Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, «Στις απαρχές της νομισματικής μεταρρύθμισης του 1953: Ο Γεώργιος Καρτάλης στο Υπουργείο Συντονισμού 1951-52», στο: *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία*, 119-130.

-----, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος 1928-2008*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2014.

-----, Γεώργιος Καρτάλης. *Το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1952*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2015.

Ψαλλίδας Γρηγόριος, «Το ΣΚΕΛΔ και ο “Τρίτος Παράγοντας” των ευρωπαϊών σοσιαλιστών (1945-1947)», στο: Ηλ. Νικολακόπουλος, Άλ. Ρήγος και Γρ. Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 2003, 102-114.

Alexandris Alexis, *The Greek minority of Istanbul and Greek-Turkish relations 1918-1974*, Center for Asia Minor Studies, Athens 1983.

Close David, «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», στο: David Close (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, μτφ. Γιάννης Σπανδώνης, Φιλίστωρ, Αθήνα 1997, 198-237.

Iatrides John O., «Αμερικανικές παρεμβάσεις στην Ελλάδα του πρώιμου Ψυχρού Πολέμου: Η αναζήτηση του «ισχυρού ανδρός» και η «λύση Παπάγου», στο: *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος*, 19-48.

Mavrogordatos Th. George, *Stillborn Republic. Social coalitions and party strategies in Greece (1922-1936)*, University of California Press, Berkeley 1983.

Meynaud Jean, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα (1946-1965)*, Τόμ. Α΄, μτφ. Παναγιώτης Μερλιόπουλος, Σαββάλας, Αθήνα 2002.

Miller James, «The “Greek De Gaulle” or “Our Man in Athens”? Karamanlis and the Americans», στο: *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20^ο αι.*, 37-61.

Richter Hainz, *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα: Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο Πόλεμο. Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1946*, Εστία, Αθήνα 1997.

Young John, *Η Ευρώπη του ψυχρού πολέμου (1945-1991). Πολιτική Ιστορία*, μτφ. Γιώργος Δεμερτζίδης, Πατάκης, Αθήνα 2006.